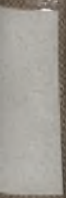

ΟΜΗΡΟΥ
ΔΙΔΥΜΟΝ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΧΕΡΙ
ΤΗΛ 96890 - ΧΑΝΙΑ
ΒΙΒΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

Κατ' Ε

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ 1866-1869 ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

I. Η ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ

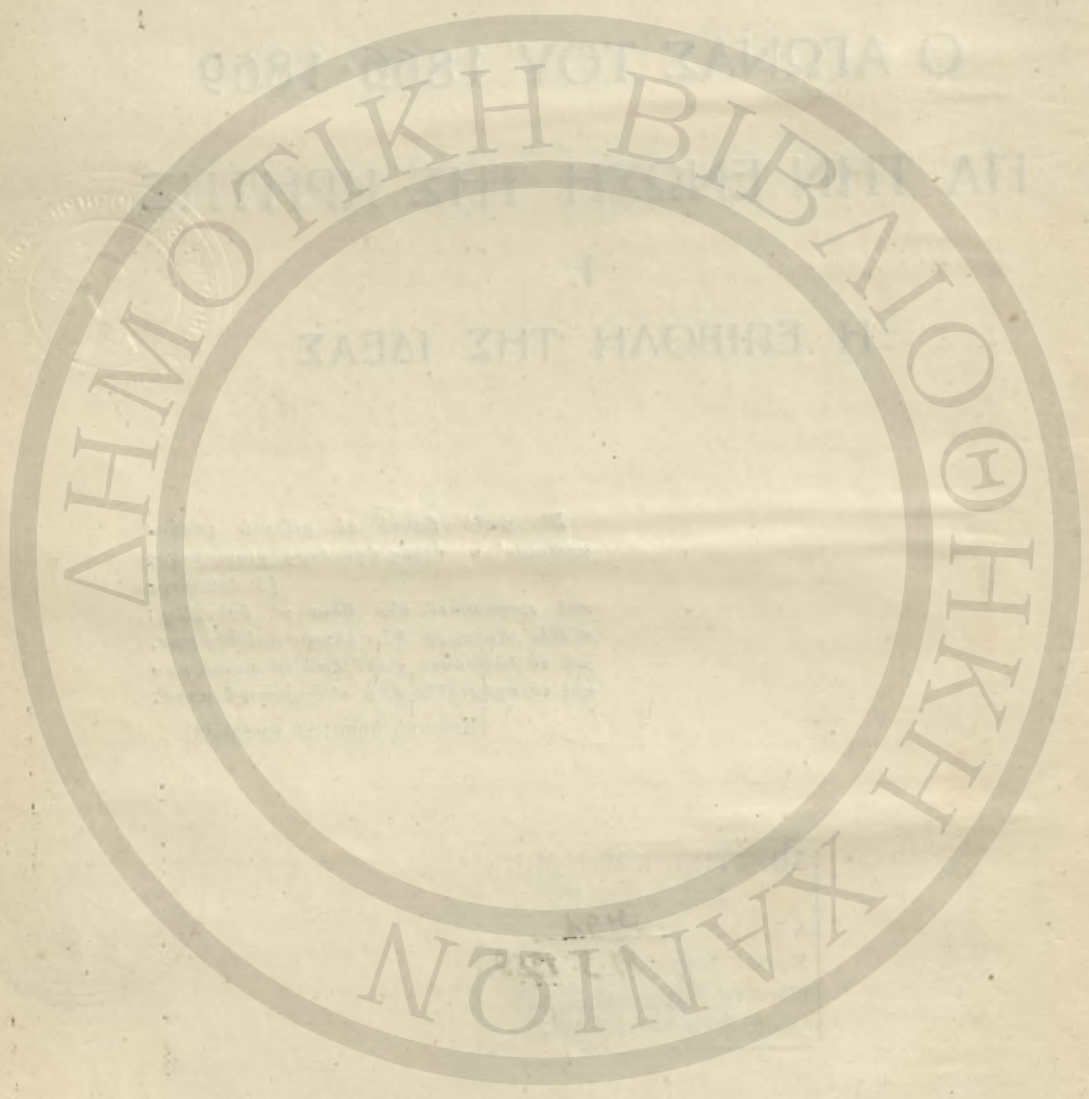
Σὲ ψηλὸ βουνὸ σὲ ριζιμιὸ χαράκι
κάθεται ὡς ἀγροὺς βρεμένους χιονισμένους
[ὁ καυμένος
καὶ παρακαλεῖ τὸν ἥλιο ὡς ἀντιεῖλη:
«Ἡλι' ἀνάτειλε. ἦλιε λάμψε καὶ δὸς μου,
γιὰ νὰ λυώσωνε χιόνι' ἀπὸ τὰ φτερά μου
καὶ τὰ κρύσταλλα ἀπὸ τ' ἀγκράνχά μου».

(Κρητικὸ δημοτικὸ τραγοῦδι)

ΔΗΜΟΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
— ΧΑΛΚΙΔΑ —
Λογ. ἀριθ. 4791
Χρονολ. Εἰσγ. 17.3.1958
Εἰδικότη. Βιβλ. Δοκ. Κρητ.
Ἀριθ. 900-54 ΣΕΙΜΑΝ

И. П. МАМАЯ
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЦЕНТР

ИЗДАНИЕ
1981

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὴ νεοελληνικὴ μας ἱστορία ὁ ἀγώνας τοῦ 1866—69 γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὸ ἐλεύθερο ἑλλ. κράτος· ἡ σχέση ποὺ βρίσκεται ἡ προσπάθεια αὐτὴ μὲ τὶς Ἰδέες τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν καὶ τῆς ἐθνικῆς τῶν ἀποκατάστασης, ποὺ ἐκυριαρχοῦσαν τὸ 19ο αἰῶνα σ' ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα τὴν ἐμποτισμένη ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ μας πολιτισμό· ἡ μοναδικὴ θέση ποὺ κατέχει μέσα στὶς τόσες ἄλλες ἐξεγέρσεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ποὺ διαρκῶς ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐλευθερίαν του· ἡ συμπλήρωση 75 χρόνων ἀπὸ τότε· ἡ συγκέντρωση μεγάλου ἀριθμοῦ πολὺν σπουδαίων ἱστορικῶν πηγῶν, ποὺ δὲν τὶς εἶχαν ὑπ' ὄψιν τους, ὅσοι ἀσχολήθηκαν ὡς τώρα μὲ τὴν τόσο ἔνδοξη σελίδα τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς, ὅλα αὐτὰ ἦσαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ μὲ κάμουν νὰ ἀναλάβω τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη της.

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἐγχείρημά μου αὐτὸ μῆτε εὐκόλο μῆτε ἀπλὸ μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ τὸ μέρος τῆς παραμονῆς μου τὸ ἔκανεν ἀκόμη δυσκολώτερο, γιὰτὶ καὶ οἱ πηγὲς καὶ τὰ βιβλία εἶναι μακρὰ ἀπὸ ἐδῶ, ἀποφάσισα νὰ ἐξετάσω πρῶτα—πρῶτα τό, πῶς ἄρχισεν ἡ ἐπανάσταση αὐτή, καὶ κατόπιν τὴν καθ' αὐτὸ ἐπανάσταση καὶ τὸ τέλος της. Ἡ χρονικὴ θέση καὶ ἔκταση καὶ οἱ ποικίλες φάσεις, ποὺ παρουσιάζει τὸ στάδιο αὐτὸ τοῦ ἀγώνα, καὶ ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης του, ὅχι μονάχα ἀπαιτοῦσαν τὴν πρωταρχικὴν του ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ τὸ κάνουν ἱκανὸ καὶ γιὰ μιὰ ἀνεξάρτητη ἀκόμη ἐργασία.

Ἡ προσπάθεια μου γιὰ νὰ ἐρευνησῶ τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ἀγώνα, παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες, ποὺ συνάντησε, μοῦ χάρισε βαθειὰ ἱκανοποίηση καὶ ἀτόφια χαρὰ, γιὰτὶ βρῆκα τόσα νέα στοιχεῖα, ποὺ δὲν τὰ περίμενα.

Τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Λ. Γεωργιάδη ἢ Λόγιου (ΑΛ), ποὺ ὁ παλαίμαχος τῆς ἱστορικῆς μας ἔρευνας Γ. Βλαχογιάννης μὲ μοναδικὴ προθυμία ἔθεσε στὴ διάθεσίν μου, ὅχι μονάχα γιὰ τὸ Μοναστηριακὸ μου ἔδωσε σπουδαῖα στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα σημεῖα μᾶς διαφώτισε.

Στὴ Συλλογὴ τοῦ Π. Κορωναίου (Συλ. Κορ.), ἀρχηγοῦ τοῦ Τμήματος τοῦ Ρεθύμνου κατὰ τὴν ἐπανάσταση, ποὺ βρίσκεται στὸ Ἱστορ. Ἀρχεῖο Κρήτης (ΙΑΚ), βρῆκα ἐπίσης, ὅπως θὰ δῆ ὁ ἀναγνώστης, ἀντίγραφα ἐπιστολῶν, ποὺ σχετίζονται καὶ μὲ παλαιότερες ἀκόμη ἐποχές, τὸ «πρόγραμμα τῶν συνωμοτῶν» κ.ἄ.. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ προσφέρει πολλὰ στὸν ἐρευνητὴ, ἰδίως γιὰ τὴν πρώτη ὀργάνωση τοῦ κινήματος· ἀρκετὰ εἶχε πάρει καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸ Μ. Βιστάκι. Ἐκεῖ μέσα ὑπάρχει ἀντίγραφο καὶ τῆς ἐμπιστευτικῆς ἐκθεσης

τοῦ Σακοπούλου, Γ. Προξένου τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά, τῆς 9 Ἀπριλίου 1866 πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν, πὺν μᾶς βάζει στὰ παρασκήνια τῆς ἐποχῆς, ὅπου τὸ κίνημα ξαπλώθηκε στὶς Δ. Ἐπαρχίες. Ἀπὸ τότε οἱ τακτικὲς ἐκθέσεις τοῦ Σακοπούλου, πὺν μᾶς ἐπετροπή νὰ μελετήσωμε στὸ Ἄρχεῖο τοῦ Ὑπ. τῶν Ἐξωτερικῶν (ΑΥΕ) καὶ ἡ ἄλλη ἀλληλογραφία, πὺν βρίσκεται ἐκεῖ, μ' ἀφῆκαν νὰ παρακολουθήσω «βῆμα πρὸς βῆμα» ὅ,τι γίνεται στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλη ὡς τὰ μέσα Σεπ/βρίου 1866.

Οἱ ἐκθέσεις τοῦ Δενδρινοῦ, Γ. Προξένου τῆς Ρωσίας στὰ Χανιά, καὶ γενικὰ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ρωσ. Προξενείου Χανίων, πὺν τὸ ἀρχεῖο του δλόκληρο (ΑΡΠΧ) βρίσκεται στὸ ΙΑΚ, συμπληρώνουν τὶς ἐκθέσεις τοῦ Σακοπούλου, ἀλλὰ καὶ μᾶς φανερώνουν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς σχετικὲς μὲ τὸ κίνημα.

Ἡ μεγαλύτερη ὅμως ἐπιτυχία στὴν ἔρευνά μου ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τοῦ Ἄρχείου τοῦ Μ. Ρενιέρη (ΑΡ.) Μ' αὐτό, ὄχι μονάχα μπαίνομε στὰ ἀπόκρυφα τῶν μυστικῶν πατριωτικῶν ὀργανώσεων καὶ μαθαίνομε τὶς σχέσεις τοῦ Μ. Ρενιέρη μὲ τοὺς πιδ ἐπιφανεῖς Κρητικούς, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὲς ἐπιστολὲς τοῦ Σακοπούλου, πὺν εὑρῆκα σ' αὐτό, ἐπιτρέπουν νὰ μάθωμε πολλά, πὺν ὁ Πρόξενος δὲ μποροῦσε νὰ τὰ πῆ στὴν προϋσταμένη του ὑπηρεσία, ὁ «ἀδελφός» ὅμως τὰ μεταδίδει σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πιδ σημαντικὰ μέλη τῆς «Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς», πὺν διευθύνει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὅλες τὶς μυστικὲς ἐταιρίες τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ συνεργάζεται μὲ τὶς ξένες. Ἀπ' αὐτὸ μαθαίνομε ἀκριβῶς καὶ ἀπὸ πότε, πῶς καὶ πόσο ἀνακατεῦτηκε καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης στὸ κίνημα. Δὲ βρίσκω λοιπὸν ἀρκετὰ λόγια γιὰ νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου σ' Ἐκεῖνον, πὺν ὄχι μονάχα ἐκοπίασεν ὁ ἴδιος ἐξαιρετικὰ γιὰ νὰ ἐξχωρίσῃ, ὅ,τι χρήσιμο ἦταν ἐκεῖ, ἀλλὰ καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔθεσε χωρὶς περιορισμὸ στὴ διάθεσή μου. Συμπληρώνοντας τὴν ἐργασία μου θὰ τὸν γνωρίσω στοὺς ἀναγνώστες της.

Τὸ Ἄρχεῖο τῆς Ἐπιτροπῆς Σύρου, πὺν βρίσκεται στὸ φάκελλο 12 τῶν Γεν. Ἄρχείων τοῦ Κράτους (ΓΑΚ), συνεχίζει καὶ συμπληρώνει τὸ ΑΡ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀσφαλεῖς πληροφορίες πὺν μᾶς δίδει γιὰ τὶς πρῶτες ἐνισχύσεις, πὺν ἐστάλησαν στὴν Κρήτη, ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς, πὺν βρίσκονται σαυτὸ, διαπιστώνεται καὶ πόσο οἱ μυστικὲς ὀργανώσεις ἐπηρεάσαν τοὺς Κρητικούς γιὰ νὰ προχωρήσουν στὴν ἐπανάσταση.

Τὸ Ἄρχεῖο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἀθηνῶν, πὺν βρίσκεται στὸ Ἴστ. καὶ Ἐθνολογικὸ μᾶς Μουσεῖο, δὲ μπόρεσα νὰ τὸ μελετήσω. Οἱ φάκελλοι, πὺν εἶδα, ἦσαν ἀτακτοποιήτοι καὶ τὰ περισσότερα στοιχεῖα τοὺς ἀφοροῦν τὴν περίθαλψη τῶν προσφύγων κατὰ τὴν ἐπανάσταση.

Ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς περιόδου τοῦ ἀγῶνα, πὺν ἐξετάζω στὸ ἀ τεῦχος τῆς ἐργασίας μου, προχωρῶ ἀκολουθώντας πηγὲς ἄμεσες καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἀχρησιμοποίητες ὡς σήμερα. Μόνον γιὰ τὸ πῶς ἡ Δ. Κρήτη ἐδέχθηκε νὰ ἀρχίσῃ τὸ κίνημα, πὺν εἶχε σχεδιασθῆ στὸ Ἡράκλειο, λείπουν νέα στοιχεῖα. Γιαυτὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ προχωρῶ συσχε-

ρίζοντας τὰ νέα, πού ἔχομε γιά τὴν κίνηση τῆς Ἀ. Κρήτης τὰ σχε-
τικά μὲ τὴν κίνηση τῆς Δ., μὲ τὰ ὡς τώρα γνωστὰ καὶ μάλιστα τὰ ἀπο-
μνημονεύματα τοῦ Χ' Μιχάλη Γιάνναρη.

Ἄλλὰ καὶ γιά τὴν ἐξιστόρηση ὅλων τῶν φάσεων τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπα-
νάστασης εἶχα ὑπ' ὄψι μου καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτὰ καὶ τὰ ἀπομν.
τοῦ Παρθενίου Περίδη, πού ἡ ἱστορική τους ἀξία εἶναι ἐξαιρετική, ὅπως
καὶ τοῦ Προξένου τῶν Ἦν. Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς Στίλμαν.

Καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γ. Παπαντωνάκι, Wagner καὶ τοῦ Driault-Lhérier,
ἔτσι πού στηρίζονται σὲ πηγές, ἐβοήθησαν ἀρκετά, ὅπως καὶ οἱ πηγές
πού δημοσιεύονται στὰ Archives Diplomatiques, στὴ συμπλήρωση τῆς
μελέτης μου. Ἐπικουρικά ἐχρησιμοποίησα καὶ τὰ ἔργα τοῦ Στ. Παπα-
δάκη καὶ Στ. Σταυροῦδη, ἂν καὶ τὸ καθένα φροντίζει νὰ ὑποστηρίξη τὴν
ἀποψη του καὶ ὄχι γιά νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἱστορική ἀλήθεια, ὅπως καὶ μερικὲς
ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐπίσης εἶχα ὑπ' ὄψι μου καὶ τὶς συ-
στηματικώτερες ἐργασίες τοῦ Β. Ψιλάκι, Κριάρη καὶ Μουρέλλου, ὅπως καὶ
τὰ ἄλλα βιβλία, πού ἀναφέρονται σαυτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ πού τὰ δίδομε στὴ
βιβλιογραφία· εἰς τὸ νὰ βροῦμε πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ μ' ὠδήγησε καὶ ἡ σχε-
τική ἐργασία τοῦ κ. Ν. Τωμαδάκι, πού μὲ τόση προθυμία καὶ ἐνδιαφέρο
μ' ἐβοήθησε καὶ στὴν ἐρευνα τοῦ ΙΑΚ, πού διευθύνει.

Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴ γενετική ἐξελικτική μέθοδο, πού παρακολου-
θῶ στὴν ἐργασία μου, καὶ πού ζητᾷ τὶς βαθύτερες αἰτίες αὐτῶν, πού
φαινομενικά γίνονται σ' ὄρισμένη ἐποχὴ, σὲ πολλοὺς παράγοντες, ἐξετάζω
στὴν εἰσαγωγή, ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ σύντομα, τὴ γεωγραφικὴ κατάσταση
τῆς Κρήτης, τοὺς κατοίκους της, τὴ διοικητικὴ τῆς ὀργάνωση καὶ τοὺς
δεσμούς, πού ὑπῆρχαν μεταξύ της καὶ τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδος, ἀκολουθῶν-
τας ὅσο τὸ δυνατόν τὰ πιὸ σύγχρονα καὶ πιὸ αὐθεντικά συγγράμματα. Τὸ
μέρος αὐτὸ δὲ μποροῦσε νὰ γίνῃ ἐκτενέστερο, γιατί, ἂν καὶ ἀναφέρεται σ'
ὀλόκληρη τὴν ἐργασία μου γιά τὴν ἐπανάσταση, ἐν τούτοις δὲν ἐπιτρέπεται
νὰ εἶναι καὶ δυσανάλογο μέσα στὸ τμῆμα, ὅπου δημοσιεύεται.

Ἐπειδὴ οἱ περισσότερες πηγές, ὅπου στηρίζω τὰ συμπεράσματά
μου, εἶναι ἀδημοσίευτες, τὶς δίδω συχνὰ «αὐτολεξι» ἢ ὀλόκληρες ἢ ἀπο-
σπάσματα τους στὸ κείμενο ἢ στίς σημειώσεις. Τὶς γνωστὲς ὅμως ἀπο-
φεύγω νὰ δημοσιεύω, ἐκτὸς ἂν τὶς θεωρῶ ἀπαραίτητες. Στὴν ἐξιστόρηση
προχωρῶ ἀκολουθῶντας τὶς περισσότερες φορὲς ἀδιαφιλονίκητες, ἄμεσες
καὶ γιά πρώτη φορὰ γνωστὲς πηγές· ἀποφεύγω λοιπὸν νὰ συζητῶ γνῶμες
διαφορετικὲς ὡς σήμερα, πού μονάχες τους πέφτουν. Τὸ παράρημα καὶ
τὸν πίνακα ὀνομάτων, τὰ ἀφήνομε γιά τὸ τέλος τῆς ὅλης ἐργασίας. Ἄς
ἐλπίσωμεν, πὼς γρήγορα θὰ μοῦ ἐπιτρέψουν νέες καλύτερες συνθήκες νὰ
τὴ συμπληρώσω.

Ὅλους, ὅσοι μὲ συνέτρεξαν τοὺς εὐχαριστῶ καὶ ἡ καλοπροαίρετη
κριτικὴ ἐλπίζω νὰ μὲ βοηθήσῃ γιά τὴ διόρθωση τῶν ἐλλείψεων στὰ
μέρη, πού θὰ ἀκολουθήσουν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ. γ'
Περιεχόμενα	» στ'
Βιβλιογραφία α' τεύχους I. Πηγές	» ζ'
II. Βοηθήματα	» ιγ'

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεφ. Α'. Γεωγραφική Έπισκόπηση	σελ. 1
Κεφ. Β'. Κάτοικοι	» 4
Κεφ. Γ'. Τουρκική Διοίκηση	» 12
» Δ'. Κρήτη Έλλάς	» 19

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΩΝ

Κεφ. Α'. Τò Μοναστηριακò ζήτημα	σελ. 30
» Β'. 'Η òργάνωση του κινήματος	» 35
» Γ'. 'Η δυτική Κρήτη κινείται	» 45
» Δ'. 'Η Γενίκευση του κινήματος	» 51
» Ε'. 'Η αναφορά πρòς τò Σουλτάνο, τὰ έγγραφα για τούς Προξένους και τὰ υπομνήματα για τούς Μονάρχας	» 58

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΩΣ ΤΗΝ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ

Κεφ. Α'. 'Η Έπιτροπή τών αντιπροσώπων και ò 'Ισμαήλ	σελ. 71
» Β'. Τò 'Ελληνικò Κράτος και τò Κρητικò κίνημα	» 78
» Γ'. Προσμένοντας τήν απάντηση τής 'Υ. Πύλης	» 84
» Δ'. 'Η απάντηση τής Πύλης	» 97

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ «ΕΝΩΣΗ Η ΘΑΝΑΤΟ»

Κεφ. Α'. Τὰ μετὰ τήν απάντηση τής Πύλης	σελ. 103
» Β'. Οί πρώτες ενισχύσεις' ή συμπλοκή στο Σέλινο' ή κήρυξη τής Ένωσης	» 111
» Γ'. Οί πρώτες σοβαρès συγκρούσεις	» 119
» Δ'. Τελευταίες προσπάθειες για τήν καθυσύαση τής Κρήτης	» 127
'Ανασκόπηση	» 135
Νά διορθωθοῦν	» 138

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. ΤΕΥΧΟΥΣ

Ι. ΠΗΓΕΣ.

(Γιὰ ὅσες ἔχουν δημοσιευθῆ παραπέμπομε σχετικὰ).

«**Ἀδελφὸς Ὁβ**». Ἐπὶ τὸν Ἐλ. Γεωργιάδην ἢ Λόγιον. *Χανιά* 27 Σεπτεμβρίου 1865. (ΑΛ.)

Ἐπιπρόσωποι Κρητῶν. Α'. «**Οἱ πρόκριτοι τοῦ μέχρι τοῦδε ἐνταῦθα συναθροισθέντος λαοῦ**». α') Ἀριθ. 5. Πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν Ἰσμαὴλ Πασᾶν. β) Ἀριθ. 6. Πρὸς τὴν Ἄ. Ἐ. κ. Δενδρινόν. (καὶ τὰ δύο) Ἐν Κουτσουναρίοις τῶν Περιβαλίων τῆν 23 Ἀπριλίον 1866. (ΑΡΠΧ Νο 21).

Β') «**Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν πέντε ἐπαρχιῶν**». α') Ἀριθ. 13. Πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν. Ἐν Κουτσουναρίοις τῆ 1 Μαΐου 1866. β') Ἀριθ. 14. (Συνοδεντικὸ πρὸς τὸ Δενδρινόν). (καὶ τὰ δύο στὸ ΑΡΠΧ. Νο 25). γ') Πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν. Ἐν Κουτσουναρίοις τῆ 2 Μαΐου 1866. (Μουρέλλου 1611 ἔ.).

Γ') «**Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ**». «Κρῆτες Συμπατριῶται Ὀθωμανοὶ καὶ Χριστιανοί». Ἐν Κρήτῃ τῆ.. Ἀπριλίον 1866. (Μουρέλλου 1607 κ.ἀ.).

Δ') «**Ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν πέντε ἐπαρχιῶν καὶ τῆς Ρεθύμνης**». Ἀριθ. 20. (Πρὸς τὸ Δενδρινόν). Ἐν Τζουμπαῖ τῆ 6 Μαΐου 1866 (ΑΡΠΧ).

Ε') «**Οἱ πρόκριτοι τῶν 4 Ἐπαρχιῶν καὶ Πληρεξούσιοι τοῦ Τμήματος Ρεθύμνης**». Πρὸς τὸν Καϊμακάμην Βένη Ρεθύμνου. Ἐν Ἱερῶ Μονῇ Ἀρκαδίου τῆ 2 Μαΐου 1866. (ΑΡΠΧ).

ΣΤ') «**Οἱ πληρεξούσιοι τῶν Ἐπαρχιῶν τοῦ Τμήματος Ρεθύμνου καὶ τὰ ἀποσταλέντα μέλη τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Χανίων**». Πρὸς τὸ Σ. Αὐτ. Πρακτορεῖον τῆς Ρωσίας εἰς Ρέθυμνον. Ἐν Ἱερῶ Μονῇ Ἀρκαδίου τῆ 4 Μαΐου 1866. (ΑΡΠΧ).

Ζ') «**Ἐπιτόπιος Ἐπιτροπὴ Τμήματος Ρεθύμνης**». α) Ἀριθ. 11. Πρὸς τὸν Καϊμακάμην Ρεθύμνου. (Ἀρκαδί 11-V-66). β) Πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν. Ἀριθ. 12. Ἐν Ἱερῶ Μονῇ Ἀρκαδίου 11 Μαΐου 1866. γ.) Πρὸς τὸ Πρακτορεῖον Ρωσίας εἰς Ρέθυμνον 1) Ἀριθ. 14 (Ἀρκαδί) 11 Μαΐου 1866. (ὅλα στὸ ΑΡΠΧ Νο 36) 2) ἀριθ. 18. (Ἀρκαδί) 11 Μαΐου 1866. ΑΡΠΧ Νο 37).

Η') «**Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς νήσου Κρήτης**». α') Ἀναφορὰ πρὸς τὸν Σουλτᾶνον 14 Μαΐου 1866. (Αἰὼν 26 Μαΐου 1866. Κρίσιμη Γ'. 121 ἔ.) β') Ἀριθ. 28. Πρὸς τὴν Ἄ. Ἐξ. τὸν Γ. Διοικητὴν τῆς νήσου

Κρήτης Ἰσμαήλ Πασᾶν. Ἐν Κρήτῃ (Κυδωνίας) τῇ 14 Μαΐου 1866. (ΑΡΙΧ.)
 γ΄) Les représentants du peuple Crétois. M^r Le Consul. *A Cydonie le*
14 Mai 1866 (μτφρ.) (ΑΡΙΧ Νο 36.) δ΄) Ἰκετήριος ἀναφορά (Ἑπόμνημα)
 πρὸς τοὺς τρεῖς Μονάρχας τῶν Προστ. Δυνάμεων. Ἐν Κρήτῃ τῇ 15 Μαΐου
 1866 (Κυδωνίας) (Ἀθηνᾶ 47 σ, 225 ε.).

θ΄) «Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ρεθύμνου καὶ τοῦ Ἡρακλείου». (Πρὸς
 Λ. Λόγιο) 22 Μαΐου 1866. (ΑΔ.).

Ι΄) (72 Ἀντιπρόσωποι τῆς Κρήτης. Πρὸς τὸ Μ. Ρενιέρη). Ἐν
 Κάμπους τῆς Κυδωνίας τῇ . . . Ἰουνίου 1866 (ΑΡ.).

ΙΑ΄) «Οἱ πληρεξούσιοι ἀντιπρόσωποι τοῦ Κρητ. Λαοῦ». α΄) (Πρὸς
 τοὺς Προξένους). Ἐν Προσνέφω Ἀποκορώνου τῇ 20 Ἰουλίου 1866 (ΑΡΙΧ.
 Μουρέλλου 1635 ε.). β΄) Πρὸς τὸν Μ. Βεζύρη. 20 Ἰουλ. 1866 (Αἰὼν 2146
 30 Ἰουλ. 1866 Μουρέλλου 1637). γ΄) Πρὸς ἅπαντας τοὺς κατοίκους τῶν
 ἐπαρχιῶν τοῦ τμήματος Ρεθύμνης. Ἐν Προσνέφω Ἀποκορώνου 20 Ἰου-
 λίου 1866 (ΑΡΙΧ.) δ΄) Πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν.
 20 Ἰουλ. 1866 (Μουρέλλου 1636).

ΙΒ΄) «Γεν. Συνέλευσις Κρητῶν.» α΄) Πρὸς τὸν Μ. Βεζύρη. 21 Ἰου-
 λίου 1866. (Αἰὼν 2147/1 Αὐγ. 1866). β΄) Πρὸς ἅπαντας τοὺς ἐκτὸς τῆς
 νήσου Κρήτας. Ἐν Ἀλιάρες τοῦ Θερίσου τῆς Κυδωνίας τῇ 30 Ἰουλίου
 1866. (ΓΑΚ. 12. 14. πολ.) γ΄) Πρὸς τοὺς κ. Ἀντιπροσώπους τῶν Σ.
 Χριστ. Δυνάμεων. Ἐπαρχία Ἀποκορώνου 9 Αὐγούστου 1866. (ΑΡΙΧ Νο
 82 Αἰὼν 2153) 20 Αὐγ. 1866. Μουρέλλου 1663). δ΄) Πρὸς τοὺς κ. Ἀντι-
 προσώπους τῶν Σ. Χριστιανικῶν Δυνάμεων. Ἐγένετο ἐν Κουρνοπατήμασι
 τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου τῇ 20 Αὐγούστου 1866. (ΑΡΙΧ. Νο 93 Αἰὼν
 2155) 29 Αὐγ. 1866. Κριάρη Γ΄ 165 Μουρέλλου 1663 ε.) ε΄) Ψήφισμα ἐνώ-
 σεως. Ἐν Σφακίοις τῆς Κρήτης τῇ 21 Αὐγούστου 1866 (ΑΡΙΧ Νο 93.
 Μουρέλλου 1673). στ΄) Ψήφισμα ἐνώσεως. Πρὸς τοὺς Προξένους τῶν
 τριῶν Μ. Δυνάμεων. (ΑΥΕ. πρβλ. Κριάρη Γ΄ 176 ε.) ζ΄) Πρὸς τὸν Διοι-
 κητὴν τοῦ ἐν Βρύσαις Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ Σαχίν πασᾶν. Ἐν Ἀλικάμπω
 31 Αὐγούστου 1866 (Μουρέλλου 1684 Κριάρη Γ΄ 181 ε.) η΄) (Προκήρυξις) Πρὸς
 τοὺς Πανέλληνας. Ἐν Προσνέφω Ἀποκορώνου τῇ 2 Σεμβρίου 1866). θ΄) Πρὸς
 τὸν Κρητικὸν λαόν. [Ἐν Κάμπους] 7 Σεμβρίου 1866. (Μουρέλλου 1720).
 ι΄) Πρὸς τοὺς Προξένους. Ἐν Κάμπους τῇ 8 Σεμβρίου 1866 (ΑΡΙΧ Νο 104).

ΙΓ΄) Α. Μανουσογιαννάκης, Κ. Βολουδάκης, Π. Περίδης. Πρὸς τὴν
 ἐν Σύμφ Εἰδικὴν ἐπὶ τῶν ἀποστολῶν ἐπιτροπὴν. Ἐν Κουρνᾷ τοῦ Ἀποκορώ-
 νου τῇ 12 Αὐγούστου 1866. (ΓΑΚ, 12, 33).

ΙΔ΄) Τσουδερός Μιχ., Μαλικούτης Ἐ., Μανιαδάκης Γ. Χ΄, Κα-
 λοειδᾶς Ἀρ., Πατακὸς Ἀπ. Κ. Πρὸς τὸν Γ. Σκουλούδη Ρεθύμνον. Ἀπὸ
 Ἐμπρόσθερον Ἀποκορώνου 20 Ἰουλίου 1866. (ΑΡΙΧ. Νο 17 ε.).

(Ἀνώνυμος.) Πρὸς τὸν Λ. Γεωργιάδην (Λόγιο). Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ
 10 Δεμβρίου 1865. (ΑΔ.)

(Ἀνώνυμος). Ρεθύμνον τῇ 17 Αὐγ. 1866. (Αἰὼν 2154/25 Αὐγ. 1866).

Ἄξελου, (ἐπιστολαὶ στὸ Λόγιο). *Λαμία 16 Μαρτίου 1862 κ. ἄ.* (ΑΔ).

Ἀργυράκης Χρ. α') (Στὸ Λόγιο) 1) *Χανιά 26 Ἀπριλίου 1856* (ΑΔ.)

2) *Ἐν Κων/λει τῇ 12)24 Ἰανουαρίου 1866* (ΑΔ.). β') (Στὸ Μ. Βιστάκι) εἰς Ἡράκλειον *Ἐν Κων/λει τῇ 12/24 Μαρτίου 1866* (Συλ. Κορ. ἀλληγ.).

Ἀριστάρχης Γρ. «Ἀγαπητέ μοι Καπετὰν Μανουσογιαννάκη» *Ἐν Χανίοις 26 Μαΐου 1866.* (ΑΡΠΧ.).

Βαλαωρίτης Σπ. Ὑπουργὸς Ἑξ. Ἑλλάδος. Ἐμπιστευτικὴ Πρὸς τὸν Γ. Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος εἰς Χανιά. *Ἐν Ἀθήναις τῇ 16 Ἀπριλίου 1866.* (ΑΥΕ. σχέδιο ἰδιόχειρο).

Βιστάκη Μ. α') (Παραίτηση ἀπὸ τὴν Ἑλλ. Σχολὴ Κρημαστῶν) 2 *Μαΐου 1865* (ΑΔ). β') (Στὸν Ἀργυράκη). 1) Ἐξ Ἡρακλείου *τῇ 12 Δ)μβρίου 1865* (Συλ. Κορ. ἀντ.) 2) Ἐξ Ἡρακλείου *τῇ 21 Δ)μβρίου 1865.* (Συλ. Κορ. ἀντ.) γ') (Στὸ Λόγιο) 1) Ἐξ Ἡρακλείου *12 Δ)μβρίου 1866* (Συλ. Κορ. ἀντ.) 2) Ἐξ. Ἡρακλείου *28 Φεβρ. 1866* (ΑΔ. ἀλληγ.) 3) Ἡράκλ. *7 Μαρτίου 1866* (ΑΔ. ἀλληγ.) 4) Ἡράκλ. *25 Μαρτίου 1866.* (ΑΔ. ἀλληγ.) δ') (Στὸ Κ. Σαρολίδη) 1) Ἡράκλειον *28 Δ)μβρίου 1865.* (Συλ. Κορ.) 2) Ἡράκλειον *4 Φεβρ. 1866.* (Συλ. Σαρολίδου ἀντίγραφ. τοῦ Μουρέλλου) 3) Ἡράκλειον *21 Ἀπριλίου 1866.* (Συλ. Κορ. ἀντ. ἀλληγ.) 4) Ἀποκόρωνας *13 Ἰουλίου 1866.* (Συλ. Σαρολ.) ε') (Στὸ Ι. Οἰκονομίδη). *Ἐν Κρήτῃ τῇ 2 Μαΐου 1866.* (ἀπὸ τὰ Καλέσα Μαλεβιζίου) (Συλ. Κορ. ἀντίγ.). στ') (Σ' ἄγνωστο). *Τῇ 21 Ἰουνίου 1866.* [s. l.] (Συλ. Κορ. ἀντίγ.).

Βολανάκης Ἀριστείδης. (Στὸ Λόγιο). *Σῦρος 6 Μαΐου 1866.* (ΑΔ.)

Βουγιουκαλάκης Ἀ. 1) (Ἐπιτροπὴ Σύρον) «ἐξ Ἀροδοποῦ Κισσάμου *12 Αὐγούστου 1866* (ΓΑΚ. 12. 32). 2) Πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Σύρον, Χ. Βουρδουμπᾶν Ἰω. Σακόρραφον. Μαρχαντωνάκιν, Μ. Μπογιατζόγλου κλπ. *Ἐν Ἀλικάμπω τῇ 27 Αὐγούστου 1866.* (ΓΑΚ. 12. 66.).

Βουρβαχάκης «Ὁ γνωστὸς φίλος σου». (Στὸ Λόγιο). *Σῦρος 16 Φεβρ. 1866* (ΑΔ).

Γαβριήλ «Ὁ γνωστὸς φίλος σας» (Στὸ Μαξ. Δασκαλάκι). *Ρεθύμνη τῇ 22 Αὐγ. 1860.* (ΑΡ).

Γαβριήλ Ἠγουμένου Μ. Ἀρκαδίον. Διαμαρτυρία πρὸς τοὺς Προξένους. *Βένη 1 Αὐγούστου 1866* (Αἰὼν 2154) *25 Αὐγ. 1866* Νεοελλ. Ἀρχεῖον 249 ἔ.).

Γεωργιάδης Λεων. ἡ Λόγιος. α') Κ. Σαρολίδην. Ἐξ Ἡρακλείου *6 8)βρίου 1864* (Συλ. Σαρολίδου ἀντίγ. ἀλληγ.) β') Μ. Βιστάκιν. *Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Μαρτίου 1866.* (Συλ. Κορ. ἀντίγ. ἀλληγ.) γ') Διάφορα σημειώματα.

Δασκαλάκης Μάξιμος. (Στὸ Μ. Ρενιέρη). 1) Ἐρμούπολις *10 7)βρίου 1860.* (ΑΡ.) 2) Ἐρμούπολις *1 8)βρίου 1860* (ΑΡ.) 3) Ἐρμούπολις *28 Μαρτίου 1861* (ΑΡ.).

Δεβάρης Δημ. (Στὸ Μ. Ρενιέρη). *Ἰωάννινα 1 9)βρίου 1862.* (ΑΡ.).

Δεβάρης Δημ., Ἀραβαντινὸς Ἰ., Φερεκίδης Ἀν., Διομήδης

Ν. Πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν. Ἰωάννινα 18 Ν)μβρίου 1862. (ΑΡ.).

Δενδρινὸς (Γ. Προξενὸς τῆς Ρωσίας στὰ Χανιά). α') Ἰ. Μιτσοτάκιν εἰς Ἡράκλειον 1) 1 Ἰανουαρίου 1866. (Μουρέλλου σ. 1588) 2) 7 Ματίου 1866. (Μουρέλλου 1589). β') Α. S. E. Mr Stromachow Directeur du Département Asiatique No 21 *La Canée* le 25 Avril 1866. γ') Α. S. E. M^r le G^r Ignatiow. *La Canée* 1) No 22 25 Avril 1866 2) No 29 8)20 Mai 1866. 3) No 32 16)28 Mai 1866. 4) No 36 16)28 Mai 1866 5) No 38 16)28 Mai 1866. à 10 heures du soir. 6) No 45 30 Mai) 11 Juin 1866 7) No 51 12)24 Juin 1866. 8) No 52 20 Juin 1866. 9) No 54 3)15 Juillet 1866. 10) No 56 11)23 Juillet 1866. 11) No 58 18)30 Juillet 1866. 12) No 59 23 Juillet (4 Août 1866. 13) No 61 24 Juillet) 5 Août 1866. δ') Α. S. E. Mr de Novikow à Athènes *La Canée* No 26 2)14 Mai 1866. ε') Α. S. E. M^r le Pce Gortchakow *La Canée*. 1) No 33 16)28 Mai 1866. 2) No 40 23 Mai)4 Juin 1866. (Ἀθηνᾶ 47 σ. 228). στ') Ἰ. Μιτσοτάκιν εἰς Ἡράκλειον. Ἀρ. 47 Χανιά 2)14 Ἰουν. 1866. ζ') Γ. Σκουλούδην εἰς Ρέθυμνον. No 46 Χανιά 2)14 Ἰουνίου 1866. (ὄλα στὸ ΑΡΠΧ.).

Derché. (Προξενὸς τῆς Γαλλίας εἰς Χανιά) à Dr. de Lhuys 1) 23 Avril 1866. 2) 30 Avril 1866. (Archiv. Dipl. 1867 I 334).

Ἑλλ. Κυβέρνησις. Ὑπόμνημα πρὸς τὰς Δυνάμεις. 24 Αὐγούστου 1866 (Αἰὼν 2157)5 7)βρίου 1865 κ. ἀ.).

Ἐπιτροπαὶ Α') «Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν». Πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Σύρου. Ἀθῆναι 8 Αὐγ. 1866. (ΓΑΚ. 12.).

β') «Ἡ ἐν Σύρῳ ἐπὶ τῶν ἀποστολῶν Ἐπιτροπὴ». α') Πρὸς τὴν Γεν. Συνέλ. τῶν Κρητῶν. Σύρος 8 Αὐγούστου 1866. (ΓΑΚ. 12, 21.) β') Πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν τῶν Κρητῶν κατὰ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας). (ΓΑΚ. 12. 31.).

Γ') «Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Ἠπείρου». Πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν. Ἰωάννινα 25 9)βρίου 1862. (ΑΡ.).

Δ') «Ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ τμήματος Ρεθύμνης». Πρὸς τοὺς Προξένους. Ἐν Ἱεροῦ Μονῆ Ἀρκαδίου 27 Ἰουλίου 1866. (ΑΡΠΧ No 69 ἀντίγρ).

Ε') «Ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀνατολικωτέρων Ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης». Πρὸς τὴν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἔντιμον Ἐπιτροπὴν τῆς Σύρου. Ἐν Ἀὐδοῦ τῇ 15 Αὐγούστου 1866 (ΓΑΚ).

Ζότιος «ἀδελφὸς» (Στὸ Μ. Ρενιέρη). Κων)λις 27 Ἰουνίου 1866. (ΑΡ.).

Ζυμβρακάκις Χαρ. (Στὸ Στ. Κορωνάκι) Ρέθυμνον. Ἀθῆναι 4 Ματίου 1861 (Συλ. Κορ. ἀντίγρ. ἀλληγ.).

Ἰσαμήλ. Γ. Διοικητὴς Κρήτης. α') Πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης. 1) Χανιά 28 Ἀπριλίου 1866 (Κριάρη Γ'. 114 Μουρέλλου 1609 κ. ἀ.). 2) Χανιά 16 Μαΐου 1866. (Κριάρη Γ'. 129 Μουρέλλου 1622) 3) 27 Μαΐου 1866. (Κριάρη (1902) σ. 170) 4) 21 Ἰουλίου 1866. (Κριάρη Γ'. 143. Μουρέλλου 1637). β') (Πρόσκληση πρὸς τοὺς Προξένους) (γαλλικὰ) *La Canée* 17)29 Mai 1866 (ΑΡΠΧ. No 39).

[**Γιωαννίδης Ἄ.**] «Ὁ γνωστός συντοπίτης Σου» ἢ «ὁ Σὸς» (Στὸ Μ. Μπογιατζόγλου). Ἐκ *Χανίων 11 Αὐγούστου 1866.* (ΓΑΚ. 12. 30). 2) Ἐκ *Κυθωνίας τῆ 22 Αὐγούστου 1866.* (ΓΑΚ. 12. 53) 3) 26 Αὐγούστου 1866. (ΓΑΚ. 12.).

Καλλέργης Δ. Πρὸς τὴν Γεν. Συνέλευσιν τῶν Κρητῶν. 1) Ἀθῆναι 28 Μαΐου 1866. (Παπαδάκι Στ. Ἀπομνημονεύματα σ. 17-8). 2) Ἀθῆναι 10 Σεβρίου 1866. (Μουρέλλου 1672¹ Κριάση Γ. 184).

Καλοκαιρινὸς. (Στὸ Λ. Γεωργιάδη ἢ Λόγιο). Ἡράκλειον 1861. (ΑΛ.).

Καλοκαιρινὸς Γ. (Ἐποπρὸξενος τῆς Ἑλλάδος στὸ Ρέθυμνο). (Στὸ Σακόπουλο). 1) 1 Μαΐου 1866. (ΑΥΕ.) 2) 18 Αὐγούστου 1866. (ΑΥΕ).

Καμπάνης ... (Στὸ Λ. Γεωργιάδη). Ἀλεξάνδρεια 1 Φεβρ. 1866 (ΑΛ.).

Κατάκης Ν. Κρανωτάκης Ἐμμ. (Στὸ Λόγιο). Ἡράκλειον 14 Φεβρ. 1866. (ΑΛ.).

Κρητικὸς λαὸς : Α') **Κάτοικοι Ρεθύμνου κλπ.** Πρὸς τὸν Δ. Καλλέργην Ἀθήνας. Ἐν *Ρεθύμνη Κρήτης τῆ 12 Φεβρ. 1861.* (Συλ. Κορ. ΙΑΚ.).

Β') **Κάτοικοι Μεσσαράς.** Πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν Ἰσμαήλ. *Μεσσαρά 24 Αὐγ. 1865.* (ΑΛ.).

Γ') **Κάτοικοι Μιραμπέλλου.** Πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν Ἰσμαήλ πασᾶν. (Ἰανουάριος 1865. (ΑΛ.).

Δ') [**Κάτοικοι Ἀνατολ. Ἐπαρχιῶν**]. Πρὸς τὸν Μητροπολίτην Κρήτης. 13 Φεβρ. 1865.

Ε') «Ὁ λαὸς τῆς Κρήτης» Πρὸς τὸν Σουλτᾶνον καὶ τοὺς Μονάρχας τῶν τριῶν Μ. καὶ προστ. Δυνάμεων. (Ψήφισμα ἀποκηρύξεως τοῦ Ἰσμαήλ). (Μουρέλλου 1642 ἔ. Κριάση Γ. 150 ἔ.).

Μανουσogiαννάκις Ἄ., Βολουδάκις Κ., Μουτζάκις Ν. κ. ἄ. Πρὸς τοὺς ἐπισημοτάτους κ. Ἐμμ. Ἀντωνιάδην, Μ. Ρενιέρην, Ἀντ. Παπαδάκην κλπ.. Ἐν *Χανίοις τῆ 25 Μαΐου 1860* (Μουρέλλου 1547. κ. ἄ.).

Μανουσogiαννάκις Μ., Σεργάκις Π., Μουτσάκις Ν., Βολουδάκις Κ. Π. «Φίλτατοι συμπατριῶται». *Χανιά 9 Αὐγ. 1860.* (ΑΡ.).

Μανουσogiαννάκις Ἰωσήφ. (Στὸ Λόγιο). *Τζιτζιφές Ἀποκορώνου 3 Ἰουλ. 1866.* (ΑΛ.).

Μαραθάκις Ν. (Στὸ Μ. Ρενιέρη). Ἀθῆναι 13 Ἀπριλίου 1861. (ΑΡ.).

Μαρκαντωνάκις Α. Ν. (Στὸ Μ. Ρενιέρη). Σῦρος 20 Αὐγ. 1866. (ΓΑΚ. 12. 38.).

Μιτσοτάκις Ἰ. (Ἐποπρὸξενος τῆς Ρωσίας στὸ Ἡράκλειο) α') Κ. Σαρολίδην. 10 Μαΐου 1866. (Μουρέλλου 1701) β') Δενδρινόν. 1) 5) 17 Μαΐου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 32). 2) 50 Μαΐου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 42. Μουρέλλου 1646). 3) 13) 25 Ἰουνίου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 57· πρὸβλ. Μουρέλλου 1647). 4) 18) 30 Ἰουλίου 1866. (ΑΡΠΧ.). 5) 26 Ἰουλ. 7 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Μουρέλλου 1648). 6) 8) 20 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Μουρέλλου 1649). 7) 12) 24 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 83. Μουρέλλου 1653). 8) 22 Αὐγ.) 3

7)βρίον 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 90). 9) ἀριθ. 12 4)12 7)βρίον 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 102).

Μοάτσος Λ. (Στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στὴ Σῦρον, ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο), 1) 15 Αὐγ. 1866. (ΓΑΚ. 12. 40). 2) 15 Αὐγ. 1866. (ΓΑΚ. 12. 41). 3) 22 Αὐγ. 1866 (ΑΡΠΧ. 12. 52.). 4) 7 Σ)μβρίου 1866. (ΓΑΚ. 12. 93).

Μουσταφᾶ - πασᾶ. Προκήρυξη. Χανιά 2 Σ)μβρίου 1866. (Μουρῆλλον 1717).

Moustier de — à Droyn de Lhuys. C)ple 30 Mai 1866 (Arch. Dipl. 1867 I 340).

Παππαδάκις Στυλ. α') Μ. Βιστάκιν. Ἐθῆναι 23 Φεβρ. 1866. (Συλ. Κορ.). β') (Στὸ Λόγιο). 1) Βραζάσι 24 Ἀπριλίον 1866. (ΑΔ.). 2) Χανίοις 22 Μαΐου 1866. (ΑΔ.). 3) Κερὰ Πεδιάδος 18 Ἰουλίον 1866. (ΑΔ.).

Παππαδάκις Στ. καὶ Κρανωτάκις Ἐμμ. Ἰωσήφ Μανουσογιαννάκιν. Κερὰ 24 Ἰουλ. 1866. (ΑΔ.).

Ρενιέρης Μ. α') A. S. E. Le G¹ Kalergis. Athènes (Ἰούνιος 1866) (ΑΡ. σχέδιο). β') «Φίλοι Κύριοι Ἀντιπρόσωποι» (Ἰούλιος 1866) (ΑΡ. σχέδιο) γ') [Δ. Βερναρδάκιν] (Μέσα Ἰουλίον 1866) (ΑΡ. σχέδιο) δ') Μ. Μπογιατζόγλου εἰς Σῦρον. (ἀπὸ τὰς Ἀθήνας) 1) 28 Ἰουλίον 1866 (ΓΑΚ. 12. 10.) 2) 8 Αὐγ. 1866. (ΓΑΚ. 12.) 3) 23 Αὐγ. 1866. (ΓΑΚ. 12. 56.). δ') Ν. Γιαγιτζήν 11 Αὐγ. 1866. (ΓΑΚ. 12. 28).

Σακόπουλος Ν. (Γ. Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά). α') Ἐκθέσεις Πρὸς τὸ Ὑπ Ἐξωτερικῶν. ΑΥΕ. Ἀπριλίον, Μαΐου, Ἰουνίου, Ἰουλίου, Αὐγούστου καὶ Σ)μβρίου 1866. β') Μ. Ρενιέρην. 1) Ἐν Κορυλλεῖ 29 Δ)μβρίου 1862. 2) Χανιά 9 Μαΐου 1866 3) 5 Ἰουνίου 1866 4) 19 Ἰουνίου 1866 5) 9 Ἰουλίον 1866. 6) 11 Ἰουλίον 1866 7) 17 Ἰουλίον 1866. (ὅλες στὸ ΑΡ.)

Σκουλᾶς Γ. Α. Πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Σῦρον. Βαλῆ 26 Αὐγ. 1866. 10 π. μ. (ΓΑΚ. 12. 64.).

Σκουλούδης Γ. (Πράκτορας τῆς Ρωσίας στὸ Ρέθυμνο. Πρὸς τὸ Λενδρινὸ στὰ Χανιά. Ἀπὸ τὸ Ρέθυμνον). 1) 13 Μαΐου 1866 (ΑΡΠΧ. Νο 23) 2) ἀρ. 21 11)23 Μαΐου (ΑΡΠΧ. Νο 36) 3) ἀρ. 24 13)25 Μαΐου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 37). 4) ἀρ. 38, 27 Ἰουν. 1866 (ΑΡΠΧ. Νο 58). 5) ἀρ. 39, 1)13 Ἰουλ. 1866 (ΑΡΠΧ. Νο 59). 6) ἀρ. 40, 5)17 Ἰουλ. 1866 (ΑΡΠΧ. Νο 61). 7) ἀρ. 41, 21 Ἰουλ. 1866 (ΑΡΠΧ. Νο 66). 8) ἀρ. 43, 25 Ἰουλ. 1866 (ΑΡΠΧ. Νο 67). 9) ἀρ. 44, 26 Ἰουλ.) 7 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 68). 10) 26 Ἰουλ. 1866. (ἰδιωτ. ΑΡΠΧ.). 11) ἀρ. 45, 27 Ἰουλ. 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 69). 12) ἀρ. 50, 3)15 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 76). 13) ἀρ. 55, 18)30 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 89). 14) ἀρ. 56, 22 Αὐγ.) 3 Σ)βρίου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 92). 15) ἀρ. 57, 23 Αὐγ.) 4 Σ)βρίου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 95). 16) ἀρ. 59, 25 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 97). 17) ἀρ. 67, 29 Αὐγ. 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 101). 18) ἀρ. 69, 2)14 Σ)βρίου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 105). 19) ἀρ. 70, 5)17 Σ)βρίου 1866. (ΑΡΠΧ. Νο 103).

Σταυρούδης Στ. (Στὸ Λόγιο). 1) Πειραιεὺς 15 Μαρτίου 1866 (ΑΔ.).
2) Πειραιεὺς 2 Αὐγούστου 1866. (ΑΔ.).

Συνωμοτῶν Πρόγραμμα. Ἡράκλειον 3 Μαρτίου 1866. (Συλ.
Κορ. ἀντίγρ.)

Τζουδεροῦ Μιχ. α') Τῷ εὐγενεστάτῳ κ. κ. Α. Παπαδάκι καὶ Μ.
Ρενιέρῃ Ἐν Ρέθυμνο τῇ 4 7/βρίου 1860. (ΑΡ.). β') (Στὸ Λόγιο). Ἐξ Ἀγ.
Βασιλείου 1) 9 Ἰουλίου 1866. (ΑΔ.). 2) 24 Ἰουλίου 1866. (ΑΔ.).

(Υ)ξενος τῆς Ἑλλάδος στὸ Ἡράκλειο). Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν.
Ἀθήνας. Ἡράκλειον τῇ 15 Μαΐου 1866. (ΑΥΕ.).

II

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ἀλλιανοῦ. Ποικίλης Ἱστορίας Βιβλία ΙΔ'. Aeliani Claudii De natura animalium libri XVII. Varia historia, Epistolae Fragmenta, Ex recognitione R. Hercheri. Vol II. Lipsiae 1866.

Αἰών. Ἐφημερίς Ἀθηναϊκῆ. Ἀπρίλιος, Μάιος, Ἰούνιος, Ἰούλιος, Αὐγούστος, Σεπτέμβριος 1866.

(Ἀνωμόμου). Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις ἀπὸ τοῦ 1866 μέχρι τοῦ 1868 ὑπὸ Ἀγγλοῦ τινὸς (κατοικοῦντος ἐν Κρήτῃ). Ἐν Ἀθήναις 1869.

(Ἀνωμόμου). Τὰ σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως οὗ τὴν διαμονὴν ἐν Τουρκίᾳ ἤδη ὁ Σουλτάνος ἀρνεῖται (s.a.l.).

(Ἀνωμόμου). (Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1866—9. Χειρόγραφον στὸ ΙΑΚ).

Ἀριστοτέλης. Aristotelis opera omnia graece et latine. Vol. I. Parisiis Firmin-Didot. M.CM.XXVII.

Ἀνγή. Ἐφημερίς Ἀθηναίων.

Βακαλοπούλου Α. 1) Αἱ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ καὶ τὸ ἡμερολόγιον ἐνὸς ἐθελοντοῦ κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασιν τοῦ 1866. Θεσσαλονίκη 1938.
2) Πρόσφυγες καὶ Προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Θεσσαλονίκη 1939.

Ballot Jules. Histoire de l'Insurrection Crétoise par—volontaire français en Crète Paris. 1868.

Beloch Karl J. Griechische Geschichte. I².

Beloch I. Die Griechen bis auf Alexander den grossen, (Pflug-Hartung Ulstein Weltgeschichte Bd I Geschichte des Altertums. Berlin 1905).

Bolanachi G. C.-Fazy Henri. Précis de l'histoire de Crète depuis les temps les plus anciens jusqu'à la fin de la domination Romaine. Paris 1869.

Bolanachi G. C. La verité sur l'île de Candie de 1821 jusqu'à nos jours. Paris 1866.

Busolt G. Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeronia Bd. I Gotha 1893.

Calonna de—Alfonse. L'insurrection Candiote et le réveil de la Question d'Orient par—Paris 1866.

Χουρμούζη Μ. Βυζαντίου. Κρητικά συνταχθέντα και έκδοθέντα υπό—
Ἀθήναι 1842.

Combes Paul. L'île de Crète. Paris 1897.

Cornelii Flam. Creta sacra 1—2. Venetiis 1755.

Δεληγεώργη Ἐπ. Λόγοι πολιτικοὶ 1863—1877. Ἀθήναι 1880.

Δέφνερ Μιχ. Ὀδοπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν δυτικὴν Κρήτην. Ἀθήναι 1918.

Desmaze Edmonde. 1) Études et souvenirs Helléniques. Ière Serie. Études. Athènes 1878. 2) [D. E.] Souvenirs d'un Philhellène. Goustav Floarens et l'Insurrection Crétoise de 1866—68. Lyon 1893.

Driault Ed. La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la grande Guerre. Paris 1917.

Driault Ed. — Lhéritier M. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours. 1) Tome II. Le Règne d'Othon. La grande Idée 1830—1862 par Ed Driault. Paris 1925. 2) Tome III. Le règne de Georges Ier avant le traité de Berlin (1862—1878). Hellénisme et Slavisme par M. Lhéritier Paris 1925.

Εὐαγγελίδου Τρ. Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τοῦ Καποδιστρίου). Ἀθήναι 1935.

Geographie Universelle P. Vidal de Blanche et Gallois. Tome III. Pième Partie . . . Pays Balcaniques par V. Chataigneau Jules Sion. Paris 1934.

Γιάνναρη Χ' Μιχάλη. Ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τῶν προμάχων τῆς Κρητικῆς Ἐλευθερίας. Ὀλόκληρον τὸ ἀρχεῖον τοῦ Ἀρχηγοῦ — Ἀλληλογραφία αὐτοῦ καὶ τῶν πρωτοεργατῶν τῶν Κρητικῶν Ἀγώνων ἀπὸ τοῦ 1866 (εἰς τὴν ἔφημ. Ἐλευθέρα Γνώμη τῶν Χανιῶν ἀπὸ 5 Ὀκτωβρίου 1930—22 Ἀπριλίου 1932).

Glutz Gustave. 1) La civilisation égéenne. Paris 1923. (L'évolution de l'humanité Synthèse collective, dirigée par Henri Berr. Ière Section III. Le monde antique. Les civilisations de l'orient. 2) Histoire ancienne Pième partie. Histoire Grecque. I. Des origines aux guerres Médiques par—Paris 1925.

(*Haberlant*). Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kul-

tur Von. Pr D. Michael Haberlant u. Prof. D. Art. Haberlant. Stuttgart 1928.

Hammer von—Joseph. Geschichte des Osmanischen Reiches. Tome V. Pest 1835.

Kirschfeld Gustav. Aus dem Orient. Berlin 1897².

Iorga N. Geschichte des Osm. Reiches. Nach den Quellen dargestellt von.—Bd V. (bis 1912). Gotha 1913. (Allgemeine Staaten Geschichte von Karl Lamprecht).

Καλομενοπούλου Νικοστράτου. Κρητικά, ἤτοι τοπογραφία καὶ ὁδοπορικὰ τῆς νήσου Κρήτης. Ἀθῆναι 1894.

Καρολίδη Π. 1) Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ ΙΘ'. αἰῶνος. Ἀθῆναι 1891. 2) Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς Ζ'. Ἀθῆναι 1929. 3) [Συμπλήρωση] Κ. Παπαρηγοπούλου Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους τόμ. ζ'. ἔκδ. 5'. Ἐν Ἀθήναις 1932.

Κάρτσαϊτ Ι. Ὁ Σουλτᾶνος ἐν Ἀγγλίᾳ ἢ ὁ Μουσουλμᾶνος καὶ ὁ Χριστιανὸς ὑπὸ—μικρ. Γ. Χατζηπανάγου. Πάτριαι 1867.

Κοκκίνου Διον. Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1821 1—5. 1931—3.

Κοτζιά Ν. Τὰ καθ' ἡμᾶς ναυτικά. Ἀθήνησι 1869.

Kretschmer Paul. Sparche. (Gercke Alfr. u. Norden Ed. Einleitung in die Altertumswissenschaft I³ 9).

Κριάρη Ἀρ. Πλήρης Συλλογὴ κρητικῶν δημοδῶν ἁσματῶν κλπ. Ἀθῆναι 1920.

Κριάρη Π. 1) Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τέλους τῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1866. Ἐν Χανίοις 1902 (Κριάρη 1902)

2) Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων... Γ'. Ἡ μεγάλη Κρητικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1866—1869 καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ 1821 πρόδρομοι αὐτῆς. Ἀθῆναι 1938. (Κριάρη Γ').

Laroche Charles. La Crète antique et moderne. Paris 1897.

Λάσκαρι Σ. Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Εὐρώπης 1814—1914. Ἀθῆναι 1936.

Lehmann—Haupt C. F. Griechische Geschichte (Gercke A. — Norden Ed. Einleitung in die Altertumswissenschaft III² 1914).

Löher Franz. Kretische Gestade. Leipzig 1877.

Luschan von Felix. Beiträge zur Anthropologie von Kreta. (Aus der Zeitschrift für Ethnologie, Heft 3 1913). Berlin 1913.

Μέλλον. Ἐφημ. Ἀθηνῶν.

Μενδελσῶνος-Βαρθόλδη Κ. Οἱ περὶ Ἐλευθερίας τῆς Κρήτης ἀγῶνες. Ἐν Ὁδησσῷ 1891. μικρ. (τὸ Ε'. κεφ. ἀπὸ τὸ μεταφραστή).

Meyer Ed. Geschichte des Altertums, I, 2¹ Stuttgart u. Berlin 1926. II. 1^e Abteilung Stuttgart u. Berlin 1928. III² von Stier Stuttgart 1937.

Miller William. Μίλλερ Οὐίλλιαμ Ἡ Τουρκία καταρρέουσα. Ἱστορία

τῆς Ὀθωμ. Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ ἔτους 1801 μέχρι τοῦ 1913 μτρο. Σπ. Λάμπρου. Ἀθήναι 1914.

Mocenigo Z. Proveditore Generale del Regno di Candia. Relazione presentata nell'excellentissimo consiglio nel 17 Aprile M. D. LXXXIX. (Σπανάκι Στ. Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας Τόμ. I. Ἡράκλειον 1940).

Μουρέλλου I. Ἱστορία τῆς Κρήτης τόμ. Γ'. Τεύχη 11, 12, 13, 14. Ἡράκλειον Κρήτης 1934. (Μουρέλλου).

Müller Karl Otto. Die Dorier. Vermehrte Ausgabe F. Schneidewin. Breslau 1844, 1—2.

Ναύτης Γ. Α. Ἡ Κρήτη καὶ ἡ Εὐρώπη. Ἐπιστολὴ τοῦ πρώην βουλευτοῦ Σύρου—Ἐν Ἐρμουπόλει 1866.

Νικολαΐδου Δ. Ὀθωμανικοὶ κώδικες κλπ. Ἐν Κων)πόλει τόμ. Α'. 1889 Β'. καὶ Γ'. 1890.

Noques François Examen des affaires de Crète suivi d'une réponse à M. Saint-Marc Girardin, et de quelques lettres sur d'autres questions Turques, Paris 1866.

Noiret Hippolyt. Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination venetienne en Crète de 1380—1485. Paris 1892.

Olivier G. A. Voyage dans l'Empire Ottoman l'Égypte et la Perse. Paris 1800—7 (τόμ. 1—6).

Παπαδοπειράκι Γρηγ. Ἱστορία τῶν Σφακίων ἦτοι μέρος τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας. Ἀθήναι 1888.

Παπαγιωνάκι Γ. 1) Ἡ διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866. Ἀθήναι 1926. 2) Σελίδες συγχρόνου Ἱστορίας. Τὸ Κρητικὸν ζήτημα 1830—1912. Ἐν Ἀθήναις 1931.

Παπαδάκι Στυλ. Ἀπομνημονεύματα τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 καὶ τὰ κατ' αὐτὴν διαδραματισθέντα μυστήρια. Ἀθήναι 1870.

Περίδου Παρθενίου. Ἀπομνημονεύματα. Ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1866 ὑπὸ I. Π. Λιονῆ. Ἐν Ἀθήναις 1900.

Perrot Georges. L'île de Crète. Souvenirs de voyages par—Paris 1867.

Φιλήμονος I. Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστασεως I. Ἀθήναι 1859.

Φουρνγαράκι Κ. Γ. Διοίκησις καὶ Δικαιοσύνη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Χανιά 1926.

Pittard Eugène. Les races et l'histoire. Introduction ethnologique à l'histoire par—Paris 1924. (L'évolution de l'humanité par H. Berr).

Poekoeke Richard. Voyages de—en Orient etc. Traduits de l'Anglois sur la seconde Edition IV. A Paris M. DCCLXXII.

Politis Athanase C. Un Projet d'Alliance entre l'Égypte et la Grèce en 1867. Le Caire 1931.

Propyläen Weltgeschichte. Hrsg von Walter Götz. Bd I Das Erwachen der Menschheit. Bd II Hellas u. Rom.

Ψιλάνι Β. 1) Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ἐνετοκρατίας. Ἀθήναι 1899. 2) Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων εἰς τόμους Γ'. Χανιά 1909. (Ψιλάνι).

Ψύχα Ν. Σ. Ἐπαναστατικὴ εἰκὼν τῶν δυτικῶν τῆς Κρήτης διαμερισμάτων κλπ. ἢ ἀνασκευὴ τοῦ Μένδελσον-Βαρθόλδη. Ἀθήνησι 1870.

Raulin V. Description physique de l'île de Crète (I, II, Atlas). Paris 1869.

Ρενιέρη Μ. 1) Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Δοκίμιον. Ἀθήναι 1840. 2) Κύριλλος Λούκαρις ὁ οἰκουμ. Πατριάρχης. Ἀθήναι 1859.

Σακελλαρίου Μιχ. Β. Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715—1821). Athen 1939. (Texte u. Forschungen zur Byz. Neugriechischen Philologie von N. Bees (Βέης) N° 33).

Σαριπόλου Ν. Ὀλίγα λέξεις ὡς ἰδιωτικὴ ἀπάντησις εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀαλῆ πασσά μτρο. ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ἀντ. Μηλιαράκι. Ἐν Ἀθήναις 1868.

Savary M. Lettres sur la Grèce... A Paris M. DCC, LXXXVIII.

Schoemann G. F. Griechische Alterthümer von—I Das Staatswesen. Berlin 1871³ II Die internationalen Verhältnisse u. das Religionswesen. Berlin 1873³.

Sieber F. W. Reise nach der Insel Kreta in griechischen Archipelagus im Jahre 1817. Leipzig 1823.

Σταυράκη Νικ. Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης κλπ. Ἀθήναι 1890.

[Σταυρούδη Στ.] Ἀπάντησις πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Ζαῖμη καὶ τοὺς ἐκμεταλλεντὰς τῆς Μ. Ἰδέας. Ἀθήναι 1869.

Στίλμαν. Πρόξ. Ἡν. Πολιτειῶν. Ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις ἐν ἔτει 1866. Στὸ Περιοδ. Ἑλληνισμὸς Η'. (1905) καὶ Θ'. (1906.)

Στράβων. Strabonis geographica rec. Aug. Meinecke vol. II. Ed. Stier. Lipsiae MCMXV.

Thumb Albert. Im Bergland der Sphakioten auf Kreta. (Sonderabdruck d. Dt. Rundschau. 40 Jahrgang Heft 12 Sept. 1914). Berlin 1914.

Τωμαδάκι Νικ. Β. 1) Τὸ Μυστικὸν Κρητικὸν Ὑπόμνημα τῆς 15]27 Μαΐου 1866 Ἀθηναῖ Τόμος ΜΖ'. σ. 221—236) 2) Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων. Β'. Βιβλιογραφία Ἐπαναστάσεως 1866—9 κλπ. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Β'. Τόμου τῆς Ἐπετηρίδος Ἐταιρείας Κρητικῶν σπουδῶν. Ἀθήναι 1939.

Wagner Robert. Der Kretische Aufstand 1866]69 bis zur Mission Aali Paschas. Nach diplomatischen Quellen bearbeitet. Bern 1908.

Wide-Nilsson. Griechische u. Römische Religion (Gercke u. Norden. Einleitung in die Altertumswissenschaft. II³ Bd. Leipzig-Berlin 1922 σ. 215 ε.

Ξανθουδίδης Στέφ. 1) Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Ἀθήναι 1909. 2) Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν. Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ *I. Καλιτσουνάκη*. Athen 1939. (Texte u. Forschungen . . . von N. Bees N° 34).

Ξηρουχάκη Ἀγαθ. 1) Ὁ Κρητικὸς πόλεμος 1645—1669 κλπ. Ἐν Τεργέστη 1908. 2) Ἡ ἐν Κρήτῃ Ἐπαναστάσις τοῦ 1363—1366 κλπ. Ἀλεξάνδρεια 1932. 3) Βενετοκρατούμενη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἐπτάνησος. Ἀθήναι 1939.

Ζαμπελίου Σπ. - Κριτοβουλίδου. Ἱστορία τῶν Ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης. Συμπληρωθεῖσα ὑπὸ *I. Δ. Κονδυλάκι*. Ἀθήναι 1893.

Zinkeizen I. W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Bd. Δ'. Gotha 1856.

«In jeder Epoche, in jedem individuellen Gebilde der Geschichte regen sich seelische Kräfte, die über die dunstige Natur und den blossen Egoismus emporstreben in eine höhere Welt. Ihr Flug geht höher oder niedriger, aber was sie erreichen, ist jeweils ein ganz Individuelles, von allem Früheren und Späteren in der Geschichte Unterschiedenes, und sie erreichen dieses auch, wenn sie äusserlich gesehen scheitern. In ihrem Dasein und Wirken selbst, unabhängig von ihrem zeitlichen Erfolge, und sei es selbst ein Untergehen mit wehender Flugge, liegt ihr Wert». (Meinecke Fr. Vom geschichtlichen Sinn und von Sinn der Geschichte. Leipzig 1939 σ. 19).

Δηλαδή: «Σε κάθε εποχή, σε κάθε ιδιαίτερο δημιουργήμα της Ιστορίας αναδύουν ψυχικές δυνάμεις, που πάνω από την άδρανή φύση και τον άπλο έγωισμό τείνουν προς ένα ανώτερο κόσμο. Το πέταγμά τους πηγαίνει ψηλότερα ή χαμηλότερα, αλλά αυτό που πετυχαίνουν είναι κάθε φορά κάτι τὸ τελείως μοναδικό, κάτι τὸ διαφορετικό από κάθε προηγούμενο ή μεταγενέστερο στην Ιστορία, και αυτό τὸ κατορθώνουν και αν ακόμη φαίνονται πὸς ναυαγῶν. Στὸ εἶναι τους και σὴν ἐνέργειά τους τὴν ἴδια βρίσκεται ἡ ἀξία τους, ἀνεξάρτητα αν πέτυχαν σὴν ἐποχή τους, ἔστω και αν ακόμη βουλιάζουν με σημαία κυματίζουσα».

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΛ = Ἀρχεῖο Λ, Γεωργιάδη ἢ Λόγιου' στὰ χέρια τοῦ Γ. Βλαμογιάννη.

ΛΡ = Ἀρχεῖο Μύρκου Ρενιέση.

ΑΡΠΧ = Ἀρχεῖο Ρωσικοῦ Προξενείου Χανίων στὸ ΙΑΚ.

ΔΥΕ = Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν Ἑλλάδος.

ΓΑΚ = Γενικά ἀρχεῖα τοῦ Ἑλλ. κράτους.

ΙΑΚ = Ἱστορικὸ ἀρχεῖο τῆς Κρήτης.

Μουρέλλου = Ι. Δ. Μουρέλλου, Ἱστορία τῆς Κρήτης (ἴδ. Βιβλ.).

s. a = sine anno.

s.a.l. = sine anno et loco.

Συλ. Κορων. = Συλλογὴ Π. Κορωναίου στὸ ΙΑΚ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦ. Α'. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Στὴν Κρήτη, τὸ πέμπτο κατὰ τὴν ἔκτασιν νησί στὴ Μεσόγειο, μὲ 8.287 τετρ. χιλ.,¹ μπόρεσε τὴν ἐποχὴ, πού τὰ κράτη ἦσαν ἀκόμη πολὺ μικρά, νὰ μορφωθῆ ἓνα κράτος, πού θαλασσοκράτησε στὸ Αἰγαῖο. Ἐπὶ τότε ὅμως, πού σχηματίσθηκαν κράτη μεγάλα, ἦταν μικρὴ πιά ἡ Κρήτη γιὰ νὰ διατηρηθῆ ὡς ἰδιαίτερος πολιτικὸς ὀργανισμὸς. Ἐπί καὶ στὴ νεώτερη ἐποχῇ, τὸ 1866, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ποτινάξῃ μόνη τῆς καὶ μάλιστα χωρὶς πολεμικὸ στόλο τὸν τουρκικὸ ζυγόν.²

Ἡ γνώμη λοιπόν, πού ἐκφράζει ὁ Ἀριστοτέλης, «δοκεῖ δ' ἡ νῆσος καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν τὴν ἑλληνικὴν πεφυκέναι»,³ καὶ πού τὴ στηρίζει στὴν ἱστορίαν, ἀποδείχθηκε περιορισμένη χρονικά.

Στενόμακρον ὅμως καθὼς εἶναι, (245 χιλ. μῆκος καὶ μέσο πλάτος 32), μὲ διεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α., ἔτσι πού ἡ Γραμβούσα μόνις ἀπέχει ἀπὸ τὸ Μαλέα 90 μίλια καὶ στὸ μεταξὺ βρίσκονται καὶ τὰ Κύθηρα, καὶ Β. Α. πάλι μὲ τὴν Κάσο Κάρπαθο καὶ Ρόδο κάνει μιὰ σκάλα πρὸς τὴ Μ. Ἀσίαν, κλείνει σχεδὸν τὸ Αἰγαῖο ἀπὸ Ν. Γιατὸ ὅποιος ἔχει τὴν Κρήτη κρατεῖ καὶ τὸ Αἰγαῖο. Καὶ πόσο κινδυνεύει ἡ Πελονησος ἀπὸ τὸν κύριον τῆς Κρήτης, τὸ ἔδειξε στὴν ἐπανάστασιν ἢ δράσιν τοῦ Ἰβραήμ.⁴

Μὲ τὸ νὰ βρίσκεται πάλι στὴ μέση τῆς Α. Μεσογείου, ὁ κάτοχος τῆς Κρήτης, ἂν εἶναι καὶ δυνατὸς στὸ στόλο, — σήμερον καὶ στὸν ἀέρα — ἐξουσιάζει καὶ ὅλες τὶς θαλάσσιες συγκοινωνίας τῆς. Ἡ σημασία τῆς Σούδας γιὰ τὸν εἶναι ἀνυπολόγιστη.⁵ Γιατὸ καὶ ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία μὲ τὴν ἀνα-

¹ Geographie Universelle Tome VII 2ème Partie 563. Raulin V. Description physique de l'île de Crète, I 31.

² Πρὸς. Perrot G. L'île de Crète VII ἔ.

³ Πολιτικῶν Β'. 10 σελ. 1271, 32-40.

⁴ Πρὸς. Μενδελσῶνος Βαρθόλδη Κ. Οἱ περὶ ἐλευθερίας τῆς Κρήτης ἀγῶνες 34 ἔ.

⁵ Combes Paul L'île de Crète 22,105 ἔ.

τολική πολιτική τους υποστήριζαν τὸ 19^ο αἰῶνα τὴν Τουρκία ὥστε νὰ διατηροῦ τὴν Κρήτη, γιατί ἀπὸ αὐτὴ ἦταν πιὸ εὐκολόπαρτη· δὲν ἄφηναν ὅμως καὶ ἡ μιὰ τὴν ἄλλη γιὰ νὰ τὴν πάρῃ.¹

Σημαντικὸ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης ἀκόμη εἶναι ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εἶναι ὄρεινόν· μόλις 300 τ. χ. εἶναι πεδινὰ καὶ ἀπ' αὐτὰ τὰ 2/3 εἶναι στὴ Μεσαρὰ.² Τὰ βουνὰ τῆς ὅμως, ὅπως ὅλα τὰ βουνὰ τῆς Βαλκανικῆς μὲ πολλὰς πτυχές, δὲν εἶναι ὅλα ἕνα.

Ἡ δυτικὴ Κρήτη εἶναι σκεπασμένη ἀπὸ τὰ χαμηλότερα βουνὰ τῆς Κισάμου καὶ τοῦ Σελίνου (1500-1400 μ. ὕψος), τὶς ἀπότομες καὶ ἐπιβλητικὰς Μαδάρες-Λευκὰ Ὅρη (2400 μ. ὕ.) καὶ τὸν Ψηλορείτη-Ἴδη (2498 μ. ὕ.) πρὸς τὴ μέση, χωρὶς νὰ χωρίζονται ἀπὸ καμιὰ πεδιάδα στὸ μεταξύ. Πιὸ ὀμαλὴ καὶ πιὸ εὐφορὴ εἶναι ἡ Κρήτη κατὰ τὸ μέσο—στὸ Ἡράκλειο καὶ Μεσαρὰ—ἀλλὰ ἀνατολικά ὑψώνονται πάλιν τὰ βουνὰ τοῦ Λασιθιοῦ (2100 μ. ὕ.) καὶ τῆς Σητείας (1500 μ. ὕ.). Τὰ βουνὰ αὐτὰ μὲ τὶς διακλαδώσεις των χωρίζουν τὴν Κρήτη σὲ πολλὰ τμήματα, πού καθένα ἔχει καὶ ἰδιαιτέρου χαρακτήρα. Ἀπὸ αὐτὸ δικαιολογεῖται καὶ τὸ πολύμορφο τῆς Κρήτης καὶ τὸ χωριστικὸ πνεῦμα, πού βρίζομε στὴν ἱστορία τῆς. Τὰ νότια παράλια εἶναι ἀπότομα, ἐνῶ στὰ βόρεια ἡ Κρήτη εἶναι πολὺ πιὸ ἀνοικτὴ, πιὸ κατάλληλη γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴ συγκοινωνία.³

Τὰ Σφακιὰ εἶναι στὶς νότιες πλαγιὰς τῶν Λ. Ὁρέων. Ἀπὸ τὸ βόρειο μέρος χωρίζονται ἀπότομα ἀπὸ τὴν Κυθωνία καὶ τὸν Ἀποκόρωνα. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ πρὸς τὰ νότια τὰ βουνὰ φτάνουν ὡς τὴ θάλασσα—μόνο κατὰ τὸ Φραγκοκάστελλο ἔχει μιὰ στενὴ πεδινὴ λουρίδα—οἱ κάτοικοι μένουν ἢ ἐπάνω στὰ ὄροπέδια τὸ καλοκαίρι—τέτοια εἶναι τοῦ Καλλικράτη τ' Ἀσκούρου καὶ τῆς Ἀνώπολης—ἢ στὶς πλαγιὰς τῶν βουνῶν τὸ περισσότερο πρὸς τὴ θάλασσα ἢ καὶ κοντὰ στὴ θάλασσα.

Ἔτσι τὰ Σφακιὰ εἶναι χωρισμένα ἀπὸ τὴν ἄλλη Κρήτη· μόνο μὲ λίγα καὶ δυσκολοπέραστα στενὰ ἐπικοινωνοῦν μαυτῇ. Στὰ 450 τ. χιλ. τους μὲ τὴν κτηνοτροφία μὲ τὸ λίγο κριθάρι τους καὶ μὲ λίγη ναυτιλία—ὁ ὄρος τοῦ Λουτροῦ εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀσφαλέστερους τῆς νότιας πλευρᾶς—ζῆ χιλιάδες τόξα χρόνια μιὰ περήφανη φυλὴ μακρὰ ἀπὸ τοὺς ξένους κατακτητῆς καὶ τὸ ζυγὸ τους. Μὲ τὰ φτωχὰ εἰσοδήματα ὅμως τοῦ τόπου δὲν μπόρεσαν νὰ ζήσουν ποτὲ ἐκεῖ γιὰ πολὺν καιρὸ περισσότερο ἀπὸ 4-5 χιλ. ψυχές. Διαρκῶς φεύγουν ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ νὰ ζήσουν ἄλλου.

Χάθη σ' αὐτὴ τὴ διαμόρφωση τῆς Κρήτης ὁ ξένος πρῶτα εἰπαιρονε τὴ μέση καὶ βορεινὴ Κρήτη, κατόπιν τὶς ὄρεινὲς περιοχὲς καὶ τελευταῖα τὰ

¹ Καρολίδου Π. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος 634, 672. Ψιλάκι Β. Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ' 795, 800 ἔ. Κριάκη Π. Ἱστορία τῆς Κρήτης Β' 179.

² Geogr. Univ. ἔ. ἀ. 563 ἔ.

³ Raulin V. ἔ. ἀ. I. 81 ἔ. Sieber F. W. Reise nach der Insel Kreta Β' 15. Perrot G. ἔ. ἀ. IX. Löher Fr. Kretische Gestade 8. Combes ἔ. ἀ. 9. Μένδελσον Βαρθόλδη ἔ. ἀ. 4.

Σφακιά. Καί τότε ὅμως, ἐπειδὴ δὲ μποροῦσε νὰ κρατηθῆ σαυτῆ, τοὺς ἄφηγε νὰ ζοῦν ὅπως ἤθελαν στὰ κατὰβραχά τους. Ἔτσι οὐσιαστικῶς οἱ μονάχα δὲ γνώρισαν οἱ Μαδάρες ζυγὸ, ἀλλὰ καὶ συχνὰ χαλοῦσαν τὴν ἡσυχία καὶ τῆς ἄλλης Κρήτης.¹

Τὸ κλίμα τῆς Κρήτης ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ θέση της—B. πλάτος 34° 54' 40"—35° 41' 34"—ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὰ βουνά της. Τὸ χειμῶνα στὰ βουνά ἔχει χιόνι, κάνει πολὺ κρῶ καὶ δυνατὸς βοριάς καταστρέφει τὰ δένδρα, ἀλλὰ στὰ παραθαλάσσια τὸ θερμοῦμετρο πολὺ σπάνια πέφτει κάτω ἀπὸ τὸ 0°. Τὸ καλοκαίρι πονθενά δὲν ἀνεβαίνει συνήθως πάνω ἀπὸ τοὺς 33° στὴ σκιά· ὁ μπάτης καὶ τὰ μελέμια μετριάζουν τὴ ζέση. Βροχὲς πέφτουν πολλὲς τὸ χειμῶνα, ἀλλ' ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Μαρτίου ὡς τὰ μέσα τοῦ Ὀκτωβρίου δὲ βρέχει σχεδὸν καθόλου· (μόλις 70 χιλιοστά). Ἐν τούτοις πολλὲς πηγὲς δίδουν ἀρκετὰ νερὰ γιὰ τοὺς κήπους.

Ἡ οὐρανὸς εἶναι καθαρὸς τὸν περισσότερον καιρὸ, —μετὰ τὴ βροχὴ καὶ τὸ χειμῶνα βγαίνει ὁ ἥλιος—, καὶ ἡ αἰμόσφαιρα ἐλαφρὴ καὶ καθαρὴ. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι ζοῦν τὸν περισσότερον καιρὸ στὸ ὑπαιθρο καὶ δὲν χρειάζονται καὶ πολλὰ πράγματα γιὰ τὴ συντήρησίν τους.²

Ἡ φύση τὸ κλίμα καὶ ἡ θέση τῆς Κρήτης δίδουν πλούσια τὰ μέσα γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἀνθρώπων. Στὰ πεδινὰ μέρη καὶ στὰ ὄροπέδια γίνονται σιτηρὰ· μόνη ἡ πεδιάδα τῆς Μεσαίας μπορεῖ νὰ θρέψῃ ὅλο τὸ νησί. Στὶς πλαγιὰς τῶν βουνῶν προοδεύει ἐξαιρετικὰ ἡ ἐλιά καὶ ἡ χαρουπιὰ σχεδὸν ὡς 600 μ. ὕ. Τὰμπέλια καὶ οἱ σκιὰς ἀκόμη ψηλότερα ὡς 900 μέτρα. Στὰ βουνά βόσκουν ἀρκετὰ γιδοπρόβατα. Στὰ χαμηλὰ ζεστὰ μέρη, ὅπου ἔχει καὶ νερὰ, ἔχει καὶ πολλὰ καὶ καλὰ ἐσπεριδοειδῆ. Ἀμυγδαλιές, μουριές γιὰ μετᾶξι καὶ βελανιδιές βρίσκονται συχνά. Ἀπὸ τὸ θυμάρι καὶ τὰ ἄλλα ἀγριοβότανα μαζεύουν οἱ μέλισσες σπάνιο μέλι. Ἀπὸ παλιὰ εἶναι ἀκόμη ἔσκουστη ἡ Κρήτη γιὰ τὰ θεραπευτικὰ βοτάνια τῆς ὅπως τὸ δίκταμο κ. ἄ. Καὶ ἡ θάλασσα κλείνει μέσα της μεγάλο πλοῦτο σὲ ψάρια καὶ σφουγγάρια. Λόγο τῆς θέσης της μπορεῖ νᾶχη καὶ καλὴ ναυτιλία καὶ σπουδαῖο ἐμπόριο.

Ἔτσι ἡ Κρήτη μπόρεσε νὰ θρέψῃ στὴ μινωικὴ ἐποχὴ τριπλάσιο πληθυσμὸ ἀπὸ ὅσο εἶχε τὸ 1866.

¹ Πρὸβλ. Thumb A. Im Bergland der Sphakioten auf Kreta 408 ἔ. Geogr. Univ. ἔ. ἄ. 564. Löher ἔ. ἄ. 123, 232 ἔ. Cornelli Fl. Creta Sacra I. LXXIX 123. Combes ἔ. ἄ. 55. Δέφνερ Μιχ. Ὀδοπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν δυτικὴν Κρήτην 130. Ballot I. Histoire de l'Insurrection Crétoise, 19. Sieber ἔ. ἄ. 454 ἔ. Φιλῶκι Α'. (1899) 130. Α'. (1909) 742 ἔ. Β'. 223 ἔ. 257 ἔ. Β' ποτ. 20 ἔ. Κοιόρη Π. Ἱστορία τῆς Κρήτης (1902) 33. Κοκκίνου Διον. Ἡ Ἑλλ. Ἑπαν. 1821 Β' 459. Φιλήμονος I. Δοκίμιον ἱστορ. περὶ τῆς Ἑλλ. Ἑπαν. 45. Perrot. G. ἔ. ἄ. IX.

² Πρὸβλ. Geogr. Univ. ἔ. ἄ. 565. Raulin I 213. Sieber Α' 189, 472, Β' 3. Combes 14, 53. Löher 43, 51 ἔ., 65, 130 ἔ., 210 ἔ., Olivier G. A. Voyage dans l'Empire Ottoman. II 294. Mocenigo Zuanne Relazione 2-3. Καλομενοπούλου Νικ. Κρητικά 35.

Γιατί τότε ἡ δυστυχία ἦταν μεγάλη. Ἡ παραγωγή εἶχε λιγοστέψει τὰ πῶ εὐφορα μέρη ἔμεναν ἀκαλλιέργητα στήν ἐξουσία τῶν Τούρκων· ἡ Μεσαρὰ ἦταν γεμάτη γαϊδουράγκαθα. Χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι σὲ κάθε «ἀναμπουμπούλα» ἔκαιαν ὁ ἓνας τοῦ ἄλλου τὶς ἐλιές καὶ ἐξερίζωναν τὰ ἀμπέλια. Οἱ κλεψιῆς δὲν ἄφηναν ζῶα καὶ ὅσα ἔμεναν κατάστρεφαν συχνὰ τὶς ἐσοδεῖες τῶν ἐλιδιῶν καὶ τῶν σιτηρῶν. Οἱ γεωργοὶ εἶχαν ἀκόμη πρωτόγονα μέσα γιὰ τὴν καλλιέργεια. Οἱ δρόμοι ἦσαν παραμελημένοι, οἱ γέφυρες χαλασμένες καὶ ἔτσι ἡ μεταφορὰ ἐστοίχιζε παρὰ πολὺ τὸν παραγωγό. Γιαυτό ἦταν μικρὴ ἡ παραγωγή καὶ περιορισμένο τὸ ἐμπόριο, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ ἄλλη βιομηχανία δὲν ὑπῆρχεν ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ σαπουνιοῦ, καὶ μόνο λίγα μικρὰ καράβια ταξίδευαν ὡς τὸ Αἰγαῖο.

Ἔτσι σὲ ἓνα πλούσιο μέρος ζοῦσεν ἓνας φτωχὸς λαός. Τὸ χειμῶνα μάλιστα 1865 - 6 ἡ δυστυχία ἦταν μεγάλη, γιατί ἦταν τρεῖς χρονιές, πὺν δὲν εἶχεν ἐσοδεῖα λαδιοῦ, πὺν γιὰ πολλὰς ἐπαρχίες ἦταν μοναδικὸ εἰσόδημα.¹

ΚΕΦ. Β'. ΚΑΤΟΙΚΟΙ

Κατὰ τοὺς ἀνθρωπολόγους ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ ζοῦσαν στὴ Κρήτη ἀνθρωποὶ τῆς μεσογειακῆς φυλῆς δολιχοκέφαλοι, κοντοὶ (1.62 μ. ὕ.), μελαχροinoί, μὲ πλατεῖα μύτη, πρόσωπο ὀβάλ, μαῦρα καὶ σγουρὰ μαλλιά. Περὶ τὸ 3000 π. Χ. ἤρθαν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία βραχυκέφαλοι—οἱ Hanebu τῶν Αἰγυπτίων—ἀλλὰ σιγὰ-σιγὰ ἐχάθησαν μέσα στοὺς δολιχοκεφάλους. Κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἦταν ἀπὸ τὴν Ἰνδογερμανικὴ ἢ ἀπὸ τὴ σιμιτικὴ φυλὴ. Τοὺς δευτέρους μερικοὶ τοὺς θεωροῦν συγγενεῖς μὲ τοὺς Ἰνδογερμανοὺς ὅπως καὶ τοὺς Πελασγοὺς καὶ Τυρρηνοὺς κ. ἄ. καὶ τοὺς ὀνομάζουν Πρωτοἰνδογερμανοὺς. Περὶ τὸ 1700 ἔρχονται στὴ Κρήτη ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς Πελασγοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ περὶ τὸ 1400 οἱ Ἀχαιοὶ καταστρέφουν τὸ κράτος καὶ τὰ ἀνάκτορα τοῦ Μίνωος. Ἀπογόνους τῶν θεωροῦν τοὺς ξανθοὺς τύπους—κάπου 10%—πὺν βρίσκονται σήμερα στὴν Κρήτη.² Ἀπὸ

¹ Γιὰ τὰ οἰκονομικὰ καθόλου τῆς Κρήτης ἴδ. Geogr. Univ. ἔ. ἄ. Ξανθοῦδίδου Στεφ. Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ κλπ. 161-8. Ψιλάκι. Β'. σελ. 35, 77 ἔ. 81. Sieber A'. 189, 476 Löher 108 κ. ἄ. Combes 105, 110 Savary M. Lettres sur la Grèce 190. Pockocké R. Voyages en Orient IV 225.

² Γιὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους κατοίκους τῆς Κρήτης δέξ : Glotz G. Histoire Grecque I, 26, 36 ἔ., 46 ἔ., 59 ἔ., 70, 145. Ἰδ. La Civilisation Egeenne II, 35 ἔ., 50 ἔ., 60 ἔ., 71, 73. Meyer Ed. Geschichte des Altertums I, 2° 273 ἔ., 762 ἔ., 795-801, 803 ἔ., 806. II, 1, 162. III° 246 ἔ., Belloch K. I. Griechische Geschichte I^o 46 ἔ., 66-72, 93 ἔ. Pittard Eug. Les Races et l'Histoire 273 ἔ., 371-5. Luschan Felix Beiträge fur Anthropologie von Kreta 317, 376 ἔ., 393. Thumb A. 418, 442 ἔ. Gercke A.-Norden Ed. Einleitung in die Altertumswissenschaft. I^o (1927) 6.

τότε ὅλο καὶ νέοι Ἕλληνες ἤρχοντο καὶ περὶ τὸ 1200 καὶ οἱ Δωριεῖς.¹ Μόνο στὴν Ἀ. Κρήτη διατηροῦνται ὡς σήμερα ἀρκετοὶ δολιχοκέφαλοι. Στὴ δυτικὴ καὶ πρὸ πολὺ στὰ Σφακιὰ πλεονάζουν οἱ βραχυκέφαλοι καὶ μεγαλόσωμοι. Στὴν ἄλλην Κρήτη ἔχομε μεικτὸ τύπο. Οἱ Φοίνικες δὲν ἐγκαταστάθηκαν ποτὲ ἐκεῖ, ὥστε νὰ ἐπηρεάσουν φυλετικὰ τὸν κρητικὸ λαό, ὅπως δὲν τὸν ἐπηρεάσαν καὶ οἱ Ρωμαῖοι.² Καὶ οἱ Σαρακηνοὶ περιορίσθηκαν στὰ λιμάνια καί, ὅταν ὁ Ν. Φωκῆς ἐπῆρε πίσω τὴν Κρήτη, οἱ περισσότεροί τους ἢ ἐσκοτώθηκαν ἢ πουλήθηκαν δοῦλοι. Ἦρθαν ὁμως τότε ἀρκετοὶ Χριστιανοὶ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο—Ἕλληνες, Ἀρμένιοι, Σλαῦοι κ ἄ. καὶ τὸ 1089 ἔστειλεν ὁ Ἀλέξιος Α. τὰ 12 ἀρχοντόπουλα.³

Οἱ Ἐνετοὶ εὐγενεῖς ἐξοῦσαν ἰδιαίτερα καὶ χωριστὰ ἀπὸ τὸν κρητικὸ λαό, ἂν καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔχασαν καὶ γλῶσσα καὶ ἰδέες καὶ δόγμα μέσα στὸ χωνευτήρι τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς, ὅταν ἦλθαν οἱ Τούρκοι, ἀλλαξοπίστησαν γιὰ νὰ διατηρήσουν τὰ τιμάρια τους.⁴

Μετὰ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐπειδὴ πολλοὶ Χριστιανοὶ ἔγιναν Μουσουλμάνοι, κανεὶς ὁμως Τούρκος δὲν ἐγένετο Χριστιανός, οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης εἶχαν πολὺ κρητικὸ αἷμα, οἱ Χριστιανοὶ ὁμως οὔτε σταγόνα τούρκικο.⁵ Ὡστε φυλετικὰ δὲν ἄλλαξαν οὐσιαστικὰ οἱ Κρηῖτες, ἀπὸ τότε ποὺ ἦλθαν οἱ Ἕλληνες σαυτῆ.⁶

Ἐπειδὴ ὁ τούρκικὸς ζυγὸς ἦταν πολὺ βαρὺς, οἱ Χριστιανοὶ ἀποτραβήχτηκαν στὰ ὄρεϊνὰ μέρη καὶ ὁ ἀριθμὸς των ἐλαττώθηκε πολὺ, ἐνῶ ἀναντίας οἱ Τούρκοι ὅλο καὶ ἐγίνοντο περισσότεροι. Ἔτσι τὸ 1821 ἀπὸ τὶς 260 - 280 χιλ., ποὺ ὑπολογίζονται ὅλοι οἱ κάτοικοι, οἱ μισοὶ μονάχα ἦσαν Χριστιανοί. Ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση δὲν ἔμειναν παρὰ 129 χιλ. ὅλοι ὅλοι καὶ ἀπὸ αὐτοὺς 60 χιλ. ἦσαν Χριστιανοί. Ἀπὸ τότε ὁμως ὡς τὸ 1866 ὁ πληθυσμὸς αὐξήσε τόσο, ὥστε ἔφθασε σχεδὸν τὶς 300 χιλ. καὶ ἀπὸ αὐτοὺς μόνον 60 - 70 χιλ. ἦσαν Τούρκοι.⁷ Οἱ Χριστιανοὶ σαυτὸ τὸ διάστημα

(Paul Kretschmer Sprache) 69-71 83. ΠΙ² (1914) (Lehmann-Haupt, Griech. Gesch.) 3 ἔ., 7 ἔ., 9 καὶ ἄλλοῦ. Beloch I. Die Griechen bis auf Alexander den Grossen. (Usteins Weltgeschichte I. Altertum.) 143 ἔ. Busolt G. Griechische Geschichte I² 266, 326-9, 335 ἔ. Müller K. O. Die Dorier I 31 ἔ., 229. II 50. Ξανθουδίδου Στ. Ἐπ. Ἰστ. Κρήτης 5-14, 31 ἔ., 58 ἔ., 62 ἔ., 65-75 Μένδελσον-Βαρθόλδη δ. Sieber Α' 456 ἔ.

¹ Ἰδ. Müller K. O. ἔ. ἀ. I. 138.

² Πρβλ. Savary 169.

³ Zinkeisen G. Geschichte des Osm. Reiches Δ' 638 Ψιλάκι Α'. 744 Β'. πρτ. 42 Ζαρπελίου-Κριτοβουλίδου Ἱστορία τῶν Ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης 6.

⁴ Ξανθουδίδου Ἐνετοκρατία 126 ἔ. Ψιλάκι Β' πρτ. 82 Ξηρουχάκι Ἀ. Ὁ Κρητικὸς πόλεμος 1645-1669 σελ 34 ἔ., 43 ἔ., 48.

⁵ Geogr. Univer. ἔ. ἀ. 566 Combes 55. Ξανθουδίδου Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 117. Ψιλάκι Β' πρτ. 109 Γ' 252 ἔ., 256 ἔ.

⁶ Luschan 318, 379, Perrot 177 ἔ.

⁷ Γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κρήτης πρβλ. Ξανθουδίδου Ἐνετοκρατία 118 ἔ. Noiret Hip. Documents XIII. Ξηρουχάκη Ἀγ. Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή 53, 71.

μέ τῃ σχετικῇ ἡσυχίᾳ, πού ἐπεκράτησεν, ὄχι μονάχα ἐπολλαπλασιάσθησαν, ἀλλὰ καί ξαναγύρισαν στὰ πεδινὰ καὶ εὐφορα μέρη, πού μέρα με τὴν ἡμέρα ὄλο καὶ τὰ ἐξαγόραζαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους.¹

Γιὰ τὸν κρητικὸ λαὸ μόνο γενικὰ πράγματα μποροῦμε νὰ ποῦμε. Ὅπως ἔχει ὑγιεινὸ κλίμα ἡ Κρήτη—μόνο σὲ λίγα μέρη εἶναι ἐλονοσία—ἀνάλαφρη ἀτμόσφαιρα καὶ καθάριο οὐρανό, οἱ Κρητικοὶ γενικὰ εἶναι λαὸς γεμᾶτος ζωῇ καὶ δύναμει με πνεῦμα εὐκίνητο καὶ καθαρὸ καὶ ψυχὴ εὐαίσθητη.²

Στὰ εὐφορα μέρη *ἀσχολοῦνται* περισσότερο με τὴ γεωργία, στὰ ὄρεινὰ καὶ μάλιστα στὰ Σφακιὰ με τὴ κτηνοτροφία, σὲ πολλὰ καὶ στὰ δυὸ καὶ λίγοι μονάχα ζοῦν ἀπὸ τὴ θάλασσα.³

Ἡ τροφή τους εἶναι ἀπλῆ καὶ λιτή, ὅπως σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἡ *ἐνδυμασία* τους τὸ ἴδιο χειμῶνα καὶ καλοκαίρι τὸ ὅσο (ἐπανωφόρι ἐγ-χώριο) τὸ σκεπάζονται καὶ τὸ καλοκαίρι, ὅταν κοιμούνται πάνω στὸ βουνό.⁴

Ὅπως χωρίζεται ἡ Κρήτη φυσικὰ, ἔτσι διακρίνονται καὶ οἱ κάτοικοι τῆς δυτικῆς Κρ. ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς μέσης καὶ ἀνατολικῆς, οἱ κάτοικοι τῶν ὄρεινῶν περιφερειῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν πεδινῶν καὶ τῶν πόλεων, ἀκόμη καὶ οἱ κάτοικοι τῆς μιᾶς ἐπαρχίας ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς ἄλλης καὶ στὴ γλῶσσα καὶ στὶς συνήθειες καὶ στὶς ἰδέες.

Στὶς ὄρεινές περιοχὲς καὶ μάλιστα στὶς Μαδάρες καὶ γύρω ἀπὸ αὐτές, διατηρήθηκαν περισσότερες συνήθειες καὶ ἰδέες ἀπὸ τὴ δωρικὴ περίοδο.

Ψιλὰκι Β' 260 πρτ. 22 Γ' 861. Luschan 314. Raulin I. 206 ἔ. 209. Καλομενοπούλου Ν. 45. Perrot G. XVIII, 255. Jorga N. Geschichte d. Osmanischen Reiches V 550. Ξανθοῦδίδου Ἐπ. Ἱστ. Κρ. 117. Desmaze Ed. Études et Souvenirs Helleniques 280. Ψιλὰκι Γ'. 164,864. Κριάρη Π. Ἱστορία τῆς Κρήτης Α' 138. Β' 167. Μουρέλλου Ι. Ἱστορία τῆς Κρήτης 1398. Σταυράκη Ν. Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης πολλ. Χουρμούζη Κρητικὰ 104. Καὶ ὁ Σακόπουλος (ἐκθ. 16 Ἰουλ. 66) γράφει τὰ ἑξῆς: «Κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ παρόντος αἰῶνος ὡς μαρτυροῦσι διάσημοι περιηγηταί, ἂν ἡ μαρτυρία τῶν ὑποτεθῆ ἀληθής, ἡ Κρήτη ἐκατοικεῖτο ἐκ 300 χιλ. ψυχῶν ἔξ ὧν μόνον 100 χιλ. ἦσαν χριστιανοί. Τίς ἡ ἀριθμητικὴ σχέσις τῶν δύο φυλῶν κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ 1821 ἀκριβῶς δὲν γινώσκω· σήμερον ὅμως βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ Τούρκοι δὲν ἀποτελοῦσιν εἰμὴ μόνον τὸ ἕν τέταρτον τοῦ πληθυσμοῦ, καθότι ὑπολογίζουσιν, ὅτι οὗτος ἀναβαίνει εἰς 300,000 ψυχῶν, ἔξ ὧν 60-65 χιλ. εἶναι Ὀθωμανοί. Κατὰ τὸ Δενδρινό (ἰδ. Πρτ. ἀναφορὰν Νῦ 32 τῆς 16/28 Μαΐου 1866 πρὸς τὸν Ignatiew) «la population crétoise s'éleva à environ 300/m âmes, dont au moins les 4/5 sont chrétiens».

¹ Γιὰ τίς πόλεις τῆς Κρήτης πρβ. Sieber Α' 185,226 Ψιλὰκι Β' 288',345, πρτ. 19.

² Geogr. Univ. ἔ. ἀ., 567. Thumb 418 ἔ. 426. Propyläen Geschichte I 44. Raulin I 199. Löher II, Perrot 263,269. Pockocke R. IV 310. Zinkeisen Δ' 712. Χουρμούζη Μ. τοῦ Βυζαντίου Κρητικὰ 25.

³ Raulin ἔ. ἀ. Δέφνερ 200. Zinkeisen Δ' 645. Sieber Α' 60 Combes 106^α 109. Bolanachi-Fazy Precis de l'histoire de Crète 178 ἔ.

⁴ Glotz. Hist. Gr. I 301 ἔ. Propyläen Geschichte I 35 ἔ. Ξανθοῦδίδου Ἐπερ. 16 ἔ., Ἐπ. Ἱ. Κρ. 48,51,56. Zinkeisen Δ' 683,705. Löher 247. Ψιλὰκι Α' 74 Β' 30,97,116, πρτ. 42. Ξηρουχάκι Bever. Ἀνατ. 30. Bolanachi-Fazy 188.

Ὅπως ἀποτελοῦσαν τότε χωριστὲς τάξεις οἱ κατακτητὲς Δωριεῖς ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριᾶ καὶ οἱ παλιοὶ κάτοικοι ὡς «περίοικοι»¹ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔτσι καὶ τὸ 1866 ἀκόμη, ἰδίως στὰ Σφακιὰ, διακρίνονται οἱ «καλόσειροι» ἀπὸ τοὺς «κακόσειρους»² μὲ τὸν καιρὸ στὴν κοινωνικὴ διαφορὰ εἶχε προστεθῆ καὶ ἡ οἰκονομικὴ, ὁ «σειράς».³

Τὸ πνεῦμα καὶ ὁ δεσμὸς τῆς εὐρύτερης τῆς *πατριαρχικῆς οἰκογένειας*⁴ —τῆς γενιᾶς— διατηρεῖται ἀκόμη στὰ μέρη αὐτά, καὶ μαζί μαῦτὰ καὶ τὸ οἰκογενειακὸ φιλότιμο, οἱ οἰκογενειακὲς ἀντιζηλιές καὶ ἡ συνήθεια τῶν ἀντεκδικήσεων, ἡ βεντέττα.⁵

Ἀπὸ τότε παραμένει ἀμετάβλητη καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ ὄπλα, ποὺ κανένας κατακτητὴς δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἐλαττώσῃ. Στὰ Σφακιὰ ποτὲ δὲν ἔζησαν χωρὶς νὰ ἔχουν ὄπλα ἐπάνω τους.⁶ Ἔτσι διατήρησαν καὶ τὶς πολεμικὲς ἀρετὲς των, ποὺ ἡ φοβερὴ τυραννία τῶν Τούρκων γιανισάρων τὶς εἶχε περιορίσει πολὺ σχεδὸν σ' ὅλη τὴν ἄλλη Κρήτη.⁷ Γιαῦτὸ καὶ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 οἱ Σφακιανοὶ καὶ οἱ ἄλλοι ὄρεινοὶ κυρίως ξεσήκωσαν τοὺς ἄλλους Κρητικούς. Τὸ 1841 γράφουν ὁ Κουμῆς καὶ ὁ Χάλης, πὼς οἱ ἄλλοι Κρητικοὶ ἐπερίμεναν τοὺς Σφακιανοὺς γιὰ νὰ κινήθουν κι αὐτοί.⁸ Τὸ 1858 πολεμικὸ «μένος» ἔχει ξυπνήσει σ' ὅλη τὴ δυτικὴ Κρήτη καὶ ἀπὸ τότε, ὁπότε ἐδόθη ἄδεια σὺλους νάχουν ὄπλα στὰ σπίτια τους, τοὺς ἀκολούθησε καὶ ἡ ἀνατολική. Ἔτσι τὸ 1866 σὺλη τὴν Κρήτη δὲ βρῖσκει κανεὶς ταπεινώση καὶ δουλικὴ συμπεριφορὰ, ἀλλὰ βλέπει τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ζοῦν καὶ νὰ κινεῦνται ἐλεύθερα καὶ νὰ συμπεριφέρονται πρὸς τοὺς Τούρκους μὲ αὐτοπεποίθησι καὶ περηφάνεια.⁹

Ἄνοργάνωτοι, ὅπως ἦσαν, ἐξακολουθοῦσαν νὰ κάνουν κλεφτοπόλεμο καὶ ἡ πειθαρχία καὶ ἡ τάξη ἐξαρθρώντουσαν ἀπὸ τὴ προσωπικὴ ἐπιρροὴ τῶν ἀρχηγῶν,³ ἀλλὰ καὶ σαυτοὺς δὲν ἔλειπαν οἱ ἀντιζηλιές.¹⁰

Κοντὰ στὴν ἀγάπη τῶν ὄπλων διατηρήθηκε καὶ τὸ ἀγέρωχο φρόνημα

¹ Πρὸβλ. Mocenigo Relazione, 14. Ξανθοῦδίδου Ἐνετ. 137, 142. Zinkeisen Δ' 660 ἔ., 687 ἔ., 694 ἔ., 697 ἔ., 701 ἔ. Ψιλάκι Α' 741. Β' 26, 30, 34, 212, πρὸς 1 ἔ.

² Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν Β. 10 ἔ. 1271, 40 ἔ. Schoemann Griechische Altertümer II 328. Ψιλάκι Α' 752.

³ Zinkeisen Δ' 687. Ψιλάκι Α' 744.

⁴ Jorga Δ'. 40 Haberlandt M. Die Völker Europas 602 ἔ. Löhner 325 ἔ.

⁵ Haberlandt ἔ. ἄ. Luschan 310 Löhner 234.

⁶ Πρὸβλ. Στράβων 480, 16. Glotz Hist. Gr. I 103. IV 38. Civil. Eg. 181. Thumb 424. Μένδελσον-Βαρθόλδη 5 ἔ. Raulin I 200. Zinkeisen Δ' 645 ἔ. 714. Bolanachi-Fazy 136 ἔ. Perrot. 132, 185 ἔ. Sieber Α' 452. Ξανθοῦδ. Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 57, 118, 124. Combes 46. Δέφνερ 119. Löhner 75, 233. Savary 176 Pockocke IV 219. Ζαμπελίου-Κριτοβουλίδου 223, 256 ἔ. Ψιλάκι Β' 223. Κριάρη Π. (1902) 14 ἔ. 24 ἔ.

⁷ Perrot. 179. Χειρ. Ἰστ. Ἀωνόμου ΙΑΚ. σελ. 20 σημ. 11.

⁸ Μουρέλλου 1368.

⁹ Desmaze 281. Ξανθοῦδ. Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 118 ἔ.

¹⁰ Perrot XV Löhner 235 ἔ. Ballot 11, 123.

στοὺς Σφακιανούς καὶ οἱ δωρικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἠθικὴν.¹ Δὲν θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τῶν Ἰσους μὲ τοὺς ἄλλους,² ἀλλὰ καὶ ἀναγνωρίζουν περισσότερα δικαιώματα στοὺς καλύτερους ἀπὸ τοὺς δικούς των.³ Γιαυτό, ἐπειδὴ θέλουν πολλοὶ νὰ λογαριάζωνται καλύτεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους παρουσιάζονται συχνὰ καὶ ἀντιζηλίεις, πὺν κάποτε ξαπλώνονται καὶ στὶς οἰκογένειές των.

Ὅπως καὶ οἱ Δωριεῖς—σωστοὶ Ἰνδογερμανοὶ—δὲν θεωροῦν τίποτε τὴν κλοπὴν, τὸ φόνον καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς περιουσίας τοῦ ἐχθροῦ ἐπίσης δὲν εἶναι σπάνιες καὶ οἱ ἀρπαγῆς ὠραίων κοριτσιῶν.⁴

Γιαυτό οἱ ἄλλες ἐπαρχίεις ὑπόφεραν ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς καὶ ὁ πονηρὸς Ἰσμαὴλ Πασᾶς λίγο πρὸ τοῦ 1866 εἶχε κατορθώσει νὰ τοὺς ἀπομονώσῃ ἀπὸ τοὺς ἄλλους Κρητικούς.

Ἀπὸ τὴν μινωικὴ ἀκόμη ἐποχὴ διατηρεῖται ἡ ἀγάπη πρὸς τὶς διασκεδάσεις τοὺς χοροὺς τὰ τραγούδια.⁵ Συχνὰ δίδονται εὐκαιρίεις γιὰ νὰ ἐορτάσῃ ἢ διασκεδάσῃ μαζί ὅλο τὸ χωριό, ὅποτε τὶς περισσότερες φορὲς δὲ λείπουν τραγούδια καὶ χοροί. Σαῦτὰ βλέπει κανεὶς τὸν ἀντρίστικο χαρακτῆρα τῶν Κρητικῶν καὶ τὴν ἀγάπην των πρὸς τὴν ἐλεύθερον περὶφανη καὶ ὁμορφη ζωὴ ἐπάνω στὰ βουνά.⁶ Σ' ὠρισμένα γλέντια τοὺς τραγουδοῦν καὶ μαντινάδες (δίστιχα ἐρωτικά), γεμάτα συναίσθημα καὶ συγκίνηση, ποτὲ ὅμως δὲν εἶναι αἰσχροί, γιὰτὶ γενικὰ τὰ ἦθη καὶ οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων εἶναι πολὺν αὐστηρά.⁷

Τὸ ὅτι ὁ Κρητικὸς λαὸς μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ μεγάλο πολιτισμόν, νὰ ἀναπτύξῃ τὶς τέχνες καὶ νὰ καλλιεργήσῃ τὰ γράμματα, τὸ διαπιστώνει ὄχι μονάχα ὁ μέγας καὶ πρωτότυπος μινωικὸς πολιτισμός,⁸

¹ Πρὸβλ. Löhner 98, 235 κ. ἀ. Zinkeisen Δ'. 617 ἐ. Ψιλάκι Γ' 346. Ξηρουχάκι Βεν. Ἀνατ. 31.

² Τοὺς «πασπαριτέες» (= πεδινοὺς) τοὺς περιφρονοῦσαν καὶ συχνὰ ἔκλεβαν καὶ τὰ πρόβατά τους. Πρὸβλ. καὶ Löhner 234. Κριάρη Ἀ. Συλλογὴ ἰσμάτων κλπ. σ. 397 τὸ ποίημα «οἱ Μαδαριτέες καὶ οἱ Κατωμεριτέες» καὶ σελ. 339 γιὰ τὰ τρία βουνά.

³ Perrot 187. Zinkeisen Δ'. 726. Sieber Α' 456.

⁴ Πρὸβλ. Κριάρη Α. Συλλογὴ 318 τὸ ποίημα «Ἡ ἀπειλή μιᾶς καλογοριᾶς». Δέφνεο 23. Löhner 233. Zinkeisen Δ'. 646. Βακαλοπούλου ἡμερολόγιον ἐθελοντοῦ 14, 30 Glotz. Civ. Eg. 447. Müller Dorier II 402.

⁵ Πρὸβλ. Glotz Civ. Eg. 448. Thumb 418. Ξανθοῦδ. Ἐνετ. 144 ἐ. Müller II 273 ἐ. Ψιλάκι Β' 127.

⁶ Πρὸβλ. Κριάρη Ἀ. Συλλογὴ 224 «Οἱ ἰσχυροὶ καὶ πλούσιοι 9 ἀδερφοί» 232 «ὁ γερασμένος βοσκὸς» 234 «Τ' ὄνειρον» 335 «Ὁ πόθος ἑνὸς παλλικαριοῦ» «ἡ ἐπιθυμία ἑνὸς βοσκοῦ». Thumb 420. Haberlandt 142. Ξανθοῦδ. Ἐνετ. 20 ἐ., 188. Laroche Ch. La Crète antique et moderne 8. Zinkeisen 646 ἐ., 728. Müller II 396. Ψιλάκι Α' 746. Νάυτη Γ. Α. Ἡ Κρήτη καὶ ἡ Εὐρώπη 12. (Ἄνων.) Τὰ σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι 16.

⁷ Πρὸβ. Κριάρη Ἀ. Συλλογὴ 193 «τὸ παρᾶποννον τῶν ἐραστιῶν» 199, 226. Ψιλάκι Α' 342. Αἰλιανοῦ Ποικίλη Ἱστορία XII, 12.

⁸ Πρὸβ. Glotz Hist. Gr. I 33 ἐ., 207. Civ. Eg. 182, 229 ἐ., 231 ἐ., 242, 246, 249-260 κ. ἀ.

ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάδειξη μεγάλων καλλιτεχνῶν καὶ σοφῶν ὅλες τὶς ἐποχῆς¹ καὶ ἡ ἑξαιρετικὴ πνευματικὴ κίνησις καὶ ἡ μοναδικὴ λογοτεχνία ποὺ παρουσίασε τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας.² Ὅταν ὁμως οἱ Τοῦρκοι ἐπῆραν τὴν Κρήτη, κάθε πνευματικὴ κίνησις ἐσταμάτησε. Στὴν ἀρχή, ἀφοῦ ἔδιδωσαν τοὺς καθολικοὺς ἐπισκόπους, ἐγκατέστησαν Ἕλληνας μητροπολίτη καὶ ἐπισκόπους στὶς ἐκκλησιαστικὰς περιοχὰς καὶ μὲ τὴ μεσολάβησις τοῦ Π. Νικουσίου ἐλειτούργησε καὶ σχολὴ στὸ Ἡράκλειο στὴ Μονὴ τῶν Σιναϊτῶν.³ Ἀμέσως ὁμως κατόπιν ἔδειξαν ὅτι δὲν μπορούσαν νὰ ἀνεχθοῦν τὰ γράμματα. Ἔτσι ξαπλώθηκε ἀπόλυτη ἀμάθεια καὶ ἀγραμματοσύνη καὶ στὴν Κρήτη. Μόνο στὰ μοναστήρια ἐμάθαιναν νὰ διαβάζουν καὶ νὰ γράφουν ὅσοι προορίζονταν γιὰ πομπάδες ἢ γιὰ ἀναγνώστες. Ὅλο τὸ 18ο αἰῶνα ἔχομεν αὐτὴ τὴν κατάστασις.⁴ Μόνο στὸ τέλος τοῦ ὀ ἐμπορος Χατζηνικολὸς Γερακάκης ἐτόλμησε νὰ ἰδρῦσῃ σχολεῖο στὰ Χανιά, τὸ ἐπλήρωσεν ὁμως ἀκριβὰ, γιατί τὸ 1804 τὸν ἐδολοφόνησαν φανατικοὶ Τοῦρκοι, «ξεκουκούλωτοι», ὅπως τοὺς ἔλεγον.⁵ Τὸ σχολεῖο ὁμως τὸ συνεκράτησαν ὡς τὸ 1820 ὁ γιὸς τοῦ Μανώλης καὶ ὁ ἔγγονός τοῦ Κωνῆνος. Σαυτὸ ἐδίδασκεν ὁ ἱερομόναχος Καλλίνικος ἀπὸ τῆ Βέροια καὶ ὁ Ν. Φουράκης ἀπὸ τῆ Σμύρνη.

Στὸ Ρέθυμνο, περίφημο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Βενετῶν γιὰ τὴ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων—ἀπὸ τότε ἐπεκράτησε τὸ «Ρεθιμινωῖτες γιὰ τὰ γράμματα»⁶—, ἐδίδασκεν ἀπὸ τὸ 1795-1805 ὁ Γρηγόριος Μεγαλοβρουσανὸς καὶ ἀργότερα ὁ Γ. Βάος καὶ ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς. Τὴν ἴδια ἐποχὴν λειτουργεῖ σχολεῖο καὶ στὸ Ἡράκλειο μὲ τοὺς Ἰ. Λαζαρίδη, τὸ Μεγαλοβρουσανό, τὸν Ἐλευθεραῖο.

Τὰ στοιχειώδη ὁμως γράμματα, ποὺ ἐδιδάσκονταν σαυτὰ δὲν ἔφταναν γιὰ νὰ μορφώσουν τὴν Κρήτη καὶ νὰ ἀναδείξουν μορφωμένους ἀρχηγούς γιὰ τὴν ἐπανάστασις. Ἀπὸ τὸ 1828 στὸ διδασκαλεῖο τῆς Αἴγινας ἐμπῆκαν καὶ Κρητικοὶ ποὺ ἐσυνέχισαν τὴ μόρφωσίν τοὺς στὸ Ναύπλιο καὶ στὰς Ἀθήνας ὡς τὸ 1833.

Μόλις ἤσυχασαν στὴν Κρήτη, ἀρχισαν νὰ σκέπτονται καὶ γιὰ σχολεῖα. Τὸ 1832 λειτουργεῖ ἓνα στὴ Μονὴ τῆς Γωνιάς κοντὰ στὰ Χανιά καὶ τὸ 1836 στὸ Ἄγ. Πνεῦμα τοῦ Ἄγ. Βασιλείου, ποὺ τὸ συντηροῦσε ἡ Μονὴ

¹ Εὐαγγελίδου Τρ. Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας Β'. 159-162. Ξανθοῦδ. Ἐνετ. 185-6. Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 53. Combes 47. Ψιλᾶκι Β' πρτ. 7.

² Εὐαγγελίδου Τρ. Β'. 163 ἔ. Ξανθοῦδ. Ἐνετ. 169. Jorga Δ' 20, 25 ἔ., 39. Ξηρουχάκι Κρητ. Πόλεμος 25 ἔ., 112 ἔ. Ψιλᾶκι Β' 258 πρτ. 58-68, 79. Ζαμπελίου-Κριτοβουλίδου 249. Κριάρη Α' 22.

³ Εὐαγγελίδου ἔ. ἀ.

⁴ Ἐ. ἀ. 165 ἔ. Sieber Α' 169 ἔ., 209. Savary 236. Ζαμπελ.-Κριτοβ. 312³. Ψιλᾶκι Γ' 324 ἔ.

⁵ Ψιλᾶκι Γ' 326. Κριάρη Β' 116 Γ' 110.

⁶ Ψιλ. Β' πρτ. 17.

τοῦ Πρέβελη. Ἀργότερα καταρτίζεται ἐπιτροπὴ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου στὴν Ἀθήνα ποῦ, ἀφοῦ ἐμελέτησε τὸ πρᾶγμα, ἐφρόντισε καὶ ἰδρύθησαν 15 δημοτικὰ σχολεῖα· ἀργότερα ἔγιναν 27.¹ Τότε ἐκυκλοφόρησε καὶ τὸ περιοδικὸν Ραδάμανθυς. Τὸ 1851 γίνεται ἡμιγυμνάσιο στὰ Χανιά μὲ διευθυντὴ τὸ Χ. Παμπούκη· ἀπὸ τὸ 1855 ἐδίδασκε σαυτὸ ὡς ἑλληνοδιδάσκαλος καὶ ὁ Β. Ψιλάκις.

Τὸ 1859 ὁ μητροπολίτης Διονύσιος ἐφρόντισε γιὰ νὰ λειτουργήσουν περισσότερα σχολεῖα, ἀλλὰ ὁ Χουσιή - Πασὰς ἐδιώξε τοὺς δασκάλους, ποῦ ἦσαν Ἕλληνες ὑπήκοοι.²

Ὁ Ἰσμαὴλ πασὰς (1861-1866) στὴν ἀρχὴ ὑπεβίβριζε τὴν παιδείαν, ἀλλὰ κατόπιν ἐδιώχεν τοὺς δασκάλους, ποῦ ἐθεωροῦσεν ἐπικίνδυνους ἢ ἐπιζήμιους γιὰ τὴ τουρκικὴ ἀρχή. Ἔτσι μόνο πολὺ λίγα σχολεῖα ἐλειτούργησαν στὴ Κρήτη, μόνον ὀλίγοι ἐδιδάχθησαν σαυτὰ καὶ μόνο κατώτερα μαθήματα. Ὅσοι ἤθελαν νὰ μορφώσουν τὰ παιδιὰ τους τὰ ἔστειλαν στὴν Ἐρμούπολη τῆς Σύρου ἢ στὴν Ἀθήνα. Γενικῶς ὅμως ἡ μόρφωση τοῦ λαοῦ ἦταν τιποτένια καὶ ὀλίγοι ἦσαν οἱ μορφωμένοι, ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν στὴν Κρήτη μὲ τὴ μόρφωσή τους τὰ ἔθνη καὶ συμφέροντα.³ Ὁ Μάξιμος Δασκαλάκης γράφει τὸ 1860 (10 Σεπτεμβρίου) τὰ ἑξῆς στὸ Μ. Ρενιέρη ἀπὸ τὴ Σύρον⁴ «... Ἰσως ἐνθυμεῖσθε ὅτι ἐλέγομεν ἄλλοτε (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἂν καὶ κρυπτεῖται ἀπὸ τοὺς ἑένους, ἡμεῖς ὀφείλομεν μεταξὺ μας νὰ τὸ δημολογήσωμεν) περὶ τῆς στερησῆς τοῦ τόπου ἀνδρῶν ἄλλων ἢ τῶν ὀπλων, ἀνδρῶν καταλλήλων νὰ διευθύνωσι, συμφώνως πρὸς τὰς περιστάσεις, πρὸς τὴν βαθμιαίαν ἐξομάλυνσιν τῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποῖαν ἐλλομεν μίαν ὄραν νὰ τρέξωμεν. Τί πλειότερον δύναται νὰ πράξωσιν ἄνθρωποι ἀπλῶς πρόθυμοι τὸ στήθος νὰ προτιξῶσι καὶ τὸν ἐντιμον θάνατον νὰ λάβωσιν εἰς τὴν ἀνάγκην! Τοὺς ἀντιπροσωπεύοντας τὸν λαὸν ἐν τοῖς συμβουλίαις καὶ ἐν ταῖς δημογεροντίαις φίλους ἔχω καὶ γνωρίζω πάντας πατριώτας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, ἀλλ' ὁποῦ τὰ χρεῖα αὐτῶν καὶ τὰ δικαιώματα πολλὰ ἀμυδρῶς γνωρίζουσιν· ὥστε ποτὲ μὲν ἐν ἀγνοίᾳ ἀναλαμβάνουσιν εὐθύναις διὰ τὰς ὁποίας δύναται ἡ διοίκησις νὰ διαμαρτυρηθῇ, ποτὲ δὲ παραβλέπουσι τὴν υπεράσπισιν δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα ὁ Τοῦρκος εὐκόλως καταπατεῖ. Δυστυχῶς πρὸ πολλοῦ ἀναγκάζομαι νὰ μένω μακρὰν τῆς πατρίδος καὶ μακροῦθεν δὲν ἐνωῶ ἀκριβῶς τὰ πράγματα, ἀλλὰ φαίνεται μοι, καθ' ὅσον ἡδυνήθην νὰ φωτισθῶ διὰ τῶν ἐπιστολῶν, ἢ σύγχυσις τῶν ἰδεῶν προέρχεται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς ἀνικανότητος τῶν ἀντιπροσώπων τούτων, οἱ ὁποῖοι δὲν κατορθώνουσι νὰ βαστάσωσι τὸ φορτίον τῆς ὑποθέσεως ἀπέναντι τῆς δολίας διοικήσεως καὶ τῶν ξένων καὶ λοιπῶν ὁα-

¹ Εὐαγγελίδου 170 ἔ. Ψιλάκι Γ' 18, 71. Δρῆρος Δ' (1940 τευχ. 37-8) 6.

² Νικολαΐδου Δ. Ὁθωμανικοὶ κώδικες. σ. 2872.

³ Ζαμπέλ.-Κριτοβ. 250. Sieber Α' 475. Ballot 14.

⁴ Α. Ρ.

διουργιῶν ὥστε ὁ λαὸς πολλάκις τίθεται εἰς κίνησιν διὰ τὴν ἐπέλευσιν χρεῶν τῶν ἀντιπροσώπων του, ἔξ' οὗ καὶ αὐτὸς ὕλικῶς λίαν ζημιούται καὶ ἡ πορεία παρεκτρέπεται τῆς ἀρμοδίας ὁδοῦ καὶ ἡ διοίκησις εὐρίσκει καθ' ἑκάστην λαβὴν νέαν κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ συμφέροντος, μένοντος ἐντελῶς ἀπροστατεύτου ἕνεκα τῆς μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀντιπροσώπων συγκρούσεως, εἰς τὴν ὁποίαν μεγάλως φαίνεται ἀρεσκόμενος ὁ ἐπιτήδειος Ἰσμαήλ».

Περισσότερη σχετικῶς μόρφωση εἶχαν ὅσοι ἐξοῦσαν εἰς τὰς πόλεις. Αὐτοὶ καὶ μὲ τὴν Ἑλλάδα ἐπικοινωνοῦσαν καὶ μὲ τοὺς ξένους, πὺ ἐξοῦσαν ἢ ἤρχονταν στὶς πόλεις τῆς Κρήτης καὶ ἔξασκοῦσαν μεγάλη ἐπιρροὴ στοὺς ἀπλοῦκοὺς καὶ καλοκαγάθους χωρικοὺς.¹ Ἐπίσης τὰ παιδιὰ πολλῶν ὀπλαρχηγῶν, πὺ εἶχαν παραμείνει ἀρκετὸν καιρὸν ἐστὶν Ἑλλάδα, εἶχαν παρακολουθήσει μαθήματα στὰ ἐκεῖ σχολεῖα.

Καὶ οἱ θρησκευτικὲς ἰδέες τοῦ κρητικοῦ λαοῦ εἶναι ἀπλῆς ἀλλὰ πολὺ ἀνεπτυγμένο τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Γιαυτὸ ἐξασκοῦσαν μεγάλη ἐπιρροὴ σαυτοὺς οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ πρὸ παντός οἱ μορφωμένοι ἀπὸ αὐτούς.² Στὴ λατρεία καὶ στὴ πίστη τους βρῖσκονται ἀκόμη μερικὰ ὑπολείμματα καὶ ἀπὸ τὴ μινωικὴ θρησκεία καὶ λατρεία καὶ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ. Πιστεύουν ἀκόμη σὲ «δαιμόνους» καὶ σὲ «καταχανάδες» (βουκόλακες)· κάνουν τὰ πρόβατά τους μὲ τὴν Παναγία, πὺ ἐμβῆκε στὴ θέση τῆς Ἀρτέμιδος πὺ καὶ αὐτὴ τὴν παρακολούθησαν πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἐπίστευαν γιὰ τὴ θεὰ τῶν ἀγρῶν, πὺ ἐπιστεύετο καὶ προστάτης τῶν ζῴων στὴ μινωικὴ θρησκεία. Ἐπίσης ὁ Χριστὸς ἐπῆρε τὴ θέση τοῦ Ἀπόλλωνος κ.ο.κ.³

Οἱ **Τουρκοκρηῖτες** εἶχαν πολὺ ἑλληνικὸ αἷμα καὶ οἱ περισσότεροὶ ὄραϊα σώματα, κανονικὰ κεφάλια, πλατεῖς ὤμους ἀνοιχτὸ στῆθος καὶ περὶφανο βᾶδισμα. Εἶχαν κάτι ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐξυπνάδα, πὺ τὴ διέκρινε κανεὶς στὰ λαμπερὰ μάτια τους, ἀλλὰ εἶχαν καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν Τούρκων. Ἦσαν περισσότερο ἄγριοι καὶ πιὸ βίρβαροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους Τούρκους καὶ δὲν εἶχαν κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὴν καλλιτεχνία. Ἀνάτρεφαν τὰ παιδιὰ τους ὥστε νὰ σέβωνται τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογενείας καὶ νὰ ὑπακούουν ἀπόλυτα σαυτόν. Εἶχαν πολλὰς ἑλληνικὰς συνήθειες, χωρὶς νὰ ἔξαιροῦνται καὶ οἱ θρησκευτικὰς. Ἐπῖνον ὅπως καὶ οἱ Χριστιανοί, κάποτε καὶ περισσότερο ἀπ' αὐτούς.⁴

¹ Πρβ. Hirschfeld Aus dem Orient 244. Zinkeisen Δ' 292.

² Sieber Α' 214. Β' 109. Thumb 421. Κράση Α. Συλλογὴ 199, 202, 217, 226 ἔ. Löher 40, 235 ἔ., 270.

³ Πρβλ. Glotz Hist. Gr. I. 303 ἔ. Propyläen Geschichte II Hellas u. Rom 13 ἔ. Ρενιέρη Μ. Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Δοκίμιον. 118. 123 ἔ., 129. Δέφνερ 5', 148 ἔ. κ. ἀ. Ψιλᾶκι Α', 354 ἔ., 404 ἔ., 433, 412. Sieber 457, Ξανθοῦδ. Ἐπ. Ἱστ. Κρ. 54 ἔ.

⁴ Πρβλ. Raulin I 198, 292'. Perrot 158 ἔ. Ψιλᾶκι Γ' 217.

Ὡς τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 οἱ Τοῦρκοι ὄχι μονάχα περιφρονοῦσαν τοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ ὑποχρέωναν αὐτούς, πὺν ἔμεναν κοντά τους, νὰ δουλεύουν τὶς περιοσιές των· ζῶν τιμὴ καὶ περιοσιὰ τῶν Χριστιανῶν εὐρίσκονταν σὶὰ χέρια τῶν ἀγέρωχων μουσουλμάνων συμπατριωτῶν των.¹

Μετὰ τὴν ἐπανάσταση ὅμως ἡ τυραννία τῶν Τουρκοκορητῶν ἐτελείωσεν· ἡ αἰγυπτιακὴ διοίκηση ἐλογάριαζε τὸ ἴδιο καὶ τοὺς δυο καὶ περιώρισε τὴν αὐθαιρεσία τῶν Μουσουλμάνων. Οἱ Χριστιανοὶ ἄρχισαν νὰ ἀγοράζουσαν μουσουλμανικὰ κτήματα, ἐπειδὴ ἐκεῖνοι δὲν μπορούσαν νὰ συνηθίσουσαν νὰ τὰ ἐργάζωνται, ἀλλὰ καὶ δὲν τοὺς ἐπετρέπετο πιά νὰ ἀγγαρεύουσαν γιαυτὸ τοὺς Χριστιανούς. Ἐτσι βρίσκονταν σὲ πολλὰ τουρκοχώρια καὶ Χριστιανοὶ· καὶ ὁ Μουσταφὰ - πασὰς ἐβοήθησε πολλοὺς Σφρακιανοὺς για νὰ ἐγκατασταθοῦσαν στὰ πεδινὰ μέρη, με τὴν ἐλπίδα πὺν τότε θὰ ἐκῦταζαν τὶς περιοσιές των καὶ θὰ ἐκάθιζαν ἡσυχοὶ. Ἄν καὶ πολλὲς φορὲς ζοῦσαν Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμᾶνοι σάν καλοὶ γείτονες, ἐν τούτοις δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ συμβιβασμὸς μεταξὺ τῶν δυο φυλῶν. Ὁ Τοῦρκος δὲν μπορούσε νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς ἴσο του τὸ Χριστιανὸ καὶ οἱ Χριστιανοὶ δὲν μπορούσαν νὰ λησιμονήσουσαν τὸ τροβερὸ ζυγὸ, πὺν τοὺς εἶχαν ἐπιβάλει. Ἐνας ἀπὸ τοὺς δυο ἔπρεπε νὰ μείνῃ στὸ νησί· ἄλλως τε καὶ ἡ θρησκεία καὶ τῶν δυο δὲν ἐπέτρεπε για τότε τοῦλάχιστο καμιὰ ὑποχώρηση σὲ κανένα.²

ΚΕΦ. Γ'. ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Οἱ Τοῦρκοι, ἀφοῦ ὕστερα ἀπὸ σκληροὺς ἀγῶνες (1645-1669) ἐπῆραν τὴν Κρήτη ἀπὸ τοὺς Ἐνετούς, τῆς ἔδωκαν φεουδαρχικὴ διοίκηση.³ Τὰ 4 territoria τῶν Ἐνετῶν ἐγίναν πασαλίκια μετὰ λίγον καιρὸ ὅμως ἐνώθησαν τὰ δυο τοῦ Μ. Κάστρου καὶ τῆς Σητείας σ' ἓνα.⁴ Οἱ πασάδες Χανίων καὶ Ρεθύμνου ἦσαν με δυο οὐδὲς, τοῦ Μ. Κάστρου με τρεῖς. Ὁ τελευταῖος εἶχε τὴ γεν. διοίκηση τοῦ στρατοῦ ὅλης τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἐπίβλεψη τῶν φρουριῶν. Οἱ δυο ἄλλοι ἦσαν ἀνεξάρτητοι ἀπὸ αὐτὸν σ' ὅλες τὶς διοικητικὰ καὶ ἀστυνομικὰς ὑποθέσεις τῆς περιφερείας των. Κάθε πασὰς εἶχε καὶ

¹ Savary 272 ἔ., 304 κ. ἀ.

² Ποβλ. Μένδελσων-Βαρθόλδη 31. Combes 13, 80 κ. ἀ. Hirschfeld 238. Ballot 115.

³ *18. Ψιλάκι Γ' 29, 248. Ροκκοκὲ IV 312 ἔ., 315 ἔ Κριάση Β'. 4 ἔ., 59 ἔ., 64, 81. Σακελλαρίου Μ. Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν Δευτέραν Τουρκοκρατίαν 43 ἔ., 51 ἔ., 67 ἔ., 73.

⁴ Ἐανθουδ. Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 95, 106, 114. Ἐνετ. 8 ἔ., 12, 15 ἔ., 33 ἔ., 43 ἔ. Ψιλάκι Β' πρτ. 4. Savary 193. Ξηρουχάκι Ἡ ἐν Κρήτῃ Ἐπανάστασις τοῦ 1363-1366 κλπ. 15. Combes 46.

ἔνα συμβούλιο κοντά του γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῆς περιοχῆς του ἀπὸ τὸν κεχαγιάμπεη, τὸ γενιτσαράγ, τὸ ντιβαναφέντη, τὸ ντεφιερντάρ-ἀγά, τὸ μουφτὴ καὶ τὸν καντή. Ὁ πασὰς τοῦ Μ. Καστροῦ εἶχε δικαίωμα νὰ καταδικάζῃ καὶ σὲ θάνατο.¹

Τὰ 20 καστέλλια τῶν Ἐνετῶν ἔγιναν ζιαμέτια καὶ ἐδόθησαν καὶ 1400 τιμάρια στὴν Ἁ. Κρήτη, 800 στὰ Χανιά καὶ 350 στὸ Ρέθυμνο σὲ στρατιωτικούς βαθμοῦχος.² Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Μ. Καστροῦ ὄλο καὶ ἤρχοντο τυχοδιῶκτες Τοῦρκοι· αὐτοὶ ἔπαιρναν τὰ καλύτερα κτήματα τῶν Χριστιανῶν, ποὺ ἀναγκάζονταν ἔτσι νὰ ποτραβιοῦνται στὶς ὄρεινές καὶ ἀφορες περιοχές. Τότε πολλοὶ Χριστιανοί, κάπου 60 χιλ., γιὰ νὰ σώσουν τὶς περιουσίες των, ἀλλαξοπίστησαν.³

Ὅλοι οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης ἀνῆκαν στὰ τάγματα τῶν γενιτσαρῶν. Ἐπειδὴ ἦσαν πολλοὶ καὶ ἐπειδὴ, καθὼς λέγει ὁ Savary, ὁ ἀέρας ποὺ ἀνάπνεαν τῶν ἔδιδε δημοκρατικὸ πνεῦμα, ὄχι μονάχα ἔφερόντο στοὺς Χριστιανούς ὅπως τοὺς ἄρσεν, ἀλλὰ καὶ τὶς διαταγές τῆς Πύλης μόνον ὅταν τοὺς συνέφερε τὶς ἐδέχοντο.⁴

Ἡ ἀπεριόριστη τυραννία τῶν Τουρκογενιτσαρῶν καὶ ἡ ἀντίδραση, ποὺ παρουσίασεν ὁ τόσο ζωντανὸς κρητικὸς λαός, ἔξηγοῦν πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἔγιναν στὴ Κρήτη τὸ 18^ο καὶ 19^ο αἰῶνα.⁵

Μόνον στὰ Σφακιά ὡς τὸ 1770 ἦταν ὑποφερτὴ ἡ ζωὴ τῶν Χριστιανῶν. Ἐκεῖ διετήρησαν καὶ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, κοινότητες μὲ δημογέροντες, καὶ σχεδὸν ἔμειναν ἀφορολόγητοι.⁶ Μόνον μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Δασκαλογιάννη (1770) ὑποχρεώθηκαν γιὰ μερικὰ χρόνια νὰ πληρώσουν κεφαλικὸ φόρο.⁷ Ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης ἡ τυραννία τῶν γενιτσαρῶν στὴν ὑπόλοιπη Κρήτη ἔγινεν ἀβάστακτη. Μόνον τὸ 1812 ἔστειλεν ἡ Πύλη τὸν Ὀσμὰν πασὰ γιὰ νὰ τοὺς περιορίσῃ. Μὲ τὴ συνεργασία τῶν Χριστιανῶν ἐκρέμασεν ἀρκετοὺς γενιτσαραγάδες στὰ Χανιά καὶ στὸ Ρέθυμνο, ἀλλὰ οἱ Καστροῖνι Τοῦρκοι δὲν τὸν ἄφηκαν νὰ προχωρήσῃ καὶ στὴν Ἁ. Κρήτη. Ἡ Πύλη τὸν ἀνακάλεσεν καὶ οἱ Τουρκογενιτσαροὶ τὰ παλιά τους.⁸

Ἔτσι τὸ 1821 δὲν ἦσαν περισσότεροι οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

¹ Πρβλ. Olivier G. II 299. Savary 331 ἔ. Μένδελσων-Βαρθόλδη 10.

² Ψιλάκι Β' πρτ. 13 ἔ., 16 ἔ. Γ' 159. Bolan.-Fazy II 62. Pockocke IV 216. Perrot 153. Σακελλαρίου 46, 51.

³ Ἰδ. Ψιλάκι Γ' 160 ἔ., 166 ἔ., 969 ἔ., 174 ἔ. Κριάρη Β' 115.

⁴ Πρβλ. Perrot 171. Savary 259, 333. Pockocke IV 313. Κριάρη Β' 105.

⁵ Ἰδ. Ξάνθουδ. Ἐνετ. 16, 142 ἔ. Κριάρη II. (1902) 33.

⁶ Πρβλ. Perrot 137 ἔ., 157, 161 ἔ. Sieber A' 439. Savary 262, 311. Ψιλάκι Β' 257, Γ' 162 ἔ. 174, 312 ἔ., 329 ἔ. κ. ἄ. Κριάρη Β' 65.

⁷ Πρβλ. Ψιλάκι Γ' 86 ἔ., 100-145. Κριάρη Β' 91 ἔ. Σακελλαρίου 165 ἔ., 185.

⁸ Πρβλ. Ψιλάκι Γ' 163 ἔ., 183 ἔ., 186, 188 ἔ., 195-200, 244, 336. Κριάρη Β' 104 ἔ., 150 ἔ. Δρηρος ἀρ. 18, 19, 20. Παπαδοπετράκι Γρ. Ἱστορία τῶν Σφακίων 168. Ζαμπελ.-Κριτοβουλ. 288.

Οἱ ἐπιτυχίες τῶν Ἑλλήνων τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαναστάσεως ἀνάγκασαν τὸ Σουλτάνο νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ καὶ νὰ τοῦ παραχωρήσῃ τὴν Κρήτη. Τὸ 1830 οἱ Δυνάμεις τὴν ἔδωκαν ὀριστικά σαυτὸν, ἐπειδὴ τὸν θεωροῦσαν ἱκανὸ νὰ ἐπιβάλλῃ τάξιν στὸ διαρκῶς ἀναρχούμενο νησί, μὲ ἰδιαίτερα ἐδάφια ὅμως ἐξασφάλιζαν ἀμνηστία καὶ τὰ ἀρχαῖα προνόμια τῶν Χριστιανῶν καὶ τοὺς ἐπροφύλαγαν ἀπὸ κάθε αὐθαιρεσία καὶ καταπίεση.¹

Ἡ Κρήτη ὁλόκληρη ἔγινε τότε μία Διοίκησις μὲ Γ. Διοικητὴ τὸν Ὀσμὰν καὶ κατοπινὸν τὸ Μουσταφᾶ πασά, ποὺ ἀπὸ τὸ 1824 ἦταν ἐκεῖ. Αὐτὸς διωργάνωσε χωροφυλακὴ ἀπὸ Ἀλβανοὺς καὶ ἀπέκλεισε τοὺς Τουρκοκορῆτες ἀπὸ κάθε δημοσίᾳ ὑπηρεσία.²

Τὸ 1830-31 μάλιστα ἀποκεφάλισε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς σκληροτέρους Τουρκοκορῆτες, ἄλλους ἐξώρισε καὶ ἄλλους ἐφυλάκισεν. Ἔτσι καὶ αὐτοὺς ἐπεριόρισε καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Χριστιανῶν ἐκέρδισεν.³

Καὶ ἐκείνους ὅμως τοὺς ἐχτύπησεν κατακέφαλα, ὅταν ἠθέλησαν νὰ διαμαρτυρηθοῦν γιὰ τοὺς φόρους κ. ἄ. στὶς Μουρνιές—ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά τὸ 1833.⁴ Ἔτσι ἐξασφάλισε γιὰ μερικὰ χρόνια ἡσυχία στὴν Κρήτη.

Ἰδρυσεν δυὸ ἀνώτερα συμβούλια μὲ νομοθετικὴ δικαστικὴ καὶ διοικητικὴ δικαιοδοσία στὰ Χανιά καὶ στὸ Ἡράκλειο καὶ ἀπὸ ἓνα δευτεροβάθμιο στὸ Ρέθυμνο καὶ στὰ Σφακιά μὲ Χριστιανοὺς καὶ Τούρκους ἀπὸ μισοὺς.

Γενικὰ ἡ Αἰγυπτιακὴ Διοίκησις οὔτε φανατικὴ οὔτε μισαλλόδοξη ἦταν. Πολλοὶ Κρητικοὶ ἀπὸ ὅσους εἶχαν φύγει στὴν Ἑλλάδα ἐγύρισαν. Ξαναχτίσθησαν τὰ καίμια σπίτια καὶ ἐκαλλιεργήθησαν οἱ ρημαγμένες περιουσίες. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ δημόσια ἔργα ἐφρόντισεν ὁ Μουσταφᾶς καὶ ὁ σύμβουλος του Γάλλος γιατρὸς Καπορὰλ ἐπρονοοῦσε γιὰ τὴν υγεία τοῦ κόσμου καὶ γιὰ τὴν τακτοποίησιν τῆς ζωῆς μὲ καθορισμὸ τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων.

Ἐν τούτοις οὔτε ὁ Μουσταφᾶς ὀτομικὰ οὔτε ἡ Αἰγ. Διοίκησις γενικὰ ἐλησμώνησαν τὸ συμφέρον τους. Αὔξησαν τοὺς φόρους καὶ ὁ πανοῦργος Ἀλβανὸς κατώρθωσε μὲ διάφορους τρόπους νὰ πάρῃ μεγάλα κτήματα σ' ὅλες τὶς πλούσιες περιφέρειαι τῆς Κρήτης καὶ νὰ γίνῃ ὁ πῶς πλούσιος σ' ὅλη τὴν Τουρκία.⁵

Ὅταν τὸ 1841 ἐγύρισεν ἡ Κρήτη στὴν ἄμεση δικαιοδοσίαν τοῦ Σουλτάνου, ὁ Μουσταφᾶς ἔμεινε Γ. Διοικητὴς ὡς τὸ 1852. Σύμφωνα μὲ τὴ νέα διοικητικὴ ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας, στοὺς Διβάνες τοῦ Ἡρακλείου καὶ

¹ Id. Perrot 230. Μένδελων-Βαρθ, 28. Κριάρη Β' 475.

² Ξανθοῦδίδου Στ. Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 140. Κριάρη Β' 445, 478.

³ Perrot 228 κ. ἄ.

⁴ Perrot 242 κ. ἄ.

⁵ Perrot 233-241. Κριάρη Γ' 35 ἑ. Ὁ Κορωνάιος στὴ χειρόγραφο Ἱστορία τῆς

Ἐπαναστάσεως (Γ'. 9) γράφει : («Ὁ Αἰγύπτιος) μίαν ἀρχὴν παρεδέχετο ἐν τῇ διοικήσει του : οἱ λαοὶ νὰ ὑποτάσσωνται εἰς αὐτὸν ἄνευ γογγυσμοῦ καὶ ἄνευ ἀξιώσεων, ἔσιδε δὲ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν νεκρικὴν σιγὴν καὶ ἰσότητά.»

τοῦ Ρεθύμνου διώρισε καὶ μακάμηδες τοὺς γιούς του Βελή στὸν πρῶτο καὶ Κερίμ στὸ δεύτερο. Στους Καζάδες διετήρησεν Ἄλβανούς ὡς Μουδίσρηδες καὶ στοὺς Ναχιγιέδες Μουχιάρηδες ἢ Χριστιανούς Κοτζαμπάσηδες.¹

Οἱ μεταρρυθμίσεις, πὺ Γαλλία καὶ Ἀγγλία ἐζήτησαν ἀπὸ τὴν Πύλη, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ στηρίξουν μαυτὲς τὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητος τῆς Τουρκίας, πὺ εἶχαν καθιερώσει ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα, ἐξαπλώνονταν σιγά-σιγά καὶ στὴν Κρήτη.² Ἐπὶ Σαλήχ Βαμήκ, διάδοχο τοῦ Μουσταφᾶ, ὠρίσθηκε νόμιμος τόκος 12% καὶ ἐδόθηκεν ἡ ἄδεια νὰ ἀνοίγουν σχολεῖα καὶ στὶς ἐπαρχίες.³ Ὁ Βελής, γιὸς τοῦ Μουσταφᾶ καὶ Γ. Διοικητῆς ἀπὸ τὸ Ὀκτώβριο τοῦ 1855, — ἐν τῷ μεταξύ εἶχεν ἔλθει καὶ ὁ Μεχμέτ Ἐμίν—ἐζήτησε νὰ πραγματοποιήσῃ τὶς ὑποσχέσεις τοῦ Χάτι - Χουμαγιὺν (1856), πὺ συνεπλήρωσε τὸ Χάτι Σεριφ τοῦ Γκιουλχάνε (1839) διεκρίνουε τὴν ἀνεξίτηρησεία καὶ τὴν ἰσότητα Χριστιανῶν καὶ Τούρκων καὶ ἄρχισε νὰ κἀν ἄμαξιτὸ δρόμο, πὺ θὰ ἦννε τις τρεῖς πόλεις. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ὑποσχέσεις ἔμειναν μόνο ὑποσχέσεις καὶ ὄλο καὶ νέοι φόροι ἔμβαϊναν, τὸ 1858, ὅταν οἱ δημόσιοι εἰσπράκτορες ἐζήτησαν νὰ εἰσπράξουν τὸ στρατιωτικὸ φόρο, πὺ εἶχεν ἀντικαταστήσει τὸν κεφαλικὸ, γιὰ τρεῖς χρονίε, τότε οἱ Χριστιανοὶ τῆς Δ. Κρήτης μαζεύτηκαν ἔνοπλοι στὰ Μπουτσουνάρια, ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, καὶ ἐζήτησαν νὰ ἀνακληθῆ ὁ Βελής, νὰ μὴ εἰσπραχθοῦν οἱ φόροι κ. ἄ.⁴ Ἡ Πύλη τότε ἀνακάλεσε τὸ Βελή, ἐχάρισε μερικὸς φόρους, διευκόλυνε τὴν πληρωμὴ ἄλλων καὶ ὑποσχέθηκε νὰ μὴ ἐπιβάλλῃ νέους. Ὁργάνωσε μερικὰ συμβούλια καὶ ἴδρυσεν ἀπὸ μιὰ Δημογεροντία σὲ κάθε Λιβάνομό, μόνο ἀπὸ Χριστιανούς μὲ πρόεδρο τὸ μητροπολίτη ἢ τὸν ἐπίσκοπο, γιὰ νὰ διαχειρίζονται τὶς ὄρφανικὲς περιουσίες καὶ νὰ ρυθμίζουν τὰ κλη-

¹ Περβλ. Μουρέλλου 1470. Μίλλερ Οὐίλ. Ἡ Τουρκία καταρρέουσα 192. Jorga V 421.

² Σχετικὰ μὲ τις μεταρρυθμίσεις καὶ τὸ ἀνατολ. ζήτημα ἴδ. Driault Ed. La Question d'Orient 117 ἔ., 135 ἔ., 158 ἔ., 184, 187, 403, κ. ἄ. Jorga V 312 ἔ., 422-6 515 ἔ., 519 ἔ. Wagner R. Der Kretische Aufstand 1866 σελ. 72. Δεληγεώργη Ἐπ. Λόγοι Πολιτικοὶ 269 ἔ., 278 ἔ. Καρτάιτ Ἰ. Ὁ Σουλτᾶνος ἐν Ἀγγλίᾳ κτλ. 2 ἔ. κ. ἄ.

³ Perrot 242. Κριάρη Γ' 44, 82 κ. ἄ.

⁴ Γιὰ τὸ Χάτι-Σεριφ τοῦ Γκιουλ-Χανέ ἴδ. Jorga V 334, 387, 389 ἔ. Driault 157. Κριάρη Γ' 50. Νικολαΐδου 2849-54. Γιὰ τὸ Χάτι-Χουμαγιὺν Jorga V 482. Driault 186 ἔ. Κριάρη ἔ. ἄ. Καὶ γνώμας γιὰ τὰ ἀποτελέσματα Driault 192. Jorga V 432. Γιὰ τὸ Βελή καὶ τὴ διοίκησή του Perrot 248 Κριάρη Γ' 50 ἔ., 57. Driault 485. Ὁ Κορωνάιος γράφει σχετικὰ. (Γ' 53) «Ὁ Βελής ἐν Κρήτῃ γεννηθεὶς ὑπὸ τινος αἰχμαλώτου Χριστιανῆς ἐκ τῶν Βολανάκιδων τῆς Ρεθύμνης, εἰσήγαγε καὶ τὸν φόρον ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας* οἱ ἄγροι τὰ δένδρα τὰ κηπάρια τῶν οἰκιῶν τὰ ζῦα καὶ τὰ κατοικίδια τὰ ἄχυρα κ. ἄ. ὑπεβλήθησαν εἰς φορολογίαν. Τὸ ἀλάτι μὲ 5 γρόσια τὸ κοιλόν, εἰς τὰ πλείστα ἐκ τῶν ἐπιτηδευμάτων, οἰνοπνευματοπολεῖα, βαφεία, ἐμπόριον ζῶων. Ὁ καπνὸς πλὴν τῆς δεκάτης καὶ δώδεκα γροσίων φόρον κατ' ὀκάν. Συναμά καὶ ὁ νέος βαρὺς φόρος ὁ τῆς στρατολογίας ἀντὶ τοῦ κεφαλικοῦ καὶ βαρύτερος τούτου, 5 χιλ. γρόσια δι' ἕκαστον ὑπὸ τῆς κοινότητος. Ἡ Κρήτη ὄφειλε νὰ δίδῃ (δι' 193 νεοσυλλέτους κατ' ἔτος 965,000».

ρονομικά καὶ οἰκογενειακὰ ζητήματα τῶν Χριστιανῶν.¹

Αὐτὰ ὅλα δὲν μποροῦσε νὰ τὰ κρατήσῃ ἡ τουρκικὴ ἀρχή. Ὁ Χουσνή, Γ. Διοικητὴς μετὰ τὸ Σαμὴ, ποὺ ἀντικατέστησε τὸ Βελή, ἐζήτησεν ἀπὸ τὸ Συμβούλιο νὰ ἀφαιρεθῇ τὸ δικαίωμα ἀπὸ μερικὰ μέρη νὰ ἔχουν ὄπλα, ἀλλὰ τότε ἀντελήφθη ὅτι στὰ Συμβούλια οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ γίνωνται ὄργανα τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. Ὁ διάδοχος μάλιστα τοῦ Χουσνή Ἰσμαήλ ὁ Τελελενλὴς ἀναγκάστηκε καὶ νὰ τοὺς ἐπιτρέψῃ νὰ ὑποβάλλουν μὲ ἀναφορὰς τὰ παράπονά τους ἀπ' εὐθείας στὴν Πύλη.²

Τὸ 1861 ἦλθε Γ. Διοικητὴς στὴν Κρήτη ὁ Ἰσμαήλ πασάς, γιαιτρός καὶ γαμπρὸς τοῦ Μουσταφᾶ-πασᾶ. Χιώτης Χριστιανὸς τὴν καταγωγήν εἶχεν ἐξισλαμισθῆ παιδί ἀκόμη μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδος του στὴν Ἐπανάσταση. Κάποιος Τοῦρκος τὸν εἶχε σπουδάσει ἰατρικὴ στὴν Ἰταλία καὶ ἔτσι κατώρθωσε νὰ σχηματίσῃ καριέρα καὶ σὰν γαμπρὸς τοῦ Μουσταφᾶ-Κιριτλή νὰ σταλῇ καὶ Γ. Διοικητὴς στὴν Κρήτη.

Ἐκεῖ στὴν ἀρχὴ περιποιήθηκε τοὺς Χριστιανούς, διέδιδεν ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἦτο κρυπτοχριστιανός, ἐμάθαιεν ἑλληνικὰ στὴν κόρη του, καὶ ἐφρόντισε γιὰ τὴ γεωργία καὶ γιὰ τὴν παιδείαν. Γιαυτό, ὅταν μετὰ δυὸ χρόνια τὸν ἀνακάλεσεν ἡ Πύλη, οἱ Χριστιανοὶ τὸν ἐζήτησαν ξανά πίσω.³ Τότε ὅμως τὰ πράγματα ἄλλαξαν. Ἐπειδὴ τὸ οἰκονομικὰ τῆς Τουρκίας κάθε ἄλλο παρὰ καλὰ ἐπὶ γαίαν, ἄρχισαν καὶ στὴν Κρήτη νὰ ἐπιβάλλωνται νέοι φόροι καὶ βαρύτεροι ἀπὸ τὸ 1858. «Διὰ τῶν κατὰ τὸ 1858 παραχωρήσεων», γράφει ὁ Σακόπουλος, πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1866, «ὕπεσχέθη ἡ Πύλη, ὅτι φόρος διὰ κρασιά, αἰγοπόρβια, μελίτσια καὶ τὰ παρόμοια δὲν θὰ ἐπιβληθῇ. Ἐν τούτοις ἡ Πύλη ὑπεκρέτουςσα ἐπιβάλλει ὑπὸ ἄλλο ὄνομα νέου εἶδους φόρους βαρύτερους, οἷον φόρους ἐπὶ ἄλατος ἐπὶ οἰνοπωλείων κλπ., περὶ οὗ γίνεται λεπτομερέστερος

¹ Ἰδ. Raulin I 198¹ ἔ. Nogues Fr. Examen des affaires de Crète κτλ. 7. Κριάρη Γ' 71 ἔ. Φουρνάρη Κ. Γ. Διοικήσεις καὶ Δικαιοσύνη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ 89, 108 ἔ. Driault Ed.—Lheritier M. Histoire diplomatique de la Grèce II 450 ἔ.

² Περβλ. Perrot 248 ἔ., 270 Jorga V 432. Παπαρηγοπούλου Κ. Ἱστορ. Ἑλλ. Ἔθνους 6(7) 319. Φουρνάρη Διοικ. Δικ. 86 Ψιλᾶκι Γ' 844, 849 ἔ. Περιδίου Π. Ἀπομνημονεύματα 20.

³ Ἐανθουδ. Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 143 ἔ. Καὶ ὁ Κορωναῖος (Γ', 47 ἔ.) γράφει. «Ὁ Ἰσμαήλ πασᾶς ἐκ Χίου ἐγίνωσκε καλῶς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἶχε συμπεριφορὰν ἐν γένει καὶ τρόπον μελιχίους, ἀλλὰ ἀνεπλήρωσε τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα ὑπὸ τῆς πονηρίας (ἐπέβαλε) καὶ νέους φόρους τὸν ἐπὶ τοῦ ἄλατος ἐκ νέου ἐξ 8 γροσιῶν, ἐπὶ ἐπιτηδεύματων, ἀγρῶν δένδρων κήπων οἰκιῶν ἀγρίων δένδρων ἀχύρων εἰσήγαγε διὰ πρώτην φορὰν τὸ πρόστιμον εἰς τε τὰς δίκας καὶ ἀστυνομικὰς παραβάσεις πρόστιμον μιᾶς λίρας τουρκικῆς διὰ τὸν μαζεύοντα τὸ ἄλατι καὶ ἔθθη φύλακας εἰς παραλίαν. Τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν δικαστηρίων ἐδέσμευσε σφετερισθεὶς τὴν ἐκλογὴν τῶν δικαστῶν. Τὰ συμβόλαια ἀπὸ τοὺς Δημογέροντας εἰς τὸν Καντὴν.» Ἰδ. καὶ Archives Diplomatiques 1867, I 334 τὴν ἀναφορὰ τοῦ Γάλλου Προξένου στὰ Χανιά πρὸς τὸν Ὑπουργὸ τοῦ Drouyn de Lhuys τῆς 30 Ἀπριλίου 1866 καὶ Driault 185 ἔ.

λόγος ἐν τῇ ἀναφορᾷ πρὸς τὸν Σουλτᾶνον». Ἀπὸ τότε ἄρχισαν νὰ ἐπιβάλλωνται καὶ πρόστιμα· μιὰ λίρα ἐπλήρωνεν ὅποιος θὰ ἐπιάνετο νὰ μαζεύη ἀλάτι κ.ο.κ.

Μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις ἡ ἐνοικίαση τῶν φόρων εἶχε καταργηθῆ· τοὺς εἰσέπρατταν δημόσιοι ὑπάλληλοι. Πάλιν ὅμως ξαναγύρισαν στὸ παλιὸ σύστημα. Τότε πολλοὶ Χριστιανοὶ ἐνοικίαζαν τοὺς μονατάδες ἀπὸ συναγωνισμό μὲ μεγάλα ποσά, ποὺ δὲν μποροῦσαν κατόπιν νὰ τὰ πληρώσουν. Ἔτσι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ ἐγγυητές των ἔχαναν τὶς περιουσίες των καὶ πολλοὶ ἐφυγοδικοῦσαν στὰ βουνὰ ἢ ἔφευγαν στὴν Ἑλλάδα.¹

Ἡ εἴσπραξη τῶν φόρων ἐγίνετο ἀμείλικτη χωρὶς νὰ λογαριάζουν τὴν εἰσόδημα εἶχαν αὐτοὶ πρὸν θὰ τοὺς ἐπλήρωνε· ἔτσι οἱ φόροι πολλὰς φορὲς ἦσαν περισσότεροι ἀπὸ τὴν ἐσοδεία. Αὐτὸ συνέβη καὶ τὸ 1864 καὶ τὸ 1865, ὅποτε δὲν εἶχε γίνει λάδι καὶ ἡ δυστυχία τοῦ κόσμου ἦταν μεγάλη.²

Γιὰ τὴν κατάσταση, ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Κρήτη τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰσμαὴλ σχετικὰ μὲ τὴν διοίκησίν της ὁ Σακόπουλος στὴν ἐκθεση τῆς 16 Ἰουλίου 1866 γράφει :

«Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἄγνωστος.³ Νόμος δὲν ὑπάρχει εἰμὴ οἱ παλαιοὶ ἐκεῖνοι τῶν Μουσουλμάνων. Ὑπάρχει ἀτελής τις ἐμπορικὸς νόμος ἐκ τοῦ Βελγικοῦ ἐξηγμένος, ὅστις ἂν ἐφηρμοζέτο καλὸς θὰ ἦτο διὰ τὰς ἐμπορικὰς σχέσεις, ἀλλὰ ποὺ δικασταὶ νὰ τὸν ἐννοήσουν καὶ ἐφαρμώσουν (sic). Ὁ ἔχων λοιπὸν δίκαιον συνήθως δὲν δύναται νὰ κερδίσῃ εἰμὴ ἂν εἶναι ἰσχυρὸς, ἢ ἂν πλειότερον προσφέρει. Ποινικὸς κώδιξ ὑπάρχει ἐν ἰσχύϊ, ἀλλ' οὐδεὶς νόμος ἐξασφαλίζων ἢ ἐγγυόμενος τὴν ἐκτέλεσίν του ὑπάρχει· οὐδεὶς διαδικασίας κανὼν εἶναι γνωστός· διαδικασία εἶναι ἡ αὐθαίρετος θέλησις τοῦ Διοικητοῦ, ὅ,τι αὐτὸς πράττει εἶναι καλῶς πεπραγμένον, εἰς οὐδένα δίδει λόγον, φυλακίζει ὄντινα θέλει ἀδιάφορον ἂν ἐγκλημάτισεν ἢ ὄχι.

¹ Ὁ ἀνὼν. συγγ. τῆς Ἱστορίας τοῦ ΙΑΚ στὴν ὑπ' ἀριθ. 12 σημ. σελ. 20 γράφει. «Ὁφείλεται πρὸς τὸ Δημόσιον ἦσαν οἱ ἐνοικιασταὶ τῶν δημοσίων προσόδων. Τοῦ ἐνοικιαστοῦ πρώτη φροντίς ἦτο νὰ προμηθευθῆ ἐκλεκτὸν ἵππον ἢ ἡμίονον νὰ στρώσῃ ἐπ' αὐτοῦ τάπητα κόκκινον ἢ πράσινον νὰ ἐνδυσθῆ δι' ἐριούχου, νὰ φορέσῃ ὑποδήματα ἐκλεκτὰ (σαρδίνια) καὶ νὰ περιφέρεται ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον νὰ ἐπιδεικνύεται ὡς ἄλλος ἀγᾶς, νὰ τρέφεται ὑπὸ τῶν φορολογουμένων, πολλοὶ δὲ τοιοῦτοι ἐνοικιασταὶ ζημιωθέντες ἀπώλεσαν τὴν περιουσίαν των οἱ δὲ συμπολίται αὐτῶν ἀπεκάλουν περιφρονητικῶς μουφλοῦζους (χρεωκόπους)»...

² Ἔ. ἀναφορὰν Δενδρινοῦ ὑπ' ἀριθ. 32 (Παράρτ.) καὶ ἐπιστολὴν Θεοδοωρίδου 15 Ἰαν. 1861 (Παράρτ.) «Ἡ Κρατικὴ Ἐπανάστασις 1866 ὑπὸ Ἀγγλοῦ τινος 3 ἑ. Ψιλᾶκι Γ' 863. Καὶ ὁ Σακόπουλος στὴν ἐκθεση του τῆς 16 Ἰουλίου 1866 γράφει: «Ἰνα ἴδῃ τις ὅτι καὶ οἱ φόροι εἶναι δυσανάλογοι καὶ ἐπαχθεῖς ἀρκοῦν οἱ κατέρω ἀριθμοί. Οἱ πληρωθέντες κατὰ τὰ δύο ἔτη 1864 καὶ 1865 φόροι ἀνέβησαν εἰς Γρ. 54.390.000, ἦτοι διὰ τὸ ἐν ἔτος εἰς 27.185.000 γρόσια, ἐν τούτοις ἡ ὅλη ἐξαγωγή τῆς Νήσου κατὰ μὲν τὸ 1861 ἀνέβη εἰς 8.079.000 φράγκα ἦτοι γρόσια 32.316.000 κατὰ δὲ τὸ 1862 εἰς φράγκα 26.841.500 ἦτοι 106.976.000 Οἱ ἀριθμοὶ περὶ τῆς ἐξαγωγῆς ἐξήχθησαν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου, οἱ δὲ ἄλλοι ἐκ τῶν διαφόρων ἀρχῶν· ἐκ τούτων τῶν ἀριθμῶν δύναται τις νὰ κρίνῃ.»

³ Πρὸβ. καὶ Driault 191. Κατράιτ. Ἰ. Ὁ Σουλτᾶνος ἐν Ἀγγλίᾳ 4 ἑ.

καταργεῖ ἀποφάσεις δικαστηρίων, ἀπονέμει χάριτας καὶ ἐν γένει κάμνει ὅ,τι θέλει χωρὶς νὰ δίδῃ εὐθύνας εἰς οὐδένα· μόνον θανατικὴν ποινὴν δὲν δύναται νὰ ἐπιβάλλῃ. Λοιπὸν ἡ πρώτη βᾶσις πάσης εὐνομουμένης πολιτείας ἢ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἡ ἀσφάλεια τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας ἐντελῶς ἑλλεῖπει 2). Καὶ διὰ τοῦ Χάιτ-Χουμαγιὸν καὶ διὰ τῶν κατὰ τὸ 1858 γενομένων παραχωρήσεων καθιεροῦται ἡ ἀνεξιθρησκεία· καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν τέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν ἔργων, οὐδὲν πρόσκομμα ὑπάρχει. Ἐπίσης καὶ ἐλεύθερος εἶναι ὅστις δῆποτε νὰ ἐκλέγῃ τὴν ὁποῖαν θέλει θρησκείαν. Εἶχεν ὅμως ἀποφασισθῆ ὅτι ἐν περιπτώσει μεταβολῆς θρησκείας πρὸς ἀποφυγὴν σκανδάλου νὰπολέμῃται τῆς Νήσου, πλὴν τοῦτο δὲν γίνεται ἐν γένει, διότι ἂν μὲν Χριστιανὸς γίνῃ Ὁθωμανὸς μένει ἐνταῦθα ἀνενόχλητος, Ὁθωμανὸς ὅμως γενόμενος Χριστιανὸς ἀποπέμπεται τῆς Νήσου καὶ στερεῖται παντὸς κληρονομικοῦ δικαιώματος. . . 4) Καθιερώθη προσέτι ὅτι οἱ Δημογέροντες καὶ Σύμβουλοι ἐκάστης Ἐπαρχίας θέλουν ἐκλέγεσθαι ἀπὸ τὸν λαόν, ἀλλὰ τὶ συμβαίνει; πρῶτον αἱ ἐκλογαὶ αὐτῶν γίνονται ἀτελεῖς, δηλ. συνέρχονται οἱ βουλόμενοι εἰς τινα Ἐκκλησίαν, καὶ μετὰ πολλὰς φιλονεικίας ἐκλέγουν ἕνα· ἂν ὅμως ὁ ἐκλεχθεὶς δὲν εἶναι ἀρεστὸς εἰς τὸν Διοικητὴν δὲν γίνεται δεκτὸς, ἢ ἂν δεκτὸς γενόμενος δυσαρεστημένος (sic) κατόπιν παύεται».

Ὁ Ἰσμαὴλ στὰ δίκαια παράπονα τῶν Χριστιανῶν καὶ γιὰ τοὺς φόρους καὶ γιὰ τὴν κακοδιοίκησιν ἀπαντοῦσε μὲ ὑποσχέσεις, πὺν δὲν μπορούσαν ὅμως νὰ τὶς πραγματοποιήσῃ. Ἔτσι ἔχασε τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν.¹

Τότε γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἐπανάστασιν ἐφρόντισε νὰ δημιουργήσῃ ἀντιζηλίους καὶ νὰ γεννήσῃ διχόνοιες μετὰ τῶν Σφακιανῶν ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριᾶ καὶ τῶν Σελινιωτῶν καὶ Ριζιτῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὸ τέλος κατάφερε νὰ ἀπομονώσῃ τοὺς Σφακιανούς ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Χριστιανῶν, πὺν ὁ ἴδιος τοὺς εἶχε ξεδιαλέξει καὶ τοὺς ἔκανεν ὅ,τι ἤθελε, νὰ τοῦ ζητήσουν οἱ ἴδιοι νὰ στείλῃ στρατὸ στὰ Σφακιά γιὰ νὰ τὰ ξεκαθαρίσῃ ἀπὸ τὰ ἄτακτα ἀλλὰ καὶ ζωηρότερα στοιχεῖα τους.²

Ἐν τούτοις ἡ κατάστασις δὲν ἦταν πιά ὑποφερτὴ καὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1864 οἱ κάτοικοι τῆς Δ. Κρήτης ὑπέβαλαν μὲ ἀναφορὰ, μέσο τοῦ Γ. Διοικητοῦ, τὰ παράπονά τους πρὸς τὸ Σουλτᾶνο. Γιὰ τὴν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν, πὺν ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὸ τοὺς διεβίβασε μὲ τὸ Χ' Γεωρ. Κοκινάκη ἀπὸ τοὺς Κάμπους τῆς Κυδωνίας, ἐθεώρησαν ὑπαίτιον τὸν Ἰσμαὴλ, πὺν τὴν εἶχε συνοδεύσει καὶ μὲ ἀρκετὰς ἀπειλὰς, Ὁ Ἀλεξ. Κουμουνοῦρος ὅμως δὲν τοὺς ἄφηκε νὰ κινηθῶν, γιὰτὶ ἔβλεπε πὺν δὲν ἦταν κατάλληλη ἡ περίστασις.³ Τὸ μοναστηριακὸ ζήτημα ὅμως καὶ ἡ «σκανδαλώδης» ἀνάμειξις τοῦ Ἰσμαὴλ σαυτὸ ἔγιναν αἰτία ὥστε νὰ μὴ μπορῇ πιά νὰ ἀναβληθῇ τὸ κίνημα.

¹ Ἰδ. Περίδου Ἄπομν. 26. Driault-Lheritier. Γ' 177 ἔ. Derché ἔ. ἄ.

² Ἰδ. Περίδου Ἄπομν. 26. Ψιλ. Γ' 863.

³ Ψιλάκι Γ'. 865. Περίδου Ἄπομν. 28 ἔ., Κράρη Γ' 99. Ἡ Ἱστορία τῆς Ἐπανάστασεως... ὑπὸ Ἀγγιλου τινὸς 7. Μουρέλλου 1570.

ΚΕΦ. Δ'. ΚΡΗΤΗ — ΕΛΛΑΣ

Ὁ Σακόπουλος τὴν ἐκθεσὴν τοῦ πρὸς τὸ Δεληγιώργη, Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν, τῆς 16 Ἰουλίου 1866 «περὶ τῶν αἰτίων τῆς ἐν Κρήτῃ καταστάσεως» τὴν ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «Οἱ Κρηῖτες μετασχόντες μετὰ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων τοῦ κατὰ τὸ 1821 μεγάλου καὶ ἱεροῦ ἀγῶνος, δὲν ἔμειναν ὑποδιέστεροι αὐτῶν, οὔτε κατὰ τὸν πατριωτισμὸν καὶ τὰς θυσίας, οὔτε κατὰ τὴν καρτερίαν καὶ τὰ κατορθώματα γενόμενοι κύριοι ἀλληλοδιαδόχως κατὰ μέγα μέρος τῆς Νήσου, εἶχον εἰς τὴν ἐξουσίαν των καὶ τὸ ἀπόρρητον φρούριον τῆς Γραμβούσης· τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ Ἱστορία. Ὅτε αἱ τρεῖς μεγάλαι καὶ προστάτιδες δυνάμεις ἀναδεχθεῖσαι τὴν υπεράσπισιν τῶν Ἑλλήνων, ἀπεφάσισαν ὑπὲρ τῆς τύχης τῆς νῦν Ἐλευθέρας Ἑλλάδος, οἱ Κρηῖτες ἔχοντες ἴσα μετὰ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων δικαιώματα, προσεδόκουν βεβαίως, ὅτι καὶ αὐτοὶ ἤθελον τύχει τῆς ἀνεξαρτησίας των, ὑπὲρ ἧς τὰ πάντα εἶχον ριψοκινδυνεύσει· ἀλλὰ δυστυχῶς αἱ ἐλπίδες των ἐψεύσθησαν καὶ ἔμειναν ἐκπληκτοὶ, ὅτε τέλος ὀριστικῶς κατὰ τὸ 1830 ἀπεφασίσθη νὰποκλεισθῶσιν ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος καὶ μετὰ δακρύων παρεχώρησαν ὑπέικοντες εἰς τὴν ἀκαμπτον θέλησιν τῶν τριῶν Δυνάμεων τὸ εἰς τὴν κατοχὴν των φρούριον. Ἐν τούτοις παρεκάλεσαν καὶ αὐθις δι' ἀναφορῶν των πρὸς τοὺς τότε Ναυάρχους τῶν τριῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ πρὸς τὰς Βουλὰς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας καὶ διεμαρτυρήθησαν (ὄρα τὴν ἀπὸ 18 Ἰουνίου 1850 ἀναφορὰν των)».

Πόσο εἶχε πραγματικὰ ἀναπτυχθῆ ἡ ἑλληνικὴ σινειδήθη τῶν Κρητικῶν καὶ πόσο μεγάλος ἦταν ὁ πόθος τους γιὰ νὰ ἀποτελέσουν μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας ἓνα ἑνιαῖο ἑλληνικὸ κράτος καὶ πόση ἦταν ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡ ἀπελπισία τους ὅταν ἀποκλείσθησαν ἀπὸ αὐτό,¹ φαίνεται ἀπὸ διάφορα ἔγγραφα πὺν συνέταξαν, ἀφοῦ τοὺς ἐκοινοποιήθη τὸ πρωτόκολλο τῆς 22 Ἰανουαρίου/3 Φεβρ. 1830. Στις 22 Ἀπριλίου 1830 τὸ Κρητικὸ Συμβούλιο ἀπηύθυνε «Γεν. Προσκλητήριον πρὸς τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας» ἀπὸ τῆς Μαργαρίτης, ὅπου δηλοῦν.² «... Ἡμεῖς δὲν εὐρίσκομεν ἄλλοῦ τὴν σωτηρίαν μας παρὰ εἰς τὰ ὄπλα μας καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἐντιμον θάνατον». Οἱ ἐπαρχιακοὶ πληρεξούσιοι δημογέροντες καὶ καπεταναῖοι τῆς Δ. Κρήτης στέλλουν ἔγγραφα σὸ Ν. Ρενιέρη, τελευταῖο Ἕλληνα Γ. Διοικητή, ὅπου διακηρύσσουν τὴν ἀπόφασίν τους «ἢ νὰ ζήσωσιν ἐλεύθεροι ἢ νὰ ἀποθάνωσιν». Καὶ στις 23 Νοεμβρίου ἰ. ἔ. ὁπότε πιά κάθε συνέχιση τοῦ ἀγῶνα

¹ Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόφαση αὐτὴ τῶν Δυνάμεων δὲς Driault-Lheritier II 38 ἔ. Μένδελσων-Βαρθόλδη 29, 34 ἔ. Κριάρη Β'. 632 ἔ., 646 ἔ., 667 ἔ.

² 18. Κριάρη Β' 671.

ἐθεωρήθη ἄσκοπη, προτοῦ νὰ διαλυθῇ ὀριστικά τὸ Κρητικὸ Συμβούλιο, στὴ διαμαρτυρία του δηλώνει. «... Καὶ διατηρεῖ τὴν ἀδιαχώριστον καὶ αἰώνιον ἔνωσίν του μὲ τοὺς συναγωνιστάς του Ἑλληνας, μὲ τοὺς ὁποίους συγκροτεῖ καὶ σήμερον τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὠρκίσθη νὰ μὲν ἀδιάσπαστος καὶ ἀδιαχώριστος...»¹ Τὸ ἴδιο Συμβούλιο σὲ ἰδιαίτερο ψήφισμά του διώριζε μὲ «νόμιμο Ἀρχὴ» ἀπὸ Κρητικούς, πού θὰ ἔμεναν πιά ἐλεύθεροι στὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀνέθετε νὰ φροντίζουν γιὰ τὴ μελλοντικὴ τύχη τῆς Κρήτης καὶ γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τῶν Κρητικῶν, πού θὰ μετανάστευαν στὸ ἐλεύθερο κράτος.²

Πολλοὶ Κρητικοὶ ἔφυγαν τότε γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ ζήσουν ἐλεύθεροι σαυτὸ καὶ ὁ Καποδίστριας ἔκαμεν ὅ,τι μπόρεσε γιὰ τὴν ἀποκατάστασίν τους, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες Κυβερνήσεις πού ἀκολούθησαν. Μερικοὶ ἐγκαταστάθηκαν τότε στὸ Ναύπλιον (Τολῶ ἢ Μινῶα), ἄλλοι στὸν Ἀδάμαντα τῆς Μήλου, ἄλλοι στὴ Νάξο, Πειραιᾶ, Ἀθήνα κ. ἄ. Μερικοὶ ἐμβῆκαν στὴ Φάλαγγα τῶν ἀγωνιστῶν καὶ ἀργότερα στὴ ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' Τετραρχία, μὲ Τετράρχες Κρητικούς τὸ Π. Ζερβουδάκη καὶ τὸ Βασ. Χάλη.³

Ἐν τούτοις οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐγύρισαν πίσω στὸ νησί τους καὶ φρόντισαν μαζί μὲ τοὺς ἄλλους, πού δὲν εἶχαν φύγει, νὰ τακτοποιηθοῦν σαυτὸ ὅπως μπορούσαν καλύτερα. Εἶδαμεν πὼς καὶ ὁ Μουσταφᾶς τοὺς ἐβοήθησε σαυτὸ καὶ πὼς σιγὰ - σιγὰ ἐξετόπιζαν τοὺς Τούρκους καὶ ἀπὸ τὰ πεδινὰ μέρη.⁴ Ἀλλὰ καὶ δὲν μπορούσαν νὰ ξεχάσουν τὴν ἀδικίαν πού τοὺς ἔγινε, καὶ νὰ μὴ σκέπτονται γιὰ τὴν ἔνωσίν τους μὲ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας. Τὸ 1833 μὲ ἀπὸ τίς αἰτίες τοῦ κινήματος ἦταν γιὰ τὴν ἠθέλησεν ἡ Αἰγυπτιακὴ ἀρχὴ νὰ στείλῃ καὶ νὰ μορφώσῃ μερικὰ Χριστιανόπουλα στὴν Ἀλεξάνδρεια. Μαυτὸ ἐθίγετο φοβερὰ τὸ ἑλληνικὸ ἐθνικὸ φρόνημά τους.⁵

Τὰ χρόνια περνοῦσαν καὶ τίποτε δὲ γινότανε γιὰ τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης. Ὁ Μουσταφᾶς παρακολουθοῦσε καὶ χτυποῦσε στὴ γένεσίν της κάθε κίνηση, πού μπορούσε νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τῶν Κρητικῶν. Τὸ μικρὸ ἑλληνικὸν κράτος δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ κάμῃ τίποτε γι' αὐτό. Οἱ Κρητικοὶ ὅμως πού ἔμεναν σαυτὸ δὲν μπορούσαν νὰ περιμένουν. Τὸ 1838 ὁ Μπικσοστρατὴς ἀπὸ τὴ Μῆλο ἔρχεται μὲ 17 ἄλλους γιὰ νὰ ἐξεσηκώσῃ τὰ Σφακιά, ἀλλὰ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησι ἀπεδοκίμασεν ἔντονα τὴν ἐνέργειά του καὶ ἔτσι δὲν κατώρθωσε τίποτε.⁶

Τὸ ἄλλο ἔτος, μὲ τὸν πόλεμον τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ κατὰ τοῦ Σουλ-

¹ Ἐ. ἄ. 687.

² Ἐ. ἄ. 684.

³ Ἰδ. Κριάση Β' 694 Ἐ. Γ' 13 Ἐ., 991. Μουρέλλου 1396. Βακαλοπούλου Α., Πρώσφυρες καὶ Προσφυγ. Ζήτημα 126, 136, 144. Μουρέλλου 1263, 1271.

⁴ Περβ. Perrot Ἐ. ἄ. 222. Κριάση Β'. 300. Μουρέλλου 1352.

⁵ Ἰδ. Perrot Ἐ. ἄ. 229. Κριάση Β' 678, Γ' 9, 12-15. Μουρέλλου 1311 Ἐ., 1331 Ἐ., 1352, 1396 Ἐ.

⁶ Ἰδ. Κριάση Γ' 14 Ἐ.

τάνου, ἐπιτροπή τῶν Κρητικῶν, πού ἔμεναν στήν Ἑλλάδα, ἔγραψε στόν Πάλμερστον γιά νά υποστηρίξη ὥστε νά ἐνωθῆ ἡ Κρήτη μέ τήν Ἑλλάδα.¹

Ἐκεῖνος τοὺς ὑπόδειξε τότε νά ζητήσουν νά αὐτονομηθῆ καί ἡ Κρήτη, παρόμοια μέ τή Σάμο, καί ὑποσχότανε τήν ὑποστήριξη τῆς Ἀγγλίας γι'αυτό. Αὐτὴ ὅμως ἡ λύση δὲν τοὺς ἱκανοποιοῦσε καί ἀντὶ νά ζητήσουν τὴν αὐτονομία ἄρχισαν νά ἐτοιμάζουν ἐπανάσταση. Ἐπιτροπή ἐμάτρευε χρήματα καί σὲ λίγο ἄρχισαν νά στέλλουν ὄπλα καί πολεμοφόδια στήν Κρήτη.

Νοέμβριο 1840 εἶχε γυρίσει ἡ Κρήτη πάλι στό Σουλτάνο καί ἐκεῖνος ἀφῆκε τὸ Μουσταφὰ Γ. Διοικητὴ τῆς. Οἱ Κρητικοὶ διεμαρτυρήθηκαν γι'αὐτὸ στόν Πάλμερστον. Ἐκεῖνος στήν ἀπάντησή του τῆς 10/22 Δεκεμβρίου τοὺς ἐβεβαίωσεν, ὅτι «ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τῆς Κρήτης δὲν θὰ διατελῆ εἰς τὸ ἐξῆς ἀντικείμενον τῶν καταπιέσεων, ἃς μέχρι τοῦδε ὑφίστατο παρὰ τῶν Τούρκων καὶ Αἰγυπτίων». Μαὐτὸ ὅμως δὲν ἱκανοποιοῦντο. Τέλη τοῦ 1840 ἄρχισαν νά φεύγουν σώματα ὀπλοφόρων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα γιά τὴν Κρήτη. Ἀρχὲς τοῦ 1841 ἐπέρασε καί ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κινήματος Ἄρ. Χαιρέτης. Τὸν ἴδιο μῆνα, Ἰανουάριο τοῦ 1841, ἤρχότανε καί μοῖρα Ἀγγλικοῦ στόλου στὴ Σούδα ὑπὸ τὸν Στούαρτ.

Ἄλλο καὶ νέα σώματα περνοῦσαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, σένα ἀπὸ αὐτὸ μέ Μανιάτες ἦταν καί ὁ Ἄλεξ. Κουμουνδοῦρος μέ τὸ συμφοιτητὴ του Χαράλ. Βουρδουμπά. Ὁ Τετράρχης Β. Χάλης καί ἄλλοι Κρητικοὶ ἀφήνουν τὴ θέση τους στόν ἑλληνικὸ στρατό, γιά νά πολεμήσουν γιά τὴν ἰδιαιτέρη πατρίδα τους. Ὁ Χαράλ. Ζυμβρακάκις εἶχεν ἔλθει καί αὐτὸς ὡς τὴ Μάνη καί περίμενε εὐκαιρία γιά νά ἔλθῃ καί πολεμήσῃ γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας του.²

17 Φεβρουαρίου 1841 οἱ Προξένοι ἐκάλεσαν τοὺς Κρητικοὺς νά ἡσυχάσουν, γιὰτὶ ἀλλοιωτικά θὰ ἄφηναν τὸ Μουσταφὰ νά τοὺς κτυπήσῃ.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς ἦσαν τῆς γνώμης νά περιορίσουν τίς ἀξιώσεις τους καί νά ζητήσουν αὐτονομία, ὅπως τοὺς εἶχεν ὑποδείξει ὁ Πάλμερστον. Μαὐτοὺς ἦτο καί Βασ. Χάλης. Ὄταν ὅμως ἦλθεν ὁ Στούαρτ μέ τὸ Μουσταφὰ καί τὸν Τούρκο ναύαρχο Ταχῆρ στὸ Βαφέ, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τῶν Χριστιανῶν, τὸν Ἀπρίλιο 1841, οἱ Κρητικοὶ πού μαζεῦτηκαν ἐκεῖ ἄρχισαν νά φωνάζουν, πὼς μόνο τὴν ἔνωση ἤθελαν καί πὼς δὲν ἐδέχονταν καμιὰ ἄλλη λύση. Ὁ Μουσταφὰς ἦταν πιά ἐλεύθερος νά ἐνεργήσῃ καί νά τοὺς διαλύσῃ, ὅπως καί τὸ ἔκαμε. Ὁ Πάλμερστον ἔριχνε τίς εὐθύνες γιά ὅσα ἔγιναν στόν Ὄθωνα καί στήν κυβέρνησή του.³

Τὸ 1852, κατὰ τὸ Παπαδοπετράκι, ἡ Ἀγγλία ὑπέδειξε πάλι στοὺς

¹ Ἰδ. Κριάρη Γ' 15 ἔ. Μουρέλλου 1330.

² Ἰδ. Μουρέλλου 1356, 1362. Κριάρη ἔ. ἀ., 16, 20. Driault-Lheritier II 214-218. Σανθουδίδου Ἐπ. Ἰστ. Κρήτης 141-2.

³ Ἰδ. Μουρέλλου 1354-1466. Κριάρη Γ'. 20-37. Λάσκαρι Σ. Διπλωματικὴ Ἱστορία τῆς Εὐρώπης 154.

Σφακιανούς νὰ ζητήσουν αὐτονομία καὶ προστασία τῆς Ἀγγλίας, ἐκεῖνοι ὁμως δὲν τὸ ἔκαναν. Ἐφοβοῦνταν μήπως ἡ Ἀγγλία πάρῃ τὴν Κρήτη μὲ τὴ Σούδα, ὅποτε πιά ἡ ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα ἀπεκλείετο.¹ Στὸν Κριμαϊκὸν πόλεμο πολλοὶ Κρητικοὶ ἐπολέμησαν σὲ ἐθελοντικά σώματα στὴν Ἡπειρο καὶ Θεσσαλία, στὴν Κρήτη ὁμως δὲν ἐκινήθηκαν καὶ ἐπειδὴ ὁ συμπατριώτης τους Δημ. Καλλέργης, Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν στὸ Ὑπουργεῖο Μαυροκορδάτου, τοὺς ὑπέδειξε νὰ μείνουν ἡσυχοί.² Μετὰ τὸ Χάτι-Χουμαγιὸν (1856) μερικοὶ ἐπίστεψαν ὅτι θὰ ἐδιορθώνετο ἡ κατάστασις, καὶ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ θὰ ἐξοῦσαν πιά ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι μὲ τοὺς Τούρκους.³ Πολὺ γρήγορα ὁμως ἀπογοητεύτηκαν μὲ τοὺς νέους φόρους, ποὺ ἐπέβαλλεν ὁ Βελῆς καὶ ἐπειδὴ οἱ αὐθαιρεσίαι τῆς τουρκικῆς διοικήσεως δὲν ἐσταμάτησαν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ὁ Βελῆς δὲν ἀφῆκε τὸ Μάξιμο Δασκαλάκη ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βασίλειο μορφωμένο καὶ καλὸ πατριώτη, —καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βελῆς τὸν εἶχε χρησιμοποήσει ὡς γραμματέα του— ἂν καὶ τὸν εἶχεν ἐκλέξει γιὰ αὐτὸ ὁ λαὸς, νὰ πάη στὴν Κωνίη ὡς μέλος τοῦ Μεικτοῦ Συμβουλίου τῶν Πατριαρχείων. Ἀνοίξη τοῦ 1858 ἄρχισαν οἱ ἀδελφοποιεῖς καὶ σιγὰ - σιγὰ ἔσταιναν καὶ «κολῶνες» σὲ διάφορα μέρη. Ἡ πιτῆδεια διεύθυνσις τοῦ Προξένου τῆς Ἑλλάδος Νικολάου Κ. Κανάρη, μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ τῶν Προξένων τῆς Γαλλίας τῆς Ἀγγλίας, συνετέλεσαν κοντὰ καὶ σάλλα, ὥστε ἡ Πύλη νὰ δεχθῆ ὅτι ζητοῦσαν οἱ Κρητικοί.⁴

Δὲν ξέρομεν ἂν τὸ κίνημα αὐτὸ τοῦ 1858 τὸ εἶχαν προκαλέσει οἱ Κρητικοί, ποὺ ἔμεναν στὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τὸν Κριάρη⁵ εἶχαν στείλει «ἔξερευνητικὰς ἐπιστολάς καὶ μετὰ τούτων τρεῖς ἀναφορὰς πρὸς τὰς τρεῖς Μ. Δυνάμεις, . . . συντεταγμένας ὑπὸ διάφορον πνεῦμα τῆς διαμαρτυρίας πρὸς τὸν Σουλτάνον ἀποσκοπούσας διὰ περιπλοκῆς τοῦ ζητήματος νὰ ὠθήσωσι τὸν κρητικὸν λαὸν εἰς ἐπανάστασιν». Δὲν λέγει ὁμως ἀπὸ ποῦ ἔχει τὴν πληροφορία αὐτὴ καὶ φοβοῦμαι μήπως γίνεται σύγχυσις μὲ ὅτι ἔγινε τὸ 1866. Καὶ κατὰ τὸ Driault - Lheritier⁶ οἱ μυστικῆς ὁργανώσεις εἶχαν στείλει πολεμοφόδια στὴν Κρήτη.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ βρίσκονται στὰ χέρια μου ἕνα εἶναι βέβαιο, ὅτι τὸ θέρος τοῦ 1858 μερικοῦς, ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Κρήτη τοὺς ἐποστήριξε χρηματικά ὁ Μάρκος Ρενιέρης. Στὸ Ἀρχεῖό του ὑπάρχει ἀπόδειξις ὅτι ἐπληρώθησαν 300 δρχ στὴ Καλλιόπη Τζουδεροῦ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1858 εἰς τὴ Σύρον. Ἄλλες ἀποδείξεις τῆς ἴδιας ἐποχῆς, μαρτυροῦν ὅτι ἐπῆραν χρήματα ἀπὸ τὸν ἴδιον Μ. Ρενιέρη οἱ Δωρόθεος Σταυρίδης, Ἀρτέ-

¹ 18. Κριάρη Γ' 42-3.

² 18. Driault-Lheritier II 396, 402 ἔ. Ψιλάκι Γ' 809. Κριάρη Γ' 45. Παπαρηγοπούλου Ζ' σ. 287. Μουρέλλου 1481. ³ 18. κατ. σελ. 31.

⁴ 18. Ξανθοῦδίδου Ἐπ. Ἰστ. Κρ. 142 ἔ. Ψιλάκι Γ' 824, 829. Κριάρη Γ' 59 ἔ. Μουρέλλου 1511.

⁵ Κριάρη Γ' 60.

⁶ Driault-Lheritier II 452.

μιος Πατεράκης, Ἄναγν. Ντουνάκης, Ἰωάν. Ἀρτέμης καὶ ὁ Σήφ. Ἄντ. Σήφακας «διὰ χειρὸς Μ. Κονταδάκη».

Ὁ Μ. Ρενιέρης, γιὸς τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ τελευταίου Ἑλληνοσ Γ. Διοικητοῦ Κρήτης κατὰ τὴν ἐπανάσταση Ν. Ρενιέρη, εἶχε γεννηθῆ στὴν Τεργέστη τὸ 1815 καὶ ἐσπούδασε νομικὰ στὸ Πατάβι. Τὸ 1835 ἦλθε στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ 1841 ἐδημοσίευσε «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Δοκίμιον». Εἶχε διορισθῆ δικαστῆς καὶ ἔφθασε στὸ βαθμὸ τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Μετὰ τὴ ψήφισις ὅμως τοῦ Νόμου «περὶ ἐτεροχθόνων» (1844), περιορίσθηκε στὴ δικηγορία καὶ σὲ ἱστορικές καὶ φιλολογικὲς μελέτες. Διάφορες ἐργασίες του ἐδημοσιεύθηκαν στὸν Ἑρρανιστὴ καὶ ἄλλα περιοδικὰ καὶ ἀπὸ τὸ 1853 - 1858 ἐξέδιδε γαλλικὰ μὲ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο, Ἀλεξ. Ραγκαβῆ, Ν. Δραγοῦμη καὶ Γ. Α. Βασιλείου τὸ Spectateur d'Orient. Σαυτὸ πρωτοδημοσιεύθηκε γαλλικὰ ἢ ἐργασία τοῦ Μ. Ρενιέρη γιὰ τὸν Κύριλλο Λούκαρη· αὐτῆς ἐδημοσιεύθηκεν ἀργότερα καὶ ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου. Ἐκεῖ ἐδημοσίευσε καὶ πολλὰς πραγματείας καὶ ἄρθρα του. Σὲνα ἀπὸ αὐτὰ ἐπιτίθεται κατὰ τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, τότε πού κατέλαβαν τὸν Πειραιᾶ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ὑποστήριξε τὶς ἑλληνικὰς ἐθνικὰς βλέψεις. Ὑστερα ἀπὸ ἀρκετὰς μελέτες του γιὰ τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα ὑπέβαλε καὶ ὑπόμνημα γι'αὐτὸ στὸν Ὄθωνα, πού ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τὸ 1861 τὸν ἔστειλεν Πρεσβευτὴ στὴν Κων)πολη. Ἀπὸ τὸ 1857 - 1864 ἐδίδαξεν καὶ ὡς καθηγητῆς στὸ Παν)μιο γαλλικὸ δίκαιο καὶ συγκριτικὴ νομοθεσία καὶ ἀπὸ τὸ 1850 ἦταν νομικὸς σύμβουλος στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα.¹ Ὡστε ὁ Μ. Ρενιέρης εἶχεν ἐξαιρετικὴ θέσις στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία τὸ 1858 καὶ εἰργάζετο μὲ ὅλην του τὴν ψυχὴ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησι τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν.

Δὲν ξέρομεν ἂν τὰ χρήματα, πού εἶδαμεν ὅτι ἔδωκε σὲ Κρητικούς, πού ἦλθαν τὸ καλοκαῖρι τοῦ 1858 στὴν Ἑλλάδα, ἦσαν ἰδικὰ του ἢ ἂν ἀνήκαν σὲ καμιὰ μυστικὴ ἐθνικὴ ὀργάνωσις. Ἀκόμη δὲν ξέρομεν ἂν ἀπὸ τότε πού ἦλθε στὴν Ἑλλάδα ἦταν μέλος κανενὸς φιλελευθέρου μυστικοῦ σωματείου, ἀπὸ ἐκεῖνα πού ὑπῆρχαν τότε στὴν Ἰταλία. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς μυστικὰς ὀργανώσεις πού ἦσαν στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὄθωνος, πῶς καὶ πότε ἐξαπλώθηκαν καὶ στὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ πότε εἶχε μὴ σαυτὲς ὁ Μ. Ρενιέρης σχεδὸν τίποτε δὲ ξέρομε.

Ὁ Ψιλᾶκης² μᾶς λέγει ὅτι τὸ πρῶτο μυστικὸ σωματεῖο ἔγινε στὰ Χανιά ἐπὶ Χουσονῆ (1859) «μὲ μέλη Ἰονίους καὶ νέους ὑψηλοὺς ὀθωμανοὺς»· τίποτε ὅμως περισσότερο. Τὴν κίνησι αὐτὴ ἀντελήφθη ὁ Χουσονῆ καὶ στὸ μυστικὸ διοικητικὸ βιβλίον, πού ἐκρατοῦσεν, ἐσημείωσεν ὅλες τὶς πληροφορίες πού εἶχε μαζέψει γι'αὐτὸ καὶ τοὺς ἐταίρους του. Σύμφωνα μαυτὲς ὁ διάδοχος τοῦ Ἰσμαῆλ ὁ Τεπελενλῆς ἔπαυσε τὸν Ψιλᾶκη, πού καὶ ἔφυγε στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐξώρισε τὸ ὑπογραμματέα τοῦ Ἑλλ. Προξενείου

¹ 18. Driault-I. heritier II. 386. Μ. Ἐγκυκλοπαιδεία. Κριάρη Β' 227α, 403, Γ' 39

² Ψιλᾶκη Γ' 841 Κριάρη Γ' 75 Μουρέλλου 1528.

Ζανή Μπιστάκι ή Τσιωμιονάκι και τόν Κεφαλλονίτη γιατρό Π. Λυκούδη. Καί ενῶ ἔδωκε σβλους τοὺς ἄλλους ἀμνηστία δὲν ἔδωκε στὸ Μάξιμο Δασκαλάκι πού, καθὼς φαίνεται ἀπὸ ἐπιστολές του πρὸς τὸ Μ. Ρενιέρη γραμμένες τὸ 1860, ὅπως και ἐκεῖνος ἦταν «ἀδελφός».¹

Καί τὸ Μάξιμο Δ. ἀλλὰ και ὄλους τοὺς Κρητικούς τῆς Ἑλλάδος τοὺς ἐθορύβησε πολὺ τὸ ὅτι κάποιος καπουτσίνοσ μετὴν ὑποστήριξη τοῦ γάλλου προξένου τὸ 1859 εἶχεν ἀρχίσει νὰ προσηλυτίζη μετὰ διάφορα μέσα μερικούς ἀπλοϊκούς χωρικούς στὴν Κρήτη. Τόση ἦταν ἡ ἀντίδραση και στὴν Κρήτη και στὴν Ἑλλάδα ὥστε ἡ Πύλη ἔστειλε κάποιον ἀπὸ τὸ Κρατικὸ Συμβούλιο γιὰ νὰ τακτοποιήσῃ τὴν ὑπόθεση αὐτή. Κάποιος Ρεθεμνιώτης ἔριξε τὸ βιβλίον ὅπου κατέγραφαν τοὺς προσηλύτους σὲνα καζάνι ὅπου ἔβραζε σαποῦνι και ἔτσι ἐτέλειωσε τὸ ζήτημα, ἀφοῦ και τὸν καπουτσίνο ἔδωξαν και τὸ Γάλλο Προξένο ἀνακάλεσαν. Ἑλληνισμός και ὀρθοδοξία δὲν μπορούσαν νὰ χωριστοῦν.²

Ὁ πόλεμος γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Ἰταλίας (1859 - 60) ἔφερε ζωηρὴ κίνηση και στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδούλων ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν.³ Τότε μερικοί ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, πού ἔμεναν στὴν Ἑλλάδα, σκέφθηκαν πὼς ἦταν πιά καιρός νὰ ἀπελευθερωθῇ και ἡ Κρήτη. Ἐπειδὴ ὅμως ἔβλεπαν ὅτι ἡ Ἀγγλία δὲν ἤθελεν νὰ ἐνωθῇ ἡ Κρήτη μετὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ δὲν ἤθελαν και αὐτοδιοίκηση, σκέφθηκαν νὰ κηρύξουν τὴν Κρήτη βασιλείο και νὰ ἀνακηρύξουν βασιλέα τὸ δευτερότοκο γιὸ τῆς Βικτώριας τῆς Ἀγγλίας Ἀλφρέδο.⁴ Ὁ Μ. Ρενιέρησ ὅμως και οἱ πιδ γνωστοὶ ἀπὸ τοὺς Κρητικούς τῆς Ἑλλάδος οὔτε ἐγνώριζαν τίποτε, οὔτε μπορούσαν νὰ ἐπιδοκιμάσουν μιὰ λύση, πού σχεδὸν γιὰ πάντα ἀπέκλειε τὴν ἔνωση μετὴν Ἑλλάδα. Καί οἱ σπουδαιότεροι ἀπὸ τοὺς καπετάνιους τῆς Κρήτης εἶχαν τὴν ἴδια γνώμη. Γιατὸ και δὲν ἐπέτυχαν τίποτε ὁ Χ" Μιχάλης Γιάνναρησ ἀπὸ τοὺς Λάκκουσ, ὁ Μιχ. Τιρτίρησ, ὁ Μπουγιούκαλοσ ἀπὸ τὸν Καλλικράτη και ὁ Σγουρόσ ἀπὸ τὸ Μυλοπόταμο, γιὰτὶ δὲν τοὺς ἀκολούθησαν οἱ ἄλλοι.

Στις 28 Μαΐου 1860 οἱ ἀντιπρόσωποι και δημογέροντες τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Νομοῦ Χανίων, Ἄ. Μανουσογιαννάκισ Κώστας Βολουδάκισ Ν. Μουζιάκισ κ. ἄ. γράφουν στοὺς «ἐπισημοτάτους κυρίους Ἐμμ. Ἀντωνιάδην, Μ. Ρενιέρην, Ἀντ. Παπαδάκιν, Ἐμμ. Μανετάκιν και Μάρκον Κονταδάκιν... Νὰ εἰσεύρετε ὅτι δὲν θὰ κρημάσωμεν εἰς τὸν τριάχλόν μας τόσον λαόν, ὅστις ἐπιθυμεῖ μετὴν τὴν ἐλευθερίαν του, ὄχι ὅμως και διὰ τοῦ μέσου τῆς ἀπωλείας του. Ἐπειτα δὲν ἐπιθυμοῦμεν νὰ εὔγωμεν (sic) ἀπὸ τὴν μίαν λάσπην εἰς τὴν ὁποίαν εἴμεθα ἕωσ τὰ γόνατα ἢ μόνον ἕωσ τοὺς ἀστραγάλουσ, διὰ νὰ πέσωμεν εἰς τὴν ἄλλην λάσπην ἕωσ τὸν λαϊμόν και νὰ

¹ Κριάρη Γ' 83.

² Ψιλάκι. Γ' 846 ἔ. Περίδου Ἄπομν. 23 ἔ. Μουρέλλου 1535-42.

³ Ἰδ. Driault-Lheritjer II σ. 455-8 Arch. Dipl. 1867 I, 339.

⁴ Ψιλάκι Γ' 806. Κριάρη Γ' 84-90 ἔ. Μουρέλλου 1547.

μὴν ἐλπίζωμεν ἔκτοτε ὅτι θὰ ξελασπωθῶμεν. "Ὅχι δι' ἀγάπην τῆς πατρίδος τοιαύτην ἀπόφασιν κλπ.»¹

Σαυτὸ ἀπήντησαν ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, γιατί στὸ ἀρχεῖο Ρενιέρη βρισκομε καὶ τὸ ἑξῆς γράμμα: Χανιά 9 Αὐγούστου 1860.

Φίλιτατοι συμπατριῶται. Ἡ ἀπὸ 30 φθίνοντος (!) ἐπιστολὴ Σας μᾶς ἔκαμεν νὰ χαρῶμεν ὑμνολογοῦντες τὸν Θεὸν διὰ τὸν ἐνθερμον ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμόν τὸν ὁποῖον τρέφετε ὑπὲρ τῆς ἀτυχοῦς πατρίδος. . . Πρὸς τούτοις μᾶς εἶπεν ὅτι συνέλαβεν ἓνα γράμμα τοῦ αὐτοῦσε Χατζῆ Μιχαὴλ καὶ τὸ εἶχε στείλει τοῦ ἀδελφοῦ του τοῦ Ἀντωνίου καὶ νὰ εἶναι σύμφωνος κατὰ πάντα μὲ τὸν συνάδελφόν του τὸν Τριτιράκιον καὶ συνεχίζουσι ὅτι, «ὁ ἀνόητος Χατζῆ Μιχαὴλ ἂν ἦτο τίμιος καὶ γενναῖος πατριώτης δὲν μᾶς ἐπρόδιδεν εἰς τὸν Χουρσῆ πασάν χωρὶς νὰ ἴδῃ καμίαν στενοχωρίαν» καὶ συμπληρώνοντας τὴν κρίσιν τους γράφουσι. . «ἐκτός τοῦ Χατζῆ Μιχαὴλ, Τιτρίτη, Ἀντωνιάδου εἶναι καὶ ἄλλοι πολλοὶ προδότες τῆς Πατρίδος. . . Σᾶς εἰδοποιοῦμεν ὅτι ὁ ἔντιμος καὶ εἰλικρινὴς φίλος Σας εἶναι ὀλίγον ἀσθενὴς καὶ δὲν παρευρέθη ἐδῶ ἀλλὰ σᾶς προσφέρει τοὺς εἰλικρινεῖς ἀσπασμούς του, διὰ τοῦ ἀνεπιου τοῦ μικροῦ Κωσταροῦ. . ὡς φαίνεται καὶ ἴδια του ὑπογραφή... Σᾶς ἀσπάζομεθα ἀδελφικῶς εἰλικρινεῖς φίλοι καὶ ἀδελφοὶ Σας. Παναγιώτης Σεργάκις, Μ. Μανουσογιαννάκις, Ν. Μουτσάκις Κ. Π. Βολουδάκις».

Ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται ὅτι μερικοὶ ἀντέδρασαν στὴν περίστασι αὐτὴ καὶ ἀπὸ ἀντιζηλία πρὸς τὸ Χ" Μιχάλη κ. ἄ. Δὲν θὰ ἤθελαν νὰ φανῆ πὸς ἄλλοι εἶχαν τὴν πρωτοβουλία. Καὶ φτάνουσι στὸ σημεῖο νὰ ὀνομάζουσι ἀνόητο καὶ προδότη τὸ Χ" Μιχάλη καὶ τοὺς ἄλλους. Ὁ γέρω - Κωσταρὸς ὅμως κάνει τὸν ἄρρωστο γιὰ νὰ μὴν ὑπογράψῃ μιὰ τέτοια ἐπιστολή.

Μέσα Αὐγούστου ἦλθαν σὴν Κρήτη ὁ Ἄν. Βουγιουκαλάκις καὶ ὁ Χ" Μιχάλης καί, ἀφοῦ συνηνοήθησαν μὲ μερικοὺς ἄλλους στὴ Φυλακὴ τ' Ἀποκορώνου, ἐκάλεσαν τοὺς καπετάνιους τῆς Δ. Κρήτης νὰ ἔλθουσι στὸν Καλικράτη γιὰ νὰρχίσουσι ἀπὸ ἐκεῖ τὸ κίνημα. Οἱ περισσότεροι ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς ἀπὸ τ' Ἀσχύφου ἀπεδοκίμασαν τίς ἐπαναστατικὰς αὐτὰς ἐνέργειαι τοῦ Χ" Μιχάλη καὶ τῶν ἄλλων.² Σχετικὰ γράφει στίς 22 Αὐγ. 1866 ἀπὸ τὸ Ρέθυμον «ὁ γνωστὸς φίλος Σας Γαβριὴλ» στὸ Μάξιμο Δασκαλάκι στὴ Σύρο τὰ ἑξῆς:³

«Καὶ πάλιν σήμερον εὐρίσκομαι εἰς τὴν λυπηρὰν θέσιν νὰ σᾶς περιγράψω ὑποκινήσεις καὶ γνώμας ἀφορώσας τὰ πράγματα τῆς πατρίδος. Μὲ πολὺν κόπον, φίλε μου, φαίνεται ὅτι τὴν ἐγλυτώσαμεν καὶ πάλιν, πλὴν προσωρινῶς. Μάθετε ὅτι κατ' αὐτὰς ὑπεκινεῖτο ἐπανάστασις ἣτις ἀπεφασίσθη, εὐτυχῶς ὅμως οἱ ὑποκινούντες αὐτὴν Μικροκαπεταναῖοι εὗρον ἀντιστάσεις ἀπὸ τοὺς Μεγάλους καὶ οὕτω τὸ σχέδιον ἀνεβλήθη πρὸς τὸ παρόν καθόσον ἔμαθα αἱ ὑποκινήσεις αὐταὶ εἶναι Ἀγγλικαί, ἀκόμη ὅμως δὲν

¹ Μουρέλλου ἔ. ἄ. Κριάρη 86β.

² Μουρέλλου 1550. Κριάρη Γ' 89 ἔ. ³ Α. Ρ.

ἡδυνήθην νὰ βεβαιωθῶ διὰ τίνος μέσου ἐνεργοῦνται. . . . Ὁ Κ. Βιβιλάκης, τοῦ ὁποίου τὸν πατριωτισμὸν γνωρίζω καὶ ἐκτιμῶ, ἀγνοῶ πόθεν ὀρμώμενος ἔμαθα μὲ ἀπορίαν μου ὅτι γράφει ἐνταῦθα πρὸς τινες, ὅτι εἶναι καλὸν οἱ Κρητες νὰ ζητήσωσι τὴν Ἀγγλικὴν προστασίαν (βέβαια δι' ἐπαναστάσεως) καὶ ὅτι ἂν πράξωσι τοῦτο βεβαίως θέλουσιν ἐπιτύχει ἀνεξαρτησίαν καὶ ἔνωσιν μετὰ τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος. Ὅποια εἶναι ἡ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας σήμερον διὰ τὴν Τουρκίαν καὶ ἡ διάθεσις τῆς διὰ τὴν νῆσον μας εἶναι γνωστά. . . . Τὸ κατ' ἐμέ, ἀδελφέ, σᾶς ὁμολογῶ εὐλικρινῶς ὅτι ὁ μικρὸς μου νοῦς δὲν δύναται νὰ συμβιάσῃ τὰ γραφόμενα τοῦ Κυ Βιβιλάκη μὲ τὴν σημερινὴν περὶ ἀκεραιότητος τῆς Τουρκίας πολιτικὴν τῆς Ἀγγλίας. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἐγὼ δὲν δύναμαι νὰ ἐννοήσω τοῦτο Σᾶς παρακαλῶ, ἂν ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Κυ Βιβιλάκη δύναται νὰ μᾶς εἶναι ἐπωφελὴς γράψετε μου. . . Ταύτην τὴν στιγμὴν διεδόθη εἰς τὴν πόλιν μας ὅτι ὁ Νικόλαος Σγουρὸς μετὰ 15 ἄλλων ἀπεβιβάσθη εἰς Μυλοπόταμον, ὅς ἴδωμεν, ἂν εἶναι ἀληθές τι καλὸν θὰ μᾶς κάμῃ καὶ αὐτὸς ὁ **Καπετάνιος**. Ἡ οἰκογένειά Σας ἅπασα ὑγαίνει. Τὰ διὰ τὸν Κωσταρὸν γραφόμενά Σας, ἔγραψα πρὸς τὸν ἴδιον»...

Στις 29 Αὐγούστου¹ ὁ Μπουγιούκαλος μὲ μερικὸς ἤλθε σὴν Ἀργυρούπολη, ἐπειδὴ ὅμως δὲν τοὺς ἀκολούθησαν ἄλλοι, ἀναγκάσθησαν καὶ αὐτοὶ νὰ κρύψουν τὰ ὄπλα τους καὶ νὰ ἠσυχιάσουν. . . Σχετικὸ γράμμα τοῦ Τσουδεροῦ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, μὲ χρονολογία 4 Σεπτεμβρίου δημοσιεύομε στὸ Παράρτημα. Τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἔχομεν ἀκόμη δυὸ ἐπιστολὰς τοῦ Μάξιμου Δασκαλάκι ἀπὸ τῆ Σύρο πρὸς τὸ Μ. Ρενιέρη. Ἡ μιὰ ἀρχίζει ὡς ἑξῆς² :

«Ἐρμούπολις τὴν 10ῃ Σεπτεμβρίου 1860. Εὐγενέστατε φίλε,

Πρὸ ἡμερῶν σᾶς ἔγραψα, ἀλλ' ἀγνοῶ ἂν ἐλάβετε τὴν ἐπιστολήν μου. Ἐκεῖ σᾶς ἐξέθετον ἐν συντόμῳ τὰ τῆς πατρίδος γενικῶς, καθ' ὅς εἶχον θετικὰς πληροφορίας, σᾶς ἐσώκλειον δὲ καὶ ἐπιστολήν ἐκ Ῥεθύμνου, ἐκθέτουσαν τὰ ἐκεῖ ἰδίως ἀρχίζοντα νὰ συμβαίνωσι. Τῶν τελευταίων τούτων τὴν λύσιν θέλετε ἰδεῖ εἰς τὴν ἐνταῦθα ἐσώκλειστον τοῦ αὐτοῦ ἀνταποκριτοῦ, θεωροῦντες τὴν ὁμιουρίαν ματαιωθεῖσαν. Τὸ πρᾶγμα δὲ φαίνεται τεῖνον εἰς τὸ νὰ δοκιμάσῃ καὶ τὰς ἐπαρχίας τοῦ Ἡρακλείου, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖ πιστεύω νὰ ὑπερισχύσῃ, ὑπαρχόντων πολλῶν καὶ ἰσχυρῶν, οἵτινες ἀγρόπνως ἐπιτηροῦν, προσέχοντες, συγχάκις ὅμως λέγοντες καὶ ἐκεῖνοι μετὰ τῶν λοιπῶν, Πότε λοιπὸν θὰ εἶναι καιρὸς :

Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Κρητῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀπιστευτος. Ὅσακις φθάσῃ ἀτιμόπλοιοι, οἱ ἀνθρώποι ἐγκαταλείπουσι τὰ ἑαυτῶν ἔργα καὶ ἐκ τῶν ἀπωτάτων τῆς νήσου ἐρχόμενοι εἰς τοὺς λιμένας ἐρωτῶσι μετ' ἐνδιαφέροντος, Τί ἀπέγινεν ἐν Συρίᾳ ; Πῶς ἔχει ὁ Γαριβάλδης ; Ἦγαγεν ὁ Ρῶσος στρατὸν εἰς τὰ σύνορα ; Τί λέγει ὁ Ναπολέον ; Πῶς διάγουν οἱ Μαυροβούνιοι καὶ οἱ Σέρβοι ; Τί νέα ἐξ Ἑλλάδος ; Ὑποστηρίζει εἰσέτι ἡ

¹ Μουρέλλου 1550 ἔ. Κεῖραη Γ'. 89 ἔ. ² Α. Ρ.

Ἄγγλία τὸν Τοῦρκον; Αὐτοὶ ἐπάνω δὲν ἐξύπνησαν ἀκόμη; Δυστυχῶς ὅμως τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦτον ἀγνοοῦσι νὰ κρύπτωσιν, ἵνα φαίνονται εἰς τὸν ἐχθρὸν κοιμώμενοι, καὶ πολλοὶ προσπαθοῦσι νὰ ἐκμεταλλευθῶσι τὸ αἰσθημα τοῦτο τοῦ λαοῦ, εἴτε ἰδέας τῆς ἑαυτῶν κεφαλῆς θέλοντες νὰ ἐφαρμόσωσιν εἴτε πολιτικὴν ξένην, ἔστω καὶ ἐν ἀγνοίᾳ ὑπηρετοῦντες εἴτε ἀπλῶς τῆς ἀπὸ τὰ 58 πολιτικῆς τῆς Κρήτης καταφερόμενοι, καὶ τὸν πατριωτισμὸν ἅπαντες προτείνοντες εὐκόλως εὐρίσκουσιν ὀπαδοὺς ἐπὶ τοῦ τόπου, καθ' ὅσον μάλιστα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ Κρήτῃ ὁμάδες συμφέρον εὐρίσκουσαι εἰς τὴν ὅσον τάχιστα ἀναστᾶτωσιν τοῦ τόπου. Οἱ ἄποροι χρεῶσται, οἱ ἐνοικιασταὶ τῶν δεκάτων, οἱ ὀποσδήποτε φηγάδικοι νομίμουςιν, ὅτι ἀπαλλάττονται διὰ τῆς Ἐπαναστάσεως· εἰς τούτους δὲ ἂν θέλετε προσθέσατε καὶ μερικοὺς χαρακτηρισθέντας ἄλλοτε πολιτικούς πρόσφυγας ἐν Ἀθήναις καὶ καπεταναίους ἐπικληθέντας, νῦν δὲ μετὰ τὴν ἀμνηστειάν (sic) ἐπιθυμοῦντας καθ' ὅσονδήποτε τρόπον εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐπανέλθωσιν, ἀρκεῖ αἰτιολογίαν τινὰ τῆς φυγῆς των νὰ ἔχωσι. Ἐκ τούτου δὲν δυνάμεθα παρὰ νὰ ἔχωμεν πάντοτε εἰς τὸν τόπον ἀτοπήματά τινα, ἂν καὶ ἐλπίζω, ὅτι οὐδέποτε αὐτοὶ κατισχύουσι τῆς προσοχῆς τῶν μεριμνῶντων εἰλικρινῶς περὶ τοῦ ἀληθοῦς συμφέροντος, ἔκτος ἂν τινες μᾶς τὸ οἴψωσιν εἰς τὸ κλέφτικον...».

Καὶ ὑπογράφεται, «Ὁ πρόθυμος καὶ ὡς ἀδελφός σας». Τὴν ἄλλην ἐπιστολὴν μὲ χρονολογία 1 Ὀκτωβρίου 1860 τῆ δημοσιεύω ὀλόκληρη στὸ Παράρτημα. Ἀπ' αὐτὴν φαίνεται, ὅτι ὁ Σκαλίδης ἐσχεδίαζε νὰ καταλάβῃ τὴν Γραμβούσα καὶ ὁ Σακόρραφος ἔστειλε μαπαροῦτι στὴν Κρήτη. Ἀκόμη σχηματίζομεν ἀπ' αὐτὴ μιὰ σαφῆ εἰκόνα γιὰ τὴν κατάστασιν τῆς Κρήτης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, πού δὲν ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ ἐκείνη πού θὰ πραγματοποιηθῆ διεξοδικά. Ὁ Κριάρης λέει ὅτι τὴν κίνησιν αὐτὴν τοῦ 1860 τὴν ἐπροκάλεσεν ὁ ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ Χαράλαμπος Ζυμβρακάκις.¹ Ἐκεῖνος εἶχε γεννηθῆ ἕξω ἀπ' τὰ Χανιά τὸ 1812 καὶ στὴν ἐπανάστασιν, ἀφοῦ οἱ Τοῦρκοι ἐσκότωσαν τὸν πατέρα του, ἦλθε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν μητέρα του. Ἐπὶ Καποδίστρια ἐμβῆκε στὴ Στρατιωτικὴ Σχολὴ καὶ ἐβγήκε τὸ 1832 ὡς ἀνθυπασπιστὴς πυροβολικοῦ. Τὸ 1841 εἶχεν ἐτοιμαστῆ, ὡς εἶδαμε, νὰ κατέβῃ στὴν Κρήτη, ἀλλὰ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε τελειώσῃ τὸ κίνημα. Τὸ 1860 ἦταν ταγματάρχης καὶ ὑποδιοικητὴς τοῦ Πυροβολικοῦ.² Ἴσως λοιπὸν νὰ ἐζήτησε τότε νὰ προκαλέσῃ μὲ τοὺς γνωστούς του, συνεννοούμενος μὲ τὸν Ἀντωνιάδη καὶ τὸ Χ' Μιχάλη, τὸ κίνημα, πού καθὼς εἶδαμε δὲν μπόρεσε νὰ ἐκδηλωθῆ γιατί δὲν τὸ ἐπεδοκίμασαν οἱ Μ. Ρενιέρης, Ἄ. Φ. Παπαδάκις καὶ ἄλλοι πού ἐσχετίζονταν καὶ συνεργάζονταν μαυτοῦς.

Καὶ ὁ Χ. Ζυμβρακάκις ὅμως ἀνῆκε σὲ μυστικὸ πατριωτικὸ σωματεῖο, γιατί ἔχομεν ἐπιστολὰς του, ὅπου συνεννοεῖται σὲ ἀλληγορικὴ γλῶσσαι μὲ Ρεθεμνιωτῆς.

¹ Κριάρη Γ' 85 ἐ.

² Ἐ. ἀ. 87, δὲς πρὸ πᾶνω σελ. 21.

Ἀρχὴς τοῦ 1861 ὁ Δημ. Καλλέργης εἶχε προσκληθῆ ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ σχηματίσῃ Κυβέρνηση, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι μὲ τὶς σχέσεις του μὲ τὸ Ναπολέοντα Γ' καὶ τὴν ὑποστήριξη τῆς Γαλλίας θὰ ἐπραγματοποιούντο οἱ ἐθνικοὶ σκοποί.¹ Ὁ Χ. Ζυμβρακάκις ἐνήγησε τότε ὥστε ἀρκετοὶ τόσο Ρεθεμνιώτες ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες τῆς Κρήτης νὰ γράψουν στὸ Δ. Καλλέργη στὶς 12 Φεβρουαρίου 1861, ὅπου ἐχαιρετίζανε τὴν ἐπιστροφή του σὰν καλὸ οἰωνὸ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φυλὴ.²

Τὴν ἴδια ἐποχὴ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ἦταν ὁ Δημ. Μ. Βότσαρης³ «ἀδελφὸς» καὶ αὐτὸς καὶ στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὸ Μ. Ρενιέρη, ποὺ ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1861 εἶχε διοριστῆ προεβευτὴς στὴν Κων/λη.

Ὁ Δ. Βότσαρης στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ συνενεόθη μὲ τὸ Χ. Ζυμβρακάκη καὶ ἴδρυσαν ἓνα τάγμα Κρητῶν. Ὁ Χ' Μιχάλης εὐρισκότανε τότε στὴν Ἀθήνα μὲ μερικοὺς ἄλλους ποὺ τὸν εἶχαν ἀκολουθήσει ἀπὸ τὴν Κρήτη μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματος. Αὐτοὶ λοιπὸν μπορούσαν νὰ μπουῖν σαυτό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη θὰ ἤρχονταν ἀρκετοί, ἂν τοὺς διευκόλυνε κανεὶς.

Ὁ Χ. Ζυμβρακάκις λοιπὸν στὴν ἀπάντησι, ποὺ ἔστειλε στὸ Στ. Κορωνάκη στὸ Ρέθυμνο, καὶ ὅπου τοῦ γνωρίζει ὅτι ἔδωκε τὴν ἐπιστολὴν στὸν Καλλέργη, προσθέτει καὶ τὰ ἑξῆς συνθηματικά: «Φρονίσατε δὲ περὶ τῆς ταχείας ἀποστολῆς τῶν ἐμπορευμάτων», ὅπου ἐννοεῖ ἐκείνους ποὺ ἦσαν γιὰ νὰ καταταχθοῦν στὸ Τάγμα.

Ὁ Ὄθων τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχε διορίσει καὶ τὸ Ν. Καλλέργη γερο-σιαστή, ἀλλὰ ὁ Δ. Καλλέργης ἐγύρισε πάλι τὸ Μάρτη τοῦ 1861 στὸ Παρίσι.⁴ Στὶς 13 Ἀπριλίου 1861 ὁ Ν. Μαραθάκις γράφει στὸ Μ. Ρενιέρη, ὅτι μ' ὄλες τὶς δυσκολίες καὶ τὰ ἐμπόδια τῆς τουρκικῆς ἀρχῆς εἶχαν καταταχθῆ 150 Κρητικοὶ στὸ Τάγμα μὲ παρακίνηση καὶ τοῦ Γέρω-Κωσταροῦ καὶ τοῦ ἐγνώριζεν ἀκόμη ὅτι τοὺς εἶχε συγκαρῆ ὁ μητροπολίτης Πατρῶν Μισαήλ (Ἀποστολίδης) καὶ ἐτελείωνεν ὡς ἑξῆς: «Λεχθῆτε δι' ἐμοῦ τὰς φιλικὰς προσορῆσεις τοῦ κ. Χαρ. Ζυμβρακάκη, ὡς καὶ τὰ βαθέα σεβάσματα τοῦ Χ' Μιχαήλ καὶ ἀπάντων τῶν συμπατριωτῶν αὐτοῦ... Ὁ διὰ βίου εὐγνώμων ὑμέτερος φίλος Ν. Μαραθάκις».⁵ Ἀπὸ κάποιον ὅμως ἐπεισόδιον διαλύθηκε τὸ τάγμα αὐτὸ καὶ ὁ Χ. Ζυμβρακάκις ἐφυλακίσθη.⁶

Ἀφοῦ διαλύθηκε τὸ τάγμα ὁ Χ' Μιχάλης καὶ ἄλλοι, ποὺ ἦσαν σαυτό, κατέβηκαν στὴν Κρήτη. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως ἔπιασαν τὸν Χ' Μιχάλη καὶ τὸν ἐφυλάκισαν. Ἐκεῖνος ἀργότερα ἔφυγεν ἀπὸ τὴ φυλακὴ μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν χωριανῶν του. Ὁ Ἰσμαήλ τότε τοῦ ἔδωκεν ἀμνηστία καὶ

¹ Driault-Lheritier II 463. ² Δὲς Παράρτημα.

³ Ψιλάκι Γ' 853 ἔ.

⁴ 18. Driault-Lheritier II. 464. ⁵ Α. Ρ.

⁶ Ὁ Κριάρης (Γ' σ. 88) καὶ ὁ Μουρέλλος (1557) λέν ὅτι τὸ ἐπεισόδιον ἔγινε στὶς 25 Μαρτίου, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό, γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Μαραθάκι ἔχει ραφῆ στὶς 13 Ἀπριλίου.

ἐφρόντισε νὰ τὸν πάρῃ μὲ τὸ μέρος του, κάνοντάς τον καὶ κουμπάρον. Κατὰ πόσο πέτυχε τὸ σκοπὸ του θὰ τὸ δοῦμε πιὸ κάτω. Οἱ Κρητικοὶ ποὺ ἦσαν στὴν Ἑλλάδα εἶχαν γυρίσει στὴν ἀντιπολίτευση καὶ ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν λάβει μέρος στὰ Ναυπλιακὰ (Φεβρουάριος 1862),¹ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ὀκτωβριανῇ ἐπανάστασι δὲν εἶχαν μείνει μακριά. Ὡς ἀντιπρόσωποι τῶν κρητικῶν συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος εἶχαν μὴ στὴν ἐθνοσυνέλευση ὁ στρατηγὸς Δ. Καλλέργης, ὁ Χαρ. Ζυμβρακάκις ὁ Δ. Βερναρδάκις ἀπὸ τὴ Ρωσία, ὁ Σπ. Ἀντωνιάδης ὁ Χαρίλ. Σουΐδας καὶ ὁ Διον. Τριτάκης.² Ὁ Μ. Ρενιέρης δὲν ἀνακατεύετο φανερά στὴν πολιτικὴ κίνηση, ἀλλὰ στίς μυστικὰς ὁργανώσεις ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνεργὰ μέλη· μετὰ τὰ Ὀκτωβριανὰ ἔγινε μιὰ «Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ» καὶ αὐτὴν ἦταν καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης.³

Τὸ 1863 ἐπέρασε μὲ ἄλλες φροντίδες. Ἦλθεν ὁ Γεώργιος, προσαοτήθησαν τὰ Ἐπιάνησα, ἐψηφίσθη τὸ Σύνταγμα. Ἡ κακοδιοίκηση ὅμως ἐξακολουθοῦσε στὴν Κρήτη καὶ τὸ 1864, ὅπως εἶδαμεν, ἔκαμαν ἀναφορὰ πρὸς τὸ Σουλτάνο, ποὺ ἔμεινε ὅμως χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλλὰς δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς βοηθήσῃ μὲ κανένα τρόπο· γι' αὐτὸ καὶ Ἀλεξ. Κουμουνοῦρος δὲν τοὺς ἄφησε νὰ σηκωθοῦν τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1865.⁴ Τὸ Μοναστηριακὸ ὅμως, ποὺ ἐδημιουργήθη τότε, θὰ ἔδιδε τὴν τελευταία ὄψιση γιὰ τὴν ἐπανάστασι.

¹ Driault-Lheritier II σ. 473 Κριάρη Γ' 93 Μουρέλλου 1558.

² Driault-Lheritier ἑ. ἄ. Κριάρη. Γ' 98. Μουρέλλου 1558.

³ Δὲς στὸ Παράρτημα. 1) Ἐπιστολὴ ἀπὸ τὰ Γιάννενα τοῦ Δημ. Δεβέρη τῆς 1 Σεπτεμβρίου 1862. 2) Ἐπιστολὴ «Πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν» τῆς 18 Νοεμβρίου 1862. 3) Ἐπιστολὴ τῆς «Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἡπείρου» πρὸς τὴν Κεντ. Ἐπιτρ. Ἀθηνῶν τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1862. καὶ 4) Ἐπιστολὴ τοῦ Σακοπούλου ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου 1862.

⁴ Πρβλ. Κριάρη. Γ' 99, Περίδου Ἀπομν. 28. Ἰδ. ἄνωτ. σελ. 18.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΩΝ

ΚΕΦ. Α'. ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Με τις μεταρρυθμίσεις, πού είχε φέρει στην Τουρκία ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ, ἤρθαν στὴν Κρήτη καὶ τὰ κακὰ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Οἱ ἐκλογές τῶν συμβούλων καὶ τῶν δημογερόντων ἐδημιούργησαν κόμματα καὶ κομματικὲς διενέξεις μὲ μεγάλο φανατισμὸ καὶ κάποτε καὶ συγκρούσεις. Μὲ τὸ νὰ εἶναι μάλιστα ὅλη ἡ ἀν.τ. Κρήτη ἐνωμένη σὲ ἓνα νομό —ἐπὶ Ἑνετῶν καὶ σήμερα διαιρεῖται σὲ δυὸ— οἱ ἐπαρχίες πού εἶναι πιὸ μακρὰ ἀπὸ τὸ Κάστρο δὲν ἐξυπηρετοῦνταν τόσο καλὰ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Καὶ καθὼς ὅλα ἐξαρτώντουσαν ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, οἱ πιὸ πλούσιοι καὶ πιὸ μορφωμένοι ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς πού ἔμεναν σαυτό, ὅπως ἦσαν κοντὰ καὶ στὴν Τουρκικὴ Διοίκηση καὶ στὴ Μητρόπολη, κατῶρθωσαν νὰ πάρουν στὰ χέρια τους ὅλα τὰ ἀξιώματα καὶ νὰ διευθύνουν οὐσιαστικὰ τὰ ζητήματα τῶν Χριστιανῶν ὅλης τῆς Ἁ. περιοχῆς. Αὐτὸ ὅμως ἔφερε ἀντίδραση τῶν ἐπαρχιῶν, ὅπου τὰ τελευταῖα χρόνια πολλοί, πού εἶχαν μορφωθῆ στὴν Ἑλλάδα, ἔφεραν βαρεῖα τὴν κηδεμονία αὐτῆ τῶν Ἡρακλειωτῶν «ἀγάδων», ὅπως τοὺς ἔλεγαν.

Ἡ σύγκρουση μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τοῦ Καστροῦ ἄρχισεν ἐξ αἰτίας τοῦ μοναστηριακοῦ.¹ Σύμφωνα μὲ τὸν τελευταῖο κανονισμὸ τῶν Μονῶν σὲ κάθε ἐπισκοπὴ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς θὰ ἐξέλεγαν μιὰ ἐπιτροπὴ, πού μαζί μὲ τὸν ἐπίσκοπο θὰ διεχειρίζετο τὶς περιοσιές τῶν Μονῶν καὶ θὰ ἐφρόντιζεν ἀπὸ τὰ εἰσδήματά των νὰ ἰδρῦν καὶ νὰ συντηροῦν σχολεῖα. Τὸ φθινόπωρο ὅμως τοῦ 1864 ὁ Κ. Σφακιανᾶκης ἐπρότεινε νὰ ἀναλάβῃ τὴ διαχείριση ὅλων τῶν Μονῶν τῆς Ἁ. Κρήτης ἡ Δημογεροντία τοῦ Ἡρακλείου καὶ ὁ Ἰσμαὴλ πασᾶς ἐδέχθηκεν αὐτὴ τὴν πρόταση. Αὐτὸ ὅμως ἔδωκεν ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθῆ ἡ δυσαρέσκεια τῶν ἐπαρχιῶν κατὰ τῶν Καστριῶν, πού τὰ ἤθελαν ὅλα δικὰ τους. Τὸν Ἰανουάριο λοιπὸν τοῦ 1865

¹ Γιατὸ δὲς Ψιλάκι Γ' 866 ἔ. Κριάρη Γ' 99 ἔ. Μουρέλλου 1574 ἔ., 1698 ἔ. κ. ἄ

στέλλουν αναφορά από το Μιραμπέλλο στον Ίσμαήλ Πασά, όπου διεμαρτύροντο για την ερμηνεία, που εδίδετο «εις τὸν περὶ μοναστηρίων κανονισμὸν» καὶ ἐζητοῦσαν νὰ λύσῃ τὴ διαφορά τὸ Μεικτὸ Συμβούλιο τῶν Πατριαρχείων. Καὶ στὶς 13 Φεβρ. ἰ. ἔ. γράφουν καὶ στὴ Μητρόπολη, καί, ἀφοῦ ἐξήταζαν ἀκόμη μιὰ φορά τὸ ζήτημα, διεμαρτύρονταν γιὰ τὴν ἀνάμειξη τῶν Χρ. Συμβούλων τοῦ Ἡρακλείου στὰ μοναστηριακὰ τῶν ἐπαρχιῶν.¹

Ἔτσι ὅλη ἡ Ἄ. Κρήτη ἐμοιράστηκε σὲ δυὸ παρατάξεις, πὺν κάθε μιὰ ὑποστήριζε μὲ μεγάλο φανατισμὸ τὴν ἀποψη τῆς. Ἡ μερίδα τῶν Ἐπαρχιῶν ἄρχισε νὰ κατηγορεῖ τοὺς ἀντιπάλους, ὅτι γιὰ νὰ ἐξυπηρετοῦν τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ συμφέροντά τους τὰ προσωπικὰ ἐγένοντο ἕνα μὲ τὴν τουρκικὴ ἀρχὴ καὶ παραμελοῦσαν τὰ γενικὰ καὶ ἐθνικὰ συμφέροντα. Ἔτσι ἡ σύγκρουση ἐπαίρνε πατριωτικὸ χαρακτήρα.

Στὴν παράταξη αὐτὴ τὰ πιὸ ἐνεργὰ πρόσωπα ἦσαν ὁ Χριστόφορος Ἀργυράκης, ὁ Μιχαὴλ Γεωργιάδης ἢ Λόγιος, ὁ Στυλ. Παπαδάκης καὶ ὁ Κ. Σαρολίδης. Ὁ Χ. Ἀργυράκης ἀπὸ τίς Βούτες τοῦ Μαλεβιζίου εἶχε μόρφωσιν ἐν τῇ Ἀθῆναι καὶ εἶχε πολλὰς γνωριμίας ἐκεῖ. Μὲ τὴ μόρφωση καὶ τὴ μεγάλην του δραστηριότητα καὶ τὸν ἐξαιρετικὸν πατριωτικὸν αἵσθησιν αὐτοῦ ἐπιρροὴν εἶχε ἐν τῇ Ἄ. Κρήτῃ. Τὸ 1856 μὲ τὴ διακήρυξιν τοῦ Χάτι - Χουμαγιὸν εἶχεν ἀποφασίσει μαζὶ μὲ τὴν Κονταξάκη καὶ κάποιον Μαρκόπουλον νὰ ἰδρῦσουν μιὰ «φιλοπρόδο ἐταιρία» ἐν τῇ Κρήτῃ καὶ νὰ ἐκδίδουν ἐφημερίδα «Πρόδο»,² ἀλλὰ ἀπέτυχαν, γιὰ τὴν διοίκησιν δὲν μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ φιλοπρόδοι σκοποὶ τους καὶ οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἠθέλουν συμβιβασμούς. Καὶ ὁ Ἀργυράκης ἀπὸ τότε, εἴτε ἐν τῇ Ἀθῆναι εἴτε ἐν τῷ Ἡράκλειο, ἐργαζότανε γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἐθνικοὺς σκοποὺς. Ὁ Λεωνίδας Γεωργιάδης ἢ Λόγιος ἀπὸ τὸν Ἄγ. Θωμᾶ τοῦ Μοναφατισίου, ἀφοῦ ἐτελείωσε τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν τῇ Κρήτῃ ἤρθε τὸ 1849 καὶ ἐσπούδασε νομικὰ ἐν τῇ Ἀθῆναι. Ἐκεῖ τοῦ ἐγράψεν ὁ Ἀργυράκης τὸ 1856 γιὰ νὰ γίνῃ μέλος τῆς «φιλοπρόδο ἐταιρίας». Τότε ἐμβῆκε καὶ ἐν τῇς μυστικῆς πατριωτικῆς ὀργανώσεως καὶ συνεδῆθη μὲ κάποιον Ἀξελόν, πὺν ἀργότερα τοῦ ἐγράψεν συχνὰ ἀπὸ τὴ Λαμία, ὡς «ἀδελφός».³ Μὲ τὴν ἀπασχόλησίν του ἐν τῇς πατριωτικῇς ζητήματι δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ τακτοποιηθῇ καὶ ἐργασθῇ ὡς δικηγόρος οὔτε ἐν τῇ Ἀθῆναι, οὔτε ἐν τῷ Ἡράκλειο. Ἀρχῆς τοῦ 1866 τοῦ γράφουν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον ὅτι ἦταν δύσκολον νὰ ἐργασθῇ καὶ ἐκεῖ.⁴ Καὶ ὁ Χ. Ἀργυράκης καὶ ὁ Λόγιος μόνο τὴν

¹ Καὶ οἱ δυὸ βρίσκονται ἐν τῷ Α. Α.

² Στὶς 25 Ἀπριλίου 1856 γράφει ὁ Ἀργ. ἐν τῷ Λόγιον (Α. Α.) ὅτι ἰδρῦθη ἡ ἐταιρία μὲ τὴν συγκατάθεσιν καὶ τοῦ Γ. Διοικητοῦ καὶ προσθέτει : «Ἡ φιλόπατρις ἐταιρία ἀπεφάσισε νὰ σᾶς ἐγγράψῃ μέλη τακτικά τῆς. Σοὶ συνιστῶ τὴν μεγάλην μυστικότητα τούτων».

³ Δὲς Μουρέλλου 1575 ἔ., 1700 καὶ Ἐγκυκλ. Λεξικό. Γράμματα τοῦ Ἀξελοῦ ἐν τῷ Α. Α.

⁴ Τὸ γράμμα στέλλει κάποιος Καμπάνης ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν 1 Φεβρ. 66 (Α. Α.).

ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας των ἐσκέπτοντο καὶ ἔγραφαν καὶ στὸ «Μέλλον» τῶν Ἀθηνῶν. Πότε ἦσαν στὴν Ἀθήνα καὶ πότε στὴν Κρήτη.

Ὁ Κ. Σαρολίδης ἦταν ζωγράφος καὶ ἔμεινε στὸ χωριὸ τοῦ Βραχασίου τοῦ Μιραμπέλλου, ὅπου ἦταν προεστὸς καὶ δάσκαλος ὁ Α. Παπαδάκις. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριὸ ἦταν καὶ ὁ Στυλ. Παπαδάκις, πού εἶχε μορφωθῆ καὶ αὐτὸς στὴν Ἀθήνα. Αὐτοὶ μαζί με τὸ Μανώλη Κρανιωτάκη, ὄπλαρχηγὸ ἀπὸ τὸ Κράσι τῆς Πεδιάδος—χωριὸ ὄρεινὸ στοὺς πρόποδες τῶν Λασιθιώτικων βουνῶν καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸ πέρασμα γιὰ τὸ Λασιθί, «τῆς Κεραῆς»—καὶ τὸν ἀδελφὸ του Μιχάλη, ἔξασκουσαν ἀρκετὴ ἐπιρροή στὸ τμήμα αὐτό.¹ Αὐτῶν ἐνέργεια ἦταν ἡ διαμαρτυρία πού ἔστειλαν ἀπὸ τὸ Μιραμπέλλο στὸν Ἰσαβὴλ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1865 γιὰ τὴ λύση, πού ζητοῦσαν νὰ δώσουν στὴ διαχείριση τῶν Μοναστηριακῶν κτημάτων οἱ Ἡρακλειώτες.

Ἡ παρέα τοῦ Βραχασίου ἢ τοῦλάχιστον μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦσαν «ἀδελφοί» καὶ συνεννοοῦντο συχνὰ μετ' ἀλληγορικῆς ἐπιστολῆς μετ' αὐτοὺς ἄλλους «ἀδελφούς» Λόγιο καὶ Ἀργυράκη.²

Τελευταῖα εἶχε προστεθῆ σαβντοὺς καὶ ὁ Μιχ. Βιστάκις ἀπὸ τὸ Μαλεβίτσι. Φτωχὸ παιδί τὸν στέλλουν τὸ 1861 στὸ Λόγιο στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ συμπληρώσῃ ἐκεῖ τὴ μόρφωσίν του· γιὰ τὴ συντήρησίν του ἔδιδαν ἀπὸ 10 δραχμῆς τὸ μῆνα ἡ Δημογεροντία, ὁ Μητροπολίτης καὶ ὁ Καλοκαιρινός.³ Τότε κοντὰ στὸ Λόγιο ἀνακατεύτηκε καὶ ἐκεῖνος στὶς μυστικῆς ὁργανώσεις τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ 1864 εἶχε γυρίσει στὴν Κρήτη καὶ εἶχε διορισθῆ δάσκαλος στὸ σχολεῖο τῆς Μονῆς Κρεμαστῶν κοντὰ στὴ Νεάπολι τοῦ Μιραμπέλλου. Τὸν εἶχεν ὑποστηρίξει ὁ Ἰ. Οἰκονομίδης, δημογέροντας Μαλεβιζίτου, «ἀνὴρ ἱκανώτατος καὶ μέγα δυνάμενος παρὰ τῶ ἐναντίῳ κόμματι» κατὰ τὸν Κορωνάιο. Ἔτσι ὑποχρεώσεις πρόσφατες τὸν συνέδεαν μετ' τὸ κόμμα Σφακιανάκι—Οἰκονομίδη. Ἐκεῖνος ὅμως μόνο τὰ πατριωτικά του ἰδανικά ἤθελε νὰ ἐξυπηρετήσῃ. Αὐτὸ εὗρισκεν ὅτι θὰ τὸ κατῶρθωνε πηγαίνοντας μετ' τὴν συντροφίαν τοῦ Βραχασίου, πού εἶχε τοὺς ἴδιους σκοποὺς αὐτόν.⁴

Στὶς 2 Μαΐου 1865 παραιτεῖται ἀπὸ δάσκαλος γιὰ νὰ ἐργασθῆ ἀνεπηρέαστος καὶ ἀνενόητος γιὰ τὸ σκοπὸ του.⁵ Τὸ Μοναστηριακὸ τὸ παρέπεμψαν ἐν τῷ μεταξῷ στὴν Πόλη, γιὰ νὰ λυθῆ ἀπὸ ἐκεῖ ἡ διαφωνία. Ὁ Χ. Ἀργυράκις ὅμως ἐπέτυχε μετ' τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Χριστάκη Ζωγράφου, μέλους τοῦ Μ. Συμβουλίου ἐρημνεία εὐνοϊκὴ γιὰ τὶς Ἐπαρχίες. Ὁ Στυλ. Παπαδάκις εἰδοποίησε τότε ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο στὶς Ἐπαρχίες, καὶ ἀμέσως ἔγιναν ἐκλογῆς ἐπιτροπῶν γιὰ τὶς διάφορες ἐπισκοπές.⁶

¹ Δὲς Ψιλὰκι Γ' 867 ἔ. Κριάρη Γ' 99. Μουρέλλου 1699 ἔ.

² Ἀντίγραφα ἐπιστολῶν ἔχει ὁ Μουρέλλος πρβλ. 1699 ἔ.

³ Σχετικὴ ἐπιστολὴ στὸ Α. Α.

⁴ Ἰδ. Παράρτ. 1) Ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Βιστάκι τῆς 2 Μαΐου 1866 πρὸς τὸ Ἰ. Οἰκονομίδη καὶ 2) ἄλλη τοῦ ἴδιου τῆς 21 Ἰουν. γιὰ κάποιον ἄγνωστον. Καὶ τῶν δύο ἀντίγραφα στὴ Σουλ. Κορ. ΙΑΚ.

⁵ Στὸ Α. Α. σχετικὰ μετ' τὴν παραίτησιν. ⁶ Πρβλ. Κριάρη Γ' 100.

Στις 24 Αὐγούστου 1865 στέλλουν ἀπὸ τὴ Μεσαρὰ ἀναφορὰ στὸ Γ. Διοικητὴ Ἰσμαήλ, πὸν περιληπτικὰ ἔλεγε¹ «Κατὰ τὸν κανονισμό σὲ κά-
θε ἐπισκοπὴ διορίζεται μιὰ Ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ φροντίζη μὲ τὸν Ἀρχιερέα
γιὰ τὰ μοναστηριακὰ πράγματα καὶ τὰ σχολεῖα τῆς Ἐπαρχίας. Μὲ τὸ νὰ
βλέπωμεν ὅτι κανένας δὲν ἐφρόντισεν ἀκόμη γιὰ μᾶς καὶ ὅτι τὰ παιδιὰ
μας μένουں ἀγράμματα καὶ τὰ Μοναστηριακὰ πράγματά μας χάνονται, αἱ
ἐπαρχίες μας (τάδε καὶ τάδε) διώρισαν τὴν ἐπιτροπὴν αὐτὴν ἀπὸ πέντε
ἄτομα τῆς ἐπαρχίας γιὰ νὰ βάλουν σὲ μία τάξη τὰ Μοναστηριακὰ μας
κατὰ τοὺς κανονισμοὺς καὶ νὰ φροντίσουν γιὰ τὰ σχολεῖα τῶν παιδιῶν
μας, ἀναλόγως τῶν δυνάμεῶν μας καὶ τῶν ἀναγκῶν μας . . . Ἔτσι νὰ
παύσουν καὶ αἱ ἄδικοι φιλονεικίαι τῶν Ἡρακλειωτῶν μὲ τοὺς ἐπαρχιώτας,
ὅπου ἄδικο γίνονται τώρα καὶ ἓνα χρόνον».

Καὶ στὸ Μισραμπέλλο ἡ Ἐφορεία ἐπῆρε τὴ διαχείριση τῶν Μονῶν
τῆς Ἐπαρχίας καὶ ἄρχισε νὰ χιτίζη σχολεῖα σὲ διάφορα χωριά.²

Ὁ Ἰσμαήλ ἦλθε τότε στὸ Ἡράκλειο τὸ Σεπτέμβριο 1865 καὶ ἐκά-
λεσεν ἐκεῖ μιὰ τοπικὴ συνέλευσι τῶν ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν γιὰ νὰ λύσῃ
τὸ ζήτημα.³

Ἐκεῖνοι ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Ἡρακλείου, δὲν
ἐδέχθησαν γιὰ νὰ ἀνατεθῇ στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ἡ διαχείριση τῶν
Μον/κῶν. Ὁ Ἰσμαήλ γιὰ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴ συνέλευση ἀκύρωσε τὴν ἐκλογὴ τοῦ
Δημογέροντος τῆς Πεδιάδος τρεῖς φορὲς ἀλλὰ καὶ τὶς τρεῖς ἐκεῖνοι ὑπέδει-
ξαν τὸν Ἀντ. Ζωγράφου στὴν Πεδιάδα ὅπως καὶ τὸ Στεφ. Νικολαΐδου μέσῳ στὸ
Ἡράκλειο. Ἐπειδὴ μάλιστα ἡ τοπικὴ συνέλευση ἐδέχθη καὶ ἐψήφισε τὸν
κανονισμό, πὸν εἶχαν συντάξῃ ὁ Βιστάκις ὁ Στυλ. Παπαδάκις, ὁ Λόγιος
καὶ ὁ Ἀργυράκις,⁴ ὁ Ἰσμαήλ ἔδιωξεν ἀμέσως ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ Στυλ.
Παπαδάκι καὶ ἐφυλάκισε τοὺς τρεῖς ἄλλους.⁵

Ἀπ' αὐτοὺς τὸν Ἀργυράκι καὶ τὸ Λόγιο ἐξώρισε στὶς 19 Νοεμβρίου
1865, ἐνῶ τὸ Βιστάκι τὸν ἀφῆκεν ἐλεύθερο καὶ συνέστησε μάλιστα
στοὺς Δημογέροντες γιὰ νὰ τὸν διορίσουν δάσκαλο σὲ καμιὰ καλὴ θέση.⁶

¹ ΑΔ.

² Κριάρη Γ' 101.

³ Στὸ ΑΔ. βρίσκεται τὸ ἐξῆς περίεργο γράμμα : «Ἐν Σεραγίφ Χανίους 29
Σεπτεμβρίου 65. ΚΑ. καὶ Σύντρ. Ἐρχεται ὁ Σ. Γ. Τοῦ κ. Χ. εὐόστησαν. Οἱ ἀντίδι-
κοι ἐλάλησαν καὶ λαλοῦσι καθ' ἑκάστην, ἡμεῖς ὅμως, εἰ δυνατόν μὴ ἐκθέσθε καὶ
ὁ Δ. εἶναι ἱκανὸς νὰ διασκεδάσῃ τὰ ὑπεράνω ἡμῶν κρεμάμενα σύννεφα 06. Κε Λ. μὴ
παραμελήσητε τὰ περὶ οὗ ὁ λόγος φ. ὅτι μὲ ὁ χάριον δὲν παινίζεσαι». Φαίνεται ὅτι
ὑπῆρχαν «ἀδελφοί» καὶ κοντὰ στὸ Γ. Διοικητὴ.

⁴ Κριάρη Γ' 101. Ἐν τούτοις ἡ Συνέλευση ὑπέγραψε τὸν κανονισμό, πὸν τῆς
ἐπέβαλεν ὁ Ἰσμαήλ. Ἰδ. Παπαδ. Ἀπομνημ. σ. 9 καὶ τὸ «πρόγραμμα τῶν συνωμοτῶν»
πίθ κάτω σ. 40.

⁵ Πρβ. Παπαδ. Ἀπομν. ἑ. ἀ. Κριάρη Γ' 102. Μουρέλλου 1700.

⁶ Ὁ Κορωνάιος (Κεφ. Γ' σ. 67) γράφει : «Τὴν 12 Νοεμβρίου 1865 ὁ Γ.
Διοικητὴς ἀναχωρῶν ἀφῆκε διαταγὴν ὅπως ὁ μὲν Λ. Λόγιος καὶ Χρ. Ἀργυράκις ἐξορι-

Τὸ Μον. ζήτημα τὸ παρέπεμψαν πάλι στὰ Πατριαρχεῖα. Γιατὸ ἐπῆγαν στὴν Πόλι καὶ ὁ Μητροπολίτης ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο καὶ ὁ Ἀργυράκις ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἐνεργοῦσαν ὁ καθένας γιὰ τὴν ἀποψή του.¹

Στὸ Ἡράκλειο διώρισαν τότε νέους ἐφόρους, πὺν οἱ περισσότεροὶ ἦσαν ἀπὸ τὸ κόμμα τῶν Ἐπαρχιωτῶν. Σχετικὴ ἐπιστολὴ ἔστειλαν οἱ Ν. Κατάκις καὶ Ἐμμ. Κρανωτάκις στὸ Λόγιο στίς 14 Φεβρ. 1866.² Ἐκεῖ γράφουν «Τὰ μοναστηριακὰ εἰς τὴν αὐτὴν κατάστασιν ὅπου τὰ ἀφῆκες, αἱ ἐπαρχιακῆς ἐφορίες δὲν ἀναγνωρίσθησαν εἰσέτι διότι καὶ μέρος ἐκ τῶν ἐφόρων δὲν ἔγιναν παραδεκτοὶ διότι δὲν ἄρουν τοῦ ἁγίου Ἀρκαδίας . . . ἐφόρους τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων ἐξέλεξαν τὸν Ν. Στεργιάδην Ν. Δουλοῦδην Θεόδωρον Δουκουμετζίδην Ἀρ. Καπετανάκιν καὶ Χ' Πέτρον Λυδάκιν καπνοπώλην. Ἐκαμαν ἐορτὴν τῶν 3 ἱεραρχῶν διένειμαν ἄρτους διένειμαν καὶ εἰς τοὺς καλοὺς πατριώτας Ἰω. Δρακάκην, Ν. Βολανάκιν καὶ Ν. Δρακάκιν καὶ τοὺς ἔδωσαν τοὺς ἄρτους καὶ ὁ μὲν Γιαννάκις Ἀγᾶς τοὺς ἔδωκε 50 παράδες ὁ δὲ Νικολάκις Ἀγᾶς 40 καὶ ὁ τρίτος Σύμβουλος τῆς πόλεώς μας δὲν ἔδωκεν ὀβολόν».

Ὅποσοδήποτε τὸ ζήτημα δὲν εἶχε τελειώσει ἀκόμη τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1866, ὅποτε ἔχασε πιά τὴ σημασίαν του ἐξ αἰτίας ἑνὸς ἄλλου πῶς σοβαροῦ, πὺν ἐδημιουργήθηκεν ἀπὸ αὐτό.

σθῶσι τῆς νήσου διὰ τοῦ μετὰ τινος ἡμέρας ἀφικνουμένου αὐστριακοῦ, ὁ δὲ Μιχ. Βιστάκις ἐκ Μαλεβοζίου ἀποφυλακισθῆ ἐπὶ ἐγγυήσει, διότι ὡς εἶπεν ὁ Διοικητὴς εἶναι χρησίμος οὗτος εἰς τὴν πατρίδα καὶ παρήγγειλε ῥητῶς εἰς τὸν Γεώργιον Καστρινογιαννάκην, ὡς πρῶτον τῶν Δημογερόντων νὰ τοποθετήσωσιν αὐτὸν εἰς καλὴν διδασκαλικὴν θέσιν».

¹ Ὁ Μ. Βιστάκις ἔγραψεν ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο στίς 28 Δεκεμβρίου 1865 στὸ Κ. Σαρολίδην, ὅτι ὁ Ἀργυράκις ζητοῦσε νὰ στείλῃ «ἕνα εἰδικὸν κανονισμὸν τῶν Μοναστηρίων, ὁ ὁποῖος τοῦ χρειάζεται πολὺ περισσότερον παρά κάθε ἄλλο τι. Λοιπὸν ἐπειδὴ εἰσεύρω ὅτι ἔχετε αὐτοῦ σᾶς παρακαλῶ νὰ φροντίσης νὰ μοῦ τὸν στείλῃς ἀμέσως». Στὸ Α.Δ. βρίσκειται ἐπιστολὴ τοῦ Ἀργυράκι ἀπὸ τὴν Πόλη μὲ χρονολογία 12/24 Ἰαν. 1866. Σαυτὴ γράφει ὅτι ὅλοι ἐπεδοκίμασαν τὴν πορεία τῶν στὸ μοναστηριακὸ ζήτημα καὶ ἐχάρηκαν «διότι ἡμεῖς ζητοῦμεν νὰ ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν καλογέρων τὴν Μοναστηριακὴν περιουσίαν καὶ νὰ τὴν χρησιμοποιήσωμεν». Λέγει ὅμως ὅτι τὸ ζήτημα δὲν ἐτελειώσεν ἀκόμη καὶ ὅτι ὁ Πατριάρχης συμφωνεῖ μὲ τὸ Μητροπολίτη. «Φροντίσατε λοιπὸν ἡμεῖς ἀπ' αὐτοῦ ὄχι μόνον νὰ κάμετε λόγον εἰς τὰς ἐφημερίδας μετὰ δριμύτητος ἀλλὰ καὶ νὰ γράψετε εἰς τοὺς ἐν Κρήτῃ νὰ λάβωσιν ὅλα τὰ κατάλληλα μέτρα». Προσθέτει ὅτι ὁ Ζωγράφος παραιτεῖται, ὅτι συνέρχεται τὸ 12μελὲς γιὰ νὰ τροποποιήσῃ τὸν κανονισμὸν καὶ ὅτι ὁ Μητροπολίτης εἶναι ἐκεῖ. Καὶ τελειώνει μὲ τὰ ἐξῆς : «Τὸ ἐπ' ἐμοὶ θὰ κάμω ἐνταῦθα τὸν κόσμον . . . ἄνω κάτω διὰ νὰ ματαιώσω τὰ σχέδιά των. Φροντίσατε ὅμως καὶ σεῖς νὰ ἐνεργήσητε ὅ,τι πρέπει πρὸ πάντων ἐν Κρήτῃ. Γράψετε δὲ καὶ εἰς τὸ Μέλλον μετὰ πικρίας χωρὶς νὰ φεισθῆτε οὐδενός» (ιδ. ἀν. σ. 32).

² Α.Δ.

ΚΕΦ. Β'. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

«Τὸ ζήτημα ὅμως, λέγει ὁ Κορωναῖος,¹ ἐλάμβανεν εἰς τὸ ἐξῆς σπουδαῖον χαρακτῆρα καὶ μετετρέπετο ἀπὸ ἰδιωτικοῦ εἰς πολιτικόν. Πρῶτον διότι ἐπαρουσιάζετο *σύστασις κατὰ τῆς ἐξουσίας* καὶ ἐνέφαινε τὸ θάρρος τῶν κατοίκων καὶ δεύτερον διότι πλὴν τῆς ἐξουσίας οἱ κάτοικοι εἶχον νὰ παλαίσωσι καὶ κατὰ τῶν ἐγγυρῶν καὶ δημοθρήσκων ἀρχῶν καὶ προυχόντων ὧν πολλοὶ συνεμάχουν μετὰ τῶν ἀλλοδόξων διὰ νὰ καταπιέζωσι τοὺς λαοὺς καὶ ἐντροφῶσι διὰ τῶν ἰδρώτων αὐτῶν. Ἐν τούτοις οἱ ὄπαδοὶ τῶν ἐξορισθέντων βλέποντες ὅτι τὰ συμφέροντα τῶν Ἐπαρχιῶν παρεδόθησαν ἀνεπιστρέπτι εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἀπληστίας ἐσκέφθησαν ἔκτοτε νὰ ἐπωφεληθῶσι τῆς εὐκαιρίας πρὸς γενικωτέραν ἐργασίαν, γινώσκοντες δὲ καὶ τὰ ἐν Χανίοις ἐνεργούμενα, ἔπεμψαν κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου 1865 ἀπεσταλμένον πρὸς τινὰς τῶν ἐν Σφακίοις ἰσχυρῶν, ὅπως ἀνακοινώσωσι τὰ διατρέξαντα καὶ ἔλθωσιν εἰς συνεννόησιν. Ἄλλ' ἢ ἀποστολὴ αὕτη δὲν ἔσχεν οὐδὲν ἀποτέλεσμα».

Πραγματικὰ τὸ μοναστηριακὸ ἦταν σωστὴ σύσταση κατὰ τῆς ἐξουσίας καὶ ἡ ἐξουσία τῶν τριῶν ζωηροτέρων στοιχείων καὶ ἡ ἐπιβολὴ διὰ τῆς βίας τῆς θελήσεως τοῦ Ἰσμαήλ ἐσπρωξε περισσότερο σὲ σκέψεις καὶ ἰδέες ἢ ὅχι γιὰ ἐπανάσταση τοῦλάχιστο γιὰ ἓνα κίνημα γιὰ νὰ διώξουν ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸ τόσον αὐθαίρετο Ἰσμαήλ.

Ὁ Δενδρινὸς περιέγραψε μὲ τὰ ζωηρότερα χρώματα τὶς αὐθαιρέσεις αὐτὲς στὸ Προσβευτὴ τῆς Ρωσίας στὴν Πόλη στρατηγὸ Ἰγνατίεφ, πού ἦταν πολὺ ἀπαισιόδοξος γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν μεταρρυθμίσεων στὴν Τουρκία καὶ εἶχε διατυπώσει τὸ ἀξίωμα «ἡ αὐτονομία εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἢ ἀνατομία γι'αὐτήν».²

Ἄλλὰ καὶ οἱ συνεργάτες τῶν ἐξοριστῶν δὲν ἐδέχθησαν μοιρολατρικὰ τὰ βίαια καὶ πιεστικὰ αὐτὰ μέτρα τοῦ Ἰσμαήλ. Ὁ Μιχ. Βιστάκις, πού, ὅπως εἶδαμεν, ἤθελε νὰ τὸν πάρη μὲ τὸ μέρος τοῦ ὁ Ἰσμαήλ, ἐγκαταστάθηκε πᾶν γιὰ καλὰ μὲς στὸ Ἡράκλειο, παρὰ τὸ Μπαλτὰ Τζαμί³ καὶ στὸ σπίτι του ἐμαζεύονταν ὅσοι εἶχαν μείνει ἀπὸ τὴν παρέα τους, δηλαδὴ ὁ Κ. Σαρολίδης ὁ Μανώλης Κρανιωτάκις καὶ ὁ Τυλλιανάκις. Δὲν ἔξερομεν ἂν καὶ ὁ ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας στὸ Ἡράκλειο Ἰωάννης Μισοτάκις ἐρχότανε

¹ Κορωναίου Κεφ. Γ' 67 ἔ.

² Πρβ. 1) τὴν ὑπ' ἀριθ. 21 τῆς 25 Ἀπρ./7 Μαΐου 1866 ἀναφορὰ τοῦ Δενδρινοῦ πρὸς τὸ Stromachow καὶ 2) ὅμοια ὑπ' ἀριθ. 33 τῆς 16/23 Μαΐου 1866 πρὸς τὸ Gortchakow. Α. Ρ. Π. Χ. ΙΑΚ. Δὲς καὶ πῶς κάτω κεφ. Ε'.

³ Παπαδ. Ἀπομν. 10. Μουρέλλου 1700.

στο σπίτι του Βιστάκι, ἀσφαλῶς ὅμως συναντᾶτο συχνὰ αὐτοὺς καὶ ἀντήλλαξε μαζί τους γνώμες. *Ολοι τους ἦσαν τόσο ἀγανακτισμένοι ὥστε ἀποφάσισαν ἀναμεταξύ τους νὰ μὴν ἀφήσουν ὡς ἐκεῖ τὸ πρᾶγμα.

*Ἐπρεπε νὰ ξεσηκωθῆ ἡ Κρήτη στὸ ποδάρι. *Ἀλλὰ πῶς; Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἔπρεπε νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τὴ Δυτικὴ Κρήτη, ὅπου ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ πατριῶτες καὶ «ἀδελφοί», καὶ ἀπὸ ὅπου ἦταν εὐκολώτερο νὰρχισῆ τὸ κίνημα. Σαυτό θὰ τοὺς βοηθοῦσεν ὁ Δενδρινός, πὺν ἐξασκοῦσεν ἀρκετὴ ἐπιρροὴ ἐκεῖ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνικανότητος τοῦ γέρω *Αἰβαζίδη, πὺν ἀρκετὰ χρόνια ἦταν πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά. Μόνο τὸν τελευταῖο καιρὸ τὸν εἶχεν ἀντικαταστήσει ὁ Ν. Σακόπουλος ἀλλὰ δὲν εἶχε προφθάσει ἀκόμη νὰ γνωρισθῆ καὶ ἐπιβληθῆ στοὺς ἀρχηγοὺς τῆς Δ. Κρήτης.

*Ὁ *Ι. Μισοτάκις ἔπρεπε νὰρχισῆ τις συνεννοήσεις μὲ τὸν Δενδρινό. Πρᾶγμα εὐκολο γιὰτὶ συχνὰ καὶ ἀσφαλῶς ἀντήλλαξαν σκέψεις λόγῳ τῆς ὑπηρεσίας των. Τὸ σπουδαῖο ἦταν ὅτι εὐρῆκαν σύμφωνο στὶς ἰδέες των καὶ στὰ σχέδιά των τὸ *Ι. Μισοτάκι. *Ἐπρεπεν ὅμως νὰ στείλουν καὶ ἰδιαίτερος ἀνθρωπο στὴ Δυτικὴ Κρήτη γιὰ νὰ συνεννοηθῆ μὲ τοὺς ἐκεῖ καπεταναίους. Τέτοιο εὐρῆκαν καὶ ἔστειλαν ἀρχὲς τοῦ Δεκεμβρίου, ὅπως μᾶς λέγει καὶ ὁ Κορωναῖος, κάποιον ἀπὸ ἐκεῖ τὸ Ρουσάκι.¹

*Ἐτσι εἶχε γίνει κάποια ἀρχή, πὺν ὁ Βιστάκις ἔσπευσε νὰ τὴν ἀνακοινώσῃ στὸν *Ἀργυράκι, πὺν ἔμενεν ἀκόμη στὴν *Ἀθήνα, μὲ ἐπιστολὴ του, πὺν ἔστειλεν ἀπὸ τὸ *Ἡράκλειο στὶς 12 Δεκεμβρίου 1865. Σαὐτὴ γράφει: «Φίλτατε μοι Κύριε Χ. *Ἀργυράκη!.. *Ὁ ἀγαθὸς σπόρος ὃν ἐσπεύρατε μετὰ τσαούτης ἐπιμελείας καὶ πατριωτικῆς ἀγρυπνίας ἔπεσεν ἐπὶ πολλὴν τὴν ἀγαθὴν γῆν καὶ πάντως θέλει ἐν καιρῷ βλαστήσει καὶ ἀποδόσει τὴν συγκομιδὴν **ἐκατονταπλασίονα**. *Ἐδυνάμην νὰ σᾶς γράψω εὐάρεστον τι, ἐὰν ὁ κ. Στυλ. Παππαδάκις μοι ἔγραφε τὴν **πλαστὴν γλώσσαν**, τὴν ὁποῖαν ἔγραφεν εἰς τι γράμμα του, ὅτι γνωρίζει... *Ἀφ' ὅτου ἀνεχωρήσατε ὁ κ. Κωνστ. Σαρολίδης διαμένει ἐνταῦθα... *Ἡ Ἑλλάς προοδεύει καὶ αὐτὴ. *Ἀπὸ τῆς Μεγάλης *Ἰδέας μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἀυτοκρατορίας περιορίσθη εἰς τὴν στενὴν ἰδέαν αὐτοκρατορίας τῶν ἐν *Ἀθήναις ὀχλαγωγῶν πλὴν ἃς ἐλπίσωμεν ὅτι καὶ ἐκ τοῦ κακοῦ θὰ προκύψῃ καλόν, διότι κατὰ τὴν παροιμίαν ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τοὺς τρελοὺς καὶ κατ' εὐτυχίαν οἱ Ἕλληνες κατέχουσι τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ τάξει ταύτῃ. Μ. Βιστάκης». Τὴν ἴδια μέρα γράφει καὶ στὸ Λόγιο. «**Ἐρχεται ὥρα καὶ νῦν ἐστὶ**, ὁπότε οἱ ἀληθινοὶ πατριῶται καὶ οἱ τίμοι ἄνδρες εὐρήσουσι καὶ ἐν τῇ ἡμετέρῳ πατρίδι ἀληθεῖς ἐκτιμητὰς τῆς ἀξίας καὶ τῶν πράξεων αὐτῶν».²

Τὴν ἀπόφασιν γιὰ νὰ κάμουν κίνημα τὴν ἔχουν πια πάρει στὸ *Ἡρά-

¹ *Ὁ Παπαδ. ἔ. ἀ. σ. 12 δίδει μόνο τὸ ἀρχικὸ γράμμα Ρ. Σὲ γράμμα ὁμοῦ τοῦ Βαρουχάκι πρὸς τὸν Παπαδ. ἀπὸ τῆ Σύρου τῆς 16 Φεβρ. 1866 (ΑΛ.) διαβάζομε: «*Ὁ Ρουσάκις εἰσέτι μένει εἰς τὴν πατρίδα του' διὰ τοῦτο οὐδὲν θεικὸν μέχρῃς ὅτου ὑπάγει εἰς *Ἡράκλειον».

² Καὶ τὰ δύο ἀποσπάσματα βρῖσκονται στὴ Σουλ. Κορ, ΙΑΚ.

κλειο, καὶ ὅλη ἡ προσοχὴ καὶ οἱ ἐνέργειες τους γύρω ἀπὸ αὐτὴ στρέφονται. Τὸ Μοναστηριακὸ ἔχει μὴ πιά στὸ περιθώριο. Στις 21 Δεκεμβρίου 1865 γράφει ὁ Μ. Βιστάκις στὸν Ἀργυράκι. «Ἄλλὰ ταῦτα μὲν δὲν πρέπει πλέον νὰ σκεπτόμεθα, μᾶλλον δὲ ὀφείλομεν νὰ τὰ λησμονήσωμεν συλλογιζόμενοι ἀπὸ τοῦδε *τίνι τρόπῳ* ἔσται τὸ κοινὸν καλόν, ὅπερ καὶ μόνον πρέπει πάσῃ δυνάμει νὰ ἐπιδιώξωμεν χάριν τῆς προσφιλοῦς πατρίδος».¹

Ἐν τῷ μεταξὺ στὸ Ἡράκλειο ἐγνωστοποίησαν τὰ σχέδια καὶ τὶς ἐνέργειές των καὶ στὸν Ἄντ. Ξανθοθυρίδη καὶ στὸ Ρ. Κούνδουρο.² Ἔτσι ὁ κύκλος των σιγὰ-σιγὰ ἐμεγάλωνε. Τώρα ἐπερίμεναν τὴ θὰ ἀπάντησῃ ὁ Δενδρινὸς στὸ Μιτσοτάκι καὶ τὴ θὰ κάμῃ ὁ Ρουσακίς στὴν πατρίδα του. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Μιτσοτάκι βρίσκεται ἡ ἀπάντησις τοῦ Δενδρινοῦ, δυστυχῶς ὅμως δὲν μπόρεσα νὰ τὴν ἴδω ὁ ἴδιος, ἂν καὶ ἐπῆγα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀποκλειστικῶς στὸ Ἡράκλειο. Ἐνα κομμάτι τῆς δημοσιεύει ὁ Μουρέλλος.³ Δυστυχῶς δὲν ξέρομεν ἂν καὶ ἡ χρονολογία πού μᾶς δίδει ὁ Μουρέλλος τῆς 1 Ἰανουαρίου 1866, εἶναι κατὰ τὸ παλιὸ ἢ κατὰ τὸ νέο ἡμερολόγιον καὶ τὸ ἀπόσπασμα δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε πῶς ἐδέχθηκε τὴ σκέψις αὐτὴ γιὰ κίνημα ὁ πονηρὸς γέρω Δενδρινός. «Οἱ δυστυχεῖς Χριστιανοὶ ἀπηύδῃσαν νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὸν ἄγριον καὶ αἰσχροὺν σφαγέα τῶν συζύγων καὶ τῶν τέκνων των. Εἶναι ἄρα μάταιον νὰ ἐλπίζῃ τις βελτίωσιν τῆς τύχης λαοῦ, ὅστις εἰς οὐδὲν λογίζεται τοιαύτας καὶ τοσαύτας θυσίας. Τὸ πᾶν ἀπόλυται (sic) καὶ πρέπει νὰ ἐνθυμῆσθε, ὅτι ποτὲ δὲν ἐβασίσθη ἐἰς ὅσα μοῦ ἐλέγατε». Αὐτὸ τὸ κομμάτι μᾶς δίδει μονάχα ὁ Μουρέλλος, ἄγνωστο ἂν τὸ ἀποδίδῃ καὶ πιστά, γιὰτι μὴ πορεῖ νὰ ἔχῃ ἐρωτηματικὸ μετὰ τὴ δευτέρῃ πρότασι, ὅποτε ἀλλάζει ὀλίγε τὸ νόημα. Ὅπως δὲν βλέπομεν, πῶς ὁ Δενδρινὸς συμπονεῖ γιὰ τὴν κατάντια τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ἐλπίδες πῶς πορεῖ νὰ καλυτερέψῃ ἢ θέσῃ του. Ἄν τώρα κρῦβεται κάτι πίσω ἀπὸ αὐτὰ δὲν πορροῦμε νὰ τὸ βεβαιώσωμε. Μπορεῖ καὶ νὰ ἀποτελῇ μιὰν ἔμμεση καὶ διπλωματικὴ παρακίνησι, μᾶς λείπει ὅμως ὀλόκληρο τὸ κείμενον, γιὰ νὰ κατορθώσωμε νὰ τὴ διακρίνωμε. Ὅπως δὲν βλέπομεν καὶ μετὰ τὴν ἀπάντησι τοῦ Δενδρινοῦ δὲν ἐσταμάτησαν οἱ ἐνέργειες τῆς παρέας τοῦ Βιστάκι. Ἐνῶ ἐπερίμεναν νὰ δοῦν τὴ θὰ κάμῃ ὁ Ρουσακίς ἀποφασίζουσι καὶ στέλλουσι στὴν Ἑλλάδα τὸ Βουρβαχάκη, ἀρχὴς τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 66 κατὰ τὸν Παπαδάκι.⁴ Καί, ὅπως καὶ πρὸ πάντων εἶδαμε, στὸ ΑΛ. ὑπάρχει μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Βουρβ. ἀπὸ τὴ Σύρον μετὰ χρονολογία 16 Φεβρ. 66, ὅπου γράφει ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ τὰ ἑξῆς. «Ἐκ Κρήτης γράφει ὁ κοινὸς φίλος ὅτι τὰ πράγματα βαίνουσι καλῶς».

Τὸ πῶς ἐδέχθησαν τὶς σκέψεις καὶ τὶς ἐνέργειες τοῦ Βιστάκι καὶ τῶν

¹ Σουλ. Κορ. ΙΑΚ.

² Περβ. Ψιλᾶκι Γ' 868.

³ σ. 1588.

⁴ Παπαδάκι Ἀπομν. σ. 10. Ἰδ. ἀνωτ. σ. 36¹.

ἄλλων οἱ ἐξόριστοι, φαίνεται ἀπὸ δύο ἐπιστολῆς πού μᾶς διέσωσεν ὁ Κορωναῖος,¹ γραμμένες ἀλληγορικά. Ἡ μιὰ εἶναι τοῦ Στυλ. Παπαδάκι καὶ δείχνει ὅτι δὲν εἶναι σωστά αὐτὰ πού γράφει στὰ Ἀπομνημονεύματά του,² «ὅτι δὲν ἐζήτουν τὴν γνώμην ἡμῶν ἐπὶ πραγμάτων μελλόντων, ἀλλὰ μᾶς ἐκοινοποιοῦν τετελεσμένα καὶ ἀποφασισμένα». Γιατὶ σαυτὴ διαβάζομε. «Τέλος πάντων, φίλε μου, ἐπειδὴ ζητεῖτε τὴν συμβουλὴν μου ἐγὼ σᾶς προτρέπω εἰς τὸ χωρὶς νὰ χάνης μάλιστα καιρόν. Διότι αὕτη εἶναι ἡ καλύτερα δι' ὑμᾶς ἐποχὴ. Ἡ μεγάλη τεσσαρακοστὴ ὡς γινώσκεις εἶναι ἢ διὰ τὰ γράμματα προωρισμένη . . . Ἐὰν χάσης αὐτὴν τὴν ἐποχὴν, δὲν θὰ τὴν ἐπανεύρῃς ποτέ, διότι αὕτη εἶναι ἡ μᾶλλον κρίσιμος ἡλικία εἰς πάντα ἄνθρωπον! Σκεφθῆτε καλῶς τὸ πρᾶγμα καὶ πράξετε ὅτι τὸ συμφέρον σᾶς ὑπαγορεύει . . . Ἐὰν κάμῃς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἔλθῃς, γράψον μας *ἵνα καταβῶμεν εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ σὲ παραλάβωμεν προσφέροντές σοι ἂν ὄχι ἄλλο τοῦλάχιστον τὴν ἀτομικὴν μας συνδρομὴν*. Ὑγίαινε Στυλ. Παπαδάκις. Καλὴν ἀντάμωσιν με τὸ προσεχὲς ἀναμένομεν ἐξ ἅπαντος ἐπιστολὴν σας». Ὁ Ἀργυράκις ἔστειλε τὴν ἀπάντησίν του ἀπὸ τὴν Πόλην, στίς 12/24 Μαρτίου 1866. Ἐκεῖνος εἶναι πιὸ ἐπιφυλακτικὸς καὶ πιὸ μετρομημένος. Γράφει : «Φίλιπε Βιστάκη ! Τὴν ὀλιγόστιχον ἐπιστολὴν σας ἔλαβον διὰ τοῦ χθεσινοῦ ταχυδρομείου καὶ χαίρω διὰ τὰς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις σας. Εἶθε Κύριος ὁ Θεὸς δώσῃ ὑμῖν τε καὶ ἡμῖν κέρδη ἄφθονα καὶ δαιριά καὶ καλλίστην ἀποκατάστασιν. Τὸ ἐπ' ἐμοὶ εἶμι πρόθυμος νὰ σᾶς δίδω πᾶσαν ἐμπορικὴν πληροφορίαν, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὲ εἰδοποιήτε ἐγκαίρως. Δύναμαι δὲ νὰ σᾶς προμηθεύω καὶ πᾶν εἶδος τῆς ἀγορᾶς μας, ἀρκεῖ νὰ ἔχω μόνον τὴν συγκατάθεσίν σας. Πιστεύσατε ὅτι τὴν εὐτυχίαν σας τὴν θεωρῶ ὡς ἰδικήν μου, καὶ ὅτι εἶμι πρόθυμος νὰ σᾶς ὑπηρετήσω ὅσον δέδοται περισσότερον. Μίαν ὅμως σύστασιν νομίζω ἀναγκαίαν νὰ σᾶς κάμω τὴν ἐξῆς : *Ὅφειλετε νὰ δεῖξετε σύνεσιν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις σας διὰ νὰ μὴ περιπλεχθῶσι τὰ κεφάλαιά σας, διότι ὑπάρχει μεγάλη ἐμπορικὴ κρίσις κατὰ τὸ ἔτος αὐτό, διὰ τὴν ἔλλειψιν χρημάτων*. Τὰ λοιπὰ τὰ θεωρῶ περιττά, διότι ἔχετε νοῦν καὶ κρίσιν.

Ὁ φίλος καὶ ἀδελφός σου
X. Ἀργυράκις.

Τὸ τί ἔγραψε στὸν Ἰγνάτιεφ ὁ Λενδρινός, ἀφοῦ ἔμαθεν ἀπὸ τὸ Ἰ. Μιτσotάκι τίς σκέψεις του καὶ τῶν φίλων του, δὲν τὸ ξέρομε. Βέβαιο εἶναι μόνον ὅτι ὁ Λενδρινός τὸ Φεβρουάριον ἐπῆγε γιὰ λίγες μέρες στὴν Πόλην. «Κατὰ τὸν Φεβρουάριον, γράφει ὁ Κορωναῖος,³ ὁ Πρόξενος ὑπέστρεφεν εἰς τὴν θέσιν του διερχόμενος ἐξ Ἡρακλείου καὶ Ρεθύμνης ὅπου ἐπόμενον ἦτο νὰ ἴδῃ τοὺς πράκτορας αὐτοῦ χωρὶς νὰ δίδῃ ὑπονοίας . . . Μεταβὰς

¹ ΙΑΚ.

² σ. 11.

³ Ἐ. ἀ. Κεφ. Ε' σ. 9 ἔ. (ΙΑΚ.).

(sic) εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ὑποπροξένου Κ^ο Μιτσοτάκι, εἰς ἣν εὐρίσκειτο καὶ ὁ Ἐμμ. Κρανωτιάκις, ἐγένετο λόγος περὶ τοῦ μελετωμένου κινήματος. Καίτοι ὁ Προξένος συνεφώνησε πρὸς τὰ γενόμενα καὶ ὑπεσχέθη τὴν ὑποστήριξιν τῆς Ρωσσίας, ἀνέβαλεν ὁμῶς τὴν ὀριστικὴν γνώμην του, μέχρις οὗ συνομιλήσῃ ἐκ νέου μετὰ τῶν ἐν Χανίοις». Ὁ ἀνώνυμος ὁμῶς συγγραφεὺς «τῶν σφαλμάτων τῶν ἐν Ἑλλάδι»,¹ γράφει: «Κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ μηνὸς Μαρτίου τοῦ 1866 ὁ κ. Δενδρινός, ἐπανερχόμενος ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ διῆλθε τὸ πρῶτον τῆς πόλεως Ἡρακλείου ἐνταῦθα ὀλίγας μόνον ὥρας διαμείνας. . . ἔδωκεν ἀναμιφθόλως τὰς δεούσας ὁδηγίας εἰς τὸν . . . Ἰ. Μιτσοτάκιν καὶ ἀπῆλθεν εἰς Χανιά. Συνεταξιδεύσαμεν ἐκεῖνος καὶ ἐγὼ καὶ ὁ κ. Μ. Διαμαντίδης . . . Πάραυτα ὁ κ. Μιτσοτάκις ἔτρεξε καὶ εὔρε προκτορας πρὸς μετάδοσιν τῶν ὁδηγιῶν του τοὺς Ἄ. Μπουμπουλάκιν, Κ. Σαρολίδην καὶ Μ. Βιστάκιν». Ἴσως ἔχει δίκαιον ὁ ἀνώνυμος, γὰρ τὸ πότε ἐπέγραψεν ὁ Δενδρινὸς ἀπὸ τὸ Ἡράκλειον. Πάντως τὴν πρώτην ἢ τὴν δευτέραν μέραν τοῦ Μάρτη. Τὶ ὁδηγίαις ἔδωκεν ὁ Δενδρινὸς στὸ Μιτσοτάκι μὴ ποσοῦμε νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὸ ἐξῆς «Πρόγραμμα τῶν συνωμοτῶν».²

«Ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας, ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος.

Συνελθόντες σήμερον οἱ ὑποφαινόμενοι καὶ συσχεφθέντες περὶ τῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων τῆς πατρίδος.

Ἐπειδὴ αἱ κατὰ καιροὺς τοπικαὶ κυβερνήσεις, καὶ πρὸ πάντων ὁ νῦν διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν Κρητῶν ἐπικαθήμενος ἐπὶ τοῦ τραχήλου τῶν Ἰσμαὴλ Πασσᾶς, ὄχι μόνον δὲν ἀνακουφίζουσι τὰ βάρη τοῦ λαοῦ, ὄχι μόνον δὲν προσπαθοῦσι νὰ παρέχωσιν εἰς αὐτὸν μέσα εἰρηνικῆς ἀναπτύξεως, προόδου καὶ εὐημερίας ὄχι μόνον δὲν φροντίζουν διὰ τὰ δίκαια τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν Ἀυτοκράτορος τοῦ Σουλτάνου, ὅστις διατάττει καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ μένῃ ὁ λαὸς του εὐχαριστημένος, καὶ νὰ βοηθῆται εἰς πᾶσαν εἰρηνικὴν πρόοδον, ὄχι μόνον λοιπὸν δὲν πράττει αὐτὰ ὁ κατὰ κακὴν τύχην σημερινὸς ἡγεμὼν καὶ τὰ ὄργανά του, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὅσα δικαιώματα καὶ προνόμια εἶχε χαρισμένα ὁ Σουλτάνος εἰς τὴν Κρήτην, ὅλα τὰ κατέστρεψεν ἕξ ὀλοκλήρου μὲ τὴν ἐπίβουλον πολιτικὴν του ἀθετήσας τὰ διαταγμένα καὶ κανονισμένα ἀπὸ τὴν Κυβέρνησίν του διὰ τὴν Κρήτην.

Ἐπειδὴ ἐναντίον τῶν συνθηκῶν καὶ τῶν διαταγῶν τοῦ Σουλτάνου ἐπέβαλε πλείστους φόρους ἀπηγορευμένους, καὶ καθ' ἑκάστην προσφέρει νέα βάρη εἰς τὸν λαόν.

Ἐπειδὴ παντοῦ ζητεῖ νὰ σπείρῃ τὴν διχόνοιαν μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, καὶ ἐπιβούλως διεγείρει τοὺς μὲν νὰ ζητοῦν τὰ πρὸ αἰῶνων κεκτημένα ὑποστατικά τῶν δέ, διὰ νὰ εὐρίσκη ἀφορμὴν ἀπὸ τὴν διχόνοιαν τῶν χριστιανῶν νὰ ἐνεργῇ καὶ νὰ πράττῃ ἐναντίον των τὰ δόλια καὶ καταστρεπτικά του σχέδια.

¹ σελ. 8.

² Συλ. Κορ. ΙΑΚ.

Ἐπειδὴ ἡ Δημογεροντία, ὁ Μητροπολίτης καὶ οἱ Ἐπίσκοποι ἐπεμβαίνουν εἰς τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ τῶν ἐπαρχιῶν, καὶ διαρπάζουν κάθε συμφέρον του, καὶ ἀντενεργοῦν εἰς κάθε καλὸν διὰ τὰς ἐπαρχίας, ὁ δὲ Ἰσμαήλ Πασσᾶς ὄχι μόνον δὲν τοὺς ἐμποδίζει ἀπὸ τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ μάλιστα τοὺς βοηθεῖ μὲ πᾶσαν δύναμιν καὶ μὲ κάθε δόλιον τρόπον, διὰ νὰ κατατυραννοῦν τὸν λαόν, καὶ προσποιεῖται ὅτι θέλει τὸ καλὸν τοῦ λαοῦ ἀλλὰ μὲ τὰ ἔργα κάμνει ὄλον τὸ ἐναντίον.

Ἐλειδῆ ἐσχάτως εἰς τὸ Μοναστηριακὸν ζήτημα ἐναντίον τοῦ Κανονισμοῦ ἠνάγκασε τοὺς πληρεξουσίους τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ Τμήματος μὲ ἀπειλὰς καὶ φυλακίσεις νὰ ὑπογράψουν τὴν πράξιν, τὴν ὁποίαν συνέταξε καὶ ὑπεστήριξεν ἡ ἐν Ἡρακλείῳ Δημογεροντία καὶ οἱ Ἐπίσκοποι Βλέποντες ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλο μέσον σωτηρίας.

Διὰ ταῦτα ἀποφασίζομεν

Α') Ὅρκιζόμεθα εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας, ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος νὰ πολεμήσωμεν μὲ κάθε *εἰρηνικὸν μέσον* τὴν ἐπίβουλον τοπικὴν κυβέρνησιν καὶ τὰ δόλια σχέδιά της, καὶ νὰ ζητήσωμεν τὴν θεαλεῖαν τῶν κακῶν ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Σουλτάνου.

Β') Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ὁρισθησομένην ἀπὸ τοὺς πατριώτας τῶν Δυτικῶν Ἐπαρχιῶν, ὁ λαὸς τῶν Ἐπαρχιῶν τὰς ὁποίας ἀντιπροσωπεύομεν θέλει συνέλθει μετὰ τῶν ὄλων του καὶ ὑπογράψει μίαν διαμαρτυρήσιν πρὸς τὴν Υ. Π. περιέχουσαν τὰ κατὰ τῆς τοπικῆς κυβερνήσεως μεγάλα παράπονά μας. Παρομοίως διακοινώσεις θέλει ὑπογράψει καὶ ἀποστείλει καὶ πρὸς τοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι τὰ ὄπλα θὰ φέρῃ ὁ λαὸς ἀπλῶς διὰ προφύλαξιν καὶ οὐχὶ δι' ἐπίθεσιν.

Γ') Ἐπειδὴ τὸ κίνημα δὲν εἶναι οὔτε ἐναντίον τῆς Ὑψ. Πύλης, οὔτε ἐναντίον τῶν ἐντοπιῶν Ὀθωμανῶν, διὰ τοῦτο ὁ λαὸς ἐκάστης Ἐπαρχίας θὰ προσκαλέσῃ τοὺς ἐντοπίους Ὀθωμανοὺς νὰ κάθωνται ἡσυχοὶ εἰς τὰς οἰκίας των, καὶ νὰ θεωροῦν τοὺς χριστιανοὺς ὡς ἀδελφούς των, ἀγωνιζομένους ὄχι μόνον διὰ τὰ ἴδια συμφέροντα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ συμφέροντα αὐτῶν τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐὰν δὲ τινες ἐξ αὐτῶν δὲν πείθονται μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, τότε ὁ Χριστιανικὸς λαὸς θέλει τοὺς ἀναγκάσει νὰ μένουν εἰς τὰ ἴδια, καὶ πρὸς περισσοτέραν ἀσφάλειαν θὰ τοὺς ἀφοπλίσῃ καὶ θὰ τοὺς φυλάττῃ περιορισμένους εἰς ἀσφαλὲς μέρος.

Δ') Διὰ τὴν ἐντελῆ ἐπιτυχίαν τοῦ κινήματος πρώτιστον πάντων χρησιμεύει ἡ τάξις. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη καὶ πρέπει νὰ διορισθῇ μία Προσωρινὴ Κυβέρνησις, συγκειμένη ἀπὸ τρία μέλη. Τὰ περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν τριῶν τούτων μελῶν τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως ἀφίνονται εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Δυτικῶν Ἐπαρχιῶν. Εἶναι δὲ καλὸν νὰ διορισθῇ εἰς ἀπὸ ἕκαστον τμήμα, προεδρευόντος τοῦ ἐκ τοῦ δυτικοῦ Τμήματος.

Ε') Ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις θέλει διορίσει πέντε ἢ ἕξ ἄνδρας, ὡς Ὑπουργούς, οἱ ὅποιοι νὰ ἐπιτατοῦν εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς ὑπηρεσίας.

ΣΤ') Εἰς ἕκαστον Τμήμα εἶναι καλὸν νὰ διορισθῇ εἰς γενικὸς στρατιωτικὸς Ἀρχηγός, ὑπακούων ἀμέσως εἰς τὰς διαταγὰς τῆς Κυβερνήσεως, καὶ διευθύνων τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν διαφόρων Ἐπαρχιῶν τοῦ Τμήματος.

Ζ') Εἶναι καλὸν καὶ πρὸς ἀποφυγὴν ἀντιζηλιῶν καὶ ἀτακτημάτων, καὶ διὰ τὴν ἁρμονίαν, ὁμόνοιαν καὶ εὐταξίαν τοῦ λαοῦ, ἕκαστον χωρίον νὰ ἐκλέξῃ ἓνα ὄπλαρχηγὸν καὶ δύο συμβούλους τοῦ ὄπλαρχηγοῦ. Οἱ δὲ τρεῖς αὐτοὶ ὄλων τῶν χωρίων ἐκάστης Ἐπαρχίας συνερχόμενοι θὰ ἐκλέξουν διὰ πλειονοψηφίας ἓνα Στρατιωτικὸν Διοικητὴν ὅλης τῆς Ἐπαρχίας καὶ δύο συμβούλους αὐτοῦ. Ὅλοι δὲ οὗτοι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Ἐπαρχιῶν ἐκάστου Τμήματος θὰ ὑπακούσουν εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ Γεν. Στρατιωτικοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Τμήματος, ὁ ὁποῖος θὰ λαμβάνῃ τὰς ὁδηγίας ἀπὸ τὴν Προσωρινὴν Κυβέρνησιν καὶ τὸ Ὑπουργεῖον.

Η') Τὰ σχέδια τῶν διαμαρτυρήσεων πρέπει νὰ εἶναι ἔτοιμα, ὥστε ἐκάστη Ἐπαρχία νὰ ἔχῃ τὰ ἰδικὰ της μίαν ἡμέραν πρὸ τοῦ κινήματος· ἢ δὲ σύνταξις αὐτῶν ἀφίηται εἰς τὴν διάθεσιν τῶν Δυτικῶν Ἐπαρχιῶν. Τὰ λοιπὰ χρῆμα καὶ διὰ τὴν διοίκησιν τοῦ τόπου καὶ διὰ τὰς σχέσεις ἡμῶν πρὸς τὴν Ὑψ. Πύλιν καὶ τὰς Μεγάλας Δυνάμεις θέλει ἐκτελεῖ ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις μὲ τὸ Ὑπουργεῖον.

Θ.) Παρακαλοῦμεν τοὺς πατριώτας τῶν Δυτικῶν Ἐπαρχιῶν, καὶ προσκαλοῦμεν αὐτοὺς ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας καὶ τῆς Πατρίδος νὰ λάβουν, ὡς πάντοτε, καὶ πάλιν τὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὰ ἀνωτέρω, καὶ νὰ μᾶς εἰδοποιήσουν τὴν ἡμέραν καθ' ἣν πρέπει νὰ γίνῃ τὸ κίνημα γενικῶς, διὰ νὰ τοὺς ἀκολουθήσωμεν καὶ νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅλας τὰς ἀποφάσεις καὶ τὰ σχέδια τῶν πρὸς τὸ καλὸν τῆς πατρίδος.

Ι.) Ἐπικαλούμενοι τὴν θείαν ἀντίληψιν καὶ βοήθειαν ἐλπίζομεν διὰ τῆς ὁμονοίας καὶ τῆς φρονήσεως ὅτι θέλει βελτιωθῇ ἡ τύχη τῆς Πατρίδος.

Ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης τῇ 3 Μαρτίου 1866».

Ἀπὸ αὐτὸ βγαίνει ὅτι ὁ Δενδρινὸς περιορίσθη νὰ τοὺς συστήσῃ νὰ δώσουν στὸ κίνημα χαρακτήρα εἰρηνικὸ καὶ νὰ περιορισθοῦν στὸ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὴν Πύλιν νὰ διορθωθῇ ἡ διοίκησις τῆς νήσου καὶ ἔμμεσα τὴν ἀνάκληση τοῦ Ἰσμαὴλ Πασᾶ καὶ νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τὴ Δ. Κρήτη γιὰ νὰ ἐνεργήσουν ὅλοι μαζί.

Θὰ τοὺς συνέστησε νὰ διατυπώσουν τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ σχέδιά των γραπτὰ καὶ νὰ τὰ γνωρίσουν κατόπιν μὲ ἀνθρωπὸ των στοὺς Ρεθεμνιώτες καὶ τοὺς Χανιώτες· ἐκεῖνος θὰ μιλοῦσε περνώντας ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο μὲ τὸ ρῶσο πράκτορα καὶ μὲ ὅσους τὸν πλησίαζαν στὰ Χανιά.

Γιὰ τὸ ποῖον καὶ πῶς τὸν ἔστειλαν στὴ Δ. Κρήτη γράφει ὁ Κορωνάιος τὰ ἐξῆς:¹ «Τὴν πρὸς τούτους ἐπιστολὴν ἠθέλησαν νὰ πέμψωσι διὰ τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ἐμπορευομένου Ἀναγνώστου Λουλούδη ἐκ Σφακιῶν, ὃν καὶ

¹ Κεφ. Ε' σ. 10 ἔ.

ἐμύησαν εἰς τὰ τῆς συνωμοσίας· ἀλλ' οὗτος δὲν ἐδέχετο τὴν ἀποστολὴν πρὶν ἢ ἀκούσῃ καὶ βεβαιωθῆ ἀπὸ στόματος τοῦ Ρώσου πράκτορος περὶ τῶν ἐνεργουμένων καὶ περὶ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ κινήματος ὑπὸ τῆς Ρωσίας ὡς ἔλεγον αὐτῶ οἱ συνωμοταί. Εἰδοποιηθεὶς ὁ Ὑποπρόξενος ἐδέχθη νὰ ἴδῃ αὐτὸν μετὰ δύο ἐκ τῶν συνεταιρίων εἰς τὴν Λέσχη τῆς πόλεως, τὴν μεσημβρίαν ἀκριβῶς, καθ' ἣν ὥραν δηλαδὴ ἦτο κενὴ ἡ Λέσχη. Ὁ κ. Σαρολίδης καὶ Μ. Βιστάκισ ὠδήγησαν τὸν ῥηθέντα Ἄ. Λουλούδη εἰς τὴν Λέσχη, ὅπου ἔλθων καὶ ὁ Ὑποπρόξενος ἐνεθάρρουνεν αὐτὸν διαβεβαιώσας ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ ὠφελῆθῃ ἡ Κρήτη καὶ ὅτι ἡ Ρωσία εἶναι πρόθυμος νὰ δώσῃ πᾶσαν ὑποστήριξιν πρὸς τὸν Κρητικὸν Λαόν, τοῦ Λουλούδη πεισθέντος ἐντελῶς συνετάχθη τὸ πρόγραμμα τῆς συνωμοσίας. . . .»

Ὁ Ἄ. Λουλούδης ἐπῆγε τὶς πρῶτες μέρες τοῦ Μάρτη πρῶτα στὸ Ρέθυμνο καὶ ἔδωκε στὸ ρῶσο πράκτορα Γ. Σκουλούδη τὸ πρόγραμμα νὰ τὸ ἀντιγράψῃ γιὰ τοὺς Ρεθεμνιώτες.—ἀπὸ ἐκεῖνον τὸ ἐπῆρεν ἀργότερα ὁ Κορωνάιος.—κατόπιν μὲ ἐπιστολὰς καὶ τὸ πρόγραμμα προχώρησε πρὸς τὰ Σφακιά.¹

Ὁ Δενδρινὸς γράφει ἀπὸ τὰ Χανιά στίς 8 Μαρτίου στὸ Μιτσοτάκι² ὅτι «ἡ θεραπεία δὲν εἶναι ἀδύνατος καὶ ὅτι ἔγκειται μόνον καὶ μόνον ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ».

Μόλις ἔκαμαν τὸ πρόγραμμα καὶ ἔφυγεν ὁ Λουλούδης γιὰ τὴ Δ. Κρήτη, ὁ Μ. Βιστάκισ γράφει στίς 7 Μαρτίου στὸ Λόγιο.³ «Ἡ ἐμπορικὴ ἐταιρία μας, ἦν σὰς προανήγγεिला, ὀλονὲν καταρτίζεται καὶ ὅσον οὕτω κάμνει ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν της. Παρακαλεῖσθε λοιπὸν κατ' ἀπόφασιν τῆς ἐταιρίας νὰ συντάξῃτε τὴν πρὸς τοὺς τρεῖς Μ. προστάτας αὐτῆς διακήρυσιν περὶ τῆς συστάσεως καὶ τοῦ σκοποῦ της περιέχουσάν ἀπαντας **τοὺς τίτλους καὶ τὰ δικαιώματα** ἅτινα φυσικώτατα ἀπεκδέχεται. Θέλει συνταχθῆ γαλλιστί... νὰ προσλάβῃτε συνεργοὺς δύνασθε πλείστους καὶ νὰ συμβουλευθῆτε.. Κατ' ἀπόφασιν τοῦ προέδρου της συντάξατε καὶ ἐτοιμάσατε τὰ ἐγγράφα καὶ ἅμα ἀκούσαντες τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν μας νὰ κατέλθῃτε ἔχοντες αὐτὰς καὶ ἐφωδιασμένοι μὲ πᾶν τὸ ἀναγκαῖον εἰς τοιαύτας ἐργασίας. Ὁ ὑμέτερος Μιχ. Βιστάκισ. Ἄσπασέ μου τὸν κ. Στ. Παπαδάκιν».

Ἀπὸ γράμμα τοῦ Σταυρουδῆ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὸ Λόγιο φαίνεται ὅτι ἐζήτησαν καὶ ἐκεῖνου τὴ βοήθεια γιὰ νὰ συντάξουν τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὶς Δυνάμεις,⁴ πού στὸ τέλος τὸ ἔκαμαν ὁ Μ. Ρενιέρης, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ

¹ Κορων. Γ' 84.

² Μουρέλλου 1589.

³ ΑΔ.

⁴ Στίς 15 Μαρτίου 1866 γράφει (ΑΔ.) πάνω κάτω «Ἀδελφοί αἰσθάνομαι ἀπερίγραπτον τὴν χαρὰν διὰ τὴν προσέγγισιν τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἡ πατρις μας θέλει δείξῃ καὶ πάλιν ὅτι εἶναι πρότυπον τοῦ ἡρωϊσμοῦ μέρος..». Τονίζει 1) τὰ ἐλαττώματα τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ ἔλλειψιν νόμων καὶ ἐξ αἰτίας τῆς γελοίας ὀργάνωσός της, ὅπως εἶναι τὸ νὰ ἐκλέγῃ ὁ λαὸς κάθε δύο χρόνια δικαστές, 2) τὴν ἀφιλανθρωπία τῆς

κάτω. Στις 18 Μαρτίου γράφει ὁ Λόγιος στὸ Βιστάκι ὅτι θὰ τὸ ἔφερε μὲ πρῶτο πλοῖο ὁ Στ. Παπαδάκης.¹ Ἐπρεπε ὅμως νὰ φροντίσῃ νὰ τὸ πάρῃ ἀπὸ τὸ πλοῖο ἂν δὲν θὰ ἐπέτρεπαν στὸν Παπ. νὰ βγῆ στὸ Ἡράκλειο. Πραγματικὰ ὁ Παπ. ἀφοῦ συνεννοήθηκε καὶ μὲ τὸ Λ. Βούλγαρη, πού τὸν συναντοῦσε συχνὰ στοῦ Ἐ. Βιβιλάκι, ἔφυγαν καὶ οἱ δυὸ ὁ ἕνας γιὰ τὸ Ἡράκλειο καὶ ὁ ἄλλος μὲ τοὺς δικούς του γιὰ τὴ Θεσσαλία.²

Τις πρώτες ἡμέρες τῆς Μεγαλοβδομάδας (Πάσχα ἦτο στις 27 Μαρτίου) ἔβγαινε ὁ Παπ. στὸ Ἡράκλειο χωρὶς νὰ τὸν ἐμποδίσῃ κανεὶς.³

Τοῦ Βιστάκη ὅμως δὲν ἄρесе τὸ ὑπόμνημα πού βαστοῦσε καὶ γράφει στις 25 Μαρτίου στὸ Λόγιο:⁴

«Αἱ ἰδέαι ἡμῶν εἰσι λίαν περιορισμέναι ἐνῶ ἡ ἐπιχειρήσις προώρι-
σται μέχρι τοῦ τελείου καὶ εἶναι μεγίστη πιθανότης, ἵνα μὴ εἴπωμεν βε-
βαιότης, ὅτι θέλει ἐπιτύχει νὰ προβῆ μέχρι τῶν δύο ὑπερτάτων σημείων,
εἰς ἃ σπεύδουσι πᾶσαι αἱ τοιοῦτου εἴδους ἐπιχειρήσεις, ὥστε πρὸς τὸ τέ-
λειον ἀποβλέποντες.. ἐλπίζομεν μετὰ βεβαιότητος.. ὅτι τὸ ὑπ' αὐτὸ ἀμέσως
θέλομεν ἀποκτήσει ἀφεύκτως... Ὡστε ἡ διακήρυξις, ἣν ἐπεφορτίσθητε καὶ
(ἔστείλατε) καθίσταται ματαία, ἅτε δη λίαν **περιορισμένη** καὶ μὴ πρὸς
τὸν σκοπὸν ἡμῶν τείνουσα». Τοῦ ζητᾶ λοιπὸν νὰ κάμῃ διορθώσεις «σκο-
ποῦντες πάντοτε τὸ τέλειον... ἔχοντες πάντοτε ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ τιθέμενος
σκοπὸν τὸν ἥλιον καὶ πρὸς τοῦτον βλέπων»... θὰ τὸν πλησιάζῃ κάπως, ἀλλὰ
στὸ τέλος ζητᾶ ἀκόμη περισσότερο: «νὰ συντάξῃτε ὅσον τάχος νέαν, σκοπὸν
ἔχουσαν τὰ δύο ὑπερτάτα καὶ τέλεια». Καὶ σὲ ὑστερόγραφο «Ὁ κύριος
σκοπός... νὰ ζητήσωμεν τὴν βοήθειαν τῶν τριῶν μεγάλων ἐμπόρων διότι
εἴμεθα ἄξιοι καλύτερας τύχης.. νὰ προσθέσετε ὅμως καὶ ὅσας δυστυχίας
ὑπέφεραν οἱ παλαιοὶ ἔμποροι»..

Σαυτὴ βλέπομεν πὼς ὁ Βιστάκης λησιμονεῖ πιά τὸ «πρόγραμμα τῆς
συνωμοσίας» καὶ τοὺς σκοποὺς πού ἔθεταν σαυτό. Πρέπει νὰ ζητηθῆ ἀπὸ
τις Δυνάμεις ἡ ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα ἢ τοῦλάχιστο ἡ αὐτονομία. Αὐτὴ
δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι θὰ τὴν πετύχουν. Τὶ τὸν ἔκαμεν ἄραγε ὥστε νὰ προ-
χωρήσῃ τόσο στὰ σχέδια καὶ στις ἐλπίδες του; Τὸ ὅτι ἡ ἔνωση ἦταν ἡ ἐπι-
θυμία αὐτοῦ καὶ ὅλων τῶν πατριωτῶν στὴν Κρήτη κανεὶς δὲν ἀμφιβάλλει.
Ἐκεῖνο, πού τὸν ἔκαμεν ὅμως νὰ νομίσῃ ὅτι ἦρθεν ὁ καιρὸς γιὰ νὰ
τὴν ἐπιδιώξῃ κανεὶς, ἦταν ἡ πολιτικὴ κατάστασις ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ
τελευταία στὴ Βαλκανικῇ.

διοικήσεως, 3) τὴν ἔλλειψιν δρόμων καὶ γεφυρῶν, 4) τὸ παράλογο τοῦ στρατ. φόρου,
5) ὅτι τὸ Χάτσι-Χουμαγιούν δὲν ἐφαρμόσθηκε. Καὶ ἀφοῦ λέγει ὅτι ἡ ἔκθεσις πρέπει
νὰ εἶναι λεπτομερής, προσθετεῖ: «Ἐπιφυλάττομαι ἀκολούθως νὰ ἀναπτύξω περισσό-
τερον τὸ ἐν λόγῳ θέμα».

¹ Σουλ. Κορ. (ΓΑΚ.).

² Παπαδ. Ἄπομν. σ. 11. Γιὰ τὴ σύλληψιν τοῦ Λ. Βούλγαρη δεξ τὸ φύλλο τῆς
2 Μαΐου 1866 τοῦ «Αἰῶνος».

³ Παπαδ. Ἄπομν. ἔ. ἁ.

⁴ ΑΛ.

Τὴ νύχτα τῆς 10 - 11 Φεβρουαρίου 1866 εἶχαν διώξει ἀπὸ τὶς Πα-
ραδουνάβειες ἡγεμονίες τὸν ἡγεμόνα Ἀλέξανδρο Α. Κούζα.

Κατόπιν οἱ Δυνάμεις δὲν συμφωνοῦσαν μεταξὺ τους πῶς νὰ λύσουν
τὸ ζήτημα, ποῦ εἶχε δημιουργηθῆ. Ἀποφάσισαν λοιπὸν νὰ συγκαλέσουν
διάσκεψη στὸ Παρίσι γιὰ νὰ τὸ μελετήσῃ. Στὶς 26 Φεβρ. ἔγινε ἡ πρώτη
συνεδρίαση καὶ στὶς 16 Μαρτίου ἡ δεύτερη.¹ Σαυτὴν ἔγινε φανερὴ ἡ
διχογνωμία τους. Ὁ πρόεδρος στὴ διάσκεψη καὶ Ὑπ. τὴν Ἐξ. τῆς Γαλλίας
θὰ ἐπρότεινε μιὰ συμβιβαστικὴ λύση στὴν τρίτη συνεδρία.

Τὰ Ἀθηναϊκὰ φύλλα ἀπὸ τὶς 25 Φεβρ. δημοσιεύουν εἰδήσεις καὶ
ἄρθρα γιὰ τὸ τί γίνεται στὴ Ρουμανία καὶ στὸ Παρίσι.² Οἱ Ἕλληνες πα-
τριῶτες σκέπτονται ὅτι ἡ διάσκεψη αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐξετάσῃ καὶ τὸ
κρητικὸ ζήτημα, ἂν ἐδημιουργεῖτο τέτοιο. Γιαυτὸ ἐπρεπε νὰ βιαστοῦν καὶ
νὰ στείλουν καὶ ὑπόμνημα στὶς Δυνάμεις.

Ὁ κίνδυνος μάλιστα νὰ ἀρχίσῃ καὶ πόλεμος μεταξὺ Πρωσσίας καὶ
Αὐστρίας,³ ἔκανε τὸ Βιστάκι καὶ τοὺς ἄλλους νὰ ἐλπίζουν ὅτι ἡ Τουρκία
γιὰ νὰ μὴν ἔχη περισσότερες ἐσωτερικὲς ταραχὲς θὰ παραχωροῦσε στὴν
Κρήτη αὐτονομία.

Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ρουσάκις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὴ Δ. Κρήτη χωρὶς νὰ
κάμῃ τίποτε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀ. Λουλούδη δὲν εἶχαν καμιὰ εἶδηση, ἀποφά-
σισαν νὰ πῆρῃ ὁ ἴδιος ὁ Ἰ. Μιτσοτάκις στὰ Χανιά γιὰ νὰ σπρώξῃ περισ-
σότερο τὰ πράγματα.⁴

Καὶ ὁ Παπαδάκις εἶχε βγῆ στὸ Μεραμπέλλο τὴ Μ. Πέμπτη γιὰ νὰ
εἰδοποιήσῃ τοὺς ἄλλους, ὅτι δὲν εἶχε προχωρήσει τόσο ἡ προετοιμασία
ὥστε νὰ ἀρχίσουν τὸ κίνημα τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ὅπως εἶχαν σχεδιάσει
στὴν ἀρχή.⁵

¹ Καρολίδου Π. Σύγχρονος Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς
Ἀνατολῆς Ζ' σ. 48 ἔ. Μίλλερ Οὐίλ. Ἡ Τουρκία καταρρέουσα 405 ἔ.

² Δὲς τὰ φύλλα τῆς «Αὐγῆς» τῆς 25 καὶ 26 Φεβρ. καὶ 11, 15, 19 καὶ 22
Μαρτίου.

³ Δὲς τὰ φύλλα τῆς «Αὐγῆς» τῆς 4, 5, 11, 15 καὶ 18 Μαρτίου 1866 καὶ τὶς ἄλλες
ἐφημερίδες. Πρὸβλ. καὶ Pflug-Hartung Weltgeschichte. Die Zeit der nationalen
Einigung 305 ἔ.

⁴ Παπαδ. Ἀπομν. σ. 13 ἔ.

⁵ ἔ. ἀ.

ΚΕΦ. Γ'. Η ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΚΙΝΕΙΤΑΙ

Γιὰ τὸ τί ἔκαμεν ὁ Ρουσαΐκις, πὺν ἔστειλαν οἱ Ἡρακλειώτες τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1865 στὶς Δ. Ἐπαρχίαις, δὲν ἔχομε καμιὰ θετικὴν πηγὴν. Ἐπειδὴ ὅμως ταιριάζει χρονικὰ μὲ τὸ σχέδιον, πὺν ἀναφέρει ὁ Χ'' Μιχάλης, γιὰ νὰ καταλάβουν τὴ Γραμβούσα τὸν Ἰαν. τοῦ 1866¹ μποροῦμε νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι, ὅταν ἤρθεν ὁ Ρ. καὶ ἄρχισε τίς ἐνέργειάς του γιὰ κίνημα, μερικοὶ δέχθησαν καὶ πρότειναν κατόπιν νὰρχίσουν μὲ τὴν κατάληψιν τῆς Γραμβούσας. Ἀπὸ 1821-30 ἡ Γραμβούσα ἔμεινε τὸ σύμβολον τῆς ἐλευθερίας καὶ κάθε φορὰ, πὺν ἐσχεδίαζαν ἐπανάστασιν, ἐσκέπτοντο νὰ πάρουν καὶ τὴ Γραμβούσα γιὰ νὰ τὴν ἔχουν ὡς βάση.² Ὁ Χ'' Μιχάλης πούθενά στὰ Ἀπομνημ. του δὲν μιλά γιὰ τὴν Ἀ. Κρήτην, ἀν καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφιβάλλῃ, πὺς ἤξερε καὶ τοῦ Λουλούδη καὶ τοῦ Ι. Μιτσοτάκι τοῦλάχιστον τίς ἐνέργειαις καὶ ἀν δὲν ἤξερε τοῦ Ρουσαΐκι, κιαὐτὸ γιὰτι μὲ τὸ κῦρος πὺν εἶχε τότε ὁ Χ'' Μιχάλης, γιὰ νὰ κινήθουν στὶς Δ. Ἐπαρχίαις, θὰ ἐσφιγμομετροῦσαν χωρὶς ἄλλο καὶ ἐκεῖνον.

Ἔστε μποροῦμε νὰ εἰκάσωμεν πὺς ὁ Ρουσαΐκις πρῶτα-πρῶτα εὗρηκε σύμφωνους τὸ Ζουριδομάνωλα ἀπὸ τοὺς Λάγκους καὶ τὸ Γιάννη Φιωτάκη ἀπὸ τὸ Σέλινο καὶ τὸ Ν. Παράσκο ἀπὸ τὴ Μάλεμε, καὶ ὅτι ἐκεῖνοι ἔκαμαν τὸ σχέδιον νὰ ἀρχίσουν τὸ κίνημα παίρνοντας τὴ Γραμβούσα. Τότε ἔστειλαν τὸ Ἰ. Εὐστρ. Βολάνη καὶ ἐκάλεσαν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι τὸ Χ'' Μιχάλη στὰ Χανιά. Ἐκεῖ τὸν περίμεναν οἱ τρεῖς πρῶτοι καὶ τοῦ εἶπαν τὰ καθέκαστα. Τότε ὁ Χ'' Μ. ἔφερεν ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα τὸ Γέρω Κωσταρὸ Βολουδάκι γιὰ νὰ ἀκούσῃ τὴ γνώμην του.³

Καὶ ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος ἦσαν «ἀδελφοὶ» καὶ ὅταν ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ κάτι σπουδαῖον ἔπρεπε νὰ συνεννοηθῶν ἀναμεταξύ τους, μάλιστα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ κινήματος τοῦ 1860. «Ἀδελφὸς» θὰ ἦταν καὶ ὁ Ἰ. Φιώτης, γιὰτι ὅπως λέγει ὁ Χ'' Μ., οἱ τρεῖς των συνεφώνησαν μὲ ὄρκον νὰ μὴ προχωρήσῃ κανένας σὲ καμιὰ ἐνέργειαν χωρὶς νὰ ρωτᾷ καὶ τοὺς ἄλλους δύο· γιὰ νὰ πάρουν ὀριστικὴν ἀπόφασιν ἔπρεπε νὰ συνεννοηθῶν πιὸ μπροστὰ καὶ τὸν Ἀ. Μανουσογιαννάκη, παλιὸ «ἀδελφὸ» ἀπὸ τὴ Νίμπρο τῶν Σφακιῶν καὶ ἓνα ἄλλο «ἀδελφὸ» ἀπὸ τὴν Κίσαμον· ποιὸν θὰ ἀποφάσιζαν ἀργότερα. Ἔτσι οἱ πέντε αὐτοί, ἓνας ἀπὸ κάθε ἐπαρχίαν, συνεννοη-

¹ Χ'' Μιχάλη Γιάνναρη Ἀπομνημονεύματα. Ἐλευθέρα Γνώμη-Χανίων ἀρ. 8 τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1930.

² Τὴ Γραμβούσα τὴν ἀναφέρουν καὶ στὸ Ὑπόμνημα πρὸς τοὺς Μονάρχας ἴσως νὰ ἀσχοληθῶ καὶ ἐγὼ σύντομα μ' αὐτή.

³ Πρβλ. Χ'' Μιχάλη Ἀπομν. ἔ. ἀ.

μένοι ἀναμεταξύ τους, θὰ ἔπαιρναν ἀποφάσεις.¹ Οἱ συνεννοήσεις ὁμως δὲν ἐπροχωροῦσαν καὶ τόσο γρήγορα καὶ δὲν εἶχαν καταλήξει σὲ ἀποφάσεις, ἴσως καὶ ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς τοὺς Ἑρακλειώτες, ὅταν ὁ Δενδρινὸς ἐγύρισεν ἀπὸ τὴν Πόλη μέσο Ἑρακλείου καὶ Ρεθύμνου ἀρχῆς τοῦ Μάρτη στὰ Χανιά.²

Τότε μίλησε γιὰ τὰ σχέδια τῶν Ἑρακλειωτῶν, μὲ τὸ Χ' Μιχάλη τὸν Κωσταρὸ καὶ τὸν Κορκίδη κ. ἄ.³ Ἐκεῖνοι ἀποφάσισαν νὰ στείλουν τὸ Γιανναρομιχελὴ στὴ Σύρο, γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴ γνώμη τοῦ Χαρ. Ζυμβρακάκη πού τοῦγραψαν γιὰ νὰ εἶναι ἐκεῖ στὶς 25 τοῦ Μάρτη. Τὸν ἀπεσταλμένο τους ὁμως τὸν ἐπίασαν, ὅταν ἤθελε νὰ μπῆ στὸ βαπόρι γιὰ τὴ Σύρο.⁴

Ἐν τῷ μεταξύ εἶχεν ἔλθει καὶ ὁ Ν. Λουλουδῆς στὰ Χανιώτικα. Ὁ Ρουσαῖκις θὰ τοῦ εἶχε πεῖ — πού καὶ τότε ἄγνωστο — γιὰ τὶς δικές του ἐνέργειες, καὶ ἔτσι ὁ Ν. Λ. ἦρθε σιτὸς Λάκκιους, ὅπου εὗρηκε τὸ Ζουριδομάνωλα. Ἐκεῖνος περιμένοντας ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι θὰ ἐφρόντιζαν γιὰ νὰ διαδοθῇ ἡ ἰδέα τοῦ κινήματος, εἶχε συνεννοηθῆ μὲ τοὺς πλὸ πολλοὺς νέους τοῦ χωριοῦ του, καὶ ὅταν ἦλθεν ὁ Ν. Λ. μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς ὀρκωμοσίας καὶ τὶς ἄλλες ὁδηγίες, ὠρκίσθησαν στὶς 30 τοῦ Μάρτη κάπου 27 νέοι στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου «ἀπὸ σήμερον συνδεδεμένοι . . ὡς ἀδελφοί . . ἄνευ δυσαρρεσκείας καὶ ἔριδος . . νὰ ὑπερασπισθῶμεν . . κατὰ πρῶτον μετὰ τῶν λοιπῶν συμπατριωτῶν ἡμῶν τὰ ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καταπατηθέντα δικαιώματα τοῦ λαοῦ, καὶ νὰ προβῶμεν κατόπιν συνασπισμένοι ἂν ἐγκριθῇ δημοφώνως καὶ μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος».⁵ Τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετη ἡ ὀρκωμοσία αὐτὴ μὲ τὶς ὁδηγίες, πού ἔφερνε ὁ Ν. Λουλουδῆς, φαίνεται φανερὰ ἀπὸ τὸν ὄρκο πὸν ἔδωκαν Ἐκεῖνες τὶς μέρες ἔρχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἱ. Μισσοτάκις στὰ Χανιά καὶ ἡ κίνηση ἔγινε ζωηρότερη.⁶ Γράμματα ἐπέλλοντο σῆδες τὶς διευθύνσεις, ἐνῶ καὶ οἱ Λακκιῶτες συναντοῦνταν μὲ τοὺς Σελινιώτες στὸν Ὀμαλό.⁷ Ἐκεῖ ἀποφάσισαν νὰ καλέσουν καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες δυτικῆς ἐπαρχίης γιὰ νὰ πάρουν ὀριστικὴ ἀπόφαση στὶς 10 τοῦ Ἀπριλίου.⁸

¹ ἔ. ἄ.

² Δὲς πρὸ πάνω σελ. 38 ἔ.

³ Ὁ Κορων. (Κεφ. Ε', σελ. 10) γράφει: «Εἰς Χανιά ἀφίχθεις ἐκάλεσε τὸν Κωσταρὸν Βελουδάκη, Χ' Μιχάλην καὶ Κορκίδην εἰς οὓς εἰπόν τὰ αὐτὰ προέτρεψεν εἰς ἐνέργειαν. Καὶ οὗτοι μὲν παραδεχθέντες τὰ λεχθέντα ἀπεχώρησαν ὅπως συνεννοηθῶσι μετὰ τῶν φίλων των, ἐκεῖνος δὲ ἐπεμψεν ἐπιστολὴν εἰς τὸν Ὑποπρόξενον . . .». Ὁ Driault-Lheritier (Γ', 873) γράφει ὅτι συνεννοήθη καὶ μὲ τὸ Φούμη.

⁴ Χ' Μιχάλη ἹΑπομν. ἔ. ἄ. ἀριθ. 9 τῆς 15-X-1930.

⁵ ἔ. ἄ. Κριάρη Γ', 105 Μουρέλλου 1582.

⁶ Παπαδίκη Στυλ. ἹΑπομνημονεύματα σ. 13, δὲς στὸ Παράρτ. τὴν Ἑμπιστευτ. ἹΑναφορὰ Σακοπ. τῆς 9 Ἀπριλ. 1866.

⁷ Πρβλ. Σακόπουλο ἔ. ἄ. καὶ Derché πρὸς τὸ Droyn de Lhuys τῆς 30 April. 1866 (Archives Diplomatiques 1867, I. 334).

⁸ Σακ. ἔ. ἄ. Χ' Μιχάλη ἔ. ἄ.

Τὰ μεσάνυχτα τῆς 4 πρὸς 5 Ἀπριλίου ὁ γούμενος τοῦ Γκουβερνέτου — μονῆς στὸ Ἀκρωτήρι — Μισαήλ ἔρχεται καὶ ἐκθέτει στὸν Ἕλληνα Πρόξενο Σακόπουλο τὸ τί συνέβαινε καὶ κατόπιν τοῦ ζητοῦσε τὴ γνώμη του, γιὰ τὸ τί νὰ κάμουν. Ἐπειδὴ δὲ μπορούσε νὰ σταματήσῃ δλότιστα τὸ πρᾶγμα, ἐκεῖ πού εἶχε προχωρήσει, συνέστησεν ὁ Σακ. στὸ Μισαήλ νὰ περιορισθοῦν στὸ νὰ ζητήσουν μὲ εἰρηνικὰ μέσα ἀπὸ τὸ Σουλτάνο, νὰ διορθωθῇ κάπως ἡ διοίκησις, νὰ ἐλαττωθοῦν οἱ φόροι, νὰ ἀνακληθῇ ὁ Ἰσμαήλ καὶ τὰ παρόμοια. Τὸν ἔκαμε προσεκτικὸ γιὰ νὰ μὴ ζητήσουν τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας καὶ τοῦ ὑπέδειξε νὰ ζητήσουν καὶ ἄλλων γνώμες ἐνῶ καὶ ἐκεῖνος θὰ ἐπερίμενεν ὁδηγίαι ἀπὸ τὸν Ὑπ. τῶν Ἐξωτερικῶν.

Μετὰ τὴ νυκτερινὴ αὐτὴ συνάντησις ὁ Ἰ. Μισοτάκις στίς 7 Ἀπριλίου μίλησε καὶ ἐκεῖνος σχετικὰ μὲ τὸ Σακ. Τοῦ εἶπεν ὅτι δὲν μπορούσε νὰ σταματήσῃ ἢ ὑπόθεσις, γιὰτι οἱ ἐπαρχίαι εἶχαν συνεννοηθῇ γιὰ νάρχιση πρὸς λίγο τὸ κίνημα· μόνον οἱ σκοποὶ του ἔπρεπε νὰ καθορισθοῦν καὶ ὁ τρόπος πού θὰ τοὺς ἐπεδίωκαν. Ἐπειδὴ ὁ Σακ. ἦταν πάντα ἐπιφυλακτικὸς τοῦ μίλησε καὶ ὁ Δενδρινός. Τοῦ εἶπεν ὅτι καὶ ἐκεῖνος δὲν θέλει ἐπαναστατικὸ κίνημα, «θεωρεῖ ὅμως ἀναγκαῖον καὶ ὠφέλιμον νὰ ζητήσωσιν εἰρηνικῶς δι' ἀναφορῶν μεταρρυθμίσεις τινάς, εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα, οἷον κατάργησις τῶν νέων φόρων, ἐλευθεραὶ ἐκλογαὶ δημογερόντων καὶ ἐφόρων, τακτικὴ καὶ ἀκριβὴς διαχείρισις τῆς ὑπηρεσίας τῶν πρώτων, εἰς οὓς πολλὰ καταχρήσεις γίνονται, τακτικὰ δικαστήρια, κατασκευὴ ὁδῶν κλπ. καὶ προσέτι φρονεῖ ὅτι *ἡδύνατο οὐχὶ ἀνωφελῶς νὰ ζητήσωσι καὶ αὐτοδιοίκησιν*».¹

Ὁ Χ" Μιχάλης εἰδοποιήθη ἀπὸ τοὺς Λακκιῶτες γιὰ νὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνος στὸν Ὁμαλό στίς 10 τοῦ Ἀπρίλη.² Γιαυτὸ θὰ τὸν παρεκίνησέ καὶ ὁ Δενδρινός. Καὶ ὁ Ἰσμαήλ ἐπειδὴ εἶχε μάθει ὅτι κάτι γίνετο στοὺς Λάκκους, ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Χ" Μιχ. νὰ πάη γιὰ νὰ καθησυχάσῃ τοὺς χωριανούς του. Ὁ Χ" Μιχ. ἐπῆρε τότε ἄδεια καὶ ἐπῆγε πρῶτα στὸν Ἀποκόρωνα. Πρὸ τοῦ φύγη συνήνησε τὸν Ἀ. Παναγιωτάκη ἀπὸ τὰ Ῥούματα τῆς Κισάμου καὶ τοῦ εἶπε νὰ πάη καὶ ἐκεῖνος τὴν Κυριακὴν στὸν Ὁμαλό, καὶ μὲ τὸν Γ. Καρκαβάτσο μίλησε σχετικὰ μὲ τὸ κίνημα πού ἐτοιμάζετο. Στὸν Ἀποκόρωνα συναντήθη μετὰ τὸ Μαθιὸ Μυλωνογιάννη καὶ εἶπαν νὰ στείλουν, ἀφοῦ συνεννοηθῇ καὶ μὲ τὸ Κωσταρό, ἀνθρωπὸ τους στὴ συγκέντρωσι τῆς Κυριακῆς.³

Τὸ Σάββατο στίς 9 Ἀπριλίου ὁ Χ" Μιχάλης ἦταν στοὺς Λάκκους. Ἐκεῖ οἱ νέοι εἶχαν δώσει τὸν ὄρκον καὶ δὲν μπορούσαν πιά νὰ γυρῶσιν πίσω. Ἐζήτησαν λοιπὸν καὶ ἀπὸ τὸ Χ" Μιχ. νὰ ἀφήσῃ τίς ἐπιφυλάξεις καὶ νὰ πάη μαζί τους. Ἐκεῖνος τοὺς εἶπεν ὅτι ἐθεωροῦσε ἐπι-

¹ Σακόπουλος ἔ. ἀ.

² Χ" Μιχάλη Ἀπομν. ἔ. ἀ. ἀριθ. 10 τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1866.

³ ἔ. ἀ.

κίνδυνο τὸ ἐπιχείρημα καὶ ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸ χωριό του, πού ἐκινδύνευε νὰ καταστραφῆ ἕξ αἰτίας των, δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς ἀκολοθήσῃ. Οἱ πιὸ γέροι καὶ πιὸ συνετοὶ ἀπὸ τοὺς Λακκιῶτες συμφωνοῦσαν μαζί του. Οἱ νέοι ὅμως δὲν ἤθελαν ν' ἀκούσουν τίποτε. Ἐφθασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀπειλήσουν τὸ Χ" Μιχάλη, πού ἔλεγαν ὅτι ἦταν πουλημένος στὸν Ἰσμαήλ, πὼς θὰ τὸν σκότωναν.¹

Τὴν ἄλλη μέρα ἐπῆγαν οἱ νέοι Λακκιῶτες στὸν Ὀμαλό, ὅπου ἦλθαν καὶ ὁ γιὸς τοῦ Ἄ. Μανουσογιαννάκι Γεώργιος, καὶ ὁ γαμπρὸς τοῦ Μιχ. Μπουγιούκαλος, ὁ Κορκίδης καὶ ὁ Ἰ. Φωτάκις ἀπὸ τὸ Σελίνο, ὁ Ἄ. Παναγιωτάκις ἀπὸ τὴν Κίσσμο καὶ ἀπεσταλμένοι τοῦ Μυλωνογιάννη ἀπὸ τὸν Ἄποκόρωνα. Ἐπειδὴ δὲν εἶχε πάει ἐκεῖ ὁ Χ" Μιχάλης κατέβηκαν ἀπὸ τὸν Ὀμαλό στὴν Βδέστη, πιὸ νοτικὰ ἀπὸ τοὺς Λάικους, ὅπου ἐπῆγε καὶ ἐκεῖνος. Τότε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ συζητήσεις ἐφάνη ὅτι ὑποχωροῦσε καὶ ὁ Χ" Μιχάλης καὶ ἐδέχετο νὰ συνεργασθῆ μαζί τους. Συμφώνησαν νὰ περιορισθοῦν γιὰ τὴν ὥρα στὸ νὰ κάνουν ἀναφορὰ στὸ Σουλτάνο καὶ τοὺς Προξένους γιὰ νὰ ἀνακληθῆ ὁ Γεν. Διοικητής, νὰ περιορισθοῦν οἱ φόροι κλπ.

Τὴν ἀπόφασί τους αὐτὴ ἐγνώρισαν ἀμέσως στὶς ἄλλες ἐπαρχίες καὶ τὶς ἐκαλοῦσαν νὰ στείλουν ἀντιπροσώπους τους γιὰ νὰ ὑπογράψουν τὴν ἀναφορὰ.²

Ἀπὸ τότε ἔπαψαν πιά τὶς προφυλάξεις καὶ παντοῦ μιλοῦσαν γιὰ τὴν ἀναφορὰ πού θ' ἄστειλαν μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐνθουσιώδεις νέους ἐπέμεναν ὅτι «εἶναι ἀνάγκη νὰ ματωθῆ ἡ Κρήτη καὶ νὰ χτυπήσῃ ὁ πυρὸβολος». Αὐτοὺς προσπαθοῦσε ὁ Δενδ. μὲ τοὺς συνετώτερους νὰ τοὺς συγκρατοῦν, ὅσο μποροῦσαν.³

Ὁ Γεν. Διοικητὴς ἄρχισε νὰ ἀνησυχῆ, παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ Χ" Μιχ., ὅτι μὲ τὸ νὰ ἀνακατευτῆ φαινομενικὰ ὁ ἴδιος ἐκέρδισε τὴν ἐμπιστοσύνη τους καὶ ἔτσι θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς καθησυχάσῃ.⁴

¹ ἔ. ἀ. ἀριθ. 10 καὶ 11 τῆς 16 καὶ 17 Ὀκτωβρίου.

² ἔ. ἀ. ἀριθ. 11/17-Ι-1930 πρβλ. καὶ Σακόπουλο ἔ. ἀ.

³ Ὁ Σακόπ. στὶς 18 Ἀπρίλ. 1866 γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (Α. Υ. Ε.). «Ἐν τούτοις αἱ τοιαῦται ἐνέργειαι δὲν εἶναι πλέον μυστήριον ὅλοι οἱ ἄνθρωποι καὶ εἰς αὐτὰ τὰ δημόσια μέρη ὁμιλοῦσι περὶ αὐτῶν ἀπροκαλύπτως καὶ πάντες περιμένουσι τὸ ἀποησόμενον, τινὲς δὲ καὶ μετὰ φόβου» δὲς καὶ Ψιλίχη Γ', 873.

⁴ Χ" Μιχάλη Ἀπομν. ἔ. ἀ. ἀρ. 13 τῆς 19-Χ-1930. Καὶ ὁ Σακόπουλος γράφει στὴν ἐκθεση 18 Ἀπρίλ. 1866 (Α. Υ. Ε.). «Ὁ Γεν. Διοικητὴς οὐδὲν μέτρον ἔλαβεν εἰσέτι, οὐδ' ἔχει ἴσως εὐλογοφανῆ ἀφορμὴν νὰ ἐνεργήσῃ τι βίαιον, ἐπαναλαμβάνει εἰς ὅλους ὅτι οἱ ἐνεργοῦντες τὰ τοιαῦτα εἶναι ἄνθρωποι ἄσημοι καὶ ἐγκληματίαι καὶ χρεωκόποι» ὅτι τὰ παράπονά των εἶναι ἄδικα καὶ παράλογα καὶ ὅτι τὸ πρᾶγμα θέλει διασκεδασθῆ εἰρηνικῶς ὡς εἰς τοῦτο ἀσχολεῖται. Παράδοξον δ' εἶναι ὅτι μεταξὺ τῶν συνελθόντων ἀτόμων ὑπάρχουσι καὶ τινες εἰς οὓς ὁ Γεν. Διοικητὴς εἶχε προσωπικὴν φιλίαν καὶ πλήρη πίστιν, οἷον ὁ Χατζη-Μιχάλης, ἄνθρωπος ἐπιρροῆς καὶ κουμπάρου τοῦ Διοικητοῦ. Μόλα ταῦτα ὅλοι συνομολογοῦν ὅτι ὁ Γεν. Διοικητὴς εἶναι τεταραγμένος καὶ λιαν ἀνήσυχος καὶ προσπαθεῖ νὰ περιποιηθῆ ὅλους καὶ ἰδίως τὸ Προξενικὸν σῶμα . . . ».

Σιγά-σιγά ἄρχισαν νὰ κινουῦνται καὶ οἱ ἄλλες Δ. ἑπαρχίες. Ὁ Σακ. γράφει στὶς 18 Ἀπρ. στὸ Ὑπ. Ἐξ.: «Ἐλέγετο, ὅτι χθὲς ἔμελλον ὅλοι νὰ συνέλθωσιν εἰς ὄρισμένον μέρος, ἵν' ἀποφασίσωσι τελειωτικῶς, ἀλλὰ μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης οὐδὲν θετικὸν ἐπληροφορήθην». Κατὰ τὸν Περίδου¹ «τὴν 16-17 Ἀπριλίου εὐρέθησαν εἰς Κουτσουνάρια περὶ τοὺς 40 πρόκριτοι ἐκ τῶν 5 Ἐπαρχιῶν». Τότε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀποφάσισαν, γιὰ νὰ πείσουν καὶ τὸν Γ. Διοικητὴ γιὰ τὶς εἰρηνικὲς διαθέσεις των, καὶ ὄρισαν τόπο, πού θὰ ἔμαζεύονταν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἑπαρχιῶν γιὰ νὰ υπογράψουν τὴν ἀναφορά, κοντὰ στὰ Χανιά. Ἔτσι τὴν ἡμέρα τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, 20 Ἀπριλίου,² οἱ Λακκιῶτες, ἀφ' οὗ οἱ ἱερεῖς ἐδεήθησαν γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ των καὶ ὁ Παρθένιος Κελαϊδῆς τοὺς ὠμίλησε μὲ μεγάλο ἐνθουσιασμό, κατέβηκαν ἄοπλοι στὸ Φουρνὲ καὶ τὴν ἄλλη μέρα στὸ Σκινέ· οἱ νέοι, πού δὲν ἔνοσῶσαν νὰ πᾶν χωρὶς ὄπλα, θὰ ἐπήγαιναν ἀπὸ ἄλλο δρόμο πρὸς τὸ Ἀλικιανοῦ, ὅπου θὰ ἤρχοντο καὶ οἱ ἄλλοι.

Ὁ Γεν. Διοικητῆς, ἐπειδὴ ἀνησυχῶσε γιὰ τὴν ἔκταση, πού ἔπαιρνε τὸ κίνημα, ἐκάλεσε τοὺς Συμβούλους καὶ τοὺς Δημογέροντας κ. ἄ. καὶ κατόπιν ἔστειλε μιὰν ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ πᾶν καὶ νὰ δοῦν τί θέλουν αὐτοὶ πού ἔμαζεύοντο καὶ ἂν μπορέσουν νὰ τοὺς πείσουν νὰ διαλυθοῦν. Στὴν ἐπιτροπὴ ἦταν καὶ ὁ γέρω-Κωσταρός.

«Τὴν ἐσπέραν λοιπὸν τῆς π. Πέμπτης, γράφει ὁ Σακ.,³ μεταβάντες εἰς τὸ χωριὸν Σκινέ, ἀπέχον 3 ὥρας τῆς πόλεως, εὔρον ὑπὲρ τοὺς 150». Ἐκεῖνοι τοὺς εἶπαν ὅτι, ὅπως βλέπουν, εἶναι ἄοπλοι καὶ ὅτι σὰν πιστοὶ ὑπήκοοι τοῦ Σουλτάνου ἔχουν νὰ τοῦ υποβάλλουν μερικὰ παράπονα καὶ νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὸ ἔλεός του. Γι' αὐτὸ θὰ συντάξουν μιὰν ἀναφορά, πού κατόπιν θὰ τὴν υποβάλουν σ' Ἐκεῖνον. Στὸ Γεν. Διοικητὴ δὲν δέχονται νὰ στείλουν ἐπιτροπὴ, γιὰ νὰ τοῦ διαβιβάσῃ τὰ παράπονά τους, ἐπειδὴ φοβοῦνται ὅτι θὰ τοὺς ξεγελάσῃ πάλι, ὅπως τὸ ἔκαμε καὶ ἄλλη φορὰ. Τοὺς ἐβεβαίωσαν ὅμως ὅτι θὰ τηρήσουν ἀπόλυτη τάξην καὶ ὅτι ἂν κανεὶς κἀνὴ τίποτε, αὐτοὶ

¹ Περίδου Ἀπομν. σελ. 30.

² Τὴν ἡμέρα τὴν ὀρίζει ὁ Χ' Μιχάλης (ἔ. ἄ. ἀριθ. 16/23-X-1930), ἂν καὶ τὴ Μεσοπεντηκοστὴ τὴ θέτει, ἂν δὲν εἶναι τυπογρ. σφάλμα, στὶς 15 Μαΐου, ἐνῶ ἦταν στὶς 20 Ἀπριλίου, γιὰ τὴ Πάσχα ἦταν στὶς 27 Μαρτίου. Μ' αὐτὰ συμφωνοῦν καὶ οἱ ἐκθέσεις τῶν Προξένων Σακοπούλου, Δενδρινοῦ, Derché.

³ Ἐκθεσις τῆς 24 Ἀπριλίου (ΔΥΕ), ἐπομένως τὴν 21 τοῦ Ἀπριλίου. Ὁ Δενδρινὸς γράφει στὸν Ignatiew στὶς 25 Ἀπριλίου (No 22). «Avant hier le G. Gouverneur a chargé quelques primats chrétiens de la ville de se rendre auprès d'eux et de s'enquérir des motifs de cette réunion...». Ὁ Derché ὅμως στὶς 23 Ἀπριλίου γράφει: (Archiv. Diplom. 1867, I 334). «De la plaine d'Omallo, les chrétiens sont descendus, au nombre de 250 disent les uns, de 50, dit le Pacha à Skiney. Le Gouverneur a aussitôt envoyé une Commission... pour leur demander ce qu'il voulaient et les engager à se dissiper κλπ.», ὥστε δὲ φαίνεται ὅτι αὐτὰ γίνονταν ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα. Γι' αὐτὸ δεχόμεστε τὴν πληροφορία τοῦ Σακ. πού συμφωνεῖ καὶ μὲ τὰ περασιμένα καὶ μὲ ὅσα ἀμέσως κατόπιν ἀκολουθοῦν.

οί ίδιοι θὰ τὸν στείλουν δεμένο στὰ Χανιά. Γιὰ νὰ ἀποδείξουν μάλιστα τὴν φιλειρηνικὴν τὴν διαθέσειν θὰ κατεβῶν κοντὰ στὰ Χανιά, ὅπου θὰ περιμένουν νὰ ἔλθουν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐπαρχιῶν γιὰ νὰ υπογράψουν ὅλοι μαζί τὴν ἀναφορά.¹

Ἡ ἀπάντησις αὐτὴ δὲν ἱκανοποίησε τὸν Ἰσμαήλ, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀποφάσισε νὰ στείλῃ στρατὸ γιὰ νὰ τοὺς διαλύσῃ.

Ἐκεῖνοι μέσο Ἀλικιανῶν ἐπῆγαν τὴν ἡμέρα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὰ Μπουτσουνάρια, ἢ Μάννα τοῦ νεροῦ, 1 1/2 ὥρα ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, ὅπου εἶχε γίνει συγκέντρωσις καὶ τὸ 1858. Κάπου 1500 μαζεύτηκαν ἀπὸ τὸ Σέλινο, Κίσσαμο, Κυδωνία καὶ Ἀποκόρωνα πολὺ λίγοι ἦσαν ἀπὸ τὰ Σφακιά.²

Ἐκεῖ κατήρτισαν μιὰν προσωρινὴν ἐπιτροπὴν καὶ ἀρχισάν ἀμέσως νὰ στέλνουν καὶ τὰ πρῶτα ἔγγραφα.

Στις 24 Ἀπριλίου γράφει ὁ Σακόπουλος στὸ Ὑπ. Ἐξ., ὅτι ἐκείνη τὴ στιγμῇ, 3 μ. μ. ὀκτῶ Κρητικοί, μαζί καὶ ὁ Κωσταρὸς εἶχαν φέρει ἔγγραφο στοὺς Προξένους ὅπου ἔλεγαν, ὅτι περιέμεναν τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν γιὰ νὰ συντάξουν τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸ Σουλτάνο.³

¹ Ὁ Σακ. στίς 24 Ἀπριλ. γράφει πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξ. «Ὁ Γ. Διοικητής, ὅστις εἶναι πολὺ τετραγαμένος ἐκάλεσε διαφόρους ἐκ τῶν ἐχόντων ἐπιρροὴν ἐν ταῖς πλησιεστέραις ἐπαρχίαις . . . καὶ προσεπάθησε νὰ τοὺς πείσῃ ὅτι τὰ παράπονά των πρέπει νὰ ἐξετασθῶσιν ἐνταῦθα, ὅτι τὰ ζητούμενα ἐν μέρει μὲν δύνανται, εἴτε ἀμέσως παρ' αὐτοῦ μόνον εἴτε τῇ μεσολαβῆσει του παρὰ τῇ Ὑ. Πύλῃ νὰ θεωρηθῶσιν, ἐν μέρει δὲ ὅτι εἶναι παράλογα καὶ τέλος ἐπεφόρτισε 12-14 πρόσωπα ἐκ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως καὶ τῶν ἐπαρχιῶν, ἐν οἷς τινες εἶναι τῶν ὄντι εἰλικρινεῖς φίλοι του, ἄλλοι δὲ ὅμως υποθάλλουσι κρυφίως τὰ πρακτόμενα, (ἐννοεῖ τὸν Κωσταρό), νὰ μεταβῶσι πρὸς τοὺς συνηγμένους καὶ νὰ προσπαθῶσιν νὰ τοὺς πείσωσι νὰ διαλυθῶσιν, ἢ νὰ πέμψωσι μιὰν Ἐπιτροπὴν ἐκ 5-10 μελῶν πρὸς τὸν Γ. Διοικητὴν νὰ ἐκθέσωσι τὰ παράπονά των, ὅστις ὑπόσχεται νὰ ἐνεργήσῃ. Ὁπωσδήποτε νὰ προσπαθῶσιν νὰ τοὺς ἀποτρέψωσι τοῦ νὰ ἀναφερθῶσιν εἰς τὴν Πύλῃν καὶ εἰς τὰ Προξενεῖα, πράγμα ὄπερ πολὺ τὸν ἐνοχλεῖ. Τὴν ἐσπέραν λοιπὸν τῆς Π. Πέμπτης 20 (γρ. 21) τοῦ μηνὸς μεταβάντα εἰς τὸ χωρίον Σκινέ, ἀπέχον 3 ὥρας τῆς πόλεως εἶδον ὑπὲρ τοὺς 150»· ἐκεῖνοι εἶπαν ὅτι εἶναι ἄοπλοι καὶ ὅτι «ὡς πιστοὶ ὑπήκοοι ἔχουσι μερικά παράπονα καὶ ἐπιθυμοῦσι νὰ ἐπικαλεσθῶσι τὸ ἔλεος τῆς Α. Μ. καὶ ὅτι θέλουν συντάξαι ἀναφορὰν ὑποβληθησομένην εἰς αὐτόν, ὅτι δὲν δέχονται νὰ πέμψωσιν Ἐπιτροπὴν, διότι φοβοῦνται, ὅτι θέλουσιν ἐξυπατηθῆ καὶ σήμερον ὡς ἄλλοτε. ἀπυθύναντες παρόμοια παράπονα, ἀλλ' ὅτι θὰ τηρήσωσι τὴν τάξιν. Ἄν τις ἤθελε πράξῃ ἀταξίαν τινὰ θέλουσι τὸν πέμψαι δεδεμένον» καὶ ὅτι θὰ ἔλθουν πρὸς τὴν πόλιν γιὰ νὰ περιμένουν καὶ τοὺς ἄλλους. «Ἡ ἀπάντησις δυσηρέστησε τὸν Γ. Δ., ὅστις ἤλιξε νὰ κατορθώσῃ τὴν διάλυσιν των ἢ νὰ περιορίσῃ τὸ πρᾶγμα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ὀλίγων τινῶν, τοὺς ὁποίους εὐκόλως ἠδύνατο νὰ παραπείσῃ καὶ ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὰ πρακτόμενα. Ἐτοιμάζεται καὶ σήμερον ὡς ἤκουσα νὰ πέμψῃ καὶ ἄλλην πρεσβείαν . . .». Πρβλ. καὶ Περίδου Ἀπομν. 31 ἐ. Κριάρη Γ'. 109 ἐ. καὶ Μουρέλλου σ. 1543 ἐ.

² Ὁ Σακ. ἔ. ἀ. γράφει : «Χθὲς (23 Ἀπριλ.) ἀνέβησαν εἰς 1500 οἵτινες ἤλθον ἐγγύτερον εἰς θέσιν τινὰ πρὸ τὸ μεσημβρινοδυτικὸν τῆς πόλεως «Μάννα νεροῦ» καὶ ἀπέχουσαν 1 1/2 ὥραν Οἱ συνηγμένοι εἶναι ἐκ Σελίνου Κισσάμου Ἀποκορόνου καὶ ὀλίγοι ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σφακιῶν κλπ.».

³ Στὸ ΑΡΠΧ. ὑπάρχουν μὲ ἀριθ. εἰσερχ. 21 τῆς 25 Ἀπριλ. ἓνα ἔγγραφο ὑπ'

ΚΕΦ. Δ'. Η ΓΕΝΙΚΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Σύμφωνα με τὸ πρῶτο σχέδιο θὰ ἔπρεπε νὰ συνεννοηθοῦν πιὸ μπροστά ὅλες οἱ ἐπαρχίες, ὥστε νὰ ἀρχίσῃ τὸ κίνημα τὴν ἴδια μέρα σ' ὅλη τὴν Κρήτη. Εἶχαν ὑπολογίσει μάλιστα ὡς τέτοια τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, πού δὲν ἀπεῖχε καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ 25ῃ Μαρτίου.¹

Ἄλλὰ ὡς τὴν ἡμέρα ἐκείνη δὲν εἶχαν προχωρήσει τόσο οἱ συνεννοήσεις στὴ Δ. Κρήτη.

Ὅταν πάλιν πῆραν τὴν ἀπόφαση στὴ Βδέστη, στίς 10 Ἀπριλίου, δὲν ἐπερίμεναν πιά γιὰ νὰ εἰδοποιηθοῦν καὶ οἱ ἄλλες ἐπαρχίες, ἀλλὰ ἐκοινολογήθη ἄμέσως τὸ πρᾶγμα καὶ ὅλος ὁ κόσμος μιλοῦσε γιὰ τὸ κίνημα, πού εἶχε πιά ξεσπάσει στὶς Ρίζες. «Τὸ βέβαιον εἶναι, γράφει ὁ Σακ. στὴν ἐκθεσὴ του τῆς 2 Μαΐου 1866, ὅτι συνεννόησις μεταξύ ὄλων τῶν ἐπαρχιῶν ὑπῆρχεν, ἀλλ' ὅτι κοινολογηθέντος τοῦ σκοποῦ των ἢ μᾶλλον γνωστοποιηθέντος εἰς τὸν Διοικητήν, ἔσπενσαν αἱ δυτικαὶ ἐπαρχίαι πρόωρος νὰ κάμωσι τὸ κίνημα. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ μὴ προσέλευσις μέχρι τοῦδε τῶν ῥοιπῶν».²

Στίς 17 Ἀπριλίου ὄρισαν τόπο γιὰ συγκέντρωση τῶν δυτ. Ἐπαρχιῶν ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, γιὰ νὰ καθησυχάσουν τὸ Γ. Διοικητή. Καὶ στίς 23 Ἀπριλίου μαζεύτηκαν κάπου 1500 στὰ Μπουτσουνάρια.³

Στίς ἀνατολ. ἐπαρχίες, ἀφοῦ ἔμαθαν τὸ τί γινότανε στὰ Χανιώτικα, ἀποφάσισαν ν' ἀρχίσουν καὶ καὶ τὸ κίνημα στίς 23 Ἀπριλ., τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ

ἀριθ. 5, ὅπου μιλᾶν γιὰ τὴν ἀναφορὰ καὶ ἓνα ὑπ' ἀρ. 6 ὅπου «διαμαρτύρονται ὅτι οἱ ἐντόπιοι Ὀθωμανοὶ ἐκ παρανοήσεως τοῦ σκοποῦ τῆς ἐνταῦθα συναθροίσεώς μας, ἤρχισαν νὰ ἐγκαταλείπωσι τὰς ἰδιοκτησίας των καὶ νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὰ φρούρια Ἐν Κουτζουνάριοις τῶν Περιβολίων τὴν 23 Ἀπριλίου 1866. Οἱ πρόκριτοι μέχρι τοῦ τοῦδε ἐνταῦθα συναθροισθέντος λαοῦ». Δὲς καὶ Περιίδου Ἄπομν. σ. 33.

¹ Δὲς πιὸ πάνω σελ. 44.

² ΑΥΕ. Σχετικὰ γράφει καὶ ὁ Σουλ. Παπαδάκις στίς 23 τοῦ Μᾶη τοῦ 1866 στὸ Δ. Λόγιο τὰ ἑξῆς: «Γινώσκεις τὴν ἀρχὴν, τὰς ἐνεργείας τὸν σκοπὸν τοὺς ἐνεργοῦντας εἰς τὸ τμήμα μας κτλ. ἐκτὸς ὁμως τῆς φάρας τῆς ἰδικῆς μας ἄλλη νῆς ἐνταῦθα εἰς τὸ τμήμα τῶν Χανίων γλυκὺ ὄνειρον ἔχουσα πάντοτε τὰ τέτοια . . . ἐνήργει πρὸς πολλοῦ καὶ αὐτὴ ἐπίσης δραστηριώτερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον (ἐν ἀγνοίᾳ ἐννοεῖται ἡ μία ἐταιρία τῆς ἄλλης ἐνήργει καὶ αἱ δύο δὲ ἐβάδιζον πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν) Κατὰ τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ παρελθόντος Ἀπριλίου ἡ ἐδῶ σπεύσασα κατὰ δυστυχῶς ἐπαρουσίασε διὰ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη τὸ πρὸς πολλοῦ ἐνεργούμενον. Ἐκτοτε λοιπὸν συνηθροίζοντο οἱ ἄνθρωποι ἔξωθεν τῶν Χανίων εἰς τὴν θέσιν Μπουτσουνάρια». ΑΛ.

³ Δὲς πιὸ πάνω σελ. 50².

24 πού Κυριακή.¹ Τὸ κόμμα ὅμως τοῦ Σφακιανάκι ἀντίπραξε καὶ ἔτσι δὲν ἔγινε τίποτε.²

Καὶ στὸ Ρέθυμνο ἡ ἴδια ἀπραξία. Γιατὸ οἱ συγκεντρωμένοι στὰ Μπουτσουνάρια ἀρχισαν νὰ ἀνησυχοῦν. Ἀφοῦ ὠργανώθηκαν κάπως, δηλαδὴ ὠρισαν ἕξη ἀπὸ κάθε ἐπαρχία γιὰ νὰ υπογράψουν τὰ ἔγγραφα, πού ἔστειλαν,³ ἀποφάσισαν νὰ στείλουν ἕνα δυὸ ἀπὸ κάθε ἐπαρχία, ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς καπεταναίους, γιὰ νὰ θέσουν σὲ κίνηση καὶ τὰ ἄλλα τμήματα.⁴

Στις 26 λοιπὸν τοῦ Ἀπρίλη ὁ Χ' Μιχάλης, ὁ Ἰ. Φιωτάκης, ὁ Μαθιὸς Μυλωνογιάννης, ὁ Μαν. Φουντουλάκης καὶ ὁ Ἀ. Βαρδουλῆς μὲ 60-70 ἄνδρες ἔφυγαν γιὰ τὸν Ἀποκόρωνα καὶ στὶς Βρυῦσες συναντήθηκαν μὲ καμιὰ ἔξηνταριά Σφακιανούς, πού πήγαιναν γιὰ τὴ συγκέντρωση.⁵

¹ Ὁ Μιχ. Βιστάκης ἔστειλε γιὰ αὐτὸ τὸ ἔξης ἀλληγορ. γράμμα στὸ Κ. Σαρολίδη : (Συλ. Κορ.). «Ἡράκλειον τὴν 21 Ἀπριλίου 1866. Φίλε κύριε σαρολίδη. ἡ παραγγελία σου ἴνε ἔτημη καὶ νὰ στίλῃς τὴν κυριακὴ νὰ τὴν πάρῃς χωρὶς ἄλο ἀλλὰ θέλω νὰ φανῆς τίμιος ἄνθρωπος, διότι μὲ τὸ λόγο σου καὶ τὸ θάρρος σου τὰ ἐπρομιθεῦτικα καὶ νὰ μὴ μὲ γελᾷσης. Ἐγὼ θὰ βγῶ ταύτην τὴν στιγμὴν ἔξω εἰς τὸν κρουσῶνα ὅπου μοῦ ἐμήνισαν μερικοὶ φίλοι διὰ νὰ ὑπάγω νὰ σιμφορῶσω τὸν ἀθότυρο πού θὰ χρωισθῶ καὶ ὡς τὴν κυριακὴν θὰ τελιώσω τὴν δουλιὰ μου καὶ πρὸς ἰδῆσίν σου».

ἀπὸ τ' ἀβδου νὰ ὑπάγῃς ἢ νὰ στίλῃς ἀνθρώπους διὰ νὰ παραλάβῃς τὸ πετσὴ ἀλλὰ μὴν τὸ ἀμελήσης, μὴν τύχη καὶ χαθῆ καὶ ξεύρις ἴνε ἀνογκέον.

Ὁ ζωγράφος ἐμήνισεν εἰς τοὺς φίλους του νὰ βγοῦν ἔξω διὰ νὰ κάμῃ συντροφιά τὸ γλιγορότερον, καὶ πρὸς ἰδῆσίν σου διὰ νὰ μὴ χάσις τὰ συμφέροντά σου. Ταῦτα καὶ μένω ὁ φίλος σου». Ἀπὸ κάτω σημειώνει ὁ Κορωναῖος. «Τὸ γράμμα τοῦτο ἐστάλη ὑπὸ Μιχ. Βιστάκι πρὸς τοὺς ἐν Μεραμπέλλῳ διὰ νὰ ἀναδείξωσιν ἐκ συμφώνων τὸ κίνημα ἐν ταῖς ἐπαρχίαις των». πρβλ. Μουρέλλου 1701.

² Ὁ Στυλ. Παπαδάκης γράφει ἀπὸ τὸ Βραχάσι στὶς 24 Ἀπριλίου στὸ Λ. Λόγιο: «... μόνον προχθὲς τὰ ἐπληροφορήθη ἀπὸ τινος ζητοῦντάς μοι γνώμη- ἤτις ἐνοεῖται ὅτι ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρός μου ἦτο ἀρνητικὴ δὲν τοὺς μετέτρεψεν ὅμως εἰς τοὺς σκοπούς, τοὺς ἠρώτησα ἂν ἔχωσι τινα ὁδηγοῦντα αὐτοὺς καὶ ὑποσχόμενον συνδρομὴν ἢ τοῦλάχιστον ἠθικὴν ὑποστήριξιν ξένης τινος Δυνάμεως... Μοῦ ἔλεγον χίλια δυὸ ἀλλ' ἐγὼ ὡς Θωμᾶς οὐ πιστεύω εἰ μὴ ἴδω. Ἔχουσι δὲ τόλμην πολλὴν καὶ εἰσὶ διατεθειμένοι ἢ νὰ ἔλευ... ἢ νὰ ἀποθάνωσι μέχρις ἐνός. Ἴδωμεν αὐτοὺς. Ἐγὼ τοὺς προέτρεψα καὶ μετὰ τὰς διαβεβαιώσεις των ὅτι στηρίζονται ἐπὶ στερεῶν βάσεων κτλ. νὰ καθησυχάσωσι διότι δὲν εἶναι περίστας κτλ. πλὴν μάτην. *Χθὲς δὲ ἐπρόκειτο διὰ τε τὸ ἐπίσημον τῆς ἡμέρας καὶ δι' ἄλλας αἰτίας νὰ κάμωσιν ἔναρξιν τοῦ ἔργου, δὲν ἐγένετο δὲ ἀντιπράξαντος τοῦ Κου Κ. Σφακιανάκι καὶ τοῦ Κου Ν. Λεμπιδάκι αὐτοὶ ὅμως ἐπιμένον καὶ ὡς φαίνεται μόνον ἀναβολὴ ἐγένετο... Καίτοι δὲ ξένος τῶν διενεργουμένων καίτοι ὅλως ἀδιάφορος τῶν σχεδιαζομένων... φοβοῦμαι μὴ μοῦ ἀλλάξουν τὴν φύσιν μου καὶ μὲ κάμουν ἐπαναστῆν- ἀκουσίως μου μὲ τὸν τρόπον τους...». ΑΛ.*

³ Δὲς πιὸ πάνω σελ. 50 σημ. 3 καὶ πρβλ. Κριάρη Γ' 111, καὶ Μουρέλλου 1595-

⁴ Ἰδ. Ἀπομν. Χ' Μιχ. Ἐλ. Γνώμη ἀρ. 18 τῆς 25-X-1930.

⁵ Ἐ. ἀ καὶ ὁ Σακ. γράφει στὶς 2 Μαΐου στὸ Υ. Ἐξ. (ΑΥΕ.). «Τὴν 26 Ἀπριλίου Π. Τρίτην ἀνεχώρησαν περὶ τοὺς 60 διὰ Ρέθυμνον καὶ Ἡράκλειον», καὶ ὅτι τὴν περ- Τετάρτη ἦλθαν 60-70 ἀπὸ τὰ Σφακιά.

Ὁ Ἰσμαήλ, ὅταν ἔμαθεν ὅτι ὀλόκληρο ἀπόσπασμα ἐπήγαυε νὰ ξεσηκώσῃ καὶ τὰ ἄλλα τμήματα, ἐκοινοποίησε μιὰ προκήρυξη «πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης».¹ Σαυτὴ τονίζει ὅτι δὲν ἔχει καμιὰν ἀντίρρηση νὰ κάμουν ὅσα παράπονα ἔχουν στὴ διοίκηση τοῦ τόπου, πού ἔχει χρέος νὰ τὰ ἀκούσῃ καὶ νὰ ὑποβάλουν καὶ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ Σουλτάνο· δὲ βρίσκει ὅμως ὅτι εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ κάμουν τὰ παράπονά τους, τὸ νὰ μαζεύωνται τόσο πολλοὶ καὶ νὰ πηγαίνουν ἐξήντα ἄνθρωποι, «ἐν οἷς 10 ἔνοπλοι», γιὰ νὰ ξεσηκώσουν καὶ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες. Τοὺς λέγει ὅτι «ὁ δρόμος τῶν παραπόνων εἶναι ἐλεύθερος», ἀλλὰ τοὺς συνιστᾷ νὰ μείνουν ἡσυχοὶ στὶς ἐπαρχίες των. «Κάμειτε τὰ παράπονά σας ἐὰν ἔχετε, ἀλλὰ μετὰ φρονήσεως καὶ εὐπειθείας καὶ νὰ εἴσθε βέβαιοι ὅτι θὰ εἰσακουσθῶσιν ἂν εἶναι δίκαια. Μὴ δώσετε προσοχὴν εἰς τὰς ραδιουργίας τῶν καλοθελητῶν σας, διότι θὰ μετανοήσητε ὅταν πλέον τὸ κακὸν δὲν θὰ διορθώνεται. Τὸ συμφέρον σας εὐρίσκεται εἰς τὴν ἡσυχίαν σας, ἢ ὅποια θὰ αὐξήσῃ τὴν καλλιέργειαν, θὰ προοδεύσῃ τὰ γράμματα καὶ θὰ προξενήσῃ τὴν ἐντελῆ εὐτυχίαν εἰς τὸν ὠραῖον τόπον Σας».

Σαυτὴ τὴν προκήρυξιν ἀπήντησαν ἀπὸ τὰ Μπουτσουνάρια στὶς 2 τοῦ Μάη.² Ἀναγνωρίζουν ὅτι «ἔπρεπε νὰ ἐκλεχθῶν κατὰ τὴν ὑμετέραν γνώμην ἐπίτροποι τοῦ λαοῦ ἐν ἐκάστη ἐπαρχίᾳ . . . ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὴν πρὸ δύο ἐτῶν περίπου ἀναφορὰν μας . . . Δι' αὐτὸ ἤτο φυσικὸν νὰ χαράξῃ ἄλλην ὁδὸν πρὸς παράστασιν τῶν ἀνυποφόρων δεινῶν ἃ ὑφίσταται σήμερον». Στὸν ἰσχυρισμό του, ὅτι πολλοὶ ἄρχισαν νὰ γυρίζουν στὰ σπῆματα των, λέν ὅτι ὄλο καὶ νέοι καὶ περισσότεροι ἐμαζεύοντο. Λέν ὅτι δὲν εἶναι γιὰ νὰ ἀνησυχῇ γιὰ ἐκείνους, πού πηγαίνουν στὶς ἄλλες ἐπαρχίες, γιὰτὶ εἶναι ἀπὸ τοὺς τιμιωτέρους καὶ «εὐυποληπτοτέρους» Κρητικούς. Καὶ διαβεβαιώνουν, ὅτι δὲν θὰ διαταραχθῇ ἡ τάξη, ἐκτὸς «ὅταν ὑπερισχύσῃ ἡ ῥαδιουργία τῶν συμπατριωτῶν μας, γιὰτὶ ὁ λαὸς ἐγνώρισεν ὅτι τὸ ἀληθὲς συμφέρον του εἶναι ἡ ἡσυχία καὶ ἡ εὐταξία μετὰ τῆς ἀφοσιώσεως καὶ πίστεως εἰς τὸν κραταιότατον βασιλέα του . . . » Δηλώνουν ὅμως ὅτι δὲν δύναται νὰ διαλυθῶν πρὶν ἀποστείλουν ἀντιπροσώπους καὶ οἱ ἄλλες ἐπαρχίες καὶ σταλῇ γενικὴ ἀναφορὰ ἀπὸ ὅλους στὸ Σουλτάνο.

Ἀρχὲς Μαΐου ἐτοιχοκολλήθησαν καὶ ἔντυπες προκηρύξεις «πρὸς τοὺς Κρητὰς συμπατριώτας Ὀθωμανοὺς καὶ Χριστιανοὺς».³ Ἐκεῖ τονίζουν ὅτι εἶναι «καιρὸς δικαιοσύνης, φιλανθρωπίας, ἀγάπης καὶ φιλίας, ὅτι ὅλοι εἶναι τέκνα τῆς ἰδίας πατρίδος μὲ μίαν γλῶσσαν, τὰ αὐτὰ ἤθη καὶ συμφέροντα, εἰς ἓνα βασιλέα ὑπακούοντες . . . ». Ὁ Σακ. στὶς 7 Μαΐου γράφει «Ἐτοιχοκόλλησαν μίαν ἔντυπον προκήρυξιν, ἣτις φαίνεται ἔτυπώθη εἰς Ἑλλάδα διὰ νὰ συμ-

¹ Ὀλόκληρη τὴ δημοσιεύουν ὁ Κριάρης Γ'. 114 ἔ. καὶ ὁ Μουρέλλος 1609 ἔ.

² Ὀλόκληρη ὁ Μουρέλλος σ. 1611 καὶ ἀπόσπασμα ὁ Κριάρης Γ'. 116.

³ Ἐδημοσιεύθηκε καὶ στὸν Αἰῶνα τῆς 5 τοῦ Μάη τοῦ 1866 ἀριθ. φυλ. 2118 κ. ἀ. βρίσκεται στὸ Μουρέλλο σ. 1607 ἔ. Γιαυτὴ γράφει καὶ ὁ Δενδρινὸς στὸν Ἰγνάτιεφ στὶς 8 τοῦ Μάη. (No 29). ΑΡΠΧ.

φιλιώση τὰς δύο φυλάς. Ὁ πασῶς ὁμως ἐπεμψε καὶ τὰς ἀφήρεσε». ¹ Ὅπως φαίνεται ἀπὸ σημείωμα πρὸς βρίσκεται στὸ ΑΛ. τὴν προκήρυξη τὴν εἶχε συντάξει ὁ Λόγιος, πρὸς συνεννοημένος καὶ μετὰ τοὺς ἄλλους στὰς Ἀθήνας, ἀφοῦ τὴν εὐτύπωσαν τὴν ἔστειλαν στὰ Χανιά. Μερικοὶ πίστευαν, ὅτι οἱ Τουρκοκρητικοὶ δὲν θῆχαν καμιὰ ἀντίρρηση καὶ γιὰ αὐτονομία ἀκόμη, καὶ ὁ Ψιλάκης λέγει ὅτι ὁ Κωσταρὸς εἶχε καταφέρει καὶ ἀκόμη τὸ Γ. Διοικητὴ ὥστε νὰ πιστέψῃ ὅτι θὰ τὸν ἐζητοῦσαν τὸν ἴδιο ὡς ἡγεμόνα στὸ αὐτόνομο νησί τους. ² Τὴν τάση γιὰ νὰ πάρουν μετὰ τὸ μέρος τοὺς καὶ τοὺς Τουρκοκρητικούς, τὴ βρισκομε καὶ καθὼς ἐπῆγαιναν οἱ Χανιωτὲς γιὰ νὰ ξεσηκώσουν τὸ Ρέθυμνο. Στὰ Δράμια τοῦ Ἀποκορώνου καταφέραν τὸν Ἀλὴ βέη, πρὸς ἦταν ἐκεῖ ἐνοικιαστὴς φόρων, νὰ πάῃ μαζί τους, λέγοντας ὅτι ἐκεῖνοι δὲν ἤθελαν νὰ ζητήσουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ τοὺς ἀλαφρώσουν ἀπὸ τοὺς βαρεῖς φόρους. Καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ τοῦ Ρεθύμνου ἐκεῖνος ἐπεισε κάπου 90 ἄλλους Τούρκους γιὰ νὰ πᾶν μαζί. ³

Ὁ Ἰσμαὴλ γιὰ νὰ μὴ ξαπλωθῇ τὸ κίνημα καὶ στὰ ἄλλα τμήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προκήρυξη ἔστειλε στὸ Ρέθυμνο μετὰ πλοῖο στὶς 30 Ἀπριλίου καὶ τὸ Ἰ. Σιγανό, Σύμβουλο τοῦ Τμήματος Ρεθύμνου στὸ Κεντρικὸ Συμβούλιο τῶν Χανιωτῶν — σαυτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Συμβούλους τῶν δυτικῶν Ἐπαρχιωτῶν ἦταν καὶ ἀπὸ ἓνας Σύμβουλος ἀπὸ τοὺς δυὸ ἄλλους νομοῦς — γιὰ νὰ προλάβῃ ἐκείνους, πρὸς εἶχαν φύγει ἀπὸ τὰ Μπουτσουνάρια, ὥστε νὰ μὴ κάμουν τίποτε. ⁴

Ἐκεῖνοι ἀπὸ τὴν Ἐπισκοπὴ εἶχαν πάει στὴ Μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλία στὰ Ρουστικά, ὅπου εὗρηκαν τὸ Μιχ. Τσουδερό καὶ τὸν Παῦλο Σαββάκι ἀπὸ τὸν Ἄγ. Βασίλη, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἶχαν ἔλθει στ' Ἀτσιπόπουλο, μὰ ὦρα ἔξω ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο. ⁵

Ἐκεῖ ἐπῆγεν ὁ Σιγανὸς μετὰ τοὺς Συμβούλους καὶ Δημογέροντας τοῦ Ρεθύμνου τὸν Ἐπίσκοπο καὶ ἄλλους, 12-14 ὄλοι ὄλοι, τὴν Πρωτομαγιά, καὶ μετὰ αὐστηρὸν τόνο ἐζήτησαν ἀπὸ τοὺς Χανιωτὲς νὰ γυρίσουν πίσω καὶ νὰ ἀφήσουν ἡσυχους τοὺς ἀνθρώπους στὴ δουλειὰ τους. Ἐκεῖνοι ἀπήντησαν ὅτι δὲν εἶχαν ἔλθει μόνοι τους, ἀλλὰ ὅτι τοὺς εἶχαν καλέσει οἱ Ρεθεμνιωτὲς πρὸς ἦσαν μαζί τους. Ἐβεβαίωσαν ἀκόμη μὰ φορὰ, ὅτι δὲν ἤθελαν νὰ ταράξουν τὴν ἡσυχία τοῦ τόπου καὶ ὅτι ἐζητοῦσαν μονάχα νὰ ὀρίσουν οἱ Ρεθεμνιωτὲς τοὺς ἀντιπροσώπους των, πρὸς θὰ υπέγραψαν μαζί μετὰ τοὺς ἄλλους τὴν ἀναφορὰ στὰ Μπουτσουνάρια. Ἐτσι οἱ προσπάθειες τοῦ Ἰσμαὴλ ἀπέτυχαν καὶ ἐδῶ.

¹ ΑΥΕ.

² Ἰστ. Κρ. Γ'. 875.

³ Χ' Μιχάλη, Ἀπομν. ἔ. ἀ. ἀρ. 18 τῆς 25-X-1930.

⁴ ἔ. ἀ ἀρ. 18 καὶ 19 τῆς 25 καὶ 26 Ὀβρίου 1930. Γιαυτὸ γράφει καὶ ὁ Σακ. στὴν ἐκδοσὴ τῆς 2 τοῦ Μᾶη (ΑΥΕ) ἐνῶ συνοποβάλλει καὶ ἀντίγραφο σχετικῆς ἀναφορᾶς τοῦ Ὑξένου Ρεθύμνης' πρὸς βλ. καὶ Κριάση Γ'. 117 καὶ Μουρέλλου 1603.

⁵ Χ' Μιχάλη, Ἀπομν. ἔ. ἀ. Περιδίου Ἀπομν. 35 ἔ.

Ἄπο μέσα μάλιστα ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο οἱ πατριῶτες Χαράλ. Πενθερουδάκης ἀπὸ τὸ Ροδακίνο καὶ ὁ Παῦλος Τσουράκης ἔστειλαν στ' Ἀτσιπόπουλο ὀλόκληρο βόδι, ψωμί καὶ 500 ὀκάδ. τυρὶ καὶ δέρματα, ἂν λέη ἀλήθεια ὁ Χ' Μιχάλης, γιὰ κείνους ποὺ εἶχαν μαζευτῆ ἐκεῖ.¹

Ἄπο τ' Ἀτσιπόπουλο ἤρθαν στὸ Ἀρκαδί, ὅπου εἶχαν εἰδοποιήσει τὶς ἐπαρχίες τοῦ Ρεθύμνου γιὰ νὰ μαζευτοῦν καὶ νὰ ὑποδείξουν τοὺς ἀντιπροσώπους των. Στὶς 2 τοῦ Μάη στέλλουν ἔγγραφο στὸν Καϊμακάμη στὸ Ρέθυμνο, ὅπου διεμαρτύροντο γιὰτὶ οἱ Τοῦρκοι ἐμαζεύοντο στὸ φρούριο—ἀπὸ τ' Ἀτσιπόπουλο τοὺς εἶχαν ἀφήσει οἱ Τοῦρκοι, ποὺ εἶχαν πάει μαζί τους—καὶ ἐδήλωναν ὅτι «ἀφοῦ συνέλθωμεν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν θέλομεν προτείνει εἰς τοὺς πληρεξουσίους τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Χανίων, πόσοι θὰ μείνουν καὶ πόσοι εἶναι κατάλληλοι νὰ ἀποσταλῶσιν εἰς τὴν ἐκεῖ Ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν ἡμετέρων ψηφισθέντων».² Ἀμέσως ὁμοῦ τὴν ἄλλη μέρα 3 Μαΐου ὠρισαν τοὺς ἀντιπροσώπους των καὶ στὶς 4 Μαΐου γράφουν στὸ Ρῶσο Πράκτορα στὸ Ρέθυμνο καὶ τὸν διαβεβαιώνουν γιὰ τοὺς σκοποὺς των, νὰ διατηρήσουν «τὴν κοινὴν εὐταξίαν καὶ τὴν ἡσυχίαν τοῦ τόπου», τόσον οἱ πληρεξούσιοι τῶν Ἐπαρχιῶν τοῦ Τμήματος Ρεθύμνου, ὅσο καὶ «τὰ ἀποσταλέντα μέλη τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Χανίων».³

Οἱ πληρεξούσιοι τοῦ Ρεθύμνου ἔφυγαν τότε γιὰ τὰ Μπουτσουνάρια, ἐνῶ ἓνα τμήμα Χανιωτῶν μὲ μερικοὺς Ρεθεμνιώτες προχώρησεν ὡς τ' Ἀνώγεια. Ἐκεῖ ἦλθαν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἐπαρχιῶν Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους,⁴ Μιχ. Βιστάκης, Ἐμμ. Κρανιωτάκης, Παῦλος Νιεντιδάκης, Ἀντ. Βαβουράκης, Μιχ. Τζωρτζάκης, Ἰ. Μελισσιώτης καὶ κάποιος ἄλλος ἀκόμη, ποὺ ἀπὸ ἐκεῖ ἄμέσως προχώρησαν γιὰ τὴ συγκέντρωση.⁵ Ὁ Σακόπ. στὶς 7 Μαΐου γράφει ὅτι εἶχαν φθάσει οἱ Ρεθεμνιώτες καὶ στὸ Ὑ. Γ. προσθέτει. «Χθὲς ἀφίχθησαν καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους ἐπὶ τὸν ἀριθμὸν».⁶

Ὁ Ἰ. Μισσοτάκης εἶχε γυρίσει πιά στὸ Ἡράκλειο ἀπὸ τὰ Χανιά καὶ ἐνεργοῦσεν ὅσο μπορούσε ἐντατικώτερα γιὰ νὰ ὀρισθοῦν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἀνατ. Ἐπαρχιῶν καὶ νὰ φύγουν γιὰ τὴ συγκέντρωση. Εἰς τὰ Ἀνώγεια ἐφρόντισε καὶ ἔστειλαν τροφίμα, ἄλευρα, δέρματα καὶ 5 λίρες, ὅταν ἦλθεν

¹ Χ' Μιχάλη Ἀπομν. ἔ. ἀ. ἀριθ. 19.

² ΑΡΠΧ. ὑπογράφουν 105.

³ ΑΡΠΧ. Ὡς πληρεξούσιοι Ρεθύμνου ὑπογράφουν οἱ Ἀρτέμιος Πατεράκης, Μιχ. Τζουδερός, Ἀλεξ. Μαρκάκης, Στυλ. Δημητρακάκης, Νικ. Ἀντωνογιαννάκης, Γεώρ. Χαϊρέτης, Νικ. Β. Τουρνάκης, Ἀναγ. Ἀνδρουλιδάκης, Ἀ. Κ. Πατακός, Μαρουήλ Κασσιμάτης, Γ. Ἀ. Σαουνάτσος καὶ Ν. Γ. Ἀνδρεαδάκης.

⁴ Ὁ Κορωνάιος σημειώνει στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Βιστάκη πρὸς τὸν Ι. Οἰκονομίδη τῆς 2 τοῦ Μάη τοῦ 1866. «Τὸ κατωτέρω γράμμα ἐστάλη τὴν ἐπιούσαν τῆς ἐν Μαλεβιζίῳ γενομένης συνελεύσεως τοῦ λαοῦ καὶ ἐκλογῆς τῶν πληρεξουσίων αὐτοῦ διὰ τὴν ἐν Χανίοις Γεν. Συνέλευσιν».

⁵ Χ' Μιχάλη Ἀπομν. ἔ. ἀ. ἀριθ. 20/28-Χ-1930. Περίσου Ἀπομν. 35. Κριάρη Γ'. 118. Μουρέλλου 1605.

⁶ ΑΥΕ.

ἐκεῖ τὸ ἀπόσπασμα τῶν Χανιωτῶν. Ἐκεί αὐτοὶ ἐγύρισαν πίσω, ἐπειδὴ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν ὁπωσδήποτε θὰ ἐστέλλοντο.¹

Τὸ ἄλλο τμήμα ἀπὸ τὸ Ἄρκαδι μέσο Ἀσωμάτων καὶ Κρούας Βούσης (Ἀγ. Βασίλ.) προχώρησε ὡς τῇ Μονῇ Γοργολαΐνῃ στὴ Μεσαρὰ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, ἀφοῦ συνεννοήθηκαν μὲ τὸν Κόρακα κ. ἄ., ἐγύρισαν καὶ αὐτοὶ πίσω.²

Ὁ Ἰσμαὴλ ἀνήσυχος γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κινήματος, εἶχε γράψει σχετικὰ στὴν Πύλη καὶ στίς 5 καὶ 6 Μαΐου ἔφθασαν 4 τίγματα στρατοῦ ὑπὸ τὸν Σαπρίμ Λιβὰ πασά.³

Ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν Χανίων ἔστειλε τότε ἔγγραφο σαυτόν, τὸν διεβεβαίωσε γιὰ τὶς εἰρηνικὰς διαθέσεις τῶν Χριστιανῶν καὶ ζητοῦσε «τὴν ἐπέμβασίν του πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεώς των καὶ ἄρσιν τῆς παρεξηγήσεως, τῆς συναθροίσεώς των, ἀπὸ τὸν Ἰσμαὴλ πασάν»⁴ Ἐκεῖνος τοὺς ἀπήντησεν ὅτι δὲν ἦτο δικαιοδοσία του νὰ ἀνακατεύεται σὲ πολιτικὰ ζητήματα, γιὰ τὸ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀπευθυνθοῦν στὸ Γ. Διοικητὴ, ποῦ ἦταν ὁ ἀρμοδίος. Ἡ Ἐπιτροπὴ τὸν ἠὲχαρίστησε γιὰ τὴν ἀπάντησιν.⁵

Ὁ Ἰσμαὴλ στὴ δύσκολη θέση, ποῦ εὗρίσκετο, ἔτσι ποῦ παρετεινέτο ἢ ἐκκροσμήτης, ἐπειδὴ δὲν ἤρχοντο οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν, εἶχε μιὰ ἰδιαίτερη μακρὰ συνομιλία μὲ τὸ Δενδρινὸ στίς 6 τοῦ Μάη. Τότε, γράφει ὁ Δενδρινὸς⁶ «... a cherché à me persuader, que les mecontents dissimulent leurs véritables intentions que du reste ils ne sont pas tous aussi complètement désarmés qu'ils le prétendent et qu'ils se sont livrés à des désordres propres à alarmer la population musulmane».

Μετὰ ἀπ' αὐτὴν ὁ Ἰσμαὴλ συνεκάλεσε τὸ Προξ. Σῶμα σὲ συμβούλιο στίς 7 Μαΐου καὶ ἐζήτησε τὴ γνώμη τῶν Προξένων. Ἐκεῖνοι τότε τοῦ ὑπέδειξαν νὰ μὴν ἐξωθήσῃ τὰ πράγματα, ἐφ' ὅσον οἱ Χριστιανοὶ δὲν εἶχαν ταράξει δλότελα τὴν τάξιν, ὥσπου νὰ ἔλθουν καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν, γιὰ νὰ ὑποβάλουν τὴν ἀναφορὰ τους.⁷

Ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπο Κυδωνίας νὰ στείλουν

¹ Μουρέλλου 1604 ἔ. Χ' Μιχάλη Ἀπομν. ἔ. ἄ.

² ἔ. ἄ.

³ Ὁ Σακ. γράφει στίς 7 τοῦ Μάη στὸ Ὑπ. Ἐξ. (ΑΥΕ.) «Τὴν παρ. Πέμπτην ἦλθε μία φρεγάτα καὶ χθὲς δυὸ ὅμοιαι καὶ ἀπεβίβασαν 4 τίγματα στρατοῦ ἐκ Κων)-πόλεως καὶ ὄπλα τινὰ καὶ ὀλίγιστα ὄρσινὰ κανόνια ὑπὸ τὸν Σαπρίμ Λιβὰν Πασάν. Πρὸς αὐτὸν ἔγραψεν ἡ Ἐπιτροπὴ ἀλλ' αὐτὸς ἀπήντησεν ὅτι εἶναι στρατιωτικὸς καὶ καὶ ὅτι ἀρμοδιότητα ἔχει ὁ Ἰσμαὴλ Πασάς». Σχετικὰ γράφει καὶ ὁ Δενδρινὸς στὸν Ἰγνάτιεφ στίς 8 τοῦ Μάη (No 29 ΑΡΠΧ.).

⁴ Μουρέλλος 1613.

⁵ Στὸ ΑΡΠΧ. βρίσκεται τὸ ὑπ' ἀριθ. 20 ἔγγραφο τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν 5 Ἐπαρχιῶν καὶ τῆς Ρεθύμνης μὲ χρονολ. 6 Μαΐου ἀπὸ Τζομπανά. Μαυτὸ στέλλουν ἀντίγραφο ἔγγραφου πρὸς τὸν Σαπρίμ Λιβὰ Πασά.

⁶ No 29 8/20 Mai 1866 A. S. E. M^r le G^r Ignatiew.

⁷ Σχετικὰ γράφει ὁ Σακ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. στίς 7 τοῦ Μάη: «Ὁ Ἰσμαὴλ συνεκάλεσε σήμερον τὸ Συμβούλιον». Δὲς καὶ Περιόδου Ἀπομν. 32.

ὡς ἀντιπροσώπους μερικοὺς Χριστιανοὺς Χανιώτες. Ἐπειδὴ ὁμως ἀρνήθηκε ὁ Ἐπίσκοπος, ἐστράφησαν στοὺς Ἐφόρους, πού ἀφοῦ ἐρώτησαν τὸν Ἰσμαῆλ ἔστειλαν τὸν Ἀντ. Ἡσυχάκι, τὸ Ἰ. Πωλιουδάκι γιαιτροὺ καὶ τὸ Ν. Πατσιμίδη.¹

Τὸ βράδυ τῆς 6 Μαΐου ἀπὸ τὰ Μπουτσουνάρια ἐπῆγαν στὸ Νεροκούρου-Τζουμπανᾶ, ἀπὸ ὅπου καὶ εὐχαρίστησαν ἀμέσως τὸ Σαπρίμ-Λιβὰ πασά.²

Ἐν τῷ μεταξύ στὶς Ἀνατ. Ἐπαρχίες ἐγίνοντο σύντονοι ἐνέργειες, στὶς ὁποῖες πρωτοστατοῦσεν ὁ Ἰ. Μιτσοτάκις, γιὰ νὰ ὑποδειχθοῦν καὶ σταλοῦν ἀντιπρόσωποι στὰ Χανιώτικα καὶ γιὰ νὰ καταρισθῇ Ἐπιτροπὴ στὸ τμήμα αὐτὸ. Ἔτσι στὶς 9 Μαΐου ἔφυγαν γιὰ τὴ Συνέλευση καὶ οἱ Πληρεξούσιοι τῶν ἔξι πιδὸ Ἀνατολικῶν Ἐπαρχιῶν, πού στὶς 13 Μαΐου ἔφθασαν στὴν Ἀγ. Κυριακὴ, ὅπου ἐπῆγαν ὅλοι οἱ πληρεξούσιοι γιὰ νὰ ὑπογράψουν ἐκεῖ τὴν ἀναφορὰ.³

¹ Ὁ Σακ. γράφει σχετικὰ στὸ Ὑπ. Ἐξ. στὶς 7 τοῦ Μάη. Πρβλ. καὶ Ψιλάκι Γ'. 874 Κριαρὴ Γ'. 108 καὶ Μουρέλλου 1600 ἔ.

² Ὁ Δενδρινὸς γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ (No 29/8-V-66). «Dans la soirée du même jour (6 Mai) les campagnards qui ont quitté Pervolia à cause du peu de salubrité de cette localité se sont portés à Néro couro». Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σελ. 56³. Ὁ Τζουμπανᾶς εἶνε συνοικισμὸς τοῦ Νεροκούρου.

³ Δὲς Παπαδάκι Ἀπομν. 14 πρβλ. καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰ. Μιτσοτάκι τῆς 10 Μαΐου 1866 πρὸς τὸ Κ. Σαρολίδη (Μουρέλλου 1701). Ἐν τῷ μεταξύ ἔγινε δυνατό νὰ συνεννοηθοῦν καὶ μὲ τὸ Σφακιανάκη καὶ ἐπῆγε καὶ αὐτὸς ὡς ἀντιπρόσωπος στὴ Συνέλευση. Στὶς 15 τοῦ Μάη γράφει ὁ Ὑπ.πρόξενος Ἡρακλείου στὸ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν καὶ οἰκῶν στὰς Ἀθήνας. (ΑΥΕ.) «Ἀπασαί αἱ ἐπαρχίαι ἐπεράτωσαν τὰς ἐκλογὰς καὶ οἱ ἐκλεχθέντες μετέβησαν εἰς τὴν Κεντρ. Ἐπιτροπὴν Χανίων... Τὴν 12 τρέχ. ἀφικθὲν Ὀθωμανικὸν ἀτμοκίνητον ἀπεβίβασε 360 στρατιώτας καὶ εἰς Σπιναλόγγαν 100... Εἰς Πεδιάδα εἰς τὸ χωριὸν Ἀβδοῦ, ὅπερ τὸ κέντρον τῶν μεσημβρινῶν Ἐπαρχιῶν Κρήτης συνεκεντρώθησαν περὶ τοὺς 200 Χριστ. ὑπὸ τὸν Ἐμ. Δεληγιαννάκιν. Ἡ Κρήτης αὐτὴ ἐτάραξε τὴν ἐνταῦθα Διοίκησιν καὶ διέταξε τὴν μετάβασιν τῶν εἰδησις αὐτὴ ἐτάραξε τὴν ἐνταῦθα Διοίκησιν καὶ διέταξε τὴν μετάβασιν τῶν Συμβούλων τῆς Ἐπαρχίας ἵνα τοὺς διαλύσωσι. Ὁ Ἐμμ. Δεληγιαννάκις ὅστις διὰ τὴν σωματικὴν του ὀφθαλμολογίαν ὀνομάζεται ἐνάμιχης ὑπὲρ τῆς παρα τῷ στρατῷ τῆς Ἑλλάδος ὡς Ὑπὸς τοῦ Πυροβολικοῦ ἐλθὼν ἐνταῦθα πρὸ ἔτους. Ἡ Διοίκησις ἐξήτει τὴν ἀποπομπὴν του. Παραδεχθέντος ὁμως τούτου μετὰ ταῦτα τὴν Ὀθωμανικὴν Ἐθνικότητα ἀπεδέχθη αὐτὸν ἢ αὐτὴ Διοίκησις ὡς ἄριστον πολίτην, εὐτυχῶς ὁμως ἡ καρδιά του εἴμεινεν ἑλληνικὴ καὶ ἤδη ἀρχηγεῦει ἐπὶ 200 ἄλλων τῆς αὐτῆς κατ' ἐξωτερικοὺς τύπους ἐθνικότητος».

ΚΕΦ. Ε'. Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΟΥΛΤΑΝΟ
ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟΞΕΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΜΟΝΑΡΧΕΣ

Ὅσο γιὰ τὸ *χαρικτῆρα*, πὺ ἐπρεπε νὰ πάρη τὸ κίνημα, ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γράφει ὁ Δενδρινὸς στὸ Gortchakow¹ τὰ ἑξῆς : «Les mécontents dont le nombre prenait des proportions de plus en plus considérables s'étaient adressés à Mr Mitsotakis, notre Vice-Consul à Candie, pour savoir par son intermédiaire, quelle était mon opinion sur l'alternative qu'ils posaient, à savoir : *un soulèvement général des chrétiens de l'île ou bien un supplicue au sultan qui exposait les vices de l'administration actuelle, les charges onéreuses qu'elle fait peser sur le pays et les réformes les plus indispensables* dont il éprouve le besoin. Je ne pus naterellement qu'opter pour ce dernier parti bien *qu'au fond je sois convaincu que tant que la Crète est directement administrée par la Porte, elle ne cessera de se battre, de s'agiter dans un cercle vicieux de réclamations et de concessions irréalisables*».

Σύμφωνα μὲ τις ἀντιλήψεις αὐτὲς ἔγινε τὸ «πρόγραμμα τῶν συνωμοτῶν»,² ἂν καὶ δὲν ἀνταποκρινότατε στοὺς βαθυτέρους πόθους καὶ ἰδέες τῶν Κρητῶν. Γιαυτοὺς γράφει ὁ Σακόπ.³ «Γνωστοὶ εἰσὶν εἰς τὴν Ὑ. Ἐξ αἱ ἰδέαι καὶ τὰ αἰσθήματα τῶν Κρητῶν. Ὁ διακαέστερος αὐτῶν πόθος, ὡς πολλάκις ἀπέδειξαν, εἶναι νὰ ἐνωθῶσι μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ πρὸς πραγματοποίησιν αὐτοῦ, ἔτοιμοι εἶναι εἰς πᾶσαν στιγμὴν νὰ θυσιάσωσι τὰ πάντα».

Γιαυτὸ καὶ ὁ Βιστάκις γράφει στὶς 25 τοῦ Μάρτη στὸ Λόγιο γιὰ νὰ ζητοῦν μὲ τὸ ὑπόμνημα τὴν ἐνωση, ἢ τοῦλάχιστο αὐτονομία.⁴

Ὅταν ἀρχισαν οἱ συνεννοήσεις στὸν Ὀμαλὸ μερικοὶ ἦσαν τῆς γνώμης «*ἔτι πρέπει διὰ μιᾶς νὰ σηκωθῆ ὁ λαὸς εἰς τὰ ὄπλα, καὶ νὰ ζητήσῃ ἀπροκαλύπτως τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐνωσιν τῆς Κρήτης ἀπευθύνων ὑπομνήματα εἰς τὰς δυνάμεις*· ἄλλοι δὲ θεωροῦντες τοῦτο ἀκατόρθωτον ἤδη νὰ ζητήσουν νὰ κηρυχθῆ ἡ *νησος Ἡγεμονία* ὑποτελής, ὑπὸ τὴν Διοίκησιν ἡγεμόνος Χριστιανοῦ, φρονοῦντες ὅτι τοῦτο ἔσεται ἐν μέγα βῆμα πρὸς τὴν ἐντελῆ ἀπελευθέρωσιν... Ἐν περιπτώσει δὲ καθ'

¹ ΑΡΠΧ. Νο 33 16/28 Μαί 1866.

² Δὲς πρὸ πάνω σελ. 39 κ. ἔ.

³ Ἐμπιστευτικὴ Ἐκθεση 9 Ἀπριλίου.

⁴ Δὲς πρὸ πάνω σελ. 43.

ἦν ἴδωσι ὅτι δὲν συμφέροι οὔτε τὸ ἓν, οὔτε τὸ ἄλλο, νὰ περιορισθῶσιν εἰς τὸ νὰ ζητήσωσι τὴν ἀπαλλαγὴν των ἀπὸ τοῦς ἐπιβληθέντας νέους φόρους καὶ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Γ. Διοικητοῦ. Δὲν λείπουνσι δὲ καὶ οἱ ῥίπτοντες τὴν ιδέαν, ἐν ἀμχανία καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τῶν πραγμάτων εὐρισκόμενοι, νὰ ζητηθῇ ἡ προστασία καμμιάς τῶν δυτικῶν Δυνάμεων καὶ ιδίως τῆς Ἀγγλίας. Ἡ τελευταία ὅμως ιδέα εὐτυχῶς οὔτε σπουδαία εἶναι, οὔτε ὁπαδοὺς εὐρίσκει».¹ Ὁ Σακόπουλος τὸ πρῶτο, πού ἀπέκλεισεν, ἦταν τὸ νὰ ζητήσουν τὴν προστασία ξένης δυνάμεως. Ὑστερα ἀπέκρουσε τὴν ἡγεμονία. «Τῷ παρέστησα πόσον ἀσύμφορος καὶ ἀλυσιτελής εἰς τὰ γενικά ἐθνικά συμφέροντα εἶναι ἡ περὶ ἡγεμονίας ιδέα· ἀπέκρουσα σφοδρῶς τὰ περὶ προστασίας ὡς ὀλέθρια».² Δὲν ἦταν ὅμως ἡ ἐποχὴ καὶ γιὰ ἐπανάσταση κατὰ τὸ Σακόπουλο· «τῷ εἶπον ὅτι κατ' ἐμὲ ἡ νῦν πολιτικὴ κατάστασις τῆς Εὐρώπης δὲν μοι φαίνεται πρόσφορος πρὸς ἐπιχείρησιν τοιαύτης σοβαρῆς πράξεως».³ Ἐπρεπε τότε νὰ ἐξετάσουν, ἂν ἔπρεπε νὰ γίνῃ καθόλου κίνημα. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ὁ Μισαήλ καὶ ὁ Μισοτάκις καὶ ὁ Λενδρινὸς τοῦ εἶπαν, ὅτι δὲν μπορούσε πιά νὰ σταματήσῃ τὸ πρᾶγμα, συνεφώνησε νὰ γίνῃ εἰρηρικὸ κίνημα καὶ νὰ ζητήσουν ἀλάφρωμα ἀπὸ τοῦς φόρους καὶ μεταρρυθμίσεις διοικητικὰς μετ' ἀπομάκρυνση καὶ τοῦ Γ. Διοικητῆ. Αὕτῃ τῇ γνώμῃ διατυπώνει καὶ στὸ Βαλαωρίτη.⁴

Κίνημα εἰρηρικὸ δὲ φαίνεται νὰ ἀπεδοκίμαζεν ὁ Σακόπουλος, ἐπηρεασμένος καὶ ἀπὸ μιὰ γνώμη, πού τοῦ εἶχε γράψῃ κάποτε ὁ Μ. Ρενιέρης, «ὅτι κινήματα τοιαῦτα βλάπτουν πλείοτερον τὴν Τουρκίαν ἢ μία ἐπανάστασις».⁵

Στῇ συνεννόησιν, πού ἔγινε στὶς 10 Ἀπριλίου στὸν Ὀμαλό καὶ Βδέστη, συμφώνησαν νὰ μὴ πάρῃ ἐπαναστατικὸ χαρακτῆρα τὸ κίνημα. Καὶ ἀποφάσισαν, ἂν καὶ οἱ ἀποφάσεις των δὲν ἦσαν ὀριστικαί, «νὰ περιορισθῶσιν εἰς τὸ νὰ δώσωσιν εἰς τὰ προξενεῖα ἀναφορὰν ἦν νὰ πέμψωσιν δι' ἐπιτροπῆς εἰς τὸν Σουλτᾶνον, δι' ἧς νὰ ζητῶσι τὴν κατάργησιν τῶν νέων φόρων, τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Διοικητοῦ καὶ τὰ τοιαῦτα».⁶ Ἡ ἀποτυχία μονάχα τῆς ἀναφορᾶς τοῦ 1864 τοῦς ἔκανε νὰ ἐξετάζουσι μετ' αὐτῷ τρόπῳ θὰ ἐγένετο δυνατὸ νὰ μὴ ἐξουδετερωθοῦν οἱ ἐνέργειαι των ἀπὸ τὸν Ἰσμαήλ. Στὶς 17 Ἀπριλίου δὲν μετέβαλαν σκοπὸ καὶ ὅταν ἤρθαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Ἰσμαήλ στὸ Σκινέ, ἐπανελάβαν τὶς εἰρηλικὰς των διαθέσεις καὶ τὸ σκοπὸ τους νὰ στείλουν ἀναφορὰ γιὰ τὸ Σουλτᾶνο, ἀλλὰ δὲ δέχτηκαν νὰ στείλουν Ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ συνεννοηθῇ μετ' αὐτῷ Γ. Διοικητῇ ἀπὸ δυσπιστία αὐτῶν ἐξ αἰτίας τῆς ἀναφορᾶς τοῦ 1864.⁷

¹ Ἐμπιστευτ. Ἐκθεσὴ τοῦ Σακοπούλου στὸ Ὑπ. Ἐξ. τῆς 9 Ἀπριλίου.

² Ἐ. ἀ.

³ Ἐ. ἀ.

⁴ Ἐ. ἀ.

⁵ Ἐπιστολὴ Σακοπούλου πρὸς Μ. Ρενιέρην τῆς 5 Ἰουν. 1866 (ΑΡ.).

⁶ Υ. Γ. Ἐμπ. Ἐκθεσ. τοῦ Σακ. γραμμένο στὶς 11 τοῦ Ἀπριλίου.

⁷ Ἐκθεσὴ Σακοπούλου 18 Ἀπριλ. 1866. Πρβλ. καὶ πρὸ πάνω σελ. 48.

Ὁ Σπ. Βαλαωρίτης, μόλις πῆρε τὴν ἐμπιστευτικὴ ἀναφορὰ τοῦ Σακοπούλου, τοῦ ἔγραψε στίς 17 Ἀπριλίου¹ καὶ συμφώνησεν ὅτι «... Εἰς τὴν παροῦσαν τῶν πραγμάτων κατάστασιν ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀνατολῇ πᾶν κίνημα ... ἐν Κρήτῃ ἔσεται ἀναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οἱ Κρηῖτες ... πρέπει μεγάλως νὰ προσέξωσι μὴ παρασυρθῶσιν εἰς κίνημά τι τοιοῦτον εἴτε ἐκ κακῆς ἐκτιμήσεως τῆς παρούσης πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Εὐρώπης, εἴτε ἐξ ἀνοήτων συμβουλῶν καὶ προτροπῶν ἀνθρώπων ἀνυπομόνων καὶ ἐξημμένων ... Πρέπει λοιπὸν νὰ τοὺς ἀποτρέψῃτε πάσης πράξεως δυναμένης νὰ δεινώσῃ τὴν σημερινὴν κατάστασιν καὶ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς τὴν βίαν ...». Καὶ ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ μὴ γίνῃ τίποτε, συμβουλεύει. «Τὸ κίνημα τοῦτο πρέπει νὰ γίνῃ μετὰ πολλῆς περισκέψεως ἄνευ ... ἄνευ ὀπλισμοῦ, ἄνευ ὀχλαγωγῶν ... καὶ ... νὰ ζητήσωσι παρὰ τῆς Ὑ. Πύλης δι' ἀναφορῶν συντεταγμένων ... ἀπαθῶς τὴν ἀναστολήν τῶν ..., δυσφορήτων φόρων κλπ. ...». Καὶ προσθέτει «Καταβάλετε, κ. Πρόξενε πᾶσαν ἐφικτὴν, προσπάθειαν, ὅπως μεταπείσητε τοὺς Κρηῖτας παντὸς ἀπονενομημένου καὶ ἀπερισκέπτου κινήματος ...» καὶ ζητᾷ νὰ τοῦ ἀναφέρῃ τακτικὰ τὸ τί γίνεται.

Ὁ Σακόπουλος στίς 24 Ἀπριλίου² ἀπαντώντας γράφει: «Δύναμαι νὰ σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι τὸ ἐνταῦθα παρασκευαζόμενον κίνημα θέλει περιορισθῆ εἰς τὸ νὰ ζητηθῆ ἡ ἐλάττωσις τῶν φόρων, ἡ ἄρσις καταχορήσεών τινων **ἐκ τῶν ἐνοικιασιῶν τῶν προσόδων γενομένων** καὶ τὰ παρόμοια».

Καὶ ὁ Δενδρινός, κατὰ τὸ Σακόπουλο,³ «θεωρεῖ ἀναγκαῖον καὶ ὀφελιμον, νὰ ζητηθῶσιν εἰρηνικῶς δι' ἀναφορῶν μεταρρυθμίσεις τινὲς εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα, οἷον κατάργησις τῶν νέων φόρων, ἐλεύθεραι ἐκλογαὶ δημογερόντων καὶ ἐφόρων, τακτικὴ καὶ ἀκριβῆς διαχειρήσις τῆς ὑπηρεσίας τῶν πρώτων, εἰς οὓς πολλαὶ καταχορήσεις γίνονται, τακτικὰ δικαστήρια, κατασκευὴ ὁδῶν κλπ. καὶ προσέτι φρονεῖ ὅτι ἡδύναντο (οἱ Κρηῖτες) **οὐχὶ ἀνωφελῶς νὰ ζητήσωσι καὶ αὐτοδιοίκησιν**».

Ὡστε ὁ Δενδρινός δὲν ἀπέκρουε τὴν αὐτονομία, ὅπως ἔκανεν ὁ Σακόπουλος,⁴ καὶ τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ τὴν ὑποστήριζε μπροστά στοὺς Κρητικούς, πὺν ἔξασκοῦσεν ἐπιτροπὴ ἐπάνω τους καὶ πὺν, καθὼς φαίνεται, δὲν ἔφερναν καμμιά ἀντίρρηση τοῦλάχιστο μπροστά του. Ἔτσι στίς 25 Ἀπριλίου γράφει στὸ Stromachow.⁵ «Les Crétois songent encore aujourd'hui à une *manifestation sérieuse* pour invoquer auprès de la Porte et des Grandes puissances les titres qu'il croient *avoir à une administration séparée* qui, sans rompre les liens qui les rat-

¹ ΑΥΕ.

² Ἔ. ἄ.

³ Εμπιστευτ. 9 Ἀπριλίου 1866.

⁴ Ἔ. ἄ. δὲς καὶ πὺν πάνω σ.

⁵ No 21 A. S. E. Mr Stromachow Directeur du Département Asiatique.

tachent au Gouvernement central de la Porte, leur assure des institutions propres à développer chez-eux ce degré de bien-être auquel ils croient avoir des droits. J'ignore encore sous quelle forme se produira l'expression de leurs vœux. Je me suis seulement borné à leur conseiller l'union, l'ordre et la modération tout en leur promettant mon appui éventuel dans les limites de mes attributions».

Καὶ τὴν ἴδια μέρα γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ¹: «Quant à ce qui concerne le vœu aujourd'hui généralement partagé par les chrétiens d'obtenir une administration séparée sous la garantie d'une espèce d'autonomie, on voulait d'abord l'énoncer très-explicitement dans l'adresse destinée au Sultan, mais cette demande ainsi produite pouvant paraître excessive et peut-être même blesser la Porte, un autre avis plus sage a prévalu; c'est celui d'indiquer clairement ce vœu dans des adresses séparées, qu'on transmettrait aux Agents de trois puissances signataires au protocole de Londres en vertu du quel les Crétois avaient été sommés au 1830 à déposer les armes. Les adresses contiendront chacune une copie de la supplique au Sultan, qui serait également communiqué à tous les autres consuls rendant à la Canée».

Ἐπομένως εἶχαν καταλήξει ἀπ' τὴν 25 Ἀπριλίου στὴν ἀπόφαση, νὰ ζητήσουν αὐτονομία μὲ ἰδιαίτερο ἔγγραφο, ποὺ θὰ ἐπέδιδαν στοὺς Προξένους μαζί μὲ ἀντίγραφο τῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὸ Σουλτάνο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως τοὺς πατριῶτες Κρητικοὺς μόνο ἡ ἔνωση μοροῦσε νὰ τοὺς ἱκανοποιήσῃ καὶ διαρκῶς ἐξήταζαν αὐτοὶ μὲ ποῖο τρόπο θὰ ἐγίνετο δυνατὸ νὰ πετύχουν τὸ σκοπὸ τους καὶ ἐζητοῦσαν γι'αὐτὸ καὶ τὴ γνώμη τῶν ὁμοϊδεατῶν των, ποὺ ἔμεναν στὴν Ἀθήνα. «Ἴσως παρ' Ἀθηναίων λαμβάνουν ὁδηγίας τινὰς — γράφει ὁ Σακ. στὴν 9 Ἀπριλίου στὸ Ὑπ. Ἐξ. — μάλιστα δ' ἐπληροφορήθην ὅτι εἰς τὸν κ. Μάρκον Ρενιέρην ἀνέθηκαν κατ' αὐτὰς τὴν σύνταξιν ὑπομνήματος πρὸς τὰς Μ. Δυνάμεις, ἀλλ' ἴσως τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι πῶς θὰ συνταχθῆ ὑπόμνημα, ἀφ' οὗ εἰσέτι δὲν ὑπάρχει διατετυπωμένος ὁ σκοπὸς καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐνεργείας καὶ ἡ ἀπαίτησις των;». Ὁ Σακ. δὲν ἤξερε τί εἶχε γράψῃ ὁ Βιστάκις στὸ Λόγιο στὴν 25 Μαρτίου.²

Ἐνῶ ὅμως οἱ πρὸ πολλοὶ Κρητικοὶ ἀπέβλεπαν στὴν ἔνωση, ἐν τούτοις ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα ἐδέχοντο νὰ περιορισθοῦν στὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸ Σουλτάνο. Ἀλλὰ ἡ ἀπόφαση τοῦ Δενδρινοῦ καὶ τῶν δικῶν του γιὰ νὰ ζητήσουν αὐτονομία, τοὺς ἔκαμε κι' αὐτοὺς νὰ σκεφθοῦν τοὺς δικούς των πόθους. Τότε ἦλθεν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ὁ «ἀδελφός» Ἄ. Ἰωαννίδης γιὰ-

¹ ΑΡΙΧ. Νο 22.

² Δὲς πρὸ πάνω σ. 43.

τρός, εκπρόσωπος τῆς μεγάλης ἰδέας καὶ ἄρχισε νὰ συνεννοῖται μὲ τὸν ἄλλο μεγαλοῖδεάτη Ἄντων. Ἀντωνιάδη, ποὺ διηύθυνε τὸ ἑλληνικὸ Σχολεῖο τῶν Χανιῶν ἀπὸ τὸ 1862, καὶ τοὺς ἄλλους «ἀδελφούς». Αὐτοὶ ἤθελαν νὰ σπρώξουν σὲ σωστὴ ἐπανάσταση τὰ πράγματα ζητώντας φανερὰ τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα.¹

Καὶ οἱ ἐφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν ὑποστήριζαν ἄλλες τὴν αὐτονομίαν τῆς Κρήτης καὶ ἄλλες τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα.²

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Λ. Λόγιος συνεννοεῖται μὲ τὸ Μ. Ρενιέρη καὶ κάνει ἓνα σχέδιο ἀναφορᾶς στὸ Σουλτᾶνο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ρενιέρης ἓνα σχέδιο ὑπομνήματος γιὰ τὶς Προστ. Δυνάμεις.³ Ἀρχὲς Μαΐου κατεβαίνει μὲ τὰ σχέδια αὐτὰ ὁ Ἰωσήφ Α. Μανουσογιαννάκης στὴν Κρήτη.⁴

Ἀπὸ τότε μέσα στὰ Χανιά οἱ ζωηρότεροι στίς ἰδιαίτερες συναντήσεις τῶν πατριωτῶν καὶ «ἀδελφῶν» ἐπέμεναν, πὼς ἔπρεπε νὰ προχωρήσουν σὲ ἐπανάσταση καὶ νὰ ζητήσουν φανερὰ τὴν ἔνωση. Ὁ Σαλόπουλος δὲν ἤθελε νὰ σπρωχθῶν ὡς ἐκεῖ τὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ στὸ βάθος θὰ ἐλυπότανε, ἂν οἱ Κρητικοὶ ἐζητοῦσαν αὐτονομία ἀπὸ τὶς Δυνάμεις χωρὶς οὔτε λέξη νὰ ποῦν γιὰ τὴν ἔνωση. Εὐρῆκαν λοιπὸν μέση λύση: νὰ γίνῃ καὶ ἰδιαίτερον ὑπόμνημα στοὺς Μονάρχες τῶν Προστ. Δυνάμεων, ὅπου θὰ διεκλήρυνταν τὴν ἐπιθυμία τους γιὰ τὴν ἔνωση, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐπαναλάβαιναν

¹ Πρβλ. Ψιλᾶκι Γ'. 878. Στίλλμαν, Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις ἐν ἔτει 1866. Περιοδ. Ἑλληνισμὸς Η' (1905) σ. 937. Κριάρη Γ'. 120 καὶ 148.

² Στίς 10 Μαΐου 1866 τὸ Μέλλον κτυπώντας τὸν Αἰῶνα γράφει: «Μία ἐφημερίς θέλουσα νὰ φαίνεται ὅτι εκπροσωπεῖ τὰς προθέσεις τῆς Αὐλῆς, ἔρχεται ἀπέναντι τῆς γενικῆς ὁμοφωνίας τοῦ σύμπαντος τύπου, ἀπέναντι τῶν γενικῶν καὶ ἀναγκαίων τάσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ . . . ἀνακρούουσα τὸ πρὸς τὴν ἐνότητα αἰσθημα ὀλοκλήρου δουλεύοντος λαοῦ, καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ δῆθεν συνηγοροῦσα, νὰ προτείνῃ διὰ τὰς ὑφισταμένας περιπτώσεις αὐτοῦ λύσιν, ἣν πᾶς Ἕλλην ὀφείλει καὶ ὀφείλει νὰ ἀπεχθάνεται καὶ νὰ πολεμῇ . . . προτείνει ὑπὲρ αὐτῶν τὸ παράδειγμα τῆς Σάμου . . . Ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὕτη, ἰδέα τῶν ἐχθρῶν μας, πρώτην φοράν εὐρίσκει φιλοξενίαν ὑπὸ τὴν στέγην Ἑλληνος ἐν τῷ μέσῳ τῶν Ἀθηνῶν . . .» πρβλ. καὶ τὸν Αἰῶνα τῆς 5 τοῦ Μᾶη τοῦ 1866 ἀρ. 2118.

³ Στὸ ΑΛ. στὴ πρώτη σελ. ἐνός φακέλλου διαβάσαμε: «Σχέδιον Ἀναφορᾶς πρὸς τὸν Σουλτᾶνον τῶν Πληρεξουσίων Κρήτης — μὴ πραγματοποιηθὲν ὑπὸ τῶν ἐν τῇ συνελεύσει νεαζόντων καὶ μικροφιλοτίμων καὶ ἀντικατασταθῶν διὰ τῆς πραγματοποιηθείσης ἀναφορᾶς πρὸς τὸν Σουλτᾶνον. Ὑπὸ Λ. Λογίου ἐγκρίνοντος τοῦ κ. Μ. Ρενιέρη, καὶ τὸ ὑπόμνημα γαλλιστὶ σχετικόν ἵνα συνεπισταθῶσιν ἀμφότερα τῷ τε Σουλτᾶνῳ καὶ ταῖς τρισὶ Δυνάμεισι Γαλλίᾳ, Ἀγγλίᾳ, Ρωσσίᾳ». Καὶ στὴν πίσω πλευρᾷ «Συνεπεῖρα τῶν περιλειουσῶν (;!) δύο ἐπιστολῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἀφανῶν ἐνεργειῶν ἡ μὲν πρὸς Σουλτᾶνον ἀναφορὰ συνετάχθη ὑπὸ Λ. Λογίου καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης καὶ τῶν προφορικῶν ἐξηγήσεως καὶ συνεννοήσεως τούτου μετὰ τοῦ κ. Ρενιέρη συνετάχθη ὑπὸ τοῦ κ. Ρενιέρη τὸ ὑπόμνημα γαλλιστὶ πρὸς Ἀγγλίαν Γαλλίαν καὶ Ῥωσσίαν».

⁴ Ὁ Ἀριστείδης Βολανάκης γράφει ἀπὸ τῆ Σύρο στίς 6 τοῦ Μᾶη τοῦ Α. Λόγιο. «Ὁ κ. Μανουσογιαννάκης ἐφθασεν αἰσίως εἰς Χανιά. Οὐδεμία ἔρευνα ἐγένετο αὐτῷ, ἄλλως τε εἶχε λάβει τὰ μέτρα του δώσας εἰς ἄλλον τὰ ἔγγραφα κατὰ τὴν ἀπόβασίν του». (ΑΛ.) Πρβλ. Χ' Μιχάλη Ἀπομν. ἔ. ἀ. ἀριθ. 21 τῆς 29-X-1930 καὶ Κριάρη Γ' 120.

τις φιλειρηνικὲς διαθέσεις των. Καὶ γιὰ νὰ μὴ γίνῃ ἀφορμὴ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ὥστε νὰ ἐρεθισθῇ ἡ Πύλη, ἀποφάσισαν νὰ τὸ κρατήσουν ὅσο μπορούσαν μυστικό. Γιὰ τὸ ἀποφάσισαν νὰ μὴ τὸ στείλουν οὔτε μὲ τοὺς Προξένους τῶν Χανιῶν οὔτε καὶ μὲ τοὺς Πρεσβευτὲς τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, ἀλλὰ κατ' εὐθείαν στὶς Κυβερνήσεις των.¹ Τὴν ἀπόφασί τους αὐτὴ τὴ γνωρίζουν στὶς 9 τοῦ Μάη στὸ Μ. Ρενιέρη, καὶ ὅτι θὰ τοῦ ἔστειλαν τὰ δυὸ αὐτὰ ὑπομνήματα γιὰ νὰ φροντίσῃ ἐκεῖνος νὰ τὰ στείλῃ μὲ τὸ μέσο, πού θὰ ἐθεωροῦσε καλύτερο, στὸν προσωρισμὸ τους.²

Ἔτσι τὴν ἀναφορὰ γιὰ τὸ Σουλτᾶνο τὴν ἐτοίμαζαν ἔξω καὶ μάλιστα ὁ Παρθένιος Περίδης,³ τὸ ἔγγραφο γιὰ τοὺς Προξένους ὁ Δενδρινὸς καὶ οἱ αὐτονομισταὶ⁴ καὶ τὸ ὑπόμνημα γιὰ τοὺς τρεῖς Μονάρχες ὁ Σακόπουλος καὶ οἱ ἐνωτικοί.⁵

¹ Σὲ ἐπιστολή, πού ἔστειλεν ὁ Σακ, τοῦ Ρενιέρη στὶς 19 Ἰουνίου 1866, (ΑΡ.) διαβάζομε. «Πρόσωπον κατέχον ὑψηλὴν θέσιν ἐν τῇ δημοσίᾳ ὑπηρεσίᾳ καὶ λαβὼν γνῶσιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐγγράφου, μοὶ ἔγραψεν ὅτι ὁ ἐν αὐτῷ προτελευταῖος παράγραφος, δηλ. ὁ περὶ ἐνώσεως εἶναι πολιτικὸν σφάλμα μέγα. Οἱ ἀναφερόμενοι ἦσαν ἐτοιμοὶ διὰ τῶν ὄπλων νὰ ζητήσωσι τὸ ἴδιον πρᾶγμα καὶ μετὰ πολλὰς προσπάθειας ἀνεχαιρίσθησαν. Ἡ αἰτησις εἴμπορεῖ νὰ εἶναι ματαία ὡς ἀκατόρθωτος — ὅπως ἴσως εἶναι ὀλιγώτερον βλαπτικὸν τοῦ ἐτέρου». Πρὸβλ. καὶ Ψιλᾶκι Γ'. 878, Στίλλμαν ἔ. ἁ. 937.

² Τότε τοῦ γράφει γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Σακ, σχετικὰ μὲ τὸ κίνημα, πού εἶχεν ἀρχίσει στὴν Κρήτη, ἀπὸ 25 μέρες πιά, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος. Σαυτὴ διαβάζομε «Σκοπὸν ἔχουσι νομίζω ἐκτὸς τῶν ἀναφορῶν ἅς θὰ δώσουσι εἰς τὰ ἐνταῦθα προξενεῖα, νὰ πέμψωσι καὶ ἐτέρα ἀναφορὰν εἰς τοὺς ἡγεμόνας τῶν τριῶν προστατιδῶν δυνάμεων» λέγον τοῦτο ἐμπιστευτικῶς πρὸς ὑμᾶς προσθέτω ὅτι ἔχουσι σκοπὸν προσέτι νὰ διευλύνουν αὐτὰς πρὸς ὑμᾶς ἐσφραγισμένας ἵνα αὐτόθεν ὑμεῖς τὰς διαβιβάσητε διὰ τοῦ ἀσφαλεστέρου μέσου ὅπερ θέλετε κρίνει. Ἐπιθυμοῦν δὲ νὰ διατηρηθῇ περὶ τοῦτου ἄκρα ἐχεμύθεια. Ἴσως λοιπὸν διὰ τοῦ προσεχοῦς ταχυδρομείου τὰς λάβητε». ΑΡ.

³ Πρὸβλ. Περίδης Ἀπομν. 31. Καὶ ὁ Δενδρινὸς γράφει σχετικὰ στὸν Ἰγνάτιεφ : (No 51 12/24 Juuzi 1866 АРІХ.) «Ismail Pacha s'est livré contre deux moines portant tous les deux le nom de Parthénios qui ont servi de secrétaires et de rédacteurs aux signataires de la supplique au Sultan et qui continuent à se trouver auprès d'eux».

⁴ Ὁ Σακ, στὶς 23 V-1866 γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. (ΑΥΕ.). «Ὁ κ. Δενδρινὸς διαμένον ἐνταῦθα πρὸ ἑπτὰ ἐτῶν, γινώσκων κάλλιστα τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τῶν δυστυχῶν Κρητῶν καὶ συγγινώμενος ἐξ αὐτῶν δὲν ἔλειψε νὰ λέγῃ ὅτι ἔχουν ἀνάγκην βελτιώσεωσιν τινῶν καὶ ἀνακουφίσεως ἀπὸ τῶν ἐπαχθῶν φόρων καὶ σχετικῆς τινοῦ ὀργανώσεως καὶ δὲν ἀποφεύγει νὰ λέγῃ, ὅτι δι' εἰρηνικῶν μέσων ἠδύνατο νὰ ἐπιδιώξωσι σκοπὸν τοιοῦτον. Εἰς τὴν περίπτωσιν λοιπὸν ταύτην γινώσκω ὅτι ἔδωκε συμβουλὰς τινὰς καὶ ἴσως ἡ ἀναφορὰ καὶ τὸ πρὸς τοὺς Προξένους ἔγγραφον συνετάχθησαν ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ. . . ἀλλ' ἐγὼ εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γινώσκω, ὅτι μέχρι τοῦ ἀνωτέρου σημείου περιωρισθῇ ἡ ἐνέργεια τοῦ ὡς ἄνω προσώπου». Τὸ ὅτι ὁ Δενδρ. δὲν ἔγραψε τὴν ἀναφορὰ φαίνεται ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ πού τῆς κάνει. Δὲς πῶ γάτω.

⁵ Δὲς καὶ σημ. 1. Καὶ ὁ Π. Περίδης γράφει (Ἀπομν. 44) : «Τὸ ἐσπέρας . . . ἐστάλησαν ὑπομνήματα εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν ὑπὸ τοῦ Ἑλλ. Προξενείου . . .». Καὶ ὁ ἀνώνυμος τῆς Χειρογρ. Ἱστορίας τοῦ ΙΑΚ, στή σελ. 25 σημ. 17 γράφει : «Τὸ ὑπό-

Στις 14 τοῦ Μάη, μόλις ἔφθασαν οἱ τελευταῖοι ἀντιπρόσωποι τῶν πρὸς ἀνατολ. ἐπαρχιῶν ὑπέγραψαν τὴν ἀναφορὰ γιὰ τὸ Σουλτάνο καὶ τὰ ἔγγραφα γιὰ τοὺς Προξένους καὶ τὰ ἔστειλαν ἀμέσως στὰ Χανιά. Ὁ Σακ. γράφει στὶς 15 τοῦ Μάη στὸ Ὑπ. Ἐξ. «Ἀφιχθέντων χθὲς καὶ τῶν ἀντιπρὸσώπων τῶν λοιπῶν ἐπαρχιῶν, (ἐκτὸς τῶν δύο τῶν πλέον ἀπομεμακρυσμένων καὶ τῶν πλέον ἀσημάντων) κατηρτίσθη ἡ ἀναφορὰ. Αὐθημερὸν δὲ περὶ τὴν μεσημβρίαν ἐπιτροπὴ 15μελὴς παρουσιασθεῖσα εἰς τὸν Γεν. Διοικητὴν τῷ ἐνεχείρισε τὸ πρωτότυπον. . . . Μετὰ ταῦτα ἀνὰ πέντε ἐκ τῶν μελῶν τῆς εἰρημένης ἐπιτροπῆς μετέβησαν εἰς τὰ διάφορα Προξενεῖα. Εἰς τοὺς Προξένους ὅμως τῶν τριῶν Μ. Δυνάμεων ἀπηύθυνον καὶ ἰδιαιτέραν ἀναφορὰν ἣς ἀντίγραφον (ἐγχειρισθὲν ἰδιαιτέρως πρὸς ἐμὲ) ὑπάρχει ἕδε συνημμένον, δι' ἧς δικαιολογοῦντες τὸ κίνημά των ἐπικαλοῦνται τὴν συνδρομὴν αὐτῶν καὶ τῶν Κυβερνήσεών των πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀπαιτήσεών των. Ἐν τῇ τελευταίᾳ παραγράφῳ τοῦ ἔγγραφου τούτου θέλει τις ἴσως εἰκάσει, ὅτι ἐκφράζεται καίτοι ἀσαφῶς ἰδέα περὶ ἡγεμονίας». Καὶ συμπληρωματικὰ στὶς 22 Μαΐου 1866. «Ὡς πρὸς τὸ πρὸς τοὺς Προξένους ἔγγραφον τῶν Κρητῶν δι' οὗ ὑπέβαλον πρὸς αὐτοὺς ἀντίγραφον τῆς πρὸς τὸν Σουλτάνον ἀναφορᾶς. . . ὀφείλω μίαν διασάφησιν, ὅτι καὶ τὸ ἔγγραφον ἐκεῖνο ἀπηυθύνθη πρὸς ὅλους τοὺς Προξένους πλὴν τὸ πρὸς τοὺς τῶν τριῶν Δυνάμεων περιεῖχε μόνον τὸν τελευταῖον παράγραφον ἑλλείποντα πρὸς τοὺς λοιπούς».¹

Στὴν ἀναφορὰ προσπαθοῦν νὰ μὴ θίξουν καθόλου τὸ Σουλτάνο. Μόνο α') ζητοῦν «ἀνακούφισιν ἀπὸ τῶν (sic) ὑπερόγκων καὶ δυσανάλογων πρὸς τοὺς πόρους δασμῶν καὶ φόρων» ἀναφέροντάς τους ἕνα ἕνα, ἐνῶ μιλλὰν καὶ γιὰ τὸ σύστημα τῆς ἐνοικιάσεως τῶν φόρων καὶ τὰ ἐλαττώματά του. β') Περιγράφουν τὰ χάλια τῆς συγκοινωνίας. γ') Ζητοῦν τὴ τροποποίηση τῶν ἐκλογῶν τῶν Συμβούλων καὶ Δημογερόντων γιὰ τὰ «σωματεῖα ταῦτα εἶναι κατὰ θεωρίαν μόνον τὸ προῖον τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ».

μνημα αὐτὸ εἶχε δοθῆ εἰς τοὺς δύο πληρεξουσίους ὑπὸ τοῦ ἐν Χανίοις Προξένου τῆς Ἑλλάδος, εἶχε δὲ συνταχθῆ καὶ ἀποσταλῆ εἰς Κρήτην ὑπὸ τοῦ τότε Ὑπ. τῶν Ἐξ. τῆς Ἑλλάδος κ. Δεληγεώργη). Τότε ὅμως Ὑπ. Ἐξ. ἦταν ὁ Σπ. Βαλαωρίτης, ποὺ ξέρομε τίς ἰδέες του. Γιὰ τὰ ὅλα πιστεύω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σακ. ἔκαμε τὸ Ὑπόμνημα, ἔχοντας ὅπ' ὄψει του καὶ τὸ σχέδιον τοῦ Ρενιέρη, ποὺ εἶχε φέρει ὁ Μανουσογιαννάκης Ὁ Χ' Μιχάλης λέγει (ἔ. ἀ. ἀρ. 21/29-X-1930) ὅτι «οἱ ἐν Ἑλλάδι ἐνδιαφερόμενοι ἡμέτεροι διὰ τοῦ Μανουσογιαννάκη κατωρθώθη νὰ μᾶς ἀποστείλουν σχέδιον ἐκκαθαρισμένον, τὸ ὁποῖον ἐνεκρίθη ὡς τελειότερον». Ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦ Ρενιέρη ἦταν γραμμένον γαλλικὰ καὶ γιὰ τὸ πιστεύω ὅτι θὰ τὸ ἐτροποποίησε κάπως ὁ Σακ. Ἴσως ἀργότερα νὰ γίνῃ σύγκριση τοῦ σχεδίου τοῦ Ρενιέρη, ποὺ βρῆσκειται στὸ ἌΔ., μὲ τὸ ὑπόμνημα, ποὺ ὑπέγραψαν, γιὰ νὰ λυθῆ τὸ ζήτημα. Πρβλ καὶ σ. 62⁵ καὶ κατ.

¹ Τὸ ἔγγραφο γιὰ τοὺς Προξένους ἡλ. συγγέεται μέχρι σήμερα μὲ τὸ ὑπόμνημα γιὰ τοὺς Μονάρχες ἢ ἀγνοεῖται ὁλότελα. Πρβλ. Μουρέλλου 1614 Κριάρη Γ'. 127 ἔ. Παπαντωνιάκη ἔ. ἀ. σελ. 8. Τωμαδάκη Ἀθηνᾶς 47 σελ. 221 κ. ἔ. Περίδη Ἀπομνημονεύματα 42 Παπαδάκη Στ. ἔ. ἀ. 14 Χ' Μιχάλη ἔ. ἀ. ἀριθ. 21 τῆς 29-X-1930 κ. ἄλλοῦ.

δ') Φρονοῦν ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἰδρυθῆ δανειστικὴ τράπεζα, σύμφωνα μὲ τὴν 29 § τοῦ Χάτι-Χουμαγιούν καὶ ζητοῦν ε') τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν δικαστηρίων, στ') τὸ σεβασμὸ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας, ζ') νὰ ἐπιτρέπεται νὰ διδάσκουν καὶ στὰ σχολεῖα τῶν ἐπαρχιῶν κάθε ὑπηρετικὸς δασκάλου, η') νὰ ἀνοίξουν τὰ παραλίμνα, θ') νὰ ἐξασφαλισθῆ πραγματικὴ ἀνεξίτητοσκέα καὶ ι') ἐπειδὴ ὁ Γεν. Διοικητὴς τοὺς εἶχε χαρακτηρίσει ταραξίες ζητοῦν γενικὴ ἀμνηστία. Καὶ τέλος παρακαλοῦν νὰ στείλῃ ἡ 'Υ. Πύλη ἀμερόληπτους καὶ δίκαιους ἀπεσταλμένους γιὰ νὰ ἐξετάσουν τὰ παράπονά τους.¹

Τὸ ἔγγραφο πρὸς τοὺς Προξένους εἶναι σύντομο: λέγει, ὅτι τὸ 1821 κατάθεκαν τὰ ὄπλα οἱ Κρητικοί, ἐπειδὴ ἤλπιζαν σύμφωνα μὲ τὶς ὑποσχέσεις τῶν Μ. Δυνάμεων, ὅτι θὰ εὔρισκαν μιὰ διοίκηση δίκαιη καὶ φιλόνηρωπη. Οἱ ἐλπίδες τῶν ὅμως διαφεύστηκαν. Καὶ τὸ 1858 ἔγιναν παραχωρήσεις, ἐπειδὴ καὶ τὸ Χάτι-Χουμαγιούν τοῦ 1856 δὲν εἶχεν ἐφαρμοσθῆ ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ὑποσχέσεις, πού τοὺς ἐδόθησαν τότε, καμιὰ δὲν εἶχε πραγματοποιηθῆ. Οἱ φόροι ἔχουν ἐξαντλήσει ὀλότελα τὶς πλουτοπαραγωγικὰς πηγὰς, ὁ φανατισμὸς ὁ θρησκευτικὸς δὲν ἔλειπε ποτέ, οὔτε ἡ πῶς στοιχειώδης δικαιοσύνη δὲν ἀπὸνέμεται, μέσα μεταφορὰς τῶν προϊόντων δὲν ὑπάρχουν, ἀλλὰ οὔτε παιδεία οὔτε ἰσότης οὔτε ἐλευθερία σὶς ἐκλογὰς ὑπάρχει σήμερον στὸ νησί. Γιατὸ ἔκαμαν τὴν ἀναφορά πρὸς τὸ Σουλτάνο, πού ἀντίγραφό της ἐπισυνάπτουν καὶ στοὺς Προξένους γιὰ νὰ τὸ διαβιάσουν σὶς Κυβερνήσεις των. Κατόπιν προσθέτουν μιὰ παράγραφο μόνο σέκεινα τὰ ἔγγραφα, πού ἔδωκαν στοὺς Προξένους τῶν τριῶν Προστ. Δυνάμεων, πού στὸ τέλος λέγει: «σύμπας ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς νήσου ταύτης εἶναι πεπεισμένος ἐκ μακρῆς ὁδυνηρᾶς πείρας, ὅτι τὸ μόνον μέσον βελτιώσεως τῆς τύχης του θὰ ἦτο ἡ ἀνάθεσις τῆς Νήσου εἰς τὴν μέριμναν τῶν τριῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἵτινες παρέσχον μέχρι τοῦδε δείγματα τῶν συμπαθειῶν των πρὸς τοὺς πάσχοντας χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς».²

¹ Τὴν ἀναφορά ὀλόκληρη τὴν ἐδημοσίευσεν ὁ Αἰὼν στὸ φύλλο τῆς 26 τοῦ Μῆνι 1866 καὶ τὴν ἔχει καὶ ὁ Κριάτης Γ'. 121 ἐ. Ὁ Δενδρινὸς τὴν κρίνει πολὺ αὐστηρὰ στὴν ὑπ' ἀριθ. 36)16-V-66 (ΑΡΠΧ.) ἀναφορά του πρὸς τὸν Ἰγνάτιεφ, πού δὲν ἀφίνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι, ὄχι μονάχα δὲν τὴν εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ δὲν τὴν εἶχε δεῖ προτοῦ νὰ ὑπογραφῆ. Καὶ τὸ Μέλλον τῶν Ἀθηνῶν (257)27-V-66) γράφει: «Δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ παρατηρήσωμεν τὴν ἔλλειψιν πάσης δεξιότητος περὶ τὴν σύνταξιν τῆς προκειμένης ἀναφορᾶς, ὅπερ ὑποδεικνύει μὲν ὅτι οἱ Κρητῆς καθ' ἑαυτοὺς καὶ αὐθορμήτως εἰργάσθησαν, οὐχ ἦτον ὅμως δὲν ἀποκαθιστᾶ τὸ ἔγγραφόν των τόσον ἀποτελεσματικόν καὶ ἀπρόσβλητον ὅσον ἐάν ἦτο κάλλιον συντεταγμένον». Ἐν καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὰς τὶς γραμμὰς διακρίνεται ὁ δυσαρεστημένος Λόγιος, γιατί δὲν εἶχαν δεχθῆ τὸ δικό του σχέδιο, (πρβλ. πῶς πάνω σ. 62³) ἐν τούτοις θὰ δοῦμεν, ὅτι τοῦλάχιστο τὸ ι' σημεῖο του ἔγινεν ἀφορμὴ σὲ συζητήσεις καὶ περιπλοκὰς.

² Ὁλόκληρο δημοσιεύεται στ' Archiv. Diplom. 1867 I. 1708 Πρβλ. καὶ Παπαντωνάκη Γ. Ἡ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Κρητ. Ἐπανάστασεως τοῦ 1866 σ. 8 Wagner R. Der Kretische Aufstand 1866)67 . . . σ. 16 ἐ. Γαλλικὴ μετάφρασή του βρισκεται καὶ στὸ ΑΡΠΧ μέσα στὸ ὑπ' ἀρ. 36 ἔγγραφο ἐξέερχ. Αὐτῆς ἡ τελευταία

Τὴν ἀναφορὰ στὸ Σουλτᾶνο καὶ τὸ ἔγγραφο γιὰ τοὺς Προξένους ἔστειλεν ὁ Λενδρινὸς μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. 36 τῆς 16]28 Μαΐου 1866 ἀναφορὰ του στὸν Ἰγνάτιεφ.¹

Ὁ Σακόπουλος, ἐνῶ ὑποβάλλει στὶς 15 τοῦ Μάη καὶ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ καὶ τὴν ἀναφορὰ στὸ Ὑπ. Ἐξ. γράφει : «*Δὲν ἀρνοῦμαι καὶ ἐνταῦθα καὶ ἀλλαχοῦ πολλοὶ τῶν Κρητῶν ἐπιθυμοῦσι, παρὰ νὰ εὐρίσκηται ἡ Κρήτη εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην, νὰ γίνῃ ἡγεμονία κατὰ τὸ σύστημα τῆς Σάμου· ἀλλὰ τοῦτο ἄνευ θυσιῶν, καθότι λέγουσιν ὑπὸ τοιοῦτον σύστημα χωρὶς οὐδὲν νὰ χάνωσι δύνανται νὰ ὀργανισθῶσι καὶ ν' ἀναπτυχθῶσιν ὕλικῶς καὶ διανοητικῶς, ὥστε ἐν εὐθέτω περιστάσει νὰ εἶναι ἔτοιμοι εἰς πραγματοποίησιν τῆς περὶ Ἑνώσεως μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἰδέας, ἣτις εἶναι ἀνεξαιρέτως ὅλων ὁ μόνος πόθος· ἰδίως δὲ τὴν ἰδέαν ταύτην ἐνισχύουσι πολλοὶ νέοι, διότι βεβαίως θὰ εὐρωσιν ἐν τῇ νέᾳ καταστάσει τῶν πραγμάτων στάδιον. Ἐνδεχόμενον λοιπὸν ὁ γράφας χωρὶς νὰ ἐκφρασθῇ σαφῶς νὰ ἐπηρεάσθῃ ἀπὸ τὴν τοιαύτην ἰδέαν· ἀλλ' ὅμως οἱ σπουδαιότεροι ἐνταῦθα ἄνδρες καὶ οἱ ἔχοντες ἐπιρροὴν εἰς τὰ πλήθη, μίαν μόνον μεταβολὴν ἐπιδιώκουσι καὶ ποθοῦσι τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσιν καὶ ἐλπίζω ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον ἡ ἰδέα αὕτη θέλει ἐπικρατήσῃ.*»

Μαυτὰ σὰν νὰ θέλῃ νὰ δικαιολογηθῇ στὸ Ὑπουργεῖο, γιὰ τὸ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐκθέσεις του δὲν ἐπερίμενε κανεὶς, ὅτι οἱ Κρητικοὶ θὰ ζητοῦσαν αὐτονομία. Στὸ τέλος ὅμως διαβεβαιώνει τὴν προΐσταμένην του ὑπηρεσία, ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἐνώσεως «ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον θέλει ἐπικρατήσῃ».

Πραγματικὰ τὸ ἀπόγευμα τῆς 14 τοῦ Μάη ὁ γέρω Κωσταρὸς παίρνει ἰδιαίτερος τὸν Παρθένιο Περίδη καὶ μέσα σὲ μιὰ σπηλιὰ δίπλα στὸ μετόχι τῆς Ἀγ. Κυριακῆς τοῦ δίδει τὸ Ὑπόμνημα γιὰ τοὺς Μονάρχες, πού, ὅπως εἶπε, τοῦ τῶχαν δώσει ἀπὸ τὸ Ἑλλ. Προξενεῖο, γιὰ νὰ τὸ ὑπογράψουν οἱ πληρεξούσιοι τῶν Ἐπαρχιῶν. Αὐτὸ ὅμως ἔπρεπε νὰ κρατηθῇ

παράγραφος εἶναι : «*Nous croyons remplir un devoir sacré et inévitable en vous informant confidentiellement, M^r le Consul, que tout le peuple de la Crète, instruit par une longue et pénible expérience est aujourd'hui convaincu que le seul moyen d'améliorer son sort serait de confier l'organisation et l'administration ultérieure de cette île à la sollicitude philanthropique et paternelle des trois Grandes Puissances de l'Europe qui ont donné jusqu'à présent aux populations de l'Orient, tous les témoignages de sympathie.*» Δὲς καὶ πρὸ πάνω σ. 64 τί γράφει ὁ Σακ. στὴν ἐκθεση του τῆς 22 Μαΐου 1866 σχετικὰ μὲ τὴ τελευταία αὕτη παράγραφο.

¹ Σαυτὴ γράφει : «*L'assemblée des chrétiens après avoir fait remettre au gouvernement général la supplique à S. M. le Sultan, vient de le communiquer au corps consulaire par une adresse signée des mêmes députés.*» Τὴν ἴδια μέρα εἶχε στείλει μὲ ἀριθ. 33 μιὰ ἐκτενῆ ἐκθεση, γιὰ ὅσα εἶχαν γίνει ὡς τότε, στὸ Gortchakow.

² Α Υ Ε.

μυστικό για να μη γίνη άφορμή να άπορρίψη όλότεια τὰ δίκαια αίτήματα των ή 'Υ. Πύλη. Μαυτό διεδήλωναν μονάχα οί Κρητικοί τόν πόθο τους για να ένωθοϋν με την 'Ελλάδα. 'Ο Περίδης έδέχθηκε και, άφου άπομάκρυναν τόν κόσμο άπό τò μετόχι, εκάλεσαν τούς πληρεξουσίους στην άποθήκη του μετοχιού, εκλείσαν κατόπιν την πόρτα και έβαλαν φρουρούς, ώστε να μη μπωρή κανείς ούτε να μβή ούτε να βγῆ.¹

Τότε άφου τούς ώρκισαν, ότι δέν θά έμαρτυροϋσαν σε κανένα αυτό, πού θά τούς άνεκοίνωναν, έδιάβασαν μπροστά σ' όλους τò εξῆς 'Υπόμνημα, πού προοριζότανε για τούς τρεις Μονάρχες τών Προστ. Δυνάμεων:²

«Μεγαλειότατε. Οί ταπεινώς ύποφαινόμενοι άντιπρόσωποι όλων τών έπαρχιών τῆς νήσου Κρήτης τολμῶσι να ύποβάλωσιν εις τούς πόδας του κραταιού θρόνου τῆς 'Υ. Α. Μεγαλειότητος τήν έπομένην αίτησί των, όμοίαν τῆς όποιας συγχρόνως υπέβαλον εις τούς μεγαλειοτάτους μονάρχας τών δύο έτέρων Μεγάλων και Προστατίδων τών 'Ελλήνων Δυνάμεων

Οί κάτοικοι τῆς Κρήτης, λαβόντες ένεργόν μέρος μετά τῆς λοιπῆς 'Ελληνικῆς φυλῆς εις τόν πολυχρόνιον και αίματηρόν άγώνα, άπό του 1821 και έφεξῆς, έγέγοντο δια θυσιών μεγάλων κύριοι τῆς νήσου και ένός τών ισχυρότερων φρουρίων, τῆς Γραμβούσης.

'Ηλπίζον δε και αυτοί, έχοντες ἴσα με τούς λοιπούς αδελφούς των δικαιώματα, ότι ήθελον άποκτήσει την άνεξαρτησίαν των· πλὴν αἱ κραταιαί τρεις και προστάτιδες δυνάμεις έν τῇ σοφίᾳ αὐτῶν εκριναν άλλως.

Οί Κρητες δακρυρροοϋντες υπετάγησαν έν ύπομονῇ εις τήν ύψηλήν ταύτην άπόφασιν και εκτοτε μέχρι τουδε δυσφοροϋσιν, ότε μεν υπό τήν κυριαρχίαν τῆς Α. Υ. του 'Αντιβασιλέως τῆς Αιγύπτου, ότε δε υπό τήν τῆς Α. Α. Μ. του Σουλτάνου.

'Υποταχέντες δ' εις τήν άμετάκλητον τότε άπόφασιν ταύτην, έπαρηγορούμεθα υπό του άειμνήστου Κυβερνήτου τῆς 'Ελλάδος 'Ι. Καποδιστρίου, του ένθέρμου ήμῶν συνηγόρου, ότι τò μέγα δυστύχημα θά ήτο προσωρινόν και ότι έντός βραχέος χρονικοϋ διαστήματος ήθελεν άφεύκτως πραγματοποιηθῆ ό μόνος ήμῶν διακαῆς πόθος. Πολλοί δ' ύποσχέσεις πολλαχόθεν μᾶς έδόθησαν ότι έμέλλομεν να κυβερνηθώμεν τουλάχιστον πατρικῶς και φιλανθρωπῶς.

'Εκτοτε 35 έτη παρήλθον και κατά τò διάστημα τουτο ή ζωῆ τῶν πατέρων ήμῶν και ήμῶν τῶν ιδίων θπῆρξε σειρά καταπιέσεων, άδικιῶν και δυστυχημάτων· οϋδεις περιγητῆς ήλθεν εις τόν ώραϊον πλὴν άτυχῆ τόπον μας χωρίς να συγκινηθῆ άπό τὰ παθήματά μας.

¹ Τήν πιστότερη περιγραφή τῆς όλόνυχτης αὐτῆς συνεδρίας μᾶς τήν διδει ό Περίδης στα 'Απομνημονεύματά του σ. 44 έ. Σχετικά γράφει και ό Χ' Μιχάλης έ. ά. άρ. 21)29-Χ-1930 και ό 'Ανώνυμος ιστοριογράφος του ΙΑΪ, (δες 'Αθηνᾶς 47 σ. 232) και ό Παπαδάκης στα 'Απομν. Δες και Κριαρή Γ'. 127 έ και Μουρέλλου 1618

² 'Αθηνᾶς 47 σ. 225 έ. Τò αναδημοσιεύω όλόκληρο, γιατί άποδίδει άρκετά καθαρά τήν άτμόσφαιρα και τò πνεϋμα, πού τò έδημιούργησαν.

Βαρυτάτους φόρους καθ' ἐκάστην ἀξαναμένους πληρώνομεν πλὴν οὐδὲν τῶν καλῶν, ὅσοι πάντες οἱ λαοὶ εἰς ἀντάλλαγμα τῶν βαρῶν τούτων χαίρουσιν, ἀπολαμβάνομεν· ἡ δικαιοσύνη εἶναι παρ' ἡμῖν ἄγνωστος, οὔτε δικαστήρια ἀντάξια τοῦ ὀνόματος ἔχομεν οὔτε νόμους· διοικήσεις εἶναι ἡ ἀνθαίρετος θέλησις τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Ὑ. Πύλης. Τὰ τέκνα ἡμῶν ἔνεκα ἐλλείψεως σχολείων ἀνατρέφονται ἐν τῷ σκότει τῆς ἀμαθείας τὰ δὲ ὀλίγιστα σχολεῖα, τὰ ὅποια ἔχομεν, συντηροῦμεν σχεδὸν πάντα ἐκ τοῦ ὑστερήματος ἡμῶν. Ἡμεῖς αὐτοὶ διατηροῦμεν τὸν κλῆρὸν μας. Εἰς οὐδεμίαν δημοσίαν θέσιν εἴμεθα δεκτοί· ὁδῶν καὶ γεφυρῶν ἐντελῶς στερούμεθα· ἡ μαρτυρία ἡμῶν δὲν ἔχει ἰσχὺν ἀπέναντι τῆς τοῦ Ὁθωμανοῦ, τὰ ἐκ μέρους τῶν Ὁθωμανῶν πρὸς ἡμᾶς ἀδικήματα σπανίως τιμωροῦνται· ἐν γένει δ' οὐδενός, ὅσον ἀπολαύει καὶ ὁ ἐλάχιστος ὑπῆκοος κράτους πολιτισμένου, ἀπολαμβάνομεν ἡμεῖς. Εἴμεθα παντελῶς δοῦλοι τῆς ἐτέρας φυλῆς.

Τὴν κατάστασιν ταύτην ζωηρῶς αἰσθανόμενος ὁ λαὸς τῆς ἀτυχοῦς ἡμῶν πατρίδος ἀπὸ τοῦ 1830 μέχρι τοῦδε ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ του ἠναγκάσθη τετράκις νὰ προσφύγῃ καὶ εἰς ἔνοπλον διεκδίκησιν τῶν δικαιωμάτων του. Τὴν στιγμὴν δὲ ταύτην ἐγγεγραμμένος καὶ πάλιν *ζητεῖ εἰρηνικῶς δι' ἀναφορᾶς του* πρὸς τὴν Α. Α. Μ. τὸν Σουλτᾶνον ἀνακούφισιν ἀπὸ τῶν ἐπαχθῶν φόρων καὶ βελτίωσιν τῆς τύχης του· *καὶ ἐὰν ἡμεῖς οἱ συνετώτεροι δὲν ἀνεχαιρίζομεν τὰς δομάς του, ἤθελεν ἐκτραπῆ καὶ εἰς τὰ ὄπλα, ἀναλαμβάνων ἐκ νέου ἄνισον καὶ καταστρεπτικὸν ἀγῶνα.*

Μεγαλειότατε, λόγοι συμφέροντος μεγάλου ὑπηγόρευσαν εἰς τὰς κραταιὰς δυνάμεις νὰ μᾶς δουλώσουν ἐκ νέου εἰς τὸν Ὁθωμανικὸν ζυγόν· ἴσως διότι ἐθεωρήθη τότε ὅτι οἱ Ὁθωμανοὶ ἦσαν πολυπληθέστεροι ἡμῶν· ἀλλ' εὐτυχῶς σήμερον τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἀποτελοῦσιν εἰμὴ μόνις τὸ ἐν τέταρτον τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς νήσου, ὑπερβαίνοντος τὰς 300.000 ψυχῶν, καὶ ἄδικον εἶναι χάριν ὀλίγων νὰ ὑποφέρωσιν οἱ πολλοί. Ἐνῶ, ἂν ἡμεῖς ἠτύχοῦμεν, ὑπὸ χριστιανικὴν κυβέρνησιν θὰ συνητύχουν καὶ ἐκεῖνοι.

Ἐπειτα ἡ ἀπέραντος Ὁθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶναι ἠναγκασμένη ὅπως κρατῆ τὸν τόπον ὑποτεταγμένον νὰ ἔχῃ σταθερῶς ἐνταῦθα στρατὸν καὶ στόλον καὶ πρὸς τοῦτο νὰ δαπανᾷ πολλά, χωρὶς νὰ πορίζηται μεγάλην ὠφέλειαν· ἐν ᾧ ἡ Κρήτη, μετὰ τῆς φυσικῆς αὐτῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἐνούμενη, ἤθελε παρέξει πολλὰ πλεονεκτήματα εἰς σύμπασαν τὴν Ἑλληνικὴν φυλὴν ἐν γένει καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς ἰδίᾳ, ἀφηνομένους ἐλευθέρους εἰς τὸ στάδιον τοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ἂν ἡ σύστασις Ἑλληνικοῦ βασιλείου σκοποῦν ἔχῃ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους τούτου, ἡ Κρήτη ἢ καθαρῶς Ἑλληνικὴ αὐτῆ νῆσος, ἠδύνατο νὰ εἶναι ἐκ τῶν ἀκρογωνιαίων πρὸς τοῦτο λίθων.

Μεγαλειότατε, ὅπως σήμερον ἡ νῆσος κυβερνᾶται, ἡ πείρα ὁπέδειξεν, ὅτι πᾶσα βελτίωσις καὶ πᾶσα πρόοδος τοῦ ἀτυχοῦς τούτου λαοῦ εἶναι ἀδύνατος. *Ἰκετεύομεν λοιπὸν θερμῶς* τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα καὶ τοὺς Μεγαλειοτάτους μονάρχας τῶν δύο ἐτέρων μεγάλων καὶ προστατίδων τοῦ

Ἑλληνικοῦ Ἔθνους δυνάμεων *να πραγματοποιήσωσι τὴν μόνην ἡμῶν ἔφεισιν, τὴν ἔνωσιν μετὰ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν Ἑλλήνων.* Ὑπὸ τοιοῦτον ὄρον καὶ μόνον δυνάμεθα νὰ εὐδαιμονήσωμεν καὶ εἰς τὴν πρόοδον τοῦ γένους ἡμῶν νὰ συντελέσωμεν.

Ἄν ὁμως τοῦτο εἶναι σήμερον ἀδύνατον, τοῦλάχιστον, Μεγαλειότητε, εὐδοκήσατε ἐν τῇ ἀπειρῷ Ὑμῶν φιλανθρωπία νὰ μᾶς χορηγηθῇ ὀργανισμὸς πολιτικός, νὰ μᾶς δοθῶσι νόμοι, νὰ συστηθῶσι τακτικὰ δικαστήρια· ἡ βαρεῖα φορολογία μας νὰ μετριασθῇ καὶ τακτοποιηθῇ, ἡ ἠθικὴ μόρφωσις τοῦ λαοῦ νὰ ἐμψυχωθῇ καὶ μέρος κἂν τῶν φόρων μας νὰ δαπανᾶται εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς Πατρίδος ἡμῶν καὶ ἐν γένει νὰ θεραπευθῶσι τὰ δίκαια παρὰ τὸν μᾶς διὰ κυβερνήσεως χριστιανικῆς καὶ φιλανθρώπου.

Ταῦτα, ἐπικαλούμενοι τὸ ἔλεος τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος, τολμῶμεν νὰ ζητήσωμεν παρὰ τῶν κραταιῶν Μοναρχῶν τῶν τριῶν προστατίδων δυνάμεων.

Διατελοῦμεν ἑσαεὶ εὐγνώμονες, τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος ταπεινότατοι δοῦλοι.

Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἐπαρχιῶν τῆς νήσου Κρήτης.

Ἐν Κρήτῃ τῇ 15 Μαΐου 1866. (Κυδωνίαις). (ἔπονται αἱ ὑπογραφαί)

Ἡ ἔκκληξις τῶν ἀντιπροσώπων ἦταν μεγάλη, γιὰτις ξαφνικὰ μὲ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ ἀλλάξαν ὀλίγερα τὰ πράγματα. Μαὐτὸ ἤρχοντο νὰ ζητήσουν τὴν ἔνωσιν μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ὡς τὴν ὥρα μόνον γιὰ διόρθωσιν τῆς διοικήσεως ἔγινετο λόγος. Ἀλλὰ αὐτὸ ἔσπρωχνε ἑπανάστασιν, ἐνῶ ὡς τότε ὅλοι ἔλεγον, ὅτι τὸ κίνημα ἦταν εἰρηνικὸν, ὅπως καὶ τὸ 1858. Γιὰ τὴν ἔνωσιν κανένας δὲν εἶχεν ἀντίρρηση, ἀλλὰ ποῖος θὰ ἀνελάμβανε τὴν εὐθύνη νὰ αἱματοκυλίσῃ ξανά τὸ νησί καὶ νὰ καταστρέψῃ τόσες οἰκογένειαι, χωρὶς μάλιστα νὰ φαίνεται τοῦλάχιστον πιθανόν, πὼς θὰ πετύχαιναν τὸ σκοπὸν τους;

Γιὰτὸ ἄρχισαν νὰ συλλογοῦνται σιωπηλοὶ καὶ νὰ βλέπουν μπροστά τους τοὺς κινδύνους τῆς πατρίδας των καὶ νὰ νοιώθουν νὰ βαρύνουν τοὺς ὤμους των οἱ εὐθύνης μιᾶς μεγάλης καταστροφῆς. Καὶ ὁμως δὲν ἐτολμοῦσε τὸ λογικὸ νὰ ξεσηκωθῇ καὶ νὰ φωνάξῃ, πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπογράψουν ἕνα τέτοιο ὑπόμνημα. Γιὰτις συναισθηματικὰ ἀνταποκρινότανε στοὺς πόθους καὶ τὶς ιδέαι των καὶ δὲν ἦταν ἀντρίστικο γιὰαὐτοὺς νὰ δειλιάζουν μπροστά στοὺς κινδύνους. Οἱ πατέρες των καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ἦσαν συνηθισμένοι νὰ «καίουν τὴν κάπα τους» γιὰ τὴν ιδέα τους. Ἐτσι ἀφοῦ ὄρες —ὁ Χ' Μιχάλης λέγει ὀρθῶς— ἔμειναν ἀναποφάσιμοι καὶ συλλογισμένοι, τοὺς βοήθησεν ὁ γέρον Παρθένιος, μιλώντας μὲ τὴν γλῶσσαν τῆς καρδιάς των, νὰ πάρουν τὴν ἀπόφασιν νὰ ὑπογράψουν τὸ ὑπόμνημα μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θάμμεν μυστικόν.

Ἀντίγραφο αὐτοῦ στέλνει μὲ ιδιόχειρον ἐμπιστευτικὴ ἀναφορὰ ὁ Σακ.

στις 16 τοῦ Μάη.¹ Σαυτὴ γράφει: «Συναχθέντες οἱ ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν ἔκριναν καλόν, ὠφελούμενοι ἐκ τῆς ἐκτίκτου ταύτης περιστάσεως, νάπευθύνωσι καὶ μίαν ἱκετήριον ἀναφορὰν πρὸς τοὺς Μονάρχας τῶν τριῶν προστατιδῶν Δυνάμεων, δι' ἧς τοὺς παρακαλοῦσι, παριστῶντες τὰ δίκαιά των, ὅπως εὐδοκήσωσι καὶ ἐνεργήσωσι τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος Ἐνωσιν τῆς Κρήτης καὶ ἐν ἀποτυχίᾳ τούτου, ὅπως ὑποστηρίξωσι τὰς πρὸς τὸν Σουλτᾶνον αἰτήσεις των. Τὴν ἀναφορὰν ταύτην (ἧς ἀντίγραφον ὑπάρχει συνημμένον ὧδε μοι..) συντάξαν μυστικῶς, καὶ ὑπέγραψαν **ἐβδομηκοντα**² ἐκ τῶν ἀντιπροσώπων τούτων, ἀφ' οὗ προηγουμένως ὠρκίσθησαν μεταξύ των, ὅτι θέλουσι τηρήσει μυστικὸν τὸ πρᾶγμα. Δὲν πιστεύομεν νὰ γίνῃ τι ὡς πρὸς τὴν πρώτην αἴτησίν των, **ἀλλὰ λέγουσιν ὅτι καὶ κακὸν δὲν θὰ προκύψῃ**. Καὶ τὴν μὲν πρὸς τὴν Α. Α. Μ. αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας ἐνεπιστεύθησαν εἰς τὸν ἐνταῦθα Γ. Πρόξενον κ. Δενδρινόν, ἵνα οὗτος τὴν πέμψῃ ἀπ' εὐθείας. Τὰς πρὸς τοὺς δύο ὅμως εἰτέρους Μονάρχας Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας . . . τὰς ἔπεμψαν εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις κ. Ρενιέρην ἵνα οὗτος τὰς διαβιβάσῃ».

Καὶ ὁ Δενδρινὸς τὴν ἴδια μέρα στίς 10 τὸ βράδυ γράφει σχετικὰ στὸν Ἰγνάτιεφ³ καὶ ὅτι θὰ ἔστειλε τὸ Ὑπόμνημα γιὰ τὸ Τσάρο, πού τοῦ εἶχαν ἐμπιστευθῆ, μὲ τὸ Ρῶσο πρέσβυ, πού ἔμεινε στὰς Ἀθήνας. Ἐπειτα προσθέτει: «Comme je l'ai signalé dans mes rapports précédents il s'était formé ici un parti qui voulait une administration séparée à l'instar de celle du Samos, mais ce parti a été débordé et réduit au silence par la grande majorité de ceux qui persistent à considérer l'union à la Grèce comme le seul moyen de salut».

Καὶ στίς 23 τοῦ Μάη στέλνει σχετικὴ ἀναφορὰ καὶ στὸ Gortchakow, πού ἐδημοσίευσεν ὁ Τωμαδάκις μαζί μὲ τὸ ὑπόμνημα.⁴

Τὰ ἄλλα δύο ὑπομνήματα τὰ ἔστειλαν στὸ Μ. Ρενιέρην.⁵ Τότε ἐκεῖνος ἔδωκε τὸ ἓνα, πού προοριζότανε γιὰ τὸ Ναπολέοντα Γ', στὸ Δ. Καλλέργη, πού καὶ τοῦ τὸ ἔστειλε ἀμέσως,⁶ τὸ τρίτο ὅμως ἄργησεν ἀρκετὰ γιὰ νὰ φθάσῃ στὸν προορισμό του.⁷

¹ ΑΥΕ.

² Ὁ Περίδης σ. 46 λέγει, ὅτι παρευρέθησαν 98 στή συνεδρία, ὅποτε 28 δὲν θὰ ὑπέγραψαν. Ποιοὶ ἴσως νὰ τὸ μάθωμεν ἄλλοτε.

³ ΑΡΙΠΧ Νο 38.

⁴ Ἀθηναῖς 47 σ. 228 ἐ.

⁵ Δὲς πῶς πάνω τὴ γράφει ὁ Σακ.

⁶ Δὲς πῶς κάτω σ. 75 τὸ γράμμα τοῦ Καλλέργη πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς 28 τοῦ Μάη ὡς καὶ τὴν ἐπομένη σημεῖωση.

⁷ Ὁ Σακ. γράφει στὸ Ρενιέρην στίς 19 Ἰουνίου 1866 (ΑΡ.) «Ἀγαπητέ μου Κύριε! Ἐλαβον τὴν ἀπὸ 11 τοῦ τρέχοντος ἐπιστολὴν Σας. Ἐλυπήθησαν οἱ ἐνταῦθα ἰδόντες ὅτι ἡ ἀναφορὰ δὲν ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Λόρδου L. Ἐπιμένοντες δὲ εἰς τὴν ἰδέαν

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΩΣ ΤΗΝ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ Υ. ΠΥΛΗΣ

ΚΕΦ. Α'. Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ Ο ΙΣΜΑΗΛ

Ἐκεῖνοι, ποὺ πρωτοστατοῦσαν στὴν κίνηση τοῦ 1866, εἶχαν ὑπ' ὄψι τους τὸ κίνημα τοῦ 1858, ποὺ εἶχεν ἐπιτύχει¹ καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ 1864, ποὺ σὰν καὶ νὰ μὴ εἶχε γίνει ὀλοτέλα.² Γιαὐτὸ ἤθελαν νὰ ἐνεργήσουν ὁμοίᾳ μὲ τὸ 1858. Ἔτσι στὸ «πρόγραμμα τῶν συνωμοτῶν» ἐσχεδίαζαν νὰ μαζευτῆ ὁ λαὸς τῶν Ἐπαρχιῶν «μετὰ τῶν ὄπλων του» νὰ καταρτισθῆ προσωρινὴ κυβέρνησις καὶ νὰ ὀργανωθοῦν στρατιωτικὰ καὶ ἔθεταν σκοπὸ νὰ πολεμήσουν «μὲ κάθε εἰρηνικὸν μέσον τὴν ἐπίβουλον τοπικὴν κυβέρνησιν καὶ τὰ δόλια σχέδιά της καὶ νὰ (ζητήσουν) τὴν θεραπείαν τῶν κακῶν ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Σουλτάνου».³

Ἡ ἐπέμβασις τοῦ Σακοπούλου καὶ τοῦ Δενδρινοῦ⁴ συνετέλεσαν, ὥστε νὰ μὴ συγκεντρωθοῦν ὄπλισμένοι καὶ νὰ παρουσιάζωνται τόσο φιλειρηνικοὶ καὶ ὑποτακτικοί, ὥστε νὰ ἀμφιβάλλη κανένας, ἂν καὶ ὡς πόσο θὰ ἐπέμεναν

των, Σὰς παρακαλοῦν θερμῶς, ὅπως δι' ἄλλης ὁδοῦ εὐαρεστηθῆτε καὶ τὴν πέμψητε, οἶον διὰ τοῦ ταχυδρομείου ἐγκλεισμένην εἰς ἐπιστολὴν πρὸς τινὰ τῶν Ὑπουργῶν τῆς Α. ἢ δι' ἄλλου οἰουδήποτε μέσου δικαιολογουμένης εἰς ἓνα μέρος τῶν ἐνταῦθα τῆς βραδύτητος. Διότι ἀφοῦ αἱ πρὸς τὰ δύο ἕτερα πρόσωπα ἐστάλησαν, ἐπεθύμουν νὰ σταλῆ καὶ ἡ τρίτη. Θεωρεῖτε ὡς πιθανὸν ὅτι ἐστάλη ἀντίγραφον ὑπὸ τοῦ L. L. ἀλλὰ δὲν ἔννοῶ πῶς τοῦτο, ἐκτὸς ἂν ὑποθέσω ὅτι ἐστάλη ἀσφράγιστος πρὸς τὸ εἰρημὸν πρόσωπον. Διὸ Σὰς παρακαλῶ νὰ μᾶς διασαφηνίσητε τοῦτο». Ὁ Ρενιέρης πάλι γράφει μέσα Ἰουλίῳ πρὸς τοὺς Ἀντιπροσώπους. (Τὸ σχέδιον στὸ ΑΡ.). «Φίλοι κύριοι ἀντιπρόσωποι . . . Ἡ πρὸς τὴν Βασίλισσαν τῆς Ἀγγλίας ἀναφορὰ Σας ἐνεχειρίσθη καθὼς μᾶς γράφουν ἐκ Λονδίνου ὑποβάλλονται ἐκεῖ αἱ ἀναφοαί, δηλαδὴ πάντοτε πρὸ ὀλίγου χρηματίας Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν καὶ εἰς ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων προσώπων τῆς Ἀγγλίας. Ὁ κ. Gladston ὁμῶς ἐνεπιστεῦθη εἰς τὸν φίλον μας καὶ ἰδιαίτεράν γνώμην περὶ τοῦ πρακτέου, ἣν θέλετε εὔρει ἐγκλειστον».

¹ 18. ἀν. σ. 15.

² 18. ἀν. σ. 18 καὶ 29.

³ 18. ἀν. σ. 40.

⁴ 18. ἀν. σ. 47 ἔ.

στά αίτήματα, πού θά διετύπωναν στην άναφορά τους. Γιαυτό και για νά μήν άφήσουν τόν Ίσμαήλ νά κάμη ό,τι και τό 1864, άποφάσισαν, όπως γράφει ό Σακ. στις 24 Ἀπριλ. στό Ὑπ. Ἐξωτ., «άφοῦ δώσωσι τήν άναφοράν νά μή διαλυθῶσιν, άλλα νά μένη ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἀριθμός τις μέχρι τοῦ ἀποτελέσματος».¹ Καί όταν έπέδωκαν τήν άναφορά στόν Ίσμαήλ πασάν άνεκoviωσαν και σ' αὐτόν αὐτή τους τήν άπόφαση.²

Ὁ Ίσμαήλ άντιλαμβάνετο πολὺ καλά τί σημασία εἶχεν αὐτή ἡ άπόφαση τῶν άντιπροσώπων και έσκέφθηκε νά τή ματαιώση με κάθε τρόπο.

Καί πρῶτα με μιὰ προκήρυξή του στις 16 τοῦ Μάη³ προσκάλεσε «τοὺς εὕρισκομένους εἰς τήν σύναξιν Α'. Νά διαλυθοῦν ὅλοι άνεξαιρέτως μέχρι τοῦ τελευταίου άμέσως και εἰς σὺδemiάν πρόφασιν νά μή συνέλθωσι διόλου εἰς κανέν μέρος. Β'. Ἄν δέν διαλυθοῦν προσκαλεῖ τὰς έπαρχίας, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι έξακολουθοῦν νά εὕρισκονται εἰς τήν σύναξιν νά έκφραστοῦν, ἂν με τήν γνώμην τῶν έπαρχιῶν των μένουν οἱ κάτοικοι άκόμα εἰς τήν σύναξιν ἢ μόνοι των, ὡστε ἡ Διοίκησις νά γνωρίζῃ ἂν πρέπη νά θεωρηῇ ὕπευθύνους και άπειθεῖς τὰς έπαρχίας ἢ άτομικῶς τοὺς εὕρισκομένους εἰς τήν σύναξιν, διὰ νά λαμβάνῃ μέτρα άναλόγως. . . ». Καί πρόσθετεν, ὅτι οἱ φιλήσυχοι δέν εἶχαν νά φοβηθοῦν ἀπὸ τὰ στρατιωτικά μέτρα, πού θά έπαιρνε, για νά έξασφαλίσῃ τήν ἡσυχία τοῦ τόπου.

Κατὰ τὸν Περιδῆ⁴ «ἡ έπιτροπή συνέταξε δευτέραν έπιστολήν πρὸς τὸν Διοικητὴν διὰ τῆς ὁποίας εἰς αὐτόν τήν άπόφασίν της, νά περιμένουν 15 μέλη τήν άπάντησιν, χωρὶς ἡ άπόφασις αὐτή νά έχη σκοπὸν νά διαταράξῃ τήν ἡσυχίαν τοῦ τόπου. Ὡς ἔδραν της δὲ ὄρισε τὸ χωρίον τῶν Κεραμεῶν Ἄγ. Γεώργιον».⁵ Τότε σκέφθηκεν ὁ Ίσμαήλ νά στείλῃ

¹ ΑΥΕ. Ὁ Περιδῆς στὰ Ἐπονημονεύματά του στὴ σ. 43 γράφει πὸς τὴν Ἐπιτροπὴ ἔμειναν 15, άλλα στὴ σ. 49 ὀνομάζει 18 Ἀπὸ ἐκεῖ τοὺς ἐπῆραν και ὁ Κριάρης (1902) σ. 166 και ὁ Μουρέλλος σ. 1619. Φαίνεται πὸς δέν ἦταν σταθερὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν άντιπροσώπων, πού έξακολουθοῦσαν νά παραμένουν συγκεντρωμένοι. Δὲς και πὸς κίτω τί γράφει ὁ Σακ. στις 5 Ἰουν. γιαυτό. Πάντως ὠρισμένοι, ὅπως ὁ Κωσταρός, ὁ Βιστάκις, οἱ Παρθένιοι, ὁ Τσουδερός και μερικοὶ ἄλλοι, ἀποτελοῦσαν τὸ σταθερὸ πυρῆνα τῆς Ἐπιτροπῆς. Ὅσο για τοὺς λόγους, πού τοὺς παρακινούσαν νά μή διαλυθοῦν, ὁ Στίλλμαν, Ἄμερικανὸς Πρόξενος στὰ Χανιά, γράφει στὰ Ἐπονημονεύματά του. (Ἐλληνισμὸς Η' σ. 935 ἔ.) «έφοβούντο ὅτι ἂν διαλυθῶσιν ὁ Γ. Διοικητὴς θά κατορθώσῃ νά ματαιώσῃ τὸ κίνημά των και ὅλοι οἱ ἄγωνές των θά ἀποβῶσι μάταιοι, ἐνῶ μένοντες. . . ὡς άντιπρόσωποι τοῦ λαοῦ δύνανται νά συγκαλέσωσι τοὺς άντιπροσώπους τῶν έπαρχιῶν, ἐνῶ ἂν διελύετο ἡ Συνέλευσις, ἡ ἰσχὺς αὐτῆς και τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν προσώπων παρήρχετο οἱ δὲ βουλευταὶ οὐδέν δικαίωμα ἐλπίδος (sic) ὕπακοῆς εἶχον ἐάν ἐκάλουν τὸν λαὸν εἰς ἐπανάστασιν».

² Ἐκθ. Σακ. 15 Μαΐου 1866 (ΑΥΕ) και Στίλλμανν ἔ. ἄ. σ. 936 κ. ἄ.

³ Κριάρη (1902) σ. 169 και Γ'. 129 ἔ. Μουρέλλου 1622.

⁴ Ἐ. ἄ. σ. 44.

⁵ Πρὸβλ. και Κριάρη Γ'. 130. Ἐκεῖ γράφει ὅτι τήν άπάντησιν αὐτὴ τήν ἔφεραν στό Γ. Δ. οἱ Παρθ. Κελαϊδῆς, Χ' Μιχάλης, Στυλ. Δημητρακάκης, Ἄ. Παπα-Κασέλος και Ἄ. Παπαγιαννάκης.

στρατὸ γὰρ νὰ τοὺς διαλύσῃ, ἐδίσταζεν ὅμως μπροστὰ στὶς συνέπειες. Γιαὺ τὸ στὶς 17 τοῦ Μάη ἐκάλεσε τὸ Προξεν. Σῶμα σὲ συμβούλιο.¹ Ὅλοι συμφώνησαν τότε, ἀκόμη καὶ ὁ Σακόπουλος, ὅτι ἔπρεπε νὰ διαλυθῇ ἡ Ἐπιτροπή, δὲν ἔπρεπεν ὅμως νὰ χρησιμοποιήσῃ γι' αὐτὸ ὁ Ἰσμαῖλ τὴ βία, ἀλλὰ διεφώνησαν στό, ἂν ἔπρεπε νὰ τοὺς διαβεβαιώσῃ ὁ Γεν. Διοικητής, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ καταδιωχθῇ κανένας ἀπὸ αὐτούς.²

Τὴν ἄλλη μέρα (18 τοῦ Μάη) ἔστειλεν ὁ Ἰσμαῖλ τὸν Ἐπίσκοπο Κυδωνίας μὲ μερικὰ ἄλλα «ἰσχύοντα» πρόσωπα, γιὰ νὰ πείσουν τὴν Ἐπιτροπή, νὰ διαλυθῇ.³ «Οὗτοι ὅμως⁴ ἠρηγήθησαν νὰ ἀποδεχθῶσι τὴν πρότασιν . . . διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους : α') διότι ἐφοβοῦντο μήπως ἐξεγείρωσι τὴν ὀργὴν τοῦ λαοῦ, διότι δὲν ἐξετέλεσαν δῆθεν ὀλοσχερῶς τὴν ὑπ' αὐτοῦ δοθεῖσαν αὐτοῖς ἐντολήν· β') διότι ἂν διελύοντο, μετ' ὀλίγον, ὅτε ἤθελεν ἔλθει ἐκ Κων/λεως Ἐπίτροπος, ὁ Διοικητής ἤθελε φέρεи ἄλλους ἀντιπροσώπους ἵνα παραστήσῃ ὅτι ἦσαν ψευδῆ τὰ ἐν τῇ ἀναφορᾷ ποράπονα καὶ ὅτι οἱ ὑπογράψαντες αὐτὴν παρωρμήθησαν ἀπὸ πνεῦμα στασιαστικὸν καὶ γ') διότι ὡς ἔμαθον ὁ Γ. Δ., ἂν διαλυθῶσι, θὰ χρησιμοποιήσῃ κάθε μέσον διὰ νὰ διαφθείρῃ τινὰς ἐξ αὐτῶν, ὅπερ δὲν εἶναι δυνατὸν ἐφ' ὅσον εἶναι ὅλοι μαζί».

Ἀφοῦ ἀπέτυχε καὶ αὐτὸ τὸ μέσο γιὰ νὰ διαλυθῇ ἡ Ἐπιτροπή, ὁ Ἰσμαῖλ προσκάλεσε μυστικὰ τοὺς Τούρκους τῶν Ἐπαρχιῶν νὰρθοῦν στὰ Χανιά καὶ τὰ περίχωρα· «ἠθέλησε διὰ τοῦ εἰρημένου μέτρου νὰ ἐμποιήσῃ φόβον εἰς τοὺς Χριστιανοὺς καὶ τοιουτοτρόπως νὰ κατορθώσῃ τὴν διάλυσιν τῆς Ἐπιτροπῆς πιεζομένης ἠθικῶς ὑπὸ τῶν πεφοβισμένων Χριστιανῶν».⁵

Ἐπειδὴ ἀπὸ αὐτὸ ἐκινδύνευεν ἡ τάξις μέσα στὰ Χανιά, στὶς 20 τοῦ Μάη ἀπεφάσισε τὸ Προξενικὸν Σῶμα⁶ νὰ συστήσῃ εἰς τὸν πασάν πρὸς διατήρησιν τῆς τάξεως καὶ πρὸς καθυσύχασιν τῶν πνευμάτων . . . α') Νὰ ἐμποδισθῇ εἰς τὰς Ὀθ. οἰκογενεῖας νὰ προσέρχωνται εἰς τὴν πόλιν καὶ περίχωρα β') νὰ ἀπαγορευθῇ ἡ ὀπλοφορία γ') νὰ ἀπαγορευῶνται συναθροίσεις καὶ νὰ κλειῶσιν ἐνωρὶς οἰνοπωλεῖα καὶ καφενεῖα δ') νὰ τιμωροῦνται οἱ «διαδοσίαι». Ἄκόμη ὁ Ἰσμαῖλ ἔστειλε στὶς ἐπαρχίες τοὺς Συμβούλους καὶ ἄλλοιους ἐμπιστοὺς του γιὰ νὰ ἐνεργήσουν, ὥστε ὁ λαὸς νὰ πείσῃ τοὺς ἀντιπροσώπους νὰ ἀφήσουν τὴν συγκέντρωσιν. «Ἡ Ἐπιτροπή, κατὰ τὸ Σακόπουλο,⁷ πληροφορηθεῖσα ὅτι Γογόνῃς τις σύμβουλος περιήρχετο πρὸς τὸν εἰρημέ-

1 Ἡ πρόσκλησις βρίσκεται στὸ ΑΡΠΧ στὸ Νο 39.

2 Διεξοδικὰ περιγράφει ὁ Σακ. τίς συζητήσεις τοῦ Συμβουλίου στὴν Ἐκθεσὴ τοῦ πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξ. τῆς 22 τοῦ Μάη. Στὶς κύριες γραμμὰς δὲν διαφέρει ἡ περιγραφὴ αὐτὴ ἀπὸ ἐκείνη, ὅπου βρισκομε καὶ στὰ Ἀπομν. τοῦ Στ(ίλλμανν) ἔ. ἀν. σ. 935 ἔ.

3 Σακ. ἔ. ἀ. πρβλ. καὶ Χ' Μιχάλη ἔ. ἀ. ἀριθ. 22) 30-X-1932.

4 Σακ. ἔ. ἀ.

5 Ἐ. ἀ. σὲ ὑστερόγραφο τῆς 23 τοῦ Μάη.

6 Ἐ. ἀ.

7 Ἐ. ἀ.

νον σκοπόν, εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἐνεργήσῃ τὴν σύλληψίν του . . . Κίνδυνος μὴ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ἐξ ἀσημάντου ἀφορομῆς ἔχωμεν αἱματηρὰς σκηναίς».

Οἱ ἐνέργειες ὁμοῦς αὐτὲς τοῦ Ἰσμαήλ δὲν ἔμειναν ἐντελῶς χωρὶς ἀποτέλεσμα. Γιατί, ὅταν ἡ Ἐπιτροπὴ φεύγοντας ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο θέλησε νὰ πάῃ στὸ Θέρισο,¹ ἄντρες καὶ γυναῖκες ἤρθαν ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸν καὶ δὲν τοὺς ἄφηκαν νὰ μβοῦν μέσα. Τότε ἐκεῖνοι κατέφυγαν στὴ Δρακῶνα.² Ἄδιάφορο ὅτι ἀμέσως οἱ Θεριστιανοὶ μετάνοιωσαν καὶ τοὺς ἐκάλεσαν νὰ πᾶν στὸ χωριὸν τους³ ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται, πόσο εἶχαν πιάσει τόπο οἱ ἐνέργειες τοῦ Ἰσμαήλ.

Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους εἶχαν ἐπηρεασθῆ καὶ μερικοὶ ἀρχισαν νὰ ὑποστηρίζουν, πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ διαλυθῆ καὶ ἡ Ἐπιτροπή.⁴ Ἐτσιᾶρχισαν οἱ πρῶτες διαφωνίες καὶ ὁ χωρισμὸς πρὸς παρτίδες.

Στὶς 22 τοῦ Μᾶη γράφουν μόνο «οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ρεθύμνου καὶ τοῦ Ἡρακλείου» στὸ Λόγιο στὴν Ἀθήνα καὶ ζητοῦν ὁδηγίαις,⁵ λέν ὅτι ἂν τοὺς ἐπιτεθῆ ὁ στρατὸς θὰ ὑποχωρήσουν καὶ καταλήγουν : «Ὀπωσδήποτε παρακαλεῖσθε νὰ ζητήσετε πληροφορίας (καὶ ὁδηγίας) θετικὰς καὶ ὀριστικὰς παρὰ τῶν αὐτόσε ἐπισήμων συμπατριωτῶν μας καὶ ἄλλων τί καὶ πῶς νὰ πράξωμεν εἰς οἰανδήποτε περίστασιν».

Ἄλλὰ καὶ ὁλόκληρη ἡ Ἐπιτροπή, ἴσως ὡς Γεν. Συνέλευση, φαίνεται πὼς ἐξήτησεν τὴ γνώμη τοῦ Δ. Καλλέργη τοῦ Μ. Ρενιέρη καὶ τοῦ Α. Φ. Παπαδάκη, γιατί καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ τῶν ἀπάντησαν σχετικὰ.⁶

Ὁ Καλλέργης εἶχε γυρίσει ἀρχὲς τοῦ Μᾶη ἀπὸ τὸ Παρίσι μέσο Φλωρεντίας καὶ εἶχεν ἀναλάβει πάλι σταυλάρχης στὸ Παλάτι.⁷ Στὴ 23 τοῦ Μᾶη γράφει :⁸

¹ Πότε ἀκριβῶς ἔφυγαν ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργη δὲν τὸ ξέρομεν μόνο ὁ Χ'' Μιχάλης (ἔ. ἀ.) γράφει ὅτι ἔμειναν σαδτὸν ὀκτὼ μέρες.

² Περίδου Ἀπομν. σ. 52. Χ'' Μιχάλη ἔ. ἀ. Μουρέλλου 1623 κ. ἀ.

³ Ἐ. ἀ. καὶ ὁ Κριάρης γράφει σχετικὰ ἀλλὰ ὄχι ξεκαθαρισμένα Γ'. 134.

⁴ Πρὸβλ. Παπαδάκη Στυλ. Ἀπομν. σ. 16 πάντα ὁμοῦς μετὰ ἐπιφύλαξιν πρέπει νὰ δέχεται κανεὶς ὅτι λέγει ἐδῶ ὁ Παπ., γιατί δὲ γράφει ψύχραιμα καὶ χωρὶς ὀρισμένον σκοπὸν. Σχετικὰ θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

⁵ ΑΔ.

⁶ Τὸ ὅτι ἔγραψαν καὶ οἱ τρεῖς τὸ συμπεραίνωμεν ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ—ἔγγραφο— πού ὑπογράφουν 72 ἀντιπρόσωποι καὶ τὸ στέλνουν τὸν Ἰούνιον στὸ Μ. Ρενιέρη πού τὸ δημοσιεύομε στὸ Παρτιμ. Ἀπὸ σχέδιον ἐπιστολῆς τοῦ Μ. Ρεν. πρὸς τὸν Καλλέργη, γραμμένον γαλλικὰ, (ΑΡ.) γίνεται φανερό ὅτι καὶ τοῦ Καλλέργη ἡ ἀπάντησις ἐστάλη μέσο τοῦ Μ. Ρενιέρη.

⁷ Στὸ Μέλλον τῆς 4 Μαΐου 1866 διαβάζομεν. «Ὁ στρ. Καλλέργης ἀνέλαβεν ὡς σταυλάρχης τὰ παρὰ τῆ αὐτῆ καθήκοντά του», καὶ στὸ κύριον ἄρθρον τῆς 13 τοῦ ἴδιου : «Ἐρχεται ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸν ὁρμώμενος, διὰ τῆς Ἰταλίας καὶ Φλωρεντίας διελθὼν, μετὰ τοῦ Βίκτωρος συνομιλήσας . . . καὶ ἡ ἐν τοῖς ἀνακτόροις κατασκευωμένη ὁμάς συνασπίζεται, συσπειροῦται, ὑπονομεύει, διαβάλλει».

⁸ Δὲς καὶ Παπαδάκη Στυλ. Ἀπομν. σ. 17-8 ἀντίγραφο καὶ στὸ ΙΑΚ.

«Πρὸς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν τῶν Κρητῶν.

Ἀθῆναι τῆ 28 Μαΐου 1866.

Ἐντιμοὶ Κύριοι !!

Σπεύδω νὰ σᾶς δηλώσω τὴν παραλαβὴν τῆς ἐπιστολῆς τὴν ὁποίαν μοὶ ἐκάματε τὴν τιμὴν νὰ μοὶ ἀπευθύνητε ὑπὸ ἡμερομηνίαν 22 τρέχοντος.

Ἐσκέφθην μὲ τὴν ἐμβριθεστέραν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου περὶ οὗ μοὶ γράφετε. Λυποῦμαι πολὺ ὅτι αἱ εἰρηνικαὶ παραστάσεις σας κακῶς ἐξηγήθησαν, καὶ ὅτι οἱ ὑπάλληλοι τῆς κυβερνήσεως τῆς Ὑψ. Πύλης ἀπέδωκαν ἐχθρικὰς τάσεις εἰς μίαν ἐκδήλωσιν γενομένην μὲ μόνον τὸν σκοπὸν νὰ ἀποδείξῃ τὰς ὁμοφώνους εὐχὰς τῶν Χριστιανῶν κατοίκων τῆς Κρήτης διὰ τὴν διόρθωσιν τῶν δεινῶν των, διόρθωσιν τὴν ὁποίαν ἤλπισον νὰ ἐπιτύχωσι ἐκ τῆς δικαιοσύνης τῆς Α. Μ. τοῦ Σουλτάνου, καὶ ἐκ τῆς μεσολαβήσεως τῶν τριῶν μεγάλων δυνάμεων, τὰς ὁποίας παρεκαλέσατε.

Γνωρίζω καλῶς τὰς πάντοτε ζωηρὰς συμπαθείας τῶν τριῶν μεγάλων δυνάμεων διὰ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς εἶμαι βαθέως πεπεισμένος ὅτι ἡ παράκλησις τὴν ὁποίαν ἀπεφασίσατε νὰ κάμητε κατ' εὐθείαν εἰς τὴν ὑψηλὴν των πρόνοιαν διὰ μᾶς πρὸς ἐκάστην ἀναφορᾶς θὰ εἰσακουσθῆ, ὅτι αἱ δυνάμεις αὗται δὲν θὰ ἀπαξιώσωσι νὰ ὑπερασπισθῶσι τὰ συμφέροντά σας καὶ ὅτι θὰ ἐνεργήσωσιν ἐπιτυχῶς καὶ συμφώνως μὲ τὴν ἐπιθυμίαν σας.

Ἄλλ' ἡ παράκλησις αὐτὴ τὴν ὁποίαν ἐκάματε σᾶς χαρῆται ἀκριβῶς τὴν διεύθυνσιν τὴν ὁποίαν ὀφείλετε νὰ κρατῆτε προσμένοντες, καθὼς ἐπίσης ἡ πεποίθησις τὴν ὁποίαν θέλω νὰ σᾶς ἐκφράσω μοὶ διδάσκει τὴν συμβουλήν τὴν ὁποίαν τόσον πολὺ μοὶ ἀπαιτεῖτε. Περιορίζεσθε πάντοτε εἰς τὰ ὅρια τῆς μετριοφροσύνης· δὲν θὰ πάθητε πλέον τι εἰμὴ ὅτε ἡ ἐκδήλωσις σας μεταβάλλῃ χαρακτῆρα· μὴ ζητῆτε νὰ ἐπιτύχητε σήμερον διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ὄπλων ὅ,τι ὀφείλετε νὰ περιμένητε διὰ τῆς νομιμότητος τῶν δικαίων σας. Ἀλλὰ φροντίσατε νὰ μὴ ἀπολέσητε ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν σας, ὅτι ἡ ἐλπίς τῆς ἐπιτυχίας ἔχει ἐν τούτῳ. Κρατηθῆτε ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ὀρισμένης ταύτης γραμμῆς καθ' ἣν θὰ φαίνεσθε ὅτι ὑποχωρεῖτε εἰς τὴν βίαν, ἀλλὰ νὰ μὴ παραιτηθῆτε τῶν δικαιωμάτων σας.

Εἰς πᾶσαν περίστασιν, ἔντιμοὶ κύριοι καὶ ἀγαπητοὶ συμπολίται, θεωρεῖτε με ἐπίσης ἀφωσιωμένον εἰς τὰ συμφέροντα τῆς ὠραίας πατρίδος μας καὶ δεχθῆτε τὴν ἔκφρασιν τῆς ὑπολήψεώς μου μεθ' ἧς διατελῶ.

Ὁ ὑμέτερος πιστότατος φίλος καὶ συμπολίτης

Δ. Καλλέργης»

Ὁ Ἰσμαὴλ ἐν τῷ μεταξὺν προσπαθοῦσε μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀποτραβήξῃ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ ὅσο μοροῦσε πρὸ πολλοὺς καὶ πρὸ σπουδαίους. Στις 26 λοιπὸν τοῦ Μᾶη γράφει ὁ γραμματεὺς τοῦ Γ. Διοικ. Γρ. Ἀριστάρχης στὸ γέρω Μανουσογιαννάκη τὸ ἐξῆς γράμμα.¹ «Ἐν Χανίοις, 26 Μαΐου 1866.

Ἀγαπητέ μοι Καπετὰν Μανουσογιαννάκη. Μετὰ μεγάλης λύπης μανθάνω, ὅτι μερικοὶ οἱ ὁποῖοι καμώνονται ὅτι εἶναι φίλοι σας, ἀλλὰ πραγματικῶς εἶναι ἐχθροὶ σας καὶ ἐχθροὶ τῆς πατρίδος σας, θέλουν νὰ σᾶς περιπλέξουν εἰς ὑποθέσεις καὶ εἰς κινήματα τῶν ὁποίων τὸ τέλος θὰ εἶναι κάκιστον. Γνωρίζω ὅτι μ' ἀγαπᾶτε, καθὼς γνωρίζετε ὅτι σᾶς ἠγάπησα πάντοτε καὶ ἐπεθύμησα τὸ καλὸν καὶ πραγματικὸν συμφέρον τοῦ τόπου. Δὲν ἐπιθυμῶ λοιπὸν νὰ ὑποφέρητε εἰς τὰ γηρατεῖα σας, καὶ χρεωστῶ νὰ σᾶς εἰδοποιήσω καὶ ὡς χριστιανὸς καὶ ὡς παλαιὸς φίλος σας, ὅτι ἂν δὲν τραβήξητε χωρὶς ἀπὸ συνάξεις καὶ τὰ τοιαῦτα, θὰ πάθετε καὶ τοῦ λόγου σας καὶ ἡ οἰκογένειά σας. Μὴ ἀκούετε ταῖς ψευταῖς, ὅπου σᾶς λέγουν, καὶ ἐπειδὴ εἴστε γέρον καὶ μὲ ὑπόληψιν ἄνθρωπος συμβουλευέτε καὶ τοὺς νεωτέρους καὶ χωρὶς πείραν συμπατριώτας σας ν' ἀποφύγουν ἀμέσως κάθε εἴδους ταραχὴν.

Φίλε μου, Καπετὰν Μανουσογιαννάκη, ἔκαμα τὸ χρέος μου νὰ σᾶς εἰδοποιήσω ἐγκαίρως καὶ πλύνω τὰ χέρια μου! Ὁ Θεὸς νὰ φυλάξῃ τὸν τόπον ἂν ἀπατηθῇ καὶ ἀκολουθήσῃ μερικούς, οἱ ὁποῖοι καμώνονται ὅτι φροντίζουν διὰ τὸ κοινὸν καλόν, ἀλλὰ πραγματικῶς φροντίζουν διὰ τὰ πάθη καὶ συμφέροντά των. Ἄν, ὃ μὴ γένοιτο, ἀνωκατώσουν τὸν τόπον καὶ συμβοῦν δυστυχήματα, θὰ ἔχω τὴν συνειδησίν μου καθαρὰν ὅτι ἔκαμα τὸ φιλικὸν μου χρέος, καὶ ἂν δὲν μὲ ἀκούσετε καὶ δὲν προσπαθήσετε νὰ σβύσετε τὴν φωτιά τὴν ὁποῖαν θέλουν ν' ἀνάψουν εἰς τὸ κεφάλι τοῦ ἀδύου λαοῦ, θὰ μὲ ἐνθυμηθῆτε μίαν ἡμέραν διότι ἡ Ὑψηλὴ Βασιλεία ἔχει σήμερον μεγάλας δυνάμεις στρατιωτικὰς καὶ ναυτικὰς, καὶ καθὼς ἐπαίδευσεν μετὰ μεγάλης αὐστηρότητος διάφορα μέρη ὅπου ἀπείθησαν καὶ ἀτάκτησαν, θὰ παιδεύσῃ παραδειγματικῶς καὶ τοὺς Κρητικούς ἂν οὗτοι κάμουν νέας ἀταξίας, καὶ δὲν βάλουν ἐγκαίρως γνῶσιν. Ἡ δὲ ἁμαρτία ἧς ἦναι τότε εἰς τὸν λαιμὸν τῶν ὑποκινούντων καὶ πρωταιτίων. Σᾶς ἀσπάζομαι ὁ εἰλικρινὴς φίλος σας Γρηγόριος Ἀριστάρχης». Καὶ τὴν ἐπομένη (27 τοῦ Μᾶη) ἐκάλεσε στὸ σεράγι κάπου 70 ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, πὺ εἶχαν μεγαλύτερη ἐπιρροή, γὰρ νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ ἡσυχάσῃ τὸν τόπο. Μέσα σαυτοὺς ἦταν καὶ ὁ Ἐπίσκοπος Κισάμου Γεράσιμος καὶ ὁ γούμενος τῆς Μονῆς Γωνιάς. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο ἀπλήτησε νὰ ἐξασκήσουν ὅλη τους τὴν ἐπιρροή καὶ νὰ χρησιμοποιήσουν ὅλα τὰ μέσα γὰρ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ ὁ Περίδης καὶ ὁ Κελαϊδῆς, πὺ ἤξευρεν ὁ πασὰς πόση σημασία εἶχαν γὰρ τὴ διατήρησιν τῆς Ἐπιτροπῆς. «Οὗτοι¹ ἀπλήτησαν, ὅτι εἶναι πρόθυμοι νὰ τοὺς καλέσωσιν, ὅπερ καὶ ἔπραξαν ἤδη, ἀλλ' ὅτι ἄλλην ἐξουσίαν δὲν ἔχουσι νὰ ἐξασκήσωσιν ἐπ' αὐτῶν ἐν περιπτώσει ἀπειθείας». Ἔτσι καὶ τὸ μέσο αὐτὸ ἀπέτυχε. Τὴν ἴδια μέρα μὲ προκήρυξή του ἀπαγόρευε τὴν ὄπλοφορία.²

Ἐνα μέσο ἔμενεν ἀκόμη στὰ χέρια τοῦ Ἰσμαήλ· αὐτὸ ἦταν ἡ ἐπίδειξις μεγάλων στρατιωτικῶν δυνάμεων, γὰρ νὰ τρομάξῃ μὲ τὸν ὄγκο τους

¹ Σακ. Ἐκθ. πρὸς Ὑπ. Ἐξ. τῆς 5-VI-1866. Πρβλ. καὶ Περίδη σ. 56.

² Πρβλ. Κριάρη (1902) σ. 170 καὶ Μουρέλλου σ. 1925.

τὸ λαό, ὥστε νὰ ἀφήσῃ μόνους τοὺς ὀλίγους, ποὺ θὰ ἐπέμεναν νὰ μὴ διαλύωνται. Αὐτὸ τὸ εἶχε ζητήσῃ ἀπὸ τὴν Ὑ. Πύλη ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες, ποὺ ἐκοινολογήθη τὸ κίνημα, ἀλλὰ τώρα τὸ ἐζητοῦσε μὲ μεγαλύτερη ἐπιμονή.

Τὸ 1866, ἂν συγκρίνωμε μὲ τὸ 1858, ἔκαμαν καὶ ἓνα σφάλμα ἀκόμη. Τότε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος δὲν ἐζήτησαν νὰ θίξουν οὐσιαστικὰ τὴν ἐξουσία τοῦ Σουλτάνου· περιορίσθηκαν στὸ νὰ ζητήσουν περιορισμὸ τῶν φόρων, ἀπομάκρυνση τοῦ Βελῆ καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ Χαττ-Χουμαγιούν. Τὸ 1866 στὴν ἀρχὴ ἀκολούθησαν παρόμοια γραμμὴ,¹ ἀλλὰ κατόπιν μὲ τὸ ἔγγραφο πρὸς τοὺς προξένους ἐζήτησαν αὐτονομία καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ γιὰ τοὺς Μονάρχες ἀκόμη καὶ τὴν ἐνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἰσμαήλ πολὺ ἐνωρίς ἔμαθε τὶ ἔγραφαν στοὺς Προξένους² καὶ ἔτσι μοροῦσε νὰ γράψῃ στὴν Ὑ. Πύλη, ὅτι ἡ ἀναφορὰ δὲν ἦταν παρὰ ἓνα πρόσχημα, ποὺ τὸ ἐχρησιμοποιοῦσαν ὀλίγοι, ποὺ ἦσαν ὄργανα ξένων κυβερνήσεων, γιὰ νὰ παρὰσύρουν τὸ λαὸ σὲ ἐπανάσταση. Αὐτὸ φαινότανε πιά καθαρὰ κιὰπὸ τὴν ἐπιμονὴ τους νὰ μὴ διαλύωνται.³

Γιὰ τὸ ἐζητοῦσεν ὁ Ἰσμαήλ ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ στείλῃ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ γρήγορα καὶ πιὸ πολλὰ στρατεύματα στὴν Κρήτη, ὁπότε μὲ τὴν ἐπίδειξη αὐτῆ θὰ ἐξουδετερώονταν οἱ προσπάθειες αὐτῆς τῶν ξένων ὀργάνων. Καὶ ἡ Πύλη ἀκολούθησε τὴν ὑπόδειξη αὐτῆ τοῦ Ἰσμαήλ.⁴ Τόσο λίγο ἤξεραν ὅλοι τὸν Κρητικὸ λαό. Στις 5 Ἰουν. γράφει ὁ Σακ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. «Κατὰ τὴν ἐβδομάδα ταύτην δύο ἀτμόπλοια, ἥτοι μία φρεγάδα καὶ εἰς δρόμων ἔφθασαν ἐνταῦθα φέροντα στρατιώτας (2 τάγματα)». Καὶ τὴν ἴδια μέρα σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Μ. Ρενιέρη ἀνεβάζει σὲ 15—16 χιλ. τὸ στρατό, ποὺ εἶχε συγκεντρωθῆ στὴν Κρήτη καὶ πρόσθετε, πὼς περιέμεναν ἀκόμη 4—5 χιλ. ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

Τίποτε ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν ἴσχυσε γιὰ νὰ διαλυθῇ ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπ' ἐναντίας ἐσταθεροποίησαν τὴν ἀπόφασί τους νὰ μὴ διαλυθοῦν προτοῦ νὰ ἔλθῃ ἡ ἀπάντησι τῆς Πύλης. Ὁ Σακ. γράφει στις 5 Ἰουν. στὸ Ὑπ. Ἐξ. «Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐκ 30—40 ὑφίσταται συγκεντρωμένη εἰς ὀρεινὰ τινα μέρη. Ἐλαβε τὸ ὀριστικὸν μέτρον νὰ μὴ διαλυθῇ μέχρις οὗ ἐλθόντος ἀπεσταλμένου . . . ἔξετασθῶσι τὰ παραπάνω των καὶ περαιωθῆ ὀλοσχερῶς ἡ ὑπόθεσις. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἐξ Ἑλλάδος ἔλαβε τοιαύτην συμβουλὴν, ἣν ἐνεκολπώθησαν ὡς ταῦτιζομένην μὲ τὰς ἰδέας των. Ὅφειλω νὰ προσθέσω, ὅτι ὅλοι οἱ ἐσχάτως συναθροισθέντες πληρεξούσιοι συνεδέθησαν μεταξύ των δι' ὄρκου εἰς τρόπον ὥστε καὶ μεταξύ των συνεννοοῦνται καὶ εἰς τὸν λαὸν μεταβιβάζουσι

¹ Πρβλ. πὸ πάνω σ. 58 ἑ. κ. ἀ.

² Πρβλ. Ἄνων. «Τὰ σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι», σ. 9 καὶ Ψιλάκι Γ'. 860.

³ Πρβλ. Derché à Dr. de Lhuys 30 April 1866 (Archiv. Dipl. 1867 I 334). Καὶ ὁ Σακ. γράφει σχετικὰ σὲ περισσότερες ἐκθέσεις του.

⁴ Δὲς τὶ γράφει ὁ γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Πόλη σιὸ Dr. de Lhuys στις 30 τοῦ Μάη (Arch. Dipl. 1867 I σ. 340).

τάς ιδέας των και εἰς κρίσιμον περίστασιν δύνανται εὐχερῶς νὰ συνέλθωσι. Ὁ Γεν. Διοικητής, ἀφοῦ πολλά μέσα ἠθικὰ μετεχειρίσθη ἵνα διαλύσῃ τὴν Ἐπιτροπὴν . . . ἀπετύχη, ὡς φαίνεται, τοῦ σκοποῦ του νὰ τὴν διαλύσῃ διὰ τῆς βίας ἢ διὰ νὰ μὴ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς ῥῆξιν, ἢ διότι βλέπει ὅτι τοῦτο ἀποβαίνει ἀδύνατον εἰς τὸν στρατὸν νὰ τὸ πράξῃ, διότι ἐκεῖνοι θέλουσιν ἀποσύρεσθαι πάντοτε».

Ἐν τῷ μεταξὺν στὸ Ρέθυμνο «ἐν τῇ Μονῇ Ἀρκαδίου ὁμοίᾳ Ἐπιτροπῇ 10μελὴς ὑπάρχει, ἣτις ἐπίσης δὲν συγκατατίθεται νὰ διαλυθῇ, ἂν ὡς λέγει δὲν λάβῃ περὶ τούτου διαταγὴν ἀπὸ τὴν ἐν τῷ τμήματι Χανίων ὑπάρχουσαν Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν».¹

Ἐν ᾧ, καθὼς γράφει ὁ Ἰ. Μιτσοτάκις στίς 30 τοῦ Μάη στὸ Δενδρινό²: «οἱ Χριστιανοὶ κάτοικοι τῶν Ἀν. Ἐπαρχιῶν . . . ὑπακούοντες εἰς τὰς πατρικὰς καὶ φρονίμους συμβουλὰς τῶν ἄλλων ἀδελφῶν καὶ πληρεξουσίων των, ἡσυχάζουσιν εἰς τὰς ἐστίας των ἀναμένοντες . . . τὸ ἀποτέλεσμα τῶν πρὸς τὸν Σουλτάνον διαβιβασθεισῶν ἐσχάτως γενικῶν ἀναφορῶν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ».

ΚΕΦ. Β'. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Τὸ ἀρτισύστατο Ἑλληνικὸ βασίλειο, ἔτσι μικροσκοπικόν, πού τὸ ἴδρυσαν οἱ Δυνάμεις, — μόλις 600 χιλ. κατοίκους εἶχε τὸ 1833 — δὲ μπορούσε νὰ ἀνταποκριθῇ οὔτε στίς ἰδικές του ἐσωτερικὰς ἀνάγκας οὔτε στοὺς ἐθνικοὺς σκοποὺς τοῦ Ἑλληνισμοῦ.³

Γιατὶ ἦταν ἀδύνατο γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ψυχὴ νὰ δεχθῇ νὰ μείνουν γιὰ πολὺ ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλλ. Κράτος τόσες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες, τόσα ἑκατομμύρια Ἑλληνας. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ δίκαια ἔρχονται καὶ τὰ ἱστορικὰ δικαιώματα τοῦ ἑλληνικοῦ χριστιανικοῦ ἔθνους καὶ οἱ παραδόσεις οἱ σχετικὲς μὲ τὴ χιλιόχρονη ζωὴ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς ὀνειρεμένης Πόλης μὲ τὴν Ἁγία Σοφίᾶ της καὶ ἔτσι εἶχε δημιουργηθῆ ἕνας ψηλότερος σκοπὸς μὲ τὸ ὄνομα τῆς «μεγάλῃς ἰδέας» καὶ μὲ περιεχόμενον τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς βυζαντινῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Τὴ διάλυσιν τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν ἠθέλαν καὶ οἱ Ρῶσοι μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἔτσι θὰ μπορούσαν νὰ πετύχουν διέξοδον στὸ Αἴγαίον τὰ χριστιανικὰ ἔθνη, πού δούλευαν σαυτῆ, θὰ ἔφερναν τὴ διάλυσιν καὶ τὰ σλαβικὰ καὶ σλανόφωνα θὰ ἄνοιγαν τὸ δρόμον γιὰ τὴ Μεσόγειον.

¹ Σακ. πρὸς Ὑπ. Ἐξ. στίς 5 Ἰουνίου 1866. Καρτράϊτ Ἰ. ὁ Σουλτάνος ἐν Ἀγγλίᾳ σ. 7.

² Μουρέλλου 1646.

³ Πρβλ. καὶ Wagner Der Kretische Aufstand 1866)67 . . . σ. 5.

Ἡ Γαλλία ὅμως καὶ γιὰ πολιτικούς καὶ γιὰ οικονομικούς λόγους δὲν ἐπιθυμοῦσε τὴ διάλυση τῆς Ὁθ. αὐτοκρατορίας καὶ ἡ Ἀγγλία ἀποβλέποντας στὴ διατήρηση τῆς ἐπιρροῆς της στὴν Ἀ. Μεσόγειο καὶ στὴν ἔξασφάλιση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὶς Ἰνδίες δὲ μποροῦσε νὰ δεχθῆ τὴ Ρωσία ὡς μεσογειακὴ δύναμη.

Ἡ δυναδικὴ Μοναρχία εἶχε βλέψεις γιὰ τὴ Θεσ)νική καὶ ἀντιστρατευότανε τὴ πανσλανιστικὴ πολιτικὴ τῆς Ρωσίας. Μὲ τὸ ξύπνημα τῶν ἔθν. συνειδήσεων τῶν διαφόρων λαῶν εἶχαν ἀρχίσει καὶ τὰ ὑπόδουλα βαλκανικὰ ἔθνη νὰ κινοῦνται γιὰ τὴ σύσταση ἰδιαίτερου κράτους τὸ καθένα.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα κράτη μεγάλα καὶ μικρὰ εἶχαν καὶ ἰδιαίτερα συμφέροντα καὶ βλέψεις τὸ καθένα στὴν Ὁθωμ. αὐτοκρατορία.

Ἔτσι μὲ τὴν ἀλληλοσύγκρουση συμφερόντων καὶ βλέψεων σαυτῆ ἐδημιουργήθη τὸ **ἀνατολικὸ ζήτημα**, πού ὄχι μονάχα ἐθεωρεῖτο δυσκόλολυτο — πὲς καλύτερα ἄλυτο — ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνακίνησή του ἐτρόμαζε τὸν κόσμον, γιὰτὶ ἐπίστευαν, ὅτι αὐτὴ θὰ ἐτάρασσε καὶ τὴ γενικὴ εἰρήνη γιὰ πολὺν καιρό.

Ἔτσι μπόρεσαν ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία νὰ καθιερώσουν τὸ δόγμα «τῆς ἀκεραιότητος τῆς Τουρκίας», πού ἐξυπηρετοῦσε καὶ τῶν δυὸ τὰ συμφέροντα καὶ ἔκαμαν καὶ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμον γι' αὐτῆ.¹

Ὁ Ὁθωνας ὑπηρετώντας τὴν μεγάλην ἰδέαν, ἀντίθετη μὲ τὴν ἀγγλογαλλικὴν πολιτικὴν, ἐδοκίμασε πολλὰς πικρίας, ὅσο βασίλευε στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς Δυνάμεις.²

Ὁ Γεώργιος, παίρνοντας τὴν Ἑπτάνησον, ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωση, νὰ μὴν ἀκολουθήσῃ τὴν πολιτικὴν τοῦ προκατόχου τοῦ ἀπέναντι τῆς Τουρκίας.³

Ὑστερα ἀπὸ τὴ στάση αὐτὴ τῶν δυὸ Δυτικῶν Δυνάμεων, οἱ ὑπόδουλοι λαοὶ τῆς Ὁθωμ. αὐτοκρατορίας, γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἀνεξαρτησίαν τους, εἶχαν ὀργανώσει μυστικὰ σωματεῖα ἀνάλογα μὲ τὰ ἰταλικά· ὅπως εἶδαμεν καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ὑστερήσει σαυτό. Καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης ἦταν ἀπὸ τοὺς πρῶτους στὴν κίνησιν αὐτῆ, πού οἱ πῖο πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς τῆς Ἑλλάδος τὴν ἐγνώριζαν καὶ νὰ μὴν τὴν ὑποστήριζαν.⁴ Ἀπὸ τοὺς τρεῖς πολιτικούς ἀρχηγούς μετὰ τὸ σύνταγμα τοῦ 1864 ὁ Ἀλέξ. Κουμουνοδοῦρος ἐσχετίζετο περισσότερο μαυτὲς τὶς ὀργανώσεις, ἐνῶ ὁ Ἑπαμ. Δεληγεώργης καὶ ὁ Δ. Βούλγαρης ἦσαν ξένοι σαυτῆ τὴν κίνησιν.⁵

Οἱ ἔκλογες τοῦ 1865 δὲν ἔδωκαν πλειοψηφίαν σὲ κανένα ἀπὸ τὰ τρία κόμματα καὶ ἔτσι ὄχι μονάχα ἔπεσαν ἔξω κυβερνήσεις, μέσα σ' ἓνα μῆνα (14

¹ Σχετικὴ βιβλιογραφία ἰ. ἀ. σ. 15² πρβλ. καὶ Δεληγεώργη Ἑπ. Πολιτ. Λόγος σ. 248 ἔ. 256 ἔ., 266 ἔ.

² Δεληγεώργη Ἑπ. ἔ. ἀ. σ. 249.

³ Δὲς πῖο κάτω.

⁴ Πρβλ. ἀν. σ. 23 κ. ἔ. 27 ἔ. 29 29³.

⁵ Ἰδ. Δεληγεώργη Ἑπ. Λόγοι Πολιτ. σ. 304 ἔ.

Ἰαννουαρίου — 12 Νοεμβρίου), ἀλλὰ καὶ δὲ μπόρεσε νὰ σχηματίσῃ κανέναν ἀπ' αὐτοὺς κυβέρνηση. Τὰ δυὸ κόμματα τότε τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ Δεληγεώργη, ἐδέχθησαν νὰ γίνῃ πρωθυπουργὸς ὁ Μπεν. Ροῦφος καὶ ἐμοιράσθησαν μεταξὺ τους τὰ ὑπουργεῖα.

Ἄλλὰ καὶ τῆς κυβερνήσεως αὐτῆς δὲν ἦταν σταθερὴ ἡ θέσις καὶ ἡ ἐπίλυσις ἀπὸ αὐτὴ τόσο τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος ὅσο καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἦταν ἀδύνατη. Τὰ κομματικὰ καὶ προσωπικὰ συμφέροντα καὶ πάθη δὲν ἐνοοῦσαν νὰ ὑποχωρήσουν μπροστὰ στὸ συμφέρον τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κράτους.

Τὸ καλὸ παράδειγμα τοῦ Γεωργίου, ποὺ καὶ στὸ ζήτημα τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας εἶχεν ὑποχωρήσει καὶ τὸ σύμβουλό του τὸ Συμπόνεκ εἶχε δεχθῆ νὰ ἀπομακρύνῃ, δὲν ἦταν ἀρκετὸ νὰ συνετήσῃ τοὺς πολιτικούς ἀρχηγούς. Ἐδέησε νὰ κάμουν πολὺ αὐστηρὸ διάβημα σαυτοὺς οἱ πρεσβευτὲς τῶν προστ. Δυνάμεων, γιὰ νὰ σχηματισθῇ καθαρὴ ὑπηρεσιακὴ κυβέρνησις στίς 24 τοῦ Γενάρη τοῦ 1866 μὲ τὸν ἴδιο πρωθυπουργό, τὸ Μπεν. Ροῦφο, γιὰ νὰ ἐργασθῇ γιὰ τὴν κρατικὴ ἀναδιοργάνωσις, ἀνενόχλητη ἀπὸ τὰ κόμματα. Τὸ Ἐπιτελεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν εἶχε δοθῆ στὸ Προβελέγγιο, τῶν Ἐξωτερικῶν στὸ Σπυρ. Βαλαωρίτη, τῶν Οἰκονομικῶν στὸ Γκινόπουλο κλπ., ὅλο ἐξωκοινοβουλευτικὰ πρόσωπα.¹

Τὸν καιρὸ λοιπόν, ποὺ ἀρχίζει τὸ κίνημα στὴν Κρήτη, τὸ Ἑλλήν. Κράτος ἦσαν σὲ κακὴ κατάστασις, ὄχι μονάχα πολιτικὴ, ἀλλὰ καὶ οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ. Τὰ ταμεῖα ἦσαν ἀδεια καὶ γιὰ λόγους οἰκονομίας εἶχαν κλείσει τὶς πρεσβεῖες ἀκόμη καὶ τοῦ Λονδίνου καὶ τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῆς Πετρούπολης. Ὁ στρατὸς δὲν ἦταν περισσότερος ἀπὸ ἑξὶ χιλιάδες καὶ στόλος σημαντικὸς δὲν ὑπῆρχε.²

¹ Προβλ. Καρολίδου Π. Σύγχρ. Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς Ζ'. σ. 16 ἔ. στή σελ. 39 ὁλόκληρη ἡ διακοίνωσις τοῦ Ἐρσκιν ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν ἄλλων πρεσβευτῶν. Ὁ Lhéritier (Driault - Lhéritier Histoire Diplomatique de la Grèce . . . Γ', σ. 177) δημοσιεύει ἕνα κρυπτογραφικὸ τηλεγράμματα, ποὺ δῆθεν ἐστάλη στὴν Κρήτη στίς 13)25 Ἰαννουαρίου 1866 ἐνῶ ἦταν τοῦ ἐπομένου ἔτους 1867, ὅπότεν ἀνέλαβεν τὴν κυβέρνησις ὁ Ἄ. Κουμουνδούρος καὶ ἔτσι ἀπὸ μιὰ ἀπροσεξία παραποιεῖται ἡ ἱστορία, δηλαδὴ παρουσιάζεται τὸ κρητικὸ κίνημα ὡς ὑποκίνησις τῆς Ἑλλ. Κυβερνήσεως, ποὺ θὰ δοῦμε ποιὰ στάσις ἐτήρησε ἀπέναντί του.

² Γιὰ τὴν κατάστασις τοῦ Ἑλλ. Κράτους τὸ 1866 δὲς Driault - Lhéritier σ. 184. Καρολίδου Π. ἔ. ἀ. Ζ'. 20 ἔ. καὶ 54. Μίλλερ Οὐίλ. Ἡ Τουρκία καταρρέουσα 308 κ. ἀ. Ballot I. Histoire de l'Insurrection Crétoise σ. 9, Calonna de Alfonse L'insurrection Candiotte et le réveil de la Question d'Orient σ. 17. Perrot G. L'île de Crète, XXIII ἔ. XXX. ἔ. Driault Ed. La Question d'Orient 2 ἔ. 184 ἔ. 191 ἔ. Wagner K. ἔ. ἀ. σ. 5. [Desmazc Ed.] Souvenirs d'un Philhellène 20. Nogues F. Examen des affaires de Crète . . . σ. 4 ἔ. Καὶ ὁ Κορωναῖος στὴν ἀνέκδοτο Ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως (Γ. 11) γράφει: «Μὴ εὐροῦσα ὄθεν ἡ Ἑλλάς τὸν αὐτῆ ἀρμόζοντα ἄνδρα διήρχετο τὸν βίον ἄνευ σκοποῦ τινος . . . οὕτως οὐδὲ ἐσωτερικὴν εὐημερίαν ἀπηλάσσαμεν, οὐδὲ θησαυροὺς ἀπεταμιεύσαμεν, οὐδὲ τὴν συμπάθειαν τῶν

Γιαυτό ο Βαλαωρίτης ἐτρόμαξεν, ὅταν τοῦ ἔγραψεν ὁ Σακόπουλος γιὰ τὶς ἐνέργειες τῶν Κρητικῶν.¹ Καὶ ἐκεῖνος καὶ ὁ Γεωργίος ἦσαν σύμφωνοι, ὅτι, ἂν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ συγκρατηθοῦν οἱ Κρητικοί, τοῦλάχιστο δὲν ἔπρεπε νὰ ταράξουν τὴν ἡσυχία οὔτε τοῦ νησιοῦ των, οὔτε καὶ τῶν ἄλλων.² Στις 16 τοῦ Ἀπριλίου ἐδήλωνεν ὁ βασιλιάς, ὅτι θὰ προτιμοῦσε νὰ ἀφήσῃ τὸ θρόνον του, παρὰ νὰ ἀφήσῃ τὴν Ἑλλάδα νὰ συγκρουσθῇ μετὰ τὴν Τουρκία³ καὶ στις 17 τοῦ ἴδιου ἔγραψεν ὁ Σπ. Βαλαωρίτης στὸ Σακόπουλο, γιὰ νὰ φροντίσῃ νὰ συγκρατήσῃ τοὺς Κρητικούς.⁴ Καὶ οἱ δύο εἶχαν τὴ γνώμη, πὼς μετὰ τὴ νομιμότητα καὶ τὴν ὑπομονὴν ἡ Ἑλλάδα θὰ μπορούσε νὰ κερδίσῃ περισσότερα, παρὰ μετὰ ἀπονενομημένα κινήματα, πὸν μόνον τὴν ἐξέθεταν στὴ δυσμένειαν τῶν Δυνάμεων.⁵

Στις 25 τοῦ Ἀπριλίου ἐδήλωνε πάλιν ὁ Γεώργιος σὲ κάποιον Μονάρχη, πὼς θὰ προτιμοῦσε νὰ παραιτηθῇ παρὰ νὰ ἀθετήσῃ τὶς ὑποχρεώσεις, πὸν εἶχεν ἀναλάβει σχετικὰ μετὰ τὴν Πύλην.⁶

Στὴν Κρήτηn ὅμως, ὅπως εἶδαμεν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν φιλειθνητικὴν ἀναφορὰν, πὸν ὑπέβαλε στὸ Σουλτάνον, μετὰ τὸ ὑπόμνημα πρὸς τοὺς Μονάρχους παρακαλοῦσαν καὶ γιὰ ἔνωση μετὰ τὴν Ἑλλάδα.⁷

Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δὲν ἄφηκε κανένα Ἕλληνα, πὸν τὸ ἤξερε, ἀσυγκίνητο. Καὶ τὴ στιγμὴν, πὸν τὸ Ρουμάνικόν ἐπαιρνε τὸ δρόμον, πὸν ἐπιθυμοῦσαν οἱ Ρουμᾶνοι πατριῶτες καὶ πὸν ὁ Αὐστροπρωσσοικὸς πόλεμος ἀρχινοῦσεν, ἀρχισαν καὶ στὴν Αθήναν νὰ σκέπτονται καὶ νὰ ἐξετάζουσαν μήπως θὰ μπορούσε νὰ δοθῇ καὶ στις τόσο δίκαιες ἀξιώσεις τῶν Κρητῶν κάποια ἱκανοποίησις.⁸ Καὶ τὸ Ἑλληνικὸν κράτος δὲν ἐπιτρέπετο νὰ ἀδιαφορήσῃ ἱκανοποίησις. Ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα καὶ ὁ Γεώργιος δὲν ἔμεινεν ἀσυγκίνητος, ἰδίως μετὰ τὴν τροπὴν, πὸν ἀρχισε τότε ἀκριβῶς νὰ παίρῃ ἡ αὐστροπρωσσοικὴ διαφορά.

Στις 21 τοῦ Μάη δηλαδὴ, λύοντάς τὴ συμφωνίαν τῆς 14 Αὐγ. τοῦ 1865 ἡ Αὐστρία, ἄφηκε στὸ ὁμοσπονδιακὸ συμβούλιον (Bundestag) νὰ κληρονόμησῃ αὐτὸ τὴν τύχην τοῦ Χόλσταϊν. Ὁ Bismarck τότε διέταξε καὶ τὸ κατέλαβεν τὰ πρωσσοικὰ στρατεύματα, ἐνῶ μπροστὰ σαυτὰ τὰ αὐστριακὰ ἀποσύρονταν. Στις 31 τοῦ Μάη ἡ Αὐστρία πρότεινε τὴ γενικὴ ἐπιστράτευση τῶν κρατῶν τῆς Ὁμοσπονδίας κατὰ τῆς Πρωσσίας. Στις 2 τοῦ Ἰουνίου

ἄλλων ἐχαιρομεν, ἢ κατὰ τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν οὐδὲ συμμάχους εἶχομεν, τοὺς δὲ χριστιανικοὺς λαοὺς τὴν ἀνατολῆς ἐγκατελείψαμεν εἰς τὴν τύχην των»...

¹ Ἰ. ἀ. σ.

² Driault - Lhéritier Γ'. 178 ἑ. πρβλ. καὶ Καρολίδου ἑ. ἀ. σ. 44.

³ Driault - Lhéritier ἑ. ἀ.

⁴ Ἰ. ἀ.

⁵ Ἰ. ἀ.

⁶ Ἰ. ἀ.

⁷ Ἰδε ἀ. σ. 66 ἑ.

⁸ Ἀπὸ τῶν διαφόρων ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς καὶ ἐς τὸν Αἰῶνα τῆς 28 Ἀπριλ.

παραίτησή του ὁ Ἄ. Μίχος καὶ τὸ πρῶτὸ τῆς 3 Ἰουλίου ἔφευγεν ὁ βασιλιάς μὲ τὸ σταυλάρχη του Δ. Καλλέργη γιὰ τὴν Κέρκυρα, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχεν ὀρκίσει τὸ Ζυμβροκάκι ὡς Ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν.¹

Καὶ στίς 17 Ἰουλίου ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Μ. Ρενιέρη: «Παρατηρῶ ὅτι αἱ ἰδέαι τῆς Κυβερνήσεως (ἔστω μεταξύ μας) τῆς νέας ἄλλαξαν ὡς πρὸς τοὺς Κρητὰς ἐπεθύμει φαίνεται νὰ ἐνεργήσουν οὗτοι πλειότερον καὶ κάτι νὰ ῥιψοκινδυνεύσωσι». Καὶ στὸ Ὑ. Γ. «Ταύτην τὴν στιγμὴν ἔλαβον τὴν ἀπὸ 16 Ἰουλ. ἐπιστολὴν σας. Ἐγραψα εἰς τὸν κ. Δεληγιώργην περὶ χρημάτων καὶ πολεμοφοδίων. Χαίρω διότι αἱ ἰδέαι τῆς νέας Κυβερνήσεως ἄλλαξαν». Κυβερνήσις καὶ Μ. Ρενιέρης συνειρογάζοντο πιά γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα.

ΚΕΦ. Γ'. ΠΡΟΣΜΕΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ Υ. ΠΥΛΗΣ

Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Μάη ἡ κατάστασις στὴν Κρήτη παρουσιάζεται κάπως ἤρεμη. Οἱ προσπάθειες τοῦ Ἰσμαήλ γιὰ νὰ διαλύσῃ τὴν Ἐπιτροπὴ ἔδειχναν κάποια χαλάρωσι² καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι, ποὺ ἔμεναν ἀκόμη συγκεντρωμένοι, ἐφρόντιζαν, ὥστε νὰ μένουν ὅσο μποροῦσαν ἀπαρατήρητοι.³

δυνάμενα νὰ μοὶ χορηγήσωσι τοιαύτας πρόσωπα δὲν εἶναι ἐδῶ». Πρβλ. καὶ Παπαδάκι Στ. Ἀπομνημονεύματα σ. 15 ἔ. 19 ἔ. δὲς καὶ τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

¹ Πρβλ. Αἰῶν 2135)30 Ἰουν. 1866 καὶ 2136)4 Ἰουλ. 1866.

² Ὁ Σακ. γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. στίς 29 τοῦ Μάη «(Ὁ Γ. Διοικητῆς) ἐκάλεσε διαφόρους προύχοντας σήμερον, περὶ τοὺς 70 καὶ τὸν Ἐπίσκοπον Κισάμου. Τοὺς ἐδέχθη φιλοφρόνως καὶ κολακευτικῶς, εἶπεν ὅτι τὰ ἐνταῦθα γενόμενα εἶναι ὑποκινήσεις τῶν ξένων (καπελλάδων), οἵτινες καταχρῶνται τῆς εὐπιστίας των διαδίδοντες εἰς αὐτοὺς ψεῦδη καὶ προσέθησαν ὅτι δὲν πειράζει ἂν 20—30 εἶναι συσσωματωμένοι». Καὶ πῶ κατω διαπιστώνει: «Οἱ φόβοι ἐμετριάσθησαν. Ἄν ἡ Γ. Διοίκησις, δὲν ἐκάλει τοὺς Τούρκους εἰς τὰ φρούρια καὶ δὲν ἠνείχτο τοὺς Ὀθωμανοὺς ὀπλοφοροῦντας καὶ ἐρεθίζοντας καὶ ἀπειλοῦντας τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἐπομένως δὲν ἐνεσπείρετο ἀνησυχία, ἡ νῆσος ἤθελε σήμερον εὐρίσκεισθαι εἰς ἐντελὴ ἤρεμίαν». Καὶ γιὰ τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Ἰσμαήλ γράφει στὴν ἴδια ἔκθεσις: «Ἐξ ὅλων τῶν φαινομένων ἐξάγεται ὅτι ἡ Ὑ. Πύλη μεγάλως ἐνδιαφέρεται εἰς τὰς παρούσας μάλιστα περιστάσεις τῆς Εὐρώπης νὰ μὴ συμβῆ ἐνταῦθα ἐπανάστασις. Τοῦτο ἐξήγαγον καὶ ἐκ τῶν λόγων τοῦ ἀρτίως ἐλθόντος στρατιωτικοῦ πασᾶ (Φερὶκ ἀντιστρατήγου), (ὅστις πρὸς ἀντεπίσχεψιν ἐλθὼν) παρέμεινε περὶ τὰς δύο ὥρας καὶ πολλοὺς κολακευτικοὺς λόγους μοὶ ἐξέφρασεν. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ τελευταῖαι κολακείαι καὶ περιποιήσεις τοῦ Ἰσμαήλ πασᾶ, ὅστις εἶναι ἐπιτηδειότατος εἰς τὴν τέχνην τοῦ παραπείθειν διὰ τῶν μέσων τούτων τὸ εὐτύχημα εἶναι ὅτι ἐνταῦθα ἐγνώσθη πλέον ὁ χαρακτῆρ του».

³ Ὁ Σακ. στὴν ἴδια ἔκθεσι (ἔ. ἀ.) γράφει: «Ἐμεινε συσσωματωμένη ἐπιτροπή τις ἐκ 30 περίπου ἀτόμων . . . εἶναι ἄοπλοι καὶ οὐδένα ἐνοχλοῦν».

Και ὁ Δενδρινὸς συνιστοῦσε τὶς πρώτες μέρες τοῦ Ἰουνίου στὸ Μιτσοτάκη¹ «...κατὰ τὰς δυσχερεῖς περιστάσεις, εἰς ἃς εὐρίσκεται ἡ νῆσος αὕτη, αἱ προσπάθειά σας ἅπασαι ὀφείλουσι νὰ τείνουσι πρὸς καθησυχασιν τῶν πνευμάτων καὶ πρὸς ἀπαλλαγὴν τοῦ τόπου ἀπὸ πάσης ἐνδεχομένης διαταραξέως τῆς ἡσυχίας, δυναμένης νὰ ἐπιφέρῃ λίαν δυσαρέστους συνεπειάς» ἐνῶ τὴν ἴδια μέρα (2 Ἰουν.) ἔγραφε πάνω-κάτω τὰ ἴδια καὶ στὸ ρῶσο πράκτορα στὸ Ρέθυμνο.²

Ἔτσι σχεδὸν ὁλόκληρο τὸν Ἰούνιο φαινομενικὴ ἡσυχία ἐπικρατοῦσε στὸ νησί. «Ἡ ἔξαιρις τῶν πνευμάτων καὶ οἱ φόβοι κατὰ πολὺ ἐμετριάσθησαν», γράφει ὁ Σακόπουλος στὸ Ὑπ. Ἐξ. στίς 5 Ἰουνίου· «ἡσυχία διατηρεῖται», στίς 13 τοῦ ἰδίου· «σχεδὸν κατ' οὐδὲν μετεβλήθη ἡ κατάσταση» στίς 19· καὶ «ἀμετάβλητος ἡ κατάσταση». Ὁ Γ. Διοικητὴς οὐδὲν βίαιον μέτρον ἔλαβεν, ἀπλῶς ἐπιδείξει ἐναντι τῆς Ἐπιτροπῆς» στίς 27.³

Ὁ Δενδρινὸς ὅμως γράφει γιὰ τὴν ἐπιφανειακὴ αὐτὴ ἡρεμία στίς 12 Ἰουνίου τὰ ἑξῆς στὸν Ἰγνάτιεφ⁴: «Le même calme continue à régner partout dans les villes et les campagnes; mais ce calme n'est qu'apparent, il couvre évidemment une sourde et profonde fermentation qui peut éclater au moindre incident».

Ὅλοι περιμένουν τὴν ἀπάντηση τῆς Πύλης στὴν ἀναφορὰ τῶν Κρητικῶν, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ ἐνεργοῦν γιὰ νὰ εἶναι σύμφωνη τὶς ἀπόψεις των καὶ τὰ συμφέροντά των.

«Πρὸ πάντων φαίνεται ἀποδεδειγμένον», γράφει ὁ Σακ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. (29-V-66), «ὅτι ὁ Γ. Διοικητὴς μεγάλην προσπάθειαν καταβάλλει, ὅπως παρεμποδίσῃ τὴν ἀποστολὴν προσώπου πρὸς ἔρευναν τῆς καταστάσεως, διότι βέβαιον εἶναι, ὅτι τότε οἱ Χριστιανοὶ ἐνθαρρυνόμενοι καὶ μὴ φοβούμενοι πλέον τὰς ἐκδικήσεις του θέλουσιν ἐκθέσει μετὰ θάρρους τὰ κατ' αὐτοῦ παράπονά των. Ἐμπιστευτικῶς ἐπληροφορήθην, ὅτι μετὰ τῶν στρατιωτικῶν πασσάδων καὶ τοῦ ἀντιναύαρχου (ὑπέβαλον) ἔκθεσιν εἰς τὴν Πύλην, ἵνα μὴ σταλῇ ἀπεσταλμένος ὧς ἐπιβλαβής, διότι θέλουσιν καταστήθυστέροι».⁵

Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Σακ. συνιστᾷ στὸ Ὑπουργεῖο μὲ τὴν ἴδια ἀναφορὰ του νὰ ἐνεργήσουν νὰ στείλῃ ἡ Ὑ. Πύλη ἀπεσταλμένο, γιὰτι ἀλλοιώτικα «θέλουσιν ἀποθαρρυνθῆ (οἱ Κρηῖτες) καὶ θέλουσιν ἴσως ὑποστῆ καὶ τὰ κακὰ τῶν ἀντεκδικήσεων τοῦ Ἰσμαήλ... Πιστεύω δὲ ὅτι καὶ οἱ κ. πρέσβεις ὄλων (τῶν Δυνάμεων) θέλουσιν προθύμως συνεργήσει εἰς τοῦτο, διότι γινώσκω καλῶς, ὅτι ὅλαι αἱ πρὸς αὐτοὺς δοθεῖσαι ἐκ μέρους τῶν ἐνταῦθα κ. Προξένων πληροφοροῖαι πλὴν τοῦ τῆς Γαλλίας, ὧς πρὸς τὸν

¹ ΑΡΠΧ Νο 47 2/14 Ἰουν. 1865.

² Ἐ. ἄ. Νο 46 2/14 Ἰουν. 1866.

³ ΑΥΕ.

⁴ ΑΡΠΧ. Νο 51

⁵ ΑΥΕ.

εγίνετο δεκτὴ ἢ πρότασις μετὰ 9 ψήφους κατὰ 6. Ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Πρωσσίας Savigny καταθέτει τότε σχέδιον γιὰ ἀναδιοργάνωσιν τῆς Ὁμοσπονδίας καὶ ἀφήνει τὴ συνέλευσιν.¹ Στις 5 τοῦ Ἰουνίου ἡ Αὐστρία κηρύσσει τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Πρωσσίας, γιὰ τὴν πρῶσσιαν στρατεύματα εἶχαν εἰσβάλλει ἐπὶ τὴ Σαξωνίαν.² Ὁ πόλεμος εἶχε πιά καὶ ἐπίσημα ἀρχίσει.

Ἐν ὅλῳ αὐτὰ τὰ γεγονότα τὰ παρακολουθοῦσαν μετὰ ἀγωνία καὶ οἱ πολιτικοὶ καὶ ὁ λαὸς ἐπὶ τὴν Ἀθήναις ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τὰς ἐπαρχίας. Οἱ ἐφημερίδες ἐπληροφοροῦσαν συμπληρωματικὰ τὸ ἑλληνικὸ κοινὸν καὶ γιὰ τὰς ἐνέργειαις τῆς Σερβίας καὶ τοῦ Μαυροβουνίου, ὥστε νὰ μὴν περάσῃ γιὰ τοὺς ἡ εὐκαιρία ἀνεκμετάλλευτη.³

Τὴν τελευταίαν μέραν τοῦ Μάη ὁ βασιλεὺς εἶχε σὲ ἰδιαιτέραν ἀκρόασιν τὸν Κουμουνοδοῦρον⁴ καὶ τὸ πρῶτ' αὐτῆς 30 τοῦ ἴδιου καλεῖ ἐπὶ τὸ παλάτι τοὺς πρεσβευτὰς τῶν προστ. Δυνάμεων. Τότε ἐζήτησε τὴ γνώμην αὐτῶν γιὰ τὴν κατάστασιν, πὺ ἐπρεπε νὰ κρατήσῃ ἡ Ἑλλάς ἐπὶ τὴν νῆαν κατάστασιν, πὺ ἐδημιουργεῖτο, καὶ παρακάλεσε νὰ δοθῇ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις ἀπὸ τῶν Δυνάμεων γιὰ τὰς ἀμεσὰς ἀνάγκαις τοῦ κράτους καὶ τῆς αὐτῆς. Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ἐξήτησαν ὀλιγόωρον προθεσίαν ὅταν ξανάρθῃ στις 2 1/2 μ. μ., ἐπειδὴ δὲ συμφωνοῦσαν ἐπὶ τὴν πολιτικὴν πλευρὰν, ἀφῆναν τὴν πρωτοβουλίαν ἐπὶ τὴν βασιλίαν καὶ τὴν κυβέρνησίν αὐτῆς ὅσο γιὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν ὑποσχέθησαν ὅτι θὰ τὴν συστήσῃ στις κυβερνήσεις τῶν.⁵

Τὴν ἐπομένην (31 τοῦ Μάη) ἐδήλωνεν ὁ Γεώργιος ἐπὶ τὸ Gobineau, πὺ δὲν ἦταν ἀντίθετος πρὸς τὰς ἑλληνικὰς ἐθνικὰς βλέψεις, πὺ θὰ ἐπρεπε νὰ ἐπιδιωχθῶν, ὅταν θὰ τὸ ἐπέτρεπαν οἱ περιστάσεις.⁶

Μετὰ δυὸ μέρας (2 Ἰουν.) ὁ βασιλεὺς, ἀφοῦ ἐκάλεσε τοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγούς, τοὺς ἐδήλωσεν, ὅτι τόσον αὐτὸς ὅσο καὶ ἡ κυβέρνησίς αὐτῆς εἶχαν τὴν γνώμην, ὅτι οἱ ἐξαιρετικὰς περιστάσεις ἐπέβαλλον νὰ καταρτισθῇ πολιτικὴ κυβέρνησις, γιὰ νὰ μωροῦσῃ νὰ τὰς ἀντιμετωπίσῃ μετὰ μεγαλύτερη πρωτοβουλίαν. Τέλος τοὺς προσκάλεσεν, ἀφοῦ ἀφῆσαν κατὰ μέρος τὰς κομματικὰς τῶν διαφορὰς, νὰ συνεργασθῶν καὶ οἱ τρεῖς γιὰ νὰ σχηματίσῃν] κυβέρνησιν, πὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα αὐτῶν τῶν στιγμῶν.⁷ Καὶ οἱ τρεῖς ἀρχηγοὶ εὐρήκαν ὁρθὴν τὴν ἀπόφασιν αὐτὴν τοῦ βασιλεῦς, ἀλλὰ ἐπὶ τέλος μόνον ὁ Δ. Βούλγαρης καὶ Ἐπ. Δελιγεώργης συμφώνησαν νὰ συγ-

¹ Προβλ. Pflug - Hartung Wetgeschichte σ. 308 ἔ. Μέλλον 2607 Ἰουλ.

² Ἰδ. Αἰῶνα 2129)9 Ἰουν. 1866.

³ Ἰδ. Μέλλον 258)31 Μαΐου 1866, 259)3 Ἰουν. 1866 κ. ἄ.

⁴ Driault - Lhéritier ἔ. ἄ. 178.

⁵ Ἐ. ἄ. 174 ἔ. Αἰῶν 2127)2 Ἰουν. 1866.

⁶ Driault - Lhéritier ἔ. ἄ. 179.

⁷ Ὁ Καρολίδης (ἔ. ἄ. σ. 45 σημ.) λέγει, ὅτι τοὺς ἐκάλεσε στις 7 τοῦ Ἰουνίου, ἀλλὰ ἐπὶ τὸ φύλλον 2128 τῆς 6 Ἰουν. τοῦ Αἰῶνος διαβάζομε. «Τὴν τελευταίαν Πέμπτην (2 Ἰουν.) ὁ βασιλεὺς ἐκάλεσατο τοὺς τρεῖς κομματάρχαις καὶ εἶπε». Τὸ Μέλλον τῆς 7 Ἰουν. γράφει λίγο ἀκαθόριστα, ὅτι εἶχε γίνῃ αὐτὸ ἀπὸ τῆς «προηγούμενης».

κροτήσουν την κυβέρνηση.¹

Στὴ σύσκεψη, ποὺ ἔγινε γιὰ τὰ πρόσωπα, ποὺ θὰ ἀνελάμβαναν τὰ διάφορα Ὑπουργεῖα, ὁ Ἄ. Κουμουνοῦρος — καὶ ἐκεῖνος βροῖσκετο σαυτὴ — ἐπρότεινε νὰ ἀφήσουν τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Στρατιωτικῶν γιὰ τὸ Δ. Καλλέργη, ἀλλὰ οἱ ἄλλοι δὲν τὸ δέχθηκαν.² Ἡ νέα κυβέρνηση, ποὺ ὠρκίσθη καὶ ἀνέλαβε στὶς 9 τοῦ Ἰουνίου, καταρτίσθηκεν ὡς ἑξῆς: Πρωθυπουργὸς Δ. Βούλαρης, Ὑπ. Ἐξ. Ἐπ. Δεληγεώργης, Οἶκον. Χρηστίδης, Στρατ. Ἀρτέμ. Μίχος κλπ.³

Τὸ κρητικὸ ζήτημα λοιπὸν τὸ ἔπαιρνε πιά στὰ χέρια τοῦ Δεληγεώργη. Ἐκεῖνος ἦταν τῆς γνώμης, ὅτι αὐτὸ δὲν ἔπρεπε, οὔτε μὲ τὴ μεγάλη ἰδέα, οὔτε μὲ τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα νὰ σχετισθῆ, γιὰ νὰ μὴ προκαλέσῃ τὴν ἀντίδραση τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας· μόνον τοῦ ἦταν ἱκανὸ νὰ κινήσῃ τὴ συμπάθεια καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου καὶ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων, ὥστε νὰ τὸ λύσουν σύμφωνα μὲ τὰ δίκαια καὶ τὴν ἱστορία τῶν Κρητικῶν.⁴

Ὁ Δεληγεώργης εἶχε σχέσεις μὲ πολλοὺς Κρητικούς, ποὺ ἔμειναν στὴν Ἀθήνα, ὅπως καὶ μὲ τὸ Λεων. Λόγιο. Ἐκεῖνος ἐνήργησεν, ὥστε νὰ ἔχουν μιὰ ἰδιαίτηρη νυκτερινὴ συνάντηση ὁ Δεληγεώργης μὲ τὸ Μ. Ρενιέρη, ἃν καὶ οἱ σχέσεις τους δὲν ἦσαν καὶ τόσο φιλικές.⁵

Μολονότι καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἐσκέπτετο διαφορετικὰ γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, ὁ Μ. Ρενιέρης ἔμεινε ἱκανοποιημένος, γιὰτὶ αὐτὸ τὸ ἐπίσημον κράτος ἀρχίζε νὰ ἐνδιαφέρεται γι' αὐτό.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς νέας κυβερνήσεως ἔγινε φανερὸ καὶ μὲ τὴν ἀνάθεση τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν στὸ Χ. Ζυμβρακάκη, ἀντισυνταγματάρχην καὶ ἀρχηγὸ τοῦ πυροβολικοῦ.⁶ Στὶς 29 Ἰουνίου ὑπέβαλλε τὴν

¹ Οἱ Αἰὼν τῆς 6 Ἰουν. γράφει: «ὁ Βασιλεὺς ἀνέθηκεν εἰς τὸν Δ. Βούλαρην τὸν σχηματισμὸν Ὑπουργείου». Πρβλ. καὶ Δεληγεώργη Λόγιοι σ. 304 ἔ.

² Δεληγεώργη Λόγιοι σ. 306.

³ Αἰὼν 2130)13 Ἰουν. 1866. Ὁ Καρολίδης (ἔ. ἄ) γράφει, ὅτι ἐσχηματίσθη στὶς 11 Ἰουν. ἀλλὰ ὁ Αἰὼν ὀρίζει καὶ τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ὥραν, ποὺ ὠρκίσθηκεν ἡ Κυβέρνηση.

⁴ Πρβλ. Δεληγεώργη Λόγιοι 244, 247, 281 ἔ. 306, 311 ἔ.

⁵ Στὸ ΑΛ. βρήκαμε τὸ ἐπόμενον σημεῖωμα: «Πρῶτον ἔμαθεν ὁ Ρενιέρης, ἔπειτα ὁ Παπαδάκης καὶ τρίτος ὁ Δεληγεώργης, Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τότε, τὴν Ἐπανάστασιν καὶ ἔγραψεν ὁ πρῶτος κατὰ ὁδηγίαν τοῦ Δ. Λογίου τὸ πρὸς τὰς Δυνάμεις ὑπόμνημα, ὅπερ ἐματαιώσεν ἡ ραδιογραφία ἔπειτα. 3 Μαΐου 1870 Ἀθήνησι Δ. Λόγιος». καὶ σ' ἄλλη σελίδα «τὴν μετὰ τοῦ κ. Δεληγεώργη νυκτερινὴν συνάντησιν μεθ' ἣν ἀμέσως συνητηθήσαν ἀμφοτέροι ἐν Ἀθήναις... διὰ τούτων ἦλθον εἰς συνεννόησιν καιτοὶ ἔχθροὶ ὅτε Ρενιέρης καὶ Δεληγεώργης μεσοῦντος τοῦ Δ. Λογίου μάρτυς ὁ Ἐμμ. Βαρδιδῆς παριστάμενος». (sic)

⁶ 18. ἄ. σ. 27 ἔ. καὶ σελ. 46. Ὁ Σακόπ. γράφει στὸ Μ. Ρενιέρη στὶς 19 Ἰουν. 1866. «Ἀμυδρῶς καὶ ἐγὼ ἐπληροφορήθην, ὅτι οἱ ἐνταῦθα ἦλθον εἰς συνεννόησιν μετὰ τοῦ Ζ. πρὸ ἐνός καὶ ἐπέκεινα μηνός. Λεπτομερείας δὲν ἔμαθον, διότι τὰ

παραίτησή του ὁ Ἄ. Μίχος καὶ τὸ πρῶτὸ τῆς 3 Ἰουλίου ἔφευγεν ὁ βασιλιάς μὲ τὸ σταυλόραχον τοῦ Δ. Καλλέργη γιὰ τὴν Κέρκυρα, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχεν ὀρκίσει τὸ Ζυμβρακάκι ὡς Ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν.¹

Καὶ στὶς 17 Ἰουλίου ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Μ. Ρενιέρη: «Παρατηρῶ ὅτι αἱ ἰδέαι τῆς Κυβερνήσεως (ἔστω μεταξύ μας) τῆς νέας ἄλλαξαν ὡς πρὸς τοὺς Κρητάς ἐπεθύμει φαίνεται νὰ ἐνεργήσουν οὔτοι πλειότερον καὶ κάτι νὰ ῥιψοκινδυνεύσωσι». Καὶ στὸ Υ. Γ. «Ταύτην τὴν στιγμήν ἔλαβον τὴν ἀπὸ 16 Ἰουλ. ἐπιστολήν σας. Ἐγραψα εἰς τὸν κ. Δεληγιώργην περὶ χρημάτων καὶ πολεμοφοδίων. Χαίρω διότι αἱ ἰδέαι τῆς νέας Κυβερνήσεως ἄλλαξαν». Κυβέρνησις καὶ Μ. Ρενιέρης συνειργάζοντο πιά γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα.

ΚΕΦ. Γ'. ΠΡΟΣΜΕΝΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ Υ. ΠΥΛΗΣ

Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Μάη ἡ κατάστασις στὴν Κρήτη παρουσιάζετο κάπως ἥρεμη. Οἱ προσπάθειες τοῦ Ἰσμαῖλ γιὰ νὰ διαλύσῃ τὴν Ἐπιτροπὴ ἔδειχναν κάποια χαλάρωσιν² καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι, ποὺ ἔμεναν ἀκόμη συγκεντρωμένοι, ἐφρόντιζαν, ὥστε νὰ μένουν ὅσο μποροῦσαν ἀπαρατήρητοι.³

δυνάμενα νὰ μοὶ χορηγήσωσι τοιαύτας πρόσωπα δὲν εἶναι ἐδῶ». Πρβλ. καὶ Παπαδάκι Στ. Ἀπομνημονεύματα σ. 15 ἔ. 19 ἔ. δὲς καὶ τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

¹ Πρβλ. Αἰὼν 2135)30 Ἰουν. 1866 καὶ 2136)4 Ἰουλ. 1866.

² Ὁ Σακ. γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. στὶς 29 τοῦ Μάη «(Ὁ Γ. Διοικητῆς) ἐκάλεσε διαφόρους προύχοντας σήμερον, περὶ τοὺς 70 καὶ τὸν Ἐπίσκοπον Κισάμου. Τοὺς ἐδέχθη φιλοφρόνως καὶ κολακευτικῶς, εἶπεν ὅτι τὰ ἐνταῦθα γενόμενα εἶναι ὑποκινήσεις τῶν ξένων (καπελλάδων), οἵτινες καταχρῶνται τῆς εὐπιστίας των διαδίδοντες εἰς αὐτοὺς ψεῦδη καὶ προσέθησαν ὅτι δὲν πειράζει ἂν 20—30 εἶναι συσσωματωμένοι». Καὶ πῶς κάτω διαπιστώνει: «Οἱ φόβοι ἐμετριάσθησαν. Ἄν ἡ Γ. Διοίκησις, δὲν ἐκάλει τοὺς Τούρκους εἰς τὰ φρούρια καὶ δὲν ἠνείχετο τοὺς Ὀθωμανοὺς ὀλοφοροῦντας καὶ ἐρεθίζοντας καὶ ἀπειλοῦντας τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἐπομένως δὲν ἐνεσπείρετο ἀνησυχία, ἡ νῆσος ἤθελε σήμερον εὐρίσκεσθαι εἰς ἐντελὴ ἡρεμίαν». Καὶ γιὰ τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Ἰσμαῖλ γράφει στὴν ἰδία ἐκθεσις: «Ἐξ ὅλων τῶν φαινομένων ἐξάγεται ὅτι ἡ Ὑ. Πύλη μεγάλως ἐνδιαφέρεται εἰς τὰς παρούσας μάλιστα περιστάσεις τῆς Εὐρώπης καὶ μὴ συμβῆ ἔνταῦθα ἐπανάτασις. Τοῦτο ἐξήγαγον καὶ ἐκ τῶν λόγων τοῦ ἀρτίως ἐλθόντος στρατιωτικοῦ πασᾶ (Φερὶκ ἀντιστρατήγου), (ὅστις πρὸς ἀντεπίσκεψιν ἐλθὼν) παρέμεινε περὶ τὰς δύο ὥρας καὶ πολλοὺς κολακευτικὸς λόγους μοὶ ἐξέφρασεν. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ τελευταῖαι κολακείαι καὶ περιποιήσεις τοῦ Ἰσμαῖλ πασᾶ, ὅστις εἶναι ἐπιτηδειότατος εἰς τὴν τέχνην τοῦ παραπεῖθιν διὰ τῶν μέσων τούτων τὸ εὐτύχημα εἶναι ὅτι ἐνταῦθα ἐγνώσθη πλέον ὁ χαρακτῆρ του».

³ Ὁ Σακ. στὴν ἰδία ἐκθεσι (ἔ. ἀ.) γράφει: «Ἐμεινε συσσωματωμένη ἐπιτροπή τις ἐκ 30 περίπου ἀτόμων . . . εἶναι ἄσπλοι καὶ οὐδένα ἐνοχοῦν».

Και ὁ Δενδρινὸς συνιστοῦσε τὶς πρώτες μέρες τοῦ Ἰουνίου στὸ Μισσοτάκη¹ «... κατὰ τὰς δυσχερεῖς περιστάσεις, εἰς ἃς εὐρίσκεται ἡ νῆσος αὕτη, αἱ προσπάθειά σας ἅπασαι ὀφείλουσι νὰ τείνουσι πρὸς καθησύχασιν τῶν πνευμάτων καὶ πρὸς ἀπαλλαγὴν τοῦ τόπου ἀπὸ πάσης ἐνδεχομένης διαταραξέως τῆς ἡσυχίας, δυναμένης νὰ ἐπιφέρῃ λίαν δυσαρέστους συνεπειάς» ἐνῶ τὴν ἴδια μέρα (2 Ἰουν.) ἔγραφε πάνω-κάτω τὰ ἴδια καὶ στὸ ῥῶσο πράκτορα στὸ Ρέθυμνο.²

Ἔτσι σχεδὸν ὁλόκληρο τὸν Ἰούνιο φαινομενικὴ ἡσυχία ἐπικρατοῦσε στὸ νησί. «Ἡ ἔξαιρις τῶν πνευμάτων καὶ οἱ φόβοι κατὰ πολὺ ἔμετριάσθησαν», γράφει ὁ Σακόπουλος στὸ Ὑπ. Ἐξ. στίς 5 Ἰουνίου «ἡσυχία διατηρεῖται», στίς 13 τοῦ ἴδιου «σχεδὸν κατ' οὐδὲν μετεβλήθη ἡ κατάστασις» στίς 19 καὶ «ἀμετάβλητος ἡ κατάστασις. Ὁ Γ. Διοικητὴς οὐδὲν βίαιον μέτρον ἔλαβεν, ἀπλῶς ἐπιδείξεις ἐναντι τῆς Ἐπιτροπῆς» στίς 27.³

Ὁ Δενδρινὸς ὅμως γράφει γιὰ τὴν ἐπιφανειακὴ αὐτὴ ἡρεμία στίς 12 Ἰουνίου τὰ ἑξῆς στὸν Ἰγνάτιεφ⁴: «Le même calme continue à régner partout dans les villes et les campagnes; mais ce calme n'est qu'apparent, il couvre évidemment une sourde et profonde fermentation qui peut éclater au moindre incident».

Ὅλοι περιμένουν τὴν ἀπάντησιν τῆς Πύλης στὴν ἀναφορὰ τῶν Κρητικῶν, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ ἐνεργοῦν γιὰ νὰ εἶναι σύμφωνη τὶς ἀπόψεις των καὶ τὰ συμφέροντά των.

«Πρὸ πάντων φαίνεται ἀποδεδειγμένον», γράφει ὁ Σακ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. (29-V-66), «ὅτι ὁ Γ. Διοικητὴς μεγάλην προσπάθειαν καταβάλλει, ὅπως παρεμποδίσῃ τὴν ἀποστολὴν προσώπου πρὸς ἔρευναν τῆς καταστάσεως, διότι βέβαιον εἶναι, ὅτι τότε οἱ Χριστιανοὶ ἐνθαρρυνόμενοι καὶ μὴ φοβούμενοι πλέον τὰς ἐκδικήσεις του θέλουσιν ἐκθέσει μετὰ θάρρους τὰ κατ' αὐτοῦ παράπονά των. Ἐμπιστευτικῶς ἐπληροφορήθη, ὅτι μετὰ τῶν στρατιωτικῶν πασσάδων καὶ τοῦ ἀντιναύαρχου (ὑπέβαλον) ἔκθεσιν εἰς τὴν Πύλην, ἵνα μὴ σταλῇ ἀπεσταλμένος ὡς ἐπιβλαβής, διότι θέλουσιν καταστῆ θρασύτεροι».⁵

Καὶ ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Σακ. συνιστᾷ στὸ Ὑπουργεῖο μὲ τὴν ἴδια ἀναφορὰ του νὰ ἐνεργήσουν νὰ στείλῃ ἡ Ὑ. Πύλη ἀπεσταλμένο, γιὰ ἀλλοιώτικα «θέλουσιν ἀποθαρρυνθῆ (οἱ Κρηῖτες) καὶ θέλουσιν ἴσως ὑποστῆ καὶ τὰ κακὰ τῶν ἀντεκδικήσεων τοῦ Ἰσμαήλ... Πιστεύω δὲ ὅτι καὶ οἱ κ. πρέσβεις ὄλων (τῶν Δυνάμεων) θέλουσιν προθύμως συνεργήσει εἰς τοῦτο, διότι γινώσκω καλῶς, ὅτι ὅλαι αἱ πρὸς αὐτοὺς δοθεῖσαι ἐκ μέρους τῶν ἐνταῦθα κ. Προξένων πληροφορίαι πλὴν τοῦ τῆς Γαλλίας, ὡς πρὸς τὸν

¹ ΑΡΠΧ Νο 47 2/14 Ἰουν. 1865.

² Ἐ. ἄ. Νο 46 2/14 Ἰουν. 1866.

³ ΑΥΕ.

⁴ ΑΡΠΧ. Νο 51

⁵ ΑΥΕ.

ὅποιον ἀμφιβάλλω, εἶναι λίαν εὐνοϊκαὶ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν».

Καὶ ὁ Ῥενιέρης μὲ τὸν Καλλέργη ἐνεργοῦν γιὰ νὰ ὑποδείξῃ ἡ Γαλλικὴ κυβέρνησις στὴν Ὑ. Πύλῃ νὰ φανῇ ὑποχωρητικὴ στὰ αἰτήματα τῶν Κρητικῶν.¹

Ὁ Δενδρινὸς προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο τονίζοντις στὸν Ἰγνάτιεφ ὅτι τὸ μόνο μέσο, γιὰ νὰ παραμερισθοῦν οἱ κίνδυνοι, ποὺ παρουσιάζει ἡ κατάστασις τῆς Κρήτης, εἶναι νὰ ἀντικατασταθῇ ὁ Ἰσμαήλ.²

Ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν εἶχε νὰ ἐνεργήσῃ ἡ ἴδια τίποτε καὶ ἡ Ἑλλ. κυβέρνησις δὲ μποροῦσε νὰ ἐπέμβῃ μόνῃ της οὔτε στὴν Πύλῃ οὔτε στὶς Δυνάμεις.

Μετὰ τὴ συνάντησις ὅμως τοῦ Ῥενιέρη μὲ τὸ Δεληγεώργη, συμφώνησαν καὶ οἱ δύο τους, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιπρόσωποι τῆς Κρήτης νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸ Γεώργιο νὰ μεσολαβήσῃ στὶς Δυνάμεις γιὰ τὰ δίκαιά τους· ἔτσι θὰ εὐρίσκειν ἀφορμὴ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις γιὰ νὰ ἀνακατευθῇ ἐπίσημως στὴν ὑπόθεσίν τους.³

Ἐν τῷ μεταξῦ, ἐπειδὴ ὁ καιρὸς περνοῦσε καὶ ἡ ἀπάντησις τῆς Πύλης δὲν ἐρχότανε, ἄρχισαν νὰ ἀνησυχοῦν στὴν Κρήτη, ὄχι μονάχα ἡ Ἐπιτροπὴ ἀλλὰ καὶ οἱ Ἑπαρχίαι. Γιατὸ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους, ποὺ εἶχαν πάει στὰ σπίτια τους, εἶχαν γυρίσει καὶ ἐνωθῆ μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ.⁴

¹ Ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει μέσα Ἰουλίου πρὸς τοὺς Ἀντιπροσώπους (ΑΡ). Ὁ στρατηγὸς Καλλέργης εἶναι πάντοτε εἰς Κέρκυραν μετὰ τοῦ βασιλέως. Δὲν παραλείπομεν νὰ τῷ γράφωμεν λεπτομερῶς τὰ ἐν Κρήτῃ γενόμενα, ἀλλὰ ἀπάντησίν του ἀκόμη δὲν ἔχομεν, *πεπεισμεθα* ὅτι καὶ αὐτὸς ἐνεργεῖ πρὸς τοὺς ἐν Γαλλίᾳ φίλους του». Καὶ ὁ Σακ. γράφει 9 Ἰουλ. στὸ Ρενιέρη: «Μετὰ χαρᾶς ἀνέγνωνα τὴν ἀπὸ 2 τρ. ἐπιστολήν Σας, δι' ἧς μὲ πληροφορεῖτε ὅτι ὁ ἐν Κων/λει πρέσβυς τῆς Γαλλίας ἔλαβεν ὁδηγίαν νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ αἰτήματα τῶν Κρητῶν».

² Στὴν ὑπ' ἀριθ. 51 τῆς 19/21 Ἰουν. ἀναφορὰ τοῦ πρὸς τὸν Ἰγνάτιεφ (ΑΡΙΧ) γράφει: «De tout ce qui précède il resulte de la manière la plus claire et la plus concluante qu'il n'y a qu'un seul remède qui puisse convenir à une situation aussi tendue et aussi périlleuse: ce remède c'est le rappel immédiat d'Ismail-pacha et son remplacement par un autre fonctionnaire dont l'esprit complètement dégagé de préventions et de passions locales et éclairé par des instructions analogues soit en état de pourvoir aux nécessités du moment en agissant avec justice et impartialité».

³ Ἰδ. κατωτ. σ. 90 ἔ.

⁴ Στὸ ΑΡ βρίσκειται ἡ ἀκόλουθη ἐπιστολὴ τῶν ἀντιπροσώπων, ποὺ δεῖχνε ὅτι εἶχαν μαζεθῆ 72 στοὺς Κάμπους. Ἀπ' αὐτοὺς 18 ἔχουν προσγρά στίς ὑπογράφους τῶν δύο γραμμίτσες—ὁ Π. Πωλογιαννάκις μόνον διπλῆς—ποὺ ὑποθέτω ὅτι ἦσαν γιὰ νὰ ἀναγνωρίζωνται οἱ «ἀδελφοί», γιὰ τί τέτοια ἔχουν οἱ Α. Μανουσογιαννάκις—ὄχι ὁ Ἰωσήφ—Κώστας Βολουδάκις, Παρθένιος Κελαϊδῆς, Α. Μιράκις, Ἐμμ. Κρανωτάκις, Ἀρτέμιος Πατεράκις, Α. Δουλούδης, Γεώργιος Κορκίδης κ. ἄ. Ἡ ἡμέρα τοῦ Ἰουνίου δὲν εἶναι γραμμένη, δὲν θὰ περνᾷ ὅμως τὸ δεύτερο 10ῆμερο τοῦ Ἰουνίου, γιὰ τί ἀπαντᾷ στὴν ἐπιστολὴ ποὺ τοὺς ἔστειλεν ὁ Ρεν. στίς 28 τοῦ Μάη. Σαυτὴ γράφουν: «*Αξιότιμε Κύριε Μάρκε Ρενιέρη. Τὴν ἀπὸ 28ην π.μ. ἐπιστολήν*

Γιαυτό μετὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Δ. Καλλέργη, οἱ Τσουδερός, Στυλ. Παπαδάκις κλπ. εἰσηγήθησαν στοὺς ἀντιπροσώπους νὰ ἀναθέσουν τὴν ἀρχηγίαν, στὴν περίπτωση ποὺ θὰ ἔφθαναν σὲπανάσταση, στοῦ Δ. Καλλέργη· ἔτσι θὰ παραμέριζαν τὸν Κωσταρό. Ἐκεῖνος ὁμως ἀντέταξεν, ὅτι δὲν ἦταν καιρὸς γιὰ μιὰ τέτοια ἀπόφαση. Σχετικῶς γράφει ὁ Μ. Τσουδερός στοῦ Λ. Λόγιο ἀπὸ τὸν Ἁγ. Βασίλειον στὶς 9 Ἰουλίου τὰ ἑξῆς: ¹ «... Ἐκτοτε φίλε δὲν ἐλείψαμεν ἀπὸ τοῦ νὰ συσκεπτόμεθα καθημερινῶς περὶ τὰς συνεπειὰς... ἐσκέφθημεν ὅτι ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἢ πατρὶς ἔχει ἀνάγκη ἄνδρὸς σοβαροῦ καὶ μὲ πείραν καὶ στιβαρὰν χεῖρ (sic) διὰ νὰ διευθύνῃ τὰ πάντα ἐν περιπτώσει δῆξεως. Οἱ πληρεξούσιοι Ῥεθέμου καὶ Ἡρακλείου τὸν Καλλέργην ἀσπάσθησαν γενικῶς καὶ οἱ πληρεξούσιοι τοῦ τμήματος Χανίων ἐξαιρουμένου ἑνὸς ἀτόμου κατσκοκλέπτου μὴ πληρεξουσίου (ἐννοεῖ τὸν Κωσταρόν), οὗτος δὲ ἀκούοντας τὴν πρότασιν περὶ τοῦ στρατηγοῦ Καλλέργη καὶ βλέποντας τὸν ἐνθουσιασμὸν γενικὸν ἔμεινε σιωπηλὸς καὶ σκεπτόμενος ὑπόυλος (εἶπεν) ὅτι ἀσπάζεται καὶ αὐτὸς τὸ ἴδιον... ἀλλὰ φρονεῖ ὅτι δὲν εἶναι καιρὸς διὰ νὰ κάμωμεν τοιαύτας πράξεις καὶ βήματα διότι εἶναι ὀγλήγορα καὶ θεωροῦντες πολλοὶ τῶν πληρεξουσίων τὴν πρότασιν του, ὅτι πηγάζει ἀπὸ εἰλικρίνειαν ἐπαρὰδέχθησαν τὴν ἀναβολὴν τοῦ ψηφίσματος... Ἐμεῖς δὲ οἱ γνωρίζοντες καθαρὰ τὴν καταχθονιότητά τοῦ Κατσκοκλέπτου τὴν ἐπιούσαν ἐν ἀπουσίᾳ αὐτοῦ *ἐνεργήσαμεν τὴν σύστασιν τῆς τετραμελοῦς εἰς Ἀθήνας Ἐπιτροπῆς ἐσυντάξαμεν καὶ ὑπεγράψαμεν τὰ ἔγγραφα θέσαντες πρῶτον εἰς τὸ ἔγγραφο τοῦ πληρεξουσίου τὸν Στρατηγόν.* Κατόπιν ἦλθε ὁ ἰδιοτελὴς φίλος τὰ ἤρρεν ἔτοιμα... ἐπαρὰδέχθη καὶ ὑπέγραψεν. Μετὰ ὀλίγας ἡμέρας ἔγινε πάλιν λόγος περὶ ἀτομικοῦ ψηφίσματος, πάλιν τὴν ἰδίαν ἀπάντησιν ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμη καιρὸς»· κατόπιν, γράφει ὁ Γσ., ὅτι ἔβαλε τὸν Ἄντ. Μπουμπουλάκιν ἀντιπρόσωπο Μαλεβιζίου καὶ συνέταξε τὸ ψηφίσμα καὶ τὴν ἄλλη μέρα τὸ πρῶτ' συνεκάλεσεν ἐκτάκτως τὴ συνέλευση. Τότε ἐπρότειναν «νὰ γίνῃ ἀρχὴ νὰ ὑπογράφεται τὸ ἔγγραφο, εἰς δὲ τζαχπίνης ὀνόματι Παρθένιος Κελαϊδάκις ἱερομόναχος, ἀπεδείχθη παράσιτος καὶ κύριον ὄργανον τοῦ... κατσκοκλέπτου. Οὗτος ὁ Παρθένιος δι' εὐσχήμου καὶ ὑπόυλου τρόπου ἐκατώρθωσεν νὰ μᾶς ἐπροσθαφαιρέσῃ δύο λέξεις τοῦ ψηφίσματος καὶ μᾶς τὸ ἔξασθῆνησεν ὀλίγον εἰς σπουδαιότητα. Ἐν τούτοις ὁμως ὑπεγράφη τὸ ψηφίσμα... *Γενικὸς Ἀρχηγὸς ἀπάσης τῆς νήσου Κρήτης ἐν περιπτώσει πολέμου. Ἐτελείωσε λέγω τὸ ἔγγραφο ἀκριβῶς εἰς τὰς 26 τοῦ π. Ἰουνίου* καὶ ἔμεινεν εἰς χεῖρας τοῦ Κελαϊδῆ διὰ νὰ τὸ διευθύνῃ διὰ τοῦ ἀρμοδίου δρόμου». Συνεχίζοντας λέγει, ὅτι ἐκράτησε τὸ ἔγγραφο... «σκοπεύων ἢ καταχθονιότης νὰ κατηχήσῃ βεβαίως τὸν ἄνθρωπον... νὰ παραστήσῃ τῷ στρατηγῷ Καλλέργη, ὅτι πᾶν ὅ,τι

¹ ΑΔ. Διορθῶνω μόνάχα τὴν ὀρθογραφίαν τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, πρβλ. καὶ Περίδῃ Ἀπομ. σ. 59.

γίνει ἔξαορτάται ἀπὸ αὐτόν». Ἡ συνέλευσις ὁμως ἀπεδοκίμασε τὴν πρότασιν καὶ ἀποφάσισε νὰ σταλῆ τὸ ἔγγραφο.

Ὁ Στ. Παπαδάκις ὁμως στὰ Ἀπομνημονεύματά του γράφει, ὅτι ξεκράτησαν ὀλόκληρες 40 μέρες τὸ ψήφισμα αὐτό. Εἶχαν ἀποφασίσει νὰ τὸ πᾶν ὁ Ἰωσήφ Μανουσογιαννάκις, «ἐματαιώθη ὁμως ἡ ἀναχώρησις διὰ Ρεθύμνου» καὶ ἔτσι καθυστέρησε καὶ αὐτό.¹

Οἱ ἴδιοι Παπαδάκις, Βιστάκις κλπ. ἔκαμαν καὶ ἄλλη μιὰ πρότασιν στοὺς ἀντιπροσώπους. Σύμφωνα μαυτήν, καθὼς γράφει ὁ Παπαδάκις στὸ Λ. Λόγιο στίς 18 Ἰουλίου :² «Ἐν Κουτσουναρίοις ὁ λαὸς θὰ συναθροισθῆ ἑνόπλως, προσποιοῦμενος δὲ ἄγνοιαν τῶν διατρεχόντων καὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς Γεν. Συνελεύσεως καὶ δεικνύων παντελῆ ἀπελπισίαν διὰ τὴν ἀπάντησιν τῆς ἀναφορᾶς του τὴν αἰτίαν δὲ εἰς τοὺς ραδιούργους τοῦ Ἰσμαῖλ ἀποδίδων θὰ πράξῃ ἐν τῷ κυριαρχικῷ του δικαίωματι καὶ δῆθεν ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ του τάδε : α΄) θὰ ἀποκηρύξῃ τὸν Ἰσμαῖλ, β΄) θὰ ἀνυψώσῃ σημαίαν ἐκ τῶν σημαίων τῶν τριῶν προστ. Δυνάμεων καὶ τοῦ Σουλτάνου θὰ ἀναθέσῃ δὲ εἰς αὐτοὺς τὴν ὑπόθεσιν των, γ΄) θὰ διορίσῃ πενταμέλῃ κυβέρνησιν, δ΄) τὰ λοιπὰ τμήματα θὰ ἀναγνωρίσουν τὴν προᾶξιν ε΄) ταῦτα διὰ ψηφίσματος, ὕπερ δὲν θὰ ἦτο ἄσχημον νὰ συνετάττετε σεῖς αὐτόθι».

«Ταυτήν τὴν πρότασιν», συνεχίζει ὁ ἴδιος, «πρὸ ἑνὸς ἤδη μηνὸς εἰσήξαμεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Βιστάκι, ἀλλ' ἀπετύχομεν κατ' ἀρχὰς θεωρηθείσης γελοίας ὡς πρωτοφανοῦς· ὀλίγον ὁμως κατ' ὀλίγον ἐνεργουμένη ἔφθασεν εἰς πέρας, θεωρουμένη ἤδη ὡς τὸ μόνον σωτήριον· μόνον εἰσέτι ὁ γέρον Κώστας καὶ ὁ Παρθένιος Κελαϊδῆς (ἀποτελοῦν) τὴν ἀντιπολιτευσιν καὶ οὐχὶ φανεράν, διότι ὁ λαὸς θὰ τοὺς καταξέσχισῃ ἐν τῇ ἀνυπομονησίᾳ του».

Ἀφοῦ ἔγινε δεκτὴ ἡ πρότασις αὐτή, συνεχίζει ὁ Παπαδάκις, «ἀπεστάλημεν παρὰ τῆς Γεν. Συνελεύσεως διὰ διαδήλωσιν ἑνοπλον, ἣτις ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ τὴν παρ. Τετάρτην (15 Ἰουλίου) ἀνεβλήθη ὁμως ἕκ τινος γράμματος τοῦ Κου Μάρ. Ρενιέρη καὶ Ἀ. Φ. Παπαδάκι, συμβουλευόντων τὴν μὴ ἐπίσπευσιν τῆς ὑποθέσεως μέχρι τῆς γενικῆς ἐκρήξεως . . . ἡμεῖς ἔχομεν ἀπόφασιν νὰ πᾶμε μὲ τὸ μανᾶτι μας. Ἄμα ἤλθομεν . . . συνεστήσαμεν ἐπιτροπὴν τὴν ὁποίαν μήτε ὁ Διάλογος δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ διαλύσῃ πλέον». Καὶ πῶς κάτω ἔξακολουθεῖ : «Μεταχειρίσθητι ὅλην σου τὴν δεινότητα

¹ Πρβλ. Παπαδ. Ἀπομν. σ. 22. Γράφοντας ὁμως στὸ Λόγιο στίς 18 Ἰουλίου ἀπὸ τὴν Κερά Πεδιάδος (ΑΔ) δὲν ἤξευρεν ὅτι εἶχε ματαιωθῆ ἡ ἀναχώρησις τοῦ Ἰωσ. Μανουσογιαννάκη, γιὰτὶ σ' αὐτὴ γράφει : «Τὸν Ἰωσ. Μανουσογιαννάκη ἀπεστείλαμεν τῷ στρατηγῷ νὰ κοινοποιήσῃ ταῦτα καὶ ὀδηγηθῆ, ἴσως ἤλθε». Καὶ ὁ Ρενιέρης, ὑποθέτω, τὸν ἴδιον Ἰ. Μανουσ., ὅταν γράφῃ μέσα Ἰουλίου στοὺς ἀντιπροσώπους, ὅτι περιμένει τὸν ἀπεσταλμένο τους γιὰ νὰ συνηνοηθῆ μαζί του. δὲς πῶς κάτω (95') καὶ τὴν ἐπιστολὴν, πού στέλνει ὁ ἴδιος ὁ Μανουσογιαννάκης στὸ Λόγιο στίς 3 Ἰουλίου, ἀπὸ ὅπου φαίνεται ὅτι ἦταν ἀκόμη στὴν Κρήτη.

² Πρβλ. τὴν προηγουμένη σημείωσις.

ὄλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους εἰς τοὺς Κοὺς Στρατηγὸν Καλλέργην, Μ. Ρενιέρην, Ἄ. Φ. Παπαδάκιν, νὰ συμβουλευσοῦν τὴν διαδήλωσιν ὅσον τάχος, διότι θὰ γίνουν σκαρναβέλια καὶ θὰ καταστραφῇ ὁ τόπος. Χωρὶς τάξιν, χωρὶς ἀρχάς, χωρὶς ἰδέας πᾶσα ἐπιχείρησις ναυαγεῖ . . . Τὸν φίλον τῆς καρδίας μου τὸν ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἐργαζόμενον Κ. Κ. Δεληγεώργην συμβουλευθήτι τί δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν εἰς τὴν παροῦσαν περίστασιν».

Οἱ Ρενιέρης ὅμως καὶ Δεληγεώργης εἶχαν φέροι μέσο τοῦ Κωσταροῦ στοὺς ἀντιπροσώπους — δὲν εἶχαν ἀκόμη τιτοφορηθῆ Ἰ'. Συνέλευση — τὴν πρότασι, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴ μεσολάβησι τοῦ Γεωργίου στὶς Δυνάμεις. Γιαυτὴ ὁ ἴδιος ὁ Παπαδάκις γράφει στὰ Ἀπομνημονεῦματά του,¹ κάνοντας πολεμικὴ κατὰ τοῦ Ζυμβρακάκη, ἂν καὶ ἐκεῖνος δὲν εἶχεν ἀναλάβει ἀκόμη Ὑπουργὸς καὶ πιθανῶς δὲν εἶχεν ἀνακατευθῆ στὴν ὑπόθεσι: «Τέλος (ὁ Ζυμβρακάκις) ἀπέστειλε διὰ τοῦ Κωσταροῦ μίαν ἀναφορὰν πρὸς τὴν Συνέλευσιν συνιστῶν τὴν ἄμεσον ὑπογραφὴν τῆς καὶ διαβεβαιῶν, ὅτι τούτου γενομένου ἡ Κρήτη σώζεται. Ὁ Κωσταρὸς διστάσας καὶ αὐτὸς κατ' ἀρχὰς ἀνέβαλε τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἐγγράφου ἐπὶ τινὰς ἡμέρας· τέλος δὲ περὶ τὰ μέσα Ἰουνίου 1866 τὸ παροῦσας διὰ τοῦ Ἄντ. Ζωγράφου εἰς τὴν Συνέλευσιν, ἣτις ἀπερρίψεν παμπηφαῖ τὸ ἐγγράφον ὑποστηριχθὲν μόνον ὑπὸ τῶν Παρθενίου καὶ εὐαρίθμων ἄλλων ὀργάνων τοῦ Κωσταροῦ, καθότι ἡ ὑπογραφὴ ἠδύνατο ἀμέσως νὰ περιπλέξῃ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν Τουρκίαν καὶ λοιπὰς Δυνάμεις, ἢ νὰ τὴν ἀναγκάσῃ ἀφεύκτως νὰ λάβῃ θέσιν ἐχθρικήν καὶ πολεμίαν κατὰ τῆς Κρήτης. Τὴν ἐπομένην καὶ πάλιν ἐπανέλθη ἡ συζήτησις πεισματωδεστέρα ἐπιμένοντος τοῦ Κωσταροῦ καὶ ἀπειλοῦντος τὴν ἀποχώρησίν του ἐκ τῆς Συνελεύσεως, ἂν δὲν παρεδέχτο . . . Τὰ ἐν τῇ συζητήσει ταύτῃ εἰσὶ λίαν σπουδαῖα· τινὲς τῶν πληρεξουσίων ἦλθον σχεδὸν εἰς χεῖρας, ἀλλὰ τέλος πάντων καὶ πάλιν ἀπερρίφθη. Μετὰ τινὰς ἡμέρας προσεκάλεσε καὶ τινὰς μαχαιροφόρους, ὅπως πιέσῃ τὴν Συνέλευσιν καὶ ἰδίως ἐκφοβίσῃ τὸν Τσουδερόν καὶ τοὺς νέους, οὓς ἐθεώρει πρόσκομμα τῶν σχεδίων του». Ἀφοῦ ἔφυγεν ὁ Παπαδάκις, ὁ Ἐμμ. Κρανιωτάκις καὶ Ντεντιδάκις γιὰ τὶς ἀνατολικὰς Ἐπαρχίας καὶ ὁ Τσουδερός γιὰ τὸ Ῥέθυμνο (27 Ἰουνίου) «ὁ Κωσταρὸς μετὰ τοῦ Παρθενίου», ἔξακολουθεῖ ὁ Παπαδ., «συνεννοηθέντες μετὰ τοῦ Ζυμβρακάκη καὶ τῶν ἐν Χανίοις ἑκαμῖαν ἕτερον ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα μὲ διαφόρους λέξεις, ὅπως ἐξαπατήσωσι τοὺς ἀπλουτέρους ἐν τῇ Συνελεύσει. Τοῦτο δὲ παροῦσας περὶ τὰ μέσα Ἰουλίου εἰς τὴν Συνέλευσιν καὶ ὁ Π. Κελαϊδῆς συστήσας τὸ πρᾶγμα ὡς νέον καὶ ἐξ ἐπισημοῦ πηγῆς, παρ' ὀλίγον ἐπειθε τὴν Συνέλευσιν νὰ ὑπογράψῃ αὐτό. Ἄλλ' ὁ Μιχ. Βιστάκις ἀντικρούσας καὶ πάλιν τὸ σχέδιον τοῦτο καὶ παραστήσας τοὺς σατανικοὺς σκοποὺς, οὓς οἱ ἐργάται του ἐπιδίωκον πρὸς καταστροφὴν τῆς Κρήτης, κατώρθωσε νὰ μεταπέισῃ τὴν Συν. ἣτις μὲ φωνῆ ἀπεδοκίμασεν ἐκ νέου αὐτό. Ἀποτυχόντες καὶ πάλιν

ἐξήτησαν νὰ ἐρωτηθῆ περὶ τούτου ἢ ἐν Ἀθήναις Κεντρικῆ Ἐπιτροπῇ, ἢ πρότασις ὅμως ἀπερρίφθη. Ὁ Παρθένιος μὴ ὑποχωρῶν . . . συνεννοηθεὶς μετὰ τῶν κρατούντων τὴν ἐξωτερικὴν ἀλληλογραφίαν ἀπεσφράγισε τὸν φάκελλον καὶ ἔγραψεν ἐν ὑστερογράφῳ εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Κέντρο. Ἐπιτροπὴν ἐπιστολὴν τῆς Συνελεύσεως ἐρωτῶν τὴν γνώμην τῆς περὶ τῆς εἰρημῆς ἀναφορᾶς ἐν ὑστερογράφῳ δὲ καὶ ἐκείνη ἀπήντησε καὶ ἐσύστησε τὴν ταχεῖαν ὑπογραφὴν καὶ ἀποστολὴν».

Πραγματικὰ μέσα Ἰουλίου γράφει ὁ Μ. Ρενιέρης σχετικὰ στοὺς ἀντιπρόσωπους, ἀλλὰ ὄχι «ἐν ὑστερογράφῳ», τὰ ἐξῆς :¹ «Φίλοι Κύριοι Ἀντιπρόσωποι... Ἐπειδὴ ἄχρι τοῦδε τὰ πρὸς τὰς Μεγάλαις Δυνάμεις αἰτήματα δὲν ἔφερον κανὲν ἀποτέλεσμα, Σᾶς συμβουλευόμεν νὰ ὑπογράψετε τὴν πρὸς τὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων ἀναφορὰν, γνωρίζοντες θετικῶς, ὅτι ἅμα τῇ ἀφίξει τῆς ἀναφορᾶς ταύτης ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἔχει σκοπὸν νὰ ἐνεργήσῃ δραστηρίως διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων καὶ νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐπέμβασιν τῶν μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ δὲ ἀναφορὰ αὕτη εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον ἀναγκαία καθ' ὅσον τὰ πρὸς ἡμᾶς ἀποσταλέντα πηρηξεύσια, ἂν ἠθέλαμεν δυνάμει αὐτῶν ἀναφερθῆ εἴτε εἰς τὰς Κυβερνήσεις, εἴτε εἰς τὴν γεννησομένην Σύνοδον, δὲν θέλουσι πιθανῶς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὡς μὴ πηγάζοντα ἀπὸ ἀρχὴν ἀνεγνωρισμένην παρ' αὐτῶν. Ἐνῶ ὅταν τὰ δίκαια παρασταθοῦν ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Βασιλέως, αἱ Δυνάμεις δὲν δύνανται νὰ ἀρνηθῶσι νὰ τὰ συζητήσωσι καὶ νὰ ἀποφανθῶσι περὶ αὐτῶν».

Ἄλλὰ τὸ γράμμα αὐτὸ θὰ ἦοθε μετὰ τις 20 Ἰουλίου. Ἔτσι οἱ ἀντιπρόσωποι δὲ μπόρεσαν νὰ κάμουν τίποτε προτοῦ νᾶρθῆ ἡ ἀπάντησις τῆς Πύλης, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἄσχημη καὶ γιὰ τὴν Κρήτη καὶ γι' αὐτοὺς.

Οἱ ἀντιπρόσωποι, οἱ περισσότεροι τοῦλάχιστον, ἦσαν ἀποφασισμένοι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι νὰ μὴν ὑποχωρήσουν, ἀλλὰ νὰ φτάσουν καὶ σ' ἐπανάστασι ἀκόμη, παρ' ὅλες τὶς στρατιωτικὰς καὶ ναυτικὰς δυνάμεις, πὺ εἶχε συγκεντρώσει ἡ τουρκικὴ ἀρχὴ στὸ νησί, καὶ παρ' ὅλες τὶς ἐλλείψεις καὶ ἀδυναμίας, πὺ παρουσίαζαν οἱ Χριστιανοί, σὲ ἕνα τόσο ἀνισοῦ ἀγῶνα.²

¹ Δίδομε τὸ σχέδιον μονάχα τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, ὅπως τὸ βρήκαμε στὸ ΑΡ.

² Ὁ Δενδρινὸς γράφει στίς 20 Ἰουν. τὰ ἐξῆς στὸν Ἰγνάτιεφ (ΑΡΙΠΧ Νο 52), πὺ τοῦλάχιστο γιὰ μερικὸς ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ ἀλήθευαν : «Il me semble donc très probable que sous l'influence de ces opinions et à la vue des complications politiques actuelles auxquelles la Turquie pourrait ne pas rester étrangère, les hommes qui forment le Comité permanent susmentionné et qui à coup sûr ont de fréquentes relations avec les plus marquants de leurs compatriotes d'Athènes, nourrissent l'intention d'une insurrection générale dont le prétexte serait soit l'indifférence de la Porte pour les plaintes qu'ils ont exprimées, soit même l'adoption de quelque mesure coercitive à leur égard. C'est ce qui fait sauter aux yeux la maladresse de l'autorité locale dans l'attitude qu'elle a observée vis à vis d'eux dès le principe et les graves inconvénients de celle de M.M. Dickson et Derché».

Γιὰ μιὰ τέτοια περίπτωση εἶχαν ἀναθέσει προκαταβολικῶς τὴν ἀρχηγία στὸν Καλλέργη.¹ Ὡς τότε μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καλλέργη, τὸ Μ. Ρενιέρη, τὸν Α. Φ. Παπαδάκι καὶ τὸ Νικ. Βερναρδάκη θὰ παρακολουθοῦσεν ἀπὸ τὰς Ἀθήνας τὴν ὑπόθεσίν τους καὶ θὰ τοὺς συμβούλευε καὶ τὸ τί ἔπρεπε νὰ κάνουν.²

Ἡ ἐκλογὴ αὐτὴ ἦταν ἀπλῆ ἀναγνώριση τοῦ ἐνδιαφέροντος, ποὺ εἶχαν δεῖξει ὅλοι αὐτοὶ γιὰ τὴν Κρήτη ἀνέκαθεν ἀλλὰ καὶ στὴν τελευταία περίπτωσι εἰδικώτερα καὶ ἀπ' ὅλους περισσότερο ὁ Μ. Ρενιέρης. Πάντως κιαυτὴ ἔγινεν ἀφορμὴ, ὥστε νὰ ἀναπτύξη ὁ Ρεν. περισσότερη δραστηριότητα.

Καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπέδειξε στοὺς ἀντιπροσώπους νὰ διορίσουν καὶ ἄλλους ὡς μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς : «Ἡ ἀνάγκη εἰς ἣν περιέστημεν τοῦ νὰ ἐπικαλούμεθα τὴν συνδρομὴν πάντων», γράφει στοὺς ἀντιπροσώπους,³ «πρὸς σύναξιν τῶν ἀναγκαίων μέσων, ἀπαιτεῖ νὰ περιποιώμεθα τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ διορισμὸς καὶ ἄλλων πατριωτῶν ὡς μελῶν τῆς ἐνταῦθα Ἐπιτροπῆς συντελεῖ τὰ μάλιστα εἰς τοῦτο, Σᾶς προτρέπομεν νὰ συντάξετε νέα πληρεξούσια περιλαμβάνοντες εἰς αὐτὴν τοὺς ἔξοχωτέρους τῶν ἐνταῦθα πατριωτῶν, οἷον τοὺς κ. κ. Ζυμβρακάκιν, Ἐμμ. Ἀντωνιάδην, Π. Σαπουντζάκιν, Ἐμμ. Μανετάκην καὶ ὅσους ἄλλους ἐγκρίνετε».

Κατόπιν ἄρχισε νὰ ἐνεργῇ ὥστε νὰ μὴ βρεθοῦν ὀλότελα ἀνέτοιμοι, ἂν θὰ ἔφταναν σ' ἐπανάσταση οἱ Κρητικοί. «Βλέποντες ἐξ ὅλων τούτων», γράφει στὴν ἴδια ἐπιστολή, «ὅτι ἡ ὑπόθεσις τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας εἶναι ἀντὶ νὰ θεραπεύσῃ τὰ εἰρηνικῶς ὑποβληθέντα παράπονα τοῦ Χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης, νὰ μεταχειρισθῇ τὴν βίαν, καταγινόμεθα ἀνενδότως νὰ σᾶς ἐτοιμάσωμεν ἐντεῦθεν ὕλικὰ μέσα πρὸς ἀντίκρουσιν αὐτῆς ἥτοι χρήματά τινα καὶ πολεμεφόδια καὶ ἐλπίζομεν ἐντὸς ὀλίγου νὰ ἀρχίσωσιν αἱ ἀποστολαί· περιμένομεν ἀνυπομόνως τὸν ἀπεσταλμένον Σας, ὅπως συνεννοηθῶμεν μετ' αὐτοῦ περὶ τούτου».

Τότε γράφει καὶ στὸ Δ. Βερναρδάκη, γιὰ νὰ ζητήσῃ καὶ ἐκείνου τὴ συνδρομὴ, τὸ ἐξῆς γράμμα :⁴ «Εὐγενέστατε κύριε. Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Νήσου Κρήτης μᾶς ἔστειλαν πρὸ ἡμερῶν δύο ἔγγραφα ὑπογεγραμμένα παρ' αὐτῶν δι' ὧν διορίζουν Ἐπιτροπὴν πρὸς ἀντιπροσώπευσιν τῶν συμφερόντων αὐτῶν, ἐν ἀλλοδαπῇ. Ἄν καὶ νομίζομεν ὅτι

¹ Ἰδ. ἄνωτ. σ. 88.

² Ἰδ. ἄνωτ. σ. 88 καὶ πρβλ. Παπαδάκι Ἀπομνημον. σ. 16 καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ρενιέρη πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους ποὺ δημοσιεύομε πῶ πάνω σ. 91.

³ ΑΡ. Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν μέσων τοῦ Ἰουλ. πρβλ. ἄνωτ. σ. 91.

⁴ Καὶ αὐτὸ εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸ σχέδιον, ποὺ βρίσκεται στὸ ΑΡ., χωρὶς νὰ δηλώνεται σαυτὸ γιὰ ποῖον προοριζότανε· ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του ὅμως γίνεται φανερό τόσο σὲ ποῖον ἐστέλλετο, ὅσο καὶ πότε πάνω κάτω ἐγράφη.

τὰ ἴδια ἔγγραφα θὰ ἐστάλησαν καὶ εἰς τὸν φίλτατον Ὑμῶν υἱὸν Κύριον Νικόλαον, ἐθεωρήσαμεν καλὸν νὰ Σᾶς ἐγκλείσωμεν ἀντίγραφα αὐτῶν διὰ πᾶν ἐνδεχόμενον. Καὶ πρὶν ἢ λάβωμεν τὰ ἔγγραφα ταῦτα, εἴχομεν σκοπὸν καὶ ἐθεωροῦμεν χρήσιμον νὰ Σᾶς γράψωμεν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης. Ἦδη ὅμως ὅτε ἐλάβομεν κοινὴν ἐντολήν, ἔχομεν ἱερὸν καθήκον νὰ συνεννοηθῶμεν μεθ' ὑμῶν καὶ κάμωμεν κανὲν βῆμα ἄνευ τῆς ὑμῶν γνώσεως. Γινώσκετε ἤδη βεβαίως ὅτι οἱ Κρηῖτες μὴ δυνάμενοι πλέον νὰ ὑποφέρωσι τὴν αὐθαίρετον καὶ καταπιεστικὴν διοίκησιν τοῦ Ἰσμαὴλ πασᾶ ἐδιόρισαν ἐξ ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν ἀντιπροσώπους, οἵτινες συνελθόντες συνέταξαν ἀναφορὰν πρὸς τὸν Σουλτᾶνον, περιέχουσαν τὰ παράπονα αὐτῶν καὶ ἀπαιτοῦσιν πολλὰς μεταρρυθμίσεις εἰς τὸν τρόπον τῆς διοικήσεως τῆς ἀναφορᾶς ταύτης ἔδωκαν ἀντίγραφα καὶ εἰς τοὺς προξένους. Ἡ ἀπάντησις τῆς Ὑ. Πύλης ἀκόμη δὲν ἐδόθη. Ἐν τούτοις τὸ κίνημα τοῦτο τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης, εἰ καὶ ὅλως εἰρηνικόν, ἐγέννησε φόβους εἰς τοὺς Τούρκους, προσεκάλεσεν ἀποστολὴν στρατοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐτάραξεν ὡς εἰκὸς τὰ πνεύματα Χριστιανῶν τε καὶ Ὀθωμανῶν, οἵτινες κιντίζουσι ἀλλήλους μὲ ὑποπτον βλέμμα. Ἄν ἡ Πύλη δεῖξῃ φρόνησιν, ἂν αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις δώσωσι αὐτῇ συμβουλὰς καλὰς καὶ ἐπομένως γίνουσι δεκταὶ αἱ ἀπαιτήσεις τῶν Κρητῶν, πιθανὸν νὰ ἡσυχάσωσι τὰ πράγματα. Ἄν ὅμως ἡ Πύλη ἀποκρούσῃ τὰ πάντα, ἂν ζητήσῃ νὰ διαλύσῃ διὰ τῆς βίας τὴν συνάθροισιν τῶν Κρητῶν καὶ νὰ τιμωρήσῃ διὰ φυλακίσεως ἢ ἔξορίας τοὺς προύχοντας αὐτῶν, τότε εἶναι μεγάλη πιθανότης ὅτι θὰ γεννηθοῦν συγκρούσεις καὶ ὅτι οἱ Κρηῖτες ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ των θὰ ἐπαναστατήσωσι. Ἡμεῖς θεωροῦντες τὰ μικρὰ αὐτῶν μέσα, τὴν θέσιν των δυναμένην εὐκόλως νὰ ἀποκλεισθῇ διὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ στόλου καὶ τὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος ἐξ ἧς πολὺ μικρὰ βοήθεια θέλει δοθῇ εἰς τὸ Κρητικὸν κίνημα, . . . δὲν παύομεν παρακινουῦντες αὐτούς . . . νὰ μὴ σπρώξουν τὰ πράγματα . . . καὶ νὰ μὴν ἀφήσωσι τὴν γραμμὴν τῶν εἰρηλικῶν παραστάσεων. Ἄν ὅμως δὲν εἰσακουσθῶμεν, ἂν . . . οἱ Κρηῖτες ῥίψουν τὸν κύβον πρέπει ἄρᾳ γε νὰ ἐγκαταλειφθῶσιν εἰς τὴν τύχην των; Ὅχι βεβαίως. Ἀλλὰ πρέπει τότε νὰ ἀποσταλῶσιν εἰς αὐτοὺς καὶ ὄπλα καὶ πολεμεφόδια καὶ χρήματα, ἵνα σωθῶσιν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν. Τὰ ἐδῶ μέσα εἶναι λίαν περιορισμένα καὶ ἀνεπαρκῆ. Διὸ τολμῶμεν νὰ ἐπικαλεσθῶμεν διὰ μίαν τοιαύτην περίστασιν τὰς σκέψεις σας καὶ τὴν ἀρωγὴν σας. Ἐπειδὴ τοιαῦτα ἀντικείμενα εἶναι δύσκολον νὰ συζητηθῶσι δι' ἀλληλογραφίας, ὠφελούμεθα τῆς εἰς αὐτοῖς μεταβάσεως τοῦ κ. Δ. Καραϊσκάκη, ἀνθρώπου στερεῆς ἐμπιστοσύνης, παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς νὰ συνεννοήσθε μετ' αὐτοῦ περὶ τῶν περιστάσεων καὶ ἂν ἔνεκα τοῦ . . . εὐρωπαϊκοῦ πολέμου *δύναται νὰ ἐνωθῇ* μετ' ὀλίγον *ὄχι μόνον ἢ Κρήτη* ἀλλὰ καὶ ἄλλαι ἐπαρχίαι τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ περὶ τοῦ τρόπου δι' οὗ δύνανται νὰ ἐτοιμασθῶσι τὰ πρὸς ὑποστήριξιν αὐτῶν μέσα. Ὑμεῖς ὡς ἐκ τῶν ὑψηλῶν σχέσεων, ὧν ἀπολαύετε, δυνάμενοι νὰ εἰσδύσετε εἰς τὰ πολιτικὰ μυστήρια, θέλετε μᾶς φωτίσει καὶ

περὶ τῆς διαγωγῆς, ἣν πρέπει νὰ συμβουλευώμεν εἰς τοὺς πατριώτας καὶ περὶ τῶν ἐλπίδων, ἃς δύνανται νὰ τρέψωσιν ὡς πρὸς τὴν διπλωματικὴν ὑποστήριξιν . . . ἐκ τῶν μεγάλων Δυνάμεων».

Τὸ ὅτι ἀκόμη ὁ Μ. Ρενιέρης προσπαθοῦσε νὰ ἐνισχύσῃ τοὺς Κρητικούς, ἂν θὰ ἐπαναστατοῦσαν, καὶ μὲ κινήματα, πού θὰ ξεποῦσαν συγχρόνως καὶ σάλλες ἐπαρχίαι τῆς Ὁθ. αὐτοκρατορίας, μὲ τὶς ἐνέργειαι τῶν μυστικῶν ὀργανώσεων, φαίνεται καὶ ἀπὸ μίαν ἐπιστολήν, πού τοῦ ἔστειλεν ὁ «ἀδελφὸς» Ζόϊος, ἀπὸ τὴν Πόλιν στίς 27 Ἰουνίου 1866,¹ γιατί σ' αὐτῇ διαβάζομεν : «οὐδὲν νεώτερον περὶ Σερβίας ὑπάρχει. Τὸν κ. Ρίτσιτς δὲν εἶδα ἀπὸ προχθὲς διὰ νὰ μοῦ διασαφηνίσῃ, ὅτι περὶ τοῦ κ. Κουμανούδη μοῦ εἶπεν. Ὁ κ. Κουμανούδης εὐρίσκεται εἰς Ἀθήνας πρὸ πολλοῦ. Ἐν τούτοις καὶ εἰς τὰς βουλγαρικὰς ἐπαρχίας κάτι τρέχει. Εἰς τὸ Ὑπουργεῖον στέλλω δύο ἐπιστολάς, τὰς ὁποίας αὐτὴν τὴν στιγμὴν ἔλαβα, διὰ νὰ πληροφορηθῇ τί λέγεται καὶ ἀκούεται».

Αὐτὸ ὅμως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἐξῆς πού γράφει ὁ Σακ. στὸ Ρενιέρη στίς 17 Ἰουλίου 1866.² «Εὐτύχημα μέγα θὰ εἶναι ἂν καὶ οἱ Ἕπαιρῶται κάμουν κανένα κίνημα καὶ χαίρω διὰ τοῦτο, διότι θὰ ἐνθαρρυνθοῦν οἱ δυστυχεῖς Κρητῆς».

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως τὸ τελευταῖο δεκαήμερον τοῦ Ἰουνίου εἶχαν ἀρχίσει νὰ θολώνουν τὰ νερὰ στὴν Κρήτην.

Στίς 24 του οἱ Γύπαρης καὶ Τζίμπουκας εἶχαν φονεύσει ἓνα ἄλβανὸ χωροφύλακα καὶ τραυματίσει ἓναν ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀργυρούπολιν Ρεθύμνου. Αὐτὸ συντάραξε πολὺ τοὺς Τούρκους τοῦ τμήματος αὐτοῦ καὶ ἄρχισαν νὰ ἀπαιτοῦν νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ ἔλθουν μέσα στὴν πόλιν.³

Ἀλλὰ καὶ ὁ Μιτσοτάκις γράφει στίς 26 Ἰουνίου στὸ Δενδρινὸ νὰ ἐνεργήσῃ γιὰ νὰ σταλοῦν στὸ Ἡράκλειον πολεμικὰ πλοῖα ἀπὸ τὶς Δυνάμεις, γιατί οἱ Χριστιανοὶ ἐκινδύνευαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους πού εἶχαν μαζευτῇ μέσα στὴν πόλιν καὶ στὰ περὶχωρα καὶ μάλιστα τοὺς Ἀμπαδιώτες.⁴

Εἰς τὰ Χανιώτικα πάλιν οἱ ἀντιπρόσωποι εἶχαν πιάσει ἓνα Δασκαλάκη, πού ἐνεργοῦσε σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τοῦ Ἰσμαὴλ στὰ χωριά, καὶ τὸν εἶχαν κρατήσῃ μερικὰς μέρας.⁵ Θυμωμένος ἀπὸ αὐτὸ ὁ Ἰσμαὴλ ἐσχεδίαζε νὰ στείλῃ στίς ἐπαρχίας στρατό, ὁπότε στίς 30 τοῦ Ἰουνίου εὐρέθη σκοτωμένος, ἐκεῖ πού ἔκοιματο, στοὺς Κάμπους, ἐπάνω σὲ μιὰ ταράτσα, ἓνας νέος, πού εἶχεν ἔλθῃ σὲ λογομαχίαν μὲ τὸ Μουτσουνικολάκη, ὅταν ἐκεῖνος ἐνεργοῦσε γιὰ νὰ ματαιώσῃ τὶς ἐνέργειαι τῶν κινήματιων. Γιατὸ ἀπέδω-

¹ ΑΡ.

² ΑΡ.

³ ΑΡΠΧ. Ἐναφορὰ τοῦ ρώσου πράκτορα στὸ Ρέθυμνο ὑπ' ἀριθ. 38 τῆς 27 Ἰουν. 1866.

⁴ Τὴν ἀναφορὰ αὐτῇ τοῦ Μιτσοτάκη ἔχει δημοσιεύσει ὁλόκληρη ὁ Μουρέλλος στὴ σελ. 1648.

⁵ Ἐκθεση Σακοπ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. τῆς 27 Ἰουν. 1866.

καν τὸ φόνου οἱ συγκεντρωμένοι γύρω ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοὺς συγγενεῖς τοῦ Μουτσονικολάκη καὶ ἐσκότωσαν τὸν ἑγγονό του πέντε ἐτῶν παιδί. Ὁ Ἰσμαὴλ ἔστειλε τότε ἓνα τάγμα στρατοῦ ἐκεῖ, καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποτραβήχθηκε στὸ Τζιτζιφέ τοῦ Ἀποκορώνου.¹

Τὸν ἐρεθισμό, ποὺ προκάλεσαν οἱ δυὸ αὐτοὶ φόνου, τὸν ἐνίσχυσε καὶ τὸ ὅτι ὁ Ἰσμαὴλ ἄρχισε νὰ πιάνη καὶ νὰ φυλακίζη πρόσωπα, ποὺ εἶχαν ἀνακατευτῆ στὴν κίνηση, ἂν καὶ δὲν ἦσαν ἀπὸ ἐκείνους, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἢ παρακολουθοῦσαν τὴν Ἐπιτροπὴ.² Οἱ Πρόξενοι Δενδρινός, Στίλιμαν, Καλούτσης Σακόπουλος, ἐζητοῦσαν νὰ γίνῃ διάβημα ἀπὸ τὸ Προξ. Σῶμα, γιὰ νὰ τοὺς ἀφήσῃ ὁ Ἰσμαὴλ, ἀλλὰ ὁ Derché καὶ ὁ Dickson δὲ συμφωνοῦσαν. Στις 12 τοῦ Ἰουλίου ὁμως «μετὰ πολλὴν συζήτησιν συνήνεσαν οὗτοι εἰς τὸ νὰ γίνουν ἡμιεπισήμως (officieusement) προφορικαὶ τινες

1 Ἐκδουση Σακοπ. ἀρχῶν Ἰουλ. 1866 χωρὶς ἡμέρα ἀποστολῆς. Πάντως τὴν ἐπῆραν στίς 8 Ἰουλ. στὸ Ὑπουρ. Ἐξωτ. Σχετικὰ γράφει καὶ ὁ Ἰωσήφ Μανουσογιαννάκης στὸ Λόγιον στίς 3 Ἰουλ. (ΑΛ) τὰ ἐξῆς: «Τὴν Πέμπτην 30 Ἰουν. ἐν Κάμπου ἐδολοφόνησαν ἐν αὐτῇ τῇ κλίμῃ του διὰ πιστολίου νέον τινὰ διαμφοβητοῦντα τὰ πρωτεῖα τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς ὠραιότητος εἰς ὄλους τοὺς Κρητας καθ' ἃ δὲ φαίνεται τὸ σιγαερὸν τοῦτο κακοῦργημα διεπράχθη ὑπὸ τῆς οἰκογενείας τοῦ Μουτσονικολάκη λίαν πεφιλημένου τῷ Διοικητῇ. Ὁ Ἀγγελόμορφος οὗτος νέος καθ' ὃ πρωτοπαλλικαρον εἶχε πολλοὺς φίλους καὶ περὶ τοὺς 500 ἀδελφοποιητοὺς, οἵτινες καὶ ἀμέσως ἐτρεξαν ἐνοπλοὶ καὶ (ἐφόρουνσαν ἓνα παιδί 5 ἐτῶν)» πρβλ. καὶ Περίδῃ Ἀπομν. σ. 58 ἔ.

2 Ὁ Σακ. στίς 11 Ἰουλ. γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ.: «Τὰ πράγματα ἔλαβον τροπὴν σπουδαίαν. Ὁ Ἰσμαὴλ ἐνήργησε πράξεις ἐξ ὧν εἰκάζεται ὅτι δι' αὐτῶν θέλει νὰ ὠθήσῃ τοὺς Χριστιανοὺς εἰς τὸ νὰ κάμωσι κίνημά τι, ἵνα ἐπιτύχῃ τρομεράς ἐκδικήσεις. Μετὰ τὴν εἰς Κάμπου ἀποστολὴν στρατοῦ, ὃν συνάδευσε καὶ ὁ Φερικ (στρατηγός) αὐτός, ὁ Ἰσμαὴλ πασᾶς προέβη εἰς συλλήψεις προσώπων τινῶν ἐκ τῶν ἐχόντων ἐπιρροὴν εἰς τὸν τόπον καὶ τῶν λαβόντων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μέρος εἰς τὸ κίνημα. Ὁ Χ' Γεώργιος Κοκκινάκης ἐξ Ἀγ. Μαρίνης Κυθωνίας ἐκ τῶν συνεταιτέρων, ἄνθρωπος μὲ ἐπιρροὴν, καὶ τὸν ὁποῖον συνονοεῖτο ὁ Γ. Διοικητής, ὑπέγραψε καὶ οὗτος τὴν ἀναφορὰν πρὸς τὸν σουλτάνον. Ἀφοῦ ἐδόθη ὁμως ἡ ἀναφορὰ ἀπεσυρθη εἰς τὰ ἴδια. Πρὸ τριῶν ἡμερῶν ὁμως ἐπεσκέφθη τὸν Γ. Διοικητῆν, ὅστις καὶ τῷ προσέφερε καφέν. Ἀμα ἐξελεθῶν ὁμως ἐκ τοῦ Διοικητοῦ συνελήφθη καὶ ἀπεμονώθη. Ἀθήμερὸν συνελήφθη καὶ τις Κοσκινᾶς, ὅστις εἶχε συνοδεύσει τὸν Χ' Μιχάλην εἰς τὰς Ἀνατ. Ἐπαρχίας. Ἐπίσης στρατὸς περιεκύκλωσεν ἐν καιρῷ νυκτὸς τὸν Γαλατᾶν ἵνα συλλάβῃ τοὺς ἀδελφοὺς Σπυριδάκι, ἀλλ' οὗτοι εἶχον διαφύγει. Ὁ Γ. Διοικητής θέλει προσπαθῆσαι νὰ συλλάβῃ, ὅσα πρόσωπα ἐπιρροῆς ἔλαβον μέρος εἰς τὸ κίνημα. Καὶ ἐγὼ καὶ ὅλοι οἱ φρόνιμοι καὶ εἰλικρινῶς ἀγαπῶντες τοὺς Κρητας τοὺς συμβουλευόμεν νὰ ἀποφύγωσι πᾶσαν ῥῆξιν, νὰ κατευνάζουσι τὰ πάθη καὶ Ἐπιτροπὴ νὰ μὴ δώσῃ τὴν ἐλαχίστην ἀφορμὴν. Ἀλλὰ δύναται ἀράγε νὰ προληφθῇ πᾶσα τοιαύτη περιπλοκή; οὐδεὶς δύναται ν' ἀπαντήσῃ καταφατικῶς. Εἰς τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὐρίσκονται τὰ πνεύματα, ἂν ὁ Γ. Διοικητής προβῇ καὶ εἰς ἄλλας συλλήψεις προσώπων ἐχόντων σημασίαν, θαῦμα θὰ εἶναι ἂν ὁ λαὸς δὲν λάβῃ τὰ ὅπλα. (Ἡ Ἐπιτροπὴ διαμένει εἰς Τζιτζιφέ. Αἴφνης διεδόθη ὅτι στρατὸς μετέβη, ὅπως τοὺς συλλάβῃ) εἴ ψευδὴς αὕτη φήμη διεδόθη ὡς ἀστραπὴ καὶ ἀμέσως ὑπὲρ τοὺς 500 ἐνοπλοὶ ἔσπευσαν πρὸς ὑπεράσπισίν της. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἔστειλεν ἀπεσταλμένον διὰ νὰ τοὺς καθησυχᾷ καὶ προτρέψῃ νὰ ἀποσυρθῶσιν εἰς τὰ ἴδια».

παρατηρήσεις εἰς τὸν Γ. Διοικητήν, ὅτι ἡ σύλληψις τοῦ Χ" Γεωργ. Κοκκινάκι καὶ Κοσκινᾶ καὶ τινος Ἀμιρά καὶ ἡ παράτασις τῆς φυλακισεῶς τῶν ἐπροξένησε ταραχὴν εἰς τὰ πνεύματα τῶν Χριστιανῶν, ἧτις δύναται νὰ ἔχη συνεπειὰς μᾶλλον δυσσαρέστους. . . Ἐπεφορτίσθησαν δ' οἱ κ. κ. Στίλμαν καὶ Κολούτσης νὰ μεταβῶσι καὶ προφορικῶς διαβιβάσωσι ταῦτα. Εἰς τούτους ὁ Γ. Δ. ἀπήντησεν ὅτι δὲν θεωρεῖ τὸ Πρ. Σῶμα οὔτε ἐπισήμως οὔτε ἡμιεπισήμως ἀρμόδιον νὰ τῷ κάμῃ παρατηρήσεις τοιαύτας διὰ τὴν ἐξάσκησιν ὑπηρεσίας, ἧς ἡ διαχείρισις ἀνήκει εἰς αὐτόν, ὅτι ἂν φρονοῦν ὅτι αὐτὸς κακῶς ἐνεργεῖ δύναται ν' ἀναφέρουν τὸ πρᾶγμα εἰς τὰς κυβερνήσεις των. Ἐκεῖνοι δ' ἀπήντησαν, ὅτι θεωροῦν καθήκον των νὰ κάμωσι τὰς παρατηρήσεις αὐτάς».¹

Οἱ σχέσεις πιά μεταξὺ μερικῶν τουλάχιστον Προξένων καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοῦ Δενδρινοῦ ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριᾶ καὶ τοῦ Ἰσμαήλ ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶχαν ταραχθῆ, ἀλλὰ καὶ οἱ Πρόξενοι δὲ συνεργάζονταν μεταξὺ τους.²

Μέσα στὴ γενικὴ αὐτὴ ἀνησυχία καὶ ἔξαψη ἔφθασαν στὴ Σούδα στὶς 14 Ἰουλ. 4 1/2 χιλιάδες αἰγυπτιακὸς στρατὸς ὑπὸ τὸ Σαχίν Πασά.³ Κανείς δὲν ἐπίστευε πιά, πὼς ἡ ἀπάντησις τῆς Πύλης μποροῦσε νὰ εἶναι εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς Κρητικούς. Οἱ ἀντιπρόσωποι γιὰ περισσότερὴ ἀσφάλεια εἶχαν τραβή-

¹ Σακ. ἔ. ἀ. Σχετικὰ γράφει καὶ ὁ Δενδρινὸς στὴν ὑπ' ἀριθ. 58 τῆς 18 Ἰουλ. 1866 ἀναφορὰ τοῦ στὸν Ἰγνάτιεφ. Καὶ ὁ Σακ. εἶχε γράψαι στὸ Μ. Ρεν. στὶς 11 Ἰουλ. ὅτι τὴν ἐπομένη θὰ εἶχε σύσκεψιν σχετικὴ τὸ Προξ. Σῶμα.

² Ὁ Σακ. γράφει στὶς 27 Ἰουν.: «Ὁ Γεν. Διοικητὴς προσπαθεῖ νὰ εὔρη τινὰ εἰς ὃν νὰ ῥίψῃ τὴν εὐθύνην τῶν γενομένων καὶ εὔρε τὸ Ρωσικὸν Προξενεῖον, ὅπερ κατηγορεῖ, ὡς διῆθεν ὑποκινήσαν καὶ ὑποθάλαψαν τὸ κίνημα· μάλιστα κατ' αὐτὰς σφοδρὰς εἶχε φιλονεικίας περὶ τούτου μετὰ τοῦ Γεν. Προξένου κ. Δενδρινοῦ· πλὴν αἱ αἰτιάσεις αὗται εἶναι ἀνυπόστατοι. Ὁ κ. Δενδρινὸς γνωρίζας κάλλιστα τὴν κατάστασιν τοῦ τόπου καὶ τὰς ἀνάγκας τῶν Χριστιανῶν, δὲν ἔπαυσεν ὄχι μόνον νὰ κάμῃ πρότινων ἐτῶν γνωστά ταῦτα εἰς τὴν Κυβερνήσιν του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ἰσμαήλ Πασᾶν μεθ' οὗ ἦτο πλείοτερον παντὸς ἄλλου Προξένου συνδεδεμένος· πολλάκις ἐστιγμάτιζε τὴν παροῦσαν κατάστασιν ἀποδεικνύων εἰς αὐτόν, ὅτι τὸ ἀληθὲς συμφέρον καὶ Κυβερνήτων καὶ Κυβερνωμένων ἦτο νὰ ληφθῆ πρόνοιά τις πρὸς μεταρρυθμίσειν τοῦ διοικητικοῦ καὶ φορολογικοῦ συστήματος, ἀμφοτέρων τόσον ἐλαττωματικῶν. Πολλάκις δὲ καὶ εἰς τοὺς Κρητίας αὐτούς, παραπονουμένους διὰ τὴν κατάστασίν των, εἶπεν ὅτι ἡ βελτίωσις τῆς τύχης των ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῶν τῶν ἰδίων, καὶ ὅτι ἡδύνατο δι' εἰρηλικῶν μέσων νὰ παραστήσωσι τὰς ἀνάγκας των καὶ τὰ δικαιώματά των εἰς τὴν Κυβερνήσιν των. Ὁ Δενδρινὸς δὲν ἀρνεῖται, ὅτι πολλάκις πολλοὶ ἐκ τῶν λαβόντων μέρος εἰς τὸ κίνημα μετέβησαν εἰς τὴν οἰκίαν του καὶ τὸν ἠρώτησαν περὶ τῶν διαφορῶν ἀντικειμένων (διότι ἔν τῶν παραπόνων τοῦ Γεν. Διοικητοῦ εἶναι καὶ τοῦτο) ἀλλὰ λέγει, ὅτι ὡς ἀντιπρόσωπος χριστιανικῆς Δυνάμεως ἔχει τὴν θύραν τοῦ ἀνοικτὴν εἰς πάντα χριστιανὸν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς νομιμότητος εὐρισκόμενον, οἱ δὲ Κρητες μέχρι τοῦδε δὲν ἐξετροπήσαν αὐτῆς».

³ Σακ. Ὑπ. Ἐξωτ. 17 Ἰουλ. 1866. Σχετικὰ γράφει καὶ ὁ Δενδρινὸς ΑΡΠΧ. Νο 58 τῆς 18/30 Ἰουλ. 1866 καὶ ὁ Σακ. στὸ Ρενιέρη στὶς 17 Ἰουλ. 1866 πρβλ. καὶ Περίδου Ἀπομν. σ. 61 κ. ἀ.

χτῆ στὸν Μπρόσνερο στίς 12 Ἰουλίου, ἀπὸ ὅπου εὐκόλο ἦταν νὰ ζητήσουν καταφύγιο στίς Μαδάρες.¹ Ἐν τούτοις δὲ λιγότεριε τὸ θάρρος καὶ ἡ ἀποφασιστικότης τους· μάλιστα ἀκολουθώντας τὴν ὑπόδειξη τοῦ Δεληγεώργη γιὰ «νὰ ἐνεργήσουν οὗτοι πλείοτερον καὶ κάτι νὰ διψοκινδυνεύσωσι»,² καὶ κατὰ τὸν Περίδη³ γιὰ «νὰ δεῖξη περισσοτέραν ζωὴν καὶ νὰ ἐπισημοποιήσῃ, οὕτως εἰπεῖν, καὶ εἰς τὴν Διοίκησιν τὴν ὑπαρξίν της», συνέστησε καὶ ἀστυνομία μὲ Γ. Διοικητὴ τῆς τὸ Γ. Καμπούρη ἀπὸ τὴν Κίσαμο. Ὁ Σακόπουλος ὅμως ἀμφιβάλλει ἂν θὰ μπορέσῃ νὰ ἐπαναστατήσῃ τὸ λαό. «Πλὴν εἶναι δυνατὸν ἤδη», γράφει στίς 17 Ἰουλ. στὸ Μ. Ρενιέρη,⁴ «ὡς ἔχουσιν ἐνταῦθα τὰ πράγματα οἱ Κρηῖτες νὰ ἐπιχειρήσωσι τι τολμηρόν; Δὲν δύναμαι θετικῶς νὰ ἀποφανθῶ, διότι ἡ συσσώρευσις τοσούτου στρατοῦ, ἡ κατάληψις τῶν στρατηγικωτέρων θέσεων, ἡ παρέλευσις τοσούτου χρόνου, ἡ ἔλλειψις ἐκ μέρους τῶν Δυνάμεων ἐνθαρρύνσεως ἐψύχρανε ἐπαισθητῶς τὸν λαόν. Μόλα ταῦτα ἡ ἐπιτροπὴ ἔχει ἱκανὸν θάρρος· μετεφέρθη εἰς θέσιν ἐπικαιροτέραν τὸν Πρόσνερον τῶν Σφακίων ἔκαμε τὴν σημαίαν της καὶ ὡς λέγει ἐτοιμὴ εἶναι νὰ σηκώσῃ τὸν λαόν. Τώρα μένει νὰ ἴδωμεν κατὰ πόσον θὰ δυνηθῇ νὰ ἐγείρῃ ὅλην τὴν νῆσον εἰς τὰ ὄπλα. Τοῦτο κατ' ἐμὲ ἤδη, ὡς εὐρίσκονται τὰ πράγματα, εἶναι πολὺ δύσκολον, διότι ὅλη ἡ προσπάθεια τοῦ Διοικητοῦ εἶναι νὰ καταλάβῃ τὰς καλλιτέρας θέσεις, ν' ἀπομονώσῃ τὰς διαφόρους ἐπαρχίας καὶ νὰ καταπνίξῃ τὸ κίνημα ἅμα ἐκρηγνύομενον. Ὅπως δὴποτε ἀνάγκη μεγάλη καὶ ἀναπόφευκτος ὑπάρχει νὰ σταλῶσιν ὀλίγα χρήματα καὶ πολεμοφόδια».

ΚΕΦ. Δ'. Η ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ

Ἡ ἀναφορὰ πρὸς τὸ Σουλτάνο παραδόθηκε καθὼς εἶδαμε,⁵ στὸν Ἰσμαήλ πασὰ στίς 14 τοῦ Μᾶη καὶ ἐκεῖνος χωρὶς ἀμφιβολία τὴν ἔστειλε στὴν Πόλη μὲ πρώτη εὐκαιρία. Ἐν τούτοις ὄχι μονάχα ὁ Μᾶης ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰούνιος καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἰουλίου εἶχε περάσει χωρὶς νὰ ἔλθῃ ἡ ἀπάντησις στὴν Κρήτη. Ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ Πύλη ἦταν σοβαρὰ ἀπασχολημένη μὲ τὸ ρουμανικὸ ζήτημα, πού εἶχε δημιουργηθῇ μὲ τὴν ἐκθρόνισις τοῦ Κούζα.⁶

Οἱ Ρουμᾶνοι εἶχαν δεχθῇ μὲ τὸ δημοψήφισμα τῆς 8 Ἀπριλίου καὶ μὲ μεγάλη πλειοψηφία τὸν Κάρολο Χοεντζόλλερν ὡς κληρονομικὸ ἡγεμόνα

¹ Σακ. ἔ. ἀ.

² Ἰδ. ἀ. σ. 84.

³ Ἀπομν. σ. 59.

⁴ ΑΡ.

⁵ Ἰδ. ἀν. σ. 64, 66.

⁶ Ἰδ. ἀν. σ. 44.

καὶ στὶς δυὸ Ἡγεμονίες καὶ παρὰ τὴν ἄρνηση τῆς Διασκέψεως τοῦ Παρισιοῦ νὰ δεχθῆ αὐτὴ τὴν ἀπόφαση, ἡ συντακτικὴ συνέλευσις ἐπεκύρωσε τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δημοψηφίσματος.¹

Ὁ Μ. Βεζύρης Φουὰτ Πασὰς ἐδήλωσε τότε στὴ ρουμανικὴ κυβέρνησι·² «Ἐὰν οἱ Ρωμοῦνοι, ἐναντίον τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνδιασκέψεως ἐπιμένωσι νὰ ἐκλέξωσιν ἄλλοδαπὸν ἡγεμόνα, ἡ Πύλη θὰ ἀναγκασθῆ νὰ μεταχειρισθῆ ἀναγκαστικὰ μέσα». Ἡ Ρωσία ἐπέδωκε παρόμοια διακοίνωσι καὶ ἡ Αὐστρία ἦταν πρόθυμη νὰ ἐνισχύσῃ τὴν Τουρκία καὶ μὲ στρατιωτικὴ ἐνέργεια ἀκόμη κατὰ τῶν Ἡγεμονιῶν.

Ἐν τούτοις ὁ Κάρολος, ἔχοντας καὶ τὴ γνώμη τοῦ Bismarck, ἔφθανε στὸ Τοῦρνο Σεβερῖνο στὶς 8 τοῦ Μᾶη καὶ ἡ διάσκεψις διελύετο μετὰ 15 μέρες ἀπὸ ἀσυμφωνία.³

Ἡ Πύλη, ἀποφασισμένη νὰ μὴν ὑποχωρήσῃ, εἶχε ἀρχίσει διαπραγματεύσεις μὲ τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου Ἰσμαήλ. Στὶς 20 Ἀπριλίου εἶχε ἐλθεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἰσμαήλ στὴν Πόλη καὶ προτοῦ νὰ περάσῃ μῆνας εἶχαν φθάσει σὲ συμφωνία. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά «τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς τοῦ Αἰγυπτιακοῦ θρόνου ἐτελείωσεν ἐν Κωνίλει ὑπὲρ τοῦ νῦν ἀντιβασιλέως καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ, ἀποκλεισθέντων τῶν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐχόντων σειρὰν διαδοχῆς κατὰ τὴν Ὀθωμ. θρησκείαν...», καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Ἰσμαήλ ὑποχρεώετο νὰ στείλῃ στρατιωτικὴ ἐνίσχυσι στὴν Πύλη γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴ θέλησὶ τῆς στὶς Παραδουνάβειες Ἡγεμονίες.⁴

Ἔτσι στὶς 22 τοῦ Μᾶη ἔφθαναν ἐπὶ ἀτμόπλοια στὴν Πόλη μὲ τὸ 1)3 τοῦ στρατοῦ, ποῦ εἶχεν ὑποσχεθῆ ὁ Ἰσμαήλ.⁵

Ἐκεῖνες ὅμως τὶς μέρες ἡ αὐστρορωσικὴ σύγκρουσις δὲν ἐφαίνετο παρὰ ζήτημα ἡμερῶν. Ἔτσι ὄχι μονάχα ἡ Αὐστρία δὲ μποροῦσε νὰ βοηθήσῃ τὴν Τουρκία κατὰ τῶν Ρουμάνων, ἀλλὰ καὶ ὑπῆρχε φόβος μήπως καὶ οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Μαυροβουνιώτες κινηθοῦν κατὰ τῆς Τουρκίας μὲ τὴν ὑποκίνησι τῆς Ἰταλίας καὶ στὴν Κρήτη, κατὰ τὶς ἐκθέσεις τοῦ Ἰσμαήλ πασά, ὄργανα ξένων Δυνάμεων καὶ μυστικῶν οργανώσεων προσπαθοῦσαν νὰ ξεσηκώσουν τὸ νηοὶ σ' ἐπανάστασι.⁶ Γιαυτὸ ἡ Πύλη εἶχε στείλει δυὸ πλοῖα μὲ στρατὸ στὴ Βάρνα, ἓνα στὸ Ἀντίβαρι καὶ ἓνα στὴν Κρήτη.⁷

Ἐπειδὴ ὅμως ἐξακολουθοῦσε νὰ σκέπτεται νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τῶν Ρουμάνων, ὄχι μονάχα παράγγειλεν ἡ Κυβέρνησις στὸ Φερὶκ πασά, ποῦ ἔστει-

¹ Πρβλ. Μίλλερ Οὐίλλιαμ. Ἡ Τουρκία καταστρέφουσα σ. 406 ἔ. Καρολίδη Π. ἔ. ἀ. Ζ'. 50 ἔ. Αἰῶν 2119/9 Μαΐου 1866.

² Μέλλον 10 Μαΐου 1866.

³ Μίλλερ Οὐίλ. ἔ. ἀ. Ὁ Καρολίδης (ἔ. ἀ.) λέγει, ὅτι ἔφθασε στὶς 6)18 τοῦ Μᾶη στὸ Τ. Σεβερῖνο.

⁴ Αἰῶν 2131)16 Ἰουν. 1866.

⁵ Μέλλον 257)27 Μαΐου 1866.

⁶ Ἰδ. ἀν. σ. 77.

⁷ Μέλλον 256/24 Μαΐου 1866.

νε με στρατό στην Κρήτη, να φροντίση με τον Ίσμαήλ Πασά να ησυχάσουν τους Κρητικούς,¹ αλλά και είχαν αποφασίσει να στείλῃ τὸ Σερβερ ἐφέντη γιὰ νὰ ἐξετάσῃ τὰ παράπονά τους.²

Ὁ Ίσμαήλ πασάς ὅμως ἔγραψεν ἀμέσως μαζί με τοὺς στρατηγοὺς καὶ τὸ ναύαρχο γιὰ νὰ ματαιώσῃ τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ καὶ ὄχι μονάχα ἐτόνισε στὴν Πύλη, ὅτι μαζὺ θὰ ἔπαιρναν θάρρος οἱ Κρητικοί, ἀλλὰ καὶ τῆς ἔστειλε μιὰν ἀναφορὰ, πὺν τὴν εἶχαν ὑπογράψῃ καὶ ὁ Μητροπολίτης Κρήτης καὶ ὁ Ἐπίσκοπος Ρεθύμνου καὶ πολλοὶ ἄλλοι Κρητικοί, πὺν συνεργάζονταν μαζὺν, ὅπου ἀπεδοκίμαζαν τὶς ἐνέοργιες τῶν συμπατριωτῶν των.³

Τὶς ἀπόψεις τοῦ Γ. Διοικητοῦ ὑποστήριξε καὶ ὁ γαμπρός του Καντρὴ ἐφέντης⁴ καὶ ἔτσι ἐματαιώθη ἡ ἀποστολὴ τοῦ Σερβερ ἐφέντη. Ἄλλωστε καὶ ἡ στάση τῆς Πύλης στὸ ρουμανικὸ ζήτημα εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀλλάξῃ. Στὴν Αὐστρία δὲ μποροῦσε πιά νὰ στηριχθῇ καὶ στὴ Ρωσία δὲν εἶχεν ἐμπιστοσύνη καὶ ἐπειδὴ, ὅπως ἔγραψεν ὁ Ίσμαήλ, ὁ κίνδυνος γιὰ νὰ ἐπαναστατήσῃ ἡ Κρήτη ἦταν μεγάλος,⁵ ἀποφάσισεν ἀρχῆς Ἰουλίου, σύμφωνα καὶ με τὶς ὑποδείξεις τῶν φίλων τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, νὰ δεχθῇ «τὸ τετελεσμένον», ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ Κάρολος ἀναγνώριζε τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου.⁶

Ἔτσι μποροῦσε πιά νὰ ἀπαντήσῃ στοὺς Κρητικούς, ὅπως τῆς ἐπέβαλλε τὸ κρατικὸ τῆς γόητρο καὶ νὰ κερδίσῃ ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, ὅτι εἶχε χάσει στὸ ρουμανικὸ ζήτημα. Οἱ Κρητικοί, καὶ ὅλοι νὰ ἐπαναστατοῦσαν, τί μποροῦσαν νὰ κάμουν, μπροστὰ σὲ τόσο στρατό, πὺν εἶχεν

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 77 καὶ 85.

² Ἰδ. σὺν Archiv. Diplom. 1867 I. σ. 340, τὴ γράφει ὁ Moustier σ. Dr. de Lhuys. πρβλ. καὶ Παπαντωνάκι ἔ. ἀ. σ. 10.

³ Ἰδ. ἀν. σ. 85 καὶ ὁ Ἰωσήφ Μανουσογιαννάκης γράφει πρὸς τὸ Λόγιο ἀπὸ τὸν Τζιζιφέ στίς 3 Ἰουλ. 66: «γινώσκωμεν μετὰ θετικότητος ὅτι Ἄπεσταλμένοι τῆς Πύλης ἦσαν ἔτοιμοι νὰ κατέλθωσι διατεταγμένοι καὶ διατεθειμένοι τὴν παραχώρησιν τῶν αἰτήσεων ἡμῶν καὶ τὴν διόρθωσίν μας, ὅπως ἠδύναντο, ἀνεστάλησαν ὅμως ἀπὸ τινος ἀναφορᾶς διενεργηθείσης παρὰ τοῦ Μητροπολίτου Ἐφένδη καὶ τῆς περὶ αὐτὸν σπείρας. Ἡ ἀναφορὰ ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν, διότι ἔφερε τὰς διαβεβαιώσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου φόβου καὶ τῆς συνήθους πλαστογραφίας, ἔφερε τὰς διαβεβαιώσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῶν Συμβούλων καὶ Δημογερόντων καὶ πάντων τῶν ἐν τέλει». Καὶ ὁ Δενδρινός γράφει στίς 24 Ἰουλίου στὴν ὑπ' ἀριθ. 61 ἀναφορὰν του πρὸς τὸν Ἰγνάτιφ, (ΙΑΚ) ὅτι ὄργανα τοῦ Γεν. Διοικητοῦ εἶναι ὁ Μητροπολίτης Διονύσιος καὶ ὁ Ἐπίσκοπος Ρεθύμνης, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον Κισάμου καὶ Σελίνου—Καὶ ὁ Μιτστάκις γράφει στίς 27 Ἰουλ. στὸ Δενδ. «Ἀναμφισβήτητος δὲ εἶναι ἤδη καὶ ἡ ὑπαρξὶς τῆς ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Κρήτης διενεργηθείσης ἀναφορᾶς κατὰ τοῦ ἰδίου ποιμνίου του». ΑΡΠΧ. Νο 61.

⁴ Πρβλ. κατωτέρω σημ. 20.

⁵ Wagner R. ἔ. ἀ. σ. 19, ἰδ. ἀν. σ. 77.

⁶ Πρβλ. Μίλλερ Οὐίλ. ἔ. ἀ. ὁ ἴδιος τονίζει (σ. 388) καὶ τὴ σημασία, πὺν εἶχε γιὰ τὸ κρητικὸ ζήτημα, τὸ ὅτι ἔπασε τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Φιλελευθέρων στὴν Ἀγγλία καὶ τὸ ὅτι τὸν Κλάρενδων εἶχεν ἀντικαταστήσει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. ὁ Λόρδος Στάλεϋ.

ἐκεῖ καὶ πὺν μποροῦσεν ἀκόμη νὰ στείλῃ, ἀφοῦ εἶχε στὴ διάθεσή της καὶ ὄλο τὸ στρατό, πὺν τῆς εἶχεν ὑποσχεθῆ ὁ Ἰσμαὴλ τῆς Αἰγύπτου: Τὸ Ἑλληνικὸ κράτος δὲν τὸ ἐλογόριαζε καὶ κάθε ἰδιωτικὴ ἐνίσχυση τῶν ἐπαναστατῶν ἀπέξω μποροῦσε νὰ τὴν ἀποφύγῃ, ἀποκλείοντας τὴν Κρήτη μὲ τὸ στόλο της.

Καὶ ἀπὸ τὴ Ρωσία δὲν ἐφοβᾶτο, ἐφ' ὅσον ἦσαν μαζί της οἱ παλιοὶ σύμμαχοι τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου.

Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ἀναγνώριζαν, ὅτι ὄλα σχεδόν, ὅσα ζητοῦσαν οἱ Κρητικοὶ στὴν ἀναφορὰ τους πρὸς τὸ Σουλτᾶνο, ἦσαν δίκαια καὶ ἀντιλαμβάνονταν, ὅτι μιὰ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη μποροῦσε νὰ ἀνακινήσῃ τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα καὶ γι' αὐτὸ συνιστοῦσαν στὴν Πύλη μετριοπάθεια καὶ ὑποχωρητικότητα.¹ Δὲ μποροῦσαν ὅμως νὰ τῆς ζητήσουν νὰ ταπεινωθῆ καὶ στὸ Κρητικὸ ζήτημα, ὅπως καὶ στὸ ρουμανικὸ, καὶ ὁ λόρδος Lyons δὲν εἶχε νὰ ἀντιτάξῃ τίποτε στὸν Ἀαλὴ Πασά, ὅταν ἐκεῖνος στὶς 5)17 Ἰουλίου καθαρὰ καὶ ξάστερα τοῦ ἐτόνιζεν, ὅτι ὄλες οἱ μεταρρυθμίσεις, πὺν ζητοῦσαν οἱ Κρητικοί, δὲν ἦσαν παρὰ προσχήματα καὶ ὅτι ἐκεῖνοι στὴν πραγματικότητα μόνο τὴν ἀνεξαρτησία τους ἐπιθυμοῦσαν καὶ αὐτὴν ἐπιζητοῦσαν.² Ὁ ἄγγλος πρεσβευτῆς ἤξερε καλύτερα καὶ ἀπὸ αὐτόν, πόσο εἶχε δίκιο.³

Γι' αὐτὸ μόνο σὲ συστάσεις φιλικῆς περιορίσθηκαν οἱ Πρεσβευτῆς τῶν δυο Δυτικῶν Δυνάμεων, γιὰ νὰ φροντίσῃ ἡ Πύλη, ὥστε νὰ μὴ φθάσουν σ' ἐπανάσταση οἱ Κρητικοί.⁴

Ἔτσι ἐγράφη ἡ ἀπάντησις τῆς Πύλης στὴν ἀναφορὰ τῶν Κρητικῶν στὶς 11 Ἰουλίου 1866.⁵

Ἡ ἀπάντησις αὐτὴ οὔτε πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ τῶν ἀντιπροσώπων, οὔτε πρὸς τὸν Κρητικὸ λαὸ ἀπευθύνετο, ἀλλὰ στὴ Γεν. Διοίκηση τῆς Κρήτης.

Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν φόρων καὶ τὴν κατάργησις τῶν δασμῶν, πὺν εἶχαν μπῆ στὸ ἀλάτι, καπνὸ, κρασιά κλπ. λέγει, ὅτι οἱ Κρητικοὶ «ἀπολαμβάνουν τῶν εὐεργεσιῶν τῆς Κυβερνήσεως, περισσύτερον τῶν λοιπῶν κατοίκων τῆς Αὐτοκρατορίας, διότι ἐνῶ οἱ ἄλλοι κάτοικοι πληρώνουν.. τὸν ἄμεσον φόρον (βιργκιῶ), οἱ Κρητῆς δὲν τὸν πληρώνουν διόλου, καὶ οὔτε ἡ Κυβέρ-

¹ Παπαντωνάκι ἔ. ἀ. 9 ἔ. Archiv. Diplom. 1867 I 340 ἔ.

² 18. Wagner R. 9 ἔ. Παπαντωνάκι ἔ. ἀ. Archiv. Diplom. ἔ. ἀ.

³ 18. ἀν. σ. 70'.

⁴ Ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Ρενιέρη στὶς 9-7-1861. «Μετὰ χαρᾶς ἀνέγνων τὴν ἀπὸ 2 τρ. ἐπιστολὴν Σας, δι' ἧς μὲ πληροφοροῦτε, ὅτι ὁ ἐν Κων)λει πρέσβυς τῆς Γαλλίας ἐλάβεν ὁδηγίαν νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ αἰτήματα τῶν Κρητῶν... αἱ ὁδηγία αἴται θὰ εἶναι ἰσως χλιαραὶ». καὶ στὶς 11 τοῦ ἴδιου γράφει στὸ Ἰπ. Ἐξῶτ.. «τὸ λυπηρὸν εἶναι, ὅτι οὐδεὶς ἐλάβεν ἐκ τῆς προϊσταμένης του ἀρχῆς, καθ' ὅσον γινώσκω, ὅτι ἐπὶ ὁδηγίαν οὔτε ἐνθάρρουνσι εἰς τὸ νὰ προστατεύσῃ τὸ κίνημα τῆς Κρήτης».

⁵ Ὁλόκληρο τὸ κείμενο δημοσιεύει ὁ Κριάρης (Γ 139) καὶ ὁ Μουρέλλος 1880 ἔ. κ. ἄ.

νησις ἐσκέφθη ποτὲ μέχρι τοῦδε νὰ τοὺς τὸν ἐπιβάλῃ. Ἐπίσης.. ὠφελοῦνται μεγάλως καὶ ἐκ τοῦ λίαν ἀσημάντου.. ἐπὶ τῶν προβάτων δασμοῦ, πολὺ σημαντικωτέρου ὄντος ἀλλαχοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας».

«Διὰ νὰ ἐκτανθῇ (sic) ἡ ἐξαγωγή τῆς Αὐτοκρατορίας, διὰ νὰ εὐπορήσῃ τὸ ἐμπόριον... ἀπεφάσισεν ἵνα καταργήσῃ τὸ ἐπὶ τῆς ἐξαγωγῆς 12^ο/_ο τελωνειακὸν δικαίωμα καὶ οὕτως ἐτησίως ἐλαττοῦται κατὰ 1^ο/_ο... Ἀπὸ δὲ τὸ μέτρον τοῦτο ὁ Αὐτοκρατορικὸς θησαυρὸς ὑφίσταται ζημίαν πλειοτέραν τῶν 30 χιλ. πουγγίων... (Γιαυτὸ) ἡ Κυβέρνησις ἀπεφάσισε νῦν ἵνα ἀυξήσῃ κατὰ 50 χιλ. πουγγία τὸν ἄμεσον φόρον (βιργκιού), ἐπιβάλῃ δὲ μερικὸς ἐμμέσους φόρους, ὥστε ἐκ τούτων ὅλων νὰ καλύπτεται μέρος τοῦλάχιστον τῆς εἰρημένης ζημίας. Ἐπειδὴ ἡ Κρήτη δὲν πληρώνει καὶ βιργκιού.. ἦτο δίκαιον.. νὰ συνεισφέρῃ καὶ αὐτὴ εἰς τοὺς ἐπιβληθέντας δασμούς... Ὡστε κατόπιν τοσοῦτων εὐεργεσιῶν, οὔτε δίκαιον οὔτε δικαίωμα ἔχουν οἱ ἀναφερθέντες νὰ ζητοῦν τὴν κατάργησιν τῶν δασμῶν».

«Ὅσον διὰ τοὺς δρόμους, τὰ σχολεῖα, τὰ νοσοκομεῖα κτλ. ἀληθῶς καὶ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ αἰῶνος, ἡ Κυβέρνησις ἔχει ἔτι μεγαλύτεραν ἐπιθυμίαν νὰ εἰσάξῃ βελτιώσεις, ἀλλ' εἰς κάθε μέρος τοῦ κόσμου ὑπάρχον ἔργα καὶ πράγματα χρῆζοντα βελτιώσεως, πλὴν αἱ βελτιώσεις αὗται δὲν γίνονται διὰ μιᾶς παρὰ βαθμηδόν... καὶ ἂν εἰς τὴν Κρήτην ὑπάρχον ἔργα καὶ πράγματα χρῆζοντα βελτιώσεως, ἔπρεπε νὰ τὰ ζητήσωσιν οἱ ἀναφερθέντες μετ' εὐσχημοσύνης παρὰ τῆς Κυβερνήσεως. Οὗτοι ὅμως, τὰ ὁποῖα φαίνονται ὡς παραδεκτά, ἀναμείξαντες μὲ τὰ ὅπως ἀπαράδεκτα, παρουσίασαν τὰς αἰτήσεις των, ἀφοῦ πρότερον ἔκαμαν συνάξεις καὶ κινήματα, τὰ ὁποῖα δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῶσι παρὰ τῶν εὐσυνειδήτων καὶ δικαίων ἀνθρώπων ἄλλως ἢ ὡς ἐπαναστατικά. Καθὼς δὲ κάθε Κυβέρνησις δὲν εἰμπορεῖ νὰ ὑποφέρῃ τοιαύτην διαγωγὴν, οὕτω καὶ τὸ Ὑψηλὸν Δοβλέτι κατέκρινε σφόδρα αὐτήν. Ἐν τέλει *ἐπειδὴ*.. ἐν ᾧ ὁ ἀριθμὸς τῆς συνάξεως ἠλαττώθη κατὰ τὸ φαινόμενον, οὐχ ἦττον *ἡ σύναξις διατηρεῖται, ὑποκινεῖ τὸν λαὸν καὶ φέρεται μέχρι τοῦδε στασιαστικῶς*.., *νάποστελλητε ὅπου δεῖ στρατὸν καὶ νὰ κηρύξητε τὰς ἐπομένους ἀποφάσεις τῆς Κυβερνήσεως. Ὅτι ἐὰν ὑποταχθῶσι, δώσωσιν ἐγγυήσεις καὶ ἐγγράφα* (σενέτια), *ὅτι εἰς τὸ ἐξῆς ποτὲ δὲν θὰ παρεκτρέπωνται τῶν κανόνων τῆς ὑποταγῆς, διαλυθῶσιν ἀμέσως, ὑπάγῃ ὁ καθείς εἰς τὴν οἰκίαν του... ἔχει καλῶς. Ἐάν δὲ ἔχωσι νὰ εἰπώσι τι εἰς τὴν τολικὴν Διοίκησιν, νὰ παρουσιασθῶσιν εἰς αὐτήν καὶ νὰ τὸ εἴπωσιν εὐσχήμως καὶ ταπεινῶς.. Ἐάν δὲ μ' ὅλα ταῦτα ἐπιμένωσι, νὰ ὑπάγῃ ὁ στρατὸς κατ' ἐπάνω των, νὰ συλλάβῃ τοὺς ἀρχηγούς, τοὺς ὁποίους νὰ πέμψητε ἀσφαλῶς εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ φρούρια καὶ νὰ διαλύσῃτε καὶ τοὺς λοιποὺς διὰ τῆς βίας.* Ἐπίσης *ἐὰν τραβήξουν ἐπὶ τοῦ στρατοῦ οὗτος νὰ κάμῃ τὸ ἴδιον.* Οἱ δὲ εἰρηνικοὶ ἄνθρωποι ἐν ὁμοιοῖα διάγοντες νὰ μένωσιν ἡσυχοὶ εἰς τὰ σπίτια καὶ τὰς ἐργασίας των καὶ ἡ Κυβέρνησις θὰ τοὺς προστατεύσῃ».

Τὴν ἀπάντησιν αὐτὴ ἔφερε στὰ Χανιά ὁ γαμπρὸς τοῦ Ἰσμαὴλ Καντζῆ

ἑφέντης στὶς 16 τοῦ Ἰουλίου,¹ ἀφοῦ δυὸ μέρες πρὶο μπροστὰ εἶχε φθάσει 4,600 αἰγυπτιακὸς στρατὸς στὴ Σούδα.² Καὶ στὶς 20 Ἰουλίου τὴν ἐπέδιδαν μεταφρασμένη στοὺς ἀντιπροσώπους στὸ Μπρόσνερο ὁ Γρ. Ἀριστάρχης, γραμματικὸς τοῦ Ἰσμαήλ, ὁ τουρκοκρατικὸς Μπάντζης καὶ ἓνας Αἰγύπτιος ἀξιωματικὸς, ποὺ ἤξερον ἑλληνικά. Τὴν ἴδια μέρα ἀνεκοινώνετο καὶ στοὺς Προξένους σὰ Χανιά.³

¹ Ὁ Σακόπουλος γράφει στὶς 17 Ἰουλ. 66 στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. «Χθὲς ἐπανῆλθεν ἐκ Κων)πόλεως ὁ γαμβρὸς τοῦ Γεν. Διοικητοῦ Καδρῆ Ἐφένδης, ὅστις πρὸ ἑνὸς μηνὸς εἶχε σεαλῆ παρ' αὐτοῦ εἰς Κων)λίαν».

² Ὁ Σακ. στὴ ἴδια ἔκθεσιν γράφει: «Πρὸ ὁ ἡμερῶν 4 ἀτμοκίνητοι φρεγάται ἐκόμισαν εἰς Σούδαν 4,600 στρ. Αἰγ. πεζοὺς ἐξ Ἀλεξανδρείας δύο δ' ἕτερα πλοῖα μετέφεραν τὴν ἀναγκαίαν ἀποσκευὴν καὶ τροφάς. Ἡ συσσώρευσις στρατοῦ τοσούτου 20-22 χιλ. τοσούτου ὄλικου, πλοίων περιπεπόντων τὴν Νῆσον, καὶ ὄρεινῶν πυροβόλων ἐνέσπειρε φόβον εἰς τοὺς κατοίκους καὶ ἂν ἔκ τινος ἐπιστολῆς τῆς Ἐπιτροπῆς κρίνω, ὁ φόβος οὗτος διεδόθη μέχρις αὐτῆς». Σχεδὸν τὰ ἴδια γράφει καὶ ὁ Δενδρινὸς στὶς 18 Ἰουλ. 1866 (ΑΡΙΙΧ. Νο 58).

³ Ἰδ. Ἐκθεσιν Σακοπούλου πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξ. τῆς 24 Ἰουλ. 1866. (ΑΥΕ.) καὶ πρὶο κάτω σελ. 103.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

« ΕΝΩΣΗ Ἡ ΘΑΝΑΤΟ »

ΚΕΦ Α΄. ΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ

Ὅταν ἦλθεν ἡ ἀπάντησις τῆς Πύλης, τὰ πνεύματα, ὅπως εἶπαμε, δὲν ἦσαν πιά ἤρεμα· ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν τόσο παραφορτωμένη, ὥστε νὰ μὴ φαίνεται πιά πολὺ μακριὰ ἡ θύελλα. Γιαυτὸ εἶχαν μαζευτῆ κοντὰ στὴν Ἐπιτροπή, ὄχι μονάχα οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἐπαρχιῶν, ἀλλὰ καὶ ἄρκετοὶ ὀπλοφόροι ἀπὸ τὶς δυτικὰς ἐπαρχίες κυρίως.¹ Ἔτσι δὲν ἦσαν μόνο συνετοὶ καὶ μετρημένοι ἡγέτες τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ στὸ Μπρόσνερο, ὅταν ἦρθεν ἐκεῖ ἡ ἀπάντησις, ἀλλὰ καὶ ἄρκετοὶ γιομάτοι ζοφί, ὀπλισμένοι, ὑπερήφανοι, δρημητικοὶ καὶ ἀσυγκράτητοι Κρητικοὶ λεβέντες.

Γιαυτὸ, ὅταν ἔφθασεν ὁ Ἀριστάρχης στὸ σημεῖο, ὅπου ἡ Πύλη ἀπέδιδε τὸ κίνημα σὲ «εἰσηγήσεις ταραξιῶν» ὁ γιομάτος αὐτοπεποίθησις καὶ ἀπίσκορος ἐκεῖνος λαὸς δὲ μπόρεσε νὰ συγκρατηθῆ, ἀλλὰ διέκοψε τὴν ἀνάγνωσις μὲ κραυγὰς καὶ διαμαρτυρίες γιὰ τὴν προσβολή, πού ἐγένετο, τόσο στοὺς ἄρχηγούς του, ὅσο καὶ σαυτὸν τὸν ἴδιο.

Καὶ ὅταν μετὰ πολλὰ προχώρησεν ὁ Ἀριστάρχης καὶ ἔφθασε στὸ σημεῖο, ὅπου τοὺς ζητοῦσεν ἡ Πύλη νὰ διαλυθοῦν καὶ νὰ δώσουν ἐγγυήσεις γραφτῆς, ὅτι ποτὲ πιά δὲ θὰ ξανασηκωθοῦν, γιὰτὶ ἀλλοιώτικα θὰ τοὺς ἐκυνηγοῦσεν ὁ στρατὸς καὶ θὰ τοὺς ἔρριχνε στὶς φυλακὰς, τότε πιά ἦταν ἀδύνατο νὰ τοὺς συγκρατήσῃ κανεὶς. «Ἦρχισαν αἱ ὕβρεις ἐναντίον τοῦ Διοικητοῦ καὶ τοῦ Σουλτάνου, τουφεκισμοὶ δὲ ἄπειροι ἐρρίπτοντο εἰς τὸν ἄερα. Κάτω ὁ Σουλτάνος! Ζήτω ἡ ἔνωσις! Καὶ ἀμέσως ὑψώθη ἡ ἑλληνικὴ σημαία ἀπὸ τινος παρακειμένου δωματίου», κατὰ τὸν Περίδη.²

¹ Ἰδ. ἄν. σ. 86, 94, 95.²

² Πρὸβλ. Περίδη Π. ἔ. ἀ. σ. 64 ἔ. Παπαντιανάκι Γ. ἔ. ἀ. 11. ἔ. Ψιλάκ. Γ' 887 ἔ. 889 ἔ. Τὶς περιγραφὰς, πού κάνουν ὁ Σακόπουλος καὶ ὁ Δενδρινὸς στὶς προϊστάμενες ὑπηρεσίας των, σὲ τέτοιαις στιγμῆς πρέπει κανεὶς νὰ τὶς ἐξετάξῃ μὲ προσοχή, γιὰτὶ οἱ μένουσι—συνήθως οἱ ἴδιαι καὶ γιὰ τοὺς δύο,—ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦν τὶς πληροφορίες των, δὲ μὲνον ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὰ γεγονότα· συχνὰ μάλιστα τὰ τροποποιοῦν ἔτσι, ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦν τὸ σκοπὸ τους. Ὅσο γιὰ τὴν σημαία οἱ πηγὰς δὲ συμφωνοῦν. Ὁ Περίδης σ. 64 γράφει, ὅτι ἦταν ἑλληνικὴ, ὁ Σακόπ. ὅμως στὴν ἐκθεσὴ του γράφει. «Υψώσαν

Μόλις πού μπόρεσαν οί πιό φρόνιμοι νά σώσουν τούς ἀπεσταλμένους τοῦ Γ. Διοικητοῦ.

Τόση ἦταν ἡ ἔξαψη καί ὁ ἐρεθισμός, ὥστε καί οί πιό συνετοί καί ψυχραίμοι παρασύρθηκαν. Οἱ ἀντιπρόσωποι τότε ἔκαμαν μιὰ σύντομη διαμαρτυρία πρὸς τὸ Μ. Βεζύρη, ὅπου ἀντικατοπτρίζεται ἡ ψυχολογία τῆς στιγμῆς ἐκείνης.

«Υψηλότατε, γράφουν, ἤθελεν εἶσθε ἄτοπον, μᾶλλον παιδαριῶδες, νά διατείνωνται ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Χρ. λαοῦ τῆς Κρήτης ὑπήκουσαν ἢ ὑπακούουσιν εἰς ξένας ὑποβολάς καί ὅτι ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἐξεγείρει τὸν λαὸν καί τηρεῖ διαγωγὴν στασιαστικὴν. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ διαμαρτύρησις τοῦ Χρ. λαοῦ εἶναι αὐθόρμητος καί ὅτι ἡ συνάθροισις τῶν Κρητῶν, μακρὰν τοῦ νά διαταράξη τὴν δημοσίαν τάξιν, ἔκαμε νάποτύχῃσι τὰ σχέδια τῶν διεφθαρμένων τούτων, οἵτινες ζητοῦσιν οἰανδήποτε πρόφασιν ἵνα κατηγορήσωσιν αὐτόν».¹

Καί συγχρόνως στέλνει καί στοὺς Προξένους ἄλλη διαμαρτυρία.

«Κύριοι Προξένοι! Οἱ εὐσεβάτως ὑπογεγραμμένοι ἀντιπρόσωποι τοῦ Χρ. λαοῦ τῆς Κρήτης, *ὑπὸ τὸν τίτλον «Γενικὴ Συνέλευσις Κρητῶν»*, θεωροῦμεν ἀναπόδραστον καθῆκον νά ἐπικαλεσθῶμεν ὑμᾶς μάρτυρας τῆς βίας τῆς *καταναγκαζούσης ἡμᾶς ἄκοντας νά ἀρωμεν τὰ ὄπλα δικαιοματι ἀμύνης*. Ἕλληνες ἡμεῖς τὴν καταγωγὴν καί τὴν γλῶσσαν, συναγωνισταὶ τῶν ὁμοφύλων κατὰ τὸν ἱερὸν ὑπερῷ αὐτονομίας ἀγῶνα 1821, ἀλλ' οὐχὶ καί συμμετοχοὶ τῶν καρπῶν αὐτονομίας, οὐδὲν ἄλλο ἐτολμήσαμεν συνελθόντες ἐνταῦθα, εἰμὴ νά ζητήσωμεν τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν ἐκείνων τῶν δικαιωμάτων καί πρωτοκόλλων, καί ἐκείνων ἀπερ ἡ Α. Α. Μ. *ὁ Σουλτάνος ἠυδόκησεν αὐθόρμητως νά χορηγήσῃ* ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Χατ Χουταγιούν. *Ἄλλ' ὁ Γ. Διοικητὴς παραμορφώσας τὴν εὐπειθῆ ἡμῶν ἀναφορὰν* δι' ἧς εἰρηνικῶς καί ἀόπλως ἐζητήσαμεν τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἐγγράφως ὑποσχεθέντων, ἀφοῦ παρέϊδεν ἡμᾶς, περιμένοντας ἐπὶ τρεῖς ὁλοκλήρους μῆνας, προὐκάλεσεν ἐπὶ τέλους ἀρνητικὴν ὅλως καὶ *ἀπειλητικὴν ἀπάντησιν* καί ἀντιτάσων τὴν βίαν κατὰ τοῦ δικαιώματος, παρίσταται ἐνόπλος καθ' ἡμῶν. Προσμαρτυρούμενοι τοὺς ἀνιπροσώπους τῶν Σεβ. Χρ.

λοιπὸν ἐν ὀνόματι τοῦ Ὑψίστου τὴν ἱερὰν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ σημαία αὕτη συνίσταται ἐκ 4 σημαίων εἰς τὸ αὐτό, ἧτοι τῆς Ἑλληνικῆς τῆς Ρωσικῆς τῆς Γαλλικῆς καί τῆς Ἀγγλικῆς καί ἐκ τῆς εἰκόνης τοῦ Σωτήρος ἐν τῷ μέσῳ». Ἐμεῖς ὅμως ξέρομεν ὅτι ἡ σημαία, πού εἶχαν ἐτοιμάσει, κοντὰ στίς σημαῖες τῶν 3 Δυνάμεων, δὲν εἶχε τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ τὴν τουρκικὴν σημαία. Ἄν λοιπὸν ὕψωναν σημαία οἱ ἀντιπρόσωποι, θὰ ὕψωναν αὐτὴν τὴν σημαία, ἀφοῦ ἄλλωςτε δὲν ἄλλαξαν κατεύθυνση τοῦλάχιστον φαινομενικά· ἂν ὑψώθηκε ἀπὸ κανένα ἐνθουσιώδη πατριώτη ἀπὸ ἀτομικὴ πρωτοβουλία, ὅπως λέν ὅτι ἔκαμεν ὁ Π. Κελαϊδῆς, τότε θὰ ἦταν ἑλληνική, πού εἶναι καὶ τὸ πιό πιθανόν. Ὁ Κριάρης (Γ. 142) γράφει, ὅτι ἦταν ἀπλῶς «τρίχρους σημαία εἰκονίζουσα τὰς τρεῖς προστ. Δυνάμεις» (sic) ἰδ. καὶ κατ. σ. 105 σημ. β.

¹ Τὴ δημοσιεύει ὁ Αἰὼν ἀριθ 2146)30 Ἰουλ. 1866 καί ὁ Μουρέλλος σ. 1637 κ. ἄ. πρβλ. καὶ Παπαντωνιάκη Γ. ἔ. ἄ. σ. 12.

Δυνάμεων ἐπὶ τοῦ γεγονότος τούτου, *αἴρομεν τὰ ὄπλα ἀμυνόμενοι ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἀσφαλείας* καὶ καθιστῶμεν ὑπεύθυνον τὴν ἐξουσίαν ἐνώπιον τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου διὰ πᾶσαν συνέπειαν».¹

Σαυτὴ τῇ δευτέρῃ διαμαρτυρία διαφαίνονται καὶ οἱ ἀποφάσεις, ποὺ ἐπῆραν ὕστερα ἀπὸ κάπως ψύχραιμη² *σκέψη οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Κρήτης*.

¹ Ἀποφάσισαν δηλαδὴ πρῶτα νὰ πραγματοποιήσουν τὸ παλιὸ σχέδιο, ποὺ εἶχαν προτείνει οἱ Βιστάκις κλπ.³ Ὁ λαὸς θὰ συνεκεντρώνετο στὶς κεντρικότερες θέσεις γιὰ νὰ ἀποκηρύξῃ τὸ Γεν. Διοικητὴ καὶ «νὰ μὴ (ἐπικαλεσθῶσι) εἰς τὸ ἐξῆς ἢ τὸν Σουλτᾶνον καὶ τὰς τρεῖς προστάτιδας Δυνάμεις».⁴ Γιαυτὸ ἐστειλαν τὸ Βιστάκι κ. ἄ. στὶς ἀνατολικὰς Ἐπαρχίες, τὸ Μ. Τσουδερό κ. ἄ. στὸ Ρέθεμνο,⁵ τὸ Χ' Μιχάλη στὶς Ρίζες τῆς Κυδωνίας,⁶ τὸν Κορκίδη, Γ. Φιωτάκη κλπ. στὸ Σέλινο,⁷ γιὰ νὰ ἐνεργή-

¹ Μουρέλλου σ. 1635 πρβλ. Περίδη ἔ. ἄ. 66.

² «Μέχρι τοῦδε τὴν μικρὰν ἀλλὰ πολιτικωτάτην ἐν τῷ πρακτικῷ τῆς πνεύματι ἐπιτροπῇ δὲν εἶχον ἀπασχολήσει τόσο μεγάλα ζητήματα. Ἦδη ὅμως ἤρχισε νὰ συναίσθάνηται τὸ βίρος τῶν εὐθυνῶν μᾶς ἐπαναστάσεως ἐπιχειμένης πλέον καὶ ἤρχισε νὰ σκέπτεται πλέον σοβαρότερον. Ναὶ μὲν ὁ λαὸς ἦτο κεκηρυγμένος μὲ ἀπειρον ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως, ἐφόδια ὅμως ἀρκετὰ δὲν ὑπῆρχον καὶ πρὶν ἢ ἐξοικονομηθῶσι τὰ πράγματα, δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξωθηθῇ ἡ Κρήτη πρὸς ἀληθῆ ὄλεθρον. Διὰ τὴν Κρήτην ἀεῖποτε ἡ ὑποκίνησις μᾶς ἐπαναστάσεως δὲν ἦτο πρᾶγμα δύσκολον... οἱ ὑποκινῆται ὅμως, οἱ πρωτεργάται αὐτῆς δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀναίσθητοι, διότι εἶχον πρὸ αὐτῶν τέκνα καὶ γυναῖκας ἑκατοντάδων χιλιάδων Κρητῶν», γράφει ὁ Περίδης σ. 66.

³ Ἰδ. ἄν. σ. 89 ἔ.

⁴ Μουρέλλου σ. 1636.

⁵ Τὸ ἔγγραφο ποὺ ἐπῆρεν ὁ Βιστάκις φεύγοντας γιὰ τὰ Ἡρακλειώτικα, τὸ δημοσιεύει ὁ Μουρέλλος ἔ. ἄ. Ἐκεῖνο, ποὺ ἐδόθη στὸν Τσουδερό καὶ Ἄ. Μαρινάκι, πολὺ ὅμοιο μὲ τὸ ἄλλο τοῦ Βιστάκι, βρίσκεται στὸ ΑΡΠΧ. καὶ τὸ ὑπογράφουν οἱ Ἄ. Μανουσσογιαννάκις Κ. Βολουδάκις Π. Α. Μοράκις Π. Γ. Πολογιαννάκις Ρόσος Ι. Κουντουράκις Α. Γ. Πολογιαννάκις Β. Σπυριδάκις, Π. Στρατουδάκις Σπ. Μελισσότης, Ἐμμ. Φουντουλάκις, Α. Παπαγεωργίου, Ι. Ἀναστασάκις, Α. Φραγκάκις, Στ. Δημητρακάκις, Ν. Γ. Ἀνδρεδάκις, Ματθ. Μυλονάκις, Γ. Καρκαβάτσος Α. Τζοντάκις, Στ. Μυλονάκις, Π. Στρατουδάκις Α. Ν. Πατακός, Ἄρ. Καλοειδᾶς, Π. Σαββάκις. Ὁ Βιστάκις καὶ ὁ Χ' Μιχάλης θὰ εἶχαν φύγει πιά. Προτοῦ νὰ ἀποφασισθῇ ἴσως γιὰ νὰ πάῃ ὁ Τσουδερός στὰ Ρεθεμνιώτικα, εἶχε γράψῃ ἐκεῖνος μὲ ἄλλους σχετικὰ μὲ τὴν ἀπάντησιν τῆς Πύλης στὸ Γ. Σκουλούδη στὸ Ρέθυμνο, τὴν ἴδια μέρα (20 Ἰουλίου) ἀπὸ τὸ «Ἐμπρόσθερον». Ἀφοῦ ἐξιστοροῦν, πῶς ὁ Γρηγόρ Βέης ἔφερε τὴν ἀπάντησιν «μέχρι κεραίας ἀποφατικῆν καὶ ἀπειλητικῆν», προσθέτουν: «Ὁ λαὸς ὅμως ἅπας ἐξεφώνησεν ἐνώπιον αὐτοῦ, ὅτι θὰ τουφεκίσῃ πάντα πληρεξούσιον προτιθέμενον ν' ἀπέλθῃ. Ὑποχρεώθημεν ὅθεν νὰ συντάξωμεν τὴν ἐξῆς πρὸς τοὺς Προξένους τῶν Χανίων.. ἐσώκλειστον διαμαρτυρίαν, ὅπως ἀποτρέψωμεν πᾶσαν ἐπίθεσιν τοῦ κακοβόλου Διοικητοῦ. Ἐρρωσο, Μ. Τσουδερός Ε. Μαλικούτης, Γ. Μανιουδάκις Ἄρ. Καλοειδᾶς Α. Κ. Πατακός».

⁶ Χ' Μιχάλη Ἀπομνημον. (Ἐλευθέρα. Γνώμη ἄρ. 23)31 8)βρίου 1930).

ἔ. ἄ. Κριύρη Γ' 160 κ. ἄ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἄλλο τμήμα τουρκικοῦ στρατοῦ ἀνάγκαζε τὸ Χ" Μιχάλη νὰ ἀποτραβηχθῆ ἀπὸ τὸν Κάστελλο, πού εἶναι κοντὰ στὸ Βαρυπέτρο τῆς Κυδωνίας, στὰ Καμπιά, ἀπὸ ἐκεῖ στ' Ἀλικιανοῦ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Θέρισσο.¹ Στὸ Σέλινο μποροῦσαν νὰ σταίνοιν «κολῶνες» σὲ διάφορα μέρη χωρὶς κανένας νὰ τοὺς ἐνοχλῆ.²

Στὸ Ρέθυμνο, ἀφοῦ ἦρθεν ὁ Μ. Τσουδερός κλπ. ἐκάλεσαν τὸ λαὸ νὰ μαζευτῆ στὶς διάφορες ἐπαρχίες σὲ ἰδιαιτερες Συνελεύσεις, «καὶ νὰ ἀποκηρύξῃ τὸν Γεν. Διοικητὴν, νὰ ἐπικαλεσθῆ μόνον τὸν Σουλτάνον καὶ τὰς τρεῖς προστάτιδας Δυνάμεις, ἀναλαμβάνων (δὲ) τὴν διοίκησιν τῶν πραγμάτων του, νὰ φέρῃ μίαν καλὴν τάξιν ἵνα σωθῆ».³

Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπαρχιακῶν αὐτῶν Συνελεύσεων, γράφει ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Τμήματος Ρεθύμνου στοὺς Προξένους ἀπὸ τὸ Ἀρκαδί στὶς 27 Ἰουλίου 1866. «Ὁ λαὸς τῶν 4 ἐπαρχιῶν συνελθὼν εἰς Γεν. κατ' ἐπαρχίας Συνελεύσεις ὠπλίσθησαν δικαίωματι ἀμύνης ἐν περιπτώσει καταναγκαστικῆς Ἐπίθεσεως, μὲ μόνον κύριον σκοπὸν νὰ μείνωσιν ἐν πλήρει τάξει καὶ ἡσυχίᾳ, παρρησιασθέντες συσσωματωμένοι εἰς διαφόρους κεντρικὰς θέσεις ἵνα καταδείξωσιν, ὅτι τὸ κίνημα εἶναι γενικὸν καὶ ἵνα ἀποστείλωσι κατ' εὐθείαν πρὸς τὸν Σὸν Ἡμῶν βασιλέα Σουλτάνον Ἀβδουλ Ἀζίζ Χάν καὶ πρὸς τὰς τρεῖς Μ. Δυνάμεις.. δευτέραν ἀναφοράν, ἵνα μὴ παραμορφωθῆ ὡς ἡ πρώτη, ἀναθέτοντες πᾶσαν τὴν ἐλπίδα αὐτῶν καὶ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὰς διαληφθείσας Κυριαρχικὰς δυνάμεις, ἵνα ἀποφασίσωσι περὶ τῆς ἡμετέρας ὑποθέσεως...».⁴

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὄχι μονάχα ἐκυκλοφόρησαν οἱ ἀρχὲς καὶ στὰ Ρεθεμνιώτικα τὴν ἀπάντησιν τῆς Πύλης καὶ τὴν προκήρυξιν τοῦ Ἰσμαήλ,⁵ ἀλλὰ καὶ ἐβγήκε στρατὸς ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο στὴν Ἐπισκοπὴ καὶ κατολιν στὴν Ἀργυρούπολη. Ἀπὸ ἐκεῖ πάλι τράβηξε πρὸς τὸ Ἀρκαδί στὶς 26 Ἰουλίου, ὅπου ἦσαν ἡ ἔδρα τῆς τοπικῆς ἐπιτροπῆς, ἐνῶ καὶ ἄλλο ἓνα τάγμα, πού τὸ εἶχεν ἔλθει τὴν προηγούμενη ἡμέρα μὲ μιὰ φρεγάδα στὸ Ρέθυμνο, τραβοῦσε ἀπὸ τὴν πόλιν κατ' εὐθείαν γιὰ κεῖ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸ Φερὶκ πασά.⁶

Οἱ Χριστιανοί, πού εἶχαν συγκεντρωθῆ ἐκεῖ, ἀποτραβήχθησαν πρὸς

¹ Χ" Μιχάλη Ἀπομν. (Ἐλευθ. Γνώμη ἀρ. 23)31 Ὀκτωβρίου 1980).

² Κριάρη Γ'. 160. Μουρέλλου 1614.

³ Ἐκθ. Ρωσ. Πρακτ. Ρεθ. πρὸς Δενδρινόν Νο 43)25 Ἰουλ. 1866 (ΑΡΠΧ. Νο 67).

⁴ ΑΡΠΧ Νο 69.

⁵ 18. ἀν. σ' 106 ἔ.

⁶ Ὁ Σκουλούδης γράφει στίς 25 Ἰουλίου ἰ. ἔ. (Νο 43 ΑΡΠΧ. Νο 67) πρὸς τὸ Δενδρινό: «Τὴν νύκτα τῆς 21-22 Ἰουλίου κατέπλευσεν Ὀθωμ. ἀμόπλοιο μὲ ἓν τάγμα στρατοῦ καὶ μὲ διαταγὰς νὰ ἀνακληθῆ ὁ εἰς Αὐλοπόταμον στρατὸς καὶ συνενώθεις μετὰ δύο ἄλλων ταγμάτων καταλάβῃ τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ Ἀργυρούπολιν, ὅπερ καὶ ἐγένετο». Καὶ στίς 26 Ἰουλ. (Νο 44 ΑΡΠΧ. Νο 68). «Ὁ ἐν Ἐπισκοπῇ καὶ Ἀργυρούπολει στρατὸς... ἔλαβε τὴν πρὸς τὴν Μονὴν Ἀρκαδίου ὁδόν... Χθὲς τὸ ἑσπερὰς κατέπλευσε μία Ὀθ. φρεγάτα ἀποβιβάσασα ἐν τάγμα στρατοῦ καὶ ἓνα Φερὶκην, λέγεται ὅτι καὶ ὁ στρατὸς οὗτος μεταβήσεται εἰς Μονὴν Ἀρκαδίου».

τὸ Ἄμαρι, μαζί μαυτοὺς κιὸ γούμενος τῆς Μονῆς Γαβριήλ. Ἀπὸ τὸ χωριὸ Βένι τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς ἔστειλεν διαμαρτυρία στοὺς Προξένους ὁ Γαβριήλ τὴν πρώτη Αὐγούστου ἱ. ἔ. ἐπειδὴ ὁ τουρκικὸς στρατός, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, εἶχε σφάζει καὶ 4 μουσκάρια καὶ 50 πρόβατα τοῦ μοναστηριοῦ.¹

Καὶ στὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας ἡ ὑπόθεση ἀκολούθησε τὸν ἴδιο δρόμο.

Οἱ Παπαδάκις Στ. καὶ Κρανιωτάκις Ἐμμ. γράφουν ἀπὸ τὴν Κερὰ στὸ Ἰ. Μανουσογιαννάκι σὴν Ἀθήνα, ὅτι εἶχαν συστήσει ἐπιτροπή, ὅτι ἡ ἀπάντηση τῆς Πύλης εἶχεν ἔλθει ἀρνητικὴ καὶ ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποι «δὲν τὴν παρεδέχθησαν καὶ ἦσαν ἔτοιμοι δι' ἔνοπλον διαδήλωσιν...»² Καὶ ὁ Μ. Βιστάκις, ἀφοῦ γύρισε ἀπὸ τὰ Χανιώτικα καὶ ἰδιαιτέρη ἐπιτροπὴ «Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους» σύστησε, καὶ «ἱερὸ λόγον» με' ἔδρα τὸν Ἄγ. Μύρωνα κατήρτισε. Ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες ἐπαρχίας τοῦ ἀνατολ. τμήματος ἔκαμαν ἔνοπλες συγκεντρώσεις καὶ ὑπέγραψαν ἐκεῖ τὸ γνωστὸ ψήφισμα.³

Οἱ Τουρκοκρατικοὶ τοῦ τμήματος αὐτοῦ, πὺ ἀπὸ καιρὸ εἶχαν ἀρχίσει νὰ συγκεντρώνωνται στὰ φρούρια, ἔμπαιναν πιά μαζεμένοι σαυτὰ καὶ ὁ ἐρεθισμὸς καὶ ὁ φανατισμὸς τῶν εἶχαν ἐξαφθῆ σὲ ἐπικίνδυνο σημεῖο. Ἔτσι στὶς 8 Αὐγούστου, κατὰ τὸ Μισσοτάκι, «διεβίβασαν αὐθις πρὸς τὸν Σουλτᾶνον δι' εἰδικῆς ἡμελοῦς ἐπιτροπῆς ἀναφορὰν πρὸς ἀπαλλαγὴν δῆθεν ἀπὸ τοὺς ὄνυχας τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν εἰς ἄλλον τόπον».⁴ Γιαυτὸ οἱ Χριστιανοὶ μέσα στὸ Ἡράκλειο ἀνησυχοῦσαν ἐξαιρετικὰ καί, κατὰ τὸν ἴδιο τὸ Μισσοτάκι, «ἀπαξάπαντες (ἀνέμενον) πάντοτε μετὰ τῆς μεγαλυτέρας ἀνυπομονησίας τὸν σωτήρᾶ (τῶν) δηλ. τὴν ἐνταῦθα ἐμφάνισιν χριστιανικῶν πλοίων».⁵ Οἱ στρατιωτικὰς προετοιμασίας ἀρχισαν τότε καὶ στὸ Ἡράκλειο οἱ Τουρκοκρατικοὶ ἐστρατολογοῦντο «καὶ 150 ἵπποι ἠγοράσθησαν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τῆς πόλεως διὰ τὸν στρατόν».⁶

Ἔτσι στὶς 12 Αὐγ., κατὰ τὸ Μισσοτάκι, «οἱ Χριστιανοὶ κατέχουν ἐνόπλιως ἀπάσας τὰς ἐπαρχίας καὶ αὐτὰ τὰ προάστεια τοῦ φρουρίου τοῦ Ἡρακλείου. Ἦδη ἔχω ὑπογεγραμμένα τὰ ψηφίσματα 9 ἐπαρχιῶν καταργοῦντα τὰς ἐγχωρίους ἀρχάς».⁷

¹ Ἡ διαμαρτυρία αὐτὴ ἔχει δημοσιευθῆ στὸν Αἰῶνα (ἀριθ. 2154) 25 Αὐγ. 1866) καὶ στὸ Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον ἀπὸ τὸν Τωμαδάκι σ. 249 ἔ.

² ΑΔ.

³ Ἰδ. ἀν. σ. 105 πρβλ. Μουρέλλου 1636 καὶ 1648 ἔ. Ὁ Ἄγ. τοῦ ΙΑΚ. (σελ. 15 γράφει. «Κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας ὑψώθη ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως καὶ εἰς τὸ τμήμα τῆς Ῥεθύμνης, ἐπίσης καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦ Ἡρακλείου τὴν 6 Αὐγ. 1866 κατὰ τὸ χωριὸν Ἄγ. Μύρωνα, ὅπου οἱ ἐπαναστάται διώρισαν ἀμέσως ἰδίαν τληματικὴν ἐπιτροπὴν ὀνομασθεῖσαν «Τεμένους καὶ Μαλεβιζίου» καὶ σὴν σημ. 21. «Ἡ μεγαλεπίβολος αὕτη Ἐπιτροπὴ, ἅμα διορισθεῖσα, ἐσύστησεν ἱερὸν λόγον, μεραρχίας ἱππικῶν στρατόπεδον, τὰ πάντα εἰς τὸ χωρὶ καὶ εἰς πάντα εἶχεν ἄγρυπνον τὸ ὄμμα».

⁴ ΑΡΠΧ. Μουρέλλου 1649 ἔ.

⁵ Ἐ. ἄ.

⁶ ΑΡΠΧ. Νο 83.

⁷ Ἐ. ἄ. καὶ Μουρέλλου 1653.

Ἐν τούτοις κατὰ τὸν Παπαδάκι, ἡ Γ. Συνέλευσις «μεταβαλοῦσα σκέψιν ἀνέστειλε.. τό.. ψήφισμα ἐν τῷ τμήματι Χανίων, ὅπερ ἠκολούθησε καὶ τὸ Ρέθυμνον».¹

Ἐνῶ ἐγίνοντο αὐτὰ στὴν Κρήτη, ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπιτροπὴ τῶν Κρητικῶν, καθὼς εἶχε συμπληρωθῆ μετὰ τὴν ἀπάντησιν τῆς Πύλης,² κατήρτισεν ἐπιτροπὴ ἀπὸ μεγάλης ἐπιτροπῆς πρόσωπα, γὰρ νὰ ἐνισχύσῃ τὸν ἀγῶνα τῶν Κρητικῶν. Ἔτσι στίς 31 Ἰουλίου ἐνῶ ἡ Γεν. Συνέλευσις τῶν Κρητῶν ἔκανε ἐκκλήσιν πρὸς τοὺς Πανέλληνας,³ τὴν ἴδια μέρα ἐδημοσίευσεν παρόμοια καὶ ἡ «ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐπιτροπὴ» στίς ἑλληνικὰς ἑφημερίδας· αὐτὴ τὴν ὑπέγραψαν οἱ Λ. Μελάς Δ. Σ. Μαυροκορδάτος Ἰωάν. Σκαλισούνης, Γεώρ. Π. Σκουζές, Μ. Ρενιέρης καὶ Α. Φ. Παπαδάκις.⁴

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, μόλις ἔμαθε τὴν ἀπάντησιν τῆς Πύλης καὶ τίς ἐνέργειαι τῆς Γεν. Συνελεύσεως, ἐτηλεγράφησεν ἀμέσως σχετικὰ στὸ βασιλεῖα στὴν Κέρκυρα.⁵ Ἐκεῖνος «ἐν συνεντεύξει μετὰ τῶν Πρέσβειων ἐν Κερκύρα ὠμίλησεν ὡς Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων» κατὰ τὸν Αἰῶνα.⁶ Στίς 29 Ἰουλίου τὸ πρωὶ ὁ Δεληγεώργης ἔφραγε γιὰ τὴν Κέρκυρα,⁷ καὶ τὴν πρώτη Αὐγούστου γράφει ὁ Σακόπουλος πρὸς τὸ Ὑπ. τῶν Ἐξωτ.⁸ «.. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Κρητῶν διὰ τοῦ ἀπὸ 20 Ἰουλίου ἔ. ἔ. ἐν ἀντιγράφῳ συνημμένου ἐγγράφου των, μοὶ ἔπειραν τὴν ὑπὸ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν ἀναφορὰν των πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλεῖα τῶν Ἑλλήνων Γεώργιον Α! φέρουσαν 85 ὑπογραφὰς πληρεξουσίων.. δι' ἧς.., ἐκδέτοντες τὰ παθήματα καὶ τὰ δυστυχήματά των, ἐπικαλοῦνται τὴν ὑψηλὴν μεσολάβησιν τῆς Α. Μ. παρὰ τοῖς μυστακοσυμβουλίαις τῆς Εὐρώπης, ἣ ὅπως ἄλλως ἠθέλεν ἐγκρίνει, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νάπαλλαχθῶσι τῆς κυριαρχίας, εἰς ἣν ὑπόκεινται καὶ νὰ ἐνωθῶσι μετὰ τῆς Ἑλλάδος..».

Ἐστερα ἀπὸ αὐτὰ ὅλα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐπέδιδεν ὑπόμνημα

¹ Παπαδ. Ἀπομν. σ. 26 ἔ.

² Ἰδ. ἀν. σ. 106 πρβ. καὶ Μουρέλλου σ. 1639 ἔ. Σχετικὸ ὑποθέτω εἶναι καὶ τὸ ἔξης γράμμα τοῦ Μ. Ρενιέρη πρὸς τὸ Μπογιατζόγλου, (ΓΑΚ. Ἄρχ. Μπογιατζ. ἀφ. 10) «Ἀθῆναι 28 Ἰουλίου 1866. Φίλιπτε Κύριε. Ἐλαβον τὴν ἀπὸ 26 λήγ. φιλικὴν Σας ἐπέδωκα δὲ ἀμέσως τὰ ἔγκλειστα. Καθὼς μανθάνω τὸ Ὑπουργεῖον ἐτηλεγράφησεν τῷ Βασιλεῖ τὴν εἰδησιν, ὥστε θὰ τὴν μάθῃ αὐθωρὶ καὶ ὁ Στρατηγός. Τὰ καθήκοντα, ἅτινα τὸ κίνημα τῆς Κρήτης ἐπιβάλλει εἰς τοὺς Ἑλληνας, εἶναι λίαν σοβαρά. Ἄς προσπαθῆσῃ ἕκαστος νὰ κινή τὸ χρέος του. Οἱ ἐν Ἐρμουπόλει εἰσὶν εὐτυχέστεροι τῶν ἄλλων, διότι ἔχουσιν ἀφθονώτερα τὰ μέσα νὰ συνδράμωσι τὸν νέον ἀγῶνα».

³ ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀφ. 14.

⁴ Ὁ Ἀνών. τοῦ ΙΑΚ. ἐκτός ἀπ' αὐτοὺς ἀναφέρει καὶ τὸ Χριστόπουλο. Ὁ Δεληγεώργης (Λόγος 307), λέγει ὅτι ὅλοι ἦσαν ἀπὸ τὸ κόμμα τοῦ Κουμουνδούρου καὶ ὅτι παρὰ τίς ὑποδείξεις, πρὸς τοὺς ἔγιναν, «ἔξηλθε μὲν ὁ Λομβάρδος ἀλλ' ἔμεινεν ὁ Χριστόπουλος».

⁵ Ἰδ. ἀν. σημ. 5.

⁶ Ἄριθ. 2147)1 Λόγ. 1866, πρβλ. καὶ Παπαντωνάκι Γ. ἔ. ἀ. 13 ἔ.

⁷ Αἰὼν ἔ. ἀ.

⁸ ΑΥΕ.

στοὺς Προσβευτὲς τῶν Μ. Δυνάμεων, ποὺ συνέταξεν, ἔχοντας ὑπ' ὄψει καὶ τὴν ἔκθεση, ποὺ εἶχε κάμει ὁ Σακόπουλος στὶς 16 Ἰουλίου ἰ. ἔ. γιὰ νὰ κατατοπίσῃ τὸν Ὑπουργό του γενικὰ στὸ ζήτημα.¹

Σαυτὸ, ἀφοῦ πραγματεύεται διεξοδικὰ τὴν Κορητικὴ ὑπόθεση, καταλήγει. «Ἐνώπιον τοιοῦτων κινδύνων ἐπικειμένων ἡ Κυβέρνησις τῆς Α. Μ. συγκινεῖται. Γινώσκει ἄριστα ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη τῶν δεινῶν καὶ αἱ συχναὶ κρίσεις, ἃς παράγει, δὲν δύναται νὰ παύσῃ παρὰ μὲ τὰς ἀφορμὰς, αἵτινες τὰ ἐγέννησαν. Ἄλλ' ὅσον εὐχερὲς ὑπῆρξε νὰ συλλέξῃ γεγονότα πασίδηλα καὶ νὰ διαγράψῃ πιστὴν περιγραφὴν τῆς κινδυνώδους ταύτης θέσεως, τοσοῦτον δυσχερὲς ἤθελεν ἀποβῆ, ἂν ὄφειλε νὰ ὑποβάλλῃ γνώμην ἐπὶ τῶν μέτρων, ἅτινα μόνον ἠδύνατο νὰ ἐγγυηθῶσιν εἰς τοὺς Κορητας ὑπαρξείν ἀρμόζουσαν μᾶλλον πρὸς τὴν ἱστορίαν των καὶ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς δικαιοσύνης.»

ΚΕΦ. Β'. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ· Η ΣΥΜΠΛΟΚΗ ΣΤΟ ΣΕΛΙΝΟ· Η ΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Στὴν Ἀθήνα οἱ πατριῶτες ἄρχισαν πιά νὰ κινοῦνται μὲ μεγάλη δραστηριότητα. Ἡ «ὑπὲρ τῶν Κορητῶν Ἐπιτροπὴ» ἐδημοσίευσεν, «ὅτι αἱ συνδρομαὶ γίνονται ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ κ. Α. Φ. Παππαδάκη Εὐριπίδου 66, 9-11 π.μ.».² Ὁ Σταυροῦδης γράφει ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὸ Λόγιο στὶς 2 Αὐγούστου, γιὰ νὰ τοῦ δώσῃ πληροφορίας σχετικὲς μὲ τὰ «χυτήρια σφαιρῶν».³ Καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης φροντίζει γιὰ νὰ σταλοῦν, ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ σύντομα, ἐνισχύσεις στὴν Κρήτη. Ἐτσι στὶς 3 Αὐγούστου 1866 γράφει πρὸς τὸν Μίν. Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο:⁴ «Φίλιπε Κύριε. Ἡ ἐν Ἀθήναις ὑπὲρ τῶν Κορητῶν ἑπταμελὴς ἐπιτροπὴ ἐσχέφθη, ὅτι ὅσα πολεμοφόδια συνάξῃ πρόκειται νὰ τὰ διευθύνῃ εἰς Σύρον, ὅθεν εἶναι εὐκολώτερον νὰ διευθύνωνται εἰς τὸν πρὸς ὄρον Περὶ τοῦ σκοποῦ τούτου γράφομεν σήμερον εἰς τὸν κ. Λ. Μελά νὰ προσκαλέσῃ Ὑμᾶς, τὸν κ. Μάξιμον καὶ τὸν κ. Μαρκαντωνάκη, ὅπως ἐνεργήσητε ἀμέσως τὴν ἔξ ὑμῶν καὶ ὅσων ἄλλων Κορητῶν ἐγκρίνετε σύστασιν μιᾶς ὑποεπιτροπῆς. Ἡ ἰδιαίτερα ἐπιτροπὴ Σας δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι γνωστὴ εἰμὴ μόνον εἰς ἡμᾶς. Εἶναι περιττὸν νὰ σᾶς κάμνωμεν προσεκτικὸς κατὰ τῶν κατασκόπων τῆς Τουρκικῆς Προσβείας».

¹ Ἡ ἔκθεση τοῦ Σακ. βρίσκεται στὸ ΑΥΕ. Τὸ ὑπόμνημα ἔχει δημοσιευθῆ πολλὰς φορές. Τὸ ἔχει καὶ ὁ Κριάρης Γ'. 153^α ἔ. καὶ ὁ Μουρέλλος 1655 ἔ. πρβλ. καὶ Driault-Lheritier ἔ. ἄ. Γ. 188 ἔ.

² Αἰὼν ἀρ. 2147)1 Αὐγ. 1866. Πρβλ. καὶ Κριάρη ἔ. ἄ. 169 ἔ.

³ ΑΔ.

⁴ ΓΑΚ. ἀρ. φακ. 12. (Ἀρχεῖον Μπογιατζόγλου). Τὸν ἀριθ. δυστυχῶς δὲν ἔχω σημειώσει, ἀλλὰ βρίσκεται εὐκολα.

Ὑστερα ἀπὸ λίγο ὅμως ἀλλάζουν γνώμη καὶ διορίζουν ἐπισήμως στὶς 8 τοῦ Αὐγούστου ἔ. ἔ. «ἐπιτροπὴν Σύρου» μὲ πρόεδρο τὸν «ἀδελφὸ» Ν. Γιαγιτζή¹ γράφει ἰδιαίτερος ὁ Μ. Ρεν. στὸ Μπογιατζόγλου, νὰ μὴ γίνῃ ἰδιαίτερη ἐπιτροπὴ γιὰ τὶς ἀποστολές, ἀλλὰ προσθέτει, ὅτι τὰ ἔγγραφα θὰ τὰ ἀπευθύνουν στὸ Γιαγιτζή, θὰ γράφουν ὅμως καὶ στὸ Μπογ. γιὰ νὰ ἐνεργῇ ἐκεῖνος ἀμέσως, ἐπειδὴ ὁ Γιαγιτζῆς ἦταν γέρος.²

Ἐν τῷ μεταξύ, ἐνῶ ἡ «Γεν. Συνέλευσις τῶν Κρητῶν» ἀπὸ τὰ Πεμόνια εἶχε καταφύγει στὴ θέσῃ Μπούμπουλι πάνω ἀπὸ τὸ Φρέ,³ κάποιος Ν. Τζιτζικαλάκις ἀπὸ τὸ χωριὸ αὐτὸ ἐσκότωσε γιὰ ἀντεκδίκηση τὸ Χατζή-Χουσεῖν, νότιο Τουρκοκρητικὸ. «Μετὰ τὸν φόνον Αἰγ. στρατὸς ἦλθεν εἰς Φρέ καὶ αἱ γυναῖκες ἔφυγαν εἰς Μπούμπουλι, φοβούμεναι ἀτίμωσιν. Ἡ Ἐπιτροπὴ τότε διὰ νυκτὸς (ἦλθεν) εἰς τοῦ Διακονάση τὴν στέρναν ἀνατολικώτερον τοῦ ὄροπεδίου τῆς Κράνης. Ἐπὶ δύο ἡμέρας παρέμεινεν ἐκεῖ καὶ τὴν 10ην Αὐγούστου μετέβη εἰς Κουρνᾶ. Ἐκεῖθεν εἰς τὸ Ἴαγόρι Συκιᾶς, ὅπου ἔστησε τὴν ἔδραν τῆς ἐντὸς τῶν ἀγροτικῶν καλυβῶν».⁴ Ὅστε ὁ φόνος θὰ ἐγίνε στὶς 6 ἢ 7 Αὐγούστου καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι θὰ ἔφυγαν τὴ νύχτα τῆς 7 πρὸς 8 γιὰ τοῦ Διακονιάση τὴ στέρνα. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔγραψαν στὶς 9 τοῦ ἰδ. μῆνα πρὸς τοὺς Προξένους στὰ Χανιά.⁵

Γνωρίζουν, λέν, οἱ Πρόξενοι τὴν ἀπάντησιν τῆς Πύλης στὰ δίκαια παρῶνά τους «καὶ ὅτι ἐνώπιον τῆς αὐθαιρεσίας τῆς βίας καὶ τῆς ἀπάτης δὲν ἔμεινε πλέον εἰς τὸν λαὸν εἰμὴ νὰ ἄρῃ τὰ ὄπλα, ὅπως προστατεύσῃ τὴν τιμὴν, ζῶν καὶ περιουσίαν αὐτοῦ, ἀποκρούων τὴν βίαν διὰ τῆς βίας. Ἐν τοσοῦτῳ ἔκριναν καθήκον νὰ συντάξωσι καὶ νέαν ἔκθεσιν,⁶ ὅπως ἀποδείξω-

¹ Ἔ. ἀ. Τὸ διορισμὸ ὑπογράφουν οἱ Μ. Ρενιέρης, Α. Φ. Παπαδάκις καὶ Δ. Σ. Μανροκορδάτος. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ὁ Α. Βουγιουκαλάκις πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Σύρου (ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀρ. 66) ἀπευθύνεται ὀνομαστικὰ στοὺς Μ. Μπογιατζόγλου Α. Ν. Μαρκαντωνάκι, Α. Μελά Χ. Βουρδουμπᾶν καὶ Ἰωάν. Σακόρραφον. Ὁ Κριάρης ἔ. ἀ. 170 λέγει ὅτι στὴν Εἰδικὴν ἐπὶ τῶν ἀποστολῶν Ἐπιτροπὴν τῆς Σύρου «ἐλαβον μέρος οἱ Ν. Γιαγιτζῆς, Δ. Βαφειαδάκις, Μ. Πούρπουρας, Μ. Μπογιατζόγλου, Ι. Σακόρραφος καὶ Ἰ. Ζαλλώνης». Πρβλ. καὶ Ψιλάκι Γ', 895.

² ΓΑΚ. ἔ. ἀ.

³ Ἰ. ἀ. σ. 108 Ἐκεῖ εἶχε πάει ἐν τῷ μεταξύ καὶ ὁ Χ' Μιχάλης (Ἄπομ. ἔ. ἀ. ἀρ. 23)31 Ὀκτωβρίου 1930)

⁴ Περίδου ἔ. ἀ. 70. Πρβλ. Κριάρη ἔ. ἀ. 148. Μουρέλλου 1642. Ὁ Σακ. γράφει σχετικὰ στὶς 13 Αὐγ. στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. τὰ ἐξῆς: «Εἰς χωριὸν Φρέ ὁ Χ' Χουσεῖν... ἐδολοφονήθη ὑπὸ τινος διὰ λόγους ἐκδικήσεως, διότι κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἀπέκοψε ρίνα καὶ ὄτα τοῦ πάππου του... Οἱ Τούρκοι ἠθέλησαν νὰ φέρουν τὸν νεκρὸν εἰς Χανιά, ἀλλὰ ὁ Ἰσμαὴλ Πασᾶς τὸ ἀπηγόρευσε».

⁵ Τὸ δημοσιεύουν ὁ Αἰῶν ἀρ. 2153)20 Αὐγ. 1866 ὁ Μουρέλλος 1663 ἔ. κ. ᾶ. Βρίσκεται καὶ στὸ ΑΡΠΧ Νο 82. Πρβλ. καὶ Κριάρη ἔ. ἀ. 150.

⁶ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σύντομη ἀπάντησιν ποὺ ἔκαμαν στὶς 20 Ἰουλ. πρὸς τὴν Ὑ. Πύλην. (ἰδ. ἀν. σ. 104) συνέταξαν τὴν ἄλλη μέρα 21 Ἰουλ. καὶ μιὰ ἐκτενέστερη, ποὺ τὴν ἐδημοσίευσαν στὶς ἑφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν. (Αἰῶν 2147)1 Αὐγ. 1866). Ὁ Σακόπουλος ὅμως μόλις στὶς 13 Αὐγ. ἰ. ἔ. τὴ διαβιβάζει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. μαζί μὲ τὸ ἔγγραφο πρὸς τοὺς Προξένους τῆς 9 Αὐγούστου ἰ. ἔ.

σι τὸ ἀνυπόστατον καὶ ἄδικον τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῆς 'Υ. Πύλης». Τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς ἐπισυνάπτουν ἄντιγραφοῦ γιὰ νὰ διαφωτίσουν οἱ Πρόξενοι τῆς Κυβερνήσεως τῶν «περὶ τῶν τεχνασμάτων καὶ σοφισμάτων, εἰς ἃ προσφεύγει ἡ 'Υψ. Κυβέρνησις, ἧς ἐπεκαλέσθημεν ἐπὶ ματαίῳ τὴν εὐσπλαχνίαν». Δηλοῦν, ὅτι ἀνακάλεσαν τοὺς ἀπεσταλμένους τῶν, πού εἶχε ζητήσει ὁ Σαχιν πασάς γιὰ νὰ συζητήσῃ μαζί τους τὸ Κρητικὸ ζήτημα καὶ προσθέτουν: «'Αμυνόμενοι νῦν ἐνόπλιως ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἀσφαλείας, εἰμεθα ἠγακασμένοι νὰ ποικρούσωμεν τὸν στρατὸν, ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ἐπιτεθῇ οὗτος καὶ ζητήσῃ νὰ μᾶς ἐκδιώξῃ καὶ ἀπὸ τὰ κρησφύγετα, εἰς ἃ ἠγαγκάσθημεν σὺν γυναίξιν καὶ τέκνοις νὰ καταφύγωμεν, μέχρις οὗ αἱ Σεβ. Χρ. Δυνάμεις κρινώσι περὶ τῆς τύχης ἡμῶν». Πάντα ἐλπίζουν καὶ ζητοῦν νὰ ἐπέμβουν οἱ Δυνάμεις, ἀλλὰ παίρνουν καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ μὴν ὑποχωρήσουν πιά, ἂν ὁ στρατὸς θὰ τοὺς κυνηγοῦσε καὶ ὡς τὰ βουνά, πού εἶχαν καταφύγει.

Στὶς διάφορες ἐπαρχίες ὁ λαὸς, πιστεύοντας ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ὑπογραφῆ νέα ἀναφορὰ γιὰ τὸ Σουλτάνο, ἐμαζεύετο στὶς «κολῶνες». Ὅταν ἤρχετο ὁμοῦ στρατὸς, οἱ συγκεντρωμένοι ἔφευγαν. Συχνὰ ἀντήλλασαν προκλήσεις, βρισιῆς καὶ πετροβολήματα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐπρόσεχαν, ὥστε νὰ μὴν ἀρχίσουν πρῶτοι αὐτοὶ τὸ ντουφεκίδι.¹ Στὸ Σέλινο ὁμοῦ εἶχαν μαζευτῆ περισσότεροι ὀπλισμένοι στὶς «κολῶνες», πού δὲν ἐφαίνοντο διατεθειμένοι νὰ ἀφήσουν τίς θέσεις, πού κρατοῦσαν²

Ἄρχες τοῦ Αὐγούστου ἓνα ἰστιοφόρο ἐξεφόρτωνε στὸν ὄρμο Σούγια τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς τὰ πρῶτα ὄπλα, πολεμοφόδια καὶ τροφίμα, πού ἔστειλεν ὁ Δ. Βερναρδάκης, ὕστερα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Μ. Ρενιέρη.³ Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ ὅσα ἔφερε στὶς 12 Αὐγούστου τὸ ἰστιοφόρο «Εὐαγγελίστρια» στὸ Ροδοποῦ τῆς Κισάμου, οἱ Σελινιώτες εἰδοποιημένοι ἀπὸ προτύτερα, ἐπῆραν σχετικῶς τὰ πιδὸ πολλά.⁴ Αὐτὸ τοὺς ἐνίσχυσε τὸ φρόνημα καὶ τὴν αὐτοπεποιθήσῃ τῆς, ὥστε μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιδὸ ἐνθουσιώδεις νέους, πού ἦσαν σὲ κάποιαν «κολῶνα» ἐσκότωσαν ἓνα τουρκοκρητικὸ καὶ ἔτραυμάτισαν δυὸ, ἐπειδὴ τοὺς εἶχαν πειράξει τὸ φιλότιμο, λέγοντάς τους, ὅτι σὲ λίγες μέρες θὰ ἀναγκάζονταν νὰ παραδώσουν τὰ ὄπλα τους. Οἱ ντόπιοι Τοῦρκοι ἐσκότωσαν τότε δυὸ παιδιὰ Χριστιανῶν στὴν Κάντανο στὶς 16 Αὐγ. καὶ στὶς 17 ἐπῆγαν καὶ χτύπησαν τοὺς Χριστιανούς, πού ἦσαν στὴν «κολῶνα» τοῦ Πλατῆ. Ἔτσι ἐγένεον ἐκεῖ ἡ πρώτη συμπλοκή, πού, ὅπως οἱ

¹ Πρβλ. Κριάρη ἔ. ἀ. 149 ἔ. καὶ 151.

² *18. Περίδη ἔ. ἀ. 70 ἔ. Μουρελλου 1640. Τὸ ὅτι ἦρθε τὸν Ἰούλιο, ὅπως γράφει ὁ Κριάρης (ἔ. ἀ. 145), εἶναι ἀστήριχτο.

³ *18. ἀν. σ. 92 ἔ.

⁴ Ὁ Χ' Μιχάλης (Ἐλευθ. Γνώμη ἀρ. 24) 1 Νοεμβρίου 1930) γράφει ὅτι ἦρθε στὶς 11 ἄλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Α. Βουγιουκλάκης γράφει στὴν Σίρο (ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀρ. 32) ὅτι ἔφθασε στὶς 12 πρβλ. καὶ Κριάρη ἔ. ἀ. 161.

Χριστιανοὶ ἀνάγκασαν τοὺς Τούρκους νὰ γυρίσουν πίσω στὴν Κάντανο καὶ ἡ φήμη τῆς παρουσίας αὐτῆς μεγάλης μάχης καὶ νίκης, ἐξάπλωσε μεγάλο ἐνθουσιασμό στὶς δυτικὰς ἐπαρχίας.¹

Στὰ Ἡρακλειώτικα, καθὼς γράφει ὁ Α. Μοάτσος στὶς 15 Αὐγούστου πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου: «κοιδάλωσ ἀγκαῦμεν καθ' ἑκάστην δι' ἐπιστολῶν μας νὰ μεταδίδωμεν εἰς τοὺς κατὰ τὸ τμήμα τοῦτο φίλους μας οὐχὶ μόνον τὰς εὐνοϊκὰς ἐξωτερικὰς εἰδήσεις, πέμποντες αὐτοῖς συνάμα καὶ τὰς ἐφημερίδας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνθαρρύνωμεν αὐτοὺς συνιστῶντες τὴν ὁμόνοιαν τὴν ἀδελφικὴν ἀγάπην τὴν καρτερίαν τὴν ἐπιμονὴν τὴν ὑπομονὴν κλπ.» **Ὁ λαὸς ἔχει σταθερὰν ἀπόφασιν νὰ ἐπιμείνῃ μέχρις ἐσχάτων εἰς τὸ σύνθημά του Ἐνωσις ἢ θάνατος** καὶ περὶ τούτου οὐδεμίαν ὑπόχει ἀμφιβολία.²

Καὶ ἡ «Ἐπιτροπὴ τῶν ἀνατολικωτέρων Ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης» ἀφαι ἀπὸ τ' Αὐδοῦ τὴν ἴδια μέρα (15 Αὐγ.)³ «Πρὸς τὴν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐντιμὸν Ἐπιτροπὴν τῆς Σύρου», νὰ στείλῃ «ὡς τάχιστα ἀνάλογα πολεμοφόδια διὰ λογαριασμόν . . τῶν ὑπογεγραμμένων.»⁴ Πρὸς τοῦτο (ἀποστέλ-

¹ Πρβλ. Παπαδοπετράκι Ἱστορία τῶν Σφακιῶν 498 Κεφάλαιον ἔ. ἀ. 162, Μουρέλλου 1668 ἔ. Αἰῶνα ἀρ. 2153)25 Αὐγ. 1866. Ἐνῶ ὁμοῦ ἐδῶ ἀνεβάζουν τὶς ἀπώλειαις σὲ 25 Ὀθωμανοὺς καὶ Χριστιανοὺς ὁ Σακόπουλος σὲ ἐπιστολῇ του πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξ. (ΑΥΕ.) γράφει. «Ἐκτὸς τῶν 5 Ὀθωμανῶν τῶν τὴν πρώτην ἡμέραν (16 Αὐγ.) φονευθέντων τὰς ἐπιούσας δὲν ἐφονεύθησαν εἰμὴ δύο Ὀθωμανοί. Ἐκ τῶν Χριστιανῶν μόνον τρεῖς ἐπληρώθησαν».

² ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀρ. 40.

³ Καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἐπιτροπὴ Σύρου γράφει στὶς 11 Αὐγ. 1866 (ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀρ. 31). «Πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν τῶν Κρητῶν κατὰ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας». Σαυτό, φοῦ πρῶτα τοὺς εἰδοποιούσαν ὅτι τοὺς ἐστεῖλαν «διὰ τοῦ Ἑλλ. Τζερνικοῦ «Ἄγ. Νιζκόλαος» τοῦ κλοιάρχου Γ. Πρωτοπαλλᾶ, δι' οὗ ἔρχονται καὶ οἱ συμπατριῶταί μας Βασίλογοργης καὶ Λεμονάκις, 35 τεμάχια μολύβδου, Ἄστ. 2000, 100 βαρέλια πυρίτιδος Ἄστ. 900 καὶ 2000 πυρολίθους» τοὺς πρόσδετα κατόπιν: «Ὅπως ἐγράψαμεν καὶ εἰς τὴν Γεν. Συνέλευσιν τῶν Κρητῶν διαβεβαιώμεν καὶ ἡμᾶς ἰδιαιτέρως, ὅτι ἐντὸς τῆς ἐβδομάδος θέλομεν ἐνεργῆσαι καὶ ἄλλην ἀποστολὴν πολεμοφοδίων καὶ διὰ τὰ μέρη Σας καὶ διὰ τὰ Ρεθεμιώτικα καὶ διὰ τὰ Χανιώτικα καὶ ὅτι δὲν θέλομεν παῦσαι νὰ κάμνωμεν τοιαύτας ἀφθόνας καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. **Ἐυχόμεθα δὲ νὰ ἀκούσωμεν καὶ ἡμεῖς ταχέως γενναίας ἐπιχειρήσεις καὶ πράξεις τῶν ἀνδρείων τῆς Πατρίδος τέκνων, ἐκ τῆς ἀποφάσεως καὶ καρτερίας τῶν ὁποίων ἐξαργᾶτι πλέον ἢ βεβαία ἀποκατάστασις καὶ ἔνωσις τοῦ τόπου μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος.**»

⁴ Δὲς καὶ τὸ τί γράφει ὁ Μιτσοτάκις σὸ Δενδρινὸ στὶς 8 Αὐγ. 66 (Μουρέλλου 1650). Ὅσα γράφει ὁ Στ. Παπαδάκις στὰ Ἀπομνημονεῦματά του (σ. 27 καὶ ἀ.), ὅτι τάχα οἱ Ἡρακλειώταις δὲ συμφωνοῦσαν γιὰ νὰ κηρυχθῇ ἡ ἐπανάστασις, εἶναι γραμμένα ἀργότερα, μετὰ τὸ σκόπὸ νὰ ρίξουν σ' ἄλλους τὸ βᾶρος γιὰ τὸ ἀρχίνημα τῆς ἐπανάστασις, δὲ συμφωνοῦν ὁμοῦ μ' ἐκεῖνα, πού γράφει ὁ ἴδιος ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ σὲ διάφορες ἐπιστολὰς του. ἰδ. ἀν. 52² καὶ 80 ἔ).

⁵ ΓΑΚ. ἔ. ἀ.

⁶ Ὑπογράφουν: «Ὁ Πρόεδρος † Ἡγούμενος Νεόφυτος, † Καλλίνικος ἱερομ. Λογάβλης, Συνλ. Παπαδάκις, Παπᾶ Νικόλας Νταφότης, Παπᾶ Μ. Ταμιόλης, Πα-

λουσι) τὸν κ. Ἐμμ. Ἀσαριωτάκη διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ καὶ νὰ παραστήσῃ τὰς ἀνάγκας τοῦ τόπου κλπ.»

Γιὰ τὸ πνεῦμα, πού ἐπικρατοῦσε στὶς Ρεθιμιώτικες ἐπαρχίαι, χαρακτηριστικά εἶναι τὰ ἐξῆς, πού γράφει ὁ Γ. Καλοκαιρινός, πρόεδρος τῆς Ἑλλάδος στὸ Ρέθυμνο, πρὸς τὸ Σακόπουλο στὶς 18 Αὐγούστου 1866.¹ «Οἱ Χριστιανοί, ὡς ἄδεται, μέλλουσι γὰ συγκεντρωθῆσι σήμερον ἢ αὔριον εἰς τὴν Μονὴν Ἀρκαδίου, ὅπως συστήσωσι κυβερνητικὰ τινα προσωρινὰ μέτρα πρὸς περιορισμὸν τῶν ἀταξιῶν καὶ διαθέσωσι τάγματα καὶ σκοποὺς εἰς τὰ κατάλληλα μέρη. **Ὁ ἐνθουσιασμὸς αὐτῶν εἶναι μέγας καὶ, ἂν, ὡς τοὺς παριστάνωσιν, ἐφοδιασθῶσι μὲ τ' ἀναγκαῖα, θέλουσι ἐνθουσιασθῶν (sic) περισσότερον.**»²

Ἐν τῷ μεταξύ ἡ Γεν. Συνέλευσις εἶχεν εἰδοποιηθῆ γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ δευτέρου ἰστιοφόρου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Σύρου. Πρώτη φορὰ τοὺς εἶχαν γράφει μέσο τοῦ Ἐρρίκου Μοάτσου στὶς 7 Αὐγούστου, ἀπαγγέλλοντας στὴν ἐκκλησίαν τῆς 30 Ἰουλίου καὶ ὑποσχότανε νὰ τοὺς ἐνισχύσουν πολὺ γρήγορα μὲ πολεμοφόδια χρήματα κλπ.³ Καὶ ἀμέσως τὴν ἄλλη μέρα (8 Αὐγούστου) τοὺς γράφουν.⁴ «Συνεπεῖς πρὸς τὴν ὑποχρέωσίν μας Σᾶς εἰδοποιοῦμεν, ὅτι ἐφορτώσαμεν διὰ τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Νήσου ἐπὶ τοῦ Ἑλλ. «ἡ Εὐαγγελίστρια» τοῦ πλοιάρχου Γ. Π. Μαντᾶ, εἰς παραλαβὴν τοῦ κομιστοῦ τῆς παρούσης Ἄν. Μπουγιουκαλάκη 100 βαρέλια πυριτίδος 2274 ἄστες μολύβδου, τὰ ὅποια φροντίσετε νὰ παραλάβετε. Ὡς Σᾶς ἐγράψα-

πᾶ Νικηφόρος Βασιλάκις, Κ. Σφακιανάκις, Ἰωαν. Ν. Μούρελάκις, Χ' Γ. Τυλιανάκις, Δ. Δασκαλάκις, Γ. Μιχαλοδημητράκις, Ἐμμ. Μ. Λυράκις, Ἐμμ. Ν. Βελονάκις, Γ. Ν. Χλαμπουτάκις, Μιχ. Ν. Μαυρικιάκις, Ἐμμ. Καλιοτάκις, Μιχ. Γ. Πογιακίς, Ἄντ. Τζομέρτος, Ἰ. Μινοράκις, Χ' Νικ. Φουράκις. Οἱ ὀπλαρχηγοί: Καπετᾶν Κοκόλης Τυλιανάκις, Κων. Κοζυράκις, Ἐμμ. Α. Κοκκινάκις, Ἐμμ. Μυλιαράκις, Ἐμμ. Ν. Καζανάκις.

¹ ΑΥΕ.

² Τὴν ἴδια μέρα γράφει καὶ ὁ Σκουλούδης στὸ Δενδρινὸ (Νο 55 ΑΡΙΠΧ Νο 89) «Ἡ εἰδησις τῆς ἐλευσεως (τοῦ Μουσταφᾶ) δὲν ἐπτόησε ποσῶς τὸν λαόν, ὅστις διατελεῖ ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμόν, ὡς καὶ πρότερον. Ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἡσυχία. Ὁ Ὀθωμ. στρατὸς εὐρίσκεται ἤδη εἰς Κουσελιανά». Περισσότερο ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὸ δίδει τὸ πνεῦμα, πού ἐπικρατοῦσε στὰ Ρεθιμιώτικα, ἓνα γράμμα, πού στέλλουν ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο στὶς 17 Αὐγ. 1866, (Αἰὼν 2154) 25 Αὐγ. 66). «Πολλὰς θυσίας» ἀφελῶς λέγουσι, «μέχρι τοῦδε ἐκάμαμεν, πλὴν ὁ Θεὸς δὲν ἤθελε νὰ ἐλευθερωθῶμεν ἀκόμη. Ἀπαιτεῖ ἴσως νὰ θυσιάσωμεν νέας ἐκατόμβας, διότι ἔχομεν πολλὰς ἁμαρτίας. Γεννηθῆτω τὸ θέλημά του. Γάμος χωρὶς σφαχτὰ δὲν γίνεται».

³ Τὸ ἴδιο τὸ γράμμα δὲν τὸ ἔχομεν ὑπ' ὄψει μας, ἔχομεν ὅμως τὴν ἀπάντησιν ἀπὸ τὸν Κουρνά στὶς 12 Αὐγ. 1866. πού τὴν ὑπογράφουν οἱ Α. Μανουσογιαννάκις, Κ. Βολουδάκις, Π. Περίδης. (ΓΑΚ. ἔ. ἀ. 33). Γράφουν ὅτι ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἐπῆραν «τὴν ἀπὸ τῆς 7 τούτου» ἐπιστολὴν των καὶ προσθέτουν ὅτι οἱ ἀποστολεῖς μὲ ἓνα ἀτιμόπλοιο στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Σητείας στοὺς Καλοὺς Διμένας ἢ στὸν Πλακιά τοῦ Ἄγ. Βασιλείου θὰ ἦσαν ἀσφαλέστερες.

⁴ ΓΑΚ. ἔ. ἀ.

μεν ἕτερον πλοῖον ἀναχωρεῖ διὰ τὰ ἀνατολικά παράλια. Τὴν Τετάρτην ἐσπέραν ἀναχωρεῖ καὶ ἄλλο πλοῖον διὰ τὰ δυτικά παράλια καὶ θέλομεν ἐξακολουθεῖ ἐνεργοῦντες ἀποστολὰς ὑλικοῦ ἀφθόνους».

Κατόπιν προσθέτου. «Αἱ εἰδήσεις ἐκ Κων)πόλεως εἶναι λίαν εὐχάριστοι. *Ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνησις ἀναμειγνύεται ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν αἱ δὲ ἀγγλικαὶ ἐφημερίδες ὕψωσαν φωνὴν ὑπὲρ ἀδξήσεως τῶν ὀρίων τῆς Ἑλλάδος, συμπεριλαμβανομένης τῆς Κρήτης. Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Πατρίδος εἶναι βεβαία, ἐὰν ἐπιμένετε θαρραλέοι εἰς τὴν ὁποῖαν ἐχαράξετε ὁδόν. Φρονοῦμεν ὁμως ὅτι αἱ ἐπιφυλάξεις εἶναι καιρὸς πλέον νὰ λειψῶσι καὶ σαφῶς νὰ ἐκτεθῆ ἡ ἐπιθυμία τῶν Κρητῶν πρὸς ἔνωσιν μετὰ τῆς ἄλλης πατρίδος. Ἡ ἐν Σύρῳ ἐπὶ τῶν ἀποστολῶν Ἐπιτροπὴ».*

Τότε, κατὰ τὸν Περιδῆ,¹ «ἡ ἐν Συκιᾷ ἐπιτροπὴ καὶ λοιπὰ μέλη τῆς Συνελεύσεως περὶ τοὺς 60—ἐκεῖ «εἶχαν ἔλθει πλεῖστοι πληρεξούσιοι ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν διὰ νὰ μάθωσι τὴν πορείαν τῶν πραγμάτων»—ἐκρίναν, ὅτι ἀδύνατον ἀποβαίνει πᾶσα μετὰ τοῦ Διοικητοῦ καὶ τοῦ Σουλτάνου συνεννόησις καὶ ἀπερασίση νὰ ᾄθῃ ὁ κύβος, ἀφ' οὗ μάλιστα, ὡς εἶχον πληροφρονηθῆ καὶ οἱ ἐν Ἑλλάδι.. μὴ ἐξαιρουμένης καὶ τῆς Ἑλλ. Κυβερνήσεως,² εἶχον κηρυχθῆ ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως, παρεσκευάζοντο δὲ καὶ νὰ ἐνισχύσωσι καὶ ὑποστηρίξωσιν ἀντὶ πάσης θυσίας τὴν ἐπανάστασιν». «Συνῆλθον λοιπὸν πάντες οἱ πληρεξούσιοι ἐν Συμβουλίῳ καὶ κατόπιν πολυῶρου συσκέψεως προέβησαν εἰς τὴν ἀποκέρξιν τῆς κυριαρχίας τοῦ Σουλτάνου καὶ ἐκήρυξαν τὴν Ἐνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ

¹ ἔ. ἀ. 72.

² Ἀπὸ ἐδῶ φαίνεται, ὅτι στὴν ἀλόφασί τους νὰ κηρύξουν τὴν ἔνωσιν. ἐπιηρέασθησαν καὶ ἀπὸ τοὺς πατριώτες τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ τὰ στοιχεῖα πού δίδομεν τὸ ἐπιβεβαιώνουν αὐτό. Καὶ ἡ Ἑλλην. Κυβέρνησις εἶδαμεν (ιδ. ἀ. σ. 84) ὅτι ἀπὸ καιρὸ εἶχε ζητήσῃ περισσότερη δράση ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Κρητῶν, δὲ ξέρομεν ὁμως, ἂν τότε ἀκριβῶς εἶχεν ὑποδείξει νὰ κηρύξουν φανερά τὴν ἔνωσιν μετὰ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ ὅσο καὶ ἂν ἐπιηρέασθησαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἐκεῖνοι ἦσαν πού πρῶτοι ἐδημιούργησαν τὴν πατριωτικὴν ἀτμόσφαιρα ἐκεῖ, ἀφοῦ καὶ τὸν τόσο συνετὸ καὶ μετρημένο πατριώτη Μ. Ρενιέρη ἔκαμαν ὥστε νὰ γράφῃ στίς 11 Αὐγ 1866 στὸ Γιαγιτζή. «Ἐμπρός, ἔμπρός. Ὁ Θεὸς δὲν θὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἑλλάδα. *Ἡ Κρήτη ἐξύπνησε τὸν φαϊνόμενον νεκρόν*». (ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀρ. 28). Πόσο συνεργάζονται καὶ προσπαθοῦν νὰ κινήσουν τοὺς Κρητικούς οἱ Ἑλληνες πατριώτες σὲ ἐξέγερση, φαίνεται καὶ ἀπὸ ἓνα σημεῖωμα, πού βρῖσκειται σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ρενιέρη πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου τῆς 28 Αὐγ. 1866. «Ὅπως ἐγκαρδιωθῶν οἱ ἐν Κρήτῃ, φροντίσατε περὶ τῶν γενομένων ἀποστολῶν νὰ εἰδοποιήσετε τὸν ἐν Χανίοις κ. Ἰ. Ἰωαννίδην ἱατρόν. Τὸ δὲ πρὸς αὐτὸν γράμμα (περικλείετε) εἰς φάκελλον ἐπιγραφόμενον πρὸς τὸν κ. Ν. Σακόπουλον Πρόξενον τῆς Ἑλλάδος εἰς Χανιά τῆς Κρήτης». (ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀρ. 56). Προχωροῦν ὁμως τόσο, γιατί ξέρουν, ὅπως γράφει ὁ Μπογιατζόγλου πρὸς τὸ Μ. Ρενιέρη στίς 13 Αὐγ. 1866, (ΓΑΚ. ἔ. ἀ. ἀρ. 35), ὅτι «οἱ Κρητῆτες εἶναι λαὸς πολεμικὸς καὶ τολμηρὸς ὀλίγη συνδρομὴ ἐκ μέρους ἡμῶν καὶ πιστεύω ὅτι ὁ Θεὸς τῶν Χριστιανῶν δὲν θέλει τοὺς ἐγκαταλείψει».

τῆς Ἑλλάδος. Ἀμέσως συνετάχθησαν ὑπομνήματα δικαιολογητικά, εἰς τὰ ὁποῖα ἐγίνετο μνεῖα τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Σουλτάνου καὶ ἀπεστάλησαν εἰς τοὺς Προξένους.¹ Πραγματικὰ στίς 20 Αὐγ. ἰ. ἔ. ἔστειλαν «Ἐπαναστατικὴν Προκήρυξιν πρὸς τοὺς κ. Ἀντιπροσώπους τῶν Σεβ. Χριστ. Δυνάμεων». ² Ἀφοῦ ἐξιστόρησαν τὰ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 1821 ὡς τὴν ἀρχὴν τοῦ κινήματός των, ἀφοῦ περιέγραψαν μὲ μαῦρα χρώματα τὴν κατάστασιν τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης, καὶ ἀφοῦ διεξήλθαν ὅσα, ὅσα εἶχαν συμβῆ ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ κινήματος ὡς τότε—τὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸ Σουλτάνο, τὴν ἀπάντησιν τῆς Πύλης, τὴν προσφυγὴν τους στὰ ὄπλα, τὶς ἐνέργειαι τῶν Τούρκων καὶ τὴν ἐκρυθμὴν κατάστασιν, πού εἶχε δημιουργηθῆ στὸ νησί—καταλήγουν: «Διὰ ταῦτα, ἐμμένοντες καρτερικῶς εἰς τὸν ὄρκον ἡμῶν τοῦ 1821, ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὸ ἔθνικόν αἶσθημα τοῦ Ἑλληνικοῦ Μεγαλείου καὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἐνότητος καὶ ἐμπλεοὶ ἐλπίδος ἐκ τοῦ δικαίου τοῦ ἀγῶνος ἡμῶν, ἀπορρίπτομεν πᾶσαν προσφορὰν καὶ **θαρραλέως διακηρύττομεν** ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ὡς τὸν **μόνον ὁμόθυμον καὶ διαρκῆ πόθον ἡμῶν τὴν ἐνωσιν μετὰ τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος**, καθικετεύοντες τὸν παντοδύναμον Θεόν, τὸν ἀντιλήπτορα τῶν ἀδυνάτων καὶ ἡδικημένων, νὰ εὐλογῇ τὰ ὄπλα ἡμῶν διὰ πληρεστάτης ἐπιτυχίας».

Κατόπιν κατὰ τὸν Περίδην,³ «συνετάχθη ἐπίσημον ἔγγραφο, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνηγορεύετο ἀρχηγὸς ὁ Καλλέργης, ὅστις ἀπῆλαυε καὶ τῆς εὐνοίας τοῦ Ναπολέοντος».

Κατόπιν, «ἡ ἐπιτροπὴ ἀνῆλθεν εἰς Ἀσκύφου, ὅπου ἔλαβε χώραν μεγάλη συνάθροισις. . . Ἡ Ἐπιτροπὴ ἀνεκοίνωσεν εἰς τοὺς συναθροισθέντας τὰ ἐν Κανδάνῳ συμβάντα καὶ ἐξήτησε τὴν γνώμην ὄλων. Μετὰ μακρὰν συζήτησιν ἐν ὑπαίθρῳ ἀπεφασίσθη νὰ κηρυχθῆ ἐπανάστασις καὶ νὰ κτυπηθῆ ὁ ἐν Βρύσας Αἰγυπτιακὸς στρατός. Ἐτελέσθη μεγαλοπρεπεστάτη δοξολογία, ἠυλογήθη ἡ σημαία καὶ ἐκινήθησαν διὰ τὸν Ἀποκόρωναν».⁴

¹ Ἐτσι στίς 21 Αὐγούστου ὑπέγραψαν τὰ δυὸ ψηφίσματα γιὰ τὴν ἔ-

¹ Περίδην ἔ. ἀ. 74 ἔ.

² Ὡς ἐπαναστατικὴ προκήρυξις δημοσιεύεται στὸν Αἰῶνα τῆς 29 Αὐγ. 1866 (ἀρ. 2155) μὲ κατακλειδα. «Ἐγένετο ἐν Προσνέρω τῇ 16 Αὐγ. 1866», ἀπὸ ὅπου καὶ θὰ τὴν ἐπῆραν οἱ Κριάρης Γ' 165 ἔ.) καὶ ὁ Μουρέλλος (1653 ἔ.), ἂν δὲν τὴν πῆραν ἀπὸ ἄλλης διάμεσης πηγῆ. Στὸ ΑΡΠΧ. (Νο 93) ὁμοῦς τελειώνει τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὡς ἐξῆς: «Ἐγένετο ἐν Κουρνοπατήμασι τῆς Ἐπαρχίας Ἀποκορώνου τῇ 20 Αὐγ. 1866». Ἴσως νὰ εἶχε γίνει στὸ Μπρόσνερο στίς 16 Αὐγ. ἀλλὰ ὑπογράφηκε μονάχα στίς 20 στὰ Κουρνοπατήματα. Ἄλλωστε Κουρνάς, Πάτημα, Συκιᾶς ἀγόρι, Μπρόσνερο, δὲν ἀπέχουν καὶ τόσο πολὺ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Καὶ ἡ Γεν. Συνέλευσις τῆ μιᾶς μέρας θὰ ἦταν στὸ ἓνα μέρος καὶ τὴν ἄλλη στὸ ἄλλο, ἂν καὶ ὁ Περίδης μᾶς λέγει (σ. 70), ὅτι ἀπὸ τὸν Κουρνὰ εἶχε πάει «εἰς τὸ Ἀγόρι Συκιᾶς (καὶ) ἔστησε τὴν ἔδραν τῆς ἐντὸς ἀγροτικῶν καλυβῶν».

³ ἔ. ἀ. σ. 75. Γότε λοιπὸν—κατὰ τὸν Ψιλᾶκι (Γ' 900) στίς 26 Ἰουλ. ἰ. ἔ.—θὰ ἀποφάσιζαν νὰ τοῦ στείλουν τὸ ψήφισμα, πού ἀπὸ ἀρκετὸν καιρὸ εἶχαν ἐτοιμάσει (ἰδ. ἀν. σελ. 88 ἔ.).

⁴ Περίδην ἔ. ἀ. 77 ἔ.

νώση, πού τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἐστειλεν ἡ Συνέλευσις μόνο στοὺς Προξένους τῶν τριῶν Μ. Δυνάμεων.¹

Στὸ τελευταῖο τονίζουν: Ἐπειδὴ τὰ προνόμια, πού τοὺς ὑποσχέθηκαν, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἔνοπλες ἐξεγέρσεις τοῦ 1833, τοῦ 1841 καὶ τοῦ 1858, ποτὲ δὲν ἴσχυσαν πραγματικά· ἐπειδὴ ὁ Κρητικὸς λαὸς «κυβερνώμενος ὑπὸ τοῦ Κορραίου», δὲ μπορεῖ νὰ προσδεύσῃ· ἐπειδὴ ἡ Πύλη, ἀντὶ νὰ ἀπαντήσῃ ἱκανοποιητικά στὴν ταπεινὴ ἱκεσία, πού τῆς εἶχαν ὑποβάλλει οἱ ἀντιπροσώποι τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἀπ' ἐναντίας, ἀφοῦ ἐγένετο ἀπὸ στρατὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴ θάλασσα τῆς με πολεμικὰ πλοία, ἔδωκεν ἀρνητικὴ καὶ ἀπειλητικὴ ἀπάντησις· ἐπειδὴ κάτω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν ἐξουσία δὲν εἶναι ἐξασφαλισμένη ἡ τιμὴ, ἡ ζωὴ καὶ ἡ περιουσία τῶν Χριστιανῶν· ἐπειδὴ οἱ χριστιανικὲς οἰκογένειες ἐξασφαλίστηκαν ἢ στὴν Ἑλλάδα ἢ στὰ βουνά·² ἢ Γεν. Συνέλευσις πιστὴ στὴ θέλησις καὶ ἐπιθυμία ὄλου τοῦ λαοῦ ψηφίζει.³ «Α' Καταργεῖ διὰ παντός ἐπὶ τῆς νήσου Κρήτης καὶ πάντων τῶν προσαρτημάτων αὐτῆς τὴν τουρκικὴν ἐξουσίαν. Β' Κηρύττει τὴν ἀδιάσπαστον καὶ παντοεινὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης καὶ πάντων τῶν ἐσαρτημάτων αὐτῆς μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ὑπὸ τὸ σκήπτρον τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου τοῦ Α'. Γ'. Τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφίσματος τούτου ἀνατίθηναι εἰς τὴν ἀνδρείαν τοῦ γενναίου λαοῦ τῆς Κρήτης, εἰς τὴν συνδρομὴν τῶν δημοφύλων δημογενῶν καὶ πάντων τῶν φιλελλήλων, εἰς τὴν κραταίαν μεσολάβησιν τῶν προστατῶν καὶ ἐγγυητριῶν Μ. Δυνάμεων καὶ εἰς τὴν παντοδυναμίαν τοῦ Ὑψίστου. Ἐγένετο ἐν Σφακίοις τῇ 21ῃ Αὐγούστου 1866».

«Ἀπὸ τῆς ἡμέρας δὲ ταύτης, κατὰ τὸν Ἀνώνυμο τοῦ ΙΑΚ.⁴ χρονολογεῖται ἡ μετὰ ταῦτα καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως ἐπαναλαμβανομένη φράσις «Ἐνωσις ἢ θάνατος».

¹ Ὁ Σακόπουλος ὑπέβαλε καὶ τὰ δύο ψηφίσματα τῆς ἐνώσεως στίς 26 Αὐγ. σὺν τῷ Ὑπ. Ἐξ. καὶ στίς 28 τοῦ ἰδίου γράφει: «Ἐκ τῶν εἰρημένων ψηφισμάτων τὸ ἐν ἔπεμψεν ἡ Συνέλευσις εἰς μόνους τοὺς κ. κ. Προξένους τῶν τριῶν Μ. Δυνάμεων» Καὶ τὰ δύο βρισκονται σὺν ΑΥΕ. Ἐκείνου, πού ἐδόθη στοὺς Προξένους τῶν 3 Μ. Δυνάμεων, μετὰφραση ἀπὸ τὸ γαλλικὸ δημοσιεύει ὁ Κριαρὸς Γ' 176 ἔ., ἐνῶ τὸ ἄλλο τὸ δημοσιεύει ὁ Μουρέλλος σ. 1673 ἔ.

² Δὲς τί γράφει σχετικὰ ὁ Μισοτάκις σὺν Δευδρινῷ στίς 8 Αὐγ. 1866 (Μουρέλλου 1649). Καὶ ὁ Αἰῶν στίς 11 Αὐγ. ἔ. ἔ. (ἀρ. 2150) γράφει, ὅτι εἶχαν φθάσει στὴ Σύρον 600 Χριστιανοὶ καὶ στίς 18 τοῦ ἰδίου (ἀρ. 2152), ὅτι εἶχαν ἀποβίβασθῆ στὰ Κύθηρα 209 γυναῖκόπαιδα.

³ Αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιον καὶ στὰ δύο ψηφίσματα. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ψηφίσματος, πού διεκηρύχθη παντοῦ εἶναι πολὺ σύντομη. «Ἡ Γεν. Συνέλευσις τῶν Κρητῶν συμφώνως πρὸς τὸν ὄρκον τοῦ 1821 καὶ πρὸς τὸν γενικὸν πόθον ὄλου τοῦ λαοῦ ὑπὲρ τῆς ἐνόητος καὶ ἀνεξαρτησίας ὀλοκλήρου τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ἐγκρίνει καὶ ψηφίζει» (Μουρέλλου ἔ. ἀ.).

⁴ Σ. 17.

ΚΕΦ. Γ'. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΣΟΒΑΡΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

Στις 21 Αὐγ.—ἡμέρα πού ἐκηρϋχθηκεν ἡ ἔνωσις ἀπὸ τῆ Γ. Συνέλευσις—σύμφωνά με τὴν ἐκθεσὶ τοῦ Σακοπούλου τῆς ἴδιας ἡμέρας,¹ οἱ συν-αλλαγῆς εἶχαν πάσει παντοῦ, οἱ συγκατοικίες σιὰ πιδ πολλὰ μέρη εἶχαν διακοπῆ, ὅλοι γυρίζαν με τὰ ὄπλα τους, οἱ Ὀθωμανοὶ κατάστρεφαν τὶς ἰδιοκτησίες τῶν Χριστιανῶν, τοὺς ἀπειλοῦσαν καὶ τοὺς ὕβριζαν, «οἱ δὲ Χριστιανοί, ὅπου τοὺς (ἐπετρέπετο) νὰ φύγωσιν, ὅσον εἰς Ἡράκλειον καὶ Ῥέθυμνον, (ἐγκατέλειπον) τὴν νῆσον καὶ οἱ χωρικοὶ (μετέφερον) τὰς οἰκογενείας τῶν εἰς τὰ θρεῖνά μέρη διὰ νὰ τοὺς σώσωσιν ἀπὸ τὰς ὁρμὰς τῶν Ὀθωμανῶν». Ὑστερὰ λοιπὸν ἀπὸ αὐτά, μετὰ τὴν κήρυξιν τῆς ἔνωσις καὶ μετὰ τὴν ἀπόφασιν, πού ἐπῆραν οἱ Χριστιανοί, νὰ μὴν ὑποχωροῦν πιδ μπροστὰ τοὺς Τούρκους, ἦταν νὰ περιμένῃ κανεὶς σοβαρῆς συγκρούσεις ἀπὸ τὴ μιά στιγμὴ ὡς τὴν ἄλλη.

Φανερὰ πιδ οἱ φυσικοὶ ἡγέτες τῶν Κρητικῶν—ἀρχηγοὶ καὶ κατεταναῖοι—ἄρχισαν νὰ μαζεύουν γύρω τους, ὅσο μπορούσαν περισσότερους πολεμιστοὺς.

Ἡ Γεν. Συνέλευσις, με τοὺς σπουδαιότερους παράγοντες τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν, κατέβηκε τότε—24 Αὐγούστου—ἀπὸ τ' Ἀσκύφου στοὺς Κάμπους τῆς Κυδωνίας. Ἀρκετοὶ Σφακιανοὶ πῆγαν μαζί ὑπὸ τὸ γέρω Ἄν. Μανουσογιαννάκι τὸν Ἀ. Δασκαλογιάννη—Τσελέπη, τὸν Π. Μοράκη κ. ἄ.² Ἀφοῦ καὶ οἱ Κωσταρὸς, Μαθιὸς Μυλωνογιάννης, Α. Σήφακας κ. ἄ. ἐμάζωσαν γύρω τους τοὺς πιδ πολλοὺς Ἀποκορωνιώτες, ἄρχισαν ὅλοι μαζί νὰ πιέζουσι τὸν Αἰγυπτιακὸ στρατό, πού ἦταν στρατοπεδευμένος στὶς Βούσες, γιὰ νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ γυρίσῃ πίσω στὰ Χανιά.³

Εἰς τὸ ὅ τι ἔγινε τότε ἐπαιξαν σπουδαῖο ὄλοο οἱ βλέψεις, πού εἶχε τότε ἡ Αἴγυπτος γιὰ τὴν Κρήτη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ τῆς θέσις, πού ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια τὴν εἶχε φέρει καὶ σὲ στενώτερη οἰκονομικὴ καὶ ἐκπολιτιστικὴ ἐπαφὴ με τὴ χώρα τοῦ Νεῖλου,³ τὸ 19ο αἰῶνα ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς εἶχεν ἐπιδιώξει καὶ εἶχε κοπορθώσει γιὰ ἄρκετὸν καιρὸ καὶ νὰ πάρῃ τὴν Κρήτην στὴν ἐξουσία του. Τὸ 1840 ὅμως ἡ Ἀγγλία, ἐπειδὴ ἡ ἐπιρροή

¹ ΑΥΕ.

² Πρβλ. Ψιλάκι Γ' 904 ἔ. 911 ἔ., πού τὸν ἀκολουθοῦν ὁ Μουρέλλος 1674 ἔ. καὶ ὁ Κριάρης Γ' 178 ἔ. Καὶ ὁ Ἄνων. ΙΑΚ. γράφει: «Μετὰ ταῦτα ἡ Συνέλευσις τῶν ἐπαναστατῶν μετέβη εἰς τὸ χωρίον Κάμπους καὶ περὶ αὐτὴν συνηθορίζοντο πάντες οἱ ἐπαναστάται ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς Α. Πωλογιαννάκιν καὶ Κωσταρὸν Βολουδάκιν».

³ πρβλ. Glotz Hist. Grecque I. 45 ἔ. 149 ἔ. 183, 280 κ. ἔ.

τῆς Γαλλίας στήν Αἴγυπτο, εἶχεν ἀρχίσει νά θέτη σέ κίνδυνο τήν ἰδική της στήν ἀνατολ. Μεσόγειο, κατώρθωσε νά γυρίσῃ στήν Πύλη ἢ Κρήτη.¹

Τό 1866, ὅποτε ἐπλησίαζε πιά νά τελειώσῃ ἡ διώρυγα τοῦ Σουέζ, ὁ Ἰσμαήλ τῆς Αἰγύπτου, ἀλλά καί ἡ Γαλλία, ἐσκέπτονταν τήν ἐξαιρετικὴ σημασία, πού θά εἶχε καί γιὰ τοὺς δύο τους, ἂν θά ἔπαιρνε πάλι ἡ Αἴγυπτο τήν Κρήτη τῆ σπουδαιότητα τῆς Σούδας γιὰ τίς βλέψεις των καί ὁ πῶ ἀπλοϊκός τὴν ἀντιλαμβάνοταν.² Ὅταν λοιπὸν ἡ Πύλη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποχώρησι τῆς στὸ Ρουμανικὸ ζήτημα, ἐζήτησε καί ἔστειλεν ὁ Ἰσμαήλ τὸ Σαχίν μὲ στρατὸ στήν Κρήτη, ὁ ἀντιβασιλεὺς ἐνόμισεν, ὅτι ἡ ἐποχὴ ἦταν κατάλληλη, γιὰ νά ἐξυληρευθῆ τίς ἰδιαίτερες βλέψεις του. «Δὲν ἀγνοεῖτε, γράφει στίς 28 Ἰουλίου στὸ Σαχίν,³ ὅτι παρὰ τὴν κοινότητα τῆς πολιτικῆς μας μὲ τὴν Ὀθωμ. πολιτικὴν, εἴμεθα ἐνίστο ὑποχρεωμένοι νά προσαρμόζωμεν τὰς πολιτικὰς ἐνεργείας μας πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας». Καί λίγες μέρες ἀργότερα στίς 2 Αὐγ.—δίδει ὠρισμένες ὑποδείξεις σαυτὸν γιὰ τὴν στάση,⁴ πού ἔπρεπε νά κρατήσῃ στήν Κρήτη. «Θά σᾶς εἶμαι ὑπόχρεως, γράφει, ἂν κατορθώσετε νά ἀποφύγετε τὴν ἐνοπλὴν σύρραξιν. Δύνασθε ἀκόμη νά χρησιμοποιήσετε προύχοντιας ἔχοντας ἐπιρροήν, ἢ ἄλλα πρόσωπα ἐκτιμώμενα, διὰ νά συνδιαλλαγῆτε μετὰ τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐπαναστατῶν δίδοντες εἰς αὐτοὺς ἐν ἀνάγκῃ χρήματα, ἢ, ἐὰν εἶναι ἀρκετὸν αὐτό, περιοριζόμενοι εἰς ἀλεϊλάς. Ἐὰν ὅμως παρὰ ταῦτα δὲν ὑπάρχῃ τρόπος πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ πολέμου, πολεμήσατε. Εἶμαι ὅμως βέβαιος ὅτι καί εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν θά ἐνεργήσητε κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νά προσελκύσετε τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ πληθυσμοῦ». Σύμφωνα μὲ τίς ὁδηγίαις αὐτῆς ὁ Σαχίν, ὅταν ἐβγήκε στὸν Ἀποκόρωνα, ἐζήτησε νά ἐρθῇ σὲ συνεννόησιν μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ. Ἐδῶκε χρήματα σὲ διάφορες ἐκκλησίαις καί ἐζήτησε νά στείλῃ ἡ ἐπιτροπὴ ἀνθρώπους τῆς ἐμπιστοσύνης των γιὰ νά συνεννοηθοῦν μαζί του.⁴ Ραδιοῦργίαι ὅμως τοῦ Γ. Διοικητοῦ καί οἱ κι-

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 14.

² Ὁ Σακ. γράφει στίς 21 Αὐγ. πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξου. «Τινὲς φρονοῦσιν, ὅτι ὁ Πρόξενος τῆς Γαλλίας κ. Derché, ὅστις εἰς στενάς σχέσεις μετὰ τοῦ Σαῖν - πασᾶ εὐρίσκειται, ὑποβοηθεῖ αὐτὸν εἰς τὰ σχέδιά του. Πιθανὸν εἶναι, ὅτι ἡ Γαλλία ἐπιθυμεῖ, ὥστε ἡ Κρήτη νά ὑπάρχῃ ὑπὸ τὸν Ἀντιβασιλεῖα τῆς Αἰγύπτου μᾶλλον, διότι δὲν εἶναι παράδοξον καί ἡ ἴδια νά ἔχῃ πλάγιά τινα πρὸς τοῦτο συμφέροντα ἔνεκα τῆς σπουδαίας θέσεως, ἣν ἡ Κρήτη μετὰ τὴν διώρυξιν τοῦ Ἰσθμοῦ τοῦ Σουέζ θέλει λάβει διὰ τὸν εὐρύχωρον καί ἀσφαλῆ λιμένα τῆς Σούδας καί διὰ τὴν κεντρικὴν θέσιν της».

³ Δυστυχῶς τὸ ἴδιον τὸ ἔργο τοῦ Α. C. Politis. Un projet d' Alliance entre l' Egypte et la Grèce en 1867, Le Caire 1931, δὲ μπόρεσα νά τὸ δῶ· γιὰ τοῦτο δα-νεῖζομαι τὰ πῶ κάτω ἀπὸ τὸ Μουρέλλο 1877 ἔ.

⁴ Ὁ Σακ. γράφει στίς 21 Αὐγ. πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξ. «Κατὰ τὴν περιουσίαν του ἔκαμεν (ὁ Σαχίν), ἵνα ὁ τόπος ζητηθῆ τὴν εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ Αἰγ. Ἀντ)λέως ἐπινοδοῦν του· μάλιστα.. ἂν πιστεύσῃ τις εἰς τὸν... Γρ. Ἀριστάρχην, ὁ Σαῖν πασᾶς διένειμε καί χρήματα μεταξύ τινων ἐκ τῶν ἐχόντων ἐπιρροήν». Πρβλ. καί Στίλμαν

νήσεις τοῦ Αἴγ. στρατοῦ καὶ ἄλλα ἔκαμαν τοὺς Κρητικούς νὰ δυσπιστήσουν καὶ νὰ ἀνακαλέσουν τοὺς ἀντιπροσώπους, ποὺ εἶχαν στείλει. Ὁ Σαχὶν τότε ἐζήτησε νὰ ἐπιτύχη τὸ σκοπὸ του μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων καὶ ἐπειδὴ ὁ Darclé δὲν εἶχε συμπάθειες μεταξὺ τῶν Κρητικῶν, ἐζήτησε τὴν ἐνίσχυση τοῦ Δενδρινοῦ, τοῦ Στίλμαν, καὶ τοῦ Σακοπούλου. Ὁ Στίλμαν ἔδωσε τότε συμβουλὴ στὸ Σαχὶν νὰ μὴ στείλῃ στρατὸ στὸ Σέλινο, ὅπως τοῦ ζητοῦσεν ὁ Ἰσμαήλ, καὶ ἔγραψε σχετικὰ μὲ τὶς ἐνέργειες αὐτῆς τοῦ Σαχὶν στὸ πρεσβευτὴ τῶν Ἡν. Πολιτειῶν, ποὺ ἔμενε στὴν Πόλη, ἐνῶ οἱ Δενδρινὸς καὶ Σακοπούλος ἀνεκοίνωναν στὶς προϊστάμενες ὑπηρεσίες τῶν ὅτι τοὺς εἶχεν ἐμπιστευθῆ ὁ Σαχὶν.¹

Τέλος, ὅταν ἄρχισε πὰ ἡ πίεση τῶν ἐπαναστατῶν νὰ γίνεται μεγαλύτερη, ὁ Σαχὶν ἐζήτησε τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων. «Χθές, γράφει ὁ Σακ. στὶς 28 Αὐγ. στὸ Ὑπ' Ἐξ, ἔλαβον συνέντευξιν μετὰ τοῦ εἰρημένου πασᾶ εἰς τὸ στρατόπεδόν του, ὅστις πάλιν μ' ἐπανέλαβε τὰς ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν συμπάθειάς του· ὅτι αὐτὸς θέλει προσπαθῆσαι ν' ἀποφύγῃ πᾶσαν μετ' αὐτῶν σύγκρουσιν, ἐκτὸς ἐὰν ἀναγκασθῆ ὑπὸ τῶν ἰδίων, διότι ἐπιθυμῶ νὰ φήσῃ καλὰς ἀναμνήσεις εἰς τὸν τόπον. Φρονῶ δ' ὅτι ἡ ἰδέα, ἣν ὁ εἰρημένος πασᾶς ἔχει τοῦ νὰ ἐπανεέλθῃ ἡ Κρήτη εἰς τὸν Ἀλέα τῆς Αἰγύπτου, συμφέρει νὰ ὑποθάλπηται, διότι οἱ Κρητῆς ἐπὶ τοῦ παρόντος θὰ τὸν ἔχουν ἀντὶ ἐχθροῦ φίλον, καὶ κατόπιν, ἂν τὰ πράγματα λάβωσι τροπὴν δυσᾶρεστον, δύνανται νὰ ἔχωσιν ἐν καταφύγιον τῷ ἐξέφρασα ὅσα ἔκρινα κατάλληλον, ἵνα τὸν ἐνισχύσω εἰς τὴν ἰδέαν του αὐτὴν εἰπὼν, ὅτι ὁ τόπος ἀνακαλεῖ μετ' εὐγνωμοσύνης τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὑπὸ τὸν Ἀλέα τῆς Αἰγύπτου εὐρίσκετο, καὶ ὅτι ὑπ' αὐτὸν καὶ σήμερον ἠθέλεν εὐδαιμονήσῃ κλπ. Εἰς ταῦτα εὐχαριστηθεὶς μοὶ εἶπεν, ὅτι ἡ Αἴγυπτος ὑλικὸν συμφέρον δὲν θὰ ἔχη ἀπὸ τὴν Κρήτην, ἐπιθυμῶ ὅμως νὰ φανῆ χρήσιμος εἰς τὸν τόπον καὶ νὰ δεῖξῃ εἰς τὴν Εὐρώπην πατρικῶς φερομένη πρὸς τὸν χριστ. λαόν ὅτι εἶναι κυβέρνησις φωτισμένη, ὅτι ὁ Ἀντιλεὺς τῆς Αἴγ. ἐπανερχομένης τῆς νήσου ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν του, θέλει δαπανήσῃ μεγάλας ποσότητας χρηματικὰς πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν πόρων τῆς Κρήτης, ὅτι ἄλλην μεταβολὴν ἢ βελτίωσιν τύχης ἢ νήσου δὲν δύναται σήμερον νὰ ἐλπίσῃ, καθότι ἡ μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσις τῆς εἶναι ἀδύνατος, ἀντικειμένη εἰς τὴν ἀκεραιότητα τῆς Τουρκίας, τὸν ἀναπόφευκτον τοῦτον ὄρον ἐφ' οὗ ἡ ἰσορροπία τῶν Δυνάμεων στηρίζεται· ἐνῶ τὸ νὰ δοθῆ εἰς τὸν Ἀλέα τῆς Αἴγ. εἶναι εὐκατόρθωτον, διότι πάλιν ὑπὸ τὴν Αὐτοκρατορίαν τὴν Ὀθωμανικὴν μένει καὶ διότι ἡ Πύλη ὄχι μόνον ὠφέλειαν ἐξ αὐτῆς δὲν ἔχει ἀλλὰ καὶ δαπάνας

ἔ. ἄ. 937. Ἐκεὶ γράφει, ὅτι καὶ ἡ Πύλη ἦταν σύμφωνη σαυτὸ καὶ δίδει καὶ τοὺς ὁ-
 ρούς τῆς συμφωνίας. Γιαυτὴ τὴ συμφωνία ἔγραψε καὶ στὸ Levant Herald, ἴσως ὁ
 ἴδιος ὁ Στίλμαν ἕνα ἀπόσπασμα αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος βρῖσκει κανεὶς καὶ στὸν
 Αἰῶνα ἀρ. 2155 τῆς 29 Αὐγ. 1866. *18. καὶ ἀνωτ. σ. 120.

¹ Στίλμαν. ἔ. ἄ. 942.

καὶ περισπασμούς· ὅτι τοῦτο κατορθοῦται εὐκόλως ἂν, ἐρχομένου τοῦ Μουσταφᾶ πᾶσα καὶ προσβαλόντις διὰ τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐπαναστάτας (πράγμα ἀναποφρευκτόν), οἱ Κρήτες ἐπικαλεσθῶσι τὴν προστασίαν καὶ τὴν μεσολάβησιν τοῦ Ἀντιβασιλέως τῆς Αἰγύπτου· ὅτι μάλιστα πιθανόν εἶναι καὶ αὐτός οὗτος νὰ εἴδῃ αὐτοπροσώπως εἰς Κρήτην. Δὲν μοὶ ἀπέκρυψε τὴν κατὰ τοῦ Ἰσμαήλ πᾶσα δυσφοροειδίαν του, ὃν θεωρεῖ, ὡς θαυματοργησάντα αὐτόν, ὅταν ἐξῆλθεν ὁμοῦ εἰς Ἀποκορώνα, καὶ διὰ τοῦτο οἱ Χριστ. ἐδυσπίστησάν προς αὐτόν. Μοὶ προσέθηκεν, ὅτι ζητηθεῖς πολλῶς παρὰ τοῦ Ἰσμαήλ πᾶσα νὰ δώσῃ μέρος τοῦ στρατοῦ, ἵνα τὸν πέμψῃ εἰς Σέλινον, ἀπεποιήθη, προς δὲ ὅτι *παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ ἰδίου Ἰσμαήλ πᾶσα ἀνακαλεῖ τὸν εἰς Ἀποκορώνα Αἰγ. στρατόν, ὡς σταθμεύοντα εἰς μέρος μὴ ὑγιεινόν*· ὅτι περιμένει ἀκόμη δύο συντάγματα Αἰγ. στρατοῦ ἐκ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ νῦν υπάρχοντος, ὅτι καὶ ὁ Μουσταφᾶς θὰ φέρῃ ἐν σῶμα ἐκ Κων/λεως, εἰς τρόπον ὥστε 35 χιλ. στρατοῦ θὰ συγκεντρωθῇ ἐνταῦθα (οὕτω δ' ἀδύνατον νάντισταθῶσιν οἱ Κρήτες). Τέλος μοὶ συνεκεφαλαίωσε τὰς ἰδέας του εἰς τὰ δύο ταῦτα 1) *νὰ ζητησῶσιν οἱ Κρήτες τὴν μεσολάβησιν τοῦ Ἀντιλέως τῆς Αἰγ.* καὶ 2) *νὰ ζητήσουν οἱ Πρόξενοι, ὥστε ὁ Αἰγυπτιακὸς στρατὸς νὰ μὲνῃ ὡς φρουρὰ εἰς τὰς τρεῖς πόλεις.*

Οἱ ἐπαναστάταις τότε παίροντας θάρρος ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνωνται γύρω ἀπὸ τὸ στρατόπεδον τῶν Αἰγυπτίων στὶς Βρύσες. Ἐκεῖνοι θέλοντας νὰποφυγουν τὴ σύγκρουση, τοὺς ἀφήξαν καὶ ἐλλησιάσαν τόσο, ὥστε τοὺς ἔκοψαν καὶ τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὴ βρύση, ἀπὸ ὅπου ἔπαιρναν νερό.¹

Ἀπὸ τὶς 28 Αὐγ. εἶχαν ἄρχισαι οἱ Χριστιανοὶ νὰ πυροβολοῦν τοὺς Αἰγυπτίους, καὶ «τόσον θάρρος ἔλαβον οἱ ἐπαναστάται, ὥστε δύο εἰσεπήδησαν ἐντὸς τοῦ στρατοπέδου τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλὰ δυστυχῶς ἔγιναν θύματα τῆς τόλμης των, διατροπηθέντες ὑπὸ τῶν σκοπῶν διὰ τῆς λόγχης».² Ὁ φόνος τῶν ἐξερέθισε περισσότερο τοὺς Χριστιανούς καὶ οἱ Αἰγυπτίαι ἀναγκάσθησαν νὰ ἀντιπυροβολοῦν γὰ νὰ τοὺς κρατοῦν σάποσταση.

¹ Ὁ Βουγιουκαλάκις γράφει ἀπὸ τὸν Ἀλίκαμπο στίς 29 Αὐγ. προς τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου: «Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀποκορώνου ἀπὸ τῆς χθὲς περικυκλώσαντες οἱ ἡμέτεροι τὸν ἐν Βρύσας ἐστρατοπεδευμένον ἐχθρὸν προκαλοῦσιν αὐτὸν εἰς συμπλοκὴν καὶ σήμερον ἀπὸ τῆς πρωΐας ἐξακολουθοῦσιν οἱ πυροβολισμοὶ ἐναντίον τῶν κατεσκηνομένων ἐχθρῶν, οἵτινες ἅπας ἵνα σώσωσιν ἀπόσπασμά τι ἐρχόμενον εἰς ἐπακουρίαν τῶν ἠναγκάσθησαν νὰ ἀποστείλωσι δύο λόχους ἐμποδίζοντες τὴν ὁρμὴν τῶν ἡμετέρων, διὰ βομβῶν». Καὶ ὁ Ἄνων. Ἰστ. τοῦ ΙΑΚ. στή σ. 17 ἔ. γράφει. «Κατὰ τὴν αἰφνιδίαν προσβολὴν ἐφανεύθησαν ὁ ἀξιωματικὸς τοῦ ἀποσπάσματος ὁ ὁδηγὸς αὐτοῦ ἐντόπιος Ὄσωμ. Μπάδρης καὶ τινες στρατιῶται, οἱ λοιποὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀνθέξωσιν ἐτράπησαν εἰς ἄτακτον φυγὴν, ἐνῶ δὲ κατεδιώκοντο ἐκ τοῦ πλησίον καὶ ἦτο βεβαία ἡ τελεία καταστροφὴ αὐτῶν, ἀπαντᾶται μὲ ἕτερον ἀπόσπασμα ἐπίσης Αἰγυπτίων ἔκ Καλυβῶν ἀνερχόμενον καὶ συνοδεῦον τροφάς καὶ ἄλλα ἐφόδια διὰ τὸν ἐν Βρύσαις στρατόν. Πάσαντα καὶ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ παρασυρθὲν ἐν τῷ ρεύματι τοῦ καταδιωχομένου εἰς φυγὴν ἐγκατέλειπεν τὰ ὅσα συνώδεον ἐφόδια».

² Ἄνων. ΙΑΚ. σ. 28 σημ. 24.

Ὁ Σαΐν ἐπερίμενε 29 καὶ 30 Αὐγ. μετὰ τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ ἤρχονταν οἱ ἀντιστασεις τῶν προξένων στρῶς Χριστιανούς· ἀπὸ ὁμοῦ πέρασε καὶ ἐκείνη ἡ μέρα χωρὶς νὰ ἐλθουν, ἐξήγησε νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τοὺς ἐπαναστάτας γιὰ νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ ἀποσυρθῇ στὶς Καλύβες.

Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν ἔχοντας τὸ φόβο, ὅτι ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή θὰ ἐρχονταν ἐπιτιμῆς ἀπὸ τὰ Χανιά, ἀπήντησαν στὸ Σαΐν στὶς 31 Αὐγούστου, ὅτι θὰ μπορούσε νὰ φύγῃ μετὰ τὸ στρατὸ τὸν ἀνενόχλητος, ἀλλὰ τὴν ἴδια μέρα τὴν ἄλλη — 1 Σεπτεμβρίου — θὰ ἔπρεπε νὰ στείλῃ ζῆα καὶ ἀνθρώπους χωρὶς στρατὸ γιὰ νὰ παραλάβουν ὅτι πράγματα θὰ ἔμεναν στὸ στρατόπεδο.¹ Ὡς ἐγγύηση ἔδωκαν ἀπὸ 10 ὁμήρους ὁ καθένας.² Οἱ Χριστιανοὶ ὁμοῦ, μόλις ἐφυγεν ὁ στρατός, ἐμπήκαν στὸ στρατόπεδο καὶ ἀρπάζαν ὅ,τι βρῆκαν μέσα αὐτό, ἐνῶ ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐχτύπησαν τὴν ὀπισθοφυλακὴ τοῦ Σαΐν. Ἔτσι ἐγίνε συγκρούση, ὅπου φαίνεται ὅτι σκοτώθηκαν καὶ ἀρκετοὶ ἀρρωστοὶ καὶ νοσοκόμοι ὀθωμανοί.³ Ὁ ἀπολογία-

¹ Πρβλ. Περίοδ. ἔ. ἀ. 80 ἔ. καὶ Ψιλάκι Γ' 914. Τὰ ἐγγραφα, πού ἀντήλλαξαν ὁ Σαΐν μετὰ τῆ Γ. Συνέλευση δημοσιεύονται καὶ ἀπὸ τὸν Κριάρη (Γ' 181 ἔ.) καὶ ἀπὸ Μουρέλλο (1679 ἔ.).

² Γιὰ τοὺς ὁμήρους γράφει ὁ Σακ στὸ Ὑπ. Ἐξ. ὅτι οἱ ἐξ ἡ ἀπὸ τοῦ 10 εἶχαν δραπετεῦσαι, ἐνῶ οἱ ἄλλοι 4 ἦσαν μέσα σὲνα πλοῖον ἀγκυροβολημένο στὴ Σούδα. Γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ὁμήρων, πού δὲν εἶχαν πάθει τίποτε ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, εἶχε γράψει καὶ ἡ Γεν. Συνέλευση στοὺς Προξένους στὶς 8 ἴβριου 1866.

³ Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἄνω. ΙΑΚ. ἔ. ἀ. κ. ἔ. καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. σὲ Ὑ. Γ. στὶς 5 ἴβριου. Κατὰ τινὰς ἐπιστολάς ἐκεῖθεν ἀλληλοδιαδόχοι μάχαι εἰς Βάμον καὶ Βρύσες.. συνεκροτήθησαν ἀπὸ τῆς 28 μέχρι τῆς 31 Αὐγούστου. Ἐν τῇ πρώτῃ τῇ ἐν Βάμω οἱ Χριστιανοὶ ἐπέπεσαν αἰφνης κατὰ Αἰγ. στρατοῦ, ὄντινα εἶδρον ἀνέτοιμον, ἐφόγευσαν περὶ τοὺς 400 χωρὶς ἐξ αὐτῶν οὐδεὶς νὰ πάθῃ. Τὴν δὲ 29, 30 καὶ 31 ἐπέπεσαν κατὰ τοῦ ἐν Βρύσες ἐστρατοπεδευμένου καὶ πολλὴν βλάβην τῷ ἐπροξένησαν· αἱ μάχαι αὗται ἦσαν πεισματωδέσταται, διότι οἱ Χριστιανοὶ ἀνέβησαν εἰς τὰ χαρακώματα τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἀνέτρεψαν ἐν πυροβόλον τοῦ ἐχθροῦ. Χριστιανοὶ ἐφονεύθησαν μόνον δύο ἐπληρωθήσαν ὀκτώ. Οἱ Χριστιανοὶ ἐξαντλήσαντες τὰ πολεμοφόδια τὸν ἐδέχθησαν τὴν προταθεῖσαν ἀναχωρήν, ἣν δυστυχῶς οἱ Χριστιανοὶ δὲν διετήρησαν ἐπιπεσόντες καὶ λαφυραγωγῶσαντες τὴν ἀποσκευὴν τοῦ στρατοῦ... Καὶ στὶς 11 ἴδ. μην. γράφει πάλιν ὅτι «300-400 Αἰγ. συνοδευόντες μερικοὺς ἀσθενεῖς συναντήθησαν μετὰ ἐπαναστάτας καὶ πυροβολήσαντες κατ' αὐτῶν ἤλθον εἰς συμπλοκὴν καθ' ἣν ἐφονεύθησαν ἀσθενεῖς τινες... Ἡ ἦτα, ἣν ὑπέστη (ὁ Αἰγ. στρατός) εἶναι πρωτοφανὴς καὶ ἀνεξήγητος, ἡ νίκη μοναδικὴ καὶ ἐπωφελὴς διὰ τοὺς Χριστιανούς» βεβαιώνει ὅτι ἐσκοτώθησαν 700 Αἰγ. καὶ συνεχίζει: «ὀλόκληρον τὸ στρατόπεδον, ὡς εἶχεν, ἔμεινε εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Χριστιανῶν, πολεμοφόδια τροφαὶ ζῆα ὄπλα, 600 περίπου, ὄχι πυροβόλα» ὑπολογίζει τὴν ἀξία ὄλων αὐτῶν σὲ 600-800 χιλ. γρόσια ἢ καὶ ἑκατομμύριον ὀλόκληρον καὶ προσθέτει, ὅτι ὁ Αἰγ. Ὑπουργός Ἰσμαήλ, ἀδελφός τοῦ Α. Φ. Παπαδάκι, τοῦ εἶχε μιλήσει μετὰ πικρία κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, γιὰ τὴν χτυπήσει ἀσθενεῖς ὀθωμανοὺς καὶ Αἰγυπτίους, πού ἦσαν ἀνίκανοι γιὰ νὰ πολεμήσουν. Καὶ ὁ Ἄνω. τοῦ ΙΑΚ. δίδει τραγικὰς λεπτομέρειες γιὰ τὴν σφαγὴ τῶν ἀσθενῶν. στὴ σημ. 24 ὥστε δικαιολογίαι δὲ χωροῦν ἐδῶ, καὶ καλὰ θὰ ἦταν ἂν οἱ γενναῖοι πολεμιστῆς μᾶς ἂν ἐπρόσθεταν σὲ παρόμοια πράγματα, πού κηλιδώνουν τὴν τόσο ἐνδοξὴ ἱστορίαν τοῦ νηιοῦ μᾶς.

σμός όλων αὐτῶν τῶν ἡμερῶν ἦταν δύο νεκροὶ Χριστιανοὶ — αὐτοὶ ποὺ ἐπῆδησαν μέσα στὸ στρατόπεδο τῶν Αἰγυπτίων — καὶ ὀκτὼ τραυματίες. Αἰγύπτιοι ὅμως ἐσκοτώθησαν πολλοί. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἐπῆραν καὶ 600 ὅπλα οἱ Χριστιανοί. Ἡ εὐκολὴ αὐτὴ νίκη ἔδωκε μεγάλο θάρρος στους Κρητικούς καὶ τοὺς ἐνέπνευσε ἐξαιρετικὴ αὐτοπεποίθησι.¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ Τούρκοι λυσσασμένοι ἀπὸ ὅ,τι εἶχε γίνει, ἐσκότωναν «ἀδιακρίτως πάντα Χριστιανὸν ὅπου τὸν ἀπῆντων. Ὑπὲρ 50 ἐφόνευσαν μόνον εἰς τὰ περὶχωρα τῆς πόλεως τὰς τελευταίας ἡμέρας,»² γράφει ὁ Σακ. στὸ Ὑπ. ἔξ. στίς 4-9-66.

Στὸν τόσα φανατισμὸ ὅμως τῶν Τούρκων εἶχαν συντελέσει καὶ ὅσα εἶχαν γίνει σχεδὸν τὶς ἴδιες μέρες στὸ Σέλινο. Ἐκεῖ ὅπως γράφει, ὁ Σακ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. στίς 4-9-66, εἶχαν γίνει «πολλαὶ ἀψιμαχίαι ἀπὸ τῆς 16 Αὐγ. καὶ ἐφεξῆς, τὴν δὲ 28 ἰ. μ. ἐγένετο μάχη πεισματώδης, εἰς ἣν ὑπὲρ τοὺς 100 Ὀθωμανοὶ ἐφονεύθησαν.»

Στὰ ὑψώματα τοῦ Σταυροῦ εἶχαν μαζευτῆ ἄρκετοὶ γύρω ὑπὸ τοὺς Κριάρη Κ., Κορκίδη κ. ἄ. Σύμφωνα καὶ μὲ τὶς ὁδηγίες, ποὺ εἶχαν ἀπὸ τὴ Συνέλευση, ἀπόφευγαν νὰ χτυποῦν τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ καί, ὅταν ἐκείνοι ἐδοκίμαζαν νὰ τοὺς βγάλουν ἀπὸ τὶς θέσεις των, τοὺς ἀπέκρουαν ἀποφασιστικά.

Ἐκεῖνες τὶς μέρες ἦρθε καὶ δεῦτερο ἰστιοφόρο μὲ πολεμοφόδια καὶ ἐθελοντὲς στὴν Κίσαμο. Στίς 25 Αὐγούστου ἰ. ἔ. ἄρκετοὶ Ριζίτες παραλάμβαναν τὰ πολεμοφόδια ἀπὸ τὸ Ροδοποῦ καὶ τὴν ἴδια μέρα τὸ βράδυ μαζί μὲ τοὺς ἐθελοντὲς καὶ τὸ Χ' Μιχάλη, ποὺ τοὺς περίμενε στ' Ἀλικιανοῦ, ἤρχονταν στὸ Σκινέ.

Ἐκεῖ τὸ ἴδιο βράδυ ἦρθε γράμμα ἀπὸ τὸ Σέλινο γιὰ νὰ πᾶν νὰ τοὺς ἐνισχύσουν. Τὴν ἄλλη μέρα μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔφυγαν γιὰ ἐκεῖ καὶ στίς 27 ὁ Χ' Μιχάλης, ἀφοῦ μοίρασε τὰ πολεμοφόδια τράβηξε καὶ ὁ ἴδιος μὲ τὰ παλικάρια του γιὰ τὸ Σταυρό, ὅπου καὶ ἔφθασε τὸ πρωὶ στίς 28 Αὐγούστου.

Τότε τοῦ ὑπέδειξαν νὰ καταλάβῃ κάποια θέση γιὰ νὰ ἀποκόψῃ τὴν ὑποχώρησι τῶν Τούρκων τῆς Καντάνου πρὸς τὰ Χανιά, ἀλλὰ οἱ Τούρκοι τοὺς ἀνάγκασαν νὰ γυρίσουν στὸ Σταυρό. Οἱ Τούρκοι ἔπιασαν τὸ Θόδωρο Κριάρη καὶ τὸν κατακομμάτιασαν καὶ κατόπιν ἐχτύπησαν καὶ τοὺς ἄλλους στὸ Σταυρό. Οἱ Χριστιανοὶ ὅμως τοὺς ἀπέκρουσαν καὶ οἱ Τούρκοι γύρισαν τὸ βράδυ στὴν Κάντανο, ἀφοῦ ἔχασαν ἄρκετοὺς ἄνδρες των.³

¹ Δὲς καὶ λίγο πῶ κατῶ τί γράφει σχετικὰ ὁ Μούτσος στὸ Βογιατζόγλου. Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπ. Δεληγεώργης ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς ἐλλ. Βουλῆς διεκίρησε στίς 25 Ἰουλ. τοῦ 1869, (Λόγοι 299) δηλ. σχεδὸν τρία χρόνια ἀργότερα: «Τὰ μεγαλύτερα ἔργα τῆς ἐπαναστάσεως διαρκεσάσης ἐπὶ τριετίαν ἔγιναν εἰς τὰ 1866, ἡ μάχη τῶν Βρυσῶν ἡ μάχη τοῦ Βαφῆ καὶ τὸ Ἀρκάδι. Ἡ μάχη τῶν Βρυσῶν εἶναι ἡ μεγαλύτερα τῶν μαχῶν, τὰς ὁποίας ἔκαμον οἱ Κρητες κατὰ τοῦ Σουλτάνου».

² Ἰδ. καὶ Στίλμαν ἔ. ἄ. σ. 943.

³ Ἰδ. Χ' Μιχάλη Ἀπομ. (Ἐλ. Γνώμη ἀρ. 25) 1 Ν)μβρίου 1930 καὶ 252

Ἔτσι, οἱ πληροφορίες γιὰ τὶς συγκρούσεις αὐτὲς στὰ Χανιά, ὅπως ἤρθαν καὶ παραφουσκωμένες, συνετέλεσαν, ὥστε νὰ ἐξαφθῇ πῶς πολὺ ὁ φανατισμὸς τῶν Τούρκων.¹

Ἡ Χ' Μιχάλης τὴν ἄλλη μέρα (29 Αὐγ.) ἔφευγε μαζὶ μὲ τοὺς ἐθελοντὲς πρὸς τὴ Μαλάξα, γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ νὰ περάσουν ἀπὸ τὰ Χανιά ἐνισχύσεις γιὰ τὸν Ἀποκόρωνα, ὅπως τοῦ εἶχε γράφει γιὰ νὰ κάμῃ ὁ Κωσταρός. Μόλις ὁμως ἔφθασαν ἐκεῖ, τοὺς ἤρθεν ἡ εἶδηση γιὰ τὴ συνθηκολόγηση τοῦ Σαχίν.²

Στὸ Ρέθυμνο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πόλη μέσα καὶ ἀπὸ τὰ περὶχωρα οἱ Χριστιανικὲς οἰκογένειες ἔφευγαν γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο οἱ Τούρκοι ἐμαζεύονταν στὴν πόλη, ἢ ἐπιτροπὴ εἶχε ξαναγυρίσει στὸ Ἀρκάδι, ὅπου κάθε μέρα καὶ περισσότεροι ὀπλοφόροι μαζεύονταν.³ Καὶ ἐνῶ «οἱ Τούρκοι προέβαιναν εἰς βιαιοπραγίας» μέσα στὴ Πόλη, μερικοὶ Χριστιανοὶ ἐσκοτώσαν στὶς 22 Αὐγούστου δυὸ Ὀθωμανοὺς στὶς ἐπαρχίες.⁴ Τότε «117 Ὀθωμανοὶ κατάρθωσαν νὰ ἐξέλθουν κρημνισθέντες ἀπὸ τὰ τεῖχη καὶ ἤρχισαν λεηλασίας, σφαγὰς ἐρημώσεις καὶ βεβηλώσεις ναῶν. Εἰς Γάλου ἔσφαξαν τρεῖς νέους καὶ μίαν γραῖαν· εἰς Ἀτσιπόπουλον δυὸ γυναῖκας καὶ ἕνα ἄνδρα· εἰς Κάστελλον ἔσφαξαν ἕνα ἄνδρα καὶ ἕξ ἄλλους. Εἰς χωρίον Μύλους κατερήμωσαν τὴν ἐκκλησίαν. Χθὲς ἔξωθεν τῆς πόλεως ἔσφαξαν 4 Χριστιανοὺς ἐξελθόντας ἐντεῦθεν» κλπ., ὅπως γράφει ὁ Σκουλούδης στὶς 25 Αὐγούστου.⁵

Καὶ οἱ Χριστιανοὶ ὁμως ἄρχισαν νὰ πλησιάζουν πρὸς τὸ Ρέθυμνο. Οἱ Τούρκοι τότε, καθὼς βγήκαν ἀπὸ τὴν πόλη, —στρατὸς καὶ ἄτακτοι μαζὶ— συγκρούσθησαν μὲ τοὺς Χριστιανοὺς στὶς 29 Αὐγ. στὸν Πλατανὲ καὶ στοὺς πρόποδες τοῦ Βρύσινα.⁶ «Ἡ μάχη τοῦ Πλατανὲ διήρκεσε τρεῖς ὥρας

2 ἰδ. μ.). Ὁ Ἄρ. Βογιατζόγλου γράφει στὶς 26 Αὐγ. στὸν ἀδελφὸ του Μίνω στὴ Σύρο (ΓΑΚ, 12, 64), ὅτι εἶχαν φθάσει τὴ Δευτέρα, πού εἶχε περάσει (22 Αὐγ.), στὴν Παλαιόχωρα Κισάμου, ὅτι τὴν Πέμπτη (25 ἰδ. μ.) ἐπῆγαν στὸ Ροδοπού καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὴν ἴδια μέρα ἔφθασαν μαζὶ μὲ τὸ Χ' Μιχάλη, πού τοὺς περίμενε στ' Ἀλικιανοῦ, στὸ Σκινέ, ὅπου καὶ διενυχτέρευσαν καὶ ὅτι ἐκεῖνο τὸ πρωὶ (κατὰ τὸ Χ' Μιχάλη ἀπὸ τὸ βράδυ ἀκόμη τῆς περ. μέρας) εἶχαν γράμμα ἀπὸ τὸ Σέλινο γιὰ νὰ πᾶν νὰ τοὺς ἐνισχύσουν. Ὁ Ψιλᾶκις (906²) γράφει, ὅτι μαζὶ μὲ τὸν Ἄρ. Μπογιατζόγλου ἦταν καὶ ὁ Ἄντ. Πετρίσης, ὑπαξιῶχος καὶ αὐτός, καὶ ὁ Ἰων. Ν. Χατζιδάκις καὶ ὁ Ἰ. Κ. Σφακιανᾶκις, πού τὸν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Μουρέλλος 1671 ἔ. καὶ 1690 ἔ.

1 Ἰδ. Στίλμαν ἔ. ἀ. 943. Ὁ Σακ. γράφει στὶς 30 Αὐγ. ὅτι εἶχαν σκοτωθῆ 300 Τούρκοι, ἀλλὰ στὶς 5 Σεμβρίου τοὺς κατεβάζει μονάχα σὲ 100. Δὲς Ψιλᾶκι Γ' 908 ἔ. πρβλ. Κριάρη Γ' 171-5 καὶ Μουρέλλο 1690 ἔ.

2 Ἰδ. Χ' Μιχάλη Ἀπομ. ἔ. ἀ.

3 Ἰδ. ἔγγραφο τοῦ Καλοκαιρινοῦ πρὸς τὸ Σακ. τῆς 18 Αὐγ. 1866 (ΑΥΕ) καὶ τὸ ὑπ' ἄρ. 55) 18 Αὐγ. ἔ. ἔ. τοῦ Σκουλούδη πρὸς τὸ Δενδρινὸ (ΑΡΠΧ Νο 89).

4 Σκουλούδης πρὸς Δενδρινὸ Νο 57) 23 Αὐγ. ἔ. ἔ. (ΑΡΠΧ Νο 95).

5 Τοῦ ἴδιου Νο 59) 25 Αὐγ. 66. (ΑΡΠΧ Νο 97).

6 Τοῦ ἴδιου Νο 67 τῆς 29 Αὐγ. ἔ. ἔ. (ΑΡΠΧ Νο 101). Ἐν τῷ μεταξύ στὶς 26 Αὐγ. ὁ Γ. Α. Σκουλᾶς εἶχεν ἀναγγεῖλει τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου ἀπὸ τὸ Μπολί.

μὲ μικρὰς ζημίας. Ἡ παρὰ τὸν Βρούσινα συμπλοκὴ ἦτο μᾶλλον ἀψιμαχία δύο φράων. Εἰς Χριστιανὸς ἐφονεύθη...»¹ Τὴν πρώτην τοῦ Σεπτεμβρίου «ἐτέ-
ρα μάχη (ἔλαβε χώραν) εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Βρούσινα, (διαρκέσασα) δύο
ἡμέρας. (Κατάπιν) ὑπεχώρησαν οἱ Ὀθωμανοί, (ἀλλὰ) ἐστάλη ἐνίσχυσις καὶ ἡ
μάχη ἐπανήρτισεν. Χίλιοι περίπου ἦσαν οἱ Χριστιανοὶ οἱ δὲ Ὀθωμανοὶ 2
χιλιάδες. Ἡ μάχη διήρκεσε 4 ἡμέρας. Ἄρκετοι Ὀθωμανοὶ ἐτραυματίσθησαν
καὶ ἐφονεύθησαν». Κατὰ τὸ Σκουλούδη.²

Στὰ Ἡρακλειώτικα «ὑπερμεσοῦντος τοῦ Αὐγούστου, ὁ Ρεσίτ πασὰς
μὲ στρατὸν ἐκ 2000 περίπου εἰσέβαλεν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μαλεβιζίου καὶ
κατεσχένησεν εἰς Ἄγ. Μύρωνα». Οἱ Χριστιανοὶ μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ Μαλεβι-
ζίου καὶ Τεμένους ὑπεχώρησαν σὲ ἔχυσότερες θέσεις. Οἱ Τοῦρκοι περίμεναν
ἀρκετὰς μέρας, γὰρ νὰ διαλυθοῦν οἱ συγκεντρωμένοι, ἐκεῖνοι ὅμως ἐπέμεναν.
Τέλος στίς 28 καὶ 29 Αὐγ. «ἐγένοντο δύο μάχαι εἰς Ἄγ. Μύρωνα, αἵτινες
ἀμφότεραι καὶ ἰδίως ἡ πρώτη πρὸς βλάβην τῶν Χριστιανῶν» κατὰ τὸ Σα-
κόπουλο.³

Τότε ἔπεσαν 21 Χριστιανοί· ἓνας ἀπαθνοὺς ἦτο καὶ ὁ Εὐμένιος,
διδάκκος τοῦ Μητροπολίτη ἀπὸ τῆ Ρογδιά, ποὺ δὲν ἦταν πολλὰς μέρας, ποὺ
εἶχεν ἔλθει ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο γὰρ νὰγωνισθῆναι γὰρ τὸν κοινὸ πόθο, τὴν ἔ-
ννοιαν.⁴

τοῦ Μυλοποτάμου, ὅτι εἶχε φθάσει ἐκεῖ μαζί μὲ τὰ πολεμοφόδια, μὲ τὸ πλοιάριο,
ποὺ τὸν εἶχαν στείλει, καὶ ὅτι εἶχαν ἔρθει ἄνθρωποι ἀπὸ τὸ Μελιδόνι γὰρ νὰ σηκώ-
σουν τὰ πράγματα (ΓΑΚ. 12, 64).

¹ Σκουλούδης πρὸς Δενδρινὸ No 69)2 Σεμβρίου 1866 (ΑΡΠΧ No 105).

² ἔ. ἄ.

³ ΑΥΕ *18. τὸ ἰδιαίτ. γράμμα τοῦ Μισσοτάκι πρὸς τὸ Δενδρινὸ τῆς 22 Αὐγ.
1866 (ΑΡΠΧ No 90). Καὶ τὸ ἔγγραφο τῆς 4)16 Σεμβρίου ἔ. ἔ. (ΑΡΠΧ No 105) δι-
μοσιευμένο ἀπὸ τὸ Μουρέλλο σ. 1675. Ὁ Ἄνων. τοῦ ΙΑΚ. γράφει σχετικὰ (σ. 29).
«Τὴν 30ην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ὁ Ρεσίτ πασὰς προσέβαλε τοὺς κατὰ τὸ στενὸν τοῦ Ἄλ-
μυροῦ ὑπὸ τὸν Μ. Μελλισιώτην καὶ Σ. Ντούλαν φυλάσσοντας εὐαρίθμους ἐπαναστά-
τας, κατοίκους τοῦ χωρίου Ροδιάς, Ἀγλάδας καὶ Φοδέλου. Κατὰ τὴν προσβολὴν οἱ
ἐπαναστάται δὲν ἠδυνήθησαν νὰνθέξωσι καὶ ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, ἀφοῦ ἐξ αὐτῶν
ἐφονεύθησαν ἕως δέκα». Τὸ κακὸ ἦταν, ὅτι δὲν εἶχεν ἔλθει τὸ πλοιάριο, ποὺ εἶχαν
στείλει γὰρ κεῖ ἀπὸ τῆ Σῦρο. μαζί μὲ τὸν Ἀργυράκι μὲ πολεμοφόδια ἀπὸ ἄνοιαν
τοῦ πλοιάρχου εἶχε πάει στὴ Σητεία, ἀντὶ νὰ ἔλθῃ στὸ ὄρμω τῆς Ἄγ. Πελαγίας,
*18. (Ψιλάκι Γ'. 907). καὶ προβλ. Μουρέλλο 1707-1711.

⁴ Ὁ Σακ. γράφει στίς 19 Σεμβρίου 1866 στὸ Ὑπ. Ἐξ. ὅτι στίς μάχαι τοῦ
Ἄγ. Μύρωνα εἶχαν φονεῦθῆ μόνον 21 Χριστιανοὶ καὶ ὄχι 100 ὅπως εἶχε γράψῃ στὴν
προηγούμενη ἐκθεσὴ του. Δὲς καὶ τὸ Ἄνων. ΙΑΚ. σ. 29 καὶ Μουρέλλο 1713¹. Χαρα-
κτηριστικὸ γὰρ τίς σκέψεις καὶ τὰ αἰσθήματα, ποὺ προκαλοῦσαν ἡ ἐπιτυχία στίς
Βρούσας καὶ τὸ πάθημα στὰ Ἡρακλειώτικα εἶναι τὸ ἀκόλουθο γράμμα τοῦ Μοάτσου ἀπὸ
τὸ Ἡράκλειο πρὸς τὸ Μπογιατζόγλου (ΓΑΚ 12,93). «Βεβαίως θὰ ἐξεπλάγητε ἐκ
τῆς νίκης τῶν ἡρώων Χανιωτῶν ἦτο νίκη ἐκ τῶν σπανιωτάτων. Διαβεβαιούμεθα
ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἀποσκευὴ καὶ τὰ μετρητὰ κλπ. τοῦ παραδοθέντος στρατοῦ ἀναβαίνει
εἰς τὴν ἀξίαν τῶν 3 ἑκατομμ. δραχ. ἤτοι 18 ἑκατ. γροσίων καὶ ταῦτα μετὰ θετικότητος
Κοὶ ἐδῶ κατὰ τὴν Π. Κυριακὴν (28 Αὐγ.) ἠθέλομεν ἔχει τοιαύτην λαμπρὰν

ΚΕΦ. Δ'. ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΘΗΣΥΧΑΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ τροπή, πού ἐπῆραν τὰ πράγματα στήν Κρήτη μετὰ τὴν ἀπάντη-
ση τῆς Πύλης, ἔκαμεν ὥστε νὰ ἀνησυχῶσιν ἐξαιρετικὰ ὅλοι, ὅσοι ἐνδια-
φέρονταν γιὰ τὴν εἰρήνην τῆς Ὀθωμ. Αυτοκρατορίας.

Πρῶτα ἀπ' ὅλους ὁ Γεώργιος ἀρχισε νὰ σκέπτεται τίς συνέπειες,
πού θὰ εἶχε καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴν Κρήτη, ἂν οἱ Κρητικοὶ κα-
τέληγαν σ' ἐπανάσταση. Ἦταν τότε δυνατό νὰ μείνῃ ἀδιάφορος θεατὴς
ὁ ἑλλ. λαός, ἢ ἑλλ. κυβέρνησις καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος, ἐνῶ 200 χιλ. Κρητι-
κοὶ θὰ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἑλληνικὴ ἰδέα; Ἀλλ' οὐ καὶ τί θὰ μπο-
ροῦσαν νὰ κάνουν; Γιὰ τὸ ἑλλ. κράτος θὰ ἦταν σωστὴ τρέλλα στὴν κατά-
σταση, πού βρισκότανε, νὰ ἀνακατευτῆ ἐπίσημα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνίσχυσις, πού
θὰ μπορούσε νὰ δοθῆ ἀνεπίσημα στοὺς ἐπαναστάτες, ἐκτὸς πού ὁ τουρκι-
κὸς στόλος θὰ ἦταν σὲ θέσι καὶ νὰ τὴ ματαιώσῃ ἴσως ὁλότελα, θὰ ἐξέ-
θετε καὶ σὲ ἐπικίνδυνες περιπλοκὰς τὴν ἑλλ. κυβέρνησις καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιο,
πού εἶχε ἀναλάβει ἐπίσημες ὑποχρεώσεις, γιὰ τὴ διατήρησις φιλικῶν σχέ-
σεων μὲ τὴν Τουρκίαν. Γι' αὐτὸ ἀρχὴς Αὐγούστου ἐκάλεσε τοὺς πρεσβευτὰς
τῶν τριῶν Μ. Δυνάμεων τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλο καὶ τοὺς παρακάλεσε νὰ
συστήσουν στίς κυβερνήσεις των γιὰ νὰ ἐνεργήσουν, ὥστε νὰ σταματήσῃ τὸ
κακό. Καὶ ἐνῶ ὁ Erskine ἦταν τῆς γνώμης, ὅτι ἡ παρέμβασις τῶν Δυνά-
μεων θὰ ἦταν ἄσκοπη, ἀφοῦ οἱ Κρητικοὶ ἐπεδίωκαν τὴν ἔγωση, ὁ βασιλιάς
ἐπέμεινε ὅτι καὶ ἀπλὴ ἱκανοποίησις τῶν δικαιῶν ἀξιώσεων ἀπὸ ἐκεῖνες,
πού εἶχαν διατυπώσει στὴν ἀναφορὰ τους πρὸς τὸ σουλτάνο, θὰ μπορούσε
νὰ τοὺς ἱκανοποιήσῃ.¹

Ἄν καὶ τὸ πρᾶγμα δὲ φαινότανε καὶ τόσο πιθανόν, ἐν τούτοις ἦταν
ἡ μόνη λύσις, πού ἦταν γιὰ νὰ ἐπιδιώξουν. Ἄλλωστε καὶ στὴν Κρήτη ὑ-
πῆρχαν πολλοὶ πού τὴν ἠθέλανε ἀπόδειξις οἱ ἐνέργειες γιὰ τὴν ὑπογραφή
νέας ἀναφορᾶς, γιὰ νὰ ἀναλάβουν τὴν ὑπόθεσις τους ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος
καὶ οἱ προστ. Δυνάμεις.²

νίκη, ἂν βάσκανος δαίμων δὲν ἐτύφλωνε τοὺς ἀρχηγούς μας. Ἡ μᾶλλον... ἂν οἱ
ἀρχηγοὶ μας ἦσαν προθυμότεροι. Εἰς τὸν γαμβρόν μου Γεώργιον γράφω τινά, ἐξ
ἐκείνου θέλεις τὰ πληροφορηθῆ, διότι... αὐτὰ ὅμως νὰ μένωσι μετὰξὺ ἡμῶν δὲν
ἠθέλα μάλιστα τὰ γράφει, ἀλλὰ τὸ ἔκαμα διὰ νὰ Σᾶς δώσω νὰ ἐνοήσετε πόσην
σπουδαιότητα ἔχει ἡ ἐμφάνισις τινος προσώπου ξένου, σπουδαίου ἐνταῦθα καὶ τινῶν
ἀξιοματικῶν διὰ νὰ ὀδηγῶσι τὸν ἀτυχῆ λαόν».

¹ Ἰδ. Παπαντωνάκι Γ. ἐ. ἀ. 13 ἐ. καὶ 19. Driault - Lheriher ἐ. ἀ. Γ' 120 ἐ

² Ἰδ. ἀν. σ. 89 104 ἐ. 107-9.

Ἡ Ρωσικὴ κυβέρνησις ἦταν τῆς γνώμης νὰ γίνῃ ἰδιαίτερη διάσκεψις γιὰ νὰ λύσῃ τὸ ζήτημα, ἀλλὰ ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ἤθελαν νὰ τὴν ἀποφύγουν, ἐπειδὴ ἔβλεπαν, ὅτι τότε θὰ ἐγεννᾶτο τὸ ζήτημα, ἂν ἔπρεπε νὰ δώσουν τὴν Κρήτη στὴν Ἑλλάδα, πού οὔτε νὰ τὸ θίξουν ἐπιθυμοῦσαν.¹ Γιαυτὸ συνέστησαν στὴν Ὑ. Πύλη, νὰ φροντίσῃ νὰ καθησυχάσῃ τοὺς Κρητικούς, ἱκανοποιώντας τὶς δίκαιες ἀξιώσεις των, χωρὶς νὰ περιμένῃ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων, πού δὲν θὰ τὴν ἀπέφευγεν, ἂν ἐπέμενε στὴν ἀδιάλλακτη στάση της.²

Τότε ἀποφάσισαν στὴν Πόλη, νὰ στείλουν στὴν Κρήτη μὲ ἀπεριόριστη σχεδὸν πληρεξουσιότητα τὸ Μουσταφᾶ πασά.³ Ἐκεῖνος, ἔτσι πού τὸν ἤξεραν οἱ Κρητικοί, ὅτι δὲν ἀστελευότανε καὶ μὲ τὶς προσωπικὰς γνωριμίας καὶ μὲ τὴν ἐπαφή, πού εἶχεν ἀποκτήσει μὲ τὸ νησί ἀπὸ τὴν τόσο πολύχρονη παραμονή του σαυτό, ἠλπίζαν ὅτι θὰ τοὺς καθυσύχαιεν. «Τὸ μέτρον μάλιστα τοῦτο ἦτο ἀρεστόν τόσον εἰς τὸν Ἰγνάτιεφ, ὅσον καὶ εἰς τὸν πρεσβευτὴν τῆς Ἑλλάδος.»⁴

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μουσταφᾶ εἶχεν ἀποφασισθῆ στὴν Πόλη προτοῦ νὰ κηρυχθῆ ἀκόμη ἡ ἔνωση καὶ προτοῦ νὰ ἀρχίσουν οἱ συγκρούσεις στὴν Κρήτη⁵ γιὰ τὸ τότε οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴν ἐπιτυχία της ἦσαν ἀρκετές, ἀφοῦ μάλιστα καὶ οἱ ἴδιοι αὐτὸ εἶχαν ζητήσει καὶ ὁ Σακόπουλος καὶ ὁ Δενδρινὸς τὸ εἶχαν συστήσει.⁶ Ἐπέρασεν ὅμως ἀρκετὸς καιρὸς γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ, ἀφοῦ μόνο στίς 30 Αὐγούστου ἔφθασεν ὁ Μουσταφᾶς στὰ Χανιά, ὁπότε πιά ἦταν πολὺ ἀργά.⁷

Ἔτσι οὔτε ἡ ἀναχώρησις τοῦ Ἰσμαήλ τὴν πρώτη τοῦ Σετέμπερη,⁸ οὔτε ἡ ἀπόλυσις τοῦ Χ' Γ. Κοκκινάκη καὶ ἄλλων, πού εἶχε φυλακίσει τε-

¹ Ἰδ. Παπαντωνάκι Γ, ἔ. ἀ. 19 ἔ. 22. ἔ.

² ἔ. ἀ. 16 ἔ.

³ ἔ. ἀ. 17.

⁴ ἔ. ἀ. 14 ἔ.

⁵ Ἰδ. Αἰῶνα 2152)18 Αὐγ. 1866, 2154)25 Αὐγ. ἰ. ἔ. καὶ 2156)1 Σεμβρ. ἰ. ἔ. Καὶ στὴν Κρήτη εἶχε φθάσει ἡ εἰδηση μπροστά ἀπὸ τὶς 18 Αὐγούστου, γιὰ τὴν ἡμέρα γράφει ὁ Καλοκαιρινὸς στὸ Σακόπουλο: «Ἡ περὶ τῆς ἐνταῦθα ἀφίξεως τοῦ πρώην Διοικητοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ εἰδησις κατετάραξε τοὺς Ὀθωμανοὺς βεβαιούντας ὅτι οὗτος θέλει ἐπισπεύσει μᾶλλον τὰς ἐχθροπραξίας. Εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ὅμως οὐδεμίαν ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν, λαβόντας ἰδέας ὑψηλὰς ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ θὰ ἐμμείνωσιν, ἂν ταναγκαῖα τοῖς ἐπιταχυνθῶσι». Παρόμοια γράφει καὶ ὁ Μιτσοτάκις στὸ Δενδρινὸ στίς 22 Αὐγ. 3 Σεμβρίου. ἰ. ἔ. (ΑΡΙΧ Νο 90).

⁶ Ἰδ. ἀν. σ. 65 καὶ 85 ἔ. «Ὁ Moustier ἠλπίζεν ἐν τέλει, ὅτι οἱ Κρητες θὰ ἔβλεπον τὴν πρώτην ἀπόδειξιν τοῦ ὑπὲρ αὐτῶν ἐνδιαφέροντος τῆς Πύλης εἰς τὴν ἀποστολὴν ἐκτάκτου Ἐπιτρόπου. Τὸ μέτρον μάλιστα τοῦτο ἦτο ἀρεστόν τόσον εἰς τὸν Ἰγνάτιεφ, ὅσον καὶ εἰς τὸν πρεσβευτὴν τῆς Ἑλλάδος.» Ἰδ. Παπαντωνάκι Γ, ἔ. ἀ. 16.

⁷ Ὁ Σακ. γράφει στὴν ἐκθεσιν του τῆς 2 Σεμβρίου ἰ. ἔ. «30 Αὐγούστου ἀφίχθη ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς μετὰ τῶν δύο υἱῶν του.» ἰδ. καὶ Αἰῶνα ἀρ. 2157)5 Σεμβρίου 1866.

⁸ Ὁ Σακ. (ἔ. ἀ. γράφει σχετικὰ τὰ ἐξῆς: «Ὁ Ἰσμαήλ πασᾶς ἀνεχώρησε χθὲ

λευταία ὁ Ἰσμαήλ, οὔτε ἡ μετριопάθεια, ἡ φιλοφροσύνη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ ἔδειχνεν ὁ Μουσταφᾶς στὴν προκήρυξή του πρὸς τοὺς Κρητικούς τῆς 2 Σεπτεμβρίου ἰ. ἔ. οὔτε καὶ ἡ ὑπόδειξη τοῦ ἄσκοπου καὶ τῶν συμφορῶν, ποὺ θὰ ἔφερνε στὸ νησί ἡ ἐπιμονή τους, εἶχαν κανένα ἀποτέλεσμα, ἂν καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μουσταφᾶς καὶ ὁ νέος στρατὸς, ποὺ εἶχεν ἔλθει καὶ ποὺ θ' ἀρχότανε ἀκόμη, δὲν τοὺς ἄφηναν καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸ τι εἶχαν νὰ πάθουν, ἂν δὲν θὰ δέχονταν τὶς τόσο εὐνοϊκὲς προτάσεις του.¹

Ἡ ἀδιάλλακτη ἀπάντηση τῆς Πύλης εἶχεν ἐνισχύσει ἔξαιρετικά ἐκείνους, ποὺ δὲ μποροῦσαν νὰ ἱκανοποιηθοῦν παρὰ μόνο μὲ τὴν ἔνωσιν² οἱ ἀποστολὲς πολεμοφοδίων³ καὶ οἱ πρῶτες συγκρούσεις εἶχαν ξυπνήσει τὰ

¹ Ὁ Σακὸπούλος στὶς 4 7)βρίου γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. «Χθὲς ὁ Μουσταφᾶσας ἀπέλυσε τὸν Χατζῆ Γ. Κοκκινάκιν καὶ τὸν ἔστειλεν εἰς τὴν Γεν. Συνέλευσιν τῶν Κρητῶν, ἵνα τοὺς γνωρίσῃ τὴν προκήρυξιν, διὰ νὰ καταθέσουν τὰ ὄπλα καὶ νὰ ὑπεταχθῶν, ἔχει δὲ ἐντολήν, ὡς λέγουσιν, νὰ ὑποσχεθῇ παραχωρήσεις μὴ ἐν τῇ προκήρυξί του ἀναφερομένης», λέγουσιν ὅτι ἔχει ἀπόλυτο πληρεξουσιότητα ἀπὸ τὸ Σουλτᾶνο, συνεχίζει ὁ Σακ., νὰ παραχωρήσῃ ὅ,τι κρίνει σωστὸ ὁ Μουσταφᾶς, παριστᾷ τὸ κίνημα ὡς ἀπονενομημένο «καὶ τοὺς προτρέπει νὰ συντελέσῃ ἕκαστος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἡσυχίας, καθότι ἄλλως ὁ τόπος θέλει πάθει μεγάλας καταστροφάς. Εἰς δύο μοναχοὺς τῆς Μονῆς Γωνιάς εἰπόντας, ὅτι διεδόθη εἰς τὸν λαὸν ἡ εἰδησιὰ, ὅτι ἡ Κρήτη ἐνοῦται μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἀπήντησεν ὅτι ταῦτα πάντα διαδίδονται ἀπὸ ἰδιοτελεῖς τινες, διὰ νὰ ἀποκτανῶσι τὸν λαόν· «ἂν ἐγώ, τοῖς προσέθηκην; ἤξευρα ὅτι εἶχε τὸ χερί της εἰς τὸ κίνημα Ἀγγλία Γαλλία Ρωσία ἢ καὶ ἡ Ἑλλάς, ἀπεφάσιζα ἐγὼ νὰ ἔλθω εἰς τὸ γῆρας μου διὰ νὰ ἡσυχάσω τὸν τόπον καὶ νὰ ἐντροπιάσω τὰ ἄσπρα μου μαλλιά;».

Καὶ ὁ Μιτσιτάκις γράφει στὸ Δενδρινὸ στὶς 4)16)7)μβρίου (ἀρ. 12. ΑΡΙΠΧ Νο 102): «τὴν 2αν τοῦ αὐτοῦ μηνὸς (Σ)βρίου) ἔφθασεν εἰς Ἡράκλειον ὁ Σαλίχ Πασᾶς υἱὸς τοῦ Μουσταφᾶ, ὅστις ἀφ' ἐνὸς ἀπέλυσε τοὺς ἐπὶ πολιτικοῖς ἐγκλήμασι εὐρισκομένους εἰς τὰς φυλακάς Ἡρακλείου, ἵνα ἀποστείλῃ δι' αὐτῶν εἰς τὰς διαφόρους ἀνωτολικὰς ἐπαρχίας τὰς ἀπὸ 2)14 7)βρίου προκηρῦξεις τοῦ Μουσταφᾶ «ἀπειθαλιμέ. νου καὶ πληρεξουσίου» τῆς Ὑψ. Πύλης, ἀφ' ἐτέρου δ' ἐφορῶντισε νὰ διαβιβάσῃ ἐξ ὀνόματος τοῦ ἴδιου Μουσταφᾶ ιδιαίτέρας ἐγκυκλίους ἐπιστολάς πρὸς τινες προκείμετους ἀρχαίους φίλους του».

Γιὰ τὸ στρατό, ποὺ εἶχε μαζευτῆ καὶ διαρκῶς μαζευότανε στὴν Κρήτη, γράφει ὁ Σακ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. α)στὶς 5 7)βρίου σὲ Ὑ. Γ., «Χθὲς ἔφθασέ νέος στρατὸς 2 1)2 χιλ. Αἰγυπτίαν καὶ ἐνὸς τάγματος Τούρκων μετὰ 150 ἰππέων» καὶ β) στὶς 11 ἰ. μ. «Κατὰ τὴν ἐβδομάδα ταύτην ἦλθεν ἱκανὸς τουρκικὸς στρατὸς εἰς τρόπον ὅστε ὑπολογίζουσιν ὅτι αἱ σήμερον ἐν τῇ νήσῳ δυνάμεις ὑπερβαίνουν τὰς 40 χιλ. ἀνδρῶν ἐκτὸς τῶν ἐθελοντῶν ἐγχωρίαν. Ἐφθασε κατ' αὐτὰς καὶ ὁ Αἰγύπτιος Ὑπουργὸς τοῦ Πολέμου, Κρῆς τὴν Πατρίδα».

Τὴν προκήρυξιν δημοσιεύει καὶ ὁ Αἰὼν 2158)8 7)βρίου 1866. Τὴν ἔχει καὶ ὁ Μουρέλλος σ. 1717 ἔ. καὶ ὁ Κριάρης (1902) 220.

² Ἰ. ἄ. σ. 61 ἔ. 87. 103 ἔ. καὶ Μένδελων Βαρθόλδη ἔ. ἄ. 46.

³ Πόση σημασία εἶχε γιὰ τοὺς Κρητικούς τὸ νὰ ἔχουν πολεμοφοδία τὸ ἤξεραν πολὺ καλά ὄλοι, ὅσοι ἐπιθυμοῦσαν πιά τὸν ξεσηκωμὸ τῆς Κρήτης· γι' αὐτὸ καὶ ἐφορῶντιζαν νὰ ἐπισπεύσουν τὴν ἀποστολή τους. Ὁ Λ. Μοάτσος γράφει ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο στὴν Ἐπιτροπῇ Σύρου στὶς 22 Αὐγ. ἰ. ἔ. ἀπελπισμένους (ΓΑΚ. 12,52), γιὰ τὸ δὲν εἶχαν φθάσει ἀκόμη πολεμοφοδία στὴν Ἀ. Κρήτη καὶ ἐξεδήλωνε τὸ φόβο του, μήπως

πολεμικά ἔνστικτα τῶν Κρητικῶν· τὸ μαροῦτι καὶ τὸ αἶμα ποῦ εἶχε χυθῆ, τοὺς εἶχε μεθύσει τόσο, ὥστε νὰ πιστέψουν, ὅτι ὄχι μονάχα οἱ οἰκογενεῖς τους δὲ διέτρεχαν κανένα κίνδυνο, — τὰ βουνὰ καὶ τὴν Ἑλλάδα τὰ ἐθεωροῦσαν ἀσφαλῆ καταφύγια¹ — ἀλλὰ καὶ ὅτι καμιὰ δύναμη δὲν ἦταν ἱκανὴ νὰ τοὺς καταβάλῃ· οἱ πρῶτες καὶ μεγάλες ἐπιτυχίες τους ἄλλωστε τοὺς εἶχαν ἀυξήσει τὸ θάρρος καὶ τὴν αὐτοπεποίθησιν² καὶ τοὺς ἐπολλαπλασίασαν τὶς ἐλπίδες, ὅτι ἐπὶ τέλος οἱ μεγάλοι θὰ ἀναγκάζονταν νὰ τοὺς ἀποδώσουν τὸ δίκιο τους, μὲ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ μεγάλου τους πόθου, γιὰ νὰ τοὺς δώσουν στὴ μητέρα Ἑλλάδα.³ Τὸ ὄραμα ἦταν τόσο ὠραῖο,

οἱ Χριστιανοὶ δηλώσουν ὑποταγῆ, ἰδίως ἅμα ἔλθῃ ὁ πονηρὸς Ἀλβανὸς μὲ τὸ μέσο τῶν παλιῶν φίλων του. Τὴν ἴδια μέρα διαμαρτύρεται καὶ ὁ Ἰωαννίδης στὴν ἴδια Ἐπιτροπῇ ἀπὸ τὴν Κυδωνία (ἔ. ἄ.), γιὰτὶ δὲν ἔρχονται φορτία μὲ πολεμοφόδια καὶ ξητὰ νὰ στείλουν ἀρχετὰ μὲ ἀτμόπλοιο στὸ Φραγκοκάστελλο, «διότι ἄλλως, ἐνῶ ἡ πατρίς ὑπέστη ἤδη πρῶταμι δὲ τὰς ὀλικὰς ζημίας μιᾶς ἐπαναστάσεως, ὁ λαὸς δὲν θ' ἄκαμψ ἐπαναστασῆν καὶ εἶναι ἠναγκασμένος νὰ δεχθῆ τοὺς ὑπὸ τοῦ ἀναγγελλομένου ἀπεσταλμένου Μουσταφὰ πασᾶ ὄρους». Ἀλλὰ καὶ ὁ Μπογιατζόγλου γράφει στίς 20 Αὐγ. ἰ. ἔ. στὸ Ρενιέρη (ΓΑΚ. 12. 38), ὅτι «ὁ ἀγὼν τῆς Κρήτης κινδυνεύει ἐνεκα τῆς ἐλλείψεως (πολεμοφοδίων)» καὶ φρονεῖ ὅτι «μιὰ σὺλληψις αἰφνιδία ἐνὸς ἀτμοπλοίου τῆς Ἑλλ. Ἐταιρίας καὶ ἡ ἐν αὐτῷ ἐπιβίβασις 2000 βραελίων πυριτίδος ἐκ τῆς ἐνταῦθα πυριτιδαποθήκης δὲν εἶναι οὔτε δύσκολος οὔτε ἀνάρμοστος».

Ὁ Μ. Ρενιέρης ὁμοίως τὰ καταφέρει νὰ παραχωρήσῃ ἡ Ἐταιρία τὴν «Υδρα» καὶ ἔτσι ὁ Μπογιατζόγλου μπορεῖ νὰ ἀναγγεῖλῃ στὸν ἴδιο Μ. Ρεν. στίς 3 7)βρίου, ὅτι στέλνεται ἡ «Υδρα» στὴν Κρήτη μὲ 1815 βραεῖλια μαροῦτι γιὰ τὴν παραλία μεταξὺ Φραγκοκάστελλου καὶ Κομιτάδων. Συμπληρώνει ὁμοίως κατόπι, ὅτι ἐφορτώθησαν μόνον 1622 βραεῖλια καὶ σὲ ἄλλο γράμμα του πρὸς τὸν ἴδιο (ΓΑΚ 12), ὅτι εἶχε γυρίσει ἡ «Υδρα» ἀφοῦ ἀπεβίβασεν εἰς Σούγιαν ἅπαντα τὰ πολεμοφόδια, καὶ ὅτι ἡ ἐκφόρτωσις ἔγινε στίς 4 Σ)βρίου. Ἐν τούτοις ὁ Κοτζιῶς Ν. (Τὰ καθ' ἡμᾶς ναυτικά σ. 14) ἰσχυρίζεται, πὺς ἀπεβίβασε τοὺς ἐθελοντὰς καὶ ὅλον τὸ φορτίον» στὴ Σούγια στίς 6.30' π.μ. τῆς 7 Σ)βρίου ἰ. ἔ. Καὶ ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις αὐτῶν τῶν ἡμερῶν τοῦ Σακ. φαίνεται ὅτι τουρκικὰ πολεμικὰ πλοῖα, καθὼς περιπολοῦσαν στὸ νησί, εἶχαν πιάσει διάφορα μικρὰ ἑλληνικὰ καΐκια, ἀλλὰ ὅλα ἄδεια· ἐν τῷ μεταξύ θὰ εἶχαν ξεφορτώσει.

¹ Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἔφευγαν διαρκῶς ἀπὸ τὶς πόλεις. Ἐτσι ὁ Σακόπουλος καὶ στίς 28 Αὐγούστου 1866 γράφει «Ἡ Δυναμὶς τῆς Ἐταιρίας ἀπέστειλεν ἐνταῦθα τὸ ἀτμόπλοιον «Παρίδα», ὅπου, παραλαβὸν περὶ τὰς 900-1000 ψυχὰς, ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Σύρον, χωρὶς νὰ γίνῃ δυσάρεστόν τι ἐκ μέρους τῆς ἐγχωρίου ἐξουσίας» καὶ στίς 2 7)βρίου ἰ. ἔ. «μεταβάλλοντος χθὲς τοῦ διεορμηθένος, ἵνα λάβῃ τὴν ἄδειαν δι' οἰκογενεῖας τινὰς Ἑλληνικὰς», ὁ Μουσταφὰ πασάς, ἀφοῦ ἐπέφευγεν ἀντιρρήσεις τινὰς, διατὶ νάναχωρήσῃσι κτλ., ἐπὶ τέλος ἔδωκε τὴν ἄδειαν εἰπὼν, «ὡς ὑπάγουσι εἰς τὸν διάβολον». Καὶ οἱ ὑποπρόξενοι ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ τὸ Ἡράκλειο μετέδιδαν συχνὰ παρόμοιαις πληροφορίαις, ὅπως καὶ ὅτι οἱ χωρικοὶ μετέφεραν τὶς οἰκογενεῖς των εἰς τὰ ὄρεα μέρη γιὰ νὰ τὶς σώσουν. ἰδ. ἀν. σ. 118 καὶ 125 καὶ Perrot G. ἔ. ἄ. σ. 273.

² Πρβλ. καὶ Μένδελσων-Βαρθόλδη ἔ. ἄ. 44.

³ Ὁ τύπος τοὺς ἐβουκάλισε πολὺ μὲ αὐτὴ τὴν ἐλπίδα, ποῦ τὴν ἐνίσχυσεν ἐξαιρετικὰ καὶ τὸ ὅτι πολεμικὰ ἀρχετῶν μεγάλων Δυνάμεων εἶχαν καταπλεύσει στὴν Κρήτη. Πρβλ. καὶ τὸν Αἰῶνα 2155)29 Αὐγ. ἰ. ἔ. 2156)1 7)βρίου ἰ. ἔ. καὶ 2157 τῆς 5 ἰ. μ., ὅπου ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεῖα διαψεύδει, ὅτι ἐπρότεινεν ἡ Ἀγγλία νὰ δοθῆ ἡ Κρήτη στὴν Ἑλλάδα.

τόσο ἔλκυστικό, τόσο πλάνο, πού δὲν ἄφηνε τὸ λογικὸ νὰ λειτουργήσῃ, γιὰ νὰ δῆ τὴ σκληρὴ καὶ ἀκαμπτη πραγματικότητα, ἀφοῦ μάλιστα καὶ κανένας ἀπὸ ἐκείνους, πού μπορούσε νὰ τοὺς πιστέψῃ, δὲν ὑποστήριξε τίς προσπάθειες τοῦ Μουσταφᾶ.¹

Οὔτε μιὰ φωνὴ δὲν ἀκούστηκε γιὰ νὰ συστήσῃ τὴ συνεννόηση καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν τόσο συγκαταβατικῶν προτάσεων του.² Ἀπεναντίας τὴν ἡμέρα, πού ὁ Κοκκινάκης ἐπήγαινε μὲ τὸν Ἀρχιμανδρίτη τοῦ Ἐπισκόπου τῶν Χανιῶν νὰ δώσῃ στὴ Γεν. Συνέλευση τὴν προκήρυξη τοῦ Μουσταφᾶ,³

—3 Σεπτεμβρίου—οἱ ἐπαναστάτες ἐδοκίμασαν νὰ πάρουν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἕναν πύργο στὴ Μαλάξα. Ὁ Μουσταφᾶς ἀναγκάστηκε τότε νὰ στείλῃ ἕνα ἰσχυρὸ ἀπόσπασμα γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴ φρουρὰ τοῦ πύργου καὶ ἔτσι στὶς 4 τοῦ Σεπτεμβρίου ὅλην τὴν ἡμέρα ἐβίασταξεν ἡ μάχη καὶ οἱ Τούρκοι ἔκαψαν τὸ χωριό, ἂν καὶ ὁ Μουσταφᾶς εἶχε δώσει πέντε μέρες προθεσμίαν στοὺς Κρητικούς γιὰ νὰ δεχθοῦν τῆς προτάσεις του.⁴

Καὶ ἡ Γεν. Συνέλευση ἀπὸ τὸ Μπρόσνερο μὲ προκήρυξί της, πού ἐξέδωκε τὴν ἴδια μέρα, πού ἔκανε καὶ ὁ Μουσταφᾶ πᾶσας τὴ δικαίαν του, ἔκαλοῦσε τοὺς Πανέλληνες, «ὅπως ἕκαστος... ὑποστηρίξῃ τὸν ἀγῶνα καὶ συντελέσῃ πρὸς ἀπαρισμὸν τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς ὀλομελείας» ἰδίᾳ δὲ προσκαλεῖ τοὺς ἐκτὸς τῆς Κρήτης Κρητας, ὅπως... καὶ σωματικῶς ἀπο-

¹ Καὶ ὁ Σακ. καὶ ὁ Γ. Καλοκαιρινὸς καὶ ὁ Σκουλούδης καὶ ὁ Μισσοτάκις βεβαιώνουν ὅτι παντοῦ ἦταν μεγάλος ὁ ἐνθουσιασμός καὶ ὅτι καμιὰν ἐντύπωση δὲν ἔκαμε στοὺς Χριστιανούς ἡ εἶδηση τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ Μουσταφᾶ. Ὁ Σακ. μάλιστα γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. στίς 28 Αὐγ. ἰ. ἔ. «Ὁ λαὸς, καίτοι μὴ λαβὼν μέχρι τοῦδε ἱκανὸν ἔξωθεν ἐνθαρρύνσεις, σταθερὰν ἀπόφασιν ἔχει νάγωνισθῆ ὑπὲρ τῆς ἰδέας, τὴν ὁποίαν ἐπροκήρυξε παντὶ σθένει καὶ νὰ μὴν ὑποκύψῃ εἰμὴ εἰς τὴν ἀκαταμάχτην βίαν» περιεργον δὲ εἶναι ὅτι οὐδεμίαν ἐπανάστασις ἐκ τῶν πολλῶν, αἵτινες ἐν τῇ αὐτῇ ταύτῃ νήσῳ ἐγένοντο (ἐκτὸς τῆς τοῦ 1821) ὑπῆρξε τόσον γενικὴ, ὅσον ἡ παρούσα· οὐδεμίαν γωνίαν τῆς νήσου μένει ψυχρὰ εἰς τὸ κίνημα.. (καί).. ἀπόφασιν ἔχουν, καίτοι μὴ ὄντες εἰσέτι ἀρκούντως ἐφωδιασμένοι μὲ τὰ χρεῖώδη νάποκρούσουσαν πᾶσαν βίαν. Ἰδ. καὶ ἄν. σ. 128⁵

² Οἱ Πρόξενοι Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, πού εἶχαν ὀδηγίους γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τίς προσπάθειες τοῦ Μουσταφᾶ δὲν ἐξασκοῦσαν καμιὰν ἐπιρροὴν στοὺς Κρητικούς

³ Ὁ Σακ. στίς 11 7)βρίου γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ., ὅτι δὲν ἐπῆγεν ὁ Ἐπίσκοπος Κυδωνίας, ὡς ἄρρωστος, μὲ τὸ Χ' Γ. Κοκκινάκι, ἀλλὰ ὁ Ἀρχιμανδρίτης του ὅτι ἐπῆγαν σὲ διάφορα μέρη, ὅπου ἦσαν ἐπαναστάτες καὶ ὅτι μετὰ δυὸ μέρες ἐγύρισεν ὁ Ἀρχιμανδρίτης μὲ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἐκεῖνοι ἀρνήθησαν νὰ ὑποταχθοῦν. Ἰδ. καὶ Παπαντωνάκι ἔ. ἄ. σ. 18.

⁴ Δὲς τὴν προκήρυξιν τοῦ Μουσταφᾶ. (Μουρέλλου 1717 ἔ. κ. ἄ.). Ὁ Σακ. στίς 4 7)βρίου ἰ. ἔ. γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. «Χθὲς οἱ Χριστιανοί, θέλοντες νὰ καταλάβουν ἕνα πύργον κατεχόμενον ὑπὸ μικροῦ σώματος Ὀθωμανῶν, ἀπέτυχον, ὡς λέγουσιν, ἀναγκασθέντες νάποσυρθῶσιν ὑπὸ ἐτέρου σώματος ἰσχυροτέρου δραμόντος πρὸς βοήθειαν τῶν Τούρκων καὶ τηλεβολούντος κατ' αὐτῶν..» καὶ σὲ Ὑ. Γ. τῆς 5 τοῦ ἰδ. μ. «Ἡ εἰς Μαλάξαν μόχη ἐξηκολούθει χθὲς ὅλην τὴν ἡμέραν καὶ τὸ χωριὸν ἐκάη ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν».

κρούσωσι τὸν ἐν τῇ πατρίδι ἐχθρὸν καὶ τὸν ἐκ τούτου κίνδυνον...». ¹ Κα μετὰ τὴν κοινοποίησιν τῆς προκήρυξης τοῦ Μουσταφᾶ, τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς προθεσμίας, πού τοὺς εἶχεν ἀφήσει, «ὅπως (γνωρίσῃ) τὴν ἐντύπωσιν, ἣν θὰ ἐμπούσωσιν (αὐτοῖς) αἱ πατρικαὶ (του) συμβουλαί», δηλαδὴ στίς 7 Σεπτεμβρίου, ὡς ἀπάντησιν ἢ Γεν. Συνέλευσιν ἔγραφε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ πρὸς τὸν Κρητικὸν λαόν.

«Οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἐπὶ τριάκοντα ὀλόκληρα ἔτη ἐτυράνησαν τὴν πατρίδα μας, καὶ ἐκρέμασαν εἰς τὰ δένδρα τοὺς μάρτυρας τῆς ἐλευθερίας της, ² ὁ τύραννος ἐκεῖνος Μουσταφᾶ—πασᾶς λεγόμενος, ἦλθε καὶ πάλιν εἰς τὴν Κρήτην ἀπεσταλμένος, λέγει, τοῦ Σουλτάνου, διὰ νὰ μᾶς ὑποτάξῃ αὐθις ὑπὸ τὸν ζυγόν. Γνωρίζοντες ἀκριβῶς τὸ κοινὸν φρόνημα τοῦ τόπου καὶ βέβαιοι ὄντες περὶ τῶν εὐγενῶν αἰσθημάτων του, κρίνομεν ὅλος περιττὸν πᾶσαν συμβουλήν, ἀποτείνόμενοι εἰς τὸν πατριωτικὸν χαρακτῆρά σας. Τὸ σύνθημα «Ἐνωσις ἢ Θάνατος», τὸ ὅποιον ἅπανα ἡ Κρήτη ἀνεκήρυξε, δίδει τὴν πρέπουσαν ἀπάντησιν εἰς τὰ Χάλτια διὰ τῶν ὁποίων ζητεῖ πάλιν ὁ τύραννος νὰ μᾶς γελάσῃ. *Πρὶν ἀκόμη ἀρχίσωμεν τὸν πόλεμον, ἡ Εὐρώπη ἐσκέπτετο διὰ τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος,* ³ ὁ δὲ Σουλτᾶνος θαρρεῖ ὅτι εἴμεθα ζῶα καὶ θέλει νὰ μᾶς καλινώσῃ. Διὰ τοῦ κρότου τῶν πυροβόλων καὶ τῶν τροπαίων τῆς νίκης ἀπαντήσατε, ὡς μέχρι τοῦδε εἰς τὸν τύραννον, ὅτι δὲν εἴσθε ραγιαδες του, ἀλλὰ Ἕλληνες ἐλεύθεροι, πατρίδα ἔχοντες τὴν Ἑλλάδα καὶ Βασιλέα τὸν Γεώργιον Α'. Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ δὲ δίκαιος Θεὸς θὰ εὐλογήσῃ τὸν ἀγῶνά μας». ⁴

Ἔτσι δὲν ἔμεινε στὸ Μουσταφᾶ, παρὰ νὰ δῆ πῶς θὰ ἐπιβάλλῃ τὸ κράτος τοῦ νόμου στοὺς ἀποφασισμένους νὰ ἀγωνισθοῦν γιὰ τὴν λευθεριά τους καὶ τὴν ἐθνικὴ τους ἀποκατάστασιν Κρητικὸς μὲ τὴ στρατιωτικὴ δύναμιν, πού εἶχε συγκεντρώσει ἡ Ὀθωμανικὴ Κυβέρνησις στὴν αἱματολουσμένη μεγαλόνησο.

Ἐπεφάσισε (λοιπόν), καθὼς γράφει ὁ Σακόπουλος στίς 11 Σεπτεμβρίου 1866 στὸ Ὑπ. Ἐξ., μετὰ προηγουμένην σύγκλησιν στρατιωτικοῦ

¹ Ἰδ. Μουρέλλου 1696.

² Ὁ Σακ. γράφει στίς 21 Αὐγ. 1866: «Ὁ Μουσταφᾶ πᾶσας εἶναι λίαν γνωστός ἐνταῦθα, ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ μακρὰν τοῦ νὰ ἔχωσιν συμπαθείας πρὸς αὐτὸν ἀπ' ἐναντίας μετὰ φρίκης ἀνακαλοῦσι τὴν δολιότητά του καὶ τὴν ἀπανθρωπίαν του, διότι, ὅτε κατὰ τὸ 1833 εἶχε γίνῃ ἑτέρα ἐπανάστασις, ὁ εἰρημένος Πασᾶς ὑπεσχέθη εἰς τοὺς Χριστιανούς πλήρη ἀμνηστίαν καὶ ὅμως μετὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτῆς ἀπηγόχονισεν ὑπὲρ τοὺς 35-40 Χριστιανούς». Περβλ. καὶ Περίδην ἔ. ἀ. 86. Ἰδ. καὶ ἀν. σ. 14 καὶ 20.

³ Ἰδ. ἀν. σ. 130 σημ. 3. Καὶ ὁ Σακ. στίς 28 Αὐγ. 1866 γράφει: «(ὁ Γάλλος Πρόξενος) δὲν ἀποκρύπτει, ὅτι ἔγραψε νὰ μὴν ἔλθῃ πολεμικὸν πλοῖον, ἵνα μὴ ἐκ τούτου ἐνθαρρυνθῶσιν οἱ Χριστιανοὶ καὶ διαδίδει ὅτι καὶ τὰ ἐνταῦθα ὑπάρχοντα Ἰταλικὸν καὶ Ἀγγλικὸν πλοῖα θέλουσιν ἀπέλθει».

⁴ Ἰδ. Μουρέλλου 1760. πρβλ. Παπαντωνάκι Γ. ἔ. ἀ. 17.

Συμβουλίου νὰ ἐκστρατεύσῃ μετὰ μεγάλων δυνάμεων κατὰ τῶν εἰς Κεραμιά., τρεῖς ὥρας μακρὰν τῶν Χανίων. Χθὲς λοιπὸν (10 Σ)μβρίου) ἀνεχώρησαν διάφορα σώματα τουρκικοῦ στρατοῦ, Αἰγυπτίων καὶ ἐθελοντῶν, περὶ τὰς 10 χιλ. ἐν συνόλῳ, μετὰ τηλεβόλων πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου πρὸς τὴν Μαλάξαν, μὲ ἐπικεφαλῆς αὐτὸν τὸν Μουσταφὰ πασάν, ὅπου φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ ἰσχυρότερον σῶμα τῶν ἐπαναστατῶν, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς καλυτέρους ἀρχηγούς, τὸν Κωσταρὸν κλπ... Χθὲς π.μ., συνεχίζει ὁ Σακ., φθὰς ἐκ Κων)πόλεως ὁ Γιαχιά πασάς, ὅστις θέλει λάβει τὴν ἀρχιστρατηγίαν.. χωρὶς νάναπαυθῆ, ἰππεύσας μετέβη πρὸς συνάντησιν τοῦ Μουσταφᾶ. Ὁ πασάς οὗτος φημίζεται ὡς ἄξιος στρατιωτικὸς καθυποτάξας τὸ Μαυροβούνιον». Καὶ ἀναγγέλλει στὸ Ὑπουργεῖο, ὅτι ἡ μάχη εἶχεν ἀρχίσαι πιά.

Ἡ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων, πὸν εἶχαν ἐπιδιώξει ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις μὲ τὸ μακρὸν τῆς ὑπόμνημα τῆς 24 Αὐγούστου 1866¹ καὶ ὁ Γόρτσακωφ μὲ «μακρὰν ἐμπιστευτικὴν του διακοίνωσιν πρὸς τοὺς ἐν Παρισίοις καὶ Λονδίῳ πρεσβευτὰς τῆς Ρωσίας» στὶς 20 Αὐγούστου ἰ. ἔ., τὴν ἀπέκρουσαν οἱ δυτικὰς Δυνάμεις.²

Ἀπεναντίας ὁ μαρκήσιος de Moustier, πὸν ἀπὸ πρεσβευτῆς τῆς Γαλλίας στὴν Πόλιν γύριζε γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν στὸ Παρίσι, «διερχόμενος ἐξ Ἀθηνῶν προέβη εἰς παρατηρήσεις παρὰ τῷ βασιλεῖ λόγῳ τῆς ἐνθαρσύνσεως, τὴν ὁποίαν παρεῖχεν ἡ Ἑλλὰς εἰς τοὺς ἐπαναστάτας καὶ ἐδήλωσεν, ὅτι ὑπὸ τὰς ἐνεστῶσας συνθήμας δὲν ἠδύνατο ἡ Γαλλία νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀκολουθουμένην συντηρητικὴν πολιτικὴν χωρὶς νὰ προκαλέσῃ περιπλοκάς ἐν Ἀνατολῇ».³

Οἱ κυβερνήσεις Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, ἀπαντώντας στὶς 8 Σ)μβρίου ἰ. ἔ. στὴ Ρωσ. πρότασις γιὰ κοινὴ ἐνέργεια, τὴν ἔκριναν πρόωρον, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺν εἶχε σταλῆ ὁ Μουσταφάς, καὶ κατέληγαν: «Εἰς περιπτώσειν ἀποτυχίας αἱ κυβερνήσεις Παρισίων καὶ Λονδίνου θὰ ἦσαν διατεθειμέναι νὰ συζητήσουν μετὰ τῆς Ρωσίας περὶ τῶν καταλλήλων μέτρων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκρίνετο ὑπ' αὐτῶν ἀπαραίτητον νάποφευχθῆ πᾶσα μονομερὴς ἐνέργεια».⁴

Καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχία ὅμως τῆς ἀποστολῆς τοῦ Μουσταφᾶ, ὁ Ὑ-

¹ Τὸ ὑπόμνημα τὸ δημοσιεύει ὁ Αἰὼν (2157)5 7)μβρίου 1866) μὲ χρονολογία 24 Αὐγ. 5 7)μβρίου 1866) (Οἱ Κοιῶνης Γ' 153α ἔ. καὶ Μουρέλλος 1663 ἔ. χωρὶς χρονολογία.) ἐν τούτοις ὁ Driault-Lhéritier (Γ' 181 ἔ.) ἰσχυρίζεται, ὅτι ἔγινε στὶς 7 τοῦ Αὐγούστου ἰ. ἔ. Ἰδ. καὶ Παπαντωνάκι Γ. ἔ. ἀ. 14. ἔ.

² Παπαντωνάκι Γ. ἔ. ἀ. 19 ἔ.

³ ἔ. ἀ. 20 ἔ. Γιὰ τὴν Γαλλικὴν πολιτικὴν καθόλου δὲς καὶ τὴ σελ. 15 τοῦ Παπαντ. καὶ Παπαρηγοπούλου Καρολίδου Κ. Ἰστ. Ἑλ. Ἑθ. Ζ' σ. 319. Γιὰ τὸ γυρισμὸ τοῦ Βασιλιᾶ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, τὸν ἐρχομὸ τοῦ Moustier στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν συνέντευξίν του μὲ τὸ Βασιλιᾶ δὲς καὶ τὸν Αἰὼνα 2158)8 7)μβρίου 1866 καὶ 2159)12 7)μβρίου ἰ. ἔ.

⁴ Παπαντωνάκι Γ. ἔ. ἀ. 21 ἔ.

πουργός τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τῆς Πύλης, ὅτι «πεισθεῖσα περὶ τοῦ ἀδυνάτου τῆς εἰρηνικῆς τῶν πραγμάτων ἐξομαλύνσεως, ἀπεφάσισε τὴν ἐφαρμογὴν τῶν βιαίων μέτρων», περιορίζετο νὰ ἐκφράσῃ τὴ λύπη του γιὰ τὴν ἀποτυχία καὶ συνιστοῦσε στὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη, γιὰ νὰ φροντίσῃ, «ὅπως ἢ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις μὴ εὖρη τοῦλάχιστον ἀλλαγῶ ἀντίκτυπον».¹ Ἀλλὰ καὶ πιὸ μπροστὰ ἀκόμη «εἰς παρατήρησιν τοῦ Ρώσου πρεσβευτοῦ, ὅτι ὑπάρχει φόβος παρεκτροπῶν τοῦ Ὁθ. στρατοῦ ἐν Κρήτῃ, ὁ Ἄγγλος Ὑπ. τῶν Ἐξωτερικῶν (εἶχεν ἀποκριθῆ), ὅτι οὐδεὶς δύνатаι νάρρηθῆ εἰς τὴν Τουρκίαν τὸ δικαίωμα νὰ καθυποτάξῃ μίαν ἐπαναστατημένην ἐπαρχίαν της».²

² Ἔτσι ὁ Μουσταφάς ἐκήρυσσεν ἐπίσημα τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς Κρήτης καὶ ἐζητοῦσε νὰ πιάσῃ τὸν Ἰωαννίδη.³

Οἱ Κρητικοὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μετὰ τὴν ἄρρηση τοῦ Καλλέργη γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴ Γεν. ἀρχηγία, ἐζητοῦσαν νὰ βροῦν ἀρχηγούς γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία τμήματα.⁴ Οἱ Μ. Ρενιέρης καὶ Ἐπ. Δεληγιώργης ἐφρόντιζαν πῶς νὰ ἐνισχύσουν περισσότερο τοὺς ἐπαναστάτες παρὰ τὸν ἀποκλεισμό, ἐνῶ ἡ Ρωσία περιορίζετο στὸ νὰ στείλῃ πλοῖα στὰ Κρητικὰ νερά,⁵ γιὰ νὰ παρακολουθῆσῃ ἀπὸ κοντὰ τὸ δρᾶμα, πού θὰ ἄρχιζε σὲ λίγο καὶ, ἂν μπορέσῃ, νὰ βοηθήσῃ κάπως μερικοὺς ἀθῶους ἀπὸ τὸ λαὸ ἐκεῖνο, πού ἀκόμη μιὰ φορὰ ξαναποφάσιζε νὰγωνισθῆ γιὰ τὴν Ἰδέα καὶ νὰ ποτίσῃ μὲ τὸ αἷμά του τὸ σπόρο τῆς ἐλευθερίας, ὥστε νὰ βλαστήσῃ ἐπὶ τέλους ξανά τὸ δένδρο τῆς σιτῆς μάνα γῆ τοῦ πατέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, σύμφωνα μὲ τὴ πίστη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τῆς ὕψιστης Ἰδέας, κατὰ τὸν Πλάτωνα.

¹ Ἐ. ἀ.

² Ἐ. ἀ.

³ Ὁ Σακόπουλος στίς 11 7)μβρίου ἰ. ἔ. σὲ Ὑ. Γ. ἀναγγέλλει στὸ Ὑπ. Ἐξ., ὅτι ὁ Μουσταφά-πασάς εἶχεν ἀνακοινώσει στὸ Γραμματεῖα τοῦ Προξενείου, «ὅτι ἡ Πόλη ἐκήρυσσε τὴν νῆσον ἀποκεκλεισμένην» καὶ, ὅταν ὁ γραμματεὺς τοῦ ἀπάντησεν ὅτι δὲν εἶχεν εἰδοποιηθῆ σχετικὰ τὸ Ἑλλ. Προξενεῖο, ὁ Μουσταφάς εἶπεν, ὅτι θὰ τοὺς κοινοποιήσῃ τὸ σχετικὸ ἐγγράφο. Καὶ πραγματικὰ στὴν ἄλλη του ἐκθεση ἐγράφεν ὁ Σακ. ὅτι τοῦ εἶχε σταλῆ τὸ σχετικὸ ἀντίγραφο. Γιὰ τὸν Ἰωαννίδη δὲς Μουρέλλου 1746.

⁴ Ὁ Καλλέργης ἀρνήθηκε καὶ γιατί ἦταν περασμένος στὴν ἡλικία, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ τοῦ τὸ εἶχε ζητήσῃ ὁ βασιλιάς γιὰ νὰ μὴ παρεξηγηθῆ. Ἰδ. Driault-Lhéritier Γ. 187, ὅπως καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Καλλέργη δημοσιευμένη καὶ ἀπὸ τὸν Κριάση Γ'. 184 καὶ ἀπὸ τὸ Μουρέλλο. σ. 16721

⁵ Ὁ Σακ. γράφει στίς 11 7)μβρίου ἰ. ἔ. στὸ Ὑπ. Ἐξ. «Σήμερον ἀφίκετο ἐν ταῦθα τὸ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Ἰγνάτιεφ ἐν Κων)λει σταθμεῖον μικρὸν ρωσικὸν ἀτμόπλοιον. Αὐριον (θὰ πλευσῃ) μετὰ τοῦ Δενδρινοῦ εἰς Ρέθυμνον καὶ Ἡράκλειον καὶ θὰ διαμένῃ μέχρις οὗ φθάσῃ ἢ ἐν Μεσογείῳ φρεγάτα. Αὐθημερόν... καὶ μιὰ γαλλικὴ θωρακωτὴ Φρεγάτα L' Invincible». Ὁ Στίλμαν γράφει (ἔ. ἀ. 945) γιὰ τὸν κατάπλου τοῦ «Στόλαρχου» ὑπὸ τὸν Βουτακόφ καὶ ὁ Δεληγιώργης (Λόγοι σ. 256) λέγει, πῶς ὁ πλοίαρχος Πήμ, ἔκαμε τὴν ἀρχὴ τῆς μεταφορᾶς γυναικοπαίδων.

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῆς γεωγραφικῆς κατάστασης, τῶν κατοίκων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης διαπιστώνουν δυὸ τάσεις, πού ἀνέκαθεν ἐπηρεάζουν τὴν τύχη τῆς μεγαλονήσου. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καθέννας, πού ἐπιδιώκει τὴν κυριαρχία τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, ἀποβλέπει κατ' ἀνάγκη καὶ στὴν κατοχὴ τῆς Κρήτης· καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅπως στὰ βουνά της δὲ μποροῦν εὐκόλα νάνεβοῦν οἱ κατακτητὲς καὶ πολὺ ὀλιγώτερο νὰ μείνουν σαυτὰ, διαρκῶς καὶ φουσᾷ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πρὸς τὸ ἄλλο νησί ὁ ἄερας τῆς λευθεριάς καὶ προκαλεῖ ὄλο καὶ νέους ἀγῶνες τῶν κατοίκων του γι' αὐτὴ.

Ἡ τάση αὐτὴ καὶ λαχτῆρα τῆς λευθεριάς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιθυμία, πού ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης ἔβαλε σ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χριστιανικὲς ψυχές, γιὰ μιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση καὶ μὲ τὴ συναίσθηση τῆς ἀδικίας, πού ἔγινε στὴ μεγαλὴνησο μὲ τὸν ἀποκλεισμὸ της τὸ 1830 ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος, ἐδημιούργησε γιὰ τὸν Κρητικὸ λαὸ τὸν πόθο—ἰδανικὸ τῆς ἔνωσης τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του μὲ τὸ ἑλλ. βασίλειο. Ἀπὸ τότε ὡς τὸ 1865 ἀρκετὲς φορὲς ἐκινήθηεν ἡ Κρήτη πρὸς τὸ ἰδανικὸ αὐτό, ἀλλὰ ἀπὸ διάφορες αἰτίες δὲν εἶχεν ἐπιτύχει σχεδὸν τίποτε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Ὅσο προώδευεν ὅμως ὁ Κρητ. λαός, τόσο καὶ ὁ πόθος του γιὰ τὴν ἔνωση ἐγίνετο ἰσχυρότερος, ὥσπου στὸ τέλος ἐπέτυχε νὰ ξεσηκώσῃ τὸ λαὸ αὐτὸ σὲ ἓνα ἀγῶνα, πού μόνον μὲ τὸ μεγάλο ἀπελευθερωτικὸ ἑλλ. ἀγῶνα μπορεῖ νὰ παραβληθῇ.

Στὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς ἐργασίας μας, ἀκολουθώντας τὶς πηγές,—πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς νέες καὶ ἀγνωστες,—κατωρθώσαμε νὰ παρακολουθήσωμε, πῶς ἀπὸ μιὰ ἀφορμὴ φαινομενικὰ ἄσχετη,—τὸ μοναστηριακὸ,—κατώρθωσεν ἡ Ἰδέα τῆς «Ἐνωσης» νὰ σπρώξῃ τὴν Κρήτη σ' ἐπανάσταση.

Ἡ μικρὴ συντροφιά τοῦ Ἡρακλείου—Βιστάκις Μ. Μιτσοτάκις Ἰ. κλπ.—ὄργανο τῆς Ἰδέας κατορθώνει καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς νὰ πετύχῃ τὴ συγκατάθεση τοῦ Δενδρινοῦ γιὰ ἓνα εἰρηνικὸ κίνημα, μὲ σκοπὸ τὴ καλύτερη τῶν ὄρων τῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης. Τὸ ρουμανικὸ ζήτημα καὶ ἡ θολὴ εὐρωπαϊκὴ ἀτμόσφαιρα δίδουν ἐλπίδες γιὰ κάποια ἐπιτυχία. Ἡ ἰδιοσυγκρασία τῶν κατοίκων τῆς Δ. Κρήτης, ἡ ἱστορία της, ἡ προετοιμασία, πού εἶχε προηγηθῇ, ἡ ἐπιρροή τοῦ Δενδρινοῦ κ. ἄ. διάφοροι παράγοντες κατορθώνουν, ὥστε ἡ Δ. Κρήτη νὰ κάμῃ ἀρχὴ τοῦ κινήματος. Τὸ Ρέθυμνο καὶ ἡ Ἀ. Κρήτη ἀκολουθοῦν.

Ἐνῶ ὅμως περιμένονται νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν τμημάτων αὐτῶν στὰ Χανιώτικα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ γιὰ τὸ Σουλτάνο, ἐτοιμάζεται καὶ τὸ ἔγγραφο γιὰ τοὺς Προξένους ἀπὸ τὸ Δενδρινὸ καὶ ἡ «ἰκετήριος ἀναφορὰ πρὸς τοὺς Μονάρχας» ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς Ἰδέας.

Στὴν ὁλονύχτια συγκέντρωση τῆς Ἀγ. Κυριακῆς ἐμπνεομένη ἀπὸ τὴν Ἰδέα οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Κρ. λαοῦ, ὑπογράφουν καὶ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ μὲ τὸν ἀστεῖο ἰσχυρισμὸ ὅτι, ἔτσι πού θὰ ἔμενε μυστικόν, δὲν θὰ ἔσπρωχνε σ' ἐπανάσταση.

Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀναφορᾶς τοῦ 1864 καὶ ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στὸν Ἰσμαήλ πᾶσα ἐνισχύει τὰ ὄργανα τῆς Ἰδέας, γιὰ νὰ συγκροτηθῇ ἡ μόνιμη Ἐπιτροπὴ, πού θὰ ἐκρατοῦσε τὸν Κρ. λαὸ σ' ἐπιφυλακῇ, ὡσπου νάρθῃ ἡ ἀπάντηση τῆς Πύλης. Ὁ Ἰσμαήλ κατορθώνει νὰ ματαιώσῃ τὴν ἀποστολὴν τοῦ Σερβερὸ ἐφέντη καὶ ἡ ἀποτυχία τῆς Τουρκίας στὸ ρουμανικὸ ζήτημα ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπάντηση τῆς Πύλης, πού ἐνίσχυσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο τις ἐπιδιώξεις τῆς Ἰδέας. Διαφωνίες μεταξὺ τῶν Κρητικῶν εἶχαν ματαιώσῃ τὴν ἔγκαιρον ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων.

Τὸ κίνημα τῆς Κρήτης καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ σύρραξη φέρουν τὴ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἑλλ. κράτους καὶ τὸν Ἐπ. Δεληγεώργη Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν. Ἡ συνεργασία του μὲ τὸ Μ. Ρενιέρη προετοιμάζει τοὺς Κρητικούς, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ διεκδικήσουν καὶ μὲ τὰ ὄπλα ἀκόμη τὰ δίκαιά τους.

Οἱ ἐνισχύσεις καὶ οἱ ὑποδείξεις, πού ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα φέρουν σὲ συγκρούσεις καὶ στὴν κήρυξη τῆς Ἐνωσης.

Οἱ βλέψεις τῆς Αἰγύπτου, ἡ ὑπεχωρητικὴ στάση τοῦ Σαχιν καὶ οἱ ἀντιζηλίεις του μὲ τὸν Ἰσμαήλ ὀδηγοῦν στὸ «θρίαμβο» τῶν Βρυσῶν. Ἀπὸ τις πρῶτες ἐπιτυχίες τὸ νησιὸ ἔχει μεθύσει πιά ἀπὸ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴν Ἰδέα.

Τὸ φυλετικὸ μῖσος, πού ἐξύπνησε μὲ τὸ αἷμα πού χύθηκε καὶ τις ὁμότητες πού ἀκολούθησαν, μαζὶ μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴν Ἰδέα καὶ τὴν ἐλπίδα γιὰ ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων, ἔξουδετέρωσαν τις προσπάθειες τοῦ Μουσταφᾶ γιὰ τὴν καθυσύχαση τῆς μεγαλονήσου. Ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης ἀπὸ μέρους τῶν Δ. Δυνάμεων πρὸς τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ δὲν τοὺς ἀφῆκε νὰ συνεργασθοῦν γιὰ νὰ προλάβουν ἢ καὶ νὰ σταματήσουν τὴν ἐπανάσταση.

Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὴν συνεργασία τῶσων παραγόντων ἡ Ἰδέα ἐπεβλήθη στὴν Κρήτη, ἀν καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς κάθε ἄλλο παρὰ φυσικὰ συγγενεῖς ἢ καὶ φίλοι ἦσαν αὐτῇ. Μέσα στοὺς παράγοντες αὐτοὺς, ἡ συνειδητὴ ἀπόφαση τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους. Δὲν εὐρίσκομε κανένα, πού ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἐπιδιώκοντας τὴν πραγματοποίησιν τοῦ Ἰδανικοῦ τῆς Ἐνωσης καὶ μελετώντας τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶχε βρῆ καταλληλὴν τὴν ἐποχὴ γιὰ ἐπανάσταση. Οὔτε ὁ Μ. Βιστάκις οὔτε ὁ Ἰ. Μισσοτάκις ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ Δενδρινὸς εἶχαν σχεδιάσει ἐπανάσταση μὲ σκοπὸ τὴν ἔνωσιν καὶ κανεὶς οὔτε στὴν Κρήτη οὔτε στὴν Ἑλλάδα

ΙΩΑΝ. Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

— ΧΑΝΙΩΝ —

Λύξ. ἀριθ.

4792

Χρονολ. Είσα.

17.3.1958

Ειδικότης

Λογιστική

Ἀριθ.

9.2054/ΜΑΜ

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ 1866 - 1869 ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

II

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ

ὦ ἄνθη, ἄνθη, δότε μου, ὦ παῖδες τῶν Ἑλλήνων.
Φέρετε δάφνην νὰ στεφθῆ ἢ πρὶν θλιμμένη λύρα,
Δότε με ῥόδον τοῦ Βαφῆ τοῦ Ἀρκαδίου κρίνον
Μὲ πυρετώδη τὴν κρατῶ καὶ τὴν συνέχω χεῖρα . .

Χαίρετε τόποι ἱεροί, ἐδάφη μυρωμένα
Κοιτὶς τοῦ πρώτου τῶν Θεῶν, τοῦ Μίνωος ἢ χάρα !
Χαίρε ἢ γεφυρώσασα εἰς τὸ εἰκοσιένα
Τὸν χρόνον, ὅστις ἤνοιξε νέους ἀγῶνας τώρα

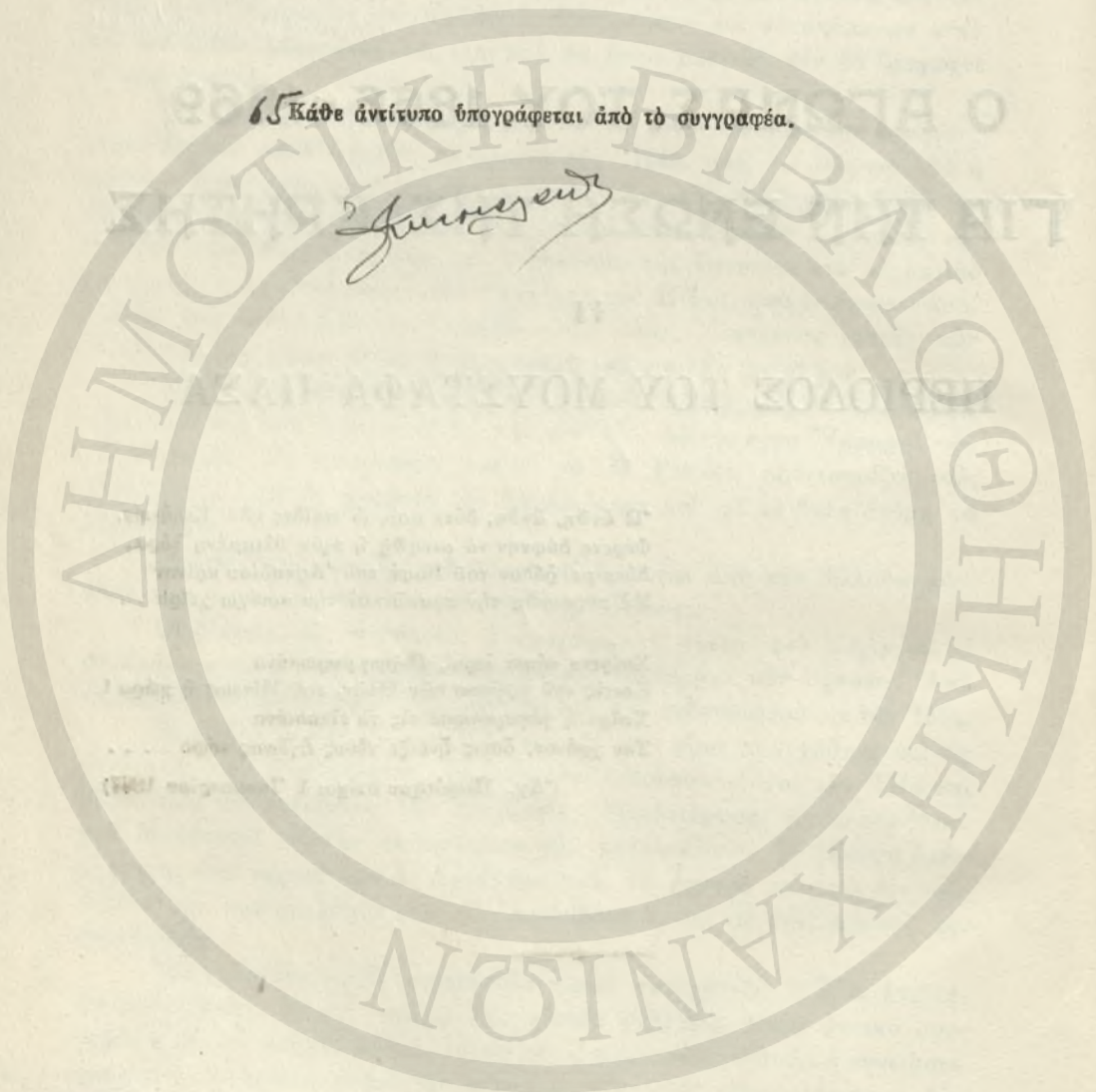
(Ἀγ. Παράσχου στίχοι 1 Ἰανουαρίου 1867)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1947

Κάθε αντίτυπο υπογράφεται από το συγγραφέα.

Γιαννιέρης

Τύποις: Κορν. και Εύστρ. Θεοδωρίδου, Θεσσαλονίκη

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ

ΤΟΥ

«ΥΠΟΥΡΓΟΥ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ»

(1941)

ΣΤΕΛΙΟΥ Μ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ

(1902 - 1947)

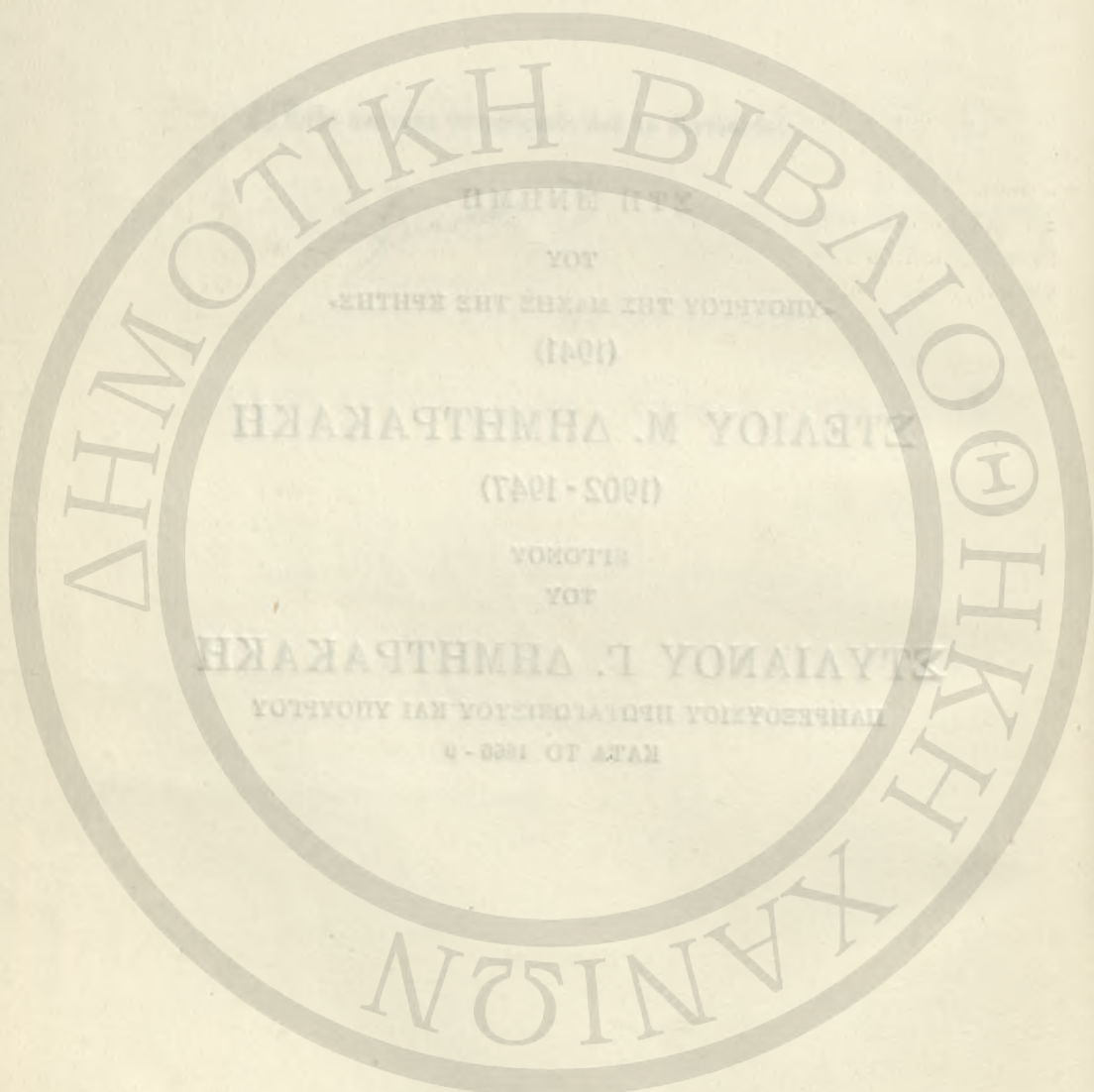
ΕΓΓΟΝΟΥ

ΤΟΥ

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ

ΠΑΗΡΕΞΟΥΣΙΟΥ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΥΠΟΥΡΓΟΥ

ΚΑΤΑ ΤΟ 1866 - 9

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἀπὸ τότε, πού δημοσιεύθηκε τὸ α'. τεῦχος, ὡς τώρα, πού δημοσιεύεται τὸ β', πέρασαν ἀρκετὰ χρόνια· σ'αὐτὸ φταίει ὁ πόλεμος, πού ἐμσολάβησε, μὲ τίς συνέπειές του. Στὸ διάστημα αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξερευνηθοῦν τὰ ἀρχεῖα καὶ νὰ μελετηθοῦν οἱ πηγές, ἐπάνω στὶς ὁποῖες κυρίως στηρίζεται ὅλη ἡ ἐργασία μου. Καὶ ἡ κατάσταση, πού ἐδημιουργήθηκε μὲ τὸν πόλεμο, δὲν πέρασεν ἀκόμη ὀλότελα. Ἐν τούτοις μὲ ἔξαιρετικές προσπάθειες μπόρεσα νὰ βρῶ ἀρκετὰ στοιχεῖα ἀπ' ὅσα ἐχρειάζονταν καὶ ἔτσι κατορθώνω νὰ δώσω σήμερα στὴ δημοσιότητα καὶ τὸ τεῦχος αὐτὸ τῆς μελέτης μου.

Καὶ αὐτὸ, ὅπως τὸ πρῶτο, ἂν καὶ ἀποτελεῖ ἓνα μέρος τῆς ἐργασίας μου γιὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1866-9, ἐν τούτοις μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ ὡς χωριστὴ μελέτη, μὲ ἰδιαίτερο σκοπὸ, μὲ δικιά της ἀρχὴ καὶ δικό της τέλος. Ὅπως δηλαδὴ τὸ πρῶτο ἐξετάζει τὸ πῶς κατέληξαν οἱ Κρητικοὶ στὴν ἐπανάσταση, ἔτσι καὶ τὸ δεύτερο πραγματεύεται τὴν πρώτη φάση τοῦ ἀγῶνα, πού τὴ χαρακτηρίζει ἡ προσπάθεια τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, γιὰ νὰ καθησυχάσῃ τὴν Κρήτη. Καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τότε, ὅπου ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, ὡς πληρεξούσιος τῆς Πύλης, ἀναλαμβάνει νὰ ἐξαναγκάσῃ τοὺς Κρητικούς, μὲ ὅλα τὰ μέσα πού εἶχε στὴ διάθεσή του, γιὰ νὰ ὑποταχθοῦν στὸ Σουλτάνο, καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἡμέρα, πού γυρίζει ἀπὸ τὰ Σφακιὰ στὰ Χανιά, καὶ ὁ νέος ἀπεσταλμένος τῆς Πύλης, Σεοβὲρ ἐφέντης, ἀναλαμβάνει νὰ ἐπιδιώξῃ μὲ νέο τρόπο τὴν εἰρήνευση τῆς Κρήτης.

Καὶ στὸ τεῦχος αὐτὸ προσπαθῶ νὰ δείξω τὸ πῶς ἐξελίσσονται τὰ γεγονότα καὶ νὰ τὰ τακτοποιήσω μὲ τὴ γενετική τους σειρά. Καὶ εἶμαι εὐτυχής, γιὰτι πολλὰ στοιχεῖα, καὶ ἀπὸ αὐτὰ ἀρκετὰ ἀχρησιμοποίητα ὡς τώρα, μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ προχωρήσω πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή.

Ἐλπίζω, πῶς μὲ τὴν εὐρύτερη μελέτη τῆς ἐργασίας αὐτῆς, καὶ κυρίως στὴν Κρήτη, καὶ νέες πηγές, πού βρίσκονται ἀκόμη σὲ χέρια ἰδιωτῶν, θὰ τεθοῦν στὴ διάθεσή μου, ὥστε τὰ ἄλλα τεύχη νὰ στηριχθοῦν καὶ σὲ περισσότερες ἀκόμη πηγές. Τὴν ἀρχὴ ἔκαμε καὶ ὁ Ὑπουργὸς κ. Ἄ. Μιρκάκης, δίδοντάς μου τὴν ἀλληλογραφία τῶν δικῶν του τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Καὶ θὰ εἶμαι εὐτυχής, ἂν θὰ μπορέσω ἐπὶ τῆ βάσει νέων στοιχείων καὶ νὰ τροποποιήσω ἢ καὶ νὰ μεταβάλλω κάτι, ἀπὸ ὅσα ἔχω δώσει ὡς τώρα στὰ **δύο πρῶτα τεύχη.**

Δυστυχῶς μὲ τίς οἰκονομικὰς συνθῆκες, πού βρισκόμαστε, δὲ μπο-

ρέσαμε οὔτε καὶ τὸ τεῦχος αὐτὸ νὰ τὸ πλουτίσωμε μὲ τις εἰκόνας καὶ τὰ σχεδιαγράμματα, πὺν χρειάζονται σὲ τέτοιες ἐργασίες. Μὲ τις περιγραφὰς ὁμῶς τῶν μερῶν, πὺν δανείζομαι κυρίως ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὴ ἐργασία τοῦ Ν. Καλομενοπούλου, τὰ «Κρητικά», προσπαθῶ νὰ μεταφέρω κάθε φορὰ τὸν ἀναγνώστη στὰ μέρη, ὅπου διαδραματίζονται τὰ διάφορα γεγονότα. Πάντως στὸ τέλος τῆς ἐργασίας μου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πίνακα ὀνομάτων, θὰ δώσω καὶ χάριτι τῆς Κρήτης, μὲ ὅλα τὰ μέρη, πὺν ἀναφέρονται ὀπωσδήποτε σ' αὐτή.

Τέλος πρέπει νὰ ὁμολογήσω, πῶς, ἂν δὲν μὲ ἐνίσχυναν οικονομικὰ οἱ Δῆμοι Θεσσαλονίκης καὶ Ρεθύμνου καὶ ὁ ἀδελφός μου Μάρκος, δὲν θὰ μπορούσεν οὔτε ἔτσι νὰ δημοσιευθῆ τὸ τεῦχος αὐτό. Γι αὐτὸ καὶ τοὺς ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου, ὅπως καὶ σ' ὄλους, πὺν ὀπωσδήποτε μὲ ἐνίσχυσαν ἠθικὰ ἢ ὑλικὰ στὴν προσπάθειά μου αὐτή.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΡΠΧ = Ἀρχεῖο Ρωσικοῦ Προξενείου Χανίων (στὸ ΙΑΚ.).

Ἀρχ. Κορ. = Ἀρχεῖο Κορωναίου (στὸ ΙΑΚ.).

ΛΥΕ = Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος.

ΓΑΚ = Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Ἐγγρ. Κρητ. Ἐπαν. = Ἐγγραφα Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων, (δεμένα σὲ τόμους στὸ ΙΑΚ.).

ΙΑΚ = Ἰστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης (στὰ Χανιά).

ΜΕΕ = Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ Β'. ΤΕΥΧΟΥΣ

Τις πηγές τις δίδομεν, ἐκεῖ ποὺ τις χρησιμοποιοῦμε. Βοηθήματα, ποὺ βρίσκονται στὴ βιβλιογραφία τοῦ α'. τεύχους, ὡς καὶ ἐκεῖνα, ἀπὸ ὧν δὲν πῆρα τίποτε, δὲν τὰ ἀναγράφω ἐδῶ.

Ἀναστασάκη Μ. Ἱστορία τῆς Κισάμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Χανιά 1939.

Ἀπομνημονεύματα ἐθελοντοῦ τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τὰ ἔτη 1866 - 67 - 68 ὑπὸ Π. . Ἐν Ἀθήναις 1884.

Archives diplomatiques. Recueil de diplomatie et d'histoire. Paris 1861 - 1914.

Bamberg T. Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraum des Pariser und des Berliner Friedens. Berlin 1892.

Βενέρη Τ. Τὸ Ἀρκαδι διὰ τῶν αἰῶνων. Ἀθῆναι 1938.

Βολωνάκη Ἰακ. Ἡ ἀλήθεια περὶ τῆς νήσου Κρήτης. μτφρ. ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ. Ἐρμούπολις 1866.

Bourgeois Emile. Manuel historique de Politique Etrangère, t. III. Le temps présent. Paris 1915⁴.

Ἐφημερίδες τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς. Βασιλεῖα Γεωργίου τοῦ Α' 1865 - 1868. Ἀθῆναι 1867.

Girardin Saint - Marc. La Grèce et la Question d'Orient, depuis la conference de Paris. (Revue des deux Mondes 15 mars 1869 p. 283 ἔ.).

Κυριακίδου Ἐ. Ἱστορία τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἐν Ἀθήναις 1892 τ. II.

Lascares S. T. La première alliance entre la Grèce et la Serbie. Le traité d'alliance de Vooslau du 14]26 Août 1867. Paris 1926.

Λόγοι τῶν ῥητόρων τῆς ἐν Βοστώνη ὑπὲρ τῶν Κρητῶν γενόμενης Συνελεύσεως. Ἐν Ἀθήναις 1867.

Μαμαλάκη Ἰ. Τὸ δράμα τοῦ Ἀρκαδίου καὶ ἡ ἱστορικὴ ση-

μασία του. Διάλεξις διοργανωθείσα ὑπὸ τῆς Παγκρητίου Ἀδελφότητος ἐν Μακεδονίᾳ εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ κληματογράφου «Διονύσια» τὴν 11-11-45 ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς ὀλοκαυτώσεως. (Λόγοι ἐκφωνηθέντες τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς ἀδελφότητος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. Θεσσαλονίκη 1947 σ. 11 ἔ.

Μαμαλάκη Ἰ. Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα, ὄπτιοντα νέον φῶς εἰς τὸ δράμα τοῦ Ἀρκαδίου. Θεσσαλονίκη 1947. (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ» τεύχ. 44-53).

Ψιλᾶκι Β. Τὸ Θέρισον. (Ἰδ. Ἑλληνισμός τόμ. Η΄ (1905) σ. 953 ἔ.).
Stillman W. The Cretan insurrection of 1866-7-8. New York 1874.

» The Cretan Question (*Ἀρθρο σὴ Contemporary Review, μτφρ. σὴ «Νέα Ἡμέρα» Τεργέστης τῆς 31-3-1890 καὶ 14-4-1890.

Streit G. La volonté du peuple crétois. Quelques Documents relatifs à l'histoire de la Crète. Athènes 1897.

Testa I. (de) Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères depuis le premier traité conclu, en 1526, entre Suleyman I et François I. Paris 1864-98.

Ζυμβρακάκη Ἰ. Ἀπάντησις πρὸς τὸν Μενδελσῶνα - Βαρθόλδην, τὸν περιγριάψαντα τὸν τελευταῖον ἐθνικὸν ἀγῶνα τῆς Κρήτης κατὰ τῶν Τούρκων. Ἀθήναι 1870.

ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

Τὰ γεγονότα, πού συνετέλεσαν γιὰ τὴν καταλήξει ἢ Γεν. Συνέλευση τῶν Κρητῶν στὴν ἀποκήρυξη τοῦ σουλτάνου καὶ στὴ διακήρυξη τῆς ἔνωσης τῆς Κρήτης μὲ τὸ ἑλληνικὸ κράτος, τὰ ἔχομεν παρακολουθήσει στὸ α' τεῦχος τῆς ἐργασίας μας.

Σαυτὸ ἐδείξαμεν πῶς, ἐνῶ ἡ ὅλη κατάσταση δὲν ἐθεωρεῖτο κατάλληλη γιὰ ἐπανάσταση, ἐν τούτοις μὰ ὀλόκληρη σειρά πολλῶν καὶ διαφόρων γεγονότων ἔσπρωξαν σαυτήν.

Ἐντὶ τὴν κάμω σύντομη ἀνασκόπηση αὐτῶν, περιορίζομαι εἰς τὸ νὰ δημοσιεύσω δύο ἀναμφισβητήτου κύρους καὶ μεγίστης ἱστορικῆς σημασίας ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀποδίδουν συντομώτατα, ὅσα ἐξιστορήσαμεν ἐν ἐκτάσει στὸ α' τεῦχος καὶ συγχρόνως διαπιστώνουν, πῶς τὸ νέον, πού ἐδώσαμεν, διορθώνοντες τὴν παλαιότερη ἀντίληψη, ὅτι ἡ ἐπανάσταση εἶχεν ἐτοιμασθῆ ἀπὸ προηγουμένως, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν κίτρινη γαλλικὴ βίβλο καὶ δημοσιεύεται στὸ ὑπ' ἀριθ. 2214 φύλλο τοῦ «Αἰῶνος» καὶ περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς : «*Ταραχὴ τις, οὐδὲν ἄλλο σκοποῦσα τὸ κατ' ἀρχὰς ἢ τὴν ἐπίτευξιν μερικῶν διοικητικῶν παραχωρήσεων*, ἐξεδηλώθη ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τελευταίου ἔτους. Οὕτως ἔχοντος τοῦ πράγματος, αὐτὰ τὰ ἀπλούστατα τῶν ζητημάτων ἠδύνατο νὰ λύβωσι διαστάσεις σοβαρὰς, ἐὰν μὴ ἐλύοντο ἐν καιρῷ καταλλήλῳ. Οἱ Ἕλληνες οἱ ἐν Κρήτῃ συμμετέσχον τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, διασώζουσι δὲ τὴν ἀνάμνησιν τῶν ἀποφάσεων, αἷινες ἔθηκαν αὐτῆς αὐτοῦς ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Πόρτας καὶ πλέον ἢ ἅπαξ, δραστήριοι τῶν ὅπλων κατὰ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, ἀπέδειξαν ὅτι δὲν παρητήθησαν τῆς ἰδέας τοῦ νὰ πραγματοποιήσωσι τὰς ἐν ἔτει 1830 σφαλείας ἐλπίδας. Τὰ μέγιστα δὲ ἐνδιέφερε τὴν ὀθωμανικὴν κυβέρνησιν νὰ μὴ ἀφήσῃ νὰ καταστῇ σοβαρὰ ἢ δυσαρρέσκεια, ἧς τὰ συμπτώματα ἀπεκαλύπτοντο, καὶ τὰ πάντα νὰ κἀνῃ ὅπως προλάβῃ ταραχὰς γενεῶρας.

Οἱ Κρητῆς πρὸ πάντων διηύθυνον τὰ παράπονά των κατὰ τῆς διαχειρίσεως τοῦ διοικητοῦ. Προσεκαλέσαμε τὴν Πόρταν νὰ πέμψῃ εἰς Κρήτην εἰδικὸν Ἐπιτροπὸν, ὅπως ἐρευνήσῃ τὰ περὶ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τῶν πραγμάτων καὶ περιβεβλημένον ἐπαρκῆ ἐξουσίαν πρὸς λύ-

σιν τῶν ζητημάτων, αἵτινα ἐπὶ τόπου ἠδύνατο νὰ διαρρυθμισθῇ. Δυστυχῶς μεθ' ὅλας τὰς ἀκαταπαύστως ἐπαναληφθείσας παραστάσεις ἢ ἀναχώρησις τοῦ ὑποδειχθέντος ὑπαλλήλου ὑπὸ τῆς Πόρτας ἀνεβάλλετο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν· οὕτω, ὅτε ἀφίχθη οὗτος εἰς Κρήτην, ἢ κατάλληλος στιγμή ἀντιπαρῆλθεν ἤδη.

Ἡ παρουσία στρατοῦ πολυαριθμοῦ ἐνέβαλεν εἰς ἀνησυχίαν καὶ διηρέθισε τὸν λαόν, ἢ δὲ *ἀπραξία αὐτοῦ* τοῦ στρατοῦ καὶ οἱ *σφαλεροὶ ἐλιγμοὶ του* ἐνίσχυσαν πάσας τὰς ἐλπίδας.

Αἱ δυσχέρειαι ταχέως ἐπηυξήθησαν ἢ δὲ λέξις τῆς ἐνώσεως (incorporation) τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐρρέθη, *ὑποκαταστάσῃ εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν μεταρρυθμίσεων, ἐφ' οὗ ἡ Πόρτα ἠδύνατο νὰ συνεννοηθῇ κατ' ἀρχάς* μετὰ τῶν Κρητῶν, ἐὰν προσβιαινεν εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς, μετὰ τῆς ὑπὸ τῶν περιστάσεων ἐπιβαλλομένης ταχύτητος.

Τὸ δεύτερον εἶναι μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Γ. Προξένου τῆς Ρωσίας στὰ Χανιά πρὸς τὸ στρατηγὸν Ἰγνάτιεφ, ὅσο Πρεσβευτὴ τὴν Πόλην. (Βρίσκεται στὸ ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης (ΙΑΚ), στὸ φάκελλο τοῦ Ρωσ. Προξενίου Χανίων (ΑΡΠΧ.) μετ' ἀριθ. 102 καὶ χρονολογία 22 Σεπτεμβρίου 1866.) Ἀπὸ αὐτὸ μεταφράζομεν :

«Οἱ Κρητικοί, προτοῦ ναρθῇ ἡ ἀπάντησις τῆς Πόλης, τὴν προσέβλεπαν καὶ προετοιμαζόνταν γιὰ ἀντίστασιν.

Ἡ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲ συμφωνοῦσαν· ἀπ' ἐναντίας προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς κατευνάζουν (de les modérer). Δὲ συνεχίστηκε τὸ ἴδιον, ὅταν ἄλλαξε ἡ κυβέρνησις στὴν Ἀθήνα καὶ πῆρε τὴν ἐξουσίαν ὁ Δεληγεώργης. *Οἱ Κρητικοὶ δὲν ἦσαν καθόλου ἐτοιμασμένοι γιὰ πόλεμον*· δὲν εἶχαν μπαρούτι οὔτε πυρομαχικά, δὲν εἶχαν ὅπλα. *Καὶ ὁμοῦ μετὰ τὰ ὅπλα, ποὺ εἶχαν, εἶχαν ἐπιτυχίαις στὸ Ρέθυμνον στὸν Ἀποκόρωνα καὶ στὸ Σέλινο.*

Ἦταν πολὺ φυσικόν, ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ ἡ ἐξοχότης σας, ὅτι ἡ Ὑψ. Πύλη ἐπωφελεῖτο τὴν πράξιν τῆς ἀποκήρυξης τοῦ σουλτάνου, ποὺ διακήρυξεν ἡ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν, γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἀποδείξῃ στὴ Γαλλίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν, ὅτι τὸ μόνον κίνητρο τοῦ λαοῦ ἦταν ἡ ἐνωσὴ του μετὰ τὴν Ἑλλάδα. *Εἶναι ἀλήθεια, πὼς πάντα ἀποβλέπουν στὴν ἐνωσιν, ἀλλὰ ἐπίσης εἶνε ἄλλο τόσο βέβαιον, ὅτι δὲν ἐνόμιζαν, ὅτι εἶχεν ελθεῖ ἡ στιγμή γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τοὺς διαρκεῖς πόθους των* καὶ ὅτι, ἐπωφελοῦμενοι τῇ συγκέντρωσιν τοῦ μηνὸς Μαΐου γιὰ νὰ διαβεβαιώσουν (constater) ἀκόμη μιὰ φορὰ μετὰ εἰδικὰς ἀναφορὰς εἰς τρεῖς ἐγγυήτριαις δυνάμειν τὸν πόθον τους γιὰ νὰ ἐνωθοῦν μετὰ τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον, ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τῆ σκέψης, νὰ προχωρήσουν πρὸς τὰκεῖ μετὰ ἐνέργειαις ἐπαναστατικαῖς ἢ μετὰ χρησιμοποίησιν τῶν ὀπλων. (il était fort loin de leur pensée d' y parvenir par des actes d' insubordination ou par une résistance armée).

Κάνω εξαίρεση βέβαια στο τί σκεπτότανε μιὰ ασθενῆς μειονότης, πού ἤθελεν ἐξ ἀρχῆς νὰ θολώσῃ τὰ πράγματα, ἀλλὰ πού δὲν εἶχε καμιάν πραγματικὴ ἐπιρροή στὸν τόπο. (J' excepte de citer le façon de penser d' une faible minorité, qui voulait depuis le commencement brusquer les événements, mais qui n' avait aucune influence réelle sur le pays).

Ὁ Δενδρινός, πού γραφεῖ τὰ πῶς πάνω, ἦταν καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο σὲ θέσῃ νὰ γνωρίζῃ τὶς διαθέσεις καὶ ἐνέργειες τῶν Κρητῶν καὶ ὁ Ἰγνατίεφ ὁ μόνος, στὸν ὁποῖον μποροῦσε ὁ Δ. νὰ ἐκμνηστηρευέται ὅ,τι καὶ ἂν ἤξερε καὶ αὐτά, πού πραγματικὰ ἐπίστευεν ἢ ἐφρόνει.

Στὸ β' τεῦχος, πού δημοσιεύομεν, ἀρχίζομε νὰ παρακολουθοῦμεν τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης. Σαυτὸ ὅμως ἐξετάζομε μονάχα τὸ πρῶτο τῆς στάδιο, ὅπου τὸν κύριο ρόλο παίζει ὁ Μουσταφὰ πασάς, ὡς «πληρεξούσιος» καὶ «ἀπεσταλμένος» τῆς Πύλης στὴν Κρήτη, γι' αὐτὸ καὶ τὸ τιλοφοροῦμεν. «Ἡ περίοδος τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ».

Ἡ περίοδος αὐτὴ ἀρχίζει στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1866, ὅποτε ἀρχίζουν οἱ ἐχθροπραξίες, καὶ τελειώνει στὶς 21 Ἰανουαρίου 1867, ὅποτε γυρίζει ὁ Μουσταφὰ - πασάς ἀπὸ τὰ Σφακιά καὶ ἀφήνει πὰ οὐσιαστικὰ στὸ νέο ἀπεσταλμένο τῆς Ὑψ. Πύλης Σεργβὲρ ἐφέντη τὴ διαχείριση τοῦ κρητικοῦ ζητήματος.

Καὶ στὸ τεῦχος αὐτὸ προχωροῦμε στὴ διαπίστωση καὶ ἐκθεση τῶν γεγονότων, στηριζόμενοι σὲ πηγὲς ἱστορικὲς πολὺ σπουδαῖες, τὶς περισσότερες μάλιστα ἀχρησιμοποίητες ὡς σήμερα, καὶ ἔτσι ἐλπίζομεν, ἔχοντας ὑπ' ὄψει καὶ ὅσα ἔχουν γραφῆ ἢ δημοσιευθῆ ὡς σήμερα, ὅτι θὰ πλησιάσωμεν ἀρκετὰ στὴν ἀλήθεια καὶ θὰ μπορέσωμε νὰ ἀποδώσωμεν τὰ γεγονότα τελείως ἀπροκατάληπτοι.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ

ΚΕΦ. Α΄. Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ

Ὁ Μπουσταφά πασάς ἦταν πραγματικὰ ὁ καταλληλότερος γιὰ νὰ καθουσιάσῃ τὴν Κρήτη, ἂν μπορούσε νὰ ἡουσιάσῃ. Εἶχε μείνει περὶ τὰ 30 χρόνια στὴν Κρήτη, τὴν εἶχε γνώσει δόλοκληρη, εἶχε καταπνίξει δυὸ κινήματα, εἶχε συνδεθῆ στενὰ μὲ πολλοὺς κρητικούς, ἀπὸ αὐτοὺς, πού ἔξα-σκοῦσαν μεγάλη ἐπιρροή στὸ λαό, εἶχεν ἐξυπηρετήσῃ πολλοὺς, ὥστε νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι σαυτὸν, ἀλλὰ καὶ εἶχεν δείξει τόση δραστηριότητα καὶ ἀποφασιστικότητα καὶ ταχύτητα ἐνεργείας, ὅσον καιρὸ ἦταν στὴν Κρήτη, ὥστε ὁ κόσμος νὰ τὸν φοβᾶται καὶ νὰ τὸν τρομάζῃ ἀκόμη.

Ἀπὸ τότε, πού εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Κρήτη, εἶχαν περάσει 17 χρό-νια, ὥστε ἡ γέα γενεὰ σχεδὸν δὲν τὸν ἤξερε καὶ ἄλλοι τὸν εἶχαν λησμο-νήσει κάπως, ἔξοισαν ὁμῶς καὶ πολλοὶ ἀκόμη, πού τὸν ἐγνώριζαν καλὰ καὶ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὰς καὶ ἐπομένως δὲν παραγνώριζαν, μὲ ποιὸν εἶχε νὰ κάμῃ πάλιν ἡ Κρήτη.

Καὶ πραγματικὰ ὁ Μουσταφά πασάς ἐνοοῦσε νὰ ἐνεργήσῃ, ὅπως ἦταν συνηθισμένος, σύντονα, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιώντας ὅλα τὰ μέσα, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ σκοπὸ του, ἀπὸ τὴν πειθὴ καὶ τὴν κολακεία καὶ τὴν προσωπικὴ του ἐπιβολὴ καὶ τὶς ἄφθονες ὑποσχέσεις, ὡς τὴν πῶ ὦμῃ καὶ ἀπάνθρωπη χρησιμοποίησιν τῆς ἐξαιρετικῆς δυνάμεως, πού συνεκέντρωνε στὰ χερίά του.

«Ἄν ἡουσιάσετε θάχετε ὅλα τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρήνης καὶ ὅσα μπο-ρεῖ ἓνας Μουσταφά πασάς, σὰν ἀπόλυτος πληρεξούσιος τῆς Πύλης, νὰ σᾶς ἐξασφαλίσῃ. Ἄν ἐπιμένετε νὰ ἀκολουθῆτε αὐτοὺς, πού σᾶς ἐξακα-τοῦν γιὰ νὰ σᾶς κάνουν ὄργανα ξένων συμφερόντων, θὰ δοκιμάσετε ὄλη του τὴ παντοδυναμία καὶ σκληρότητα, πού τὴν ξέρετε ἀπὸ ἄλλοτε». Μαυ-τὸ τὸ πνεῦμα σκόρπισε σ' ὄλη τὴν Κρήτη προκηρούεις καὶ τοὺς ἔδωσε 5 μέρες καιρὸ γιὰ νὰ ἀποφασίσουν. Ἐπρεπε νὰ ξεχωρίσουν οἱ φιλήσυχοι ἀπὸ τοὺς ταραξίεις, γιὰ νὰ μὴν ὑποφέρουν ὅλοι, διεκήρυσσε μὲ τοὺς ἀνθρώ-

πους του, παλιούς φίλους και γνώριμους, πού τους έστελνε με τις προκηρύξεις του σ' όλες τις επαρχίες και τὰ χωριά τῆς Κρήτης. Γιαυτό έπρεπε οι πρώτοι νὰ σπεύσουν νὰ δηλώσουν έγγράφως τὴν ύποταγή τους στὸ σουλτάνο ¹.

"Ετσι έστειλεν, ἀπὸ τις πρώτες ἡμέρες τοῦ Σετέμβρη και στοὺς Λάκκους τὸ Χ" Γ. Κοκινάκη, βγάζοντάς τον ἀπὸ τὴν φυλακή, ὅπου τὸν εἶχε ρίξει ὁ Ἰσμαήλ, γιατί έφερνεν ἐπιστολές ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες στοὺς φίλους των στὰ Χανιά.

Ὁ Μουσταφὰ πασάς, πὺν έσχετίζετο ἀπὸ παλιὰ μαζί του, τοῦ ὑπέδειξεν ὅλους τοὺς κινδύνους, πὺν διέτρεχεν ὁ κόσμος, ἄν ἐπέμενεν, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε καμιά ἐλπίδα γιὰ νὰ ἐπιτύχη, σ' ὅσες θυσίες και ἄν ὑπεβάλλετο.

Ὁ Κοκινάκης ὅμως δὲν ἀρκέσθηκε σ' ὅσα τοῦ εἶπεν ὁ Μ. πασάς. Ἐζήτησε νὰ ἐξακριβώσει, ποιὰ ἦταν και ἡ γνώμη τῶν προξένων και μάλιστα τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας. Ὁ Dickson τὸν ἐβεβαίωσε, πὺς οἱ Κρητικοὶ δὲν εἶχαν νὰ περιμένουν τίποτε, μ' ὅτι κ' ἄν ἔκαναν, γιατί ἡ ἐποχὴ δὲν ἦταν κατάλληλη. Ὑστερα ἀπὸ τὴν βεβαίωση αὐτῆ, ὁ Κοκινάκης ἐπῆγε στοὺς Λάκκους και ἄρχισε νὰ ὑποστηρίξει με ὅλη τὴ ψυχὴ του, ὅτι τοὺς ἐπεβάλλετο νὰ ἡσυχάσουν.

Και πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιδὲ ἠλικιωμένους συμφωνοῦσαν μαζί του, ἀφοῦ ἄλλως τε ὁ Μουσταφὰς τοὺς παραχωροῦσεν ὅλα, ὅσα εἶχαν ζητήσει ἀπὸ τὴν Πύλη με τὴν ἀναφορὰ τους τῆς 14 Μαΐου 1866 και ἔδιδε και ξεχωριστὲς ὑποσχέσεις στοὺς Λακκῶτες.²

Ἐνῶ ὅμως ὁ πολὺς κόσμος φαινότανε σύμφωνος, ὁ Χ" Μιχάλης με τὸ Ἀ. Βογιατζόγλου, και Ἀ. Περίτση, ἐθελοντὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα³ και μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίου, πὺν εἶχαν κηρύξει τὴν ἐπανάσταση, κατώρθωσαν με διάφορα ἐπιχειρήματα νὰ πείσουν τοὺς Λακκῶτες, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνη στὸ Μουσταφὰ και ὅτι ἡ ἐπανάσταση θὰ πετύχαινε.

Κάποιος μάλιστα ἀπὸ τοὺς ζωηροτέρους, ὁ Ν. Μάντακας, πῆρε και ξέσχισε τὴν προκήρυξη τοῦ πασᾶ.

"Ετσι και με διάφορα ἄλλα μέσα ὑπερίσχυσε η ἄποψη, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀγωνισθοῦν με ὅλες των τὲς δυνάμεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστάσεως και ὁ Χ" Μιχάλης με τὸ Βογιατζόγλου, ὡς γραμματέα του,⁴ ἄρ-

¹ Πρὸβλ. Παπαντωνάκη Γ. Ἡ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1866. Ἀθῆναι 1926. σ. 17 ἔ. και τεῦχος α'. τῆς ἱστορίας αὐτῆς σ. 129 κ. ἔ.

² Πρὸβλ. τεῦχ. α'. σ. 96 και 129¹.

³ Ἰδ. ἔ. ἄ. σ. 125 σημ.

⁴ Ἰδ. ἐπιστολὴν Ἀ. Ἰωαννίδου πρὸς τὸ Μίνωα Μπογιατζόγλου τῆς 11-7/βεβίου 1866. (ΓΑΚ. 12α ἀρ. 114).

χισαν νὰ συγκεντρώνουν τὸς Λακκιῶτες καὶ ὄσους ἄλλους μοροῦσαν ἀπὸ τὰ γύρω χωριά.

Μαυτοὺς καὶ μὲ τὸς λίγους ἐθελοντές, ποὺ ἦσαν μαζί τους, κατέβηκαν πρὸς τὸν Ἀλικιανὸ καὶ, ἐπειδὴ ἔμαθαν, οὐ εἶχαν συγκρουσθῆ ἑπαναστάτες μὲ τὸς Τούρκους στὴ Μαλάξα, στίς 4 τοῦ Σετέμβρη,¹ ἔσπευσαν πρὸς τὰκεῖ καὶ ἦλθαν στὴν Παναγιά, ὅπου ἐπῆγαν τὴν ἄλλη μέρα καὶ ὄσοι ἀπὸ τὸς ἑπαναστάτες, ὕστερα ἀπὸ τὴν σύγκρουση αὐτὴ τῆς Μαλάξας, εἶχαν ἀποσυρθῆ στὴ Δρακώνα.

Γιὰ τὰ μέρη αὐτὰ ὁ Π. Κορωναῖος κάνει στὴ χειρόγραφη ἱστορία του μιὰ ὠραία περιγραφὴ, ποὺ τὴ διδομεν ἐδῶ, γιατί ἔτσι κατατοπιζόμεθα στὴ πιὸ ἐνδιαφέρουσα, γιὰ τὸ σημεῖο αὐτὴ τῆς ἱστορίας μας, γωνιά τῆς Κρήτης.

«Τὸ σύμπλεγμα τῶν Λευκῶν Ὁρέων, ἐν τῶν μᾶλλον ἀξιοπεριέργων γεωλογικῶν διαπλασμάτων, διὰ τε τὸ λαβυρινθῶδες, ἀπότομον καὶ δύσβατον αὐτῶν, δύναται νὰ παραβληθῆ πρὸς φρούριον ἐκτεταμένον. Ὑποθέτοντες, ὅτι ἱστιάμεθα ἐν τῷ μέσῳ τοῦ φρουρίου, ἔχοντες μέτωπον πρὸς ἄρκτον, ἀρχόμεθα τῆς περιγραφῆς αὐτοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ δύο μετώπων ἑνὸς πολυγωνικοῦ φρουρίου, ὧν τὸ μὲν δεξιὸν διαχαράττεται ὑπὸ τῆς εὐθυγράμμου σχεδὸν κορυφῆς τῶν ὄρέων τῆς Κράτης, τὸ δὲ ἀριστερόν, μικρότερον τοῦ δεξιοῦ, ὑπὸ τῆς γραμμῆς τῶν ἄνωθεν τοῦ χωρίου Ζούρβας τῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας ὄρέων. Εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν γραμμῶν τούτων προβαίνει καὶ ὁ μεταξὺ τῶν δύο μετώπων προμαχῶν, κλάδος ὄρέων διακλαδούμενος εἰς πολλοὺς κλώνους διαφόρου μήκους, ὧν ὁ κυριώτερος εἶναι ὁ ἀριστερὰ πάντων κείμενος, ἐκτεινόμενος μέχρι 4 ὠρῶν ἀπὸ τῆς πόλεως Χανίων. Οὗτος εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν χωρίων Δρακῶνος Παναγιᾶς καὶ Ψιλιακοῦ χαρακτηριζόμενος, χωρίων κειμένων εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ κλώνου τούτου καὶ τῶν χωρίων Ζούρβας, Θερίσου καὶ Μονῆς Ἀγ. Κυριακῆς ἀριστερὰ τοῦ κλώνου. Μέχρι τοῦ μέσου περίπου αὐτοῦ οὐδεμία ὑπάρχει διόδος ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν. Ἀπὸ δὲ τοῦ μέσου τὸ ὄρος ἀποκλινονβαθμηδὸν ὑπάρχει πολλαχοῦ διαβατόν. Ἐπὶ τῆς διόδου ταύτης τοῦ μέσου κεῖται τὸ χωρίον Θερίσον, ἐντὸς φάραγγος βαθείας καὶ λίαν ἀποκρήμνου, ὅπερ θεωρεῖται ἡ κλεῖς τοῦ προμαχῶνος καὶ διὰ τοῦτο ὑπῆρξε πάντοτε τὸ μῆλον τῆς ἐριδος μεταξὺ τῶν διαμαχομένων μερῶν. Αἱ διακλαδώσεις τοῦ προμαχῶνος ἀποχωρίζονται ἀλλήλων διὰ φαράγγων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦτον ἀποτόμων καὶ σχηματίζουσι πον κοιλάδας, εἰς αἷ οἱ κάτοικοι ἀνήγειραν τὰ χωρία των. Ἡ μεγαλύτερα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ τῶν Κεραμειῶν, ἧτις, καὶ διότι κεῖται πλησιέστερον τῶν λοι-

¹ 18. τοῦχος α'. σ. 131.

πῶν πρὸς τὴν πόλιν Χανίων καὶ διότι κυριεύει τῆς διαβίσεως ἀπὸ τῶν ἐπαρχιῶν Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου πρὸς τὰς δυτικώτερας, εἶχεν οὐχὶ μικρὰν ἐπιρροὴν εἰς τὰς πολεμικὰς πράξεις. Αἱ ὑπώρειαι τοῦ προμαχῶνος τούτου σχηματίζουν τὴν ἐπαρχίαν Κυδωνίας ἢ κυρίως Χανίων, συγκειμένην κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ δύο πεδιάδων, ὧν τῶν Χανίων δεξιὰ καὶ ἡ τοῦ ποταμοῦ Πλατανιά καὶ Ἀλικιανοῦ καὶ Ἀγυῖας - Ἐπισκοπῆς ἀριστερά»¹.

Μεταξὺ τῆς κοιλάδος αὐτῆς τῶν Κεραμειῶν, ὅπου ὑπάρχουν 14 χωριά, καὶ τῆς πεδιάδας τῶν Χανίων ὑψώνεται, ἡ μακρὰ ὄροσειρὰ τῆς Μαλάξας «στέφουσα πρὸς Β. τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων ἀπὸ Σούδας μέχρι τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀλικιανοῦ, ὁπότεν πάλιν στρέφεται πρὸς Β. καὶ συναντᾶται μὲ τοὺς πρόποδας τῶν Λ. Ὀρέων ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ Θερίσου. Ὀλίγον βορειότερον τῆς ὄροσειρᾶς ταύτης ὑψοῦται ἄλλη σειρὰ ἀποτελουμένη ἀπὸ λοφίσκους, ὅπισθεν τῆς ὁποίας ὑπάρχει τὸ χωρίον Κάμπου...

Ἐπὶ τῆς ὄροσειρᾶς τῆς Μαλάξης καὶ ἀκριβῶς ἄνωθεν τοῦ λιμένος τῆς Σούδας ὑπάρχει τὸ χωρίον Μαλάξα καὶ ἄνωθεν αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς κορυφῆς, πύργος. Ἡ θέσις δεσπόζει ὄχι μόνον τῆς πεδιάδος Χανίων, ἀλλὰ καὶ ὀλοκλήρου τοῦ δήμου Κεραμειῶν καὶ ἐνὸς τμήματος τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου. Ἡ θέσις αὕτη ἀπέχει τῶν Χανίων περὶ τὰς δύο ὥρας»².

Τὸν πύργον αὐτὸ τῆς Μαλάξης ζήτησαν νὰ καταλάβουν οἱ ἐπαναστάτες στίς 3—4 τοῦ Σεπτεμβρίου, χωρὶς καὶ νὰ τὸ κατορθώσουν³. Γιατὸ εἶχαν ἀποτραβηχθῆ στὴ Δρακώνα καὶ, ὅταν ἤλθεν ὁ Χ' Μιχάλης μὲ τοὺς δικούς του στὴν Παναγιά, περὶ τὰ δύο χιλιόμετρα, εὐθεῖα γραμμῆ, βορειότερα ἀπὸ τὴ Δρακώνα, πῆγαν καὶ ἐνώθησαν μαζί του.

Ὁ πρακτικὸς Χ' Μιχάλης ἀνέθεσε σὲ μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ δύο Λακιῶτες καὶ ἓνα ἀπὸ τὸ χωριὸ Ὀρθοῦνι, νὰ φροντίζουν γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἐπαναστατῶν. Τότε ὤρισαν, πὼς ὅλοι οἱ κάτοικοι ὑποχρεώοντο νὰ προσφέρουν 2 ο) ἀπὸ τὰ ζῶα τους—πρόβατα καὶ αἴγες—καὶ ἀπὸ τὰ γεωργικὰ τους προϊόντα, γιὰ τὴν συντήρηση τῶν ἐπαναστατῶν. Ἄλλη ἐπιτροπὴ θὰ φρόντιζε γιὰ τὴν ἐτοιμασίαν φυσεκῶν.

Πόσοι ἀκριβῶς εἶχαν μαζευθῆ στὴν Παναγιά, δὲν ξέρομεν, ἀπὸ ὅσα ὅμως ἐγράφησαν κατόπιν, ὑπολογίζονται περὶ τοὺς 200—300⁴.

¹ Δοκίμιον Κρητικῆς ἱστορίας (ΙΑΚ. χειρόγραφον).

² Περιόδου Παρθ. Ἀπομνημονεύματα. Ἡ Κρητ. Ἐπανάστασις τοῦ 1866 ὑπὸ Ι. Π. Λιονῆ. Ἐν Ἀθήναις 1900 σ. 89 ἔ.

³ Ἰδ. ἀνωτ. σ. 6.

⁴ Ὁ Σακόπουλος Γεν. Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά γράφει πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτ. στὰς Ἀθήνας (ἀρ. 503 τῆς 18 Σεπτ. 1866. ΑΥΕ): «Κατὰ πληροφορίας Θετικώτερας καὶ ἀκριβεστερας δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο, εἰμὴ μόνον ἐν σῶμα ἐπαναστατῶν ἐκ 300 ἀνδρῶν περίπου συγκείμενον, ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν Χ' Μιχάλην

Ἐν τῷ μεταξὺ πέρασεν ἡ προθεσμία, πού εἶχε δώσει ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς στοὺς ἐπαναστάτες γιὰ νὰ ἡσυχάσουν (2—7 τοῦ Σετέμβρη), χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Συνεκάλεσε λοιπὸν στρατιωτικὸ συμβούλιο γιὰ νὰ ἐξετάσουν τὴν κατάστασιν καὶ νὰ καταστρώσουν σχέδιον ἐνεργείας. Πολὺ εὐχάριστη δὲν ἦταν ἡ θέσις τῶν Τούρκων¹. Γιατὶ οἱ ἐπαναστάτες ἦσαν ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά· μόλις πού κρατοῦσεν ὁ τουρκικὸς στρατὸς τὸν πύργον τῆς Μαλάξας. Τὰ Κεραμεῖα τὰ εἶχαν οἱ ἐπαναστάτες καὶ μποροῦσαν νὰ κινοῦνται ἐλεύθερα σ' ὅλην τὴν ὕπαιθρον. Οἱ Τούρκοι, στρατὸς καὶ οἰκογένειες, εἶχαν συγκεντρωθῆ στὰ Χανιά, ἢ μέσα σὲ φρούρια καὶ πύργους. Μόνον οἱ Σελινιώτες Τούρκοι μὲ τὰ παιδιά τους δὲν εἶχαν μπορέσει ναρθοῦν στὰ Χανιά καὶ οἱ ἐπαναστάτες τοὺς εἶχαν ἀποκλείσει μέσα στὴν Κάντανο, ὕστερα ἀπὸ τὶς συγκρούσεις τοῦ Αὐγούστου².

Ὁ ἀρχηγὸς ὁμοῦ Κισάμου Σκαλίδης εἶχε καταλάβει τὸν ἀλευρόμυλο, ὅπου ἄλεθαν τὸ στάρι τους οἱ Τούρκοι, πού ἦσαν μέσα στὴν Κάντανο³, καὶ ἔτσι ἄρχισαν νὰ ὑποφέρουν καὶ ἀπὸ ἔλλειψιν ψωμοῦ.

Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ φροντίσῃ ὁ Μουσταφᾶς γιὰ νὰ τοὺς ἐξασφαλισθῇ ὁ γυρισμὸς στὰ Χανιά.

Τὸ πρᾶγμα ὁμοῦ δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλο, γιατί ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὰ Χανιά —περισσότερο ἀπὸ μιᾶς μέρας πορεία— καὶ ὁ δρόμος πολὺ ἄσχημος, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τοὺς προσβάλουν οἱ ἐπαναστάτες καὶ νὰ τοὺς προξενήσουν σοβαρὰς ζημιὰς.

Ἀλλὰ καὶ ὁ στρατός, πού ἦταν στὰ Χανιά, δὲν ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση, γιατί οἱ περισσότεροὶ ἦσαν Αἰγύπτιοι, πού τὸ ἠθικὸ τους εἶχε κλονισθῆ ἀπὸ τὸ πάθημα τῶν Βρυσῶν.

Γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ σώσουν τοὺς Σελινιώτες Τούρκους ἔπρεπε πρῶτα νὰ ξεκαθαρισθοῦν τὰ μέρη γύρω ἀπὸ τὰ Χανιά, ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ μάλιστα ἡ κοιλάδα τῶν Κεραμειῶν.

Ἐτσι ἐστρατεύοντας στὸ Σέλινο δὲν θᾶφνης πίσω του ἐπαναστάτες καὶ κρατώντας καὶ τὴν κοιλάδα τῶν Κεραμειῶν, θὰ ἐμπόδιζε νὰ περάσουν ἀπὸ ἐκεῖ ἐπαναστάτες τῶν ἀνατολικωτέρων χωρίων, γιὰ νὰ τὸν παρενοχλήσουν στὸ γυρισμὸ. Ἀποφάσισε λοιπὸν καὶ ἐστρατολόγησε περὶ τοὺς 5 χιλ. ντόπιους Τούρκους, ἀπὸ αὐτοῦς, πού ἦσαν μέσα στὰ Χανιά.

Γιανναράκη, εἰς καταδίωξιν τοῦ ὁποίου ἐξῆλθε τουρκοαιγυπτιακὸς στρατὸς ὑπὲρ τὰς 10 · 12 χιλ. παρακολουθοῦντος μέχρι τινὸς καὶ τὸν Μουσταφᾶ πασᾶ ὡς καὶ τοῦ Αἰγυπτίου Ὑπουργοῦ». Πρβλ. καὶ Αἰῶνα ἀρ. 2162 τῆς 22-9-66 καὶ 2167 τῆς 6-10-66, ὅπου μιὰ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Θέρισο τῆς 28-9-66.

¹ Πρβλ. Wagner R. Der Kretische Aufstand. Bern 1908 σ. 46.

² Ἰδ. τευχ. α'. σ. 124.

³ Πρβλ. Περίδου Π. ἔ. ἀ. σ. 93.

καί, παίρνοντας καὶ ἄλλους τόσους περίπου Αἰγυπτίους, βγήκεν ἀπὸ τὰ Χανιά πρὸς τὴν ὁροσειρὰ τῆς Μαλάξας· καί, στίς 9.30' τὸ πρωῒ τῆς 10 τοῦ Σετέμπερη, εἶχε καταλάβει τοὺς λόφους Ἀλιγιάνου καὶ Πασπαρῶν δίπλα καὶ δυτικώτερα ἀπὸ τὸν πύργον τῆς Μαλάξας.

Οἱ ἐπαναστάτες, ποὺ ἦσαν στὴν Παναγιὰ ὑπὸ τὸ Χ'' Μιχάλη, καθὼς ἀντελήφθησαν τοὺς Τούρκους, νὰ μιν οὖνται πρὸς τὰ μέρη των, — ἡ Παναγιὰ ἀπέχει ἀπὸ τὸ λόφον τοῦ Ἀλιγιάνου περὶ τὰ 4 χιλιόμετρα εὐθεῖα γραμμῆ, ἀλλὰ ἦταν εὐκόλον νὰ ἀντιληφθοῦν τὶς μινήσεις τοῦ ἐχθροῦ γιατί ἦσαν ψηλά, — ἀποφάσισαν νὰ προχωρήσουν καὶ νὰ καταλάβουν κατάλληλες θέσεις γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ στρατό, ποὺ ὄρχοταν κατεπάνω τους.

Ὁ Ἄριστ. Βογιατζόγλου προτείνει τότε νὰ καταλάβουν τὶς θέσεις Ἀχλάδες καὶ Καστέλι καὶ νὰ περιμένουν ἐκεῖ τοὺς Τούρκους, ποὺ θὰ ἔπρεπε, γιὰ νὰ ῥοθῶν ἐκεῖ, νὰ περάσουν προηγουμένως μιὰ πεδινὴ ἔκταση, ὅπου θὰ τοὺς ἀπεδεικνύζαν οἱ ἐπαναστάτες.

Ἀλλὰ μερικοὶ ἐνθουσιώδεις Λακκιῶτες, μὲ τὴ σημαία μπροστά, ὄρμησαν κατὰ τῶν λόφων, ὅπου ἦσαν οἱ Τούρκοι. Κατ' ἀνάγκην τοὺς ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἄλλοι καὶ ἔτσι βρέθηκαν κοντὰ στοὺς Τούρκους, ἐκτεθειμένοι στὰ πυρὰ τους.

Καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριεὶς πολεμοῦσαν μὲ μεγάλη λύσσα, ἀρκετὴ ὥρα. Οἱ Τούρκοι ἀξιωματικοὶ παρακινοῦν τοὺς στρατιῶτες νὰ προχωρήσουν μπροστά, ἀλλὰ δὲ μποροῦν νὰ κινηθοῦν ἀπὸ τὶς σφαῖρες καὶ τὸ πείσμα τῶν ἐπαναστατῶν.

Ὁ Μουσταφὰς στέλνει τότε ἓνα τμήμα στρατοῦ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς παράταξής του, ποὺ, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθοῦν οἱ Χριστιανοί, προχωροῦσε γιὰ νὰ καταλάβῃ τὰ νῶτα τῶν ἐπαναστατῶν ἀπὸ τὸ δεξιὸ τους. Τὸ ἀνιελήφθη ὁμως κάποιος καὶ ἔτρεξε καὶ εἰδοποίησε τὸ Χ'' Μιχάλη, ποὺ, βλέποντας τὸν κίνδυνον, προχωρεῖ στὴν πρώτη γραμμῆ καὶ εἰδοποιεῖ αὐτοὺς, ποὺ πολεμοῦσαν, γιὰ νὰ ὑποχωρήσουν.

Τότε ὀπισθοχώρησαν ὅλοι καί, μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ 100 περίπου Σφακιανῶν, Ἀποκορωνιωτῶν καὶ Ρεθεμνιωτῶν, ποὺ μόλις εἶχαν φτάσει ἀπὸ τοὺς Κάμπους, μπόρεσαν νὰ ἀποσυρθοῦν στίς θέσεις Ἀχλάδες, Λοῦλον καὶ Καστέλι, ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε προτείνει ὁ Βογιατζόγλου νὰ καταλάβουν. Ὑποχωρώντας ὁμως ἔχασαν πέντε ἄνδρες καὶ εἶχαν καὶ τρεῖς τραυματίες· δὲ μπόρεσαν μάλιστα οὔτε νὰ πάρουν μαζί δυὸ ἀπὸ τοὺς νεκροὺς των.

Ὁ στρατὸς τοῦ Μουσταφᾶ διενυκτέρευσε στίς θέσεις, ποὺ εἶχαν ἀφήσει οἱ ἐπαναστάτες καὶ τὴν ἄλλη μέρα, 11 τοῦ Σετέμπερη, ἔμειναν ἐκεῖ, ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ ἀπεσύρθησαν ψηλότερα στὴ γραμμῆ, Παναγιᾶς—Δρακῶνας. Ὅλη ἡ μέρα πέρασεν ἡσυχᾶ.

Τὴν ἐπομένη — 12 τοῦ Σετέμπερη— ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἄρχισε νὰ ἀποσύρεται πρὸς τὰ Χανιά. Οἱ ἐπαναστάτες ὁμως τοὺς ἀντελήφθησαν

καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῆς ὀπισθοφυλακῆς, ποὺ βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση.

Ἐνα τίγμα ἐστάλη τότε νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ὑποχώρηση τῆς ὀπισθοφυλακῆς καὶ ἔτσι μπόρεσεν αὐτὴ νὰ διαφύγῃ καὶ νὰ ἐνωθῇ μὲ τὸ κύριο σῶμα.

Ἐκείνη τὴν ὥρα ἔφτασαν καὶ 100 Ρεθεμνιώτες, ποὺ ἀνακούφισαν τοὺς κουρασμένους καὶ ἐπαναστάτες.

Ἦστερα ἀπὸ αὐτὰ οἱ ἐπαναστάτες ἀποτραβήχτηκαν πρὸ ψηλά, γιατί στὰ πεδινὰ μέρη εἶχαν συγκεντρωθῇ ἀρκετὲς δυνάμεις Τούρκων.

Τὴν ἡμέρα αὐτὴ σκοτώθηκαν πέντε καὶ τραυματίσθηκαν ὀκτὼ Χριστιανοί.

Πόσες ἦσαν οἱ ἀπώλειες τῶν Τούρκων δὲν ξέρομεν. Πάντως δὲν ἦσαν μεγάλες, γιατί τὰ ὄπλα τους ἦσαν καλύτερα καὶ κρατοῦσαν τοὺς Χριστιανοὺς σὲ ἀπόσταση, ἀπὸ ὅπου δὲν τοὺς ἔφταναν τὰ βόλια τῶν ἐπαναστατῶν¹.

Μὲ τὴν κίνηση αὐτὴ, πέτυχεν ὁ Μουσταφᾶς αὐτὸ, ποὺ ζητοῦσε, νὰ ἀπωθήσῃ δηλαδὴ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ νὰ γίνῃ κύριος τῆς κοιλάδας τῶν Κεραμειῶν, παρ' ὅλη τὴν ἀνδρεία καὶ ἐθελουσία τῶν δικῶν μας.

ΚΕΦ. Β'. ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΤΟΥ ΣΕΛΙΝΟΥ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ

Ἡ ἐπαρχία Σελίνου βρῖσκεται στὸ ΝΑ. ἄκρο τῆς Κρήτης. Κατὰ τὸν Καλομενόπουλο Ν.:² «Πρὸς Δ. τοῦ τμήματος τῶν Λευκῶν Ὀρέων ἐκτείνεται ἡ τὸ Δ. τῆς νήσου τμήμα ἀποτελοῦσα ὄρεινὴ χώρα Κισιάμου—Σελίνου. Ἀποτελεῖται ἐκ μακρᾶς ὄροσειρᾶς, ἣτις, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ αὐχένος Ποροσέλια (ὑψ. 898 μ.), κἀνωθεν τῶν ΒΔ. κορυφῶν τοῦ Ὀμαλοῦ, βαίνει πρὸς Δ. μέχρι τῆς κορυφῆς Ἀγ. Δίκιος. Ἀπὸ τῆς ὄροσειρᾶς ταύτης ἐκπέμπονται πρὸς Β. καὶ Ν. διάφοροι δειράδες, μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ τὰς μεσημβρινὰς καὶ ἀρκτικὰς κλιτύας τῆς χώρας ταύτης ἀποτελοῦσαι κοιλάδες καὶ λεκανοπέδια... Αἱ ἀρκτικαὶ κλιτύες, περιλαμβάνουσι δύο μεγάλα λεκανοπέδια, τὸ τοῦ Ταυρωνίτου καὶ τὸ τῆς Κισιάμου, αἵτινα διαχωρίζονται ὑπὸ τῆς δειράδος, ἣτις ἀναχωρεῖ ἀπὸ τοῦ ὄρους Ἀποπηγάδι (1383 μ. ὑψ.), βαίνει πρὸς Β. καὶ εἶτα, χωροῦσα εἰς τὴν θάλασσαν, σχη-

¹ Ἡ σπουδαιότερη πηγὴ γιὰ ὅ,τι ἔγινε τὶς μέρες αὐτὲς 10 12 τοῦ Σετέμπερ εἶναι τὰ «Ἀπομνημονεύματα» αὐτοῦ τοῦ Χ' Μιχάλη, (ἴδ. Ἐλευθέρα Γνώμη τῆς 5-8 τοῦ Νοέμπερ 1930 ἀριθ. 27-30). Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 503 ἐκθεσὴ τοῦ Σακοπούλου καὶ τοῦ Περίδη τὰ Ἀπομνημονεύματα κλπ. μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ συμπεράνωμεν, τί ἀκριβῶς συνέβη.

² Καλομενοπούλου Ν. Κρητικά, ἥτοι τοπογραφία καὶ ὄδοιπορικὰ τῆς νήσου Κρήτης. Ἀθῆναι 1894 σ. 289 ἔ.

ματίζει τὸ ἀκρωτήριον Σπιάθα ἢ Ροδοποῦ.

Ἡ τὰς μεσημβρινὰς κλιτίαις ἀποτελοῦσα χώρα εἶναι ὄρεινὴ καὶ παρουσιάζει ἀλλεπαλλήλους κοιλάδας καὶ λεκανοπέδια, δυοβαιοτάτας καὶ δασώδεις καὶ περιρρέεται ὑπὸ συχνῶν πηγῶν καὶ ρυακίων... Πρὸς Δ. τοῦ ὄρεινοῦ λεκανοπεδίου Ἄγ. Εἰρήνης—Σούγιας ἐκτείνεται τὸ μέγα λεκανοπέδιον τῆς Καντάνου. Ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς ὄροσειρᾶς, βαίνει πρὸς Ν. καὶ τελευτᾷ εἰς τὴν μεσημβρινὴν παραλλαν. Εἶναι εὐρὺ εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ μέρος, εἰς τὸ κατώτερον ὁμοῦ στενοῦται καὶ τέλος διὰ στενῆς φάραγγος ἐξέρχεται εἰς μικρὰν παραλλαν πεδιάδα. Τὸ ἔδαφος αὐτοῦ εἶναι ἀνώμαλον καὶ δασώδες καὶ διαρρέεται ὑπὸ τοῦ ρυακος τῆς Καντάνου, ὅστις ρέει καθ' ἅπαν τὸ ἔτος καὶ ἐμβίλλει πρὸς Α. τῆς Παλιόχωρας. Περιλαμβάνει τὰ χωρία Στροβλές, Φλώρια, Σπίνα, Κάντανος, ἀποτελούμενον ἐκ 4 συνοικιῶν, ἔδραν τοῦ ὁμωνύμου δήμου καὶ τῆς ἐπαρχίας Σελίνου, κατοικεῖται δὲ μετὰ τῶν περὶ αὐτὸ ἀγροικῶν ὑπὸ 70 ἑλληνικῶν καὶ 120 τουρκικῶν οἰκογενειῶν... καὶ τὸ χωρίον Παλιόχωρα, μὲ 10 ἑλλην. καὶ 15 τουρκ. οἰκογενείας. Τὸ χωρίον τοῦτο, ἐπὶ τῆς παραλλας κείμενον, περιβάλλεται ὑπὸ τειχῶν, αἵτινα ἀνηγέρθησαν τὸ 1280 ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ κατεστράφησαν τῷ 1435, ἐπεσκευάσθησαν δὲ ὑπὸ τῶν Τούρκων τῷ 1866. Ἐκατέρωθεν τῆς μικρᾶς χερσονήσου τῆς Παλιόχωρας σχηματίζονται δύο μικροὶ κόλποι, ἐπίνεια τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Καντάνου.

Τὸν Αὐγούστο 1866, ὅπως εἶδαμεν,¹ οἱ ἐπαναστάτες ἀνάγκασαν τοὺς Σελινιώτες Τούρκους νὰ συγκεντρωθοῦν στὴν Κάντανο καὶ τὴν Παλιόχωρα. Τακτικὸς στρατὸς ἦρθεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τὰ Χανιά, περὶ τὰ τρία τάγματα, καὶ ἔτσι οἱ Χριστιανοί, ἂν καὶ εἶχαν μαζευτῆ ἀρκετοὶ γύρω ἀπὸ τὰ ὑψώματα ἰδίως τῆς Καντάνου, δὲν εἶχαν κατορθῶσαι νὰ πάρουν οὔτε τὴν Κάντανο οὔτε τὴν Παλιόχωρα.

Μὲ τὸν καιρὸ ὁμοῦ ἡ θέση τῶν Τούρκων διαρκῶς καὶ ἐχειροτέρευεν, καθὼς ἦσαν ἀπομονωμένοι ἐκεῖ μὲ τὰ γυναικόπαιδα.² Γιαυτὸ ἀποφάσισεν ὁ Μουσταφᾶς νὰ τοὺς μεταφέρει καὶ αὐτοὺς μέσα εἰς τὰ Χανιά. Ἐτοίμασε λοιπὸν ἓνα ἰσχυρὸ σῶμα στρατοῦ 10—12 χιλ. καὶ στὶς 16 τοῦ Σετέμρη, τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτοῦ μετέφερε μὲ τὰ πλοῖα εἰς τὸ Καστέλι τῆς Κισάμου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἦλθαν ἐκεῖ διὰ ξηρᾶς, χωρὶς νὰ τοὺς ἐνοχλήσῃ κανεὶς.³

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 8 καὶ τεῦχος α' σ. 113 ε. καὶ 124.

² Ὁ Δενδρινὸς γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ στίς 22-9-66 (ΑΡΠΧ Νῦ 102). «Dans le canton de Selinos les turques indigènes ainsi que trois bataillons de l'armée régulière étaient serrés de près dans la ville de Candanos, ou ils ont été exposés à la famine et aux plus dures privations».

³ Ὁ Ἰωαννίδης (Ἰδ. τεῦχος α' σ. 1α' 116* καὶ 134), γράφει στίς 19-9-66, εἰς τὸ Μ. Βογιατζόγλου εἰς τὴν Σύρα (ΓΑΚ. 12α 186): «Ἀπὸ τῆς π. Παρασκευῆς (16-9-66) στρα-

Ἐκ τῆς Καστέλι ἕνα μέρος τοῦ στρατοῦ μὲ τὰ πλοῖα περιέπλευσε τὰ δυτικὰ παράλια τοῦ νησιοῦ καὶ ἀποβιβάσθηκε στὴν Παλιόχωρα, ἐνῶ, ὅσοι ἔμειναν, ἐτοιμάσθησαν νὰ διασχίσουν τὴν Κίσαμο καὶ νὰ προχωρήσουν, πάνω ἀπὸ τὰ βουνά, στὴν Κάντανο.

Καὶ στὶς 18 τοῦ Σετέμπρη,¹ ἀκολουθώντας τὸ δυσκολοπέραστο ἀλλὰ συντομώτερο δρόμο, Καστέλι—Τσουρουνιανὰ—Κατσιματάδο—Στροβλές, μπόρεσαν χωρὶς καμιά ἀξιόλογη ἀντίσταση τῶν ἐπαναστατῶν νὰ μπουν στὴν Κάντανο, ἐνῶ συγχρόνως ἔφτασε καὶ ὁ ἄλλος στρατὸς ἀπὸ τὴν Παλιόχωρα, ὅπου εἶχεν ἀποβιβάσθῃ τὴν προηγούμενη μέρα.

Τὶς ἐπόμενες δυὸ μέρες, 19 καὶ 20 τοῦ Σετέμπρη, κατέβασαν τὰ γυναικόπαιδα στὴν Παλιόχωρα, γιὰ νὰ μεταφερθοῦν μὲ τὰ πλοῖα στὰ Χανιά². Ὁ στρατὸς καὶ οἱ Σελινιώτες Τούρκοι μὲ τὰ ζῶα τους θὰ γύριζαν διὰ ξηρᾶς στὰ Χανιά.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁμοῦ μαζεύτηκαν γύρω ἀπὸ τὴν Κάντανο καὶ ἀρκετοὶ ἐπαναστάτες ἰδίως τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ Κυδωνιάτες ὑπὸ τὸν Χ' Μιχάλη κλπ., οἱ Σφακιανοὶ ὑπὸ τοὺς Μανουσσογιαννιάκη, Τσόντιον, Καβρό κλπ., οἱ Ἀποκορωνιώτες ὑπὸ τοὺς Κωσταρόν, Μυλωνογιάννην, Γογονὴν κλπ., οἱ Κισαμίτες ὑπὸ τοὺς Καμπούρην, Γιαννουδοβαρδῆν κλπ. Καὶ ἡ Γεν. Συνέλευση ἔσπευσε ἐπίσης νὰ ἔλθῃ, γιὰ νὰ παρακολουθήσῃ καὶ διευθύνῃ ἀπὸ κοντὰ τὶς κινήσεις τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐτσι ἀνέβηκεν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπαναστατῶν σὲ 4—5 χιλιάδες.

Ἐνῶ ὁμοῦ εἶχαν καταλάβει τὶς κατάλληλες θέσεις γύρω ἀπὸ τὴν Κάντανο, γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν Τούρκων, μόλις θὰ δοκίμαζαν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν Κάντανο, ἡ Γεν. Συνέλευση μαζί μὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐπαναστατῶν ἔκρινε, ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Τούρκους νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Κάντανο, γιὰτὶ ἂν ἀναγκάζονταν νὰ μείνουν ἐκεῖ, θὰ ἦτο δύσκολο νὰ συγκεντρωθοῦν ἀργότερα τόσο Χριστιανοὶ πολεμιστές, πού, ὡς ξέρομεν, ἐσκορπιζονταν, ὅσοι ἀπὸ κάθε

τὸς δεκακισχιλίων Κρητῶν Ὀθωμανῶν ἐξεστράτευσε εἰς Κίσαμον καὶ Σέλινο». Καὶ ὁ Σακόπ. ἀναφέρει στὸ Ὑπ. Ἐξώτερ. (ΑΥΕ ἀρ. 511 τῆς 23.9 65) ἡ «Εἰς ἐπικουρίαν τῶν ἐν Σελίνῳ Ὀθωμανῶν ἐπεμψεν ἡ διοίκησις μέγα στρατιωτικὸν σῶμα, τὸ πλεῖστον διὰ θαλάσσης, 12—14 χιλ. ἀνδρῶν, ὅπως περιλήβῃ τὶς ἐν Κιντάνω ὄψεις οἰκογενείας». Ὁ Δενδρινὸς ἐξ ἄλλου γράφει στὸ ρῆσο πρεσβευτῆ στὴν Ἀθήνα Νοβίκωφ (ΑΡΠΧ Νο 117), ὅτι ἐστάλησαν 12 τάγματα στρατοῦ στὸ Σέλινο. Καὶ ὁ Κορωναῖος (ἔ. ἀ. σ. 2) γράφει: «Τὴν 10 Σινατὰμ ἐξεκίνησε σῶμα ἐκ 12.000 ἀνδρῶν, ἐξ ὧν 2.000 ἄτακτοὶ διὰ Κάνδανον».

¹ Κατὰ τὸν Κορωναῖο (ἔ. ἀ) «Μετὰ τριῶν ἡμερῶν ὁδοπορίαν, καθ' ἣν ὀλίγον ἐνωχλήθη ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ἔφθασεν εἰς Κάνδανον, ἧς τὰ περίεξι οἱ Χριστιανοὶ ἐγκατέλειπον, ἀποσυρθέντες εἰς τὰ ὄρεινότερα».

² Πρβλ. Περίδη Π. (ἔ. ἀ. σ. 95).

Ἐπιχείρηση, γὰρ νὰ ἀνεφοδιασθοῦν ἀπὸ τὰ σπίτια τους. Ἀποφάσισαν λοιπὸν νὰ μὴν ἐμποδίσουν τοὺς Τούρκους νὰ ἀφήσουν τὴν Κάντανο, ἀλλὰ νὰ τοὺς παρακολουθήσουν στὸ δρόμο τους πρὸς τὰ Χανιά καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ τοὺς προξενήσουν, ὅσο τὸ δυνατὸν μεγαλύτερες ζημίες, καθὼς θὰ περνοῦσαν τὶς διάφορες κατοτοπιές¹.

Καὶ τὰ μέρη ἦσαν πραγματικὰ δύσκολα, γὰρ νὰ τὰ περάσῃ ἕνας στρατὸς καὶ μάλιστα συνοδευόμενος ἀμάχους καὶ ζῶα. Γιατὶ ἔπρεπε νὰ περάσουν τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ταυρωνίτη, προχωρώντας πρὸς Β. σχεδὸν ὡς τὴ θάλασσα καὶ κατόπιν ἔχοντας τὴν παραλία πρὸς τὰ ἀριστερά, νὰ ῥθοῦν στὰ Χανιά. Πρὸ παντὸς ἦταν δύσκολο τὸ πρῶτο, δηλαδὴ νὰ διασχίσουν τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ταυρωνίτη. Γιαυτὸ γράφει ὁ Καλομενόπουλος:² «Πρὸς Δ. τοῦ λεκανοπέδιου τοῦ Ἀλιμιανοῦ ἐκτείνεται τὸ μέγα λεκανοπέδιον τοῦ Ταυρωνίτου, ὀριζόμενον πρὸς Α. ὑπὸ τῆς ἀπὸ τῶν κορυφῶν τοῦ Ὀμαλοῦ ἐκπεμπομένης Δειριάδος... Ἀρχόμενον ἀπὸ τῶν ἀρκτικῶν κλιτύων τῆς ὄροσειρᾶς (Ποροσέλια—Ἀποπηγάδι) εἶναι εἰς μὲν τὸ μεσημβρινόν μέρος αὐτοῦ ὄρεινόν καὶ δύσβατον, εἰς τὸ κατώτερον ὁμως παρουσιάζει χώραν κυματοειδῆ καὶ καλῶς καλλιεργημένην. Τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ μέρος διαίρεται ὑπὸ τῶν ἀντιστηριγμάτων τῆς ὄροσειρᾶς εἰς πλείονα κοιλάδια, (τῶν Νέων Ρουμάτων, τοῦ Σέμπρονα τοῦ Κακοπέτρου), ἅτινα συνέρχονται κατωτέρω, ὁπόθεν ἀρχεται τὸ μέχρι τῆς ἀμμώδους παραλίας βαῖνον κυματοειδὲς ἔδαφος τοῦ λεκανοπέδιου... Διὰ τοῦ λεκανοπέδιου τοῦ Ταυρωνίτου διέρχονται αἱ ἀπὸ Χανίων εἰς Κίσαμον καὶ Σέλιον διάφοροι ὁδοί».

Ὁ Χ'' Μιχάλης, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματά του, δυσαρεστήθηκεν, ὅταν ἔμαθε τὴν ἀπόφαση τῆς Γεν. Συνέλευσης, νὰφήσουν τοὺς Τούρκους νὰ βγοῦν ἀπέριχτοι ἀπὸ τὴν Κάντανο. Οἱ Κρητικοὶ πολεμοῦσαν καλὰ ἰδίως ἀπὸ τὰ πρόχειρα ὀχυρώματα, πὺν διάλεξαν, σὲ φύσει ὀχυρὰς θέσεις. Καί, στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, εἶχαν διαλέξει τὰ κατάλληλα μέρη καὶ θέσεις γύρω ἀπὸ τὴν Κάντανο. Τώρα λοιπὸν νὰ σηκωθοῦν καὶ νὰ τὶς παρατήσουν; Αὐτὸ ἐξερέθισε πολὺ καὶ τοὺς ζωηρότερος ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Χ'' Μιχάλη. Γιαυτὸ ὁ Χ'' Μιχάλης πῆρεν ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς δικούς του —περὶ τοὺς 100—καὶ τράβηξε πρὸς τὰ Ρούματα³.

Οἱ Τούρκοι λοιπὸν, στίς 21 τοῦ Σετέμπερη, μπόρεσαν ἀνενόχλητοι

¹ Ὁ Σακόπ. στὴν ὑπ' ἀριθ. 513 τῆς 26-9-66 ἐκθεσῆ του (ΑΥΕ) γράφει: «Οἱ ἐπαναστάτες, οἵτινες δὲν ὑπερέβαινον τὰς 4 χιλ., πρόσφορον ἐθεώρησαν τὴν περίστασιν νὰ προσβάλλωσι τὸν ἐχθρὸν καθ' ὁδόν, ἀποφυγόντες πᾶσαν πρόθεσιν προσβολῆς, μέχρις οὗ ἀπομακρυνθῆ τῆς Κανδάνου».

² Ἐ. ἄ. σ. 290 ἔ.

³ 18. Ἐλευθέρα Γνώμη τῆς 9-11-1930. Πρβλ. καὶ Κριάρην Ἐ. ἄ. σ. 210.

νά ἀφήσουν τὴν Κάντανο ¹.

Πίσω ἀπὸ τὴν ἐμπροσθοφυλακὴ πῆγαιναν οἱ ντόπιοι Τοῦρκοι μετὰ μεγάλα ζῶα καὶ μετὰ τὰ κοπάδια τους, ἀκολουθοῦσαν τὰ κανόνια μετὰ ἕνα τμήμα στρατοῦ, ἔπειτα ἐρχότανε τὸ κύριο σῶμα στρατοῦ καὶ τέλος ἡ ὀπισθοφυλακὴ. Συγχρόνως, ἀπὸ τὸ δεξιό τους, ἕνα ἀπόσπασμα στρατοῦ ἐφρόντιζε νὰ κρατῇ τοὺς ἐπαναστάτες σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα.

Καθὼς τὸ κύριο σῶμα τραβοῦσε τὸν κύριο δρόμο πρὸς τὰ Φλώρια—Ἀγριμοκεφάλια—Κακόπετρο, οἱ ἐπαναστάτες τὸ παρακολουθοῦσαν καὶ τὸ ἐνοχλοῦσαν διαρκῶς. Καὶ στὴν Ἀγριμοκεφάλια ἐπλησίασαν τόσο κοντά, ὥστε ἔγινε σωστὴ μάχη ἐκεῖ.

Οἱ Τοῦρκοι προσπαθοῦσαν νὰ ἀποκρούσουν τοὺς Χριστιανούς, χωρὶς καὶ νὰ διακόψουν τὴν πορεία τους. Ἀλλὰ οἱ ἐπαναστάτες ἦσαν τόσο ἐπιθετικοί, ὥστε οἱ Τ. ἀναγκάσθηκαν νὰ προχωροῦν πολὺ σιγὰ καὶ νὰ καταλάβουν τοὺς δυὸ λόφους, πού εἶναι μεταξὺ Ἀγριμοκεφάλιας καὶ Κακοπέτρου, ἀπὸ ὅπου μποροῦσαν νὰ ἀποκρούουν τοὺς ἐπιδρομεῖς.

Καὶ καθὼς ἐπλησίαζε καὶ ἡ νύχτα, ἀποφάσισαν νὰ διανυκτερεύσουν πάνω σαθρούς ².

Ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα—21-9-1866—σκοτώθηκαν καὶ τραυματίσθηκαν καὶ ἀρκετοὶ Χριστιανοί.

Τὴ νύχτα συνενοήθηκαν ἀναμεταξύ τους οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν, πῶς θὰ κατώρθωναν τὴν ἄλλη μέρα νὰ προσενήσουν μεγαλύτερη σύγκρουση καὶ φθορὰ στοὺς Τούρκους.

Τὴν ἄλλη μέρα, πραγματικά, ὁ Κριάρης μετὰ τοὺς Σελινιώτες κ. ἄ. τοὺς χτυποῦσαν ἀπὸ τὸ ἀριστερό τους, ὁ Χ' Μιχάλης, πού εἶχε συγκρο-

¹ Ὁ Σακόπ. στὴν ὑπ' ἀριθ. 513 τῆς 26-9-66 ἔχθεσὴ του γράφει : «Ὁ στρατὸς συγκεῖμενος ἐξ 8 χιλ. Τούρκων καὶ Αἰγυπτίων καὶ ἐκ 2 χιλ. Ἰθαγενῶν καὶ ἄλλων ἀτάκτων ἐκίνησε τὴν πρωΐαν τῆς 21 Ἰστ. μ. πρὸς τὰ ἔδω». Ὁ Δενδρινὸς ὅμως (ἔ. ἄ.) ἀνεβάζει τοὺς Τούρκους σὲ 14 χιλ. στρατὸς καὶ 1500 ντόπιους, ὑπερβάλλοντας ἰσως λίγο τὰ πράγματα. Καὶ ὁ Παλαδοπετραῆς τοὺς ἀνεβάζει σὲ 20 χιλ. (Ἱστορία τῶν Σφακιῶν σ. 500).

² Ὁ Σακόπ. ἔ. ἄ. συνεχίζει : «Εἰς θέσιν λοιπὸν Ἀγριμοκεφάλαν ἐπέπεσαν κατὰ τῆς ὀπισθοφυλακῆς αὐτοῦ καὶ ἐξηκολούθουν νὰ τοὺς προσβάλλουν πυροβολοῦντες κατ' αὐτοῦ καὶ νὰ τῷ ἐπιφέρουν αἰσθητὴν ζημίαν μέχρι τῆς θέσεως Κακοπέτρου, ὅτε τῆς νυκτὸς ἐπελθούσης ἀπεχώρησαν». Ὁ Κορωναῖος ἐξ ἄλλου γράφει (ἔ. ἄ. σ. 3) : «Τὴν 21 Σεπτεμβρίου ὁ ἔχθρὸς ἐξεκίνησεν ἅπας διευθυνόμενος πρὸς τὴν ὁδὸν τῶν Χανίων συνάμα ἐξεκίνησαν καὶ οἱ Χριστιανοὶ παρακολουθοῦντες αὐτὸν πανταχόθεν καὶ ἐνοχλοῦντες ἀκαταπαύστως. Φθάσας εἰς Ἀγριμοκεφάλαν καὶ Κακόπετρο, λίαν ἰσχυρὰν θέσιν, τρεῖς ὄρας ἀπέχουσαν τῆς Κανδάνου, ὁ ἔχθρὸς ἠναγκάσθη νὰ σταθῆ. διὰ νὰ ἀποκρούσῃ τοὺς Χριστιανούς, γενομένους τολμηροτέρους καὶ φοβηθεὶς ἀτύχημά τι. Ἡ θέσις αὕτη, φύσει ἰσχυρά, συνέκειτο ἐκ δύο κορυφῶν, ἃς κατέλαβεν ὁ ἔχθρὸς. Ἐκεῖ συνεκροτήθη μάχη κρατερὰ, εἰς ἣν ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν ἀρκετοὶ ἐκατέρωθεν».

σθῆ τὴν προηγουμένη μετὰ τὸ ἀπόσπασμα, πού πήγαινε δεξιά, στὰ Ρούματα, θὰ τοὺς προσέβαλλε καὶ πάλιν ἀπὸ τὰ δεξιὰ καὶ ὄλοι τους θὰ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς ἐμποδίζουν καθὼς θὰ προχωροῦσαν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι, πού ἦσαν καὶ οἱ περισσότεροι, θὰ τοὺς ἐπετίθεντο διαρκῶς ἀπὸ πίσω.

Ἔτσι στὶς 22 τοῦ Σετέμρη, ἐπὶ ὀκτὼ ὀλόκληρες ὥρες, ἐνῶ προχωροῦσαν οἱ Τούρκοι, προσπαθοῦσαν καὶ νὰ ἀποκρούουν τὶς ἐπιθέσεις τῶν Χριστιανῶν, ὥσπου νὰ φθάσουν στὸν Ταυρωνίτη ποταμὸ κατὰ τὸ Πολεμάρχι. Στὸ τέλος μάλιστα, μετὰξὺ Μούλιτε καὶ Ντέμπλας, οἱ Τ. ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀφήσουν φεύγοντας καὶ ἀρκετὰ ζῶα, φορτωμένα τροφίμα, καὶ αἰγοπρόβατα, ὡς καὶ μερικοὺς νεκροὺς στὰ χέρια τῶν διωκτῶν των. Ἐν τούτοις, μετὰ ἀπὸ τὸν Ταυρωνίτη, μπόρεσαν ἀνενόχλητοι πιά νὰ φθάσουν στὸν Πλατανιά, ὅπου καὶ διενυκτέρευσαν.¹

Ὁ Χ' Μιχάλης καὶ ἄλλοι, καθὼς προχωροῦσαν ἀπὸ τὸ δεξιὸ τῶν Τούρκων, συνεκρούσθησαν καὶ αὐτοὶ μετὰ διάφορα ἀποσπάσματά τους, πού προχωροῦσαν πρὸς τὰ χωριὰ Πασαλιανά—Σειρήλι καὶ Κοντομαρὶ καὶ δὲν τοὺς ἄφησαν νὰ τὰ κάψουν.

Τὴν ἄλλη μέρα οἱ Τούρκοι μετὰ τὴν ἡσυχία τους γύρισαν στὰ Χανιά.

Τὶς δυὸ μέρες, 21 καὶ 22 τοῦ Σετέμρη, εἶχαν τόσο οἱ Τούρκοι, ὅσο καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἀρκετὲς ἀπώλειες.² Πάντως οἱ Τούρκοι εἶχαν ἐπιτύχει τὸ σκοπὸ τους. Ἀλλὰ καθὼς μαζεύτηκαν καὶ τόσοὶ ἐπαναστάτες καὶ ἡ πορεία τῶν Τούρκων ἔμοιαζε μετὰ κνημηρὸν, ἡ ἐπανάσταση παρουσιαζότανε ἐξαιρετικὰ ἐνισχυμένη.³

¹ Ὁ Σακ. (ἔ. ἀ.) ἐξακολουθεῖ: «Τὴν δὲ πρωτὴν τῆς ἐπιούσης, προφθάσαντες πάλιν αὐτὸν, τὸν προσέβαλον καὶ τὸν κατεδίωκον ἐπὶ ὀκτὼ συνεχεῖς ὥρας, μέχρι τῆς παραλίας τοῦ Πλατανιά, τρεῖς ὥρας τῶν Χανίων ἀπεχούσης».

² Κατὰ τὸ Σακ. (ἔ. ἀ.): «Ἐκ τῶν Τούρκων ἐφονεύθησαν 120 καὶ ἐπληγώθησαν περὶ τοὺς 800, ὧν οἱ πλείστοι ἐλαφρῶς· ἐκ δὲ τῶν Χριστιανῶν, τὴν μὲν πρώτην ἡμέραν ἐφονεύθησαν πέντε καὶ ἐπληγώθησαν ἄλλοι τόσοι, τὴν δ' ἐπιοῦσαν ἐφονεύθησαν ἑπτὰ καὶ ἐπληγώθησαν ὀκτὼ».

³ Ὁ Ἰωαννίδης ὁμοῦς σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 25-9-66 (ΓΑΚ. 12α 102) ἀνεβάζει τὶς ἀπώλειες τῶν δυὸ αὐτῶν ἡμερῶν σὲ 23 νεκροὺς καὶ 35 τραυματίες Χριστιανούς καὶ σὲ 420 νεκροὺς καὶ περὶ τοὺς 800 τραυματίες Τούρκους.

Κατὰ τὸν Περίδη πάλιν (ἔ. ἀ. σ. 95) οἱ φονευθέντες Τούρκοι θὰ ἦσαν περὶ τοὺς 100, ἐνῶ Χριστιανοὶ φονευθέντες καὶ πληγωθέντες ἦσαν 15. Τέλος κατὰ τὸ Χ' Μιχάλη οἱ Τούρκοι εἶχαν 94 νεκροὺς καὶ 83 τραυματίες καὶ οἱ Χριστιανοὶ 17 νεκροὺς καὶ 19 τραυματίες, πού φαίνεται καὶ τὸ πιθανώτερον.

³ Γενικὰ γιὰ ὅλο τὸ κεφ. πρβλ. καὶ Κριάρην ἔ. ἀ. σελ. 206 - 210. Χ' Μιχάλη Ἄπομ. στήν Ἐλευθέρα Γνώμη, τῆς 8,9,11 καὶ 12-ΧΙ-1930. Ἀναστασάκη Μ. Ἱστορία τῆς Κισάμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Χανιά 1939. σ. 88 ἔ. καὶ τὴν ἐφημερίδα Αἰὼν τῆς 22 9-66 καὶ τῆς 1-10-66. Κυριακίδη Ἐπ. Ἱστορία τοῦ συγχερόνου Ἑλληνισμοῦ τόμ. Β'. Ἐν Ἀθήναις 1892 σ. 316. Βακαλοπούλου Ἄπ. Αἱ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ καὶ τὸ ἡμερολόγιον ἐνὸς ἐθελοντοῦ. Θεσπικῆ 1938 σ. 7 - 8 κ.λ.π.

ΚΕΦ. Γ'. Η ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ

ΣΤΗ ΡΙΖΑ

Οι επαναστάτες, πού παρακολούθησαν τους Τούρκους από τὸ Σέλινο ὡς τὰ Χανιά σχεδόν, οἱ περισσότεροὶ γύρισαν στὰ σπίτια τους. Καὶ ἂν καὶ εἶχεν ἀποφασισθῆ μετὰ τρεῖς μέρες νὰ γυρῶσιν πάλι σ' ὄρισμένο χωριὸ οἱ πολεμιστὲς κάθε διαμερίσματος, γύρω ἀπὸ τὰ Χανιά, ἐν τούτοις πολλοὶ λίγοι εἶχαν ἐπιστρέψει. Μόνον μερικοὶ Σελινιώτες εἶχαν μείνει, περὶ τοὺς 50 ὑπὸ τὸν Κριάρη στὸ Σανὲ καὶ ἄλλοι τόσοι σχεδόν ὑπὸ τὸν Γ. Κοριάδη στὸ Ὁρθούνι καὶ τὰ δύο εἶναι χωριὰ στὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ἀλικιανοῦ, στὸ δρόμο πρὸς τὸ Σέλινο¹.

Ἡ Γεν. Συνέλευση βρισκότανε στὸ Θέρισσο² ἀλλὰ τότε, στίς 25 - 9 - 66, μερικοὶ πληρεξούσιοι τῶν Σφαικιῶν προέβησαν τὴν ἀξίωση νὰ ὀρισθῆ ἡ Χώρα τῶν Σφαικιῶν ὡς πρωτεύουσα τῆς ἐπαναστατημένης Κρήτης καὶ νὰ τοὺς ἐξασφαλισθοῦν τὰ προνόμια, πού εἶχαν καὶ ἐπὶ τῶν Τούρκων, ὅποιαδήποτε πολιτικὴ μεταβολὴ καὶ ἂν ἐγένετο. Ὁ Ἰσμαήλ, ὅπως εἴπαμεν³, εἶχεν ἐπιτύχει νὰ ἀπομονώσῃ τοὺς Σφαικιανοὺς, ὑποτάσσοντας τὸ φιλότιμο τῶν Ριζιτῶν καὶ τῶν Σελινιωτῶν. Τώρα λοιπὸν ἐζητοῦσαν, ἰδίως ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τῶν Ριζιτῶν Χ' Μιχάλη, νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ πάλιν τὴν πρώτη θέση ποῦχαν ἀνέκαθεν τὰ Σφαικιὰ σὲ κάθε κίνημα τῆς Κρήτης.

Αὐτὸ ἐστενοχώρησε τοὺς Λακκιῶτες καὶ τελικὰ ἀρνήθησαν νὰ παραδεχθοῦν τίς ἀξιώσεις τῶν Σφαικιανῶν, πράγμα, πού δὲν ἐνεθουσίασε βέβαια τοὺς Σφαικιανούς γιὰ τὴν ἐπανάσταση⁴.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἐσκεπτότανε, πῶς θὰ κατώρθωνε νὰ χτυπήσῃ τὴν ἐπανάσταση ἀποτελεσματικώτερα.

Ὁ Σακόπουλος στίς 18 - 9 - 66 γράφει :⁴ «Ὁ Μουσταφὰ - πασὰς σκοπὸν ἔχει νὰ ἀντιπεριορίσῃ τὴν προσοχὴν τῶν Χριστιανῶν καὶ διὰ μεγάλων δυνάμεων νὰ τοὺς ἀποχωρήσῃ ἀλλήλων καὶ τοὺς ἀπομονώσῃ, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ ἔχωσιν ἐνότητα ἐνεργείας».

Ἡ πρώτη φροντίδα λοιπὸν τοῦ Μουσταφὰ ἦταν, νὰ συγκεντρώσῃ μεγάλες στρατιωτικὰς δυνάμεις στὴν Κρήτη.

¹ Πρὸβλ. Περίδου ἔ. ἀ. καὶ Χ' Μιχάλη Ἀπόμνημ. (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 30-11-1980.

² Ἰδ. ἀ. τεύχος α'. σ. 18.

³ Ἰδ. Χ' Μιχάλη Ἀπομνημονεύμ. ἔ. ἀ.

⁴ ΑΥΕ. ἀρ. ἐκθ. 503.

Κατὰ τὸν Κορωναῖο ¹, ὁ Μουσταφὰς ἐρχότανε στὴν Κρήτη «τρέ-
 φων πάντοτε τὴν ἐλπίδα, ὅτι θέλει δυνηθῆ νὰ καταπαύσῃ τὸν σάλον καὶ
 νὰ εἰρηνεύσῃ τὴν νῆσον». Γιατὸ «ἔλαβε τόσας μόνον δυνάμεις, ὅσαι ἤρ-
 κουν νὰ ἐπιβάλλῃ ὄγκον εἰς τὴν ἔλευσίν του, ἦτοι ἐσυννοδεύθη ὑπὸ ἐνὸς
 συντάγματος αἰγυπτιακοῦ, ἐνὸς τουρκικοῦ, 150 Κιρκασίων καὶ ὑπὸ λαμ-
 προῦ ἐπιτελείου. . . . Ὅταν ὁμως, παρὰ τὴν προσδοκίαν του, ἐλθὼν εὗ-
 ρε τὴν ἐπανάστασιν ἀνακηρυχθεῖσαν εἰς ἅπασαν τὴν νῆσον καὶ τὰ ὄπλα
 τῆς ἐξουσίας καταβληθέντα ἀπανταχοῦ σχεδὸν καὶ ὅταν ἔλαβε τὴν ἀρ-
 νητικὴν ἀπάντησιν τῶν Κρητῶν εἰς τὴν πρόσκλησίν του, καίτοι καὶ
 αἱ ἐν τῇ νήσῳ ὑπάρχουσαι δυνάμεις δὲν ἦσαν μικραὶ, ἀλλὰ γινώσκων
 τὰ τῆς Κρήτης καλῶς καὶ μὴ θέλων νὰ λάβῃ ἐξ ἀρχῆς ἀποτυχίαν τινά,
 ἐζήτησεν ἐσπευσμένως νέας καὶ πολλὰς δυνάμεις καὶ ἐν διαστήματι ὀλί-
 γων ἡμερῶν ἀφίχθησαν 12 αἰγυπτιακὰ τάγματα, ἐλθόντα ἐσχάτως ἐκ Βι-
 τωλίων εἰς Κωνίλιν, 4 τουρκικὰ τῆς ἐφεδρείας, ἧτις εἶχε συγκαλεσθῆ (sic)
 πρό τινας εἰς Κωνίλιν, τρία τοῦ 1ου συντάγματος τῆς πρώτης ἐφεδρείας
 τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς τῆς ἐπαρχίας Προύσης καὶ τέσσαρα ἔτι ἐκ
 τῶν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν σταθμευόντων στρατευμάτων. Ὑπῆρχον ὅθεν ἐν
 Κρήτῃ, ὀλίγον μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, 44 τάγματα, 24
 πυροβόλα καὶ μία ἴλη ἱππικῶν. Ὁ Μουσταφὰς γινώσκων τὸ εἶδος τοῦ
 πολέμου ἐν Κρήτῃ ἐζήτησε προσέτι καὶ σῶμα Ἀλβανῶν, ὅπερ ἀφίκετο
 ὀλίγον κατόπιν ἀριθμοῦν 1500 ἄνδρας ὑπὸ τὸν Μεχμέτ μπέην Ὡστε ἅπα-
 σαι αἱ δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ὑπαρχόντων ζαπιέδων,
 Ἀλβανῶν καὶ τῶν ἐντοπίων, ἀνέβαινον ἄνω τῶν 50 χιλ. ἀνδρῶν τοῦ πο-
 λέμου ². Ἡ Πύλη ἠθέλησε νὰ θέσῃ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ ἄνδρα φέ-
 ροντα τὴν φήμην τοῦ νικητοῦ τοῦ Μαυροβουνίου, τὸν Γιαγιά πασά. Ταύ-
 τοχροῦνος ἐφθίμωσεν ἐξ Αἰγύπτου ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Ἰσμαήλ
 πασᾶς, ἀδελφὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις Α. Φ. Πακπαδάκη, ἀντικαταστήσας τὸν
 Σαῖν πασᾶν, ἀπολυθέντα τῆς ὑπηρεσίας μετ' ὀργῆς ὑπὸ τοῦ ἀντίβασι-
 λέως».

Καί, κατὰ τὴ χειρόγραφο Ἱστορία τοῦ 1866, ἡ δύναμις τοῦ τουρκι-
 κοῦ στρατοῦ στὴν Κρήτη ἀνέβαινε σὺς 40 χιλ.

Ἡ δύναμις αὐτή, κατὰ τὴν ἴδια πηγὴ, διαμοιράστηκεν ὡς ἐξῆς :

¹ ἔ. ἀ. τετρ. Ζ. σ. 11 ἔ.

² Καὶ ὁ Σακ. σὴν ὑπ' ἀριθ. 511 ἐκθεσὴ τοῦ τῆς 22-9-66 γράφει, ὅτι αἱ δυ-
 νάμεις τῶν Τούρκων ἀνέρχονται εἰς 42-45 χιλ. περίπου τακτικοῦ στρατοῦ, ἐξ ὧν 15
 χιλ. Αἰγύπτιοι, ἀριθμὸν τινα ἐθελοντῶν ἐντοπίων ἀτάκτων οὐχὶ κατώτερον τῶν 8-10
 χιλ. καὶ ἰσχυρὸν πεδινὸν καὶ ὄρεινὸν πυροβολικὸν καὶ εἰς διαφόρου μεγέθους πολε-
 μικά πλοία, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀναβαίνει εἰς 14 ἢ 15· ἐκ τῶν στρατιωτῶν βεβαίως οἱ 12-
 15 χιλ. στρατοῦ χρησιμεύουσιν ὡς φρουρὰ τῶν φρουριῶν ἢ εἶναι ἀσθενεῖς».

«Οἱ ἡμίσεις ὡς φρουρά τῶν φρουρίων Ἡρακλείου, Σπιναλόγκας, Ἱεραπέτρας, Ρεθύμνου, Χανίων, Καστελίου Κισάμου καὶ Γραμβούσης. Ὁ ὑπόλοιπος ἦτο κινήτος, διωρισμένος διὰ τὴν καταδίωξιν τῶν ἐπαναστατῶν. Εἰς τὸ τμήμα Ἡρακλείου 5.000, εἰς τὸ τοῦ Ρεθύμνου 2.000 καὶ εἰς τὸ τῶν Χανίων 5.000. Ὁ λοιπὸς στρατὸς 8.000 ἦτο εἰς τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ καὶ Γεν. Διοικητοῦ Κρήτης, ὅστις ἐν ἀνάγκῃ προσελάμβανε καὶ τὸν κινήτὸν στρατὸν ἑνὸς τμήματος ἢ καὶ ὅλων τῶν τμημάτων»¹.

Ὁ στρατὸς αὐτὸς ὅμως ἐμαζεύτηκε σιγά - σιγά στὴν Κρήτη². Ὁ Γιαγιά πασὰς εἶχεν ἔλθει στίς 10 9 66³ καὶ οἱ Ἄλβανοὶ ἦλθαν μόλις στίς 5-10-66⁴.

Ἡ κατανομή ὅμως τοῦ στρατοῦ στὰ διάφορα τμήματα, ἐγένετο ἀμέσως μόλις ἤρχοντο νέες δυνάμεις. Τὸ ἴδιο ἐφρόντιζεν ὁ Μουσταφὰ πασὰς, νὰ μοιράζη καὶ τὴ διοίκηση τῶν δυνάμεων τῶν τμημάτων σιτοῦς ἀνώτερους στρατιωτικοῦς.

Ἐτσι, στίς 15-9-66, ἦλθε στὸ Ἡράκλειο ὁ Γιαγιά πασὰς μὲ τρία τάγματα αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ καὶ ἀνέλαβε τὴ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, ἀντὶ τοῦ Σαμπρῆ, πού τοῦ ἀνετίθετο ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ τοῦ τμήματος Ρεθύμνου⁵. Καὶ ὁ Σαμπρῆ ἀπεβιβάζετο στὸ Ρέθυμνο στίς 17-9-66 καὶ τὴν ἐπομένη ἤρχετο ἐκεῖ καὶ ἓνα γάμμα αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ⁶.

Ἐπειρὰ ἀπὸ τὴν κατανομή καὶ τακτοποίηση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ στρατιωτικοῦ σώματος, πού εἶχεν ἀποσταλῆ στὸ Σέλινο, ὁ Μουσταφὰς ἀποφάσισε νὰ χτυπήσῃ τοὺς ἐπαναστάτες στίς κύριες βίσεις των, «τιθέμενος ὁ ἴδιος ἐπὶ κεφαλῆς» ἰσχυροῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος⁷.

Ἀφοῦ ἔκαμε λοιπὸν τίς ἀναγκαῖες προπαρασκευές, στίς 27-9-66, ἐβγήκεν ἀπὸ τὰ Χανιά μὲ μεγάλη δύναμη τουρκοαἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, δύο ὀρεινὲς πυροβολαρχίαι καὶ περὶ τοὺς 1000 ἀτάκτους καὶ προχώρησε

¹ ΙΑΚ. σ. 44. σημ. 23.

² Ἰδ. τεῦχος α' σ. 1291.

³ Ἰ. ἀ. σ. 133.

⁴ Ὁ Σακ. στίς 18-9-66 (ἀρ. 503 ΑΥΕ) γράφει: «Οἱ περὶ τὸν Μουσταφὰ πασὰν διαδίδουν, ὅτι περιμένεται ἀκόμη καὶ ἄλλος στρατὸς πρὸς δὲ δύο χιλιάδες Ἄλβανοί» καὶ στίς 9-10-66 (ἀρ. 528 ΑΥΕ): «Χθὲς νέαι ἐπικουραὶ ἐστάλησαν εἰς τὸν Μ. Π., ἦτοι, δύο τάγματα τακτικοῦ στρατοῦ καὶ χίλιοι ἀτάκτοι Ἄλβανοί, οἵτινες π ρ ὀ 4 ἢ μ ε ρ ὦ ν ἐξ Ἄλβανίας ἐφθασαν».

⁵ Ἰδ. ἔγγραφο τοῦ ὑπὸ προξένου τῆς Ρωσίας στὸ Ἡράκλειο πρὸς τὸ Δενδρινὸ ὅπ' ἀρ. 14 τῆς 19-9-66. (ΑΡΠΧ Νο 123).

⁶ Ἰδ. ἔγγρα. ὅπ' ἀρ. 76 τῆς 19-9-66 τοῦ Πρακτορείου Ρεθύμνου πρὸς τὸν ἴδιον τὸ Δενδρινὸ (ΑΡΠΧ Νο 116).

⁷ Σακ. ἀρ. 520 τῆς 3 10-66 (ΑΥΕ).

πρὸς τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ἐλικιανοῦ, ἀφήνοντας τὸ γιό του Ἄλῃ μπέη, ὡς ἀναπληρωτὴ καὶ ἔχοντας μαζί του τὸν ἄλλο του γιό, Σαλήχ πιασάν, πού εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, καὶ τὸν ἀρχηγὸ τῶν αἰγυπτιακῶν δυνάμεων Ἰσμαήλ πασά¹.

Τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ἐλικιανοῦ εἶναι πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς πεδιάδος Χανίων² καὶ πρὸς Α. τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Ταυρωνίτη, ἀπὸ τὸ ὁποῖον τὸ χωρίζει «ἡ δειρὰς, ἣτις ἀναχωροῦσα ἀπὸ τῶν κορυφῶν τοῦ Ὀμαλοῦ βγαίνει πρὸς Β. καὶ εἶτα κάμπτει πρὸς Α. κατὰ μῆκος τῆς παραλίας, περικλείουσα οὕτω πρὸς Δ. καὶ Β. τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Ἐλικιανοῦ καὶ τελευτᾷ εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ φρουρίου τῶν Χανίων ἀπόστασιν»³.

Τὸ λεκανοπέδιο αὐτὸ «ἀποτελεῖ μίαν τῶν ὀρεινότερων καὶ συγχρόνως πεδινωτέρων χωρῶν τῆς Κρήτης· ἐν τῷ μέσῳ τῶν περικλειόντων αὐτὸ ἀποτόμων καὶ δασωδῶν ὄρεων ἐκτείνεται εὐρεῖα πεδιάς (7-8 χιλιομ. μῆκος καὶ 3-4 πλάτους) κεκαλυμμένων ὑπὸ πυκνοῦ δάσους ἐξ ἔλαιων πορτοκαλεῶν λεμονεῶν. . . Διαρρέεται ὑπὸ τοῦ ρυάκος Πλατανιά ἢ Κερρίτη, ὅστις πῆγαζει ἀπὸ τῶν Λ. Ὀρέων. . . .

Ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν ὄρεων εἶναι ἐκτισμένα τὰ χωρία Λάκκοι Μεσκλά κλπ. Συγκοινωνεῖ πρὸς Α. μετὰ τοῦ λεκανοπεδίου Χανίων διὰ τῆς ὀμαλωτάτης καὶ βατῆς εἰς ἀμάξας ὁδοῦ, ἣτις διέρχεται κάτω τῶν ὑψωμάτων τοῦ Χοιροσπήλιου καθὼς καὶ διὰ τῶν δυσβατωτάτων ἀτραπῶν, αἵτινες ἄγουσιν ἀπὸ τῶν ὄρεινῶν χωρίων Λάκκων καὶ Μεσκλῶν εἰς Θέρισον καὶ διὰ τῆς δυσβατωτάτης ἀτραποῦ, ἣτις ἀπὸ τοῦ ὄρεινοῦ χωρίου Ζούρβα ἄγει εἰς τὰ ὄρεινὰ χωρία Σκουραχλάδα, Τσιχλοπηγάδι, Μαδαρόν»⁴.

Ὁ Μουσταφά πασὰς λοιπὸν στίς 27-9-66, ἀκολουθώντας τὸν ὀμαλὸ δρόμο, πέρασε κάτω ἀπὸ τὰ ὑψώματα τοῦ Χοιροσπήλιου, προχώρησε εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἐλικιανοῦ, πέρασε ἀπὸ τὸ χωριὸν Ἐλικιανῶν καὶ τὴν ἴδια μέρα «ἔφθασεν εἰς τὰ πέριξ τοῦ χωρίου Σκινὲ ἔνθα διενυκτέρευσε»⁵.

Μόλις ἔμαθε τὸ πρᾶγμα ὁ Χ' Μιχάλης στὸ Θέρισον, ὅπου ἦτο μαζί μὲ τὴν Γ. Συνέλευση, ἔσπευσε καὶ γύρισε στοὺς Λάκκους, ὅπου βρῆκε τὶς ξένες οἰκογένειες, πού εἶχαν καταφύγει γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια ἐκεῖ,

¹ Ἰδ. ἔγγρ. Δενδρ. πρὸς Ἰγνάτιεφ ὑπ' ἀριθ. 108 τῆς 2/14-10-96, (ΑΡΠΧ) ὅπου ὑπολογίζει σὲ 16 χιλ. τὸν τουρκοαἰγυπτιακὸ στρατὸ καὶ σὲ 1000 τοὺς ἀτάκτους, ἐνῶ ὁ Σακ. (ἀρ. 520 τῆς 3-10-66) γράφει: «τὴν πρωίαν τῆς π. Τρίτης, 27-7/βρίου, τεθείς ἐπὶ κεφαλῆς 16-18 χιλ. ἀνδρῶν, ἦτοι 18 περίπου ταγματῶν Τουρκοαἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, μίᾳς ὄρεινῆς κανονιοστοιχίας ἐξ 6 ἢ 8 τηλεβόλων, 2 ἢ 3 χιλ. ἀτάκτων ἰθαγενῶν καὶ μίᾳς ἰλῆς ἱππικοῦ, ἐξεστράτευσεν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν». Πρβλ. καὶ «Αἰῶνα» τῆς 6-10-66.

² Ἰδ. ἀνωτέρω σ. 7.

³ Ἰδ. Καλομενοπούλου ἔ. ἀ. σ. 235.

⁴ Ἐ. ἀ σ. 258 ἔ.

⁵ Σακ. ἔ. ἀ. ἀριθ. 520.

ἀλλὰ καὶ τοὺς ντόπιους, τρομοκρατημένους. Ὁ Σκινές, ὅπου ἦσαν οἱ Τούρκοι ἀπέχει περὶ τὴ μιὰ ὥρα ἀπὸ τοῦ Λάκκου.

«Φόβος καὶ τρόμος κατέλαβεν ὅλους καὶ δὲν ἐγνώριζον, ποῦ νὰ καταφύγουν διὰ νὰ σωθοῦν. Κλαυθμηραὶ κραυγαί, κοπετοί, θρηνοὶ καὶ ἀραὶ ἐξεπέμποντο πανταχόθεν κατὰ τῶν ὑποκινητῶν καὶ τῶν πρωταιτίων τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τῶν γραιῶν καὶ γυναικοπαίδων. Ἐτρεχον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ νὰ κρυβοῦν καὶ ἐπὶ τέλους αἱ περισσότεραι τῶν οἰκογενειῶν κατέληξαν νὰ διασκορπισθοῦν εἰς τὰ γειτονικὰ ὄρη, τὰ σπήλαια, τὰς ὄπας καὶ τὰς χαράδρας.

... Ματαίως ἡμεῖς καταφθάσαντες ἐκεῖ προσεπαθούσαμεν νὰ ἐγκριδιώσωμεν τὰς πανικοβλήτους οἰκογενείας. Οὐδὲν ἴσχυε νὰ τοὺς ἐνθαρρύνῃ κατὰ τὸ Χ' Μιχάλη¹.

Τότε μετέφεραν καὶ τὰ φάρμακα, τὸ μολύβι, τὶς χύτρες καὶ τὸ μπαρούτι, ποῦ ἦσαν στοὺς Λάκκου, στὸ φαράγγι τῆς Μέλισσας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀργότερα στὴ Ζούρβα.

Στοὺς Λάκκου εἰμειναν ὀλίγοι πολεμιστὲς μονάχα, γιὰ τὸ οἱ περισσότεροι εἶχαν παρακολουθήσει τὶς οἰκογενείας τοὺς τὰ βουνά. Αὐτοὶ ἔστειλαν ἀμέσως ἀνθρώπους στὰ γύρω χωριά, νὰ τοὺς καλέσουν γιὰ ἐνίσχυση. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι τῶν ἄλλων χωριῶν εἶχαν ἀφίσει κι αὐτοὶ μὲ τὶς οἰκογενείας τῶν τὰ σπίτια τοὺς καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη δὲν ὑπῆρχαν μαζεμένοι, ὅπως εἶδαμε πρὸ πάνω².

Μόνον ὁ Κριάρης ἦταν στὸ Ὄρθούνι, ὅπου εἶχε πιάσει, γιὰ νὰ συνεννοηθῇ μὲ τὸν Κορκίδη, γιὰ τὸ τί θὰ κάνουν, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μουσταφᾶ.

Ὁ Κριάρης λοιπὸν ἔστειλε 50 ἄνδρες νὰ ἐνισχύσουν τοὺς Λακκιῶτες, ἐνῶ ὁ Κορκίδης εἶχε ξεκινήσει πιά γιὰ τὸ Σέλινο, γιὰ τὸ οἱ ἄνδρες του ἐξετρεφόντο ἐνδυμάτων καὶ πολεμοφοδίων.

Ἐπὶ τὸ βράδυ τῆς πρώτης μέρας, 27-9-66, δὲν ἦσαν στοὺς Λάκκου παρὰ 65 Λακκιῶτες, περὶ τοὺς 15 ἐθελοντὲς ὑπὸ τὸν Ἀ. Βογιατζόγλου καὶ τὸν Πετρότση, λίγοι Σφαικιανοὶ ὑπὸ τὸ Μ. Γιανναράκη καὶ οἱ 50 ἄνδρες, ποῦ ἔστειλεν ὁ Κριάρης.

Τὴν ἄλλη μέρα, 28-9-66, ὁ Μουσταφᾶς ἀπὸ τέσσερα μέρη προχώρησε πρὸς τοὺς Λάκκου. Οἱ ἐπαναστάτες—περὶ τοὺς 150—εἶχαν πιάσει τοὺς λόφους Σαβουρὲ καὶ Ἀμυγδάλους, ἀλλὰ μπροστὰ σὲ τόσο στρατό, ἀφοῦ ἔρριξαν μερικὸς πυροβολισμοὺς ἐναντίον τῶν Τούρκων, ὑπεχώρησαν πρὸς τοὺς Λάκκου καί, ἀφοῦ σκότωσαν 4 Τούρκους, ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ σπίτια, ἀποσύρθηκαν στοὺς ἀνωμάλους λόφους Σπαθὶ καὶ Μέλισσα.

Ἀφοῦ μπῆκεν ὁ Μουσταφᾶ πασὰς στοὺς Λάκκου, «διὰ τινῶν

¹ Ἰδ. Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 13-11-1930.

² σ. 16.

ὑποταγμένων ἔστειλε καὶ προσεκάλει τοὺς γέροντας νὰ προσέλθουν καὶ νὰ δηλώσουν εἰς αὐτὸν ὑποταγὴν καὶ εὐπειθειαν. Ἐπέσχετο δὲ ὅτι εἶναι ἔτοιμος, οὐ μόνον νὰ συγχωρήσῃ τὰ παρελθόντα, ἀλλὰ καὶ νὰ παραχωρήσῃ ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς Λάκκους μεγάλην προνομίαν. Καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες δὲ ἐντόπιοι Τοῦρκοι . . . προσεκάλουν ἡμᾶς ὀνομασίᾳ», γράφει ὁ Χ" Μιχάλης¹, «νὰ προσέλθωμεν ἀφόβως πρὸς τὸν Γενικὸν τῆς νήσου πατέρα, ὁ ὁποῖος ἀγαπᾷ τοὺς Χριστιανοὺς καθὼς καὶ τοὺς Ὀθωμανοὺς χωρὶς οὐδεμίαν ἑξαιρέσιν καὶ νὰ δηλώσωμεν ὑποταγὴν».

Τότε οἱ γνῶμες ἐδιχάσθησαν, ἀλλὰ ὑπερίσχυον οἱ ζωηρότεροι, ποὺ ὑποστήριζαν, πὼς ἔπρεπε νὰ ἐπιμένουν στὴν ἀπόφαση, ποὺ εἶχαν πάρει, ἀφοῦ σκοτώθηκε καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀντιθέτους. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἔκαψε τοὺς Λάκκους².

«Τὴν Πέμπτην (29-9-66) ὁ τουρκικὸς στρατὸς κατέβη εἰς τὸ χωριὸν Μεσκλά, ὅπερ κατέκαυσε (γιατὶ δὲ βρῆκε κανένα μέσα) καὶ ἀκολούθως μετέβη εἰς τὸ ὑψηλὸν καὶ ὄχυρὸν χωριὸν Ζούρβα, ὅπου εὐρέθησαν 500 περίπου ἐπαναστάται, οἵτινες ἀπέκρουσαν τοὺς Ὀθωμανοὺς, ὁμήσαντας ἐπανειλημμένως πρὸς κατάληψιν τῆς θέσεως. Μετὰ τέσσαρας ἀποκρουσθείσας προσβολάς, εἰς ἃς ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἔπαθεν ἐπαισθητὰς ζημίας, ἐπροχώρησεν εἰς Θέρισον, ὅπερ ἐπίσης μὴ ὑπαρχούσης ἀντιστάσεως κατέκαυσε»³.

Πὼς βρέθηκαν ὅμως ἐκεῖ οἱ 500 ἐπαναστάται; Πρῶτα εἶχαν γυρίσει οἱ Λακκιῶτες, ποὺ εἶχαν ὀδηγήσει στὰ ὄρεινά καταφύγια τὶς οἰκογενεῖς τους. «Ὅττω συνεποσώθημεν εἰς 250 περίπου⁴». Σιγὰ - σιγὰ ὅμως ἄρχισαν νὰ μαζεῦνται καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα χωριά καὶ τὶς ἄλλες ἐπαρχίες. Ἔτσι τὴν Πέμπτην εἶχαν μαζευτῆ περὶ τοὺς 500 πάνω ἀπὸ τὴ Ζούρβα, ὅπου δὲ μπορούσε νὰ προχωρήσῃ ὁ τουρκικὸς στρατὸς. Γιατὸν ὁ Μουσταφὰ πασὰς εἶχεν ἀρμεσθῆ νὰ κανονιοβολῆ τὶς θέσεις τους, ἐνῶ ἔνα τμήμα τοῦ στρατοῦ ἦρθε κιἔκαψε τὰ Μεσκλά καὶ ὁ ἴδιος κατόπιν

¹ Ἰδ. Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 14-11-30 κ.ε., ὅπου μᾶς δίδει τὰ γεγονότα μὲ ὅλες τους τὶς λεπτομέρειες.

² Ὁ Σακ. γράφει σχετικὰ τὰ ἑξῆς (ἀρ. 520): «Τὴν Τετάρτην ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἀφίχθη εἰς τὸ χωριὸν Λάκκους, τὸ ὁποῖον ἐπυρπόλησε χωρὶς νὰ ἀπαντήσῃ τὴν ἐλαχίστην ἀντίστασιν, διότι οἱ Χριστιανοὶ εὐρίσκοντο ἄλλαχού, δισκορπισμένοι μάλιστα, διότι μεταξὺ δυὸ μικρῶν ἀρχηγῶν τοῦ Γαλαναντιῶνη καὶ τοῦ Μαντακομανῶλη εἶχε συμβῆ ρήξις, καθ' ἣν ὁ δεύτερος εἶχε φονεύσει τὸν πρῶτον. Αἰτία τῆς ρήξεως ἦτο, διότι ὁ φονευθεὶς ἔβρισε τὸν φονέα ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι ἐστάθη εἰς τῶν αἰτίων νὰ σηκωθῆ ὁ τόπος εἰς τὰ ὄπλα μὲ τὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι ταχέως θέλουσιν ἔχει ἔξωθεν βοήθειαν, αὕτη μέχρι τοῦδε δὲν φαίνεται καὶ διότι ὁ ἴδιος ἐκτύπησε τὸ φονέα» πρβλ. καὶ Π. Περίδη ἔ. ἀ. σ. 95 ἔ.

³ Συνεχίζει ὁ Σακ. ἔ. ἀ.

⁴ Ἰδ. Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 14-11-30.

μέ ὄλο τὸ στρατὸ προχώρησε στὸ Θέρισο.

Τὸ Θέρισο εἶναι, κατὰ τὸν Ψιλάκι ¹, «ἡ ὀρεινότερα κώμη τῆς ἐπαρχίας Κυθωνίας. Ὁδὸς ἄγουσα διὰ παντέρπνου χαράδρας τοῦ προαστείου τῶν Χανίων Μουρνιαὲς Βατὲ καὶ εἰς τὴν ἄλλωσιν ἐγκαρσίως τοῦ ἀντερεισματος τῶν Λ. Ὁρέων τοῦ πάλαι Βερεκύνθου νῦν δὲ Μαλάξας, ἀνιοῦσα καταλήγει περίπου εἰς τὴν μακρὰν καὶ βαθεῖαν τοῦ Θερίσου φάραγγα, ἀπὸ τοῦ τέρματος τῆς ὁποίας δυσβατωτάτη πάλιν ἀτραπὸς ἄγει εἰς τὰς ἀποκρήμνους κλιτύας τῶν ὑπερκειμένων τοῦ Θερίσου ὑπερυψηλῶν ὄρεων. . . Ἡ βαθυτάτη τοῦ Θερίσου φάραγξ ἐπὶ ὄραν ὄλην ἀπὸ Μαλάξας διατελεῖ οἰογεί πύλη αὐτοῦ (τοῦ Θερίσου) ἀβίαστος, αὐτὸ δὲ τὸ Θέρισον ἀπὸ τοῦ τέρματος τοῦ πόρου αὐτῆς ἀρχόμενον καὶ ἀνατρέχον εἰς αὐτὰ τὰ κρᾶσπεδα τῶν θεοκτίστων Μαδαρῶν, εἶναι διενεμημένον κατὰ συνοικίας, ἐκίστη τῶν ὁποίων κεῖται ἐπὶ τραχυιάτου ὑψώματος, προμαχῶνος ἀπαιτήτου ὄντος».

Καὶ ὅμως καὶ τὸ Θέρισο τὸ εἶχαν ἀφήσει οἱ κάτοικοί του, ἀφοῦ πρὸ μπροστὰ καὶ ἡ Γεν. Συνέλευση ἀπὸ ἐκεῖ εἶχε πάει στὴ Δρακώνα, καὶ ἔτσι μπόρεσε νὰ μπῆ ἀνεμπόδιστα καὶ αὐτὸ ὁ Μουσταφὰς καὶ νὰ τὸ κάψῃ, ἀφοῦ ἐνώθηκε μαζί του καὶ τὸ ἀπόσπασμα, ποῦ εἶχε κάψῃ τὰ Μεσκλά, ἀπολοθώντας τὸ ἐξαιρετικὰ δυσκολοπέραστο μονοπάτι, ποῦ ὄδηγεῖ ἀπὸ τοὺς Λάκκους στὰ Μεσκλά καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Θέρισο ².

Καὶ τὴν Παρασκευὴ ἔμεινε ὁ Μουσταφὰς μετὰ τὸ στρατὸ του στὸ Θέρισο ἀλλὰ τὸ Σάββατο, πρώτη τοῦ Ὀκτώβρη, κατέβηκε στὰ Κεραμειά. Τὶς μέρες αὐτές, Πέμπτη καὶ Παρασκευὴ, περιοριζότανε στὸ βομβαρδισμὸ τῶν θέσεων τῶν ἐπαναστατῶν, στὶς πλαγιὰς τῶν ἀπάτητων Μαδαρῶν.

Τὴν Πέμπτη ὅμως εἶχαν ἔρθει καὶ οἱ Σελινιώτες ὑπὸ τοὺς Κριάρην καὶ Κορκιδὴν καὶ οἱ Κισαμίτες ὑπὸ τοὺς Ἀναστασογιάννην καὶ Σκαλίδην—περίπου 500—καὶ μαυτοὺς ὁ Χ' Μιχάλης μετὰ τοὺς Λακκιῶτες καὶ τοὺς ἐθελοντῆς τοῦ Βογιατζόγλου, ἀφοῦ διενυκτέρευσαν στὴ Ζούρβα, ἤρθαν τὴν Παρασκευὴ στὶς Ἀλιάκες, πάνω ἀπὸ τὸ Θέρισο, ὅπου εἶχαν συγκεντρωθῆ καὶ ἄλλοι Χριστιανοὶ πολεμιστῆς ἀπὸ τὸ Θέρισο, τοὺς Κάμπους, τὰ Κεραμειά, τὸ Ἀκρωτήρι καὶ ἄλλα χωριὰ τῆς Κυθωνίας. Ἔτσι τὴν τελευταία τοῦ Σεπτεμβρίου μαζεύτηκαν στὶς Ἀλιάκες περὶ τοὺς 1500—2000 ἄνδρες.

Καὶ ὅταν τὴν ἄλλη μέρα (1-10-66) ὁ Μουσταφὰς ἀπὸ τὸ Θέρισο καὶ τὴ Δρακώνα προχώρησε πρὸς τὰ Κεραμειά, οἱ ἐπαναστάτες τὸν παρακολούθησαν καὶ, «ὅταν ἡ ὑποχώρησις τῶν πολεμίων ἐγένετο γενική, ἀκράτητοι πλέον καὶ ἀπροφυλάκτως ἐπετέθημεν ἐναντίον αὐτῶν καὶ ἤρχισαμεν νὰ τοὺς καταδιώκωμεν. Καθ' ἣν δὲ στιγμὴν μανιωδῶς ἐπετέθημεν

¹ Β. Ψιλάκι. Τὸ Θέρισον (Ἑλληνισμός. τόμ. Η' (τοῦ 1905) σ. 353 ἔ.).

² Ἰδ. ἀνωτ. (σ. 6).

εἷς τι χαράκιμα, τὸ ὁποῖον κατείχετο ὑπὸ ἐντοπιῶν Σελινιωτῶν Τούρκων, δεινὸς ἀγὼν συνήφθη. Ὁ προϊστάμενος τῶν Μεσκληανῶν Σ. Ι. Παπύλαρης ἔπεσεν ἄπνους ἡρωϊκῶς μαχόμενος». Οἱ Τούρκοι ἐπέρασαν ἐκείνη τὴ νύχτα στὸ Λοῦλο¹.

Τὴν ἴδια μέρα ἓνα ἀπόσπασμα τουρκικοῦ στρατοῦ, πού ἐρχότανε νὰ συνενωθῆ μὲ τὸ στρατὸ τοῦ Μουσταφᾶ, ἀπὸ τὸ μέρος τῶν Μεσκληῶν, καθὼς περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὸ Θέρισο, στὴ θέση Φλωμέ, οἱ ἐπαναστάτες τῶν μερῶν ἐκείνων μὲ Κισαμίτες καὶ Κεραμειανοὺς τὸ ἀπεμόνωσαν καὶ τὸ ἀπεδεκάτισαν. Ἀπὸ τοὺς 160 μόλις 13 μπόρεσαν νὰ κρυφτοῦν στὶς χαράδρες καὶ νὰ διαφύγουν.

Τότε ὁμοῦ σκοτώθηκαν καὶ ὁ Ἄνδρ. Μπολάνης καὶ μερικοὶ ἄλλοι Χριστιανοί².

Τὴν ἴδια μέρα καὶ 28 Λακκιῶτες ἔκαναν αἰφνιδιαστικὴ καὶ πολλὴ τολμηρὴ ἐπίθεση κατὰ τῶν Τούρκων, πού ἦσαν στὴν Ἀγυιά, καὶ ἀφοῦ σκότωσαν ἀρκετοὺς Τούρκους — ὁ καθεὶς καὶ ἀπὸ ἓνα — ἐπῆραν καὶ ἀρκετὰ ζῶα καὶ ἀποτραβήχτηκαν ἀνενόηλοι πρὸς τὰ ψηλότερα.

Ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἀπὸ τὸ Θέρισο, ὅπως εἶδαμεν, κατέβηκε στὰ Κεραμειὰ καὶ κητόπιν εἶχε κατασκηνώσει στὸ Κατωχώρι, ἐνῶ οἱ Χριστιανοί, — ἐν τῷ μεταξὺ ἦλθαν καὶ Ἀποκορωνιώτες καὶ Σφακκιανοί, — εἶχαν πιάσει τὶς θέσεις μεταξὺ Δρακῶνας καὶ Κάμπων³.

Ἡ πρώτη τρομοκρατικὴ ἐπιχείρηση τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ εἶχε τελειώσει. Ὅσα χωριὰ δὲν τοῦ ἐδήλωναν ὑποταγὴ καὶ δὲ γύριζαν οἱ κάτοικοι στὰ σπίτια τους, τὰ ἔκαιγε. Τοὺς πολεμιστὰς δὲν τοὺς κυνηγοῦσε στὰ βουνά, ἀλλὰ καὶ δὲν τοὺς ἄφηνε νὰ τὸν πλησιάζουν. Ἔτσι ἤλπιζεν, πὼς ὁ φιλήσυχος κόσμος θὰ ἀναγκαστότανε νὰ γυρίσῃ στὰ σπίτια του, ἐνῶ, ὅσοι θὰ ἔμεναν στὰ βουνά, ἔτσι πού ἄρχιζεν ὁ χειμῶνας, θά'ταν δύσκολο νὰ συντηρηθοῦν ἐκεῖ πάνω, ἀφοῦ μάλιστα ἔκαιε καὶ τὰ ὄρεινά χωριὰ καὶ στὰ ἄλλα δὲν θὰ τοὺς ἄφηνε νὰ βροῦν.

Κατὰ πόσον θὰ ἀπέβαινε ἀποτελεσματικὸ τὸ σχέδιό του αὐτό, θὰ φανῆ ἀργότερα. Πάντως ὁ Σακόπουλος, στὶς 3-10-66, γράφει στὸ Δεληγεώργη. «Κατ' αὐτὰς οἰκογένειαι τινες περὶ τὰς 15 ἐκ τῶν πεδινῶν μερῶν ἐπανῆλθον, ὁμολογήσασαι τὴν ὑποταγὴν των»⁴.

¹ Ἰδ. Ἐλευθέρα Γνώμη τῆς 16-11-1930.

² Κατὰ τὸ Σακόπουλο, (ἀρ. 520): «Τὸ Σάββατον περὶ τὴν 10 π. μ. ἐν σῶμα τοῦ Ὁθωμ. στρατοῦ ἐξ 150 ἀνδρῶν καὶ 10 ὀθωμανῶν ἰθαγενῶν . . . καταλαβόντες ἐντὸς ρεύματος οἱ ἐπαναστάται κατέστρεψαν ἐντελῶς . . . ». Ἰδ. καὶ Χ' Μιχάλη ἔ. ἀ. καὶ Δενδρινοῦ ἐκθεση πρὸς τὸν Ἰγνάτιεφ τῆς 3-10-66 (ΑΡΠΧ Νο 112).

³ Γενικά ἰδ. Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 16, 18 καὶ 19-11-1930.

⁴ Γιὰ τὴν ψυχολογία τοῦ κόσμου χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς γράμμα, πού δημοσιεύεται στὸν Αἰῶνα τῆς 3-10-66, στελεμένο ἀπὸ τὸ Θέρισο: «Ὁσαργάς ἐπόρισα

ΚΕΦ. Δ'. ΕΙΣΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ ΣΤΟΝ ΑΠΟΚΟΡΩΝΑ

Ὁ Ἀποκόρωνας βρίσκεται ἀνατολικά τῆς Κυδωνίας. Κατὰ τὸν Καλομενόπουλο¹: «Τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Ἀποκορώνου κλείεται πρὸς Α. ὑπὸ τῆς ὑψηλῆς δειράδος (Δαφνομαδάρᾳ ἢ Κλημα), ἣτις ἀπὸ τὸ ὄροπέδιον τοῦ Κυλλικράτους κατέρχεται πρὸς τὴν παραλίαν (ΝΔ. τοῦ κόλπου τοῦ Ἀλμυροῦ) καὶ σχηματίζει τὰ στενὰ τοῦ Ἀλμυροῦ, πρὸς Ν. ὑπὸ τῶν ἀρκτικῶν κλιτύων τοῦ κυρίου ὄγκου τῶν Λευκῶν Ὀρέων, πρὸς Δ. ὑπὸ τῆς μικρᾶς δειράδος, ἣτις, ἀναχωροῦσα ἀπὸ τῆς κορυφῆς Μάυρης τῶν Α. Ὀρέων, βαίνει πρὸς Β. εἶτα δὲ πρὸς ΒΑ. καὶ τελευτᾷ διὰ τῶν ὑψωμάτων τῶν Κεραμειῶν εἰς τὸ ἀπότομον ὄρος τῆς Μαλάξης . . . Πρὸς Β. ὀρίζεται μέρος μὲν (ΒΑ.) ἀπὸ τῆς θραϊκῆς χώρας τῶν Κεραλάδων, μέρος δὲ εἶναι ἀνοικτὸν εἰς τὴν θάλασσαν (ἀμμώδης παραλία τῶν Καλυβδῶν).

Συγκοινωνεῖ πρὸς Α. μετὰ τῶν ἀρκτικῶν κλιτύων τῆς ἀνωμάλου χώρας τῆς Ρεθύμνης διὰ τῶν στενῶν τοῦ Ἀλμυροῦ, . . . πρὸς Δ. μετὰ τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Κυδωνίας, α') διὰ τῆς ὁδοῦ, ἣτις διερχομένη παραλλῶς κίτῳθεν (πρὸς Β.) τοῦ ὄρους τῆς Μαλάξης ἄγει εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων β') διὰ τῶν ἀτραπῶν, αἵτινες ὑπερβαίνουσιν αὐτὰ ὄρη τῶν Κεραμειῶν, αἵτινα ὀρίζονται πρὸς Δ. τὸ λεκανοπέδιον, . . . πρὸς Ν. μετὰ τοῦ ὄροπέδιου τοῦ Ἀσκύφου Σφακίων (μεσαῖαι κλιτίες Δ. Ὀρέων) διὰ τῆς δυσβατατάτης ὁδοῦ, ἣτις, ἀναχωροῦσα ἀπὸ τοῦ κοιλάδιου τῆς Κράτης, εἰσέρχεται εἰς τὴν φάραγγα τοῦ Κατρέ . . . ».

Κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Καλομενόπουλο²: «Τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Ἀποκορώνου ἐξαιρετικὴν ὄλως κέκτηται στρατηγικὴν σπουδαιότητα. Ἐκτείνομενον πρὸς Α. τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Κυδωνίας, ἀποτελεῖ τὴν μόνην διὰ βίαιον ἀπὸ ἐκείνου εἰς τὸ τμήμα Ρεθύμνης καὶ . . . τὰ Σφακιά.

Εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων εὐρισκόμενον κρατεῖ τελείως διεσπασμένες τὰς τουρκικὰς δυνάμεις τὰς ἐνεργούσας ἐν τοῖς ἀνωτέρω δύο τμήμασιν (Χανίων καὶ Ρεθύμνης), ἐξασφαλίζει τὴν ἐξ ἀπάντων τῶν σημείων

στοῦ γείτονα κηλογιάστηκα νὰ σπατάρω ἀπὸ τὴ λύπησὶ μου, ὄντων ἐγροίκησα (=ἠκουσα) ἓνα ξενοπάτη νὰ ροζονόρη καὶ νατιμῶν τὸ αἴτιον, καὶ πὼς χαράμις τὸ ψίχαλο, πὸ θάποκτῆσωμε, γιατί δὲν ἔχομε φῶς ἀπ' ἔξω καὶ πὼς οἱ Δύναμις χαράμις τὸ Δῶρος τοσοῖ νοιάζει, γιατί ποτὲ σὴ γῆ στὸ κόσμον πείραξη δὲν κάνομε στὰ νιτερέστατων μετὸν πόλεμον μας . . . ».

¹ Ἐ. ἀ. σ. 235 ἔ.

² Ἐ. ἀ. σ. 267^α.

συγκέντρωσιν τῶν Ἑλλήνων, κρατεῖ τελείως ἐξησφαλισμένα τὰ Σφακιά ἀπὸ πάσης ἐκ μέρους τοῦ Β. προσβολῆς.

Εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων διασπᾶ καὶ παραλύει τὰς ἑλληνικὰς δυνάμεις καὶ ἀπειλεῖ τὰ Σφακιά, ἐνθα καταφεύγουσιν ἅπαντες σχεδὸν οἱ πληθυσμοὶ τῶν πέριξ χωρῶν. Ἀποτελεῖ χώραν λίαν δυσάλωτον, διότι περιβάλλεται πανταχόθεν ὑπὸ ὄρεων, αἵνα ὠρισμένας τινὰς διόδους μόνον παρέχουσι καὶ β') παρουσιάζει ἐντὸς αὐτοῦ ἄλλεπαλλήλους γραμμὰς ἀμύνης».

Ἄφου λοιπὸν ὁ Μουσταφὰς διέτρεξε καὶ ἔκαιψε τὰ χωριὰ τῆς Ρίζας, ἐπόμενον ἦτο, ὅτι θὰ προχωροῦσε κατόπιν στὸν Ἀποκόρωνα, πού εὐρίσκειτο τότε στὴν ἐξουσία τῶν ἐπαναστατῶν· ἀλλὰ δὲ βιαζότανε¹. Ἔμεινε στὰ Κεραμεῖα τρεῖς μέρες (1-3 Ὀκτώβρη) καὶ στίς 4-10-66 ἔστειλεν ἓνα ἀπόσπασμα πρὸς τὸ Στύλο, γιὰ νὰ ἀνιχνεύσῃ τὰ μέρη ἀπὸ ὅπου θὰ περνοῦσε, γιὰ νὰ μπῆ τὴν ἄλλη μέρα στὸν Ἀποκόρωνα².

Οἱ Χριστιανοί, πού ἀντελήφθησαν τίς κινήσεις τοῦ Μουσταφᾶ ἀπὸ τίς θέσεις τῶν μετὰ Δρακώνας καὶ Κάμπων, δὲν ἤξεραν ὅμως ἀκόμη, ἂν εἶχεν ἀποφασίσει νὰ προχωρήσῃ μόνον στὸν Ἀποκόρωνα, ἢ καὶ νὰ ἐπιτεθῆ ἔναντιόν τους, μοιράστηκαν. «Καὶ οἱ μὲν Ἀποκορωνιώται ὑπὸ τὸν Ἄ. Γεγονῆν καὶ οἱ Ἀσκυφιώτες ὑπὸ τοὺς Τζόντον καὶ Καρκαβίτσον, ἔδραμαν καὶ ἐτάχθησαν κατὰ τὴν ἐν Στύλῳ διόδον, ὅπου θὰ διήρχετο ὁ ἐχθρὸς. Οἱ δὲ Κισαμίται, Σελινιώται καὶ Κυθωνιάται ἐστάθημεν εἰς Κάμπους, προσμένοντες τὸν ἐχθρὸν, ἐὰν ἔλαμνεν προέλασιν ἔναντιόν μας»³.

Ἔτσι ἡ τουρκικὴ πρωτοπορεία βρῆκε πᾶνω, στοὺς λόφους τοῦ

¹ Τὰ σχέδια καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ ὁ Μουσταφὰς τὰ παρουσίαζε στοὺς Κρητικούς, ὅπως διατυπώνονται στὴν ἐξῆς ἐπιστολῇ, πού δημοσιεύει ὁ «Αἰὼν» τῆς 1-10-66 (ἀρ. 2165): «Ποῦ θὰ πᾶν τὰ σκυλιά; ἔχω 40 χιλ. νιζάμηδες καὶ 10 χιλ. μπουζούκηδες, περίπου 5 χιλ. ἀρβανίτες — ἔχω 14 βαπόρια, πού πουλὶ δὲν ἀφίνουν νὰ περάσῃ. Τί θὰ κάμουν; Ποῦ θὰ βασταχτοῦν, ὅταν ἀρχίσουν οἱ βροχὲς καὶ τὰ κρούματα; Ποῦ θὰ βροῦσκουν φαῖ, ἀφοῦ θὰ κάψω ὅσα χωριὰ ἔως τώρα ἀπέμειναν; Θὰ ἔλθουν οἱ ραγιάδες νὰ μοῦ φιλήσουν πάλιν τὴν ποδιά. Ἐγὼ θὰ τοὺς διορθώσω. Θὰ τοὺς κάμω νὰ χορέψουν στὸ ταψί, σὰν τοὺς σκानιζόχοιρους. Ἀγάλια - ἀγάλια ἐγὼ μὲ τὸ ἀραμπὰ πᾶνω τὸ λαγὸ».

² Ὁ Χ' Μιχάλης γράφει (Ἑλ. Γνώμη 19-11-1930): «Τῆ τρίτῃ Ὀκτωβρίου, ἐθεάθη ὁ ἐχθρὸς ἐτοιμαζόμενος εἰς κίνησιν. Τοῦτον λοιπὸν ἀντιληφθέντες οἱ πάντοτε ἐποφθαλμιῶντες ἡμέτεροι καὶ ἐκ δύο μερῶν φοβηθέντες προσβολὴν διηρέθησαν εἰς δύο μέρη». Ὁ Δενδρινὸς ὅμως γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ στίς 10-10-66 (ΑΡΠΧ Νο 114), ὅτι ὁ Μουσταφὰς ἦταν στὰ Κεραμεῖα: jusqu' à mardi dernier 4/16 de ce mois» καὶ ὅτι εἶχε μάχη ὀλόκληρη τὴν 5/17 στὸ Στύλο. Ἐπομένως πρέπει νὰ ἀποδεχθοῦμεν ὅτι, ἀφοῦ ἡ μάχη ἐγίνε στίς 5 τοῦ Ὀκτώβρη, ὁ Μουσταφὰς ἐξεκίνησε ἀπὸ τὰ Κεραμεῖα στίς 4-10-66, ἀλλὰ μόνον τὴν ἐπομένη ἐνήργησε τὴν ἐπίθεση κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, πρβλ. καὶ Κερίρη ἔ. ἀ. σ. 232.

³ Χ' Μιχάλη Ἀπομνημονεύματα, (Ἑλευθ. Γνώμη τῆς 19-11-1930).

Στύλου τοὺς Ἀποκορωνιωῶτες καὶ Ἀσκυφιῶτες καὶ ἀμέσως ἀνεκοίνωσε τὸ πρᾶγμα στὸ Μουσαφὰ πασά.

Ἐκεῖνος τὴν ἐπομένη—5 τοῦ Ὀκτώβρη—, στέλνει ἓνα σῶμα, ἀπὸ ἕξι χιλ. ἄνδρες, ἐναντίον τους. Τὸ σῶμα αὐτὸ πέρασε Ν. τῆς Μαλάξας καὶ κατόπιν γύρισε πρὸς τοὺς λόφους τοῦ Στύλου, ὅπου ἦσαν οἱ Χριστιανοί. «Ἀμέσως λοιπὸν πρῶτον τὸ ἵππικὸν καὶ εἶτα τὸ πεζικὸν ἐφώρμησαν ἐναντίον τῶν ἡμετέρων, οἱ ὁποῖοι, καμφθέντες εἰς τὴν τοσαύτην δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ, ἀπεσύρθησαν, ἀφέντες ἐλευθέρως τὰς διόδους, τὰς ὁποίας κατεῖχον. Ἐκινδύνευσαν μάλιστα πολλοὶ νὰ συλληφθῶσι καὶ νὰ καταπατηθοῦν ζῶντες ὑπὸ τῶν ἵππων.

Ἡμεῖς οἱ λοιποὶ, οἱ ὁποῖοι παρεμείναμεν εἰς τοὺς Κάμπους, ἰδόντες τὴν πρὸς τὸν Ἀποκόρωνα σύσσωμον πορείαν τοῦ ἐχθροῦ, ἐσπεύσαμεν πρὸς τὰ ἐκεῖ, ὅπως ἕκαστος ἠδύνατο, καὶ ἐφθάσαμεν, ὅτε οἱ ἡμέτεροι, διασκορπισθέντες ἤδη καὶ ἀσθμαίνοντες, εἶχον ἀποσυρθῆ εἰς Σαμωνά, ἐνῶ οἱ ἐχθροὶ κατεδίωκον ἀκόμη.

Πρὶν ὅμως ἀκόμη φθάσωμεν τοὺς ἄλλους, ἐνῶ τροχάδην ἐβαδίζομεν πρὸς αὐτούς, συναντῶ τὸν Ἀ. Γογονῆν καθ' ὁδὸν σπεύδοντα καὶ ἔρωτῶ αὐτόν: «Τί τρέχει καπετὰν Ἀναγνώστη;» Οὗτος ὅμως βλέπων ἤδη ἐκτὸς τοῦ κινδύνου, τὸν ὁποῖον διέτρεξε πρότερον, καὶ τὰς οἰκίας αὐτοῦ ἀπειλουμένας ἐντὸς ὀλλοῦ νὰ πυρποληθοῦν ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ἀπεκρίθη: «Ἐπῆρε μας ὁ διάβολος». Διηγεῖται ὁ Χ' Μιχάλης¹.

Οἱ Λακιῶτες ὅμως τοῦ Χ' Μιχάλη ἔπιασαν τότε τοὺς τοίχους γύρω ἀπὸ τὸ Σαμωνά καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Σελινιωῶτες, ποὺ ἦρθαν ἀμέσως κατόπιν, μπόρεσαν νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν ὁρμὴ τῶν Τούρκων. Ἐν τῷ μεταξύ καὶ οἱ Ἀποκορωνιωῶτες καὶ οἱ Σφακιανοὶ ἔπιασαν κιαυτοὶ νέες θέσεις κοντὰ τους καὶ ξανάρχισεν ἡ μάχη.

Τότε μερικοὶ Λακιῶτες πέρασαν τὸ ρυάκι, ποὺ τοὺς χώριζεν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, καὶ κατώρθωσαν μὲ αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση νὰ διώξουν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὰ πρόχειρα χαρακώματά τους. Αὐτοὺς ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι, ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη, καὶ ὁ Κριάρης μὲ τοὺς Σελινιωῶτες «καταλαμβάνουν τὰ πρὸς Ν. ἐχθρικά χαρακώματα».

Ἔτσι ἡ μάχη ἀνεσώθη καὶ ὁ ἀγῶνας διαρκῶς ἐγίνετο σκληρότερος. Οἱ Αἰγύπτιοι πολέμησαν μὲ φοβερὸ πείσμα, γιὰ νὰ ξεπλύνουν τὴν ντροπὴ τῶν Βρυσῶν. Στὴν πρώτη γραμμὴ πολεμοῦσεν ὁ Λιβὰς Ἰσμαήλ, ποὺ ἦταν καὶ στὶς Βρυσές καὶ ἀνάγκαζε καὶ τὸ στρατό του νὰ χτυπᾷ τοὺς Χριστιανούς μὲ τὶς λόγχες. Τόσο μάλιστα ἐξετέθη τότε, ὥστε καὶ ὁ ἴδιος ἐτραυματίσθηκε².

¹ Ἐ. ἀ. τῆς 20-11-1930.

² Ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Δεληγεώργη τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὴ μάχη τοῦ

Ὁ Μεχμέτ πασάς ὅμως, — ἀρχηγὸς τῶν Ἀλβανῶν —, ποὺ ἤξερε καλὰ τὰ μέρη, ἐπετέθη ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν, τοὺς ἀνάγκασε νὰ ὑποχωρήσουν καὶ ἔτσι ἔβγαλε τοὺς Αἰγυπτίους ἀπὸ τὴ δύσκολη θέση ποὺ βρισκόνταν ¹.

Ἔτσι οἱ ἐπαναστάτες ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν πρὸ ψηλὰ¹ οἱ Σφακιανοί, Ἀποκορωνιώτες καὶ μερικοὶ Κυδωνιάτες στὴ Ραμνὴ καὶ Κυριακοσέλια, ἐνῶ ὁ Κριάρης μὲ τοὺς Σελινιώτες καὶ οἱ Κισαμίτες διενυκτέρευσαν πάνω ἀπὸ τὸ χωριὸ Σαμωνά.

Πρῶτ - πρῶτὴ τὴν ἐπομένῃ, 6-10-66, οἱ Τοῦρκοι προχώρησαν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἦσαν πάνω ἀπὸ τὸ Σαμωνά, καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ἀποσυρθοῦν πρὸ ψηλὰ καὶ ἐκεῖνοι, χωρὶς καμιά σπουδαία ἀντίσταση τῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἀπὸ τὴν προηγούμενη εἶχαν ἐξαντλήσει τὰ φυσέκια τους, μπόρεσαν νὰ μποῦν στοὺς Κάμπους, πρῶτὴ ἀκόμη. «Οἱ δυστυχεῖς κάτοικοι, μὴ ὑποπεύσαντες τοιαύτην αἰφνιδίαν καὶ πρῶτὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ, ἀφόβως διενυκτέρευσαν ὅλοι εἰς τὰς οἰκίας των.

Ἦδη λοιπὸν εἰσβαλόντος αἰφνιδίως τοῦ ἐχθροῦ, τὰ γυναικόπαιδα, ἀναταραχθέντα καὶ ἔξαλλα ἐκ τοῦ φόβου, ἔτρεχον μετὰ λυπηρῶν κραυγῶν, διὰ νὰ σωθοῦν. Ἡμεῖς δὲ μακρόθεν θεώμενοι τὰ συμβαίοντα μετὰ

Στύλου (ἀρ. 528 τῆς 9-10-66. ΑΥΒ): «Ὁ Μουσταφὰ πασάς, ἐπανελθὼν εἰς Κεραμειά, διηυθύνθη διὰ τοῦ νοτίου μέρους τοῦ ὄρους Μαλάξας πρὸς τὴν ἐπαρχίαν Ἀποκορωνῶν, ὅπου ὑπῆρχε σῶμα ἐπαναστατῶν, μεθ' οὗ ἠνώθη, ὡς φαίνεται, καὶ τὸ μέχρι τοῦδε ἐν τῇ ἀνατολικῇ πλευρᾷ τοῦ λιμένος τῆς Σοῦδας εὐρισκόμενον καὶ κατέχον τὰς ἐκεῖ πηγὰς τοῦ ὕδατος σῶμα, ὅπερ, ἵνα μὴ εὐρεθῇ περικυκλωμένον ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, ἀπεχώρησε. Τὴν δὲ 5 ἰστ. μηνὸς πέριξ τοῦ χωρίου Στύλου συνήφθη μάχη. Οἱ Τοῦρκοι ὁμολογοῦν, ὅτι ἐκ τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στρατοῦ ἐφρονεύθησαν μόνον 30 35 καὶ ὅτι ἐπληρώθη ὁ Αἰγύπτιος Λιβὰς, Ἰσμαὴλ πασάς, ὁ διευθύνων τὸ εἰς Βρύσες ἡτηθέν σῶμα». Καὶ πρὸ κάτω: «Οἱ Ὀθωμανοὶ μὴ ἀρνούμενοι, ὅτι ἡ μάχη ὑπῆρξε πεισματώδης, κατ' ἀρχὰς ἐξώγκωσαν τὸν ἀριθμὸν τῶν φρονευθέντων ἐπαναστατῶν εἰς 200, κατόπιν κατεβίβασαν εἰς 120 ἢ 160 μόνον. Χθὲς συναντήσας Ἰταλὸν τινα ἀξιωματικόν, ἐν τῇ ὑληρεσίᾳ τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, ἤκουσα . . ., ὅτι ἰσχυρὸν σῶμα ἐπαναστατῶν κατεῖχεν ἰσχυρὰς θέσεις παρὰ τῷ χωρίῳ Στύλῳ. Ὁ τουρκοαιγυπτιακὸς στρατὸς, διαιρεθεὶς εἰς δύο σώματα, ἐκίνησεν ἐκ δύο διαφόρων σημείων, ἵνα τοὺς προσβάλλῃ, ὅτι τὸ αἰγυπτ. σῶμα, συγκείμενον ἐκ δύο ταγμάτων, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἰσμαὴλ πασάν, ὤρμησε κατὰ τῶν χαρακωμάτων τῶν Χριστιανῶν καί, ἀφοῦ πολλοὺς, περὶ τοὺς 300, διὰ τῆς λόγχης ἐφόνευσε, τοὺς διεσκόρπισε, καταλαβὼν τὰς θέσεις των ὅτι τότε ὁ Ἰσμαὴλ πασάς ἐν τῇ ἐξάψει τῆς μάχης, ἐκτεθεὶς πέραν τοῦ δέοντος, ἐτραυματίσθη ἐπικινδύνως, διελθούσης τῆς σφαιρας πλησίον τῶν κρυφίων μερῶν, . . . ὅτι οἱ ἐπαναστάται ἦσαν περὶ τοὺς 1500, ὅτι ἰκανὴν βλάβην προὔξενσαν εἰς τὸν ἐξ 6 χιλ. ἐχθρόν, ὅτι 300 Τοῦρκοι ἐφρονεύθησαν». Καὶ ἐπὶ τέλος ὁ Σακ. προσθέτει: «Ἐκ τῶν Χριστιανῶν ἐφρονεύθησαν ἢ ἐπληρώθησαν περὶ τοὺς 60». Πρβλ. καὶ «Αἰῶνα» τῆς 15-10-66 καὶ 17-10-66.

¹ 18. Ἐκθεση Δενδρινοῦ πρὸς Ἰγνάτιου τῆς 10/22 10 66 (ΑΡΠΧ) Νο 115

μεγίστης λύπης καὶ συντριβῆς καρδίας ἐμένομεν ἄπρακτοι, διότι οὐδεμίαν βοήθειαν ἠδυνάμεθα νὰ παρᾶσχωμεν. Ὁ ἐχθρὸς, ἀφοῦ διήρπασε πᾶν, ὅ,τι εὔρεν εἰς τὸ χωρίον, τὸ δχυρὸν τοῦτο ὀρητήριον ἡμῶν, παραδώσας αὐτὸ εἰς τὸ πῦρ, κατόπιν ἀνεχώρησεν ἐν σπουδῇ πρὸς τὰ ὀπίσω, φονεύσας τρεῖς ἀνθρώπους τοὺς ὁποίους ἐπρόφθασεν»¹.

Ἔσπε, παρ' ὅλη τὴν σθεναρὰ ἀντίσταση τῶν ἐπαναστατῶν, πού ἐκόστισεν ἀρκετὰ καὶ στοὺς δυὸ ἀντιπάλους², ὁ τουρκικὸς στρατὸς μπόρρε νὰ μπῆ στὸν Ἀποκόρωνα.

«Τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Ἀποκορώνου», κατὰ τὸν Καλομενόπουλο³, ἔχει διεύθυνσιν ἄξονος ΝΑ. πρὸς ΒΔ. καὶ περιλαμβάνει δυὸ μεγάλας κοιλάδας: 1) Τὴν τῶν Βρυσῶν, ἀποτελοῦσαν τὸ ΝΑ. αὐτοῦ τμήμα καὶ 2) τὴν τοῦ Κοιλιάρη τὸ ΒΔ.»

Ἡ κοιλάς τοῦ Κοιλιάρη⁴ εἶναι θρεινοτάτη καὶ δύσβατος εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτῆς μέρος, ἐνῶ εἰς τὸ κατώτερον περιλαμβάνει ἕδαφος ὀμαλὸν καὶ καλῶς καλλιεργημένον. Εἶναι γενικῶς διασώδης, ἔχει συχνὰς πηγὰς καὶ διαρρέεται ὑπὸ τοῦ ρύακος Κοιλιάρη· οὗτος πηγάζων ἀπὸ τοῦ Στύλου καὶ δεχόμενος κατὰ τὸν ροῦν αὐτοῦ τὰ ὕδατα πολλῶν ἄλλων πηγῶν, (ἐκβάλλει) πρὸς Δ. τοῦ χωρίου Καλύβες . . . ἐκτισμένου ἐπὶ τῆς ἀμμώδους παραλίας μετὰ μικροῦ λιμένος».

Ὁ Μουσταφὰ πασὰς λοιπὸν ἀπὸ τὰ Κεραμεῖα ἦρθε στὸ Στύλο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ προχώρησε καὶ στὶς Καλύβες, ὅπου προσήγγισαν καὶ πλοῖα τουρκικά⁵.

Ὁ κόσμος τρομαγμένος ἄφησε τὰ πεδινὰ χωριά καὶ ἀποτραβήχτηκε πρὸς τὰ θρεινότερα καὶ πρὸς τὰ Σφακιά· καὶ ὁ τουρκικὸς στρατὸς, μπαίνοντας στὰ ἔρημα χωριά, τὰ ἐλεηματοῦσε καὶ τὰ ἔκαιε. Ἡ θέσις τῶν Χριστιανῶν ἦταν πολὺν δύσκολη. «Οἱ ἐπαναστάται», γράφει ὁ Σακόπουλος στὶς 9-10 66⁶, «ἤρχισαν πρὸ πολλοῦ νὰ αἰσθάνωνται ἐπαισθητῶς τὴν ἔλλειψιν ἄρτου, αἱ δὲ εἰς τὰ σπήλαια καὶ τὰ ὄρη περιπλανώμεναι γυναῖκες καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν στεροῦνται ὀλοτελῶς τροφῶν καὶ διηγοῦνται, ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτό, σπαραξικάρδια ἐπεισόδια. Περὶ τὰ 90⁷ εἶναι, λέ-

¹ Χ" Μιχάλη Ἀπομνημ. (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 21-10-66).

² 18 ἄνωτ. σ. 26 σημ 2.

³ Ε. ἄν. σ. 237 ἔ.

⁴ Ε. ἄν. σ. 214 ἔ.

⁵ Κατὰ τὸ συγγραφέα τῆς Ἱστορίας τοῦ 1866 (ΙΑΚ σ. 41 τοῦ δακτυλογραφημένου ἀντιγράφου): «Ἀπὸ Στύλου ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἦρχετο κάποτε καλπάζων μετὰ τοῦ ἐπιτελείου του καὶ διενευκτέρευεν ἐν τῷ φρουρῷ Χανίων».

⁶ Ἀριθ. ἐκθ. 528 (ΑΥΒ).

⁷ Ὁ Μουσταφὰς ἄρχισε νὰ καίη τὰ χωριά, ἀπὸ τὸν πρώτη φορά, πού χτύπησε τοὺς Χριστιανούς στὴ Μαλάξα. Ὁ Σακ. γράφει σχετικὰ στὶς 18-10-66. (ΑΥΒ ἀρ. 503). «Τότε ὁ τουρκοαιγυπτιακὸς στρατὸς ἐπυρπόλησε τὰ ἑπτὰ χωριά τῶν Κεραμεῶν

γουςι, τὰ μέχρι τοῦδε καταστραφέντα καὶ ἐμπρησθέντα χωρία καὶ ὄλοι σχεδὸν οἱ ἐν αὐτοῖς ὑπάρχοντες καρποί, ἐκάησαν ἢ ἐσκορπίσθησαν. Τὸ κατ' αὐτὰς μάλιστα ἐπελθὼν πρόωρον ψύχος, δι' οὗ τὰ ὄρη ἐλευκάνθησαν, ἔφερον εἰς μεγάλην ἀμηχανίαν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παῖδια. Χωρικοί τινες διηγοῦνται, ὅτι 100—150 γέροντες παῖδια καὶ γυναῖκες ἀπέθανον. Ἡ τοιαύτη κατάστασις ἀποθαρρύνει τοὺς ἐπαναστάτας, παραλύει τὰς ἐργασίας των καὶ τοὺς ἀπελπίζει».

Καὶ ὁ Δενδρινός, στίς 10-10-66, δὲν ἀμφιβάλλει, πὼς οἱ Χριστιανοί, λόγῳ τῶν στερηήσεων καὶ τοῦ ἄνισου ἀγώνα, τῶν βιαιοπραγιῶν καὶ τῶν ἐρημώσεων, θὰ ὑποκύψουν¹.

ὄλα ἢ ἐν μέρει, ὡς τὸ Κατωχώρι, Ἀγλάδες, Λουροβάρι, Λοῦλον κτλ. κτλ.» Ἀπὸ τότε ὄλα τὰ χωριά, ἀπὸ ὅπου περνοῦσε καὶ δὲν τοῦ ἐδήλωναν ὑποταγὴ οἱ κάτοικοι, ἀλλὰ ἔφρουγαν, τὰ ἔκαιαν οἱ Τούρκοι, ἂν τοὺς ἦταν δυνατόν, ὅπως εἶδαμεν καὶ στὰ προηγούμενα κεφάλαια. Καὶ ὁ Δενδρινός γράφει στίς 10-10-66 (ΑΡΠΧ Νο 115), ὅτι ὁ Μουσταφὰς ὅπου περνᾷ ἐρημώνει καὶ καίει τὰ χωριά καὶ ὅτι ὁ κόσμος φεύγει μπροστά του, ἀφήνοντας ὄλα.

¹ ΑΡΠΧ Νο 116. Πρβλ. καὶ Μενδελβώνος-Βαρθόλδη Κ. Οἱ περὶ ἐλευθερίας τῆς Κρήτης ἀγῶνες. Ἐν Ὀδυσσῶ 1891 (μετάφρ.) 649 καὶ «Ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις ἀπὸ τοῦ 1866 μέχρι τοῦ 1868, ὑπὸ Ἀγγλοῦ τινός. Ἐν Ἀθήναις 1869» σ.17 καὶ Wagner R. ἔ. ἄ. σ. 60- Περίδης ἔ. ἄ. σ. 102 ἔ. Β. Ψιλᾶκι, Ἱστορία τῆς Κρήτης Γ'. σ. 928 καὶ Μουρέλου σ. 1806 ἔ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

ΚΕΦ. Α'. Η ΠΡΩΤΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΑΝΑΓΚΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

Τὸ πῶς οἱ Κρητικοὶ κατέληξαν στὴν ἐπανάσταση καὶ τὸ ρόλο, ποὺ ἔπαιξαν σαυτὸ οἱ μυστικὲς ὀργανώσεις καὶ τὸ ἐπίσημο ἑλληνικὸ κράτος, τὰ παρακολουθήσαμε στὸ α'. τεύχος τῆς ἐργασίας μας.

Ἄν καὶ κανεὶς δὲν εὔρισκε τὴν ἐποχὴ κατάλληλη γιὰ ἐπανάσταση, τοῦλάχιστο στὴν ἀρχή, ἐν τούτοις, ἀφοῦ ἐπῆγαιναν πρὸς τὰνεὶ τὰ πράγματα, δὲ μπορούσαν πιά νὰ ἀφήσουν στὴν τύχη τοὺς τοὺς Κρητικούς.

Ἔτσι, προτοῦ νὰ κηρυχθῇ ἀκόμη ἐπίσημα ἡ ἐπανάσταση, εἶχε καταρτιστῆ στὴν Ἀθήνα, ὅπως εἶδαμεν, ἡ Κεντρικὴ «ὕπερ τῶν Κρητῶν» Ἐπιτροπὴ ἀπὸ ἑπτὰ μέλη. Ὅλοι τοὺς ἀνήκαν στὶς μυστικὲς πατριωτικὲς ὀργανώσεις καὶ ἦσαν ἀπὸ τὰ πιὸ σημαίνοντα πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, μέσα σ' ὅλους ὅμως διεκρίνετο καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ του θέση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ γιὰ τὴ δραστηριότητα του ὁ Μάρκος Ρενιέρης¹.

Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ πολὺ ἐνωρὶς εἶχεν ἔρθει σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν κυβέρνηση, ὅστερα ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη συνάντηση τοῦ Μ. Ρενιέρη μὲ τὸν Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Ἐπαμ. Δεληγεώργη, καὶ ἀπὸ τότε ἡ Κυβέρνηση εὐρισκότανε σὲ διαρκῆ συνεργασία μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ.

Καὶ ἡ Κυβέρνηση ἔδειχνε τόσο ἐνδιαφέρο γιὰ τὴν Κρήτη, ὥστε ὡς Ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν ἐτοποθέτησε τὸν Κρητικὸ Χαράλαμπο Ζυμβρακάκη.

Ἔτσι ὁ Μάρκος Ρενιέρης συνεννοεῖτο διαρκῶς γιὰ τὰ ζητήματα τῆς Κρήτης καὶ μὲ τὸν Ἐπ. Δεληγεώργη καὶ μὲ τὸ Χ. Ζυμβρακάκη².

Καὶ ἐπειδὴ, ὅσο περνοῦσεν ὁ καιρὸς, ἐφαίνετο καὶ πιὸ πιθανό,

¹ Γιὰ τὸ Μ. Ρενιέρη, ἴδ. ἀν. τεύχ. α'. σ. 22 - 29, 61 ἔ. 84, 89 ἔ. κ.ἄ. καὶ γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Ἐπιτροπῆς σ. 88, 91, 92, 106, 110 ἔ.

² Ἰδ. ἀν. τεύχ. α'. σ. 84 ἔ. 86 καὶ 93.

πὼς θὰ κατέληγαν οἱ Κρητικοὶ σ' ἐπανάσταση, ἄρχισαν ἀπὸ ἐνωρὶς νὰ ἀντιμετωπίζουσαν ὅλες τὶς συνέπειές της. Ἔπρεπε νὰ μὴ βρεθοῦν ὀλίγελα ἀνέτοιμοι οἱ Κρητικοί. Γιαυτὸ ἦταν ἀνάγκη νὰ τοὺς στείλουν ὅπλα καὶ πολεμοφόδια. Καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν χρήματα, ὁ Μ. Ρενιέρης, εἶδαμεν, ὅτι ἔγραψε σχετικὰ στὸ Δ. Βερναρδάκη καὶ ἐκεῖνος ἔστειλε τὸ πρῶτο ἱστιοφόρο μὲ πυρομαχικὰ στὴν Κρήτη¹. Συγχρόνως ἐφρόντιζε νὰ βρεθοῦν χρήματα, ἰδίως ἀπὸ ἀτομικὰς συνεισφορὰς, γιατί τὸ Κράτος δὲ μποροῦσε νὰ δώσῃ τίποτε. Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν, σὲ συνεργασία μὲ τὶς μυστικὰς ὀργανώσεις, ἀνέλαβε τὴ φροντίδα αὐτὴ καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἰδρύθησαν καὶ ἄλλες ἐπιτροπὲς καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν.

Γιὰ τὴν προμήθεια ὁμοῦ ἀλλ' ἰδίως γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν τροφῶν καὶ τῶν πολεμοφοδίων καὶ τῶν ἐθελοντῶν στὴν Κρήτη, ἔδρυσαν καὶ μία ἰδιαίτερη ἐπιτροπὴ στὴ Σύρον καὶ στὴν ἐπιτροπὴ αὐτὴ ὁ Μίνως Μπογιατζόγλου, Κρητικὸς ἀλλὰ καὶ δραστήριος καὶ ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα πρόσωπα τῆς κοινωνίας τῆς Σύρου, ἔπαιζε τὸ ρόλο, ποὺ ἔπαιζεν ὁ Μ. Ρενιέρης στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐπιτροπὴ αὐτὴ τῆς Σύρου, ἐπῆρε σιγά - σιγά τὸν τίτλο, ἀπὸ τὸ σπουδαιότερο ἔργο της, «ἐπὶ τῶν ἀποστολῶν»².

Ἡ ἀλληλογραφία Μάρ. Ρενιέρη καὶ Μ. Μπογιατζόγλου, ποὺ σώζεται εὐτυχῶς στὰ ΓΑΚ., μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσωμε μαζὶ μὲ ἄλλες πηγές, τὶς ἐνέργειες καὶ τῶν δύο ἐπιτροπῶν, γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα, καὶ νὰ ἐκτιμήσωμε τὴ σημασίαν τῆς ἀρωγῆς, ποὺ προσέφεραν ἢ ἐλεύθερη Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες στὸν ἀγῶνα αὐτό.

Στὸ α'. τεῦχος εἶδαμεν, πῶς ἦρθαν τὰ πρῶτα ἱστιοφόρα τὸν Αὐγουστο στὴ Κρήτη μὲ τοὺς πρῶτους ἐθελοντὰς καὶ πῶς ἐπέτυχαν στὶς ἀρχὰς τοῦ Σετέμπερη νὰ στείλουν καὶ τὴν «Υδρα» μὲ 1622 βαρέλια μπαρουτίου στὴ Σούγια τοῦ Σελίνου³. Μὲ τὰ πολεμοφόδια αὐτὰ μπόρεσαν οἱ Κρητικοὶ νὰ πολεμήσουν καὶ στὴ Μαλαΐζα καὶ στὸ Σέλινο καὶ στὴ Ρίζα καὶ στὸ Στύλο⁴.

Καὶ οἱ ἐθελοντὰς, ποὺ εἶχαν ἔλθει ὡς τότε, ἄν καὶ λίγοι, ἐν τούτοις ἐπηρεάσαν ἀρκετὰ, ἰδίως στοὺς Λάκκους, τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων,

¹ Ἐ. ἀ. σ. 92 ἔ. καὶ 113.

² Ἐ. ἀ. σ. 111 ἔ. 114.

³ Ἐ. ἀ. σ. 113, 115, 124 ἔ. 129³.

⁴ Σχετικὰ γράφουν τὰ ἐξῆς πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου. (ΓΑΚ. 12α 108): «Στρατόπεδον Κυθωνίας πλησίον Μαλαΐξης 9 7βρίου 1866. Τὸ ἀτμόπλοιο «Υδρα» ἀφίχθὲν ἔδωκε νέα ἀφορμὴν εἰς τοὺς Κρητάς, ὅπως πιστεύωσιν ὅλοι πλέον, δεῖ ἢ ἀπελευθέρωσις των εἶναι πρᾶγμα τετελεσμένον. Τὰ ἀποσταλέντα πολεμοφόδια ἐχρησίμευσαν μεγάλως, ἐπειδὴ ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μάχας ἐμείναμεν σχεδὸν ἄνευ πολεμοφοδίων...» καὶ ὑπογράφουν οἱ Χ' Μιχάλης, Κολοκυθάκης, Βασ. Σπυριδάκης, Ἀ. Μάντακας, Στρατῆς Στελιανουδάκης.

ἐνισχύοντας τὴν μερίδα τῶν δπαδῶν τῆς ἐπαναστάσεως¹.

Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Σύρου καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τῆς «Ψ-δρας» προσπαθεῖ νὰ συνεχίσῃ τὶς ἀποστολὰς², ἂν καὶ ὁ Μουσταφὰς ἀπὸ τὶς 11 τοῦ Σετεμβρίου εἶχε κηρύξῃ τὸν ἀποκλεισμό τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἀπόφασί του αὐτὴ τὴν εἶχε γνωρίσει ἐπισήμως καὶ στὴν ἐλληνικὴ κυβέρνηση³.

¹ Ἐ. ἀ. σ. 5.

² Στις 4-9-66 ἀκόμη ἓνα τροχαντήρι τοῦ Ν.Χ. Νικολάου εἶχε ξεφορτώσει 100 βαρέλια μαρουτί, 48 ὄπλα κ. ἄ. στὸ Μιραμπέλο (ΓΑΚ. 12α ἀρ. 75 καὶ 96) καὶ στίς 6-9-66 ἔβγαζαν στὴ Σητεία 100 βαρέλια μαρουτί, 40 χελῶνες μολύβι, 100 δεσμίδες χαρτί, 167 ὄπλα λογχοφόρα, 4.000 καψύλια. (ΓΑΚ. 12α ἀρ. 109, 110 καὶ 117. Ἐπίσης στίς 10-9-66 ἓνα ἄλλο ἀπεβίβασεν ἐθελοντές στὸν Κάβο Σπάθα. (Βακαλοπούλου ἔ. ἀ. σ. 7, 8), ποὺ ἴσως νὰ εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ γιὰ αὐτὸ γράφει ὁ Σακ. στὸ Δεληγεώργη στίς 18-9-66. (ΑΥΕ ἀρ. 503). «Τὸ πλοῖον τοῦ Τζάκωνα ἀναχωρῆσαν ἐκ Κυθήρων καὶ διευθυνόμενον εἰς Θήραν, συνελήφθη ἔξωθι τοῦ ἀκρωτηρίου Σπάθα . . . ἀφέθη πρὸ δύο ἡμερῶν ἐλεύθερον». Σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο γράφει ἐπίσης ὁ ἴδιος ὁ Σακ. πρὸς τὸ Δεληγεώργη (ΑΥΕ ἀρ. 511): «Χθὲς ἔλαβον τὴν ἐν ἀντιγράφῳ ἀπάντησιν τοῦ Μουσταφᾶ, ὃς πρὸς τὴν ἐπίσκεψιν τὴν γενομένην ἐπὶ τοῦ πλοίου Μυρτιδιώτισσα τοῦ Τζάκωνα . . . Ὁ Μουσταφὰ πασὰς διατείνεται, ὅτι καθ' ἃ αὐτὸς ἐξάγει, καὶ καθ' ἃ παρ' ἀνωύμου τινος προδότου πληροφορεῖται, (ἐπισυνάπτεται καὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀντίγραφον) τὸ πλοῖον τοῦτο μετέφερε 75 ἐθελοντὰς καὶ πολλὰ μεφόδια ἐκ Κυθήρων. Εὐτυχῶς σήμερον ἐκ τυχαίου περιστατικοῦ πληροφοροῦμαι, ὅτι, ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν ταύτην προδότης, εἶναι κάποιος Ἰάκωβος Καλαϊτζάκης ἢ Παναγιουδάκης, Κρής εὐρισκόμενος νῦν εἰς Ἀθήνας. Οὗτος ἐπεμψε τὴν ἐπιστολὴν διὰ τοῦ ταχυδρομείου πρὸς τὸν ἐντεῦθα Ὀθωμανόν, Χατζῆ Ἀλῆ ἐφέντην, ἵνα κάμῃ γνωστὸν τὸ περιεχόμενον εἰς τὸν διοικητὴν κατὰ σύμπωσιν ὁ Χ' Ἀλῆς, λαβὼν τὴν ἐπιστολὴν, καὶ ἀγνοῶν περὶ τίνος ἐπρόκειτο, ἐπεφόρτισε Χριστιανὸν τινα, ἐξ οὗ ἐλάβομεν τὰς πληροφορίας ταύτας, νὰ τῷ τὴν ἀναγνώσῃ» Ὑστερα ἀπ' αὐτὸ καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου, στίς 27-9-66. ΓΑΚ. 12α 147: «Ἐν πρώτοις μάθετε, ὅτι ὑπάρχει αὐτόθι κατὰ ἴκοπος τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ὀνομαζόμενος Ἰάκωβος Καλαϊτζάκης ἢ Παναγιουδάκης, ἀνεψιὸς τοῦ Κριτοβουλίδου καὶ κατοικεῖ μὲ τὸν Φουρναράκη. Ὁ ἄνθρωπος οὗτος, ὢν εἰς Κῦθηρα κατ' αὐτὰς, ἔγραψε γράμμα εἰς Ὀθωμανόν τινα τῶν Χανίων κ.λ.π. Ὁ Ἰάκωβος οὗτος ἦτο κατ' αὐτὰς εἰς Πειραιᾶ, ὅπου ἡ Κυβέρνησις διαταξὴ τὴν σύλληψιν του, ἀλλὰ δὲν κατορθώθη, διότι οὗτος εἶχεν ἤδη ἀναχωρήσει δι' Ἐρμούπολιν. Λάβετε λοιπὸν τὰ μέτρα Σας».

Καὶ στίς 16-9-66 γράφει ὁ Ἀ. Σαββᾶκης στὸ Μ. Μπογιατζόγλου ἀπὸ τὶς Σί-σες, τὴ στιγμὴ ποὺ ξεφορτῶνει. «Ἀφοῦ παρελάβομεν καὶ τοὺς ἐν Ἀγυλίνῳ περιμένοντάς μας στρατιωτικοὺς ἤλθομεν ἀλλαγῶν, παρ' ὅπου διηυθυνόμεθα. Ταύτην τὴν στιγμὴν ἀναφαίνεται κατὰς ἀτμοπλοίου» (ΓΑΚ. 12α 125).

³ Τὸ Ὑπ. Ναυτικῶν τῆς Ἑλλάδος ἐκοινοποίησε τὸ ἔξῃς ἔγγραφο στίς λιμενικὰς ἀρχὰς μόνο στίς 10-10-66 (ΑΥΕ): «Κατὰ τὴν ἀπὸ 6/18 ἔ. μηνὸς πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείων κοινοποίησιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι πρέσβους τῆς Τουρκίας ἢ Ὀθωμανικῆς κυβέρνησις ἔθεσεν εἰς ἀποκλεισμόν τὴν νῆσον Κρήτην, ἐκτὸς τῶν λιμένων Ἡρακλείου, Σπιναλόγκας, Ρεθύμνου, Χανίων καὶ Σούδας, οἵτινες μένουσιν ἀνοικτοὶ εἰς τοὺς ἐμπορευομένους». Σύμφωνα ὁμως μὲ τὴν κοινοποίησιν τῆς Ὀθωμ. πρεσβείας

Καὶ τὴν Κυβέρνηση καὶ τὶς ἐπιτροπὲς Ἀθηνῶν καὶ Σύρου, τὶς κρατῆ ἐνήμερες, γὰρ τὴν ὅλην κατάστασιν τῆς ἐπανάστασης στὴν Κρήτη, ὁ Ν. Σακόπουλος, Γεν. Πρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Χανιά ἀλλὰ καὶ μέλος τῶν μυστικῶν ὀργανώσεων,¹ καὶ ὑποδεικνύει κάθε φορὰ καὶ τὰ μέτρα, ποὺ χρειάζονται γὰρ νὰ ἀντιμετωπίζονται οἱ ἀνάγκες τῶν ἐπαναστατῶν.

Οἱ ἐκθέσεις του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθοῦμε πιστὰ ὅλην τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων καὶ νὰ ἐξημενύωμε καὶ τὰ μέτρα, ποὺ λαμβάνουν στὴν Ἀθήνα σχετικὰ μὲ τὴν Κρήτη. Γιατὶ ὁ Σακόπουλος βρῖσκεται σὲ διαρκῆ ἐπαφὴ καὶ ἀλληλογραφίᾳ μὲ τὴν Γεν. Συνέλευσιν καὶ τοὺς πρωτεργάτας τῆς ἐπανάστασης καὶ παίρνει τακτικὰ ἐκθέσεις ἀπὸ τὸν ὑποπρόξενον στὸ Ἡράκλειον, ποὺ στέλνονται καὶ ἀπ' εὐθείας στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, καὶ ἀπὸ τὸ Πρωτοβεῖο Ρεθύμνου. Ἐπίσης συνεννοεῖται διαρκῶς καὶ μὲ τὸ Γ. Πρόξενον τῆς Ρωσίας στὰ Χανιά, Ἑλληνα Δευδρινό, ποὺ καὶ αὐτὸς ἔχει στενὰς σχέσεις μὲ μερικὸς τοῦλάχιστο ἀπὸ τοὺς ἡγέτας τῶν Κρητῶν, καὶ κρατιέται καὶ ἐκεῖνος ἐνήμερος, ἀπὸ τοὺς ῥώσους διπλωματικοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ Γ. Πρόξενον τῆς Ἀμερικῆς Στιλλμαν, ποὺ ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι εἶναι πάντοτε καλὰ πληροφορημένοι.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐκθέσεων τοῦ Σακοπούλου, ἔκανεν ἀμέσως γνωστὸ τὸ Ὑπουργ. Ἐξωτερικὸν στὸ Μ. Ρενιέρη καὶ κατόπιν συννοοῦντο ἀναμεταξύ τους γὰρ τὰ μέτρα, ποὺ ἔπρεπε νὰ λάβουν κάθε φορὰ.

Ὁ Σακόπουλος λοιπὸν στὶς 18 9 66, ἀφοῦ πρῶτα ἐκθέτει τοὺς σκοποὺς καὶ ἀπαιθεῖ τὶς δυνάμεις τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, συνεχίζοντας γράφει: «ἡ ἀντίστασις λοιπὸν τῶν Κρητῶν εἰς τὸσον κολοσιαιῆς δυνάμεις, ἔξαρθᾶται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς διαθέσεως καὶ τῆς οἰκονομίας τῶν στρατιωτικῶν αὐτῶν δυνάμεων καὶ ἐκ τῶν ὑλικῶν μέσων ὅσον αἱ δυνάμεις των διευθύνονται σκοπιμώτερον καὶ τὰ μέσα αὐτῶν ὑπάρχουν ἀφθονώτερα, τὸσον ἢ ἐκ μέρους αὐτῶν ἀντίστασις θὰ εἶναι διαρκεστέρα καὶ ἰσχυροτέρα. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη 1) ἀρχηγοῦ, (ὅστις σήμερον δὲν ὑπάρχει), συγκεντροῦντος εἰς ἑαυτὸν τὴν ἐξουσίαν καὶ διευθύνοντος τὰς ἐνεργείας καὶ 2) ὑλικῶν μέσων, οἷον καλῶν ὄπλων, ὀλίγων τηλεβόλων καὶ τροφῶν, καθ' ὅτι καὶ αὐταὶ ἐντὸς ὀλίγου θὰ λείψωσιν».

«L' accès de littoral de l' île de Crète est défendu à partir du 13/25 Septembre 1866» καὶ ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς καὶ ἀπὸ πῶς μπροστὰ τὸ εἶχε κάμει γνωστὸν στὸ Σακόπουλο.

¹ Ἰδ. ἀν. τεῦχος α'. σ. 116² 59, 63¹ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη.

² Ἀρ. ἐκθ. 503 (ΑΥΒ).

Καὶ στίς 22-9-66¹ γράφει πάλιν ὁ Σακ. στὸ Δεληγεώργη γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες: «α΄.) πᾶσα ἰδέα περὶ συμβιβασμοῦ αὐτῶν μετὰ τῆς ἐξουσίας εἶναι ἀδύνατος, ὡς καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἢ κατὰ προσποίησην διαπραγματεύσις. Τοιοῦτον διάβημα ἤθελεν ἐκθέσει τοὺς διευθύνοντας τὸ κίνημα εἰς τὴν ὁργὴν τοῦ λαοῦ, ὅστις ἤθελεν αἰφνης ἰδεῖ, ὅτι ὄλαι, αἱ εἰς αὐτὸν διδόμεναι ὑποσχέσεις καὶ ἐνθαρρύνσεις, ὡς συνήθως εἰς τοιαύτας περιστάσεις γίνεται, ἦσαν ἀπατηλαί. β΄.) Οἱ ἐπαναστάται, πρὸς διατήρησίν των, ἔχουν ἀνάγκην τροφῶν. γ΄.) Ἀνάγκην ἔχουν 10 περίπου χιλ. ὄπλων νέας κατασκευῆς, πολεμοφοδίων . . . ὀλίγων ὀρεινῶν τηλεβόλων καὶ δερμάτων πρὸς ὑπόδησιν. δ΄.) Μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τοὺς μαχομένους ἐπαναστάτας ἔχει, τὸ περὶ τῆς τοποθετήσεως τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἀντικείμενον. Αὐταὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ κινήματος, πρὸς ἀποφυγὴν ἐκ μέρους τῶν Τούρκων κακώσεων, ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη καὶ μέχρι τοῦδε μὲν δύνανται νὰ μένωσιν εἰς τὴν ὑπαιθρον καὶ τὰ σπήλαια, ἀλλ' ὅταν μετ' ὀλίγον ἀρχίσῃ ὁ χειμὼν, ἡ ζωὴ τῶν γυναικοπαίδων εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς μεγάλας τλαιπωρίας καὶ κινδύνους. Ἡ ἰδέα αὕτη, ὡς ἐξάγω, παραυλεῖ ὄλας τὰς ἐνεργείας τῶν ἐπαναστατῶν καὶ εἶναι ἡ σπουδαιότερα μέριμνά των. Κατ' αὐτὰς ἀπέστειλεν ἡ Συνέλευσις τὸν ἱεροδιάκονον Παρθένιον Κελαῖδῆν μετὰ τινος ἄλλου εἰς τὴν ἐν Σούδα γαλλικὴν φρεγάταν, ἵνα περὶ τούτου ἀπευθύνη παράκλησιν . . . »².

Ἵστε τὰ φλέγοντα ζητήματα γιὰ τοὺς ἐπαναστάτας, κατὰ τὸν Σακόπουλο, εἶναι ἡ ἐξεύρεση ἀρχηγοῦ, ἡ ἀποστολὴ ὄπλων, πολεμοφοδίων, τροφῶν καὶ ὑποδήσεως καὶ ἡ ἐξασφάλισις τῶν οἰκογενειῶν των.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ Ν. Σακόπουλο καὶ ὁ Ἄ. Ἰωαννίδης, γιαιτρός καὶ μέλος τῶν μυστικῶν ὀργανώσεων, κρατεῖ ἐνήμερος γιὰ τὶς ἀνάγκας τῆς Κρήτης καὶ τὸ Μ. Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο καὶ τὸ Μ. Ρενιέρη στὴν Ἀθήνα καὶ ὑποδεικνύει καὶ ἐκεῖνος τὸν τρόπον πού νομίζει, πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντικρῦζῶνται τὰ διάφορα ζητήματα.

Ἔτσι στίς 11-9-66 γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο³: «Τὸ Κρητικὸν εἶναι ζήτημα Ἀνατολικόν. Τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος κατευοδουμένου, Ἀνατολικὸν ζήτημα δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἄς σπεύσουν λοιπὸν πάντιες νὰ βοηθήσουν καὶ ὑποστηρίξουν τὴν ὑπὲρ πάντων ἀγωνιζομένην Κρήτην». Καὶ στίς 18 τοῦ ἰδίου ζητᾶ ἀπὸ τὸν Μπογιατζόγλου ὄπλα, τηλεβόλα καὶ πρὸ παντὸς ἀρχηγό. Καὶ προσθέτει,

¹ Ἄρ. ἐκθ. 511 (ΑΥΒ).

² Πρβλ. Στυλ. Παππαδάκη, Ἀπομνημονεύματα τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 καὶ τὰ κατ' αὐτὴν διαδραματισθέντα μυστήρια. Ἀθήναι 1870, σ. 28, ὅπου προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσῃ τελείως διαφορετικὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Π. Κελαῖδῆ στὴ γαλλικὴ φρεγάτα.

³ ΓΔΚ. 12α 114.

ὅτι, ἐπειδὴ ἡ λύση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος θὰ βραδύνη, εἶναι ἀνάγκη νὰ παραταθῆ ἡ ἐπανάσταση. Γιαυτό ὁμως ἀπαιτοῦνται θυσίες. Καὶ ζητᾶ νὰ στείλουν καψύλια γιὰ σισανέδες¹. Καὶ τὴν ἐπομένη ἐπανερχεται θετικώτερος ἀλλὰ καὶ δομύτερος στὰ ἴδια ζητήματα. Εἶναι γράφει² «μεγίστη ἀνάγκη διορισμοῦ ἀρχιστρατήγου καὶ προσωρινῆς κυβερνήσεως, πρὸς συγκέντρωσιν τῆς ἐξουσίας καὶ διοργάνωσιν ὄλων τῶν κλάδων. Καίτοι προέβλεψα καὶ περὶ τούτου ἐγκαίρως, ἀτυχῶς τινες τῶν ἐν Ἀθήναις πυγμαίων πολιτικῶν παρεμβάλλουσι προσκόμματα. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ὅλα τὰ πολυμελῆ σωματεῖα, οἷον καὶ ἡ ἡμετέρα «Γεν. Συνέλευσις Κρητῶν», ὑπάρχει ὡς τὰ πολλὰ καὶ μειοψηφία, καὶ αὕτη ἔχει φίλους εἰς Ἀθήνας, ἐπιθυμεῖ νὰ συμβουλευθῶνται καὶ αὐτοὺς καὶ ἐντεῦθεν ἀκαιρὸς ἀπώλεια χρόνου. Ἐνῶ δὲ ἔχω ἔτοιμον ἄνδρα καὶ πρόθυμον καὶ ἱκανὸν καὶ ξένον, εἰς τὸν εἶναι δυνατὸν νὰ πείθωνται ἅπασαι αἱ ἐπαρχίαι, (διότι εἰς Κρήτα, ἐκτὸς τοῦ Καλλέργη, μὴ θέλοντος νὰ ἔλθῃ, δὲν πείθονται ὅλαι αἱ ἐπαρχίαι), οἱ ἡμέτεροι ἐν Ἀθήναις στρατιωτικοί, ἐξ ἀντιζηλίας, παρεμβάλλουσι προσκόμματα. Ταῦτα, ἐνῶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δὲν ἀποφασίζουσι τοῦλάχιστον νὰ ἔλθωσιν, ἀλλ' ἐρίζουσι περὶ ὄνου σικῆς. Ἀνάγκη, φίλε Μίνο, ἐνὸς Ἡρακλέους νὰ καθάρισῃ αὐτὴν τὴν κόπρον τοῦ Αὐγείου, τοὺς ὀλίγους τετυφλωμένους καὶ αὐτοονομαζομένους πολιτικούς, οἵτινες φανταζόμενοι, ὅτι κάτι σημαίνει εἰς τὸν ἔξω κόσμον, τὸ νὰ εἶναι τις Ὑπουργὸς τῆς Ἑλλάδος, ἐμποιοῦσιν οὐ μικρὰν βλάβην εἰς τὰ συμφέροντα τοῦ Ἔθνους διὰ τῆς μικροφιλοτίμου καὶ μυωπικῆς πολιτικῆς των».

Ὡστε κατὰ τὸν Ἰωαννίδη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ σταλοῦν στὴν Κρήτη ὄπλα, τηλεβόλα κλπ. ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ ὅλα ἡ Κρήτη ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἕνα ἀρχηγό, γιὰ νὰ διευθύνῃ τὴν ἐπανάσταση. Ὁ Ἰωαννίδης μάλιστα φαίνεται, πὼς ἔχει καὶ ἕναν ὄρισμένον ὑπ' ὄψει του, ἀλλὰ δὲ λέγει καθαρὰ στὸ Μ. Μπογιατζόγλου, ποιόν.

Ἐπειτα στὸ γράμμα αὐτὸ παρατηροῦμεν, ὅτι, στὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς καὶ ἀποστολῆς ἀρχηγοῦ, διαφωνοῦν στὴν Ἀθήνα, καὶ ὡς αὐτο, ποὺ δὲν ἔρχεται κανεὶς στὴν Κρήτη, θεωρεῖ ὁ Ἰωαννίδης τὸ Χαρ. Ζυμβρακάκη.

Ὡστε ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν ἔχει νὰ κανονίσῃ α) τὸ ζήτημα τῶν χρημάτων, ποὺ ἐχρηιάζοντο γιὰ νὰ συνεχισθοῦν οἱ ἀποστολὲς τροφίμων καὶ πολεμοφοδίων β) τὴν ἐξεύρεση καὶ ἀποστολὴ τους στὴν Κρήτη καὶ γ) τὸ ζήτημα τῆς διευθύνσεως τοῦ ἀγῶνα τῶν Κρητῶν³.

Τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα, στὴν ἀρχὴ Ἰδίας, ἦταν τὸ δυσκολώτερο, γιὰτὶ καὶ ἡ Κυβέρνηση δὲ μποροῦσε νὰ τὴ βοηθήσῃ σ' αὐτό, στὴν κατά-

¹ ΓΑΚ. 12α 127.

² ΓΑΚ. 12α 187.

³ Τὸ ζήτημα τῶν γυναικοπαίδων θὰ τὸ ἀντικρίσῃ ἀργότερα.

σταση πού ήταν τὰ οικονομικά τοῦ Κράτους. Ἀκόμη καὶ γὰρ νὰ στεί-
λουν τὴν «Υδρα», στὶς ἀρχές τοῦ Σετέμβρη, εἶχαν ἀναγκαστῆ νὰ πά-
ρουν τὸ μπαρούτι μὲ πίστωση.

Ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὶς 10-9-66 τὰ ἐξῆς στὸ Μ. Μπογιατζό-
γλου¹: «Εὐγνωμονοῦμεν δὲ καὶ τοὺς ἀξιολτίμους ἐμπόρους, οἵτινες ἐνεπι-
στεύθησαν ἡμῖν τόσον μεγάλα ποσὰ πυριτίδος, ἄνευ μετρητῶν. Ἦσυχά-
σατε αὐτούς, θὰ πληρωθοῦν ἐντὸς ὀλίγου ἐντελῶς. Σᾶς ἐμβάζομεν δραχ-
8.000. Ἐλπίζομεν νὰ λάβωμεν ἐντὸς τῆς ἑβδομάδος τὰ χρήματα τῆς Man-
chester καὶ τῆς Τεργέστης καὶ ἄλλα πολλά».

Γιὰ πρώτη ὁμῶς φορὰ ἔστειλε σεβαστὸ ποσὸ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτρο-
πὴ στὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Σύρου, μόνο στὶς 22-9-66. Σχετικὰ γράφει ὁ Μ.
Ρενιέρης τὰ ἐξῆς στὸ Μπογιατζόγλου, μὲ καταφανῆ ἀνακούφιση²: «Ἐκ
τῆς ἐγκλειστοῦ ἐπιταγῆς τῶν 50.000 θέλετε κατανοήσει εὐχαρίστως, ὅτι
αἱ ὑποσχέσεις ἤρχισαν νὰ ἐκπληρῶνται. Θέλετε ἀγοράσει πυριτίδα, ἀνά-
λογον μόλυβδον, πειζιά, ἢ ὅτι ἄλλο, ὅχι ὁμῶς καὶ διὰ χρέη, πέμ-
ποντες δι' αὐτὰ χωριστὸν λογαριασμόν».

Μετὰ δυὸ μέρες ἐμβάζει πάλι μέσῳ Τραπεζῆς 20.000 δραχ., ἀλλ'
ἐπειδὴ ὁ Σακ. ζητᾷ νὰ σταλοῦν γρήγορα 10 χιλ. ὄπλα, δίδει τὴν ἐντολὴ
νὰ ἀγοραστοῦν μὲ τὶς 50.000 «τὰ αὐτόθι βελγικὰ σκωριασμένα τουφέ-
κια»³.

Μόλις στὶς 8-10-66 κατορθώνουν νὰ ξεπληρώσουν τὰ χρέη τους⁴:
«Σᾶς ἐσωκλείω ἐπιταγὴν δραχ. 17.297.50, μὲ τὰς ὁποίας θὰ ἀποπληρώσα-
τε τὰ χρέη μας τὰ δὲ λοιπὰ δι' ἔξοδα. Μὴ συγχίσετε αὐτὰς μὲ τὸν ἰδι-
αίτερον λογαριασμόν τοῦ ὁμογενοῦς».

Ὡστε οἱ 50.000 ἦσαν ἀπὸ τὸν ὁμογενῆ— ἴσως τὸ Δ. Βερναρδά-
κη—ἀλλὰ καὶ αὐτὲς μὲ ἀπόδοση ἰδιαίτερου λογαριασμοῦ. Ὡς τότε τὰ ἄλ-
λα ποσά, πού εἶχαν μαζευτῆ, δὲν ἦσαν καὶ τόσο σπουδαῖα.

Τὸ ζήτημα τῆς ἀποστολῆς τὸ ἐκανόνιζαν μὲ τὴν ἀτμοπλοικὴ ἐται-
ρεία, πού φαινότανε πρόθυμη νὰ θέτῃ στὴ διάθεση τῆς Ἐπιτροπῆς Σύ-
ρου τὰ πλοῖά της. Τὰ ἱστιοφόρα τὰ ἐναύλωνεν ἀπ' εὐθείας ἡ Ἐπιτροπὴ
τῆς Σύρου, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες καὶ μὲ τὰ μέσα, πού διέθετεν.

Τὸ πιὸ δύσκολο ἦταν τὸ ζήτημα τοῦ ἀρχηγοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Μ. Ρε-
νιέρης φαίνεται, πὼς ἀπέφευγε νὰ τὸ θίξη. Θὰ προτιμοῦσε νὰ τὸ κανό-
νιζαν οἱ ἴδιοι οἱ Κρητικοί⁵. Ἡ Γεν. Συνέλευση θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκλέξῃ ἀπὸ

¹ ΓΑΚ. 12α 112.

² ΓΑΚ. 12α 129.

³ ΓΑΚ. 12α 143 τῆς 24-9-66.

⁴ ΓΑΚ. 12α 162.

⁵ Στὶς 3-12-66 ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὸν Π. Κορ.: «Τὴν μόρφωσιν κυβερ-
νήσεως, ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας ἐσοτήσαμεν εἰς τὴν Γεν. Συνέλευσιν καὶ ὁμῶς το-
πικαί φαίνεται περιστάσεις δὲν ἐσυγχώρησαν τὴν πραγματοποίησιν τῶν παρακλήσεων
καὶ ἐπιμόνων συστάσεών μας. (ΙΑΚ. Ἄρχ. Κορ. ἀρ. 8).

τὰ μέλη της ιδιαίτερη κυβέρνηση, πού θὰ ἀνελάμβανε νὰ ρυθμίξη καὶ νὰ κανονίξη ὅλα τὰ ζητήματα τῆς ἐπαναστάσεως. Ἀντιλαμβάνονται, ὅτι γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ ἀρχηγοῦ παρουσιάζονταν μικροφιλοτιμίες καὶ ἀνταγωνισμοί, πού θὰ μοροῦσαν νὰ βλάψουν πολὺ τὸν ἀγῶνα. Ἐπροτίμησε λοιπὸν νὰ μὴ ἀνακατευτῆ σαυτὸ καθόλου.

Ἄλλοι ὅμως δὲν εἶχαν τίς ἴδιες ἰδέες. Καὶ πρῶτα - πρῶτα αὐτὸς ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Χ. Ζυμβρακάκης. Ἐκεῖνος συνεδέετο μ' ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν καὶ μάλιστα μὲ τὸ Χ' Μιχάλη καὶ ἄλλους, πρὸ παντὸς ἀπὸ τίς δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς Κρήτης. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Δ. Καλλέργης εἶχε ἀρνηθῆ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγία, οἱ φίλοι τοῦ Χ. Ζυμβρακάκη τοῦ πρότειναν νὰ ἔλθῃ ἐκεῖνος ὡς ἀρχηγὸς τῆν Κρήτης. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ἐκεῖνος δὲ θέλησε, γιατί ἦταν Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, ἴσως καὶ γιατί ὑπῆρχε καὶ ἀντίδραση ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρηματα, συνειδηθῆσαν μερικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἐκάλεσαν τὸν ἀδελφὸ του Ἰωάννη Ζυμβρακάκη, ταγματάρχην τῶν Γενικῶν Ἐπιτελῶν, γιὰ νὰ πάῃ ὡς Γενικὸς Ἀρχηγὸς στὸ δυτικὸ διαμέρισμα τῆς Κρήτης¹.

Στις 9-10-66 ὁ Χ' Μιχάλης καὶ ἄλλοι ὄπλαρχηγοὶ τῆς δυτικῆς Κρήτης γράφουν στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στὴ Σύρο, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τῆς «Ὑδρας»: «Θέλουμε προσπαθῆσαι, ὅσον δυνάμεθα, ἐπειδὴ εἶναι πολὺ δύσκολον, νὰ σχηματίσωμεν διὰ τῶν ἀποσταλέντων ὄπλων σῶμα τακτικόν, ὅπως, ὅταν ἔλθῃ ὁ ἀνυπομόνωσ πειριμενόμενος Ἀρχηγὸς κ. Ἰ. Ζυμβρακάκης, νὰ εὔρη αὐτὸ σχηματισμένον καὶ σχεδὸν γυμνασμένον»².

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀκόλουθο γράμμα, ὑποθέτω, πὼς δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὴ μετάβασιν τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη στὴν Κρήτη, πού τὸ στέλνει ὁ ἀδελφός του Χαράλαμπος, Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου³.

«Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Σ]μβρίου 1867 | Φίλε Μίνωα | Ἐμα λάβης τὴν παροῦσάν μου, ἐλθὲ ἀμέσως ἐνταῦθα διὰ σπουδαίαν καὶ λίαν κατεπεύγουσαν ὑπόθεσιν. Εἰς οὐδένα μὴ εἰπῆς, ὅτι σοῦ ἔγραψα. Ἐμα φθάσης εἰς Πειραιᾶ, μετάβηθι ἀμέσως εἰς τὴν κατοικίαν μου, οἰκίαν τοῦ Βλασσοπούλου, κειμένην παρὰ τὴν πλατεῖαν τῆς Ὁμοιοίας, ἀπέναντι τῆς οἰκίας τοῦ Ρενιέρη. Πρὶν σὲ ἰδῶ, νὰ μὴ ἀνταμώσης κανένα, μηδὲ νὰ εἰπῆς τίποτε. | Ὁ φίλος σου | Χ. Ζυμβρακάκης».

¹ Ἴδε Χ' Μιχάλη Ἀπομνημονεύμ. (Ἐλευθ. Γνώμη 3-11-1930 καὶ 21-11-1930) πρβλ καὶ ἄνωτ. τεῦχος α'. σ. 27-28.

² ΓΑΚ. 12α 108 πρβλ. ἀγ. σ. 31⁴.

³ ΓΑΚ. 12α 120.

Τὸ ὅτι εἶχε προσκληθῆ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, γιὰ νὰ ῥθῆ ὡς ἀρχηγὸς τῆς Δυτικῆς Κρήτης, ἀσφαλῶς τὸ ἤξεραν καὶ ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεῖς Κρητικούς, πού θά ἠθελαν ν' ἀναγνωρισθοῦν καὶ αὐτοὶ ὡς ἀρχηγοί, ὅπως ἦταν καὶ ὁ Κωσταρὸς.

Αὐτὸς λοιπόν, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, δὲν ἔμεναν εὐχαριστημένοι ἀπ' αὐτῆ, τὴν ἐκλογή καὶ μαζί μὲ τὸν Ἰωαννίδη, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνη ἀπὸ τὴν πρὸ πάνω ἐπιστολή του, ἐσκέφθησαν νὰ ῥθῆ ἕνας ξένος, πού θά μπορούσε ν' ἀναλάβη τὴν Γεν. ἀρχηγία ὅλης τῆς Κρήτης.

Καὶ ὡς τέτοιο εἶχε σκεφθῆ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ Ἰωαννίδης τὸν Π. Κορωναῖο, συν]ορη, ἀρχηγὸ τῆς ἐθνοφυλακῆς στὴν Ἀθήνα, τέως Ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τέτοια ἄλλη δράση καὶ τόσα πολλὰ προσόντα, πού θά τὸν ἐπέβαλλαν στοὺς Κρητικούς, ἔτσι μάλιστα, πού δὲν ἦταν καὶ Κρητικὸς καὶ δὲν θά ἔμπαιναν στὴ μέση καὶ οἱ τοπικοῖ.

Αὐτὸ βγαίνει καὶ ἀπὸ τὰ ἐξῆς, πού γράφει ὁ Δενδρινὸς στίς 22-9-66 στὸν Ἰγνάτιεφ, τὴν ἡμέρα δηλαδή, πού ἔφευγε ὁ Π. Κορωναῖος γιὰ τὴν Κρήτη¹. «Mr Coroneos, chef de la garde nationale hellénique, s' est enfin décidé à venir se placer à la tête des Crétois, ce qui non seulement aura l'avantage de concentrer et de régulariser leur mouvement, mais les sauvera encore des discordes et des jalousies intestines tout en leur assurant une direction politique».

Ὁ Δενδρινὸς εἶναι γνωστό, πὼς συνοεῖτο τακτικὰ μὲ τὸν Παρθένιο Κελαϊδῆ καὶ αὐτὸς μὲ τὸν Κωσταρὸ καὶ μὲ τὸν Ἰωαννίδη².

Προτοῦ λοιπὸν φύγη γιὰ τὴν Κρήτη ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, παρουσιάζεται αὐθόρμητα ὁ Π. Κορωναῖος στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ζητᾷ νὰ τοῦ δώσουν χρήματα, γιὰ νὰ στρατολογήσῃ ἄνδρες καὶ καταρτίσῃ ἕνα σῶμα καὶ μ' αὐτὸ νὰ κατεβῆ νὰ πολεμήσῃ στὴν Κρήτη.

Ἐπειδὴ ὅμως δὲν τοῦ ὄωκαν παρὰ χίλιες δραχμῆς, καὶ γιὰτὶ δὲν εἶχαν, ἴσως καὶ γιὰτὶ θά προτιμοῦσαν νὰ μὴν πῆγαινε καθόλου, ἐκεῖνος, ἀφοῦ πούλησε ὅ,τι εἶχε καὶ ὑποθήμεψε ἕνα οἰκόπεδο, μπόρεσε νὰ μαζέψῃ περὶ τίς δώδεκα χιλιάδες δραχμῆς.

Παιρνοντας τότε τρεῖς ἀξιωματικούς καὶ μερικοὺς ὑπαξιωματικούς

¹ ΑΡΠΧ. Νο 102 τῆς 22-9-66. Ὁ ἴδιος ἀργότερα (στίς 2/14-10-66) (ΑΡΠΧ. Νο 108) ἀναγγέλλει στὸν Ἰγνάτιεφ: «Mr Coroneos, qui a quitté Syra depuis 13 jours, serait déjà arrivé en Crète et aurait pris le Commandement en chef des insurgés» δηλ. τὸν ἔχει πιά καὶ ὡς γενικὸ ἀρχηγὸ τὸν ἐπαναστατῶν.

² Ὁ Ἄρ. Μπογιατζόγλου γράφει στίς 8-11-66 στὸ Φιλάκι: «Ὁ νέος Παρθένιος (Κελαϊδῆς) εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις χάριν ἐγωῖστικοῦ σκοποῦ ὑπερύψωσε μετὰ τοῦ ἐν Χανίοις Ἰωαννίδου τὸν Κωσταρὸν. Οἱ ἴδιοι ἐπίζητοῦν μετὰ τοῦ Κορωναίου τὴν ἡγεμονίαν κλπ.» (ΓΑΚ. 12α 226) πρβλ. καὶ ἀ' τεύχος σ. 87.

καὶ δούλους, ἦρθε στὴ Σύρο καὶ ἀπ' ἐκεῖ στὶς 22-9-66 ἔφυγε γιὰ τὴν Κρήτη μὲ τὸ τρεχαντήρι τοῦ Σπεταισιώτη Λέλε ἢ Σοφοῦ¹.

Στὶς 24-9-66 γράφει σχετικὰ ὁ Μ. Μπογιατζόγλου στὸ Μ. Ρενιέρη². « . . . Ὁ κ. Κορωνάιος ἀνεχώρησε τὴν νύκτα τῆς Πέμπτης πρὸς τὴν Παρασκευὴν (22-23 Σεπτ.) διὰ Κρήτην, παραλαβὼν 30 κιβώτια κωνικῶν πυριτοβολῶν καὶ 8-10 ἄνδρας. Τὸ ἔπραξε δὲ κατὰ προτροπὴν μου, διότι ἡ παρουσία του ἐδῶ ἐκίνησε πολὺ τὴν περιέργειαν τοῦ λαοῦ καὶ πολὺς λόγος ἐγένετο περὶ τοῦ ἀτμοπλοίου. Ἐάν λοιπὸν ἔμενεν ἐδῶ, ὁ Πρόξενος τὴν Κυριακὴν θὰ ἔγραφεν εἰς Κρήτην καὶ τὸ ἀτμοπλοῖον ἡμῶν ἤθελεν ἐμπέσει εἰς βέβαιον κίνδυνον συλλήψεως. Ἡ φυγὴ τοῦ Κορωνάιου καὶ ἡ μὴ ἔλευσις διὰ τοῦ σημερινοῦ ἀτμοπλοίου τῶν ἄλλων ἀξιωματικῶν ἐξησφάλισε τὴν ἐπιτυχίαν. Εἰς τὴν Συνέλευσιν ἔγραψα, ὅτι ἐντὸς τῆς ἐβδομάδος ἔρχεται εἰς Κρήτην ὁ Ἰωάν. Ζυμβρακάκης καὶ ὁ Β. Σαπουντζάκης».

Ἴσως πρέπει νὰ δεχθοῦμε λοιπὸν, πὼς ἡ ἀναχώρησις τοῦ Π. Κορωνάιου γιὰ τὴν Κρήτη, ἀνησύχησε τοὺς Ζυμβρακάκηδες καὶ αὐτοὺς, πού συννεοοῦνταν μαζί τους, καὶ τοὺς ἔκαμε νὰ ἐπιταχύνουν τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη. Καὶ ὁ Μ. Μπογιατζόγλου τὸ γνωρίζει στὴ Γενικὴ Συνέλευσιν, γιὰ νὰ μὴν προλάβῃ ὁ Κορωνάιος καὶ τὸν ἀναγνωρίσουν αὐτὸν ὡς ἀρχηγό.

Καὶ πραγματικὰ, τὴν ἡμέρα, πού ἔφρευγεν ὁ Π. Κορωνάιος ἀπὸ τὴ Σύρον, γιὰ τὴν Κρήτη, ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ἔστειλε τὸν ἀνθ]γὸ Χρ. Σολιώτη, μὲ τὸ ἐξῆς γράμμα πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου³.

« Ἀθῆναι τῆ 22-7βρίου 1866. | Κύριε Μπογιατζόγλου. | Ὁ ἐπιφύρων ἀνθ]γὸς τοῦ μηχανικοῦ Σολιώτης ἦλθεν εἰς Σύρον, ἵνα φροντίσῃ δραστηρίως νὰ γίνωσιν, ὅπως εἶναι δυνατὸν περισσότερα πολεμφοδία ἀλλακωτῶν τυφεκίων, συνάμα δὲ νὰ φροντίσῃ καὶ διὰ τοὺς εὐρισκόμενους αὐτοῦ ἄνδρας, νὰ μὴν τοὺς ῥαδιοιουρήσῃ τις νὰ μεταβάλλουν ἰδέαν, ἢ στρέψουν τὰ βλέμματα ἀλλαχοῦ, μέχρι τῆς ἐρχομένης Τρίτης, ὅπου ἔρχομαι καὶ γὰρ μέ τινα ἀναγκαιοῦνται. Τὸ ἀτμοκίνητον ἕμαθον, ὅτι θὰ εἶναι ἕτοιμον τὴν ἐρχομένην Δευτέραν. Ἐννοεῖται, ὅτι θὰ μᾶς περιμένη μέχρι τῆς προσεχοῦς Τετάρτης τὴν πρωΐαν, διότι τότε θ' ἀποβῇ δύσκολος, τόσον ἡ ἰδική μας μετάβασις, καθὼς καὶ τῶν δυσκόλων πραγμάτων. | Σᾶς ἀσπάζομαι. | Ὁ Σὸς | Ἰ. Ζυμβρακάκης | ταγματάρχης».

Τὴν ἴδια μέρα γράφει καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης στὸν ἴδιον τὸ Μ. Μπο-

¹ Δὲς Βενέρη Τ. Τὸ Ἀρχαδί. διὰ τῶν αἰώνων Ἀθῆναι 1938, σ. 182.

² ΓΑΚ. 12α 144.

³ ΓΑΚ. 12α 153.

γιατζόγλου¹: «Τὸ ἀτμοκίνητον δὲν πρέπει νὰ φύγη πρὸ τῆς Τετάρτης ἢ Πέμπτης, διότι διὰ τοῦ ἀτμοπλοίου τῆς Τρίτης θὰ μεταβῶσιν αὐτόθι διάφορα ἐπίσημα πρόσωπα καὶ θὰ σταλῶσι πολλὰ πράγματα καὶ τέσσαρα κανόνια».

Καὶ πραγματικὰ στίς 28-9-66 ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ἔρχεται ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὴ Σύρο² καὶ ἀπ' ἐκεῖ τὸ «Πανελλήνιον» τὸν βγάζει μὲ 272 ἀξιωματικούς καὶ ὀπλίτες τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ μὲ 4 κανόνια καὶ ἀρκετὰ πυρομαχικὰ στὸ Λουτρό τῶν Σφακιῶν³, ἐνῶ ὁ Μ. Ρενιέρης στὸ γράμμα του τῆς 24-9-66 πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου, στὸ τέλος προσθέτει: «Ἀνάγκη νὰ σταλῆ στὰ Ἡρακλειώτικα ἢ τοῦλάχιστον τὰ Ρεθεμνιώτικα». Αὐτὸ ἀφήνει νὰ πιστέψωμεν, πὼς ὁ Μ. Ρενιέρης δὲν ἦταν ἀπὸ ἐκείνους, πού εἶχαν σχεδιάσει τὴν ἀνάληψη τῆς ἀρχηγίας τῆς Δ. Κρήτης ἀπὸ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη, ὅπως καὶ ὁ Ἄ. Φ. Παπαδάκης. Γιατὶ καὶ οἱ δυὸ διεμαρτυρήθησαν κατόπιν στὸ Μπογιατζόγλου, γιατί νὰ πάη τὸ «Πανελλήνιον» στὴ Δ. Κρήτη καὶ ὄχι στὴν Ἀνατολική, ὅπως εἶχε γράψει ἀπὸ προηγουμένως ὁ Μ. Ρενιέρης. Φαίνεται, πὼς θὰ δισοκινῶτανε τὶς συμφορές, πού θὰ σώρευε στὴ δυστυχημένη Κρήτη, ἡ μετὰβαση τῶν δυὸ ὑποψηφίων ἀρχηγῶν.

Πάντως ἐκεῖνοι δὲν ἔπαυσαν νὰ φροντίζουν γιὰ νὰ συνεχισθοῦν οἱ ἀποστολές καὶ στὰ ἄλλα τμήματα τῆς Κρήτης, ὥστε νὰ ἐνισχυθῆ καὶ σ' αὐτὰ ἡ ἐπανάσταση, γιατί, ὡς τότε πραγματικὰ πολὺ ὀλίγα πολεμφοδία καὶ πλοῖα γενικὰ εἶχαν ἔρθει σ' ἐκεῖνα τὰ μέρη καὶ ἔτσι μόνον ὀλίγοι εἶχαν ὄπλα καὶ ἐπομένως δὲ μποροῦσαν νὰ ἐνεργήσουν τίποτε τὸ σοβαρὸ⁴.

¹ ΓΑΚ. 12α 129.

² Τὴν προηγουμένη, 27-9-66, ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου (ΓΑΚ. 12α 148): «Κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ φίλου μας Χ. Ζυμβρακάκη, τὴν ὁποίαν θεωρῶ εὐλογον καὶ δικαίαν, δώσατε εἰς τὸν ἀδελφόν του Ἰωάννην 3-4 χιλ. δραχμῶν ἐκ τοῦ λησμοῦ τῶν 64 χιλ. Ἔχει μαζί του τινὰς ἀξιωματικούς καὶ ὑπαξιωματικούς καὶ ἔχει ἀνάγκη νὰ πάη μαζί του μερικὰ χρήματα». Φαίνεται ὅμως, ὅτι ἔφυγε τὴν ἐπομένη, γιατί τὸ γράμμα, πού παίρνει ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Χαράλαμπο γιὰ τὸ Χ' Μιχάλη, (δὲς Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 21-11-1930) εἶναι γραμμένο στίς 28-9-66.

³ Πρὸβλ. Ν. Ψόχα. Ἐπαναστατικὴ εἰκὼν τῶν δυτικῶν τῆς Κρήτης διαμερισμάτων κλπ. Ἀθήνησι 1870 σ. 13. Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, (Ἀπάντηση κλπ. σ. 6) ἰσχυρίζεται, ὅτι οὐτὸ ἦταν τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ «Πανελληνίου», γιατί «κατὰ τὸ πρῶτον κατέπλευσεν εἰς Σούγλιαν, διευθύνετο δὲ τότε παρὰ τοῦ Ἰ. Κοτζιά». Ἀλλὰ ὑπὸ τὸν Κοτζιά εἶχεν ἔλθει ἡ «Υδρα» στίς ἀρχές τοῦ Σετέμπερη. Πρὸβλ. Ν. Κοτζιά. Τὰ καθ' ἡμᾶς ναυτικά σ. 13. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου, ὕστερα ἀπὸ τὸ ταξίδι αὐτὸ (ΓΑΚ. 12α 159 τῆς 4-10-66): «Δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἂν ἀποφασισθῆ δ ε ὑ τ ε ρ α ἀποστολὴ τοῦ Πανελληνίου, ἄς γίγη μυστικὴ, μυστικωτάτη».

⁴ Ἀπὸ τὰ Ἰτιοφόρα, πού στέλνουν, δὲν ξεφεύγουν πιά παρὰ λίγα, ἔτσι πού τὰ πλοῖα, πού περιτολοῦσαν στὴ νῆσο, ὄλο καὶ ἐπλήθιαιναν Στις 28-10-66 κατὰ τὸ Σακόπουλο (ἀρ. ἐκθ. 541) «τριάντα ἐννέα εἰσὶν ὄλα μικρὰ καὶ μεγάλα τουρκικὰ καὶ αλυ-

Ἄρχὸς ὁμοῦ τοῦ Ὀκτώβρη ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἐξανάγκασε τὸν Ἰωαννίδη ν' ἀφήσῃ τὸν Κρήτη καὶ νὰ γυρίσῃ στὴν Ἀθήνα¹.

ΚΕΦ. Β'. Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΒΑΦΕ

Ἡ σπουδαιότερη ἀποστολή, ποὺ εἶχε γίνει ὡς τὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἦταν τοῦ Ἰ. Ζυμβρακιάκη. Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν εἶχε φροντίσει, ὥστε νὰ ῥθῆ ὁ ἀδελφὸς του σὰν πραγματικὸς ἀρχηγὸς στὴ Δ. Κρήτη. Μεγάλος ἀριθμὸς ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ², καλὰ ἐξοπλισμένοι καὶ μὲ κανόνια ἀκόμη, παρακολουθοῦσαν τὸν ἀρχηγὸ τῆς Δυτικῆς Κρήτης, ἐνῶ συγχρόνως τὸ «Πανελλήνιον» μετέφερε καὶ ἀφθονα πυρομαχικὰ ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ ὄπλα.

Ἀφοῦ ἀποβιβάσθηκεν ἡ δύναμη αὐτὴ καὶ τὰ πελεμεφόδια στὸ Λουτρό, ἐφρόντισαν πρῶτα γιὰ μιὰ πρόχειρη τοποθέτηση καὶ ἐξασφάλιση τῶν πυρομαχικῶν, ἐπειδὴ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ τὰ ἀνατινῆξῃ πυροβολώντας τα, τὸ τουρκικὸ πολεμικὸ, ποὺ περιπολώντας εἶχε ἀντιληφθῆ τὴ προσέγγιση τοῦ «Πανελληνίου».

Τὴν πρώτη τοῦ Ὀκτώβρη ἔμειναν ἔτσι ὅλοι στὸ Λουτρό, ἀλλὰ

πιακὰ πλοῖα εἰς τὴν νῆσον».

Ἄλλο ἴδιον στίς 3-10-66 (ἀρ. 520) ἀναγγέλλει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. : «Σήμερον δυστυχῶς ἐπληροφωρήθη, ὅτι ἐν τρεχαντήριον, ἐρχόμενον ἐκ Κυθήρων, συνελήφθη ὑπὸ ὀθωμ. ἀτμοπλοίου, καθ' ὃ φέρων 25 ὄπλοφόρους καὶ μετήχθη εἰς Σούδα». Καὶ στίς 9-10-66 (ἀρ. 528 ΑΥΒ) ξαναγυρίζει στὸ ἴδιο ζήτημα : «Ὁ Ἀλήμπης ἐδέχθη τὸν κ. Δεσποταῖον (γραμμαστὰ τοῦ Προξενείου) μετὰ ψυχρότητος μεγάλης καὶ τὸν ἐπεβεβαίωσεν, ὅτι τὸ πλοῖον συνελήφθη εἰς τὸ πέλαγος, φέρων 16 ὄπλοφόρους Κρητῆτας, τρεῖς ναύτας καὶ πολεμεφόδια καὶ ὅτι ἡ τύχη αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ Διβανίου».

Καὶ στίς 23-10-66 (ἀρ. 541 ΑΥΒ) γράφει πάλιν στὸ Ὑπ. Ἐξ : «Προχθὲς συλληφθέν ὑπὸ ὀθωμανικοῦ ἀτμοπλοίου ἕτερον πλοῖαριον, τρεχαντήριον, μεταφέρον ὄπλα καὶ πολεμεφόδια καὶ τινὰς ἐθέλοντας, 10 11, ἐρμουκλήθη εἰς τὸν λιμένα τῆς Σούδας».

Καὶ στίς 20-11-66 (ἀρ. 585 ΑΥΒ) ξαναγυρίζει στὴν ἴδια ὑπόθεση «Τὰ συλληφθέντα άτομα ἀμφοτέρων τῶν πλοιαρίων ἐστάλησαν εἰς Κωνίλιν».

¹ Σχετικὰ γράφει ὁ Σακ. στὸν Ὑπ. τῶν Ἐξωτ. Ἐπ. Δεληγεώργη στίς 3-10-66 (ἀρ. 520 ΑΥΒ) καὶ στίς 9-10-66 (ἀρ. 528).

² Κατὰ τὸν Ν. Ψύχα. Ἐπαναστατικὴ εἰκὼν τῶν δυτικῶν τῆς Κρήτης διαμερισμάτων κλπ. Ἀθήνησι 1870, σ. 16. «Τὸ σῶμα συνέκειτο ἐκ 300 περίπου ἀνδρῶν, ἐξ ὧν πολλοὶ ἀξιωματικοί. Οἱ Κρητῆς ἀνόμαζον ἀξιωματικούς καὶ τοὺς ὑπαξιωματικούς, ἔλεγον δέ, ὅτι τοῦ «Ζυμβρακιοῦ ἑσκέρι εἶναι σαφεῖς ἀξιωματικοὶ καὶ ἔχουσι οἰσινεδάκια (ρεβόλβερ), ποὺ παίξουν ἐξῆ μπαλοτές».

τὴν ἐπομένη προχώρησαν πρὸς τὴν Ἀνώπολη καὶ ἀπ' ἐκεῖ στὸ Μουρί, ὅπου καὶ διενυκτέρευσαν. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πολεμεφόνδια τὰ εἶχαν ἀφήσει στὸ Λουτρό· μόνο ἓνα ὀρειβατικὸ κανόνι καὶ μερικὰ ἀπαραίτητα πολεμεφόνδια μπόρεσαν νὰ πάρουν, φορτώνοντάς τα σὲ μουλάρια ¹.

Τὴν Τρίτη τοῦ Ὀχτώβρη ἀπὸ τὸ Μουρί ἦλθαν στ' Ἀσκύφου. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ἔστειλε πίσω στὸ Λουτρό τὸ λοχαγὸ Κυργούση, γιὰ νὰ φρονίση γιὰ τὴ μεταφορὰ καὶ ἄλλων πολεμεφονίων στ' Ἀσκύφου καὶ τὴν τοποθέτηση σὲ κατάλληλο καὶ ἀσφαλὲς μέρος τῶν κανονιῶν καὶ τῶν ἄλλων πυρομαχικῶν, πού θὰ ἔμεναν ἐκεῖ. Μὲ τὰ ὄπλα θὰ ἐξωπλίζοντο ἀρκετοὶ Σφακιανοὶ καὶ μάλιστα Ἀσκυφιῶτες, πού ἐπροθυμοποιήθησαν νὰ παρακολουθήσουν τὸ Γεν. Ἀρχηγό ².

Ἔτσι ἔμειναν στ' Ἀσκύφου καὶ τὴν ἐπομένη, 4-10-66, τὴν ἄλλη μέρα ὁμοῦ, 5-10-66, ξεκίνησαν γιὰ τὸν Ἀποκόρωνα, ὅπου οἱ ἐπαναστάτες τὴν ἡμέρα ἐκείνη εἶχαν συγκρουσθῆ μὲ τοὺς Τούρκους στὸ Στύλο καὶ Σαμωνά ³.

Ἀπὸ τὴν Κράτη ἀκουσαν τοὺς πυροβολισμούς, προχώρησαν πρὸς τὸ μέρος τῆς συμπλοκῆς καὶ ἔφθασαν ὡς τὸ Τζιτζιφέ, περὶ τὰ 9 χιλ., εὐθεῖα γραμμῇ, ἀπὸ τὸ Στύλο.

Τότε ἓνα τμήμα ἐθελοντῶν ὑπὸ τὸν ὑπολὸγὸ Ἀλ. Πραϊδῆ προχώρησε πρὸς τὸ μέρος τῆς συμπλοκῆς, ἀλλά, ὅταν ἐπλησίασαν, ἡ μάχη εἶχε πιά τελειώσει. Ἔτσι γύρισαν πίσω στὸ Τζιτζιφέ, ὅπου εἶχε μείνει ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης μὲ τοὺς ὑπολοιπούς, καὶ διενυκτέρευσαν ἐκεῖ. Τὴν ἄλλη μέρα, 6-10-66, ὑπεχώρησαν ὅλοι στὸ Βαφέ, πού βρίσκεται ΝΑ. τοῦ Τζιτζιφέ ⁴ καὶ σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας περίπου. Καὶ τὰ δυὸ χωριά πλησιάζουν σὶς ὑπώρειες τῶν Λ. Ὀρέων καὶ μπορεῖ πανεὶς εὐκόλα νὰ ἀποσυνθῆ πρὸς αὐτὲς καὶ ἀπ' ἐκεῖ πρὸς τὰ Σφακιά.

Ὁ Βαφὲς μάλιστα εἶναι χρισμένος σὲ ὕψωμα καὶ πρὸς τὸ Ν. μέρος ἔρχονται ἀμέσως ὑψώματα, ὅπου δύσκολα προχωρεῖ τακτικὸς στρατός ⁵.

¹ Πρὸβλ. Ν. Ψύχα, ἔ. ἀ. σ. 14 ἔ. καὶ Ἰ. Ζυμβρακάκη Ἀπάντησις πρὸς τὸν Μένδελων-Βαρθόλδην. Ἐν Ἀθήναις 1870 σ. 6 ἔ.

² Ἰδ. Ν. Ψύχα, ἔ. ἀ. σ. 15.

³ Ἰδ. κατωτέρω σ. 44.

⁴ Ἰδ. ἀν. σ. 25.

⁵ Πρὸβλ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ. σ. 8 ἔ.

⁶ Κατὰ τὸν Ν. Καλομενόπουλο ἔ. ἀν. σ. 238 ἔ.: «Ἡ κοιλάς τῶν Βρυσηῶν ἀποτελεῖται ἐκ πληθύς κοιλαδίων, ἅτινα ἀυλακοῦσι τὰ ὄρη· εἶναι ὀρεινὴ δύσβατος καὶ καλῶς καταφνημένη, διαρρέεται δὲ ὑπὸ τοῦ ῥυακοῦ Μπούτακα ἢ βρυσηναίου ποταμοῦ, ὅστις πηγάζει ἀπὸ τῶν Λ. Ὀρέων ἐκβάλλει δὲ εἰς τὴν γωνίαν τοῦ κόλπου τοῦ Ἀλμυροῦ. Περιλαμβάνει δὲ τὰ ἐξῆς χωρία. 1) Τὰ Χάνια τοῦ Ἀλμυροῦ. 2) Τὸ χωρίον

Στὸ Βαφὲ ἦρθαν τότε καὶ μερικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν, πού εἶχαν λάβει μέρος στὴ σύγκρουση τοῦ Στύλου, καὶ μερικοὶ ἀπὸ τὴ Γεν. Συνέλευση, γιὰ νὰ τὸν καλωσορίσουν, ἄν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ συμπλοκὴ αὐτῆ, οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς Κρητικὸς εἶχαν γυρίσει στὰ σπίτια τους, ὅπως συνήθως. Ἔτσι καὶ ἀπὸ τὴ Γεν. Συνέλευση δὲν εἶχαν μείνει παρὰ μόνο ὁ Παρθένιος Περιδῆς καὶ τρεῖς ἄλλοι. Καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἀποκορωνιώτες ἦσαν ἀπασχολημένοι μὲ τὴ μεταφορὰ τῶν οἰκογενειῶν των πρὸς τὰ ὑψηλότερα μέρη καὶ πρὸς τὰ Σφακιὰ¹.

Πολὺ γρήγορα ὁμοῦ διεδόθη ὁ ἐρχομὸς τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη καὶ σιγὰ - σιγὰ ἀρχισαν νὰ πηγαίνουν στὸ Βαφὲ ἀπὸ τὶς διάφορες ἐπαρχίες τῆς Δ. Κρήτης καὶ ἄλλοι ἀρχηγοὶ μὲ ὀλίγους ἢ περισσότερους ἄνδρες.

Ἔτσι ἦλθε καὶ ὁ Κριάρης μὲ ἀρκετοὺς Σελινιώτες καὶ ὁ Χ' Μιχάλης μὲ 12 - 15 ἄνδρες στὶς 7-10-66².

Ἦταν ἡ τρίτη μέρα, πού ἦσαν στὸν Ἀποκόρωνα οἱ ἐθελοντές, καὶ ἡ δευτέρα σιτὸ Βαφὲ καὶ τόσο πολλοὶ πού ἦσαν καὶ χωρὶς τροφές, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ὑποφέρουν ἀπὸ ἔλλειψη καὶ ψωμοῦ ἀκόμη καὶ ἀναγκάζονταν νὰ τρέφονται μὲ ξυλοκέρατα³.

Ὁ Χ' Μιχάλης, ἐστενοχωρήθηκε γιὰ τὶς στερήσεις αὐτὲς τοῦ σώματος τῶν ἐθελοντῶν καὶ μὲ τὴν ὑποκίνησή του καταρτίσθηκε μὲ ἐπιτροπὴ ἀπὸ Ἀποκορωνιώτες, πού θὰ ἐφρόντιζε γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἐθελοντῶν. Τότε καὶ ὁ ἴδιος ἐπῆγε στὸν Κεφαλὰ καὶ μαζί μὲ τὸ Μαθιὸ Μυλωνογιάννη μπόρεσαν νὰ μαζέψουν ἀρκετὰ τρῶφιμα καὶ δύο βόδια

Σόπολι. 3) Ἀργυροπούρι. 4) Καλαμίτσι Ἀλεξάνδρου. 5) Καλαμίτσι Ἀμυγδάλι. 6) Τὸ μετόχι Καρύδι. 7) Βάμος, πρωτεύουσαν διοικήσεως Σφακιῶν μὲ 200 ἑλληνικὰς καὶ 6 τουρκικὰς οἰκογενείας. 8) Κάϊνα. 9) Φονές. 10) Μαζά. 11) Φιλίππου. 12) Ἀλικάμπου. 13) Μαθές. 14) Καρές. 15) Μπρόσνερος (205 οἰκίας). Ἀνωθεν τοῦ Ἀλικάμπου καὶ Μπρόσνερου σχηματίζεται τὸ μικρὸν ὄρεινὸν κοιλάδιον τῆς Κράπης. Ἐν τῆσδε ἄρχεται ἡ φάρα γξ ἢ ὁ λαγκὸς τοῦ Κατρέ, δι' ὃ ἄγει ἡ εἰς Ἀσκυφὸν ὁ δόξ. 16) Βαφές μὲ 151 οἰκίας. 17) Τζιτζιφές. 18) Φρέ. 19) Μελιδόνι. 20) Πεμόνια. 21) Νίπος μὲ 145 ἑλληνικὰς οἰκογενείας. Καὶ κατὰ τὸν Δέφνερ Μιχ. (Ὀδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν δυτικὴν Κρήτην. Σύλλογος ποδῶν διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων ἀρ. 39 σ. 18 ε'): «Πρὸς Α. τοῦ Μπαμπαλῆ Χάνι σχηματίζεται τὸ ποτάμι τῶν Βρυσῶν (ὁ Βρυσιανὸς), ἀπὸ τὴν συρροὴν δύο ρυακῶν τοῦ Λαθραγγιοῦ, ὁ ὁποῖος καταβαίνει ἀπὸ τὰ μέρη τοῦ Νίπου, καὶ τοῦ Μπούτακα, πού περᾶ μετὰ τῶν χωρίων Μπρόσνερο καὶ Βαφὲ» καὶ πὺ κάτω σ. 20. «Βρύσες 33 χιλ. ἀπὸ τὰ Χανιά . . . ἔχει τοποθεσίαν καλὴν, πολλὰ νερὰ καὶ τριγύρω ἔκτασιν μεγάλην καὶ πολὺ γόνιμον ἐκτείνονται δὲ ἐκεῖ δύο δρόμοι, ὁ δρόμος δηλ. Ρεθύμνου - Χανίων καὶ ἐκεῖνος, πού κατεβαίνει ἀπὸ τὸ Ἀσκύφου».

¹ Χ' Μιχάλη Ἀπομνημονεύματα (Ἐλευθ. Γνώμη 21-11-1930), Ἰ. Ζυμβρακάκη, ἔ. ἀ σ. 9.

² Ποβλ. Ν. Ψόχα ἔ. ἀ σ. 16.

³ Ἰδ. Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ σ. 13.

καθώς όμως περνούσαν έξω από το Βάμο, τους τὰ πῆραν οἱ Τούρκοι, πού τὸν εἶχαν καταλάβει ἐκεῖνη τῇ μέρᾳ (8-10-66).

Ἐν τῷ Μιχάλης, πού γυρνώντας ἀπὸ τὸν Κεφαλά εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν ἐξάπλωση τῶν Τούρκων στὸν Ἀποκόρωνα, ἔφυγε γιὰ τὴν Κυδωνία, γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ, ὅσους ἄλλους δικούς του μποροῦσε, καὶ νὰ παρακινήσῃ καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς τῆς Κυδωνίας νὰ ἔλθουν νὰ ἐνισχύσουν τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη, ὅπως τοῦλάχιστο ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος¹.

Ἐν τῷ μεταξὺ, ἐνῶ ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἀπὸ τὸ Στύλο εἶχε προχωρήσει πρὸς τὴς Καλύβες, ὁ ἀνθ]γὸς τοῦ Μηχανικοῦ Ν. Νικολαΐδης ἔκανε κατόπτευση τῶν γύρω τόπων καὶ βροῆκεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ καταλάβουν οἱ ἐθελοντῆς τὸ Βάμο, τὴν Κάϊνα καὶ τὸ Μελιδόνι, γιὰ νὰ μὴν ἀφήσουν τοὺς Τούρκους νὰ προχωρήσουν πρὸς τὰ νοτιώτερα καὶ τὸ Βαφέ. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Νικολαΐδη ὁ στρατὸς τοῦ Μουσταφὰ θὰ ἦταν περὶ τὴς 5 χιλ.² Γιὰ νὰ μπορέσουν λοιπὸν νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν, ἔπρεπε νὰ μαζευτοῦν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότεροι Κρητικοί. Ἄρχισαν λοιπὸν νὰ στέλνουν ὁ Ἀρχηγὸς καὶ ἡ Γεν. Συνέλευση ἀνθρώπους μὲ γράμματα στὰ Σφακιά καὶ στὴς ἄλλες ἐπαρχίες γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν ὅσο μποροῦσαν περισσότεροι καὶ πρὸ γρήγορα στὸ Βαφέ.

Ἐν τῷ αἰ ἐνέργειαι ἡμῶν ἀπέβησαν μάταιαι, διότι οἱ μὲν κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου, καταπατηθεῖσης τῆς χώρας αὐτῶν καὶ πυρποληθέντων ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐξ ἐκ τῶν χωρίων τῶν, κατεγίνοντο εἰς τὴν μετακομιδὴν τῶν οἰκογενειῶν τῶν καὶ τινῶν προχείρων ζωοτροφῶν, οἱ δὲ ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σφακίων, λαβόντες ὅπλα καὶ πολεμοφόδια κατεγίνοντο εἰς τὴν διανομὴν αὐτῶν καὶ ἀνέμενον ἐν πάσῃ ἀνέσει, κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν δυστυχῶς σύστημα, νὰ συνέλθωσιν, «ἀμὰ ἀρχίσῃ ὁ κανυῆς», ὡς συνηθίζουσι λέγοντες. Οὕτω κατέστη ἀδύνατος ἡ συγκέντρωσις ἀνδρῶν ἐκ τῶν πέριξ ἐπαρχιῶν, ὅπου ἐστάλησαν αἱ δέουσαι προσκλήσεις³.

¹ Ἰδ. Χ' Μιχάλης ἔ. ἀ. (Ἐλευθ. Γνώμη 23-11-1930). Κατὰ τὸ Μένδελσον Βαρθόλδη (ἔ. ἀ. σ. 50) «ὁ Χ' Μιχάλης ἠρνήθη νὰ καταλάβῃ τὴν ὑποδειχθεῖσαν αὐτῷ θέσιν, εἰπὼν ὅτι ἦτο μορῖα ν' ἀγωνισθῶσιν ἐν τῇ πεδιάδι κατ' ἐχθροῦ ἰπλασίτου τὸν ἀριθμὸν» τὸ διαφεύδει ὅμως ὁ Ἰ. Ζυμβρ. (ἔ. ἀ. σ. 13). Πάντως ὁ Χ' Μιχάλης μὲ τὸ νὰ φύγῃ σημαίνει, ὅτι δὲν εἶχε καμιά ὄρεξη νὰ πολεμήσῃ ὑπὸ τέτοιους ὁρους, ὥστε μάλιστα ἀπὸ τὴς μάχης, πού εἶχε λάβει μέρος κατὰ τοῦ Μουσταφὰ πασὰ. Τῇ βαδύτηρι ὁμοσκέψη του δὲν τὴν εἶπε οὔτε καὶ στὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη.

² Ἰδ. ἐπιστολὴ τῆς 16-10-66 ἀπὸ τ' Ἀσκούφου, στὸν «Αἰῶνα» τῆς 29-10-66 ἀρ. 2177, γραμμὴν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τὸ Χ. Σολιῶτη.

³ Ἐ. ἀ.

Ἐν τούτοις σύμφωνα μὲ τὴ γνωμάτευση τοῦ Νικολαΐδη ἐστάλη ὁ ὑπολῆγος Ἄ. Πραΐδης μὲ 50 ἄνδρες καὶ κατέλαβε τὸ Βάμο· «ἀλλὰ μὴ ἐνισχυθεὶς μέχρι τῆς ἐσπέρας ὑπὸ ἐπαρκῶν δυνάμεων, ἐξῆλθεν ἀφ' ἐσπέρας καὶ διενυκτέρευσε ἐξω τοῦ χωρίου . . . εἰς τινα κορυφήν, καίτοι βροχῆς ραγδαίας δι' ὅλης τῆς νυκτὸς καταπιπτούσης»¹.

Ὁ τουρκικὸς στρατὸς μπόρεσε ἔτσι νὰ προχωρήσῃ καὶ νὰ μβῆ στὸ Βάμο στὶς 8-10-66². Καὶ «τὴν 9-10-66 ἔπεμψε σῶμα στρατοῦ πρὸς κατοπτεύσιν. Τοῦτο προχωρῆσαν μέχρι τοῦ μετοχίου τοῦ Γετίμη, (περὶ τὰ 2 χιλ. εὐθ. γραμμὴ ΝΝΔ. τοῦ Βάμου), ἐνέπρησε οἰκίσκον τινα, ἐν ᾧ ἕτερον τμήμα στρατοῦ ἐπεδεδυνάτω ἐκ τῶν ὄπισθεν γηλόφων. Ὁ ἀρχηγὸς Ἰ. Ζυμβρακάκης πέμψας 200 περίπου Κρητὰς καὶ ἐθελοντὰς δίχα διηρημένους, ἐπεδείκνυτο καὶ οὗτος μετὰ τῆς ὑπολοίπου δυνάμεώς του ἐκ τοῦ χωρίου Βαφέ. Τὰ ἐπαναστατικὰ ταῦτα δύο τμημάτια, ἐνωθέντα μετὰ τοῦ ἐπανακάμπτοντος ἐκ Βάμου ὑπὸ τὸν ὑπολογαγὸν Ἀλέξ. Πραΐδην ἑτέρου τμήματος, ὅπερ ἐπειρήρει ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς ἐχθρικὰς κινήσεις, προσέβαλον τὸ κατοπτεύον ἐχθρικὸν σῶμα καὶ τὸ ἠνάγκασαν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ μετόχιον τοῦ Γετίμη καὶ νὰ ὑποχωρήσῃ μέχρι τοῦ Βάμου, ἔνθα, ἐνισχυθέν διὰ νέων ἐπικουριῶν, ἐτοποθετήθη ἐπὶ τῶν πρόσθεν γηλόφων καὶ ἡμύνετο μέχρι τῆς 7 μ. μ. ὥρας, καθ' ἣν ἅπαντα τὰ ἐπαναστατικὰ τμήματα ἐπανεκάμψαν εἰς Βαφέ.

Τὴν ἐποῦσαν, 10-10-66, ἐπανελαμβάνετο ἡ πρακτικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ἐξέτασις τοῦ ἐχθροῦ, διὰ πορείας ἐχθρικοῦ τμήματος, βαδίζοντος πρὸς τὸν Βαφέ ἀκροβολιστικῶς καὶ ἐρειδομένου ἐπὶ ἐφεδρείας, ἀπεχούσης 1500 ὡς ἔγγιστα μέτρα ἀπὸ τὴν γραμμὴν τῶν ἀκροβολιστῶν, οἷτινες ἐμπρήσαντες τὸ μικρὸν μοναστήριον Καρύδιον, προῦχώρουν βραδέως. Τὴν πρόοδον τοῦ σώματος τούτου ἀνεχαίτισαν 120 ἐθελονταὶ ὑπὸ τὸν ὑπολῆγὸν τοῦ πυροβολικοῦ Θερασύβουλον Μάνον καὶ 150 Κρητῆς ὑπὸ τὸν καπετὰν Ἀναγνώστην Καβρὸν καὶ Κων. Τριτύρην, ἐπ' αὐτῷ τούτῳ παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ διαταχθέντες, καὶ τὸ ἠνάγκασαν, μετὰ πεισματώδη ἀντίστασιν, νὰ ὑποχωρήσῃ τὴν 3 μ. μ. ὥραν. Τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα, προχωρήσαντα ἄχρι σχεδὸν τοῦ Βάμου, ἐνῶ Κρητῆς τινὲς κατέσβενον τὸ πῦρ ἐν Καρυδίῳ, ἠκροβολίζοντο μέχρι τῆς ἐπελεύσεως τοῦ σκοτοῦς μετὰ τῶν ἐπὶ τῶν πρόσθεν τοῦ Βάμου γηλόφων τοποθετηθέντων ἐχθρῶν, κατόπιν δ' ἐπανῆλθον εἰς Βαφέ»³.

¹ Ἐ. ἄ.

² Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἄ. σ. 9.

³ Ν, Ψύχα ἔ. ἄ. σ. 17, ὁ Ἰ. Ζυμβρ. γράφει (ἔ. ἄν. σ. 10) «Ὁ Μουσταφᾶς διέμεινε τρεῖς μόνον ἡμέρας ἐστρατοπεδευμένος εἰς Βάμον. Τὴν 10/22 καὶ 11/23 Ὀκτωβρίου ἐπεχείρησε κατοπτεύσεις πρὸς τὰς Βρῦσας καὶ Βαφέ . . .» Ἀλλὰ ἡ ἐξιστόρηση τοῦ Ψύχα φαίνεται πὼς εἶναι ἀκριβέστερη.

Αὐτὲς τὶς μέρες μπόρεσεν ἔτσι ὁ Μουσταφᾶς νὰ ἀντιληφθῆ, ὅχι μονάχα ποῦ εὑρίσκοντο οἱ περὶ τὸ Ζυμβρακᾶκη, ἀλλὰ καὶ πόσοι ἦσαν περίπου, ὅπως καὶ τὴ γενικὴ κατάστασι τοῦ ἀντιπάλου. Ἄλλὰ καὶ ὁ Ζυμβρακᾶκης ἐπῆρεν ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς δυνάμεις τοῦ Μουσταφᾶ. «Ὁ ἀνθ' ἰγός τοῦ μηχανικοῦ Ν. Νικολαΐδης, διαταχθεὶς παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ νὰ κατοπιεύσῃ τὸν ἐχθρὸν, προσήγγισε τοσοῦτον τὰς σκηνάς, ὥστε μικροῦ δεῖν συναλαμβάνετο· ἐκομίσαστο δὲ τέλειον διάγραμμα τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου, ὅπερ ἐνεχείρισε τῷ ἀρχηγῷ μετ' ἐπιστημονικῶν ὑπολογισμῶν τῆς δυνάμεώς του»¹.

Ἔωστε οἱ δυὸ ἀρχηγοὶ ἐγνώριζαν τὶς δυνάμεις τῶν ἀντιπάλων των. Καὶ ἐκεῖνος, ποῦ ἔπρεπε νὰ ἀνησυχῆσῃ ἦταν ἀσφαλῶς ὁ Ἰ. Ζυμβρακᾶκης, γιὰτὶ οἱ δυνάμεις τοῦ Μουσταφᾶ ἦταν ἀσυγκριτῶς ἀνώτερες ἀπὸ τὶς δικῆς του².

Ἐνῶ ὅμως οἱ ντόπιοι, φεύγοντες σὲ βουνά, εἶχαν ὑποδείξει στοὺς ἐθελοντές, νὰ ἀποτραβηχτοῦν καὶ αὐτοὶ πρὸ ψηλά³, ἂν καὶ οἱ ἴδιοι ἐβλεπαν τὴν ἀδυναμίαν τους, μ' ὅλ' αὐτὰ ἀποφάσισαν νὰ μείνουν καὶ νὰ πολεμήσουν. Ἄν ἔφρευγαν, τί θὰ ἔλεγαν οἱ Κρητικοὶ γι' αὐτούς; Νὰ ῥιθοῦν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν πρώτη ἐμφάνισι τῶν Τούρκων νὰ φύγουν; Δὲν θὰ ἔταν προτιμώτερο καὶ νὰ πέσουν ἀκόμη, ὅπως οἱ 300 τοῦ Λεωνίδα, παρὰ νὰ σηκωθοῦν νὰ φύγουν;

Βεβαίως ἡ πάλῃ ἦτον ἀνισος, παραδέχεται ὁ Ἰ. Ζυμβρακᾶκης σὲ ἐπιστολὴν τοῦ τῆς 10-11-66, «ἀλλὰ δὲν ἠδυνάμην νὰ πρῶξω ἄλλως πως. Πρῶτον διότι ὁ ἐχθρὸς ἦλθε καθ' ἡμῶν, καὶ δεύτερον διότι οἱ ἰδιόκοί μας ἀπήτησαν τοῦτο καὶ ἂν διέταττον νὰ ὑποχωρήσωμεν δὲν μὲ ἠθελον ἀκούσει, πρὸ πάντων δὲ οἱ πολῦτιμοὶ καὶ ἀνδρεῖοι ἀξιωματικοὶ Μάνος καὶ Πραϊδῆς. Τρίτος δὲ καὶ τελευταῖος λόγος, ὅστις μὲ ἠνάγκασε νὰ δεχθῶ τὴν μάχην, ἦτο ὅτι ἐθελονταὶ καὶ Κρητῆς μοὶ ἔλεγον, ὅτι πάντοτε μὲ ὀλίγους ἀρχίζουσιν τὴν μάχην, ἀλλ'

¹ Ν. Ψύχα ἔ. ἀ. σ. 18α.

² Πόση ἦταν ἡ δύναμις τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ δὲν ξέρομεν ἀκριβῶς. Κατὰ τὸν ἐπιστολογράφον τοῦ «Αἰῶνος» (ἔ. ἀ.): «καθ' ἃ ἐδυνήθην νὰ ἐκτιμήσω, ὁ στρατὸς συνέκειτο ὅλος ἐκ 12-14 χιλ. ἀνδρῶν». Κατὰ τὸ Σακόπουλο (ἀρ. 533 τῆς 16-10-66. ΑΥΕ). ἡ δύναμις τοῦ ἐχθροῦ ἀνέβαινεν «ἐν ὄλῳ εἰς 15 περίπου χιλ. ἀνδρῶν». Καὶ ὁ Δενδρινὸς τοὺς ὑπολογίζει σὲ 14 χιλ. ἀνδρες. (ΑΡΠΧ Νο 124 πρὸς τὸν Νονικὼν καὶ Νο 129 τῆς 17/29 Ὀκτ 1866 πρὸς τὸν Ἰγνάτιεφ). Ἐν τούτοις ὅπως εἶδαμεν ὁ Νικολαΐδης τοὺς εἶχεν ὑπολογίσει σὲ 5 χιλ. καὶ ὁ Ἄρ. Μπογιατζόγλου (ἴδε κατωτέρω) σὲ 10 χιλ.

³ Ὁ ἐπιστολογράφος τοῦ «Αἰῶνα» (ἔ. ἀ.) γράφει: «οἱ δὲ ὀλίγοι κάτοικοι τῶν χωριῶν Φρέ, Νίπος καὶ τῶν προσημειωθέντων, ἐγκαιαλείποντες τὰ χωρία πεφοβισμένοι, μᾶς προέτρπεον νὰ ὑποχωρήσωμεν».

«Ὅτι ἀμέσως τρέχουσι πολλοί»¹.

Ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς λόγους μόνον ὁ τελευταῖος ἔχει κάποια ἀξία. Γιατὶ μποροῦσε νὰ ἀποσπρηθῆ μπροστὰ ἀπὸ τόσο ἰσχυρότερο ἐχθρὸν καὶ τί ἀρχηγὸς ἦτο, ἂν δὲ μποροῦσε νὰ ἐπιβληθῆ στοὺς «ὕπ' αὐτὸν» καὶ μάλιστα στρατιωτικὸς ἐξ ἐπαγγέλματος;

Ἄλλὰ καὶ ἔπρεπε νὰ ἐκθέσῃ τοὺς ἄνδρες τοῦ σὲ τέτοιο κίνδυνον, ὑπολογίζοντας σὲ ἐνισχύσεις ποὺ δὲν ἦταν βέβαιος ἂν θὰ ἤρχοντο; Καὶ ἂν ἤρχοντο, θὰ μποροῦσε νὰ ξέσῃ πόση δύναμη θὰ τοῦ πρόσθειαν; Δὲν εἶχεν ἀντιληφθῆ, τί γινότανε τότε στὸν Ἀποκόρωνα καὶ σ' ὅλη τὴ Δυτικὴ Κρήτη, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίαις τοῦ Μουσταφᾶ;

Ἔσπε ἡ ἀπόφαση γιὰ νὰ πολεμήσουν προῆλθεν ἀπὸ κακὴ ἐκτίμησιν τῶν περιστάσεων.

Γιὰ τὸ καὶ τόσο λίγοι Κρητικοί, ποὺ ἀντιλαμβάνοντο, πῶς ἦταν ἡ κατάστασις, ἤρθαν καὶ ἔμειναν γιὰ νὰ πολεμήσουν καὶ αὐτοί, ὅχι γιατί περιμένα, ὅτι θὰ εἶχεν ἀποτέλεσμα ἡ ἀντίστασις τοὺς στὸ στρατὸ τοῦ Μουσταφᾶ, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴν ἀφήσουν μόνους τοὺς ξένους. Ἡ παλικαριά τους δὲν τοὺς ἐπέτρεπε νὰ φύγουν².

Ἔσπε θά μιν καὶ θὰ πολεμοῦσαν, ἂν θὰ τοὺς ἐπειθίετο ὁ Τουρκικὸς στρατός, ὅπως ἦταν πιά ὀλοφάνερο, πῶς θὰ ἔκανε. Ἔπρεπε τώρα νὰ καταστρώσουν τὸ σχέδιον τῆς μάχης. Σ' αὐτὸ διεφώνησαν οἱ ντόπιοι μὲ τοὺς ἐθελοντές.

Οἱ Κρητικοί, σύμφωνα μὲ τὶς συνήθειάς τους, ἦσαν τῆς γνώμης, νὰ ὀχυρωθοῦν στὰ ὑψώματα Ν. τοῦ Βαφέ, ὅπου θὰ ἦταν δύσκολο γιὰ

¹ Ἰ. Ζυμβρακάκη ἐπιστολὴ ἀπὸ τὴ Δρακώνα στίς 10-11-66 (Μουρέλλου Ἱστορία τῆς Κρήτης σ. 1787).

² Γιὰ τὸ πόσοι Χριστιανοὶ ἔλαβαν μέρος στὴ μάχη τοῦ Βαφέ ὁ Ψύχας μᾶς δίδει ἓνα ἀναλυτικὸν κατάλογο. Κατ' αὐτὸν (ἔ. ἀ. σ. 19α): «Ἡ δύναμις τῶν κατεχόντων τὸν Βαφέ ἐπαναστατῶν ἀνέβαινε εἰς ἐθελοντάς ὑπὸ τὸν Ἰ. Ζυμβρακάκην 300

Σελινιώτας ὑπὸ τὸν Κ. Κριάσην 100

Κυδωνεῖς ὑπὸ τοῦ Κ. Τιρτύρη καὶ Β. Καζάκου 80

Ἀποκορωνιώτας 70

Σφακιώτας ὑπὸ τὸν Ἀναγ. Καβρόν 30

ἐν ὅλοις 580.»

Κατὰ τὸ Σακόπουλο ἔ. ἀ.: «Εἰς Βαφέ μόλις περὶ τοὺς χιλίους ἐπαναστάται συνηθροίσθησαν καὶ ἐκ τούτων μόνον οἱ ἡμίσεις ἔλαβον μέρος εἰς αὐτὴν ἐνεργόν». Κατὰ τὸ Δενδρινὸ (ἔ. ἀ.) 800 ἐπαναστάται μόνον (600 Κρητικοὶ καὶ 200 Ἕλληνες) ἦσαν συγκεντρωμένοι στὸ Βαφέ. Σὲ τούτους τοὺς ὑπολογίζει καὶ ὁ Περιδης ἔ. ἀ. σ. 180 ἀλλὰ τοὺς Σφακιανούς καὶ τοὺς Ἀποκορωνιώτας τοὺς ἀνεβάζει σὲ 200. Καὶ κατὰ τὸν ἐπιστολογράφον τοῦ «Αἰῶνα», ἔ. ἀ.: «ὁ ἀριθμὸς ἡμῶν δὲν ἔφθανε τοὺς 500». Σὰ 500 τοὺς ἀνεβάζει καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης (Μουρέλλου 1787¹), ἀλλὰ στὴν Ἀπάντησίν του γράφει: «ἐγὼ προσβληθεὶς εἰς Βαφέ (Κεφάλαν) εἶχον ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν μου 350 ἐθελοντάς καὶ ἄλλους τούτους ὡς ἐγγιστα Κρητάς».

τοὺς Τούρκους ν' ἀνεβοῦν καὶ ἀπὸ ὄπου θὰ μπορούσαν εὐκόλα, ἂν ἔβλεπαν ζόρι, ν' ἀποσυρθοῦν πὶδ ψηλά.

Οἱ στρατιωτικοὶ ὅμως ἤθελαν νὰ κρατήσουν τοὺς γηλόφους μπροστά (Β.) ἀπὸ τὸ Βαφέ, καί, πίσω ἀπὸ τοὺς τράφους ὠχυρωμένοι, νὰ ἀποδεκατίσουν τοὺς Τούρκους, καθὼς θὰ ζητοῦσαν νὰ περάσουν τὴν ἀνοικτὴ ὁμαλὴ ἔκταση, ποὺ θὰ ξαπλωνότονε μπροστὰ ἀπὸ τοὺς ὠχυρωμένους Χριστιανούς. Συγχρόνως ἕνα ἄλλο τμήμα, θὰ ἔπιανε τὴν Κεφάλια, ἕνα ὄχυρὸ ψηλὸ λόφο μεταξὺ Βαφέ καὶ Μπρόσνερου καὶ στὴ μέση τοῦ δρόμου Βρυσῶν - Μπρόσνερου, ποὺ καὶ θὰ ἐξασφάλιζε τὸ δεξιὸ τῆς παρατάξης τῶν Χριστιανῶν καὶ σὲ ὦρα ἀνάγκης θὰ ὑποστήριζε τὴν ὑποχώρηση τοῦ κυρίου σώματος, πρὸς τοὺς λόφους πίσω ἀπὸ τὸ Βαφέ.

Ἄν καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης εὗρισκεν ἴσως πὶδ σωστὸ τὸ σχέδιο τῶν Κρητικῶν, ἐν τούτοις δέχθηκε τὸ σχέδιο τῶν ἀξιωματικῶν του, καὶ ἀποφασίσθηκε ποιὲς θέσεις θ' ἄπρεπε νὰ καταλάβῃ κάθε ὁμάδα, μόλις θὰ παρατηροῦσαν τοὺς Τούρκους νὰ κινοῦνται κατὰ τὸ Βαφέ, ἐνῶ μέσα στὸ Βαφέ θὰ ἔμεινε ὁ ἀρχηγὸς μετὰ τὴν Γεν. Συνέλευση καὶ τὴν ἐφεδρεία¹.

Ἡ ἐνδεκάτη τοῦ Ὀκτώβρη πέρασε χωρὶς τίποτε τὸ ἰδιαιτέρο. Τὴν ἐπομένῃ ὅμως, πρῶτ' - πρῶτ', ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἄρχισε νὰ κινῆται. Ἀπὸ τὸ Βάιμο προχώρησεν ἡ προτοπορεία καὶ ἦλθε στὸ Καρύδι, ὅπου λίγο πὶδ ὕστερα ἦλθε καὶ τὸ κύριο σῶμα τῶν Τούρκων, ἐνῶ ἡ ὀπισθοφυλακὴ περιμένεν ἔτοιμη στὸ Βάιμο.

Ἄφοῦ ἔμειναν περὶ τὴ μὴ ὦρα στὸ Καρύδι, ἕνα τμήμα στρατοῦ, περίπου 4 χιλ. μετὰ δυὸ κανόνια, προχώρησε καὶ ἦλθε εἰς Βρυσές. Καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγο τρεῖς κανονιοβολισμοὶ ἔδωκαν τὸ σημεῖο καὶ ὁ στρατὸς, ποὺ εἶχε μείνει στὸ Καρύδι, μετὰ ἄλλα δυὸ ραβδωτὰ πυροβόλα ἄρχισε νὰ προχωρῇ σιγὰ - σιγὰ πρὸς τὸ Βαφέ, ἐνῶ ἡ ὀπισθοφυλακὴ ἀπὸ τὸ Βάιμο προχώρησε στὸ Καρύδι. Ἄφοῦ προχώρησε τὸ κύριο σῶμα στὴ μισὴ ἀπόσταση σχεδὸν ἀπὸ τὸ Καρύδι πρὸς τὸ Βαφέ, νέοι κανονιοβολισμοὶ τοῦ ἔδωκαν τὸ σημεῖο νὰ σταματήσῃ,

¹ Κατὰ τὸν Ψύχα (ἔ. ἄ. σ. 18): «Ὁ ἀρχηγὸς Ἰ. Ζυμβρ ἐγνωμάτευσε, ὅπως, ἐν περιπτώσει προσβολῆς καταληφθῶσιν οἱ ὑπερκείμενοι τοῦ Βαφέ λόφοι, οἰκιστῆς, εἰσι προσφορώτεροι τῶν πρόσθεν αὐτοῦ γηλόφων, οἱ δὲ ἀξιωματικοὶ καὶ καπεταναῖοι Κρητῆς ἐπέμενον νὰ καταληφθῶσι τὰ πρὸ τοῦ Βαφέ ὑψώματα καὶ οἱ φράκται τῶν ἀγρῶν, ἀφ' ὅπου ὁ ἐχθρὸς δὲν ἐκαλύπτετο ἀπὸ τὰς ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους». Ὁ Κριάρης ὅμως γράφει διαφορετικὰ (ἔ. ἄ. σ. 227): «Καὶ ἄλλοι μὲν τότε ἐπρότειναν καὶ ἰδίᾳ οἱ ἐγχώριοι ἀρχηγοί, πρωτοστατοῦντος τοῦ Κριάρη, νὰ καταληφθῶσιν αἱ παρὰ τὸν Βαφὲν ὑψηλαὶ τοποθεσίαι· ἄλλοι ὅμως καὶ ἰδίᾳ οἱ νεαροὶ ἀξιωματικοί, πρὸς πόλεμον ἀγνωστον οὗτοις ὀργῶντες καὶ ἀγνοοῦντες τὴν τακτικὴν τῶν ὀρεινῶν, μετὰ τούτων δὲ καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, ὅστις δὲν ἐπεθύμει ν' ἀνακόψῃ τὸ θάρρος τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀξιωματικῶν καὶ ἀνδρῶν, καίτοι ἐναντίας καὶ οὗτος ἐξ ἀρχῆς γνώμης, ἐπέτρεψε νὰ καταληφθῶσι τὰ πρὸ τοῦ Βαφέ μικρὰ ὑψώματα», ποὺ εἶναι καὶ τὸ συμφωνότερο μετὰ τὴν λογικὴν τῶν πραγμάτων.

ὥστε νὰ τακτοποιηθοῦν οἱ διάφορες μονάδες γιὰ τὴν ἐπίθεση κατὰ τῶν Χριστιανῶν ¹.

Τις κινήσεις αὐτὲς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ἀντελήφθησαν ἀπὸ τὸ Βαφὲ καὶ ἀμέσως «αἱ πρόσθεν (τοῦ Βαφὲ) τοποθεσίαι κατελήφθησαν ὑπὸ τμημάτων ἐθελοντῶν, διοικουμένων ὑπὸ τῶν ὑπολοχαγῶν Ἄλεξ. Πραΐδου, Θρασυβούλου Μάνου καὶ Δημ. Σέκερη, βοηθουμένων ὑπὸ τῶν ἀνθυπασπιστῶν Περ. Οἰκονομίδου, Χαριλάου Ὀφμαν, Γεωρ. Χ'' Δημητρίου, Θεμ. Βούλγαρη, Κλεομβρότου Ἀνδριέτου, Χαριλάου Ἀναγνωστοπούλου, Κωνστ. Λαζαρέτου, Βασιλ. Στουρνάρα, Παναγ. Παντοπούλου, Μιλτιάδου Λιναρδοπούλου, κ. ἄ. ἐκλεκτῶν ἐθελοντῶν, καὶ ὑπὸ ὀμάδων Κρητῶν ὑπὸ τοὺς Κ. Κριάρην, Κ. Τιρτιήρην, Βασ. Καζάκον κ. ἄ.» ² Συγχρόνως κατελήφθη καὶ ἡ Κεφάλαι ἀπὸ Κρητικούς ³.

Οἱ Τοῦρκοι ἐν τῷ μεταξὺ ἐτακτοποιοῦντο. Στὸ κέντρο δυὸ συντάγματα, —τὸ ἕνα ζουάβων—, μοιρασμένα σὲ οὐλαμούς· στὸ δεξιὸ μπῆκαν περὶ τοὺς δυὸ χιλιάδες τουρκικὸς στρατός, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ ἐτοποθετεῖτο ἡ φάλαγγα τῶν Βρυσῶν, περὶ τὶς 4 χιλ. Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ. Καὶ μπροστά ἀπὸ ὄλους ὡς ἐμπροσθοφυλακὴ ἐτοποθετήθησαν δυὸ χιλιάδες τουρκοκρητικοὶ καὶ Ἀλβανοί.

«Ἐπὶ τέλους, διὰ τρίτου σημείου, ἐξεστράτευσεν ἅπασα ἡ δύναμις πανταχόθεν καὶ προσέβαλε τὴν κατεχομένην παρ' ἡμῶν γραμμὴν, ὃ μὲν τῶν Βρυσῶν στρατός τὴν δεξιὰν ἡμῶν πτέρυγα κατὰ τὴν θέσιν Κεφάλαι κειμένην, τὸ δὲ κύριον σῶμα μετὰ τῆς ὀπισθοφυλακῆς προσέβαλε τὸ χωριὸν Βαφέ» ⁴. Ἔτσι λοιπὸν προχωροῦσαν οἱ Τοῦρκοι κατὰ φάλαγγας ἐναντίον τῶν θέσεων τῶν Χριστιανῶν. «Τὸ πῦρ τῶν ἐπαναστατῶν ἐσταμάτησε τοὺς ἐφορμήσαντας ἀκροβολιστὰς τοῦ ἐχθροῦ καί, ἐνῶ οἱ ἀκροβολισταὶ ἀντιπυροβολοῦντες ἐτοποθετοῦντο ὀπισθεν τῶν ἐλαιῶν καὶ περιφραγμάτων τῶν ἀγρῶν, ὃ ἀρχηγὸς Ἰ. Ζυμβρακιάκης ἐπεμψεν ἐκ τοῦ Βαφὲ τὸ ἥμισυ τῆς ἐφέδρου δυνάμεως, ἣν ἐτήρει δι' ἔρεισμα τῶν πρόσθεν τοποθετηθέντων, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν θέσεων. Μετὰ ἐν περίπου τέταρτον οἱ ἀκροβολισταὶ ἐφόρμησαν καὶ αὐτῆς, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν δι' εὐστόχου πυρὸς τῶν ἐπαναστατῶν, οὗς ἐνεθάρρουνον φιλότιμοι ἀξιωματικοί. Ἀποτυχούσης καὶ

¹ «Αἰῶν» ἔ. ἄ.

² Ψόχα ἔ. ἄ σ. 17.

³ Κατὰ τὸν Κριάρη ἔ. ἄ. «Ὁ Κριάρης καὶ ὁ Τιρτιήρης μετὰ τῶν ἀνδρῶν των, ἔμα τῇ ἐνάμξει τῆς μάχης, ἐνοήσαντες τὸ ἐπισηπλὲς τῶν καταληφθειῶν θέσεων ὑπὸ τῶν λοιπῶν, σπεύσαντες κατέλαβον τὴν θέσιν Κεφάλαι, παρ' αὐτοὺς δ' ἐτάχθησαν οἱ ὑπὸ τὸν Τσόντον Λάμπην, Ἰ. Καρκαβάτσον καὶ Ν. Χριστοδουλάκην. .. Οἱ λοιποὶ ἐθελονταὶ καὶ Κρητὲς ὑπὸ τοὺς Καβρόν, Γιαννουδαβαρδῆν, Μαρκουλάκην κλπ. ἐτάχθησαν εἰς τὰς προειρημένας χαμηλὰς θέσεις».

⁴ Ζυμβρακιάκη Ἰ. Ἀπάντησις κλπ. σ. 10.

τρύτης ἐφόδου τῶν ἀκροβολιστῶν, ἐδόθη τὸ σημεῖον τῆς γενικῆς ἐπιθέσεως, ὅτε ἅπαν τὸ στρατεύμα ἐφόρμησεν ἐν ἀλαλαγμοῖς καὶ σαλπίσμασι. Καί, ἐν ᾧ τὸ κέντρον αὐτοῦ τριχοτομηθὲν προσέβαλλε τὰς ἐνισχυθείσας μὲν ἄλλ' ἀσθενῶς κατεχομένης θέσεις τῶν ἐπαναστατῶν, οὗτοι ἐπυροβόλουν κατὰ τοῦ ἐφορμοῦντος πεπυκνωμένου ὄγκου, ἄχρις οὗ οἱ ἀκροβολισταὶ τοῦ ἐχθροῦ ἤλθον εἰς χεῖρας σχεδὸν μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν, ἡ δὲ Αἰγυπτιακὴ φάλαγξ εἶχε φθάσει ἄνωθεν τῆς δεξιᾶς τῶν ἐπαναστατῶν πτέρυγος δηλαδὴ τοῦ δεξιοῦ ταμπουρίου καὶ κατελάμβανεν ἀμαχητὶ τὸ Πρόσπερον»¹.

Ὅπως ἦταν φυσικόν, αὐτοὶ ποὺ εἶχαν πιάσει τὴν Κεφάλαια, ὅχι περισσότεροι ἀπὸ 200, δὲ μπόρῃσαν νὰ κρατηθοῦν ἐκεῖ καὶ τὸ δεξιὸν τῶν ἐθελοντῶν ἔμενεν ἔτσι ἀκάλυπτον καὶ ἡ ὀπισθοχώρησή τους δὲ μποροῦσε νὰ γίνῃ κανονικὴ.

«Οἱ ἐπαναστάται, μὴ δυνηθέντες ν' ἀνθέξωσιν εἰς τὸν ἐχθρικὸν χείμαρρον, ὑπεχώρησαν πρὸς τὴν Ρένταν . . . ἐνιοὶ δὲ μὴ γνωρίζοντες, ὅτι ὁ ἐχθρὸς κατέλαβεν ἀμαχητὶ τὸ Πρόσπερον, ἐτράπησαν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ ὑπὸ τὸν Κριάρην Κρηῖτες ὑπεχώρησαν τμηματικῶς καὶ πυροβολοῦντες, ἀκολούθως ὁμοῦ, κατανοήσαντες τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου, ὃν διέτρεχον, ἐπέσπευσαν τὴν πρὸς τὴν Ρένταν συγκέντρωσίν των»². Οἱ Κρητικοὶ συνηθισμένοι στὰ μέρη μπόρῃσαν νὰ σωθοῦν, βάζοντάς το στὸ πόδι. Γιὰ τοὺς ἐθελοντῆς ὁμοῦ δὲν ἦταν καὶ τόσο εὐκολὸ νὰ ξεφύγουν τοὺς ντόπιους Τούρκους, ποὺ ἔτρεχαν σὰν καὶ τοὺς Κρητικοὺς Χριστιανούς, πάνω στὰ κατσάβραχα.

Κατὰ τὸν Ἀριστ. Μπογιατζόγλου³: «Εἰς Βαφὲν ἐνικήθημεν ἔνεκα τοῦ ὀλίγου ἡμῶν ἀριθμοῦ (μόλις 500 καὶ Τούρκοι ἦσαν περὶ τὰς 10 χιλ.) καὶ ὅχι ἔνεκα τῆς δειλίας ἢ ἐπιβουλῆς τῶν Κρητῶν. Οἱ δὲ αἰχμαλωτισθέντες Πραΐδης, Μάνος, Βαρδιδης καὶ φονευθέντες Ἔσλεν κλπ. ἐδύναντο νὰ σωθῶσιν, ἂν ἐδύναντο νὰ τρέχωσι δρομαίως· ἐπειδὴ ἐγὼ καὶ πολλοὶ ἄλλοι δὲν χρεωστοῦμεν τὴν ζωὴν παρὰ εἰς τοὺς πόδας καὶ τὴν τύχην· καὶ μάλιστα ἐγὼ ὡς πληγωθεὶς ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμήν τῆς μάχης».

Ἡ μάχη, κατὰ τὸν Π. Περίδη⁴, βίασταξε δυὸ ὄρες καὶ ἀκολούθησε «ἄτακτος ὑποχώρησις καὶ φυγὴ τῶν ἡμετέρων. Παρ' ὀλίγον νὰ συλληφθῇ ὁ Π. Περίδης, διότι ἔμεινε τελευταῖος εἰς τὸ χωρίον Βαφὲ καὶ ἔσσωσε καὶ ἓνα ἀξιωματικὸν τοῦ Ζυμβρακιάκη καὶ ἐπῆρε τὴν ἡμίονον», ποὺ ἦταν φορτωμένη μὲ πολεμοφόδια, ἀλλὰ τὴν εἶχαν ἀφήσει φεύγοντας οἱ ἄνθρωποι τοῦ Ζυμβρακιάκη. Ἡ φθορὰ τῶν ἐθελοντῶν κατὰ τὸν Περίδη, ὀφεί-

¹ Ψόχα ἐν. ἀ. σ. 19.

² Ἐν. ἀν. σ. 20 ἔ.

³ Ἰδ. ἐπιστολὴ Ἀρ. Μπογιατζόγλου πρὸς τὸ Β. Ψιλάκη τῆς 8-11-66 (ΓΑΚ, 12α 226).

⁴ Ἐν. ἀ. σ. 108.

λεται «εἰς τὴν περίεργον φιλοτιμίαν τῶν δπλαρχηγῶν νὰ μὴν ἀκούσωσι τὴν ἀρχικὴν σκέψιν τῆς ὑποχωρήσεως».

«Οἱ διασκορπισθέντες», κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Π. Περίδη, «ἤρχισαν νὰ συναθροίζονται εἰς τὸν μελισσόκηπον τοῦ Κωσταροῦ, μὴν ὥραν μακρὰν τοῦ Βαφέ. Ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Ζυμβρακάκης μὲ ἄλλους ἀνεχώρησαν εἰς Ἀσκύφου κατηφεῖς καὶ λυπημένοι καὶ συσκεπτόμενοι περὶ τοῦ πρακτέου».

«Ἐπесαν τὴν ἡμέραν ἐκείνην δώδεκα Χριστιανοί, ἐν οἷς ὁ ὑπόλοχαγὸς Ἄ. Πραΐδης καὶ οἱ γενναῖοι δικηγόροι Ἐσλιν, Βαρνάβας καὶ Βαφειάδης, ἐτραυματίσθησαν δέκα ἕξ καὶ ἠχμαλωτίσθησαν τρεῖς, ὁ ὑπολῆγος τοῦ πυροβολικοῦ, Θ. Μάνος, ὁ Βαρδίδης καὶ ὁ Ν. Βούλγαρης . . ἄλλὰ ἐφονεύθησαν πλέον τῶν 300 Ὀθωμανῶν παρεκτὸς πολλῶν πληρωθέντων» κατὰ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη¹.

Γιὰ τὶς ἀπώλειαι τῶν Τούρκων δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε τίποτε τὸ βέβαιο· πάντως θὰ εἶχαν ἀρκετεῖς, γιὰτὶ ἦσαν ἐπιτιθέμενοι.

Ὅσο γιὰ τὶς ἀπώλειαι τῶν Χριστιανῶν δὲν ἦταν καὶ τόσο μεγάλες σχετικῶς², ἀλλὰ ἡ διεξαγωγή τῆς μάχης, ποὺ δὲ μπόρεσε νὰ βασιταξῆ οὔτε δυὸ ὥρες, καὶ τὸ τέλος ποὺ πῆρεν, ὅπου δὲν μπόρεσαν οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ Κρητικοὶ νὰ ἀποσυρθοῦν μὲ τάξιν ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ τὸ νὰ πιαστοῦν καὶ αἰχμάλωτοι, πράγμα ἀσυνήθιστο γιὰ τοὺς Κρητικούς, αὐτὸ ἐπηρέασεν ἐξαιρετικὰ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη καὶ τοὺς Κρητικούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐθελοντεῖς, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἔπαιρναν μέρος σὲ μάχην καὶ ποὺ ὡς τότε εἶχαν διαφορετικὴν ἰδέαν γιὰ τοὺς πολέμους τῆς Κρήτης.

ΚΕΦ. Γ'. ΥΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΒΑΦΕ

Ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἐφρόντισε νὰ διαφημίση ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκμεταλλευθῆ, ὅσο μπορούσε περισσότερο, τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ στὸ Βαφέ.

«Τὴν πρωτὴν τῆς παρ. Πέμπτης, 13 ἰστ. μηνός», γράφει ὁ Σακ. στὸ Δεληγεώργην, «ἀδιάκοποι πυροβολισμοί, ζῶηραι κραυγαὶ τῶν Ὀθωμανῶν, μουσικὰ ὄργανα καὶ δοξολογίαι μᾶς ἀνήγγειλαν, ὅτι ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἐκέρδισε περιφανῆ νίκην, ὁ δὲ Ἀλήμπεης . . ἐγνωστοποίησε δι' ἐπιστολῆς τὴν νίκην ταύτην εἰς τοὺς κ. κ. Προξένους τῆς Ἀγγλίας καὶ

¹ Ἀπάντησις κλπ. σ. 11.

² Πρὸβλ. Βικαλοπούλου Ἡμερολόγιον ἐθελοντοῦ σ. 19 ἔ, ὅπου διηγείται ὁ Νερουτσόπουλος, πῶς ἔχασε τὸν Πραΐδην καὶ πῶς κατώρθωσαν νὰ σωθοῦν 60 ἐθελοντεῖς. Καὶ Ἀναστασία Μ. Ἱστορία τῆς Κισάμου κλπ. σ. 98. καὶ Χειρ. Ἱστορία τοῦ 1866 σ. 41. (ΙΑΚ.).

Γαλλίας, ὃν ὁ δεύτερος ἔσπευσε νὰ συγχαρῆ αὐτὸν καὶ προσωπικῶς»¹.

²Ανεκοινώθη σ' ὅλο τὸν κόσμον τὸ γεγονός καὶ ἐτονίζετο, ὅτι ἡ Κρήτη ἔπρεπε νὰ θεωρῆται πιά ὡς ἡσυχασμένη³.

Καὶ τοὺς αἰχμαλώτους, ποὺ τοὺς περιποιήθηκαν ὅσο μποροῦσαν, τοὺς ἔστειλαν στὶς 15-10-66 στὴν Πόλη⁴. Καὶ «διὰ τοῦ ἰδίου ἀτμοπλοίου ἀνεχώρησε καὶ εἰς τῶν υἱῶν τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ἵνα προσωπικῶς βέβαια ἀναγγεῖλη εἰς τὴν Ὑ. Πύλην τὴν προσεχῆ ὑποταγὴν τῶν Κρητῶν» συνεχίζει ὁ Σακόπουλος⁵.

⁶Ἀπὸ τὸ Βάμο μετέφερε τότε τὸ ἀρχηγεῖο του ὁ Μουσταφᾶς στὸ Νίπος καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐκάλεσε τὸ φιλήσυχο κόσμον νὰ γυρίσουν στὰ σπίτια τους⁷.

⁸Ἡ ἐπανάσταση φαινότανε, καὶ ὄχι μόνο ἐξ αἰτίας τῆς ἀποτυχίας τοῦ Βαφέ, ὅτι δὲ μποροῦσε νὰ διατηρηθῆ πιά πολὺ. Γιατὶ κατὰ τὸ Σακόπουλο⁹: «Ἡ μάχη αὕτη . . . δὲν θὰ εἶχε σημασίαν . . ., ἂν δυστυχῶς πρὸ πολλοῦ δὲν ἀπεκαλύπτοντο σημεῖα ἀποθαρρύνσεως». Ἐπειδὴ γενικὰ ἡ κατάσταση τῶν Χριστιανῶν δὲν ἦταν καθόλου εὐχάριστη. Κατὰ τὸν ἴδιο τὸ Σακόπουλο¹⁰:

«Αἱ κακουχίαι καὶ αἱ στερήσεις, εἰς ἃς εἶναι ἐκτεθειμένοι αἱ οἰκογένειαι τῶν Χριστιανῶν, οἷνες ἄστεγοι καὶ γυμνητεύοντες περιπλανῶνται εἰς τὰ σπήλαια καὶ τὰ ὄρη, ἢ ἔλλειψις τροφῶν, ἢ ἐπὶ πολλὸν χρόνον παρατάσις τῆς ἀνωμάλου καταστάσεως τῆς νήσου, χωρὶς κανὲν φῶς νὰ διακρίνωσιν εἰς τὸν ὄρζοντα, ἢ πρὸς αὐτοὺς δυσμένεια τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων ἀνεπλίστως παρατεινομένη, ὁ ὄγκος τῶν ἐχθρικῶν δυνάμεων, ἢ ἀνηλεῆς λεηλασία τοῦ τόπου, ἢ καταστροφή τῶν χωρίων, ταῦτα πάντα ἀπεθάρρουναν τοὺς Χριστιανούς, ὥστε ἤδη ἕκαστος ἐξ αὐτῶν καταγίνεται, πῶς νὰ σώσῃ τὴν οἰκογένειάν του, πῶς νὰ εὔρη ἄρτον δι' ἑαυτὸν καὶ τὰ

¹ Ἀρ. 533/264 τῆς 16-10-66 (ΑΥΕ) πρβλ. καὶ «Αἰῶνα» 20-10-66 καὶ Κριάρη β. ἀ. σ. 245.

² Ὁ Σακόπουλος στὶς 23-16-66 (ἀρ. 541 ΑΥΕ) γράφει στὸ Δεληγεώργη: «Μετά τὴν ἐν Βαφέ μάχην ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς, ὅστις ἔκτοτε ἔχει τὸ ἀρχηγεῖόν του εἰς τὸ χωρίον Νίπος, διεκήρυξεν, ὅτι ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἡ ἐπανάστασις καταπνίγεται, ἀνεκοίνωσε τοῦτο εἰς τοὺς κ. κ. Προξένους τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, πρὸς τὸν σκοπὸν βεβαίως νὰ γράψωσιν οὗτοι εἰς τὰς κυβερνήσεις των, ὅτι ἡ ἡσυχία ἀποκατέστη εἰς τὸν τόπον».

³ Ὁ Σακ. γράφει στὸ Δεληγεώργη στὶς 16-10-66 (ἀρ. 533 ΑΥΕ): «Χθὲς ἐπεμψαν εἰς Κων]λίαν καὶ τοὺς τρεῖς ἐν τῇ ἐν Βαφέ μάχῃ συλληφθέντας νέους ἐθελοντάς». Ἰδ. καὶ «Αἰῶνα» (ἀρ. 2175 τῆς 24-10-66).

⁴ Ἐν. ἀν.

⁵ Ἰδ. ἀν. σημ. 2.

⁶ ΓΑΚ. 12α 178.

⁷ Ἀρ. 533 (ΑΥΕ).

λιμώττοντα τέκνα του και ὀλίγοι ἤδη προθυμοποιοῦνται νὰ πολεμήσωσι ἔχθρὸν τόσον ἰσχυρὸν και τόσον σκληρὸν. Ἐντεῦθεν λοιπὸν παντελῆς ἔλ-
λειψις πειθαρχίας θάρρους και ἐνεργείας ἐπικρατεῖ».

Γιαυτὸ ὁ Σακόπουλος συμπεραίνει στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Μ.
Μπογιατζόγλου τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας: «Και πολὺ φοβοῦμαι, μὴ εὐρι-
σκώμεθα εἰς τὰς παραμονὰς τῆς λήξεως τοῦ λυπηροῦ τούτου δράματος»¹.

Ἄλλὰ και τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία του στὸ
Βαφέ, ἐκλονίσθη πολὺ ἡ πεποίθησις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπαναστάσεως,
—γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ὅτι ἀπελπίστηκε—, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐξῆς ἐκκλη-
σὴ του πρὸς τοὺς Προξένους τῶν τριῶν μεγάλων Δυνάμεων, πού ἀντίγρα-
φό της ἔστειλε ὁ Σακόπουλος στὶς 10-10-66 στὸ Δεληγεώργη: «Κύριε
Πρόξενε. | Ἡ νῆσος Κρήτη, πεποιθυῖα εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἐθνικότητων,
ἥτις πρὸ ἐτῶν διεκηρύχθη και διὰ τῶν πυροβόλων αὐτῶν ἐπεσφραγίσθη,
πρὸ ἐπτά ἡδὴ μηνῶν ἐπανεστάτησεν, ὅπως ἀπαλλαγῇ τοῦ τυραννικοῦ ζυ-
γοῦ τῆς Τουρκίας. | Οἱ Κρήτες, πένητες, δὲν δύνανται νὰ πληρώσωσι
τοὺς λίαν ὑπερόγκους δι' αὐτοὺς φόρους. Χριστιανοὶ δὲν δύνανται νὰ ὑπο-
μένωσι τὰς κακώσεις τῶν Ὀθωμανῶν. Ἕλληνες δὲν δύνανται νὰ στενά-
ζωσιν ὑπὸ τὴν καταπίεσιν τῶν Τούρκων. | Τούτου ἕνεκα, ἀφοῦ ματαίως
ἀπεπειράθησαν διὰ διαπραγματεύσεων νὰ ἐλευθερωθῶσιν, ἠναγκάσθησαν
νὰ λάβωσι τὰ ὄπλα. | Ὅπόσον μεγάλη ὄφειλε νὰ εἶναι ἡ ἀπελπίσις των
ὅπως καταφύγωσιν εἰς τὸ ἔσχατον τοῦτο μέσον, καιτοι καλῶς εἰδότες, ὅτι
μία νῆσος δὲν δύνεται ν' ἀντιπαλαίσι κατ' αὐτοκρατορίας
λίαν πλουσίας, τοῦλάχιστον, ὡς πρὸς τὰ ἀναγκαῖα τοῦ πολ-
λέμου. | Ἐν τούτοις μάχονται πρὸ δύο και ἐπέκεινα μηνῶν. | Ἡ
Τουρκία θὰ ἡδύνατο νὰ καταβάλλῃ μόνον τοὺς ἄνδρας,
ἀλλ' οὐχὶ τὸ θάρρος αὐτῶν, ἐὰν πρόωρος χειμῶν, συ-
νωδευμένος ὑπὸ χιόνος, δὲν ἐπέπιπτεν αἰφνιδίως ἐπὶ
τῆς τοσοῦτον δεδοκιμασμένης νήσου. Οἱ ἄνδρες ἔσπευ-
σαν πρὸς βοήθειαν τῶν συζύγων και τῶν τέκνων των, ἐκπνεόντων ὑπὸ
τοῦ ψύχους και τῆς πείνης εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὄρεων, ὅπου εἶχον κατα-
φύγει, και ἐγκατέλιπον οὕτω τὰ χωρία και τοὺς ἀγροὺς αὐτῶν εἰς τὴν
μανίαν τῶν Τούρκων, οἵτινες ἐλεηλάτουν και ἐπυρπόλουν πάντα, ἀφοῦ
κατεκερμάτιζον τὰς γυναῖκας, τὰ τέκνα και τοὺς γέροντας, οἵτινες εὐρί-
σκοντο ἐκεῖ.

Ἦδη ὄλα τὰ χωρία και οἱ ἀγροὶ εἰσὶ κατεστραμμένα, αἱ ζωοτρο-
φίαι ἐξέλιπον ἐντελῶς και γυναῖκες και τέκνα καθ' ἑκατοστίας ἀποθνή-
σκουσι.

¹ ΓΑΚ. 12α 178, πρβλ. και τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Νερούτσου πρὸς τὸ Γ. Πα-
ράσχο, τῆς 3-11-66 (Βακαλοπούλου ε. ἀ. σ. 11 ε.).

σκουσιν ὑπὸ ψύχους καὶ πείνης. | Ἡ κατάστασις εἶναι ἀφόρητος. | Ἡ ἐπανάστασις μετ' ὀλίγον σβέννυται, ἀλλὰ μετ' αὐτῆς καὶ ἡ Κρήτη.

Σᾶς παρακαλῶ λοιπόν, κύριε Πρόξενε, ὅπως εὐαρεστηθέντες, παρακαλέσητε τὴν βεβαίαν καὶ θετικὴν γνώμην τῆς Δυνάμεως, ἣν μετὰ τοσαύτης δόξης καὶ τιμῆς ἀντιπροσωπεύετε ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς Κρήτης, ἐὰν δηλαδὴ προτίθεται νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Χριστιανικὴν ταύτην νῆσον εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Τούρκων, ἢ ἐὰν θελήσῃ νὰ ἐπέμβῃ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἣν πάσαις δυνάμεσι ποθεῖ.

Ἐν περιπτώσει δέ, καθ' ἣν ἡ νῆσος ἡμῶν δὲν ἔχει νὰ ἐλπίζῃ τίποτε, ἄς θελήσωσι τοῦλάχιστον αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις νὰ χωρηγήσωσι καὶ ἀσφαλίσωσιν εἰς ὅλους τοὺς δυστυχεῖς κατοίκους τῆς νήσου ταύτης ἀνεξαιρέτως τὰ μέσων ἀ ἐγκαταλείψωσι τὴν πατριον γῆν, τὴν οἰκογενειακὴν ἐστίαν καὶ ζητήσωσιν ἀλλοῦ τὴν ἐλευθερίαν, ἣν ἀπαρνοῦνται εἰς αὐτοὺς. | Θελήσετε, κύριε Πρόξενε, νὰ κάμειτε τὰ ἀναγκαῖα διαβήματα δι' ὅτι ἀφορᾷ τὴν αἴτησιν ἡμῶν καὶ δεχθῆτε τὴν ἔκφρασιν τῆς βαθείας εὐγνωμοσύνης καὶ τῆς ἀρεθίου ὑπολήψεως, μεθ' ἧς ἔχω τὴν τιμὴν νὰ εἶμαι μετὰ τοῦ ἀνήκοντος σεβασμοῦ. | Ὁ λίαν ἀφωσιωμένος. | Ἰ. Ζυμβρακάκης. | Ἐν Ἀσκύφου (τῶν Σφαιρίων) τὴν 13 Ὀκτωβρίου 1866.

Ὡστε ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ μάχη τῆς προηγούμενης ἡμέρας, ὡς μόνη σωτηρία θεωρεῖ τὴν ἐπέμβαση τῶν τριῶν μεγάλων Δυνάμεων καὶ τὴν ζητᾷ μὲ ἰδιαιτέρη ἀτομικὴ του αἴτησιν¹.

Ἀλλὰ καὶ μερικοὶ Κρητικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, πού μαζεύτηκαν στ' Ἀσκύφου ὕστερα ἀπὸ τὸ Βαφέ, ὡς μόνη σωτηρία ἐθεώρησαν τὴν ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων καὶ μάλιστα τῆς Ἀγγλίας. Ὁ Κωσταρός, δυσαρεστημένος καὶ γιατί ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης τὸν ὑποσκέλιζε στὴν ἀρχηγία, ἀλλὰ καὶ βλέ-

¹ Ὁ Σακ. διαβιβάζοντάς τιν στὸ Δεληγεώργη μὲ τὴν ὑπ' ἀρ. 533 ἐκθεσὴ του (ΑΥΒ) γράφει: «Ἐν τῇ εἰρημένῃ ἐπιστολῇ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη εἰκονίζεται βεβαίως ἡ ἀπελπιστικὴ κατὰστασις τοῦ τόπου καὶ ἡ ζητουμένη ἐπέμβασις τῶν Χριστιανικῶν Δυνάμεων εἶναι ἔργον, τὸ ὁποῖον ἡ φιλανθρωπία ὑπαγορεύει. Τῷ ὄντι ὁ τόπος ἐρημώθη, χωρὶα κατεκάησαν, ἐκκλησῖαι ἐσυλήθησαν, πάμπολλα ἀθῶα θύματα ἔπεσαν ὑπὸ τῆν ἐκδικητικὴν μάχαιραν καὶ τὰ γυναικόπαιδα λιμώττοντα περιπλανῶνται εἰς τὰ ὄρη καὶ ἀποθνήσκουσι μὴ ἀντέχοντα εἰς τὰς κακουχίας. Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ φιλανθρωπία ὑπαγορεύει εἰς τὰς Χριστιανικὰς Δυνάμεις νὰ θέσωσιν ἕν τέρας εἰς τὴν ὀδυνηρὰν ταύτην κατάστασιν καὶ ἄς ἀποφασίσωσι περὶ τῆς τύχης τοῦ τόπου, ἄνευ περαιτέρω ἀνωφελοῦς χύσεως αἱμάτων. Περιττὸν νὰ προσθέσω, ὅτι πρὸς ἐνέργειαν τῆς φιλανθρωπίας ταύτης πράξεως οἱ δυστυχεῖς Κρητεῖς ἐλπίζουσιν εἰς τὴν Βασιλικὴν Κυβερνήσιν, καθότι πᾶσα ἄλλη θύρα πρὸς ἐμφανισίαν τῶν ἐνώπιον τῶν Χριστιανικῶν Δυνάμεων δυστυχῶς τοὺς ἐκλείσθη».

ποντας πολὺ σωστά, πὼς μόνο ἡ Ἀγγλία θὰ μποροῦσε νὰ δώσῃ μιὰν ὑποφερτὴ λύση στὰ ζητήματα τῆς Κρήτης καὶ νὰ ἡσυχάσῃ ὁ κόσμος, ἐνεργοῦσε, γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἀγγλίας. Ὁ Παπαδάκης μᾶς διηγεῖται σχετικὰ: ¹. «Ὀλίγον μετὰ τὴν μάχην τοῦ Βαφὲ ὁ Κανκαλάκης (γαμπρὸς τοῦ Κωσταροῦ) ἐν Ἀσκύφῳ μὲ ἐβίαζε νὰ συντάξω ἀναφορὰν πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, δι' ἧς νὰ ζητήσωμεν τὴν προστασίαν αὐτῆς ἐπὶ τῆς Κρήτης, ἀρνούμενου δ' ἐμοῦ καὶ κρυπτομένου τοῦ γραμματέως των., ὁ Παρθένιος συντάξεν αὐτὴν καὶ ἐμελλεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Κανκαλάκη, ὑπὸ τὴν προσεδρίαν καὶ προτροπὴν τοῦ Κωσταροῦ, νὰ ὑπογραφή. | Τότε ἐγὼ συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ Ἀρ. Μπογιατζόγλου, πληγωμένου, καὶ Πετρίτση, ἐπηρεαζόντων πολὺ τοὺς Λακκιώτας, ἐματαιώσαμεν τὴν ἀναφορὰν αὐτὴν, πείσαντές τινες νὰ μὴν τὴν ὑπογράψωσιν καὶ τὸν πληρεξούσιον Νικολοῦδην νὰ λάβῃ τὴν σφραγίδα τῆς Συνελεύσεως καὶ ν' ἀναχωρήσῃ».

Ἔστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπελπισία, πού ἐκυρίευσεν αὐτοὺς τοὺς ἀρχηγούς, φυσικὸ ἦταν, ὅτι καὶ ὁ κόσμος ἄρχισε νὰ δυσανασχετῆ καὶ νὰ διαμαρτύρεται ἐναντίον ἐκείνων, πού τὸν εἶχαν σπρώξει σ' ἐπανάσταση. «Μετὰ τὴν ἐν Βαφὲ μάχην ὁ λαὸς εἶχεν ἀπελπισθῆ καὶ τοσοῦτον ἐξαγριωθῆ κατὰ (τῆς Συνελεύσεως), ὥστε ἠπέλιπε σπουδαίως· καὶ μάλιστα τὸν Παρθένιον Κελαῖδην εἶχον τουφεκίσει καὶ πρὸς τὸν Μπουμπουλάκη στρέψει τὰ ὄπλα, καὶ . . ., ἐξαιρέσει ἕξ ἢ ἑπτὰ ἀτόμων, οἱ λοιποὶ διὰ τὸν φόβον εἶχον διασκορπισθῆ τῆδε κακεῖσε» γράφει ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στίς 3-3-67 ².

Λόγω τῆς καταστάσεως αὐτῆς, πραγματικῆς καὶ ψυχολογικῆς τοῦ κόσμου, σιγὰ - σιγὰ οἱ κάτοικοι ἄρχισαν νὰ δηλώνουν ὑποταγὴ καὶ νὰ γυρίζουν στὰ σπίτια τους· καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν τὸ βρῖσκει καὶ τόσο ἄσχημο ὁ Σακόπουλος. «Προσῆλθον καὶ ἕτεροι τῶν πεδινῶν μερῶν, λίαν εὐάριθμοι, περὶ τὰς 10-15 οἰκογένειαι», γράφει στὸ Δεληγεώργη στίς 23-10-66 ³, «ἀλλ' ἢ προσέλευσις αὐτῶν οὐδεμίαν ἔχει ἐπιρροὴν εἰς τὸ γενικὸν πνεῦμα τῆς ἐπαναστάσεως, καὶ εὐχῆς ἔργον ἢ θελεν εἰσθαί ἴσως, οἱ ἄνθρωποι οὗτοι, οἵτινες δὲν εἶναι εἰ μὴ προσκόμματα καὶ βάρους εἰς τοὺς πολεμιστάς, ἀνῆμενον εἰς τὰ χωρία των, καθότι, ἐν ᾧ οὐδεμίαν προσέφεραν ἐκδούλευσιν, ἤθελον ἴσως

¹ Ἐν ἀν. σ. 30.

² Ἰδ. Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1792. Καὶ ὁ Ψύχας γράφει (ἔ. ἀ. σ. 72α) γιὰ τὴν Γ. Συνέλευση, ὅτι ἦταν κινητὴ καὶ μετέβαιναν ὅπου παρουσιάζετο ἀνάγκη: «Ἐν Βαφὲ συνεκροτεῖτο ὑπὸ τοῦ Παρθενίου καὶ δύο ἄλλων καὶ συνειργάζετο μετὰ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη ἀπὸ τῆς 5-12 Ὀκτ. Ἐν Ἀσκύφῳ ὑπὸ τοῦ ἰδίου πατρὸς, τοῦ Μπουμπουλάκη, Σηφάκη, Παπαδάκη καὶ τινῶν ἄλλων, 6-8 ἀνθρώπων, ἀπὸ τῆς 13-27 Ὀκτωβρίου».

³ Ἀρ. 541 (ΑΥΕ).

σώσει τὰς ἰδιοκτησίας των. Οἱ τοιοῦτοι προσερχόμενοι παραδίδουσιν, ἂν ἔχωσι τὰ ὄπλα των, λαμβάνουσι τεσκερέν, καθότι ἄνευ τοιούτου ἐγγράφου οὐδεὶς δύναται νὰ ἐξέλθῃ καὶ ἀπομακρυνθῇ τῆς πόλεως καὶ τοιουτοτρόπως μεταβαίνουν εἰς τὰ χωρία των· ἄλλ' οἱ τοιοῦτοι προσερχόμενοι εἰς τὴν Διοίκησιν πρὸς δήλωσιν τῆς ὑποταγῆς των γίνονται καθ' ὁδὸν ἀντικείμενον χλεύης, περιφρονήσεως καὶ ὕβρεων ἐκ μέρους τῶν Τούρκων».

Ἄλλὰ καὶ τῶν ἐθελοντῶν τοῦ Ἰ. Ζυμβρακιάκη εἶχε κλονισθῆ πολὺ τὸ ἠθικόν, ὕστερα ἀπὸ τὸ Βαφέ. «Λυπηρὸν ὅτι καὶ οἱ ἡμέτεροι ἀπεθαρρύνθησαν καὶ ἐξήτουν ν' ἀναχωρήσωμεν διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὅντως ἦ πείνα, ἦ βροχή, αἱ ψεῖραι καὶ αἱ ἐχθρικαὶ τῶν κατοίκων διαθέσεις ἀπεθάρρυνον αὐτοὺς εἰς βαθμὸν ἀπίστευτον» γράφει ὁ Χ. Σολιώτης στὸν Γ. Φιλήμονα στίς 4-11-66¹.

Μένουν ὅμως πάντα τὰ Σφακιὰ καὶ «ἐν ὅσῳ τὰ Σφακιὰ, ἡ προαιώνιος αὐτῆ ὄχυρὰ ἀκρόπολις τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, μένουσιν ἀνέπαφα καὶ δὲν ὑποταχθῶσι, τὸ κίνημα τῆς Κρήτης θέλει ζῆ καὶ ἡ Τουρκία οὐδὲν θέλει κερδίσει» γράφει ὁ «Αἰὼν» στίς 20-10-66 (ἀρ. 2173).

Ἄλλὰ θὰ βιαστάξουν ἀράγε πολὺ καὶ τὰ Σφακιὰ; Ἄν θὰ ἀποφασίσῃ ὁ Μουσταφὰ πασὰς νὰ προχωρήσῃ στὴν ἐπαρχία αὐτῆ, ποιὸς θὰ μπορέσῃ νὰ τὸν ἐμποδίσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ μπῆ μέσα καὶ νὰ τοὺς κάψῃ τὰ χωριά καὶ τὰ σπίτια τους καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσῃ κ' αὐτοὺς καὶ τὰ παιδιά τους καὶ τὰ γυναικόπαιδα, πού εἶχαν καταφύγει ἐκεῖ ἀπὸ τὴν γύρω ἐπαρχίαν, νὰ πιάσουν τὴν βουνοκορφὴν στὴν καρδιά τοῦ χειμῶνα;

Ἡ προσπάθεια γιὰ νὰ μαζευτοῦν πολεμιστὲς ἀπὸ τὴν ἄλλην Κρήτη εἶχεν ἀποτύχει, γιὰ τὸ ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Βαφέ, εἶχαν χάσει ὅλοι τὸ θάρρος τους². Τί θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ κάνουν;

Τὴν κατάστασιν αὐτὴ τῶν ἐπαναστατῶν, τόσο τῶν ἐθελοντῶν ὅσο καὶ τῶν ἄλλων Κρητικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν Σφακιανῶν, τὴν ἤξερεν ὁ Μουσταφὰς καὶ ἀποφάσισε νὰ τὴν ἐκμεταλλευθῇ.

Στίς 18-10-66, προσέφερε πάλι γενικὴ ἀμνηστία. Κάθε Κρητικὸς

¹ Ἰδ. Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1788. Καὶ ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Δεληγέωρον στίς 16-10-66 (ἀρ. 533): «Βεβαιοῦται ὅτι ὁ κ. Ἰ. Ζυμβρακιάκης, καίτοι παρὰ τῆ Γεν. Συνελεύσει ἐνρισκόμενος μὲν ἠδυνήθη νὰ συγκεντρώσῃ περὶ τοὺς 1000-1500 ἀνδρας . . ., ὅτι ὁ ἴδιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν στεροῦνται καὶ αὐτοῦ τοῦ ἄρτου, ἀναγκαζόμενοι πολλάκις νὰ τρέφονται ἀπὸ ξυλοκέρατα κτλ. τινὲς δὲ ἐκ τῶν ἐθελοντῶν εἶναι τόσο ἀπελπισμένοι, ὥστε ἅμα τυχοῦσης εὐκαιρίας θέλουσιν ἐγκαταλείπει τὴν νῆσον». Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἰ. Ζυμβρ. εἶχε σκεφθῆ νὰ γυρίσῃ στὴν Ἑλλάδα, ὅπως μᾶς διηγεῖται ὁ Χ' Μιχάλης (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 25-11-1930), ἀλλὰ πέτυχαν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Δ. Κρήτης νὰ τὸν μεταπείσουν.

² Καθὼς μᾶς διηγεῖται ὁ Περίδης (ἔ. ἀ. σ. 113), ὅταν κάποτε διεδόθη στ' Ἀσχύφου ὅτι ἤρχονταν οἱ Τούρκοι, ἐπεκράτησε τόση σύγχυσις καὶ ταραχὴ, ὥστε ὅλοι

θὰ μπορούσε νὰ γυρίσῃ στὸ σπίτι του, ἂν ἐρχότανε νὰ δηλώσῃ ὑποταγὴ καὶ παρέδιδε καὶ τὸ τουφέκι του. Καὶ τοὺς ξένους ἀνελάμβανε νὰ τοὺς γυρίσῃ στὴν Ἑλλάδα, ἂν ἐμαζεύονταν στὶς Καλύβες ἢ στὸ Καστέλλι τῆς Κισιάμου. Καὶ στὰ Σφακιὰ ἔστειλεν ἀπὸ τὸ Νίπος, ὅπου εἶχε πάντα τὸ στρατηγεῖο του, τὸν Ἀνδρέα Κοπάση, παλιὸ φίλο του Σφακιανό, καὶ τοὺς παράγειλε, πὼς ἂν δὲν ἐρχόντανε ὡς τὶς 23 τοῦ Ὀκτώβρη, πού ἔληγεν ἡ 5θῆμερῃ προθεσμία, πού εἶχε ὀρίσει γιὰ κείνους πού θὰ ἤθελαν νὰ ἐπωφεληθοῦν τῆς ἀμνηστίας, νὰ τοῦ δηλώσουν ὑποταγὴ, θὰ ἔμπαινε στὰ Σφακιὰ καὶ δὲ θ' ἄφηνε πέτρα τῆ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη¹.

ἔφευγαν στὰ βουνὰ καὶ παρὰ ἄλλο νὰ ἔδιναν φωτιὰ καὶ στὰ πολεμοφόδια, ἐκεῖ πού τὰ ἔχαν ἀποθηκεύσει οἱ ἐθελοντές. Πρὸς Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1792 ἔ. Δὲς καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰ Ζυμβρακάκη πρὸς τὸν Π. Κορωνάιο τῆς 20-10-66. Καὶ Ἰ. Μαμαλάκη Ἀνεκδότα Ἱστορικά Ἐγγράφα σ. 6 ἀρ. 8. Ἰδ. καὶ τὴν προηγούμενη σημείωση.

¹ Σχετικὰ μὲ τὴν ὑποταγὴ τῶν Σφακιῶν μᾶς γράφει ὁ Σακόπουλος στὶς ἐκθέσεις του πρὸς τὸ Δεληγεώργη, ἀπὸ τῆς 23-10-66 ὡς τὶς 6-11-66. Ἀπ' αὐτὲς ὁμως λείπει ἀπὸ τὸ ΑΥΕ κατὰ παράδοξο σύμπτωση ἐκείνη, ὅπου θὰ ἐξιστοροῦσεν τὸ τί πραγματικὰ ἐγίνε. Στὶς 23-10-66 (ἀρ. 541) ἀναφέρει μονάχα διάφορες φήμες, πού διέτρεφαν τὴν πόλη, σχετικὰ μὲ τὰ Σφακιὰ «ἐν μέσῳ τῶν ἀντιπατικῶν τούτων καὶ ἀορίστων ἐιδήσεων, ἀδύνατον ἦτο εἰς ἐμέ . . . νὸ εἰσχωρήσω εἰς τὴν ἀλήθειαν. . . Τὸ βέβαιον ὁμως εἶναι ὅτι Σφακιῶται τινες, ὅσον ὁ Ν. Τσιρινδάνης, Βαρδῆς, Πρωτοκαλπᾶς, (ὄχι ὁ τοῦ Σελίνου) Ζερβός, Κουτρομπαδογεωργάκης, Ἀναγ. Γαμαδύκης (ῃ) καὶ Παππαδαναγνώστης, ὡς ἐπληροφορήθην, προσῆλθον εἰς τὸν Μουσταφᾶν πασᾶν καὶ ἔλαβε χώραν διαπραγματεύσεις τις, ἧς τὰς βάσεις ἀγνοοῦμεν. Σκοπὸς αὐτῆς εἰκάζεται ὅτι εἶναι, νὰ κατορθώσῃ ὁ Μουσταφὰ πιασᾶς δι' αὐτῶν, ὥστε ἡ ἐπαρχία Σφακιῶν, νὰ ὑποταχθῇ, καθὼς θεωρεῖται καὶ εὐλόγως, ὅτι, ὑποτασσομένων τῶν Σφακιῶν, δὲν θα δυνηθῶσι πλέον αἱ λοιπαὶ ἐπαρχίαι ἰσχυρῶς καὶ ἐπὶ πολὺ ν' ἀντισταθῶσι. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐδόθη προθεσμία τις, ἧς τις λήγει σήμερον τὴν 23 τοῦ μηνός. Ἡ ἔκβασις τῶν διαπραγματεύσεων τούτων ἀναμφιβόλως θέλει ἔχει ἐπήρειαν εἰς τὸ μέλλον τῆς ἐπαναστάσεως». Ἡ ἀκόλουθη πού ἦταν καὶ ἡ πιὸ σπουδαία λείπει. Στὴν ἄλλη τῆς 1 τοῦ Νοέμβρη ἀρ. 558 γράφει γιὰ τὴ μεταστροφή, πού εἶχε παρουσιασθῆ στὰ Σφακιὰ καὶ στὴν ἐπόμενη τῆς 6-11-66 γράφει: «Βεβαίως πρόσωπον ἀξιόπιστον, ὅτι μετὰ τὴν ἐν Βαφῆ μάχην μόλις συνήχθησαν χίλιοι μαχηταὶ περὶ τὸ Ἀσκούφου, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀσημάντου ταύτης δυνάμεως ἀδύνατος ἀπέβαινε ἡ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἀντίστασις· τοῦτο δὲ λέγουσιν ὑπῆρξεν ἡ κυριώτερα αἰτία, δι' ἣν οἱ Σφακιῶται, διὰ νὰ σώσωσι τὴν ἐπαρχίαν των ἀπὸ τὴν ἀπειλούμενην καταστροφὴν, ἐκλονίσθησαν καὶ ἐδήλωσαν τὴν περὶ ὑποταγῆς προθυμίαν των». Γιὰ τὴ χορήγησι ἀμνηστίας δὲς Wagner ἔ. ἀ. σ. 52 ἔ. Καὶ ὁ Λενδρινὸς γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ στὶς 23-10-66 (ΑΡΠΧ Νο 125), ὅτι στὶς 22-10-66 ἐξέπνευ ἡ 5θῆμερῃ προθεσμία, πού εἶχε δώσει στοὺς Σφακιῶτες, γιὰ νὰ ἐκτελεστοῦν οἱ ὅροι τῆς συμφωνίας των. Τὴ σάση τῶν Σφακιανῶν τὴν ἀποδίδει ἐδῶ ὁ Λενδρινὸς στὴν ἐπιθυμίαν τους, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὰ ἰδιαίτερα προνόμια τῆς ἐπαρχίας των, πού ἡ Πύλη πάντα τὰ σεβάσθηκε. Τὴν τελευταία ὁμως τοῦ Ὀκτώβρη γράφει στὸν Ἰδιοῦ (ΑΡΠΧ. Νο 134) «Des nouvelles très récentes annoncent, qu'une partie des Sfa-kiotés suivant le conseil qui leur avait été donné par des amis sincères et pour épargner la destruction complète d'une foule des familles, qui s'étaient réfugiées dans leurs montagnes ou la neige, le froid et la famine, à défaut de»

Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν τοῦ Ἀποκόρωνα γύρισαν οἱ περισσότεροι στὰ σπίτια τους. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κωσταρὸς συνενοοῦνταν μὲ τὸ Μουσταφά ¹. Ἄρκετοι ἀξιοματικοὶ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακίικη πῆγαν στὴν Κίσαμο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γύρισαν στὴν Ἑλλάδα ².

Καὶ στὰ Σφακιά μαζεύτηκαν στοὺς Κομιτάδες οἱ πρόκριτοι τῶν χωριῶν τῆς νότιας πλευρᾶς καί, ἀφοῦ ἐξήτασαν ἀπὸ κάθε πλευρὰ τὴν κατάστασι, βρῆκαν πὼς ἡ μόνη λύσι ποὺ τοὺς ἔμενε ἦταν νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ. Ἔτσι μονάχα θὰ γλύτωναν τὰ σπίτια τους καὶ θὰ ἐσώζοντο καὶ τόσα γυναικόπαιδα ποὺ ἦταν στὰ Σφακιά.

Ἄλλως τε ἐσκέπτονταν, ἂν δὲν ἔμπαιναν ὁ Μουσταφὰς στὰ Σφακιά, δὲν εἶχε νὰ χάσῃ τίποτε ἢ ἐπανάστασι. Θὰ ἔχαν πάντα ἐκεῖ καὶ οἱ οὐιογένειες ἀλλὰ καὶ οἱ πολεμιστὲς ἕνα ἀσφαλὲς καταφύγι. Καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς Σφακιανοὺς ἤθελαν μποροῦσαν καὶ νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ πολεμοῦν μαζί μὲ τοὺς ἄλλους τοὺς Τούρκους στὶς ἄλλες ἐπαρχίες. Ἔτσι κατέληξαν στὴν ἀπόφασιν νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ καὶ ἔστειλαν ἑπτὰ ἀντιπροσώπους τῶν γιὰ νὰ υπογράψουν τὴν ὑποταγὴ, ἀλλὰ τοὺς ἐσύστησαν νὰ προσπαθήσουν νὰ πείσουν τὸ Μουσταφά πασά, νὰ μὴ ἐπιμείνῃ στὴν παράδοσι τῶν δπλων.

Ὁ Μουσταφά πασὰς δέχθηκε μὲ ἐξαιρετικὲς περιποιήσεις τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Σφακιανῶν ³ καὶ ἡ ὑποταγὴ υπογράφηκεν ἀπὸ αὐτοὺς

gl'aive turc, n' auraient pas tardé à les faire perir jusqu' aux derniers, se sont décidés à fair leur soumission sous la condition qu' ils conserveraient leurs armes et que les tures n' envahiraient pas le pays». Πρβλ. καὶ «Αἰῶνα» τῆς 27-10-66 ὅπου ὑπάρχουν τὰ ὀνόματα τῶν Σφακιανῶν, πού ἀναφέρει πρὸ πάνω ὁ Σακόπουλος λίγο παραλλαγμένα.

¹ Ὁ Παλαδάκης ἐ. ἀ. σ. 30 γράφει : «Τίς δὲ θέλει πιστεύσει, ὅτι ὁ Κωσταρὸς προσῆλθε τῷ Μουσταφᾷ καὶ συνῆψε καὶ ἀλληλογραφίαν μετ' αὐτοῦ; Καὶ ὅμως εἶναι γεγονὸς γνωστότατον πρὸς τῆς περιτηρήσεις δὲ τῆς Συνελεύσεω, ἀτανατᾷ, ὅτι προσπαθεῖ νὰ τὸν ἐξαπατήσῃ. ἵνα λάβῃ ὅτισω τὰ χρήματά του, αἵτινα δῆθεν εἶχον ἀνασκάψει οἱ στρατιῶται τοῦ Μουσταφᾷ» κ.τ. κ. καὶ στῆ Χειρ. Ἱστορία τοῦ 1863 τοῦ ΙΑΚ. (σ. 41 τοῦ δακτυλογραφημένου ἀντιγράφου), ἀναφέρειται ἡ ὑποταγὴ τοῦ Κωσταρὸς καὶ προστίθεται ἡ ὑπ' ἀριθ. 6 σημ. «Τὸν ἀρχηγὸν Ἀποκορωνιωτῶν (Κωσταρὸν) ἐμιμήθησαν καὶ πολλοὶ κάτοικοι διαφόρων χωριῶν τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας. Προσῆρχοντο δηλαδὴ καὶ ὑπετάσσοντο εἰς τὸν Μουσταφᾷ πασᾶν, ἀλλ' ἄμα αὐτὸς ἀνεχώρει ἐγίνοντο πάλιν ἐπανάσταται»

² Ἰδ. ἐπιστολὴ τοῦ Χ. Σολιώτη τῆς 4-11-66 (Μουρέλλου ἐ. ἀ. 1738¹). Καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακίικης γράφει τὴν ἴδια μέρα στὸν ἀδελφὸ του Χαράλαμπο (Μουρέλλου ἐ. ἀ. σ. 1791) : «Γούσιος, Γλεράκης, Σέκερης, Βερνάρδος, Λαζαρέτος, Πρωτοπαπᾶ,, Βρενικουόσης, Πανᾶς, Φεντάνας καὶ τινες ἄλλοι πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ἔφρχον διὰ τὴν Ἑλλάδα».

³ Γιὰ τὴ διαγωγὴ γενικὰ τοῦ Μουσταφᾷ πρὸς τοὺς ὑποτασσόμενους γράφει ὁ Νερουτσόπουλος (ἐ. ἀ. σ. 13 στ. 56) : «Ὁ Μουσταφᾷ πασᾶς, ἐπειγόμενος νὰ σβύσῃ τὴν ἐπανάστασι, μετέρχεται πολιτικὴν ἀλώπεκος, περιποιούμενος τοὺς προσκυνοῦντας.

χωρίς να δεξή ο Μουσταφάς μεγάλη έπιμονή στο ζήτημα των όπλων.

Έξήγησε όμως ως δείγμα της νομιμότητός των, να απομακρυνθῆ από την έπαρχία τους ο Ί. Ζυμβρακάκης με τη Συνέλευση τους έθελον-
τες και τους άλλους επαναστάτες¹.

Περιγράφοντας όμως την θλιβερή κατάσταση, που βρισκότανε η Κρήτη και η επανάσταση ο Σακόπουλος στο Δεληγεώργη, συγχρόνως του διετύπωνε τη γνώμη: ² «Τò μόνον . . . κατορθωτὸν εἶναι ἡ ἀποστο-
λὴ τροφῶν, ἵνα δι' αὐτῶν δυνηθῶσιν ἐπὶ τινα εἰσέτι χρόνον καὶ δια-
τηρηθῶσιν οἱ μαχηταί, ἀποσυρομένων ἢ ὑποτασσομένων τῶν λοιπῶν εἰς
τὴν ἔξουσίαν· ἴσως διὰ τοῦ μέσου τούτου δυνηθῶσι νὰ παρατείνωσιν ἐπὶ
τινα χρόνον τὴν επανάστασιν».

Ἡ εἴδηση τῆς ἀποτυχίας τοῦ Βαρῆ και τοῦ κινδύνου, πὸν διέτρε-
χεν ἡ επανάσταση, προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στὴν Ἀθήνα. Τότε ἐ-
κινήθησαν, ὅσο μπορούσαν περισσότερο, ἐκείνοι πὸν εἶχαν στὰ χέρια τους
τὴν κρητικὴ ὑπόθεση. Ὁ Ἰωαννίδης στίς 18-10-66 γράφει ἀπὸ τὴν Ἀθή-
να στὸ Μ. Τσιβουράκη στὴ Σύρο τὰ ἑξῆς: ³ «Ἀνάγκη ἀποστολῶν ἀλεύ-
ρων καὶ ὄσπριον ἐπιείγουσα. Εἷς τινα συνεδρίασιν χθὲς ἐν τῇ Ἐθνικῇ
Τραπεζῇ, παρόντος κατὰ τύχην καὶ τοῦ κ. Κουμουन्दούρου, ὁ κ. Σκουζῆς
ἐπρότεινε, ὅτι εἶναι πρόθυμος νὰ δώσῃ 10 χιλ. δραχμῶν, ἐὰν εὐρεθῶσιν
ἐν Σύρῳ καὶ Ἀθήναις καὶ Πειραιεὶ ἄλλοι 99, νὰ δώσωσιν ἀνὰ 10 χιλ
ἕκαστος, χωρὶς καμμίαν ἀπαίτησιν. Ὁ κ. Κουμουन्दούρος ἀμφιβάλλει, ἐὰν
ὁ κ. Βαφειαδάκης καὶ Πρώϊος λ.χ. δειχθῶσι πρόθυμοι. Ἐπιθυμῶ νὰ μά-
θω συντόμως παρ' ὑμῶν, ἐὰν εἶναι δυνατόν νὰ εὐρωμεν τοιοῦτους μετα-
ξὺ τῶν ἡμετέρων συμπολιτῶν καὶ πόσους».

Χρήματα όμως φαίνεται πὸς βρέθηκαν, γιατί τὴν ἴδια μέρα, 18-10-66,
σὲ ἕνα του γράμμα ο Μ. Ρενιέρης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου ⁴. «Ὁ
Σακόπουλος γράφει . . . τῷ κ. Δεληγεώργη, ὅτι ἂν αἱ τροφαὶ δὲν προ-
φθάσουν ἐντὸς 10 ἡμερῶν, ἐλπίεται φόβος μὴ παραδοθῶσι» καὶ σὲ ἄλ-
λο τῆς ἴδιας ἡμέρας συμπληρώνει: ⁵ «νὰ μεταβῶσι δύο ἀτιμοκίνητα συγ-
χρόνως εἰς τὸ Σέλινον καὶ ὅπου ἄλλοῦ ἐγκριθῆ' χρημάτων μὴ φεισθῆτε.

ἵνα σαγηνεύσῃ πολλοὺς· τοσαύτη δὲ εἶναι ἡ πατρικὴ του μέριμνα, ὥστε εἰς μερικές
οἰκογενείας ἔδωκε τὰ ὑποζύγια του, ἵνα καταβιβάσωσι τὰ παιδία των καὶ τὰ ροῦχά
των ἐκ τῶν ὀρέων».

¹ Ἰδ. Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1794 καὶ Παπαδοπετράκη, ἔ. ἀ. σ. 502 ἔ.
ὅπου ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ ἴδιος παρακίνησε καὶ τὸν Παπὰ Σήφη ἀπὸ τὸν Καλλικρότη νὰ
πάη καὶ κείνος μαζί με τοὺς ἄλλους πὸν πήγαναν, γιὰ νὰ ὑπογράψῃ καὶ ἐκείνος τὴν
ἔποιατῆ, καὶ Περίδη ἔ. ἀ. σ. 113.

² Ἀρ. 533 τῆς 16-10-66 (ΑΥΕ).

³ ΓΑΚ. 12α 181.

⁴ ΓΑΚ. 12α 182.

⁵ ΓΑΚ. 12α 183.

«Έχομεν έτοιμα, όσα θά χρειασθοῦν». Καί μετὰ δυὸ μέρες γράφει πάλι στὸν ἴδιο: ¹ «Ὁ φίλος Σακόπουλος μᾶς βεβαιοῖ ἐκ Χανίων ὅτι, ἂν καταβληθῶσιν θυσίαι μεγάλαι, ἢ ἐπανάστασις δύναται νὰ παραταθῆ καὶ εὐδοκιμήσῃ. Σᾶς ἐσωκλιόμεν 50.000. Ἄς φορτωθῆ ἄμεσως τὸ «Πανελλήνιον» μὲ τρόφιμα. Ἴνα ἐπιταχυνθῆ τοῦτο, ἵνα κερδίσωμεν μερικὰς ὥρας ἐξηγήσαμεν ἀπὸ τὸν κ. Νάζον καὶ ἐπετύχαμεν ν' ἀναχωρήσῃ ἐντεθεὶν τὸ ἀτιμόπλοιον ἀπόψε ἀντὶ αὐριον. Ἐρχεται καὶ ὁ κ. Κορυμουνδοῦρος, ὅπως ἰκετεύσῃ καὶ παρακινήσῃ τὰ ἔντιμα μέλη τοῦ Συμβουλίου, ἵνα μὴ παρεμβάλωσι δυσκολίας. . . Ἐμπρὸς λοιπὸν θάρρος καὶ ταχύτης. Ἄμα ἐξαντληθοῦν τὰ χρήματα νὰ σᾶς στείλωμεν ἄλλα, ἅτινα ἔχομεν ἔτοιμα. Ὁ δὲ ὁμογενὴς εἶναι πρόθυμος καὶ αὐτὸς νὰ μᾶς δώσῃ καὶ ἄλλα. Δὲν εἶμαι τῆς γνώμης νὰ ἐκφορτωθῶν τὰ τρόφιμα εἰς Σφακιά, ὅπου δύνανται νὰ τὰ κρατήσουν δι' ἑαυτοὺς, ἀλλ' εἰς Σέλινον ἢ εἰς Κίσαμον. Εἶναι ὅμως ἀπλῆ γνώμη. Ὑμεῖς δὲ μετὰ τῶν ἐνταῦθα φίλων πατριωτῶν ἀποφασίσατε τὸ καλύτερον». Ἄλλὰ καὶ τῆ μεθεπομένη. 22-10 66, γράφει πάλιν στὸν ἴδιο: ² «Ἡ Τράπεζα σᾶς ἀνοίγει σήμερον πίστωσιν ἄλλων 50 χιλ.» καὶ προσθέτει, πὼς γὰ νὰ ἐμπυχωθῆ ἡ Συνέλευση εἶναι «ἀνάγκη ταχύτητος».

Ὑστερα ἀπὸ τίς ἐνέργειαι αὐτές, πού τίς ἐγνώρισαν καὶ στῆ Γεν. Συνέλευση ³, καὶ ἀφοῦ συνενοήθησαν καὶ μὲ τὸν Πρόξενο τῆς Ἀμερικῆς Στίλλμαν, πού βρισκότανε τότε στὴν Ἀθήνα, γὰ νὰ παρουσιασθῆ ὡς ἀμερικανικὴ ἐνίσχυση ἢ ἀποστολὴ τῶν τροφίμων, τὸ «Πανελλήνιον» προσωρμίσθη μὲ τρόφιμα στὸ λιμάνι τῶν Σφακιῶν τὸ πρωτὶ, 2 μετὰ τὰ μεσάνυκτα, τῆς 23-10-66.

Ὁ Ν. Τσιριντάνης ὅμως, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση γὰ νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸ Μουσταφά, ἔδιωξε τὸν πλοίαρχο, χωρὶς νὰ ξεφορτώσῃ τὸ πλοῖο παρὰ λίγα σακκιά ἀλεύρι ⁴.

Τὸ πρᾶγμα αὐτό, ὅπως ἦταν φυσικό, ἐξερέθισεν ἐξαιρετικὰ ὄλους, ὅσοι ὑποστήριζαν τὴν ἐπανάσταση καὶ πρὸ παντὸς τὸ Σακόπουλο. Τὸ ἐξῆς γράμμα του πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου μᾶς ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε πόσο τὸν ἐλύπησεν ἡ ἐνέργεια αὐτῆ. «Ὁ ἄθλιος Τσιριντάνης, διαβόητος προδότης, καὶ τὰ περὶ αὐτὸν ἔλεεινὰ μισθωτὰ ὄργανα τοῦ Μουσταφᾶ, ἐπωφελήθεντα ἐκ τοῦ ὅτι τὸ Σάββατον (τῆ νύχτα τοῦ Σαββάτου δηλ. πρὸς τὴν Κυριακῆ) δὲν εἶχον ἀκόμη ἀπορριφθῆ αἱ προτάσεις τοῦ Μουσταφᾶ, ἔδιω-

¹ ΓΑΚ. 12α 188.

² ΓΑΚ. 12α 191.

³ Ἰδ. Ἰ. Μαμαλάκη, Ἀνέκδοτα Ἱστορικά Ἐγγραφα ἀρ. 1 σ. 4 ἐ.

⁴ Πρβλ. Ἰ. Μαμαλάκη, Ἀνέκδοτα Ἱστορικά Ἐγγραφα σ. 9, ὅπου ὁ Τσουδερός γράφει στὸν Π. Κορωναιοὺς στίς 24-10-66. Δεῖ καὶ Μουρέλλου σ. 1810. Σχετικὸ εἶναι

ξαν τὸν πλοίαρχον, παραστήσαντές του, ὅτι ἡ ἐπανάστασις κατέπαυσε . . . Τὸ συμβὰν αὐτὸ κατελύθησε . . . τὴν Συνέλευση καὶ κατετάραξε τοὺς μαχητάς· δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία, ὅτι ἐλήφθησαν τὰ κατ'ἀλλήλα μέτρα, ὅπως καὶ ὁ προδότης τιμωρηθῆ καὶ μὴ εἰς τὸ μέλλον ἐπαναληφθῆ ὁμοία πράξις¹.

¹ Ἀφοῦ ἐγύρισε τὸ «Πανελλήνιον», ἐφρόντισαν ἀπὸ τῆ Σύρο νὰ ἐπιστρέψῃ πάλιν πίσω στὴ Δ. Κρήτη καὶ τότε ἀποβίβασεν ἐκεῖ ἕνα μέρος τοῦ φορτίου του, ἀφοῦ ἀντὶ τοῦ Ὁρλώφ ἀνέλαβεν ὡς πλοίαρχος ὁ Κοτζιάς².

² Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διώξιμο τοῦ «Πανελληνίου», ἔθιξεν ἐξαιρετικὰ τὸ φιλότιμο τῶν Σφακιανῶν καὶ τὸ ὅτι ἡ φιλειρηνικὴ μερίδα ἐζήτησε καὶ μετ' ἔγγραφου ἀκόμη ἀπὸ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη καὶ τῆ Γεν. Συνέλευση νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ Σφακιά καὶ ἐκεῖνοι ἀπὸ τὶς 28-10-66 εἶχαν κατεβῆ στὸν Ἀποκόρωνα³.

³ Οἱ περισσότεροι εἶχαν δεχθῆ τὸ μουτουλούκι, μόνο καὶ μόνο γὰ νὰ γλυτώσουν τὰ Σφακιά καὶ τὰ γυναικόπαιδα ἀπὸ τὴν καταστροφή, αὐτὲς ὅμως οἱ δυὸ ἐνέργειες ἔθιγαν, κατὰ τὴν ἀντίληψη τῶν πολλῶν, τὴν τιμὴ τῶν Σφακιῶν, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὸ διώξιμο τοῦ «Πανελληνίου» ἐστέρησε τὰ Σφακιά καὶ ἀπὸ τόσα τρόφιμα, πού τόση τοὺς ἔκαναν ἀνάγκη, ἰδίως μετ' τὴ συγκέντρωση τῶν ξένων σ' αὐτά⁴.

καὶ ἕνα γράμμα ἀπὸ τὴν Καλάθαινα τῆς Κισάμου τῆς 31-10-66 (ΓΑΚ. 12α 284), ὅπου λέγει ὅτι σὶς 24 10-66 «ἦλθε τὸ Πανελλήνιον (εἰς Κύθηρα ἀπὸ Σφακιά καὶ μᾶς εἶπεν, ὅτι ἐπαραδόθησαν τὰ Σφακιά καὶ ἔπεται νὰ παραδοθῶν καὶ οἱ λοιποὶ Κρήτες καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν τὸ ἐδέχθησαν νὰ ἀποβιβάσῃ οὔτε πολεμοφόδια, οὔτε στρατιώτας» Πρβλ. «Αἰῶνα» τῆς 24-10-66 ὅπου ὑπάρχει τὴλ/μα ἀπὸ τῆ Σύρο, ὅτι «τὸ Πανελλήνιον, ναυλωθὲν διὰ λογαριασμὸν τοῦ ἐν Κρήτῃ Ἀμερικανοῦ Προξένου, ἢ ἄλλου τινος Ἀμερικανοῦ ἐμπόρου καὶ φορτωθὲν ἄλευρα, ἀπέπλευσε χθὲς τὴν νύχτα δι' ἐκεῖ».

¹ ΓΑΚ. 12α 287. Πρβλ. Μουρέλλου σ. 1829¹, ὅπου δημοσιεύεται ὁλόκληρο τὸ γράμμα. Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης εἶχεν ἀποφασίσει τὴ δολοφονία τοῦ Ν. Τσιριντάνη, ἀλλὰ δείχνει τὴ γενικὴ ἐξέγερση, πού προκάλεσεν τὸ διώξιμο τοῦ «Πανελληνίου» στοὺς ἐπαναστατικοὺς κύκλους καθόλου. Ἐν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ν. Τσιριντάνης ἢ ὁ γιὸς του, πού ἐδιώξαν τὸ «Πανελλήνιον», (πρβλ. Μουρέλλου σ. 1816) δὲν ἔχει καὶ τόσο μεγάλη σημασία.

² Σχετικὰ γράφουν ἀπὸ τὴ Δρακώνα ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης καὶ 19 μέλη τῆς Γ.Σ. Κρ. «Τὸ «Πανελλήνιον» προσορμίσαν εἰς Ἀγ. Ρουμέλην . . . ἀπεβίβασέ τινα ἐκ τῶν κομιζομένων, ἢ «Εὐαγγελίστρια» βρατσέρα, προσωρμίσθη εἰς Κισάμον. . . Ἐχομεν ὑποψίαν εἰς τοὺς ναύτας, διότι ποτε ὅλα τὰ πράγματα δὲν ἀποβιβάζονται, ὅπως ἦδη μόνον, ὡς λέγουσιν, 700 σακκιά ἀλεύρου ἀπεβιβάσθησαν καὶ ὀλίγα ἐκ τῶν λοιπῶν». Τότε ἔφερε καὶ μιὰ μικρὴ τυπογραφικὴ μηχανή.

³ Δὲς Μουρέλλου σ. 1799 ἔ., ὅπου δημοσιεύει καὶ τὸ γράμμα τῶν Σφακιανῶν μετ' ἄλλοις ὑπογραφάς.

Γιαυτό οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων Ἀσκούφου καὶ Καλλικράτη, ὅπου εἶχε μεγάλη ἐπιρροή ὁ Μανουσogiαννάκης, πού, ὅπως εἶδαμεν, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶχε λάβει μέρος στὴν ἐπανάσταση, διεμαρτυρήθησαν μὲ ἐπιστολὴ τοὺς πρὸς τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη καὶ τὴ Συνέλευση, γιὰ τὶς ἀποφάσεις ποὺ ἔλαβαν στοὺς Κομιτάδες καὶ καταλήγουν: «Ὅθεν ἡμεῖς κάτοικοι τοῦ χωρίου Καλλικράτη καὶ Ἀσκούφου, οἱ ἀνέκαθεν τὴν ἰδίαν ἡμῶν τύχην ταῦτίσαντες τῇ καθολικῇ τῆς Κρήτης εἰς τὰς ἐκείνους κρίσιμους παρουσιασθεῖσας περιστάσεις καὶ δὴ καὶ πολλάκις μεμονωμένοι διακινδυνεύσαντες ὑπὲρ τῆς κοινῆς σωτηρίας, οὐδαμῶς ἀνεχόμεθα τὴν ἀνήκουστον ταύτην ὕβριν τῆς δυστυχοῦς πατρίδος, ἀλλ' ἀποδοκιμάζομεν καὶ ἐντόνως διαμαρτυρόμεθα, μὲ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας κατὰ τῆς ἀτιμου ταύτης πράξεως καὶ διαγωγῆς τῶν ὀπαδῶν τῆς δουλείας ἡμῶν ὀργάνων καὶ τὴν κόμην ἡμῶν θεωροῦμεν καὶ δημοσίως κηρύττομεν παντελῶς ἀπηλλαγμένην τῆς αἰώνιου ταύτης μομφῆς, ἣτις οὐδεμίαν ἔσχε προηγουμένην γνώσιν»¹.

Καὶ κατὰ τὸ Σαυόπουλο²: «Οἱ Σφακιανοὶ μεταμεληθέντες διὰ τὴν διαγωγὴν των, τινὲς δ' αὐτῶν καὶ ἐμψυχωθέντες ἐκ τῶν τελευταίων εἰδήσεων, ἅς ἡ Συνέλευσις τοὺς διεβίβασε, προσέφερον εἰς αὐτὴν τὰ διὰ τοῦ ἀτμοπλοίου «Πανελληνίου» ἀποβίβασθέντα εἰς Ἐμπρόσγιαλον τῶν Σφακιῶν ἄλευρα, αἶμα εἶχον σφετερισθῆ οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἐκείνου. Πολλοὶ δὲ ὀπλίται Σφακιανοὶ κατῆλθον πρὸ τριῶν ἡμερῶν παρὰ τῇ Συνελεύσει ἔτοιμοι νὰ συμμετάσχῃσι τοῦ ἀγῶνος μετὰ τῶν λοιπῶν μέγισται δ' ἐλπίδες ὑπάρχουσιν, ὅτι οἱ πλειότεροι, ἐξαιρέσει τῶν ὀλίγων ἀργυρωνήτων, θέλουσιν ἐπανελθεῖν εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ καθήκοντος».

Τὴν ἡμέρα ὅμως ποὺ πῆγαν οἱ πιστοὶ στὴν ἐπανάσταση, (1-11-66) γιὰ νὰ παραλάβουν τ' ἄλευρι, ποῦ ἔχεν ἀφήσει τὸ «Πανελλήνιον», ἐδημοουργήθη ἐπεισόδιο ἀπὸ Σφακιανούς, «διὰ λόγους πείνης τῶν κατοίκων οἱ ὅποιοι εἶχον κατέλθει ἐξ ὅλων τῶν χωρίων, μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ κατακαύσωσι τὸν Τσιριντάνη», «γιατὶ ἀπέπεμψε τὸ ἔλθῶν εἰς Ἐμπρόσγιαλον ἀτιμόπλοιον τὸ κομῆζον τροφὰς καὶ πολεμεφόδια»³.

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ἐστοίχισε τόσο πολὺ στὸ Τσιριντάνη, ὥστε μετὰ δυὸ μέρες ἔγραψε τὸ ἔξις γράμμα πρὸς τὸ Μουσταφά, ποὺ εὐτυχῶς ὅμως ἔπεσε στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν⁴.

«Ἐξοχώτατε αὐθέντα προσκυνῶ σας. | Ἔλαβον τὴν διαταγὴν σας καὶ τὰ ὅσα μὲ διατάσσετε καλῶς ἔγνωσα καὶ εἰς ἀπάντησιν σᾶς λέγω, ὅτι κατὰ τὴν θέλησίν σας δὲν δύναμαι νὰ ἔλθω κατ' οὐδένα τρόπον, διότι

¹ Ἰδ. Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1824.

² Ἀρ. ἐκθ. 558 τῆς 1-11 66 (ΑΥΒ).

³ Ἰδ. Παπαδοπετράκη Ἱστορία τῶν Σφακιῶν σ. 506-7 καὶ Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1833.

⁴ Ἰδ. Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 18361.

μὲ παραμονεύουν νὰ μὲ σκοτώσουν, ἀλλέως, Ἐξοχώτατε, σᾶς λέγω, μάρ-
 τυς μου ὁ Θεός, ἔχω μεγάλην ἐπιθυμίαν νὰ ἔλθω νὰ σᾶς προσκυνήσω
 καὶ ἐξηγηθῶμεν καὶ προσωπικῶς, ἀλλὰ φοβοῦμαι διότι εἶναι πολλοὶ ἐπα-
 ναστάται συνηγμένοι εἰς τὴν ἐπαρχίαν μας, καὶ ὄχι μόνο ξένοι, ἀλλὰ καὶ
 ἐντόπιοι ὡς καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς ἐπαρχιώτας μας, οἵτινες μ ο υ ἴ λέ-
 γου ν καὶ π ρ ο σ ω π ι κ ῶ ς ὅ τ ι θ ᾶ μ ἔ σ κ ο τ ῶ σ ο υ ν, καὶ δὲν δύ-
 ναμαι νὰ ἔβγω ἐκτὸς τοῦ σπιτιοῦ μου καὶ οὔτε γὰ στείλω ἄλλον πρὸς τὸ
 μέρος σας δὲν δύναμαι. | Ἐξοχώτατε, ἐὰν δὲν ἐβγῆτε ἢ εἰς τὸ Ἀσκύφου
 ἢ τὸν Καλλικράτην σωτηρίαν δὲν ἔχομεν καὶ κάμετε δι' ὄνομα τοῦ Θεοῦ
 νὰ ἐβγῆτε μίαν ὥραν προτύτερα νὰ κατατροπώσετε τοὺς κακούς, νὰ γλυ-
 τώσωμεν ὅλοι οἱ φιλήσυχοι ἀπ' αὐτούς, καὶ ὅ τ ι α ν ἔ λ θ η τ ε ἔ κ ε ἴ, ἀμέ-
 σως θὰ ἔλθωμεν νὰ σᾶς ἀνταμιώσωμεν. | Τὰ ὄπλα εἶναι συνηγμένα ἀπὸ
 Ἐμπρόσγιαλον, Ἀνώπολιν, Ἀράδαινα, Λιβανιανὰ, Ἀγ. Ἰωάννην, Ἀγὰ
 Ρουμέλη, Μουρί, εἶναι ἕτοιμα καὶ πρὸς εἶδησίν σας, μάλιστα ἔφεραν καὶ
 μερικὰ ἔδω καὶ, ὅταν λάβωμεν εὐκαιρίαν, θέλομεν σᾶς τὰ στείλη, εἶναι ὁ-
 μως πολὺ δύσκολον νὰ σταλθοῦν πρὸς τὸ μέρος σας, ἐὰν δὲν ἐβγῆ-
 τε εἰς τὸ Ἀσκύφου. | Τὸ Ἑλληνικὸν βαπόρι ἦλθε εἰς τὴν Ἀ-
 γιὰ Ρουμέλη τὸ περασμένο Σάββατο, τὴν 29 τοῦ περασμένου μη-
 νός, τὴν νύκτα ἔξεφόρτωσεν ἐκεῖ ἀλεύρια καὶ ἄλλα τρο-
 φιμα, ἦ γου ν κ ο υ μ π ᾶ ν ι α τ ῶ ν ἐπαναστατῶν ἔδώκαμεν ὁμως τὴν
 εἶδησιν εἰς τὸ Βασιλικὸν βαπόρι τοῦ Ἀσάν Βέη καὶ πρέπει νὰ Σᾶς τὸ ἔ-
 γραψεν, ὅστις καὶ δὲν λείπει καθ' ἡμέραν ἀπ' ἔδω. Περιμένουσι δὲ πάλιν
 τὸ ἴδιο Ἑλληνικὸν βαπόριον νὰ φέρη καὶ ἐτέρας τροφὰς καθὼς ἐ-
 μάθαμεν, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν εἰς ποῖον μέρος θὰ ξεφορτώσῃ, ἐδώκαμεν
 ὁμως τὴν εἶδησιν καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὸν Ἀσάν Βέη καὶ τὸ γνωρίζει καὶ
 προσκυνῶ σας, μένω τὴν 3 Νοεμβρίου 1866 Σφακιά. Ὁ δούλος σας, Νι-
 κόλας Τζιρινδανάκης. | Ἐξοχώτατε, ἂν ἀγαπᾶς τὴν σωτηρίαν τῶν δούλων
 σου τῶν πιστοτάτων ἡμῶν ὑπηκόων σας, κάμετε ἔλεος, δι' ὄνομα Θεοῦ,
 νὰ ἐβγῆτε εἰς τὴν Ἐπαρχίαν μας νὰ μᾶς γλυτώσετε,
 διότι θὰ μᾶς καύσουν καὶ πρὸς εἶδησίν σας. | Ὁ ἴδιος Ν. Τζιρινδανά-
 κης».

Σαυτὸ ὀδηγοῦν καμιά φορὰ οἱ ἀντιζηλίεις μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν
 στὰ Σφακιά, ὅπου τὸ φιλότιμο ἰδίως τὸ οἰκογενειακὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀ-
 νεπτυγμένο, ἀλλὰ καὶ ὁ μέγας ἐρεθισμὸς ποὺ εἶχε προκαλέσει τὸ ἐπει-
 σόδιο τῆς πρώτης τοῦ Νοέμβρη. Ἀλλὰ τὸ γράμμα αὐτὸ, ὅπως εἶπαμε, δὲν
 ἦλθε στὰ χεῖρα τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ποὺ ἔν τῷ μεταξὺ εἶχε προχωρήσει
 στὰ Ρεθεμνιώτικα, γὰρ νὰ ἐπιτύχη καὶ τοῦ τμήματος αὐτοῦ τὴν ὑποταγή.

ΚΕΦ. Δ'. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ἌΨΗΛΟΡΙΤΗΣ—Ἴδη, κατὰ τὸν Καλομενόπουλο ¹, «ὑψοῦται ἐν μέσῳ τῆς νήσου καὶ διαιρεῖ αὐτὴν εἰς ἀνατολικὸν καὶ εἰς δυτικὸν τμήμα, ἅτινα συγκοινωνοῦσι διὰ δυσβατωτάτων ἀτραπῶν διερχομένων τῶν μὲν διὰ τῶν Β.—Α. τῶν δὲ διὰ τῶν Ν.—Δ. τοῦ ὄρους κλιτύων».

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα πάλι μπορεῖ νὰ διαιρεθῆ, κατὰ τὸν ἴδιο, σὲ ⁴ «διακεκομμένα χωρογραφικὰ τμήματα καὶ εἶναι τὰ ἑξῆς: α') Ὀρεινὴ χώρα Σητείας. β') Ἴσθμὸς τῆς Ἱεραπέτρας, γ') ὄρεινὸν σύμπλεγμα τῆς Δίκτης καὶ δ') ἀνώμαλος χώρα τοῦ Ἡρακλείου» ².

«Ἡ ὄρεινὴ χώρα τῆς Σητείας ἀποτελεῖ χερσόνησον, ἐνουμένην μετὰ τῆς ὑπολοίπου νήσου διὰ τοῦ Ἴσθμου τῆς Ἱεραπέτρας... Καλύπτεται ἀπὸ ἄκρας εἰς ἄκραν ὑπὸ γραμμῆς ὄρεων, ἅτινα καθιστῶσιν αὐτὴν ἀνωμαλωτάτην, Πᾶσαι αἱ ὁδοὶ πρὸς αὐτὴν εἶναι δυσβατώταται... ἢ εἰς Σητείαν ἄρα εἰσβολὴ στρατοῦ εἶναι δυσκολωτάτη» ³.

«Πρὸς Δ. τοῦ Ἴσθμου τῆς Ἱεραπέτρας ὑψοῦνται τὰ ὑψηλὰ καὶ ἀπότομα ὄρη τοῦ Λασιθίου καὶ τοῦ Μεραμπέλλου, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ ὄρεινὸν σύμπλεγμα τῆς Δίκτης . . . (Τοῦτο) δύναται νὰ ὑποδιαιρεθῆ . . . εἰς μεσημβρινὸν ὄγκον τὰ ὄρη τοῦ Λασιθίου καὶ εἰς ἀρκτικὸν ὄγκον τὰ ὄρη τοῦ Μεραμπέλλου . . . Ὁ ἀρκτικὸς ὄγκος . . . διευθύνεται ἐκ Δ.-Ν.-Δ. πρὸς Α.-Β.-Α. καὶ ἔχει ὑψηλοτέραν αὐτοῦ κορυφὴν τὴν Σελέναν (ὑψ. 1585), κυριώτερα δὲ ἀντιστηρίγματα τὴν Καβαλλαρᾶν (911 μ.) καὶ τὸν Ἀφέντην Σταυρὸν (840 μ.) μετὰ τῶν ὁποίων σχηματίζεται ἡ εὐρεῖα καὶ εὐφορος κοιλάς τοῦ Μεραμπέλλου. . . Αἱ δυτικαὶ κλιτύες (τοῦ ἀρκτικοῦ τούτου ὄγκου) κατερχόμεναι εἰς τὴν πρὸς Δ. ἐκτεινομένην χθιμαλὴν χώραν τοῦ Ἡρακλείου, ἀποτελοῦσι μετὰ τῶν Δ. κλιτύων τοῦ μεσημβρινοῦ ὄγκου ἀνυπέβλητον φραγμὸν, ὃν δι' ὀρισμένων τινῶν μόνον σημείων δύναται νὰ ὑπερβῆ τις» ⁴.

«Πρὸς Δ. τοῦ ὄρεινοῦ τῆς Δίκτης συμπλέγματος καὶ μέχρι τῶν ὄρεων τῆς Ἴδης ἐκτείνεται ἡ ἀνώμαλος χώρα τοῦ Ἡρακλείου. . . Ἀποτελεῖ τὸ εὐρύτερον καὶ ὀμαλώτερον τοπογραφικὸν τῆς νήσου διαμέρισμα, τὸ εὐφορώτερον καὶ μᾶλλον κατφικημένον. Χθιμαλὴ ὄροσειρὰ ἀναχωροῦσα ἀπὸ τῆς Ἴδης καὶ πρὸς Α. βαινουσα διαιρεῖ τὴν χώραν ταύτην εἰς ἀρκτικὸν κοί μεσημβρινὸν τμήμα . . . Τὸ μεσημβρινὸν ἀποτελεῖ τὰ 3/5 καὶ σύγ-

¹ Ἐν. ἀν. σ. 183.

² Ἐν. ἀν. σ. 71.

³ Ἐν. ἀν. σ. 71 ἔ. καὶ 72α.

⁴ Ἐν. ἀν. σ. 95 ἔ.

κειται ἐκ μιᾶς ἐκτεταμένης πεδιάδος, τῆς Μεσαράς. Τὸ ἀρκτικὸν τμήμα εἰς μὲν τὴν Α. αὐτοῦ ἄκραν δέχεται τὰς ἀπὸ τῶν ὄρεων τοῦ Λασιθίου κατερχομένας χαράδρας, εἰς δὲ τὸ Δ. τὰς ἀπὸ τῶν ὄρεων τῆς Ἰδης καθῶς καὶ τὰς κατερχομένας ἀπὸ τῶν ἀρκτικῶν δειράδων αὐτῆς, ἦτοι τοῦ Στρούμπουλα καὶ τῶν ὄρεων τῆς Ρωγδιᾶς¹.

Ὅπως ἔχομε πεῖ, ἡ πρώτη ἀφορμὴ γιὰ τὸ κίνημα δόθηκεν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην, ἐξ αἰτίας τοῦ Μοναστηριακοῦ ζητήματος. Καὶ μέσα στὸ Ἡράκλειο ὠργανώθηκε τὸ κίνημα, μὲ σκοπὸ τὸ διώξιμο τοῦ τότε Γ. Διοικητῆ Ἰσμαὴλ πασᾶ, χωρὶς τὴν πρόθεση ὅμως καὶ νὰ καταλήξουν σὲ σωστὴ ἐπανάσταση, γιὰτὶ δὲ βοηθοῦν τὰ μέρη καὶ ὁ κόσμος εἶναι ἐργατικὸς καὶ φιλήσυχος. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἦρθεν ἡ ἀπάντησις τῆς Πύλης ἦταν τῆς γνώμης «νὰ ἐπικαλεσθοῦν μόνον τὸν Σουλτᾶνον καὶ τὰς τρεῖς προσιτάτιδας Δυνάμεις», γιὰ νὰ ἀνακληθῇ ὁ Γεν. Διοικητῆς καὶ νὰ μὴ φθάσουν σὲ ἐπανάστασιν².

Καὶ κατόπιν, «ἅμα γνωσθέντος ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ὑπογραφῇ ἡ ἀναφορὰ (τῆς ἐνώσεως), αἱ ἐπιτροπαὶ Ἡρακλείου διεμαρτυρήθησαν καὶ διεκήρυξαν, ὅτι δὲν ἐννοοῦν οὔτε ἀναγνωρίζουν ἄλλην πολιτικὴν, ἐκτὸς ἐκείνης, ἣτις στηρίζεται ἐπὶ τῶν ὀδηγιῶν τοῦ στρατηγοῦ Καλλέργη καὶ ἣτις δύνатаι νὰ ἐπιίξῃ τὰς συμπαθείας ὄλων τῶν Δυνάμεων. Ἀκολουθῶς, ὅμως διὰ πλημμύρας γραμμῶν μεστῶν πάσης ἐλπίδος καὶ ὑποσχέσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ νὰ μὴ προέλθῃ διαίρεσις, καθότι τὸ τμήμα Χανίων, διευθυνόμενον ἀμέσως ὑπὸ τῆς Συνελεύσεως, εἶχεν ἀσπασθῆ τὴν πολιτικὴν τῆς, πρὸς ταύτην δ' ἐτάχθη καὶ τὸ τμήμα τῆς Ρεθύμνης, διὰ ταῦτα καὶ τὸ τμήμα Ἡρακλείου ἔκρινε, ὅτι δὲν ἦτο οὔτε φρόνιμον, οὔτε πατριωτικὸν εἰς τόσον κρίσιμον στιγμήν νὰ ἐκδηλώσῃ ἀντίθεσιν φρονημάτων καὶ νὰ ἐπιφέρῃ ἀντιστασιν εἰς τὸν ἀγῶνα», κατὰ τὸ Στ. Παπαδάκη³.

Ἀπὸ πῶς μπροστὰ ὅμως εἶχαν ἰδρῦσει ἐπιτροπές, πού θὰ ἐφρόντιζαν γιὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ γενίκευσιν τῆς ἐξέγερσης στὴν Α. Κρήτην. Τὴν «Ἐπιτροπὴν Τεμένους καὶ Μαλεβιζίου» ἀργότερα «καὶ Μεσαράς» καὶ τὴν «Ἐπιτροπὴν τῶν ἀνατολικωτέρων Ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης», πού ἀργότερα διακρίθηκε σὲ «Προσωρινὴν Κυβέρνησιν τῆς Ἰεροσητείας» καὶ σὲ «Προσωρινὴν Κυβέρνησιν Μεραμπέλλου καὶ Λασιθίου»⁴.

¹ Ἐν. ἀν. σ. 126 ἔ.

² Ἰδ. τευχὸς α' σ. 30 ἔ. 35 ἔ. 87, 89, 108 κ. ἄ.

³ Ἐν. ἀν. σ. 27.

⁴ Ἰδ. ἀν. τευχὸς α' σ. 109 καὶ 114. καὶ πῶς κάτω σ. 68 καὶ 68^α.

Στὴν ἀρχὴ ἡ Ἐπιτροπὴ Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους εἶχαν ὡς ἔδρα τῆς τὸν Ἄγ. Μύρωνα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Αὐγουστο ὁ Ρεσίτ πασάς τοὺς εἶχε διώξει ἀπὸ ἐκεῖ, μὲ ἀρκετὲς ἀπώλειες γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ¹.

Στὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας ὑπῆρχαν γενικὰ πολὺ λίγα ὄπλα καὶ γιὰ αὐτὸ ἐζήτησαν πολὺ ἐνωρὶς νὰ σταλοῦν ἐκεῖ καὶ ὄπλα καὶ πολεμοφόδια, ὅρος ἀπαραίτητος, γιὰ νὰ προοδεύσῃ ἡ ἐπανάστασις στὰ μέρη ἐκεῖνα ².

Ἄλλὰ ἀπὸ τὰ πολεμοφόδια, πού εἶχε φέρεῖ ὁ Σκουλὰς στὸ Μπαλι τέλη Αὐγούστου ³ καὶ ἡ «Υδρα» ἀρχὲς τοῦ Σετέμβρη στὸ Σέλινο ⁴, μόνον μερικὰ βαρέλια μαρούτι καὶ λίγο μολύβι εἶχαν πάρει ⁵.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς στὶς 4 τοῦ Σετέμβρη εἶχε γυρίσει στὸ Μεραμπέλλο, ὁ ἀπεσταλμένος τῶν Ἀσαριωτῶν με 100 βαρέλια μαρούτι 46 ὄπλα κ. ἄ. καὶ στὶς 9-9-66 ἔφεραν με ἓνα ἱστιοφόρο ὁ Ἀργυράκης, Γ. Βουγιουκαλάκης, Θ. Λυμπρίτης καὶ Χαρ. Παπαδάκης 100 βαρέλια μαρούτι, 40 χελῶνες μολύβι καὶ 167 λογχοφόρα ὄπλα, ἀλλὰ αὐτὰ ἦταν ἀσήμαντα. Ἡ Ἐπιτροπὴ γράφει στὴ Σύρο, ὅτι χρειάζονται 20 χιλ. τουφέκια, ὑπερβολικὸς ἀριθμὸς βέβαια, ἀλλὰ πάντως γιὰ νὰ ἐξοπλισθῇ ὁ κόσμος ἐχρειάζονταν ἀρκετὲς χιλιάδες ⁶.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἐχθροπραξίαι εἶχαν ἀρχίσει καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Κρήτης. Στὸ Μαλεβίσι εἶχε καταλάβει ὁ Ρεσίτ τὸν Ἄγ. Μύρωνα καὶ στὶς μάχαις πού ἔγιναν στὶς 28 καὶ 29 τοῦ Αὐγούστου οἱ Χριστιανοὶ εἶχαν ἀρκετὲς ἀπώλειες ⁷.

Ἐν τούτοις στὶς 8-9-66 ὁ Μιχ. Κόρακας, ὁ παλαίμαχος τοῦ 1821 εἶχε γεννηθῆ στὴν Πόμπια τῆς Μεσαρᾶς τὸ 1797 καὶ σ' ὅλες τὶς ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης, ἀπὸ τὴ μεγάλη τοῦ 21 καὶ ὕστερα, ἦταν ἀρχηγὸς στὰ μέρη ἐκεῖνα—ἐχτυπήθη με τοὺς Τούρκους στὸ Σερβιλὶ καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ ἀποσυρθοῦν στὸ Ἡράκλειο ⁸.

Σὲ λίγες μέρες ὁμως ἀρχίζουν πάλιν οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο τὶς ἐπιδρομὰς στὰ γύρω χωριά. «Ἐκ τινος ἐπιστολῆς τοῦ (ἐν Ἡρακλείῳ) ὑποπροξένου», γράφει ὁ Σακόπουλος στὸ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν στὶς 26 τοῦ Σετέμβρη

¹ Ἰδ. τευχ. α' σ. 120.

² Ἐν. ἀν. σ. 114.

³ Ἐν. ἀν. σ. 125.

⁴ Ἰ. ἀ. σ. 130 σημ.

⁵ Ἰδ. Γράμμα τῆς Ἐπιτροπῆς Μαλεβιζίου Τεμένους καὶ Μεσαρᾶς. (ΓΑΚ. 12α 126).

⁶ Ἰδ. ΓΑΚ. 12α ἀρ. 95, 96, 109, 110, 111 καὶ 117 πρβλ καὶ ἄνωτ. σ. 32.

⁷ Ἰδ. τευχος α' σ. 126.

⁸ Τὸ Σερβιλὶ βρίσκεται στὴν ἐπαρχία Μαλεβιζίου στὸ Δῆμο Τυλίσσου πρὸς Β. τῶν Δήμων τοῦ Κρουσάνα καὶ τοῦ Ἄγ. Μύρωνος κοντὰ στὸ Στρούμπουλα στὸ λεκανοπέδιο τοῦ Γαζανοῦ ποταμοῦ. «Ἐκτεινόμενον (τοῦτο) κάτωθεν τοῦ ὄρους Ἰδης . . .

τοῦ 1865¹ «πληροφοροῦμαι ὅτι τὴν 11 τοῦ μηνὸς Ἰθαγενεῖς Ὀθωμανοὶ μεταβάντες εἰς Ἀρχάνες κατέσφαξαν δέκα ἀόπλους δυστυχεῖς ... Τὴν δὲ 13 ἰδ. μ. ἐγένετο μεταξύ Ἰθαγενῶν Χριστιανῶν καὶ Ὀθωμανῶν συμπλοκή, εἰς ἣν ἐφονεύθησαν ὀλίγοι ἑκατέρωθεν, οἱ δὲ Τοῦρκοι ληστεύσαντες πολλὰ ζῶα Χριστιανῶν τὰ μετέφεραν εἰς τὴν πόλιν, (οἷον 1300 πρόβατα, 347 βόας καὶ 80 ἄλλα ζῶα). Τὴν δὲ 14 ἰδ. μ. οἱ Ὀθωμανοὶ ἐκρήμνισαν φιλήσυχόν τινα ἄνθρωπον Μανιᾶν Λιάπην ἀπὸ τὸ Κακὸν Ὅρος καὶ τὸν ἐφόνευσαν».

Στις 15-9-66 οἱ Τοῦρκοι ἐνισχύονται, γιὰ εἶρχεται ὁ Γιαγιά πασὰς ἀπὸ τὰ Χανιά μὲ τρία τάγματα Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ² καὶ ἔτσι οἱ ἐπιδρομῆς τῶν Τοῦρκων ἐπετείνονται. «Τὴν 17 πάμπολλα ζῶα πάλιν ληστευθέντα μετέφεραν, οἷον 800 βόας, 2500 πρόβατα καὶ 200 ἄλλα ζῶα, πρὸς δὲ ἕξ βαρέλια πυρίτιδος καὶ μολύβδου ἀνήκοντα εἰς τοὺς ἐπαναστάτας», κατὰ τὸ Σακόπουλο³.

Τὸ νὰ ῥθοῦν ὁμως εὐρωπαϊκὰ πολεμικὰ πλοῖα στὸ Ἡράκλειο ἔκαμε «ἀρίστην ἐντύπωσιν» στοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἐθεωρήθη «κακὸς οἰωνός» ἀπὸ τοὺς Τοῦρκους· γράφει ὁ Ἰ. Μιτσοτάκης στὸ Δειδρινοῦ στίς 19-9-66⁴. Ἐν τούτοις τὴν ἴδια μέρα ἀναφέρει ὁ ἴδιος λεηλασίες καὶ φόνους τοῦ ἱερέως Νικολάου εἰς Ἀϊτάκα Πεδιάδος, τοῦ μοναχοῦ Κυριακοῦ εἰς Ἐπίανω Ἀρχάνες καὶ τοῦ παπᾶ Μιχαὴλ Γαραζιανοῦ, πὺ εἶχε

ὑπῆρξε πάντοτε τὸ θέατρον πολλῶν καὶ αἱματηρῶν μαχῶν. Οἱ Τοῦρκοι, συγκεντροῦντες τὰς δυνάμεις των ἐν τῷ λεκανοπεδίῳ τούτῳ, ἐξησφάλιζον τὰς μετὰ τῆς Δ. Μεσορῆς συγκοινωνίας καὶ συγχρόνως ἐπεχείρουν κατὰ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες, κατέχοντες τὰς ὄχτρας ἐκ τῆς χώρας τοῦ Ἡρακλείου εἰς Μυλοπόταμον διόδους τῶν κλιτύων τῆς Ἰδης, οὐ μόνον ἀπέκρουον τὰς Τουρκικὰς προσπαθείας, ἀλλὰ καί, ἐπιτιθέμενοι κατὰ τῶν Τουρκικῶν στρατῶν, ἠνάγκαζον αὐτοὺς πολλὰκις νὰ ἐγκαταλείπωσι τὰ στρατόπεδα αὐτῶν καὶ νὰ περιορίζωνται εἰς τὸ κύριον ὄρητῆριον αὐτῶν, τὸ φρούριον τοῦ Ἡρακλείου. Κυρία βᾶσις ἐπιχειρήσεων τῶν ἐν τῷ θεάτρῳ τούτῳ τουρκικῶν στρατευμάτων ἦν αὐτὸ τὸ φρούριον τοῦ Ἡρακλείου, δευτερεύουσα δὲ βᾶσις τὰ χωρία Γάζι, Καλέσα, Ἄγ. Μύρων καὶ Ἄγία Βαυβάρρα. Διὰ τῆς κατοχῆς τῶν χωρίων τούτων οἱ Τοῦρκοι ἠπέλουν διαρκῶς ἅπαν, τὸ πρὸς τὸ θέατρον τοῦτο στρατηγικὸν μέτωπον τῶν Ἑλλήνων (ἀνατολ. κλιτύς τῆς Ἰδης ἤτοι γοσμητῆ Ρωγδιῆς—Στρούμπουλα—Τυλίσου—Κορφῶν—Κρουσῶνος—Ἀσιτῶν) καὶ συγχρόνως ἐξησφάλιζον τὰς μετὰ τῆς Δ. Μεσορῆς συγκοινωνίας αὐτῶν. Καλομενόπουλος ἔ. ἀ. σ. 151¹, ὅπου καὶ συνεχίζει: «Ἀρχομένης τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866, ὁ Κόρσικας ἐστήσατο ἐν Σερβιλῆ στρατόπεδον, ἐνθα συνηθροίζοντο αἱ δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων. Τὴν 8ην Σεπτεμβρίου 1866 οἱ Τοῦρκοι μετὰ πολλῶν δυνάμεων προσβάλλουσι τὸ ἑλληνικὸν στρατόπεδον, μετὰ θωρον ὁμως πεισματώδη μάχην, ὑποχωροῦν καταδιωκόμενοι μέχρι τῶν πυλῶν τοῦ Ἡρακλείου». Πρβλ. καὶ Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1762. ἔ.

¹ ἄρ. 513 (ΑΥΕ). ² ἰδ. ἀν. σ. 18.

³ ἄρ. 513 (ΑΥΕ).

⁴ ἰδ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 15 τῆς 19-9-66 ἔγγρ. τοῦ Ἰ. Μιτσοτάκη (ΑΡΠΧ ἀριθ. εἰσερχ.

λάβει μέρος στὴ σύγκρουση τῆς 8-9-66 στὸ Γάζι, ἔξω ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο ¹.

Καὶ ὁ ὕδιος στὶς 3-10-66 ἀναγγέλλει ὅτι ὁ Κρουσώνας ἐλεηλατήθη ἀπὸ τοὺς Τούρκους. «Λόγῳ τῆς ἐπιτυχίας ταύτης ἠθέλησαν νὰ προχωρήσουν εἰς Ἀνώγεια (Μυλοποτάμου) ἀλλ' ἀπαντήσαντες ἰσχυρὰν ἀντίστασιν ἐπανῆλθον» ².

Ἐπίσης στὶς 23-9-66 ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις Μερζαπέλλου καὶ Λασιθίου γράφει ἀπὸ τὴν Κασταμονίτσα πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου ³. «Οἱ Τούρκοι μετὰ τὰ ἐν Μαλεβιζιῳ μετέβησαν εἰς Μεσουρᾶν . . . καὶ ἐρημώσαντες τὰ ἐκεῖ χωρία, ἐτράπησαν πρὸς τὰ μέρη μας περὶ τοὺς 1500 ἵππεις καὶ τοσοῦτους πεζοὺς (sic) καὶ ἤρχισαν καὶ ἐντεῦθεν τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν διαρπαγὴν.

Οἱ παρευρεθέντες ἐκ τῶν ἡμετέρων, περὶ τοὺς 1000 πεζοί, κατήλθον πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλ' ὀλιγάριθμοι καὶ πεζοὶ ἐν τῷ πεδίῳ πρὸς ἵππεις περιεκυκλώθησαν καὶ διεσπίασθησαν καὶ ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ ὑψηλὰ μέρη Ξυδᾶ καὶ Χερσονήσου, ὁ δὲ ἐχθρὸς ἐστρατοπέδευσε πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας, ἀναμένων, ὡς φαίνεται, ἐπικυρίας ἐξ Ἡρακλείου». Καὶ συμπληρώνει :

«Πολὺ φοβούμεθα μήπως δὲν δυνηθῶμεν νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς τὴν ὁρμὴν του. Πολὺς σιρατὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀθροισθῇ ἐνταῦθα. Οἱ τῆς Ἱεραπέτρας καὶ Σητείας ἐπιβλέπουν καὶ πολιορκοῦν τοὺς ἐν τῷ φρουρίῳ Ἱεραπέτρας ἐχθρούς, οἱ ἡμῶσις ἐκ Μερζαπέλλου τὸν ἐν Σπιναλόγκα, ἔνθα ἐσχάτως τὰ ἐκεῖ σταθμεύοντα τρία ἀτμόπλοια ἐπέφερον μεγάλας καταστροφάς. Καθ' ἡμέραν σχεδὸν συγκρούονται πρὸς τὰ μέρη ἐκεῖνα. Μένουν λοιπὸν ὀλίγα ὄπλα τοῦ Μερζαπέλλου, Λασιθίου καὶ Πεδιάδος διὰ τὰς θέσεις Ξυδᾶ, Νεκητοῦ καὶ Χερσονήσου, ἔνθα εἶναι ἡ θύρα τῆς εἰσόδου τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Ἀδύνατον μὲ τὰ ὑπάρχοντα ὀλίγα καὶ κακορρίζικα ὄπλα νὰ κρατήσωμεν τὰς θέσεις ταύτας καὶ ἡ ἐξ ὀλοκλήρου καταστροφὴ ἡμῶν, ἂν δὲν προληφθῶσι τὰ πράγματα, θεωρεῖται ἀφευκτος» ⁴.

¹ Ἰδ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 16 τῆς 19-9-66 ἔγγραφον τοῦ Ἰ. Μισσοτάκη. (ΑΡΠΧ ἀριθ. εἰσερ. 125).

² ΑΡΠΧ. ἀριθ. εἰσερ. 136. πρβλ. καὶ Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1763.

³ ΓΑΚ. 12α 134. ὅπου ὑπογράφουν οἱ Κ. Σφακιανάκης, Ἐμμ. Κρανιωτάκης, Στυλ. Παπαδάκης καὶ Χρ. Ἐλευθεριάδης.

⁴ Ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνησις Ἱεροσητείας γράφει τὰ ἐξῆς πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου στὶς 28 9-66 ἀπὸ τὸ χωριὸ Ρουκάκα. (ΓΑΚ. 12α 150) : «Τὴν 21 Σεπτεμβρίου ἐξῆλθον οἱ Τούρκοι τοῦ φρουρίου Ἱεραπέτρας ἐξ ἐρεθίσσεως τῶν ἡμετέρων. . . Συνέστη μάχη κρατερῶ ἐπιτάγῳ καὶ πεισματώδεις. Στὸ τέλος ἐκυνήγησαν τοὺς Τούρκους οἱ ἐπαναστάταις «μέχρι τῶν πυλῶν τοῦ φρουρίου. Εἰς τῶν ἡμετέρων ἐφονεύθη

Ἄλλα καὶ «τὴν 27 Σεπτεμβρίου κατηνθύνθησαν εἰς Μεσαρᾶν καὶ συνεπλάκησαν α) εἰς Γέρογερην β) εἰς Κουτσουνάρες (*Ἄνω Ζαροῦ) γ) εἰς Βορῦζια καὶ τέλος εἰς Καμάρας. Ἐκαυσαν τὴν Μονὴν Βροντησιῦ καὶ ἐπανήλθον τὴν 1ην Ὀκτωβρίου καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐκβιάσουν τὸ σπηλαιὸν παρὰ τὸ χωρίον Σάρχον¹», κατὰ τὸ Ἰ. Μιτσοτάκη.

Αὐτὰ τὰ ἐπληροφορήθη στὸ Ἀμάρι ὁ Π. Κορωναῖος καὶ ἀποφάσισε νὰ πάη πρὸς τὰ ἑκεῖ «ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ παρακολουθοῦντες με ἀνήκοντες εἰς ἄλλας ἐπαρχίας ἤρνηθησαν νὰ προβῶσι περαιτέρω, λόγῳ διηθεν ὅτι ἤθελον νὰ φρουρήσωσι τὰς ἑαυτῶν ἐπαρχίας, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἤναγκάσθη μετὰ μεγάλης λύπης νὰ ἐπανέλθω χθὲς περὶ τὴν 5ην ὥραν μ. μ. ἀπὸ ὅπου ἀπῆλθον καὶ μεταβῶ σήμερον τὴν πρωΐαν (30-9-66) εἰς τὴν Μονὴν Ἀρκαδίου, ἣν ὄρισα ὡς κέντρον τῶν στρατιωτικῶν συναθροίσεων τῶν ἀνωτέρω τεσσάρων ἐπαρχιῶν· μᾶς διηγεῖται ἴδιος ὁ Π. Κορωναῖος.²

Τὴν ἴδια μέρα ἔγραψεν ὁ Κορωναῖος στὸ Δ. Μοσχοβίτη γιὰ νὰ τοῦ στείλῃ ὅσους ἄνδρες μπορέσῃ στὶς Ἀραβάνες, καὶ ἀπὸ κεῖ μὲ 200 περίπου πέρασε πρῶτα στὸ «Θηριόσπηλιο» ἢ «Θεριόρυπα» καὶ ὕστερα στὴ σπηλιὰ τοῦ Σάρχου, πού τὴν ἐκανονιοβολοῦσαν οἱ Τοῦρκοι.

Τότε οἱ Τοῦρκοι ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποτραβηχτοῦν στὸν Ἅγιον Μύρωνα, μισὴ ὥρα ἀπὸ τὴ σπηλιὰ. Τὴν ἄλλη μέρα πέρασεν ὁ Κορωναῖος ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ ἦρθε καὶ ἐστρατοπέδευσε στὶς Γωνιῆς καὶ στὸ Ἀστυράκι, «ὅπου ἐσκοποῦμεν νὰ συλλέξωμεν στρατόν... Συνάμα ἐγράψαμεν ἐπανελημμένως εἰς τοὺς Ἀρχηγούς Κόρακαν καὶ Ρωμάνον νὰ ἔλθωσιν εἰς συνεννόησιν μεθ' ἡμῶν, ὅπως ἐνεργήσωμεν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐκ συμφώνου μὲ αὐτούς». ³ Στὶς 11-10-66 ὅμως εἶναι πᾶ ἀπὸ Ἀρκαδί. Ἀπὸ τότε ἡ ἐπανάστασις στὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας εἶχε σοβαρὴ ἐξέλιξη.

Ὁ Σακόπουλος σὲ ὑστερόγραφο στὶς 24-10-66 γράφει πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτ. ⁴: «Περὶ τῶν ἐν Ἡρακλείῳ διατρεχόντων ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ ἐκεῖ κ. ὑποπροξένου ἐπληροφορήθη, ὅτι μετὰ τὴν εἰς χωρίον Καμάρες μάχην τὴν λαβοῦσαν χώραν τὴν 29 7βρίου, ἐγένοντο ἕτεραι μάχαι τὴν 12 Ὀκτωβρίου εἰς χωρίον Γεράμι, τὴν 13 εἰς χωρίον Ξυδὰ καὶ τὴν 15 εἰς χωρίον Ἀβδοῦ». Γιαυτὲς ἔχομεν τὴν ἐκθεσιν, πού ἔστειλαν ἀπὸ τὸ Μεγαμπέλλο στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου, ὅπου διαβάζομε :

καὶ δύο ἐπληρώθησαν. Ὁ πόλεμος ἐν Πεδιάδι καὶ Μαλεβιζίῳ ἀδξάνει καὶ δεινοῦται ὀσημέραι, τὰ δὲ πνεύματα τοῦ ἡμετέρου λαοῦ κατὰ τὰς ἐπαρχίας ταῦτα ἐξαγριοῦνται κατὰ τῶν πραγμάτων» καὶ σὲ ἄλλο (ὅπ' ἀριθ. 151) προσθέτουν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι «δυσθυμῶσι κατὰ τῆς ἐπιμακρύνσεως τῶν πραγμάτων».

¹ Ἐ. ἀ. (ΑΡΠΧ. ἀρ. 136 εἰσερχ.) πρβλ. καὶ Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1763-4.

² Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 187. ³ Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 187 ἔ. ⁴ Ἀρ. 541 (ΑΥΕ).

«Κατὰ τὴν 11 Ἰβρίου, Τρίτην, ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ πρωίας ἀθρόος κατέλαβε τὰ ἔμπροσθεν ἡμῶν χωρία Καστέλλιον, Θραψανὸν κλπ. συμποσοῦμενος περὶ τὰς 9—10 χιλ. Κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ τὴν ἐπομένην οὐδεμία συμπλοκὴ ἔλαβε χώραν, ἐπιτὸς ἀκροβολισμῶν τινων.

Τὴν δὲ Πέμπτην ἀπὸ πρωίας ὁ ἐχθρὸς προσέβαλε τοὺς κατὰ τὰ χωρία Ἀμαριανὸ καὶ Κασταμονίτσαν τεταγμένους. Τὸ πῦρ ἀμείβετο ἐκατέρωθεν ζωηρὸν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους οἱ ἡμέτεροι προσβαλλόμενοι καὶ ὑπὸ τοῦ πυροβολικοῦ ὠπισθοχώρησαν.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν, οἱ εἰς Γωνιὰς τεταγμένοι, ἔδραμον πρὸς ἐπικουρίαν τῶν εἰς τὰς ἄνω θέσεις συμπλακέντων καὶ συναπαντήθησαν μετὰ τοῦ ἐχθροῦ κατὰ τὴν θέσιν Λητώ. Ἐνταῦθα συνήφθη μίχην πολύωρος καὶ πεισματώδης ἀγών, ἃν καὶ ὁ ἐχθρὸς ἀριθμῶν περὶ τοὺς δισχιλίους ἱππεῖς μετὰ πυροβόλον κατεστενοχώρει τοὺς ἡμετέρους. Εἰς τὴν ἀκμὴν ὅμως τῆς μάχης οἱ Τοῦρκοι κατώρθωσαν νὰ παρεισθῶσιν διὰ τῆς ἔξ Ἀμαριανοῦ πρὸ δλίγου κυριευθείσης θέσεως, περιεκύκλωσαν τοὺς ἡμετέρους, ἀναγκασμένους ἤδη νὰ ὑποφέρωσι τὴν μανιώδη ἔφοδον τοῦ ἱππικοῦ ἔμπροσθεν καὶ τὴν τοῦ πεζικοῦ ὄπισθεν, καὶ ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ μάχωνται ὀπισθοχωροῦντες καὶ ἀπορίας ἄξιον, πῶς διεσώθησαν.

Ἐπὶ τέλους οἱ Τοῦρκοι ἰδόντες τὸ ἐπικίνδυνον τῆς θέσεως καὶ φοβηθέντες μὴ περικυκλωθῶν εἰς τὸ μέρος τοῦτο, ὑπεχώρησαν πρὸς τὸ ἐσπέρας καὶ διενυκτέρευσαν ὡς καὶ τὴν παρ. νύκτα εἰς Καστέλλι.

Ἐκ τῶν Τοῦρκων ὑπὲρ τοὺς 100 ἐφονεύθησαν, ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὑπὲρ τοὺς 30, ἐν οἷς καὶ ὁ ἱερομόναχος Καλλίνικος, ὁ Ἐμμ. Τυλλιανίτης, ὁ κοινῶς «Ἀλαμιὸς» ἐπικαλούμενος κλπ.

Ἡ πεισματώδης αὕτη μίχην, ἡ διαρκέσασα περὶ τὰς 10 ὥρας, ἐπροξένησε μεγίστην δυσθυμίαν εἰς τοὺς ἡμετέρους, διὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἐπιμονὴν τοῦ ἐχθροῦ. . . Δὲν ἔλειπον δὲ καὶ ἄνθρωποι, μέχρι τοῦδε τοὺς πατριώτας ὑποκρινόμενοι, νὰ ἐνσπείρωσι δισταγμοὺς εἰς τὸν λαὸν περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ. Ἡ φωνὴ τῶν ἀνθρώπων τούτων, ἃν καὶ εὐαρίθμων, εὔρεν ἐν τούτοις ἠγὼ παρὰ τοῖς ἀπλοῖς καὶ γενικῇ κατακραυγῇ ἠγέρθη κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς, ὡς ὑποκινησάσης δῆθεν τὴν ἐπανάστασιν καί, ἅμα ἦνοιγέ τις τὸ στόμα διὰ νὰ τοὺς ὀμιλήσῃ, «ποῦ εἶναι τὰ Βασίλειά σας;» ἀνέκραζον.

Εἰς τοιαύτην ἠθικὴν κατάστασιν μᾶς εὔρεν ὁ ἐχθρὸς τὴν μεθάνορον τῆς μάχης, Σάββατον, (15-10-66), πλεῖστοι δὲ τῶν στρατιωτῶν διεσπάρησαν πρὸς ἀναζήτησιν τῶν τέκνων των, ἅτινα κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς μάχης, φοβηθέντα εἶχον καταφύγει εἰς τὰ ὄρη. Ὀλίγοι λοιπὸν εὐρέθησαν τὴν ἡμέραν ταύτην καὶ οὗτοι κατέλαβον τὰς στενωτέρας πρὸς τὸ Λασίδιον διόδους. Τὴν δὲ 4 ὥραν (τουρμιστὶ) ὁ ἐχθρὸς διαρεθεὶς εἰς τρεῖς στήλας, ὤδευσε πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ κατέλαβε ἀμαχητὶ τὸ χωρίον Ἀβδοῦ. Ἐντεῦθεν διηυθύνθη πρὸς τὸ χωρίον Γωνιὰς. Οἱ ἐνταῦθα τεταγμένοι τῶν

ἡμετέρων ὑπεχώρουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον μαχόμενοι πρὸς τὰ ἄνω μέχρι τῆς Μονῆς Κερᾶς. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀπεφάσισαν ν' ἀντισταθῶσι ὄλαις δυνάμει.

Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ ἄτακτοι ἐπέπιπτον λυσοδῶς, ἀλλ' ἀπεκρούοντο ἐπανειλημμένως διὰ καλῶς διευθυνομένου πυρὸς πρὸς τὰ κάτω ὑπὸ τῶν ἡμετέρων, οἵτινες ἐμάχοντο ἀπελπιστικῶς, τρεῖς σημαιοφόροι Τοῦρκοι, ἀγωνιζόμενοι νὰ ἐμφυτεύσωσι τὰς σημαίας των ἐπὶ τινος θέσεως ἔπασον ἀλληλοδιαδόχως. Μάτην τὸ πυροβολικὸν, καταλαβὸν λόφον τινά, ἐπίειξε τοὺς ἡμετέρους, μάτην ὁ τακτικὸς στρατὸς προσεπάθει νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ τῶν θέσεων των. Οὗτοι ἀταράχως ἐπυροβόλουν ὀπισθεν τῶν χαρακωμάτων μέχρι σχεδὸν τῆς νυκτός, ὅτε καταφθασάντων καὶ τῶν Βιανιτῶν ἠναγκάσθη ὁ ἐχθρὸς νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ στρατοπεδεύσῃ εἰς Ἄβδου, ἀφοῦ πρῶτον κατέκαυσε τὰ χωρῖα Κερᾶς καὶ Γωνιῶν¹. Ἐσχομεν ἕνα μόνον Χριστιανὸν φονευθέντα, ἐκ δὲ τῶν ἐχθρῶν ὑπὲρ τοὺς 100 πρέπει νὰ ἐφονεύθησαν, πρὸ πάντων ἐκ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ». Ἀλλὰ στὸ τέλος συμπληρώνει: «Μετὰ τὴν μάχην ταύτην ἤρχισε νὰ ψιθυρίζεται λόγος περὶ παραδόσεως».

Τὸ τί ἔγινε πραγματικά, ὕστερα ἀπὸ τὴν μάχην αὐτὴν, τὸ διηγείται λεπτομερέστερα ὁ Ἰ. Μιτσοτάκης στὸ Δενδρινό, σὲ μιὰ ἰδιαίτη ἐπιστολή του τῆς 1-11-66². «Μετὰ τὴν μάχην εἰς Ἄβδου τῆς 15 Ὀβρίου, αἱ ἐπιχειρήσεις εἰς Πεδιάδα διεκόπησαν, καθόσον εὐάριθμοὶ τινες Χριστιανοὶ κάτοικοι ταύτης καὶ τοῦ Λασιθίου, Μεραμπέλλου καὶ Ρίζου, ἐπιθυμοῦντες ἰδίως νὰ προλάβωσι τὴν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν συστηματικὴν πυρπόλησιν τῶν χωριῶν των, ἐξέφρασαν αὐτοῖς προφορικῶς καὶ ἐγγράφως τὴν ἐπιθυμίαν τῆς διακοπῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὑποσχόμενοι τὴν ὑποταγὴν των. Οἱ κάτοικοι ἐπανέρχονται εἰς τὰς ἐστίας των. Οἱ ἀρχηγοὶ καὶ ὀπλοφόροι ἐμμένουσι εἰς τὰ ἀποφασισθέντα»³. Καὶ μετὰ δυὸ μέρες προσθετεῖ:

«Ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀτάκτων Ρεσίτ ἐφέντης, νῦν καὶ πολιτικὸς διοικητὴς τοῦ τμήματος, ἐνδιατρίβων εἰς Πεδιάδα, ἀπέστειλεν ἐκεῖθεν χθὲς καὶ προχθὲς 380 τουφέκια Χριστιανῶν.

Ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου Χ' Ἰνδιδακίη βεβαίουν ὅτι αὐτὸς καὶ ὁ Σκουλάς θὰ ἐμμένουν ὅπως καὶ ὁ λοχίας τοῦ μηχανικοῦ Μ. Σφακιανάκης»⁴.

¹ Ἐνα μικρὸ μέρος ἀπ' αὐτὸ δημοσιεύει καὶ ὁ Μουρέλλος ἑ. ἀ. σ. 1707

² ΑΡΠΧ Νο 145 εἰσερχ.

³ Συγχρόνως ἀναγγέλλει: «Εἰς τὸν στρατὸν παρουσιάσθη δυσεντερία ἧς θύμα ὁ στρατηγὸς Γιαγιά πασάς, ἀντ' αὐτοῦ ἦλθε ὁ ὑποστράτηγος Ἰβραὴμ πασάς. Τὸ Γιαγιά ὅμως τὸν θέλουν σκοτωμένο οἱ Μουρέλλος Κριάρης κλπ.

⁴ ΑΡΠΧ. Νο 158. Μέσα σ' αὐτὸ ἔχομεν δυὸ ἀντίγραφα ἐπιστολῶν. Στὸ ἕνα ὁ Ἰνδιδακίης στίς 3-11-66 γράφει στὸ Ἰ. Μιτσοτάκη, ὅτι ὁ Ρεσίτ ἔγραψεν ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο καὶ κατόπιν ἦλθε καὶ ὁ ἴδιος στὸν Ἅγιο Μύρων, «συνουδευόμενος ὑπὸ τοῦ

Ἄλλὰ καὶ στὴ Σητεῖα τὰ ἴδια γίνονται. Ὁ Ν. Ἐλευθεριάδης γράφει ἀπὸ ἐκεῖ: ¹ «Μετὰ τὴν μάχην ταύτην ἤρχισε νὰ ψιθυρίζεται λόγος περὶ παραδόσεως καὶ ὑποταγῆς καὶ μάτιν ἢ Ἐπιτροπὴ καὶ οἱ εὖ φρονοῦντες προσεπάθουν νὰ ἐνθαρρύνουν καὶ συγκεντρῶσουν τὸν λαόν· ἢ ἔλλειψις πρὸ πάντων πολεμφοδῶν ἐψύχρανε τοὺς πάντας. Θέλετε λάβει ἰδέαν τῆς θέσεως ἐκ τοῦ ἐξῆς. Ὁ κ. Σφακιανᾶκης μετέβη μετὰ τὴν μάχην εἰς Βιάνον, ὅπως συναθροίσῃ στρατιώτας καὶ γράψῃ καὶ εἰς Μαλεβίζι νὰ ἔλθῃ βοήθεια, εἰ δυνατὸν. Καθ' ὅλην τὴν ὁδοιπορίαν του ὑβρίζετο ὑπὸ τῶν διαβατῶν παρὰ δὲ τὸ χωρίον Καλάμι ἐπυροβολήθη ὑπ' αὐτῶν τῶν Χριστιανῶν καὶ συλληφθεὶς ἐδέθη διὰ νὰ ἀπαχθῇ εἰς τὸν Πασᾶν καὶ μόλις διεσώθη».

Καὶ στίς 25-10-66 γράφουν ἀπὸ τὴ Ρουμῆα στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου οἱ Κ. Σφακιανᾶκης καὶ Ν. Ἐλευθεριάδης: ² «Ὁ υἱὸς τοῦ κ. Σφακιανᾶκη στέλλεται αὐτοῦ καὶ παρ' αὐτοῦ δύνασθε νὰ λάβητε ἐκτενεστέρας πληροφορίας. Τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς δισκορπίσθησαν ἤδη κακεῖσε καὶ τὴν παροῦσαν ὑπογράφουν τὰ δυὸ παρόντα. Ἄγνοοῦμεν ἂν ὑπάρχουν εἰσέτι».

Τέλος σχετικὰ μὲ τὴν ὅλη κατάστασιν στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη στίς 31-10-66 γράφουν ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο τὰ ἐξῆς πρὸς Μ. Μπογιατζόγλου: «Ὁ Ρεσιτ ἐφέντης ἦλθε μέσα. Δὲν ἠδυνήθη νὰ συλλέξῃ πλείοτερα τῶν 507 ὄπλων. Μετέβη ἀμέσως εἰς Μαλεβίζι μετὰ τῶν ἀτάκτων ἐθελοντῶν ³. Καμιά σπουδαία ἀντίστασις δὲν προβάλλεται πᾶ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες.

Στὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς τῶν γεγονότων στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη συνετέλεσε πολὺ τὸ ὅτι δὲν εἶχαν ὄπλα, ἀλλὰ καὶ δὲν ἦλθαν ἀπ' ἔξω ἀρμετά. Ἡ Γεν. Συνέλευσις στίς 22-9-66 ζητᾷ ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν, νὰ στείλουν ὄπλα καὶ πολεμφοδία στὰ Ἡρακλειώτικα, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διαρκῶς ζητοῦν ⁴.

Καὶ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ ἔχει ὅλη τὴν καλὴ διάθεσιν ἀλλὰ παρουσιάζονται πολλὰς δυσκολίες στὴ μέσῃ. Γράφει γὰρ νὰ ἔλθῃ ὁ Ἰ. Ζυμβρα-

προδότης Ἰ. Οἰκονομίδου» γὰρ νὰ ἡσυχάσουν καὶ τὰ μέρη αὐτά. Ὁ Νδιδιδάκης ὁμῶς καὶ ὁ καπετὰν Φιλιππάκης, ποὺ ἦταν στὸ σπῆλιό τοῦ Σάρχου ἀρνήθησαν. Καὶ στὸ ἄλλο, γραμμὸν στίς 7-11-66 ἀπὸ τὸ Βουνό, ἀφοῦ περιγράφουν σύντομα τίς μάχας τῆς Καοταμονίσσας καὶ τῆς Κερῶς καὶ τὰ ἀποτελεσμάτα τους, προσθέτουν: «Οὐδὲν ξένον πρόσωπον εἶδομεν πρὸς ἐνθάρρυνσιν, οὐδὲ πολεμφοδία. Ἡμεῖς ἀπελπισμένοι περιφερόμεθα ἀπὸ βουνὸ σὲ βουνό. Ὁ λαὸς προσκυνῶν ὑπεσχέθη νὰ παραδώσῃ τὴ ὄπλα καὶ ἤδη διέρχεται ὁ Ρεσιτ συνάξων αὐτά». Καὶ ὑπογράφουν οἱ Ἐμμ. Κρανιωτάκης, Ν. Τυλλιανᾶκης, Γ. Μανουσάκης, Χ' Χ' Τυλλιανᾶκης καὶ Ἀ. Τυλλιανᾶκης.

¹ Ἰδ. Μουρέλλου ἔ. ἀ. σ. 1768, δυστυχῶς ὁμῶς δὲν μᾶς λέγει πότε τὰ ἔγραψε.

² ΓΑΚ. 12α 194. ³ ΓΑΚ. 12α 209.

⁴ Ἰδ. ΓΑΚ. 12α 130 καὶ 160.

νάκης στις ανατολικές επαρχίες, εκείνος όμως πηγαίνει στις δυτικές, για να αναλάβει την αρχηγία. 'Αλλά δεν είχαν και όπλα για να στείλουν' και το ίδιο το κράτος δεν είχε διαθέσιμα. 'Ο Χ. Ζυμβρακάκης δίδει 8 κανόνια από αυτά, που έχει το κράτος, αλλά είναι της γνώμης ότι χρειάζονται και όπλα, «όπως έκαστον των τριών σωμάτων του πυροβολικού, να έχει ανά 200 όπλα προς απόκρουσιν πάσης εφόδου», γράφει ο Μ. Ρενιέρης στο Μ. Μπογιατζόγλου στις 18-10-66 και προσθέτει¹: «'Ο κ. Ζυμβρακάκης θεωρεί. . . αναγκαίον, ἄν τὰ βελονωτὰ τοῦ κ. Ράλλη εἶναι καλὰ, ν' ἀγορασθῶσιν. . . 'Ο κ. Κακαράνάκης λαμβάνει σήμερα ἐντολήν νὰ τὰ ἐξετάσῃ καὶ γνωματεύσῃ». Μπαίνει όμως στη μέση και το ζήτημα της πληρωμῆς των. «'Ο κ. Ράλλης», συνεχίζει ο Μ. Ρενιέρης, «γράφει σήμερα τῷ κ. Ζυμβρακάκη, ὅτι τὰ ὅπλα ταῦτα τιμῶνται ἀνά δύο λίρας ἕκαστον (δὲν ἤξεύρω ἂν μόνα ἢ μὲ τὰ φυσέκια) καὶ ὅτι ἡ γνώμη του εἶναι νὰ πληρωθῇ τὸ τίμημα διὰ λαχείου. 'Η ἰδέα εἶναι καλή, ἀλλ' ἀπαιτεῖ καιρὸν πρὸς ἐκτέλεσιν. 'Η γνώμη μου εἶναι ν' ἀγορασθῶσιν, ἄν εὐρωμεν τὰ χρήματα».

'Εκείνες τις μέρες όμως τη Κ.Ε.Α. αποσχολεῖ περισσότερο το ζήτημα της υποταγῆς της Δ. Κρήτης, ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Βαφέ. Γι' αὐτὸ καὶ στέλνουν τὸ «Πανελλήνιον» μὲ τρόφιμα στὰ Σφακιά.

Συγχρόνως όμως στέλνουν και για τὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη τὴ βροτασέρα τοῦ Λέκκα «Εὐαγγελίστρια» μὲ ἐθελοντὲς, μπαρούτι και ὅσα ὅπλα μπόρεσαν νὰ ξεκινονομήσουν—περὶ τὰ 300—. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ δὲ φτάνει ὡς ἐκεῖ. Ἐνα μέρος ἀπὸ ὅ,τι μετέφερε τὰ ἀφῆκε στὰ Κύθηρα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τὰ ξεφόρτωσε στὴν Κίσαμο.

Κοροθιώνουν ἐν τῷ μεταξύ νὰ εἰσιμῶσουν ὅπως - ὅπως ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ σῶμα ἐθελοντῶν ὑπὸ τὸν Χρ. Σκαρλ. Βυζάντιο, συνίχη και λόγιο, και ἐπειδὴ ἐνόμιζαν ὅτι ὁ Π. Κορωνάιος ἦταν ἀκόμη στὶς ἀνατολικές ἐπαρχίες, γράφει ὁ Μ. Ρενιέρης στο Μ. Μπογιατζόγλου, για νὰ σταλῆ ἐκεῖ ὁ Βυζάντιος μὲ τὸ σῶμά του. Ἐν τῷ μεταξύ όμως ὁ Π. Κορωνάιος εἶχε γυρίσει στὰ Ρεθεμνιώτικα και ἔτσι πρέπει νὰ πάη ἐκεῖ και τὸ σῶμα τοῦ Βυζαντίου, ὅπου ἄλλωστε ἔκανε μεγάλη ἀνάγκη, γιατί ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα εἶχε προχωρήσει πρὸς τὰ ἐκεῖ ὁ Μουσταφάς' ἀλλὰ οὔτε και ἐκεῖ δὲν ἔρχεται, ὡς θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ἄν και ἔφυγε στὶς ἀρχὲς τοῦ Νοέμβρη ἀπὸ τὴ Σύρο.

'Ἐν τῷ μεταξύ ἔρχονται ὅπλα ἀπ' ἔξω, γιατί ὁ Μ. Ρενιέρης στις 3-11-66 γράφει στο Μ. Μπογιατζόγλου²: «Ἐλπίζομεν νὰ ἔφθασαν ἤδη τὰ 400 ὅπλα τοῦ Λιβερπουλ μετὰ τῶν 50.000 καψυλίων. Τὰ ξίφη θέλουν

¹ ΓΑΚ. 12α 182.

² ΓΑΚ. 12α 217.

ἀκόνισμα». Καί ἐπειδὴ εἶχαν ἔρθει ἀντιπρόσωποι τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, πού ἐνεργοῦσαν γιὰ νὰ σταλοῦν στὰ μέρη τους ὄπλα καὶ πολεμοφόδια, καὶ ἐπειδὴ ἦταν ἔτοιμο ἓνα ἄλλο σῶμα ὑπὸ τὸ λοχαγὸ Σαράτσογλου, γιὰ νὰ ῥθῆ νὰ ἐνισχύσῃ καὶ αὐτὸ τὸν Π. Κορωναῖο, προσπαθοῦν νὰ κάμουν τὸν ἐξῆς συμβιβασμό. «Σήμερον» γράφει ὁ Μ. Ρενιέρης στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στίς 8-11-66¹ «ἀναχωρεῖ διὰ τὰ αὐτόσε ὁ κ. Σαράτσογλου μὲ τὸν ἱατρὸν Βασιλείου καὶ μὲ 200 ἄνδρας, ἐν οἷς καὶ ἔνας λοχαγὸς Μαυροβουνιώτης. Τὸ σῶμα τοῦτο εἶναι ἐφωδιασμένον μὲ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα, ἱατρικὰ, ὄπλα καὶ 700 δκ. παξιμαδίου.

Τὸ σῶμα τοῦτο εἶναι προωρισμένον πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ Κορωναίου. Ἐπειδὴ ὁμως ἐφθασαν οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν Βασιλογεώργης κλπ. καὶ μᾶς παρέστησαν τὴν κατεπείγουσαν ἀνάγκην, ἦν οἱ τόποι ἐκεῖνοι ἔχουσιν ὄπλων καὶ ἀνδρῶν, προσπαθήσετε νὰ πείσετε τὸν Σαράτσογλου νὰ φύγῃ μετὰ τοῦ Βασιλογεώργη καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ καὶ νὰ ἀποβιβασθῶσιν εἰς τὸν λιμένα Μάλια τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος. Ἐκεῖ δὲ φθάνοντες δύνανται, ἂν θέλουν, νὰ χωρισθοῦν, καὶ οἱ μὲν νὰ ὑπάγῃσι πρὸς τὸν Κορωναῖον, οἱ δὲ νὰ μείνωσιν εἰς τὴν Πεδιάδα καὶ τὰς πλησιοχώρους ἐπαρχίας . . . Νὰ σταλῶσιν ἐκεῖ (στίς 4 ἐπαρχίαι πού ἔστειλαν τὸ Βασιλογεώργη), τὰ 400 ὄπλα Λιβερπούλ μετὰ τῶν συνοδεούντων αὐτὰ φουσέκων καὶ καψυλίων καθὼς καὶ ὅσα ἄλλα πολεμοφόδια θεωρήσετε ἀναγκαῖον . . . Ὁ Βασιλογεώργης θὰ εἶναι αὐτοῦ τὴν Παρασκευὴν (11-11-66)» καὶ προσθέτει: «Καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὄπλα τοῦ κ. Ράλλη, λάβετε ὀλίγην ὑπομονήν . . ., διότι μᾶς φαίνονται πολὺ ἀκριβὰ, ἐπιπλομεν δὲ ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν νὰ μᾶς φθάσουν καὶ ἄλλα 800 ὄπλα, ἅτινα μᾶς ἀνγγέλθησαν ἐκ Λιβερπούλ καὶ Μαγχεστρίας».

Καὶ στίς 11-11-66 δίδει γράμμα ὁ Ἄ. Φ. Παπαδάκης στοὺς «ἀπεσταλμένους τῶν ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν», πού ἐφενεγαν γιὰ τὴ Σύρο, γιὰ τὸ Μ. Μπογιατζόγλου, ὅπου γράφει καὶ τὰ ἐξῆς²: «Ὁ κ. Χ. Ζυμβρακιάκης, ἔγραψε τὰ δέοντα πρὸς τοὺς κ. κ. Σαράτσογλου καὶ Βασιλείου, ἵνα μεταβῶσιν ὅπου τοὺς ὀδηγήσωσιν οἱ κομισταὶ τῆς παρούσης Ματθαῖος Σφρακιανιάκης καὶ Βασιλογεώργης». Ἄλλὰ οὔτε καὶ αὐτοὶ μπόρεσαν νὰ φθάσουν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτη. Καὶ σ' αὐτὸ δὲν ἔφταιγε κανεὶς ἄλλος παρὰ μόνον ἡ κακοκαιρία.

Τὸ ὅτι δὲν ἐπῆγαιναν τὰ πλοῖα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτη, τὸ ἀπέδιδαν μερικοὶ στοὺς πιλότους, ἀλλὰ σ' αὐτὸ δὲν ἔφταιγαν ἐκεῖνοι. Ἐφταιγαν ἡ ἐποχὴ τοῦ ἔτους καὶ τὰ μέρη. Γιατὶ τὸ χειμῶνα στίς βόρειες ἀ-

¹ ΓΑΚ 12α 227.

² ΓΑΚ. 12α 237.

κτὲς τῆς Κρήτης ἢ προσέγγιση σὲ μικροὺς ὄρους εἶναι πολὺ δύσκολη, ἐπειδὴ τὰ πειράζει πολὺ ὁ βοριάς. Ἐνῶ στὶς δυτικὰς ἀκτὲς ἔχει ὄρους, ποὺ μὲ κάθε καιρὸ μποροῦν νὰ πλησιάσουν τὰ πλοῖα. Ἄλλὰ καὶ εἶται, ποὺ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ Ἀντικύθηρα ὡς τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Κρήτης εἶναι πολὺ μικρὴ, δὲν ἦταν καὶ τόσο δύσκολο νὰ διαφύγουν τὴν προσοχὴ τῶν τουρκικῶν πολεμικῶν πού διαρκῶς περιπολοῦσαν. Καὶ οἱ πιλότοι ἤξεραν πολὺ καλὰ τὰ μέρη, ὡς καὶ ποὺ θὰ μποροῦσαν κάθε φορὰ νὰ προσεγγίσουν εὐκολώτερα. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ τελευταῖο ταξίδι, ἂν καὶ ἦταν μέσα οἱ Σφακιανίτης καὶ Βασιλογεώργης, πάλι ἀναγκάστηκαν νὰ ῥοθοῦν στὴ Δυτικὴ Κρήτη.

ΚΕΦ. Ε'. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ Α Ρ Κ Α Δ Ι.

Μεταξὺ τῶν Λευκῶν Ὄρεων καὶ τῆς Ἰδης ἐκτείνεται ἡ Κεντρικὴ Κρήτη ἢ τὸ τμήμα τοῦ Ρεθύμιου. Τὸ τμήμα αὐτὸ περιλαμβάνει, κατὰ τὸν Καλομενόπουλο, ¹ «δύο διακεκριμένα χωρογραφικὰ τμήματα: α) τῆς Ἰδης καὶ β) τὴν ὄρεινὴν χώραν τῆς Ρεθύμνης.»

«Ὁ κύριος ὄγκος τῆς Ἰδης» λέγει κατόπιν ὁ Καλομενόπουλος ², «ἔχει διεύθυνσιν Ν.-Α. πρὸς Β.-Δ.. Αἱ ἀνατολικαὶ τοῦ ὄρους κλιτύες ἀποτόμως κατερχόμεναι πρὸς τὴν χώραν τοῦ Ἡρακλείου ἀποτελοῦσι τεῖχος ἀνυπέρβατον.. Αἱ Ν.Α. καὶ Ν. κλιτύες εἰσὶν ὡσάντως ἀποτομώταται κατερχόμεναι μέχρι τῆς παραλίας καὶ τῶν Ν. Α. κρασπέδων τοῦ ὄρους Κέδρου. Αἱ δυτικαὶ κλιτύες εἶναι εἰς ἄκρον βραχόδεις καὶ ἀπόκρημνοι. Πρὸς Β. Δ. ἡ Ἰδὴ ἐκπέμπει μακρὰν δειράδα, ἣτις, καίτοι βαίνει ταπεινωμένη, παρουσιάζει οὐχ ἥττον ἀποτόμους καὶ δυσβατωτάτας κλίσεις. Αἱ ἀρκτικαὶ κλιτύες εἰσὶν ἥττον ἀπότομοι καὶ ἀποτελοῦν τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τοῦ μεγάλου λεκανοπέδιου τοῦ Μυλοποτάμου.»

Πρὸς Β. Α. ἐκτείνεται διὰ μακρᾶς καὶ βραχόδους δειράδος, ἀποτελούσης διὰ τῶν ἀλλεπαλλήλων αὐτῆς κορυφῶν ἰδιαν ὄροσειρὰν τὴν τοῦ Στρούμπουλα (ὕψ. 802 μ), Παλιοκιάστρου (450 μ) - Ἀγ. Παύλου (733 μ), καταληγούσης δὲ εἰς τὰ ἀκρωτήρια Σταυρὸν καὶ Ρωγιδιά. Ἡ ὄροσειρὰ αὐτὴ χωρίζει τὸ ἀρκτικὸν τμήμα τῆς χώρας τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Μυλοποτάμου καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Φόδελε ³.

¹ Ἐν. ἀν. σ. 71 ἔ. Πρβλ. καὶ τεύχος α' σ. 1 ἔ.

² Ἐν. ἀν. σ. 183. ἔ.

³ Ἐν. ἀν. σ. 185. ἔ.

Τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Μυλοποτάμου ἐκτείνεται, κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Καλομενόπουλο ¹, «ἐξ Α. πρὸς Δ. ἦτοι ἀπὸ τῆς ἀνωμάλου χώρας τοῦ Ἡρακλείου πρὸς τὴν ὄρεινὴν τῆς Ρεθύμνης καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐτέραν τῶν διαβάσεων, δι' ὧν συγκοινωνοῦσι τὰ ἀπὸ τῆς Ἰδης διαχωριζόμενα δύο τῆς Κρήτης μεγάλα τμήματα τὸ ἀνατολικὸν καὶ δυτικόν. . . Ἐπίνεια τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Μυλοποτάμου εἰσὶ: 1) τὸ Καστέλλι 2) ὁ ὄρμος Μπαλι 3) ὁ ὄρμος Σίσες καὶ 4) ὁ ὄρμος Φόδελε» ².

Ἡ ὄρεινὴ χώρα τῆς Ρεθύμνης ἐκτείνεται «πρὸς Δ. τῆς Ἰδης καὶ μετὰ τούτης καὶ τῶν Λ. Ὀρέων. Ἡ χώρα αὕτη ἐνοῦται πολυπλόκως μετὰ τῶν ἐνθεν καὶ ἐνθεν μεγάλων ὄρεινῶν ὄγκων, ὧν αἱ μακρὰ δειράδες εἰσχωροῦσιν ἐν αὐτῇ καὶ περιβάλλουσι τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὴν ἀνεξάρτητα ὄρη. Τὰ ἀποτελοῦντα τὴν χώραν ταύτην ὄρη εἰσὶ: 1) Ἡ ἀπὸ τῆς Ἰδης πρὸς Β.-Δ. ἐκπεμπομένη μακρὰ δειρὰς 2) ὁ Κέδρος (1800 μ.) μετὰ τῆς πρὸς Δ. καὶ Β.-Δ. ἐκπεμπομένης ὑψηλῆς καὶ μακρὰς ὄροσειρᾶς 3) Ἡ ἀπὸ τῶν Λ. Ὀρέων ἐκπεμπομένη πρὸς Ν.-Α. μακρὰ καὶ βραχῶδης ὄροσειρὰ Κρουονερίτη - Σιδέροντα - Βουβάλας καὶ 4) τὸ ὄρεινὸν ἄλυσιον τῶν Λευκογείων», κατὰ τὸν ἴδιο ³.

Ἡ ἀπὸ τῆς Ἰδης πρὸς Β.-Δ. ἐκπεμπομένη μακρὰ δειρὰς εἶναι ὑψηλὴ καὶ ἀπότομος κλείει πρὸς Β.-Δ. τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Λιγιώτη (Ἀμαρίου), ὀρίζει πρὸς Α. τὸ ὄρεινὸν λεκανοπέδιον Πλατανέ καὶ καταλήγει διὰ χθαμαλῆς καὶ δασώδους λοφοσειρᾶς ἄνωθεν τῆς ἀμμόδους παραλίας. Ἀπὸ τοῦ μέσου ὡς ἔγγιστα τῆς ὄροσειρᾶς Κέδρον ἐκπέμπεται πρὸς Β. βραχῶδης δειρὰς, ἣτις διαχωρίζουσα τὰ λεκανοπέδια τοῦ Πλατανέ καὶ Πετρὲ, τελευτᾷ εἰς τὸ ὑψηλὸν ὄρος Β ρ ὕ σ ι ν α (ὑψ. 860 μ.). Τὸ ὄρος τοῦτο, ὑψοούμενον 4 χιλ. ὡς ἔγγιστα πρὸς Ν. τοῦ παραλίου φρουρίου τῆς Ρεθύμνης, ἔχει κλιτύας ἀποτόμους καὶ κεκαλυμμένας ὑπὸ ἐκτεταμένων δασῶν.

Ἡ (ὄρεινὴ χώρα τῆς Ρεθύμνης) διαιρεῖται ὑπὸ τῆς γραμμῆς τῆς διαχωρίσεως τῶν ὑδάτων εἰς ἀρκτικὰς καὶ μεσημβρινὰς κλιτύας. Αἱ ἀρκτικαὶ ἀποτελοῦσι χώραν ὄρεινοτάτην. Ἡ χώρα αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Β.-Δ. δειράδος τῆς Ἰδης καὶ ἀπὸ τῆς ὄροσειρᾶς, ἣτις ἀπὸ τοῦ Κέδρου ἐκτείνεται πρὸς τὰ Λ. Ὀρη, βαίνει πρὸς Β. πάντοτε χαμηλουμένη. Αἱ ἀρκτικαὶ αὐταὶ κλιτύες, διασχίζονται ὑπὸ βαθειῶν χαραδρῶν. Ἀποτελεῖται δὲ (ἡχώρα αὐτῶν): 1) ἐκ τῆς ἀνωμάλου χώρας Ἀγιασμαῖοι-Σταυρωμένου-Σφακτικαίου 2) ἐκ τοῦ ὄρεινοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Πλατανέ 3) ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Πλατανέ καὶ τοῦ Πετρὲ ἀνωμάλου χώρας 4) ἐκ τοῦ ὄρεινοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Πετρὲ 5) ἐκ τοῦ ὄρεινοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Μουσέλλα 6) ἐκ τῆς κυματοειδοῦς χώρας τοῦ Δέλφινα καὶ τοῦ Καβροῦ ⁴.

¹ Ἐν. ἀν. σ. 189¹.

² Ἐν. ἀν. σ. 188.

³ Ἐν. ἀν. σ. 196 δ.

⁴ Ἐν. ζν. σ. 196 δ.

«Πρὸς Δ. τῆς δειράδος, ἥτις ἀπὸ τῆς Ἰδης πρὸς Β. ἐκπεπεπομένη κλείει πρὸς Δ. τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Μυλοποτάμου καὶ μέχρι τῆς ἐτέρας δειράδος, ἣν ἡ Ἰδη ἐκπέμπει πρὸς Β.-Δ., ἐκτείνεται ἀνώμαλος καὶ δασώδης χώρα, ἥτις διασχίζεται ὑπὸ τῶν ρυακίων Ἀγιασμάτσι - Σταυρωμένου καὶ Σφακακίου. Περιλαμβάνει δὲ τὰ χωρία Χάρκια καὶ Καβούσι, τὴν Μονὴν Ἀρκαδίου. καὶ τὰ χωρία Ἀμνάτο, Πίρι, Σκουλούφια, Μέση, Μαρουλά, Λούτρα, Ἀδελε, Πηγὴ κλπ.

Ἡ χώρα, πρὸς Δ. τῆς δειράδος, ἣν ἡ Ἰδη ἐκπέμπει πρὸς Β. - Δ. ἀποτελεῖται ἐκ βαθειῶν χαράδρων κατερχομένων ἀπὸ τῆς ἀνωτέρω δειράδος τῆς Ἰδης καὶ ἀπὸ τῶν ὀρέων, αἵτινα ὁ Κέδρος ἐμπέμπει πρὸς Β.-Δ. μέχρι τοῦ Βρύσινα. Αἱ χαράδραι αὗται ἐνοῦνται εἰς μίαν βαθεῖαν καὶ μακρὰν φάραγγα, δι' ἧς ῥέων ὁ ῥυαξ Πλατανὲς ἐκβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν 4 ὥς ἔγγιστα χιλιόμετρα πρὸς Α. τοῦ φρουρίου τῆς Ρεθύμνης. . . Τὸ ἔδαφος αὐτοῦ εἶναι ὀρεινότατον καὶ περιλαμβάνει εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ μέρος (τὸ μεσημβρινόν) τὰ χωρία Καρίνες, Ἀντάνασο, Πατσῶ, Βολιῶνες¹»

Ἡ μεταξὺ Πλατανὲ καὶ Πετρὲ ἀνώμαλος χώρα .. κατέρχεται ἀπὸ τοῦ ὄρους Βρύσινα καὶ τῶν πρὸς Δ. αὐτοῦ ἐκτεινομένων χθαμαλῶν ὑψωμάτων.. καὶ περιλαμβάνει τὸ χωρίον Περβόλια μὲ 135 ἑλληνικὰς καὶ 105 τουρκικὰς οἰκογενεῖας, τὴν πόλιν τῆς Ρεθύμνης καὶ τὰ χωρία Χρωμοναστήρι, Μύλοι, Σελλί, Μύρθιο, Ρουσοσπίτι, Σωματάς, Γάλλον, Ἀτσιπόπουλο, μὲ 200 ἑλληνικὰς καὶ 3 τουρκικὰς οἰκογενεῖας, Πρινές, Βεδέροι, Γεράνι»².

Ἡ χώρα αὕτη», κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Καλομενόπουλον³ «ἐκτεινομένη περὶ τὸ φρούριον τῆς Ρεθύμνης ἔχει ἐξαιρετικὴν σημασίαν, καθότι κατὰ ταύτην ἀναγκαίως λαμβάνουσι χώραν αἱ πρῶται στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις τῶν τε Τούρκων, οἵτινες ὀρμώμενοι ἀπὸ τὸ φρούριον τῆς Ρεθύμνης ἐπιδιώκουσι τὴν κατάληψιν τῶν πέριξ θέσεων, διὰ τὴν ἐκεῖθεν προέλασιν πρὸς τὰ ἐνδότερα, καὶ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες περὶ τὸ φρούριον συγκεντρούμενοι καὶ καταλαμβάνοντες τὰς πρὸς τὸ ἐσωτερικόν τῆς χώρας ἀγούσας διαβάσεις, ἀποκρούουσι τὰς τουρκικὰς προσπαθείας. Ὁ Βρύσινας, αἱ κατὰ μῆκος τοῦ Πλατανὲ θέσεις καὶ τὰ πρὸς Ν.-Α. τοῦ Ἀτσιποπούλου ὑψώματα, ἰσχυρῶς κρατούμενα, παρακωλύουσι πᾶσαν τῶν Τούρκων προέλασιν».

«Τὸ ὀρεινὸν λεκανοπέδιον τοῦ Πετρὲ ἐκτείνεται ἐπὶ μεγάλῃς ἐκτάσεως ἐδάφους, καθ' ὅτι τὸ μὲν Ν.-Α. αὐτοῦ ἄκρον ἄρχειται

¹ Ἐν. ἀν. σ. 199 ἔ. 203 ἔ.

² Ἐν. ἀν. σ. 204 ἔ.

³ Ἐν. ἀν. σ. 205 ἔ.

ἀπὸ τοῦ.. αὐχένος τῆς Καρές, τὸ δὲ Ν.-Δ. κατέρχεται ἀπὸ ὑψηλῶν κορυφῶν, αἵτινες ὑψοῦνται πρὸς Α. τοῦ ὄροπεδίου τοῦ Καλλικράτους (Σφακίων). Συγκοινωνεῖ πρὸς Δ. μετὰ τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Μουσέλλα καὶ περιλαμβάνει τὰ χωρία Μοῦντρος, Ρούστια, Ἀρμένιοι, Ὀρος, Κάστελλος Ἀρκούδαινα» κλπ¹.

«Τὸ ὄρεινὸν λεκανοπέδιον τοῦ Μουσέλλα πρὸς Δ. τοῦ Πετρέ, ἀρχόμενον ἀπὸ τῶν ἀρκτικῶν κλιτύων τοῦ ὄροπεδίου τοῦ Καλλικράτους, καὶ βαιῖον πρὸς Β.-Α. μεταξὺ ἀποκρήμνων ὄρεων, εἶναι στενὸν καὶ βραχῶδες, εἶτα δὲ πρὸς Β. τρεπόμενον μεταξὺ χθαμαλῶν γηλόφων βαίνει μέχρι τῆς χθαμαλῆς καὶ ἀμμώδους παραλίας.. Τὸ ἔδαφος εἶναι ὄρεινότερον μὲν εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ μέρος, ὀμαλότερον δὲ εἰς τὸ κατώτερον.. Περιλαμβάνει τὰ χωρία Ἀσὴ - Γωνιά, Μυριοκέφαλα, Μαρουλοῦς μὲ 25 ἑλλ. οἰκογενείας, Ἀργυρούπολιν μὲ 200 ἑλλ. οἰκογ. , Ἐπισκοπήν κατοικουμένην ἀπὸ 135 ἑλλ. καὶ 20 τουρκ. οἰκογενείας καὶ συγκοινωνεῖ πρὸς Δ. μετὰ τῆς κυματοειδοῦς χώρας τοῦ Δέλφινα - Καβροῦ»².

Ἡ χώρα τοῦ Δέλφινα - Καβροῦ «κλείεται πρὸς Ν. καὶ πρὸς Δ. ὑπὸ τῆς ὑψηλῆς καὶ ἀποκρήμνου δειράδος Δαφνομαδάρας . . , ἣτις μέχρι τῆς γωνίας τοῦ κόλπου τοῦ Ἀλμυροῦ κατερχομένη, σχηματίζει ἐκεῖ τὰ ὀμόνυμα στενά, δι' ὧν καὶ μόνον συγκοινωνοῦσιν αἱ ἀρκτικαὶ κλιτύες τοῦ τμήματος τῆς Ρεθύμνης μετὰ τῶν πρὸς Δ. αὐτῶν ἐκτεινομένων ἀρκτικῶν κλιτύων τῶν Δ. Ὀρέων, εἶναι δὲ ὀμαλὴ καὶ κατάφυτος»³.

Τὸ κεντρικὸ αὐτὸ τμήμα τῆς Κρήτης, ἔτσι ὅπως εἶναι καὶ ὄρεινόν, σὲ κάθε κίνημα ἀκολουθοῦσε τὸ δυτικόν. Καὶ τὸ 1866 ἀπὸ ἐνωρὶς εἶχαν μνηστῆ στήν ὄλη κίνηση καὶ ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ Μῆ εἶχαν ἔλθει ἀντιπρόσωποὶ τοὺς στὰ Μπουτσονάρια καὶ Ἰδρύθη καὶ Ἐπιτροπὴ τοῦ Τμήματος Ρεθύμνης, ποὺ εἶχεν ὡς ἔδρα τῆς τὸ Ἀρκάδι⁴. Καὶ ἐδῶ οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὰ χωρία εἶχαν συγκεντρωθῆ μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ φρούριον τῆς Ρεθύμνης⁵ καὶ οἱ ἐπαναστάτες προχώρησαν τόσο, ὥστε κατέληξαν στὶς συγκρούσεις τοῦ Πλατανὲ καὶ τοῦ Βρύσινα στίς 29-8-66, ποὺ ἐπανεληφθῆσαν καὶ τὴν πρώτην τοῦ Σετιέμβρη⁶.

¹ Ἐν. ἀν. σ. 210. ἔ.

² Ἐν. ἀν. 213 ἔ.

³ Καλομοнопόλου ἔ. ἄ. σ. 215. ἔ. Ἔδ. καὶ ἀνοτ. σ. 24.

⁴ Ἔδ. ἀν. τεύχος α' σ. 42. 54 ἔ., 108, 125 κ. ἄ.

⁵ Ἔδ. ἀν. τεύχος α' σ. 125.

⁶ Ἔδ. τεύχος α' σ. 125 ἔ. Ὁ Κορωνάιος στὴ χειρόγραφο ἱστορία τῆς Κρήτης τετρ. Ζ' σ. 53 ἔ. (ΙΑΚ) μᾶς περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴ μάχη ἐκεῖνη: «Τὴν πρώτην Σεπτεμβρίου ἐποποθέτησαν τὰς δυνάμεις, ὡς ἀκολούθως. 700 ἄνδρες ἐκ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου (ὁ Νομὸς Ρεθύμνης διαιρεῖται στίς ἐπαρχίας 1) Ἀγ. Βασιλείου κατὰ μῆκος τῆς Ν. παραλίας 2) Ἀμαρίου σὲ τὸ κέντρο 3) Ρεθύμνου καὶ 4) Μυλοποτάμου κατὰ μῆκος τῶν Β. ἀκτῶν) κατέλαβον τὸ ὄρος Βρύσινα, ἕτεροι περὶ τοὺς 1000 Ἀμαριώ-

Οι επαναστάτες όμως ύστερα από τις συγκρούσεις αυτές απεσύρθησαν, όπως συνήθως, στις ιδιαίτερες επαρχίες τους και οι Τούρκοι έβγαιναν από την πόλη του Ρεθύμνου και έκαναν επιδρομές και λεηλασίες στα περίχωρα. ¹ Ο θλιμισμός άλλωστε των επαναστατών ήταν άθλιος και ο καθένας τους δεν είχε παρά ελάχιστα πολεμοφόδια. Από εκείνα, που είχαν έλθει με την «Υδρα» στο Σέλινο, πολύ λίγα είχαν πάρει οι Ρεθεμνιώτες. Και τρεχαντήρια δεν είχαν προσεγγίσει στα παράλια του Ρεθύμνου, παρά ένα τον Αύγουστο, που ήταν μέσα και ο Σκουλάς ², και άλλο ένα στις 16-9-66 στις Σίσιες ³.

Αλλά και οι Χριστιανοί ήρχονταν και άρπαζαν τα ζώα των Τούρκων, που τα είχαν ξέω από το Ρέθυμνον. Αυτό έγινε και στις 14-9-66. Τότε 16 Τούρκοι για άντεδίκηση βγήκαν από το φρουριο και ήρθαν την νύχτα της 15-16 του Σετέμβρη στο Ατσιπόπουλο. Οι Χριστιανοί όμως τους άντελήφθησαν, τους πήραν κυνήγι και απέκλεισαν και 4 από αυτούς μέσα στο χωριό. Οι άλλοι όμως, που ξέφυγαν, ειδοποίησαν τις αρχές και έβγήκε στρατός την επομένη (16-9-66), που τους έλευθέρωσεν. Κατόπιν ο στρατός έκυνήγησε τους Χριστιανούς ως τα Γερασιώτικα πηγάδια.

Εκεί έγινε συμπλοκή, που βίασταν άρκετές ώρες, γιατί μαζεύτηκαν και άλλοι Χριστιανοί ώπλισμένοι από τα γύρω μέρη, και, όταν έγύριζε πίσω το Τουρκικό απόσπασμα, το παρακολούθησαν οι επαναστάτες έως τον Πρινέ και το Ατσιπόπουλο. Οι Τούρκοι είχαν απώλειες 25 άνδρες και οι Χριστιανοί τρεϊς ⁴.

τα και Άγιοβασιλιώται έποποθετήθησαν εις τας άμέσως άριστερά κειμένας θέσεις Ακόνια και Σωματά, σώμα δέ εκ 400 άνδρων έποποθετηθη εις Κάστελλον, έχον την έντολήν να μείνη κεκαλυμμένον μέχρις ου ειδροποιηθῆ εκ των εις Ακόνια τοποθετημένων. Επίσης οι Μυλοποταμίται περι τούς 1000 καιέλαβον Ισχυρότερον τας Ιδίας θέσεις των (πρός τον Πλατανέ). Οι έχθροι Ιδόντες την των Χριστιανών επιδρομήν εις τα πεδινα μέρη δι' άρπαγήν προβάτων έξήλθον του φρουρίου προς άποκρουν αυτών. Κατ' αρχάς η μάχη ηρξατο δι' άκροβολισμών των άτάκτων . . . Περι την 9 οι έχθροι προσέβαλαν δια του πυροβολικου το κέντρον της θέσεως των Χριστιανών τα Ακόνια και κατόπιν προσέβαλαν δια του στρατου, άλλ' οι Χριστιανοί . . . απέκρουν τον έχθρον, Ουτος, αφήσας μέρος των δυνάμεών του εις την θέσιν ταύτην, έστράφη κατά του ορους Βρούσινα. . . Ητο ηδη 11 π. μ. οτε οι εις τον Κάστελλον, υπερφαλαγγίσαντες αυτον, τον ηνάγκασαν εις υποχώρησιν. Οι άλλοι Χριστιανοί ένθαρρυνθέντες απώθησαν τους έχθρους και μετ'όλίγον έξεληθόντες των φυσικων χαρακωμάτων τον ξεδιώξαν τον έχθρον και παρακολούθησαν αυτον μέχρι τον Έβλιγιά (ο Κορωναίος γράφει της Εύλογίας), οτε έληξεν η μάχη, εις ην παρευρέθη και πληρεξούσιος.»

¹ Πρβλ. Μουρέλλου ε. ά. σ. 1769.

² "Ιδ. τευχος α' σ. 125⁶.

³ "Ιδ. άν. σ. 32³ και 76.

⁴ Αδτά γράφει ο ρώσος πράκτορας του Ρεθύμνου στο Δενδρινό. (ΑΡΠΧ. άρ.)

Τὴν ἴδια μέρα ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἐπαναστατῶν ἐχτύπησε τοὺς Τούρκους καὶ στοὺς Μύλους. Τὴν ἄλλη μέρα πῆγε στρατός καὶ ὕστερα ἀπὸ συμπλοκὴ, πού βίασταξεν ὡς τὸ μεσημέρι, οἱ ἐπαναστάτες, ἀναγκάσθηκαν νὰ ἀποτραβηθοῦν ψηλότερα. Μόλις ὅμως ἐγύρισεν ὁ τουρκ. στρατός στὸ Ρέθυμνο, ἀναγκάσθηκε νὰ τρέξῃ πάλι, γιὰ νὰ βοηθήσῃ τοὺς Τούρκους, πού τοὺς εἶχαν προσβάλλει οἱ Χριστιανοὶ στὴν Ἁγία Εἰρήνη στοὺς πρόποδες τοῦ Βρύσινα ¹.

Τὴν ἴδια μέρα (17 9-66) ἐρχότανε στὸ Ρέθυμνο ὁ Σαμπρὴ πασὰς ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο καὶ τὴν ἐπομένη (18-9-66), ἀποβιβαζότανε καὶ ἓνα τάγμα αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ ².

Ἐπίστερα ἀπὸ τὴν ἐνίσχυση αὐτή, «κατὰ τὴν 21-9-66 ὁ ὀθωμανικὸς τακτικὸς καὶ ἄτακτος στρατὸς ἐξῆλθε τῆς πόλεως ταύτης περὶ τὴν 12ην ὥραν τὸ πρωῒ καὶ διευθυνθεὶς εἰς τὰ πρὸς Α. κείμενα καὶ 1 ἕως 1 1/2 ὥρας ἀπέχοντα χωρία, Ἄδελε, Πηγὴν καὶ Ἁγ. Παρασκευὴν ³, ἐγύμνωσαν αὐτὰ. Τὴν νύκτα τῆς 22 - 23 ἐξῆλθεν ὡσαύτως ὁ τακτικὸς καὶ ἄτακτος στρατὸς ἕως εἰς τὰ χωρία Μέσην, Λούτρα, Μαρουλά καὶ Ἁγιον Δημήτριον ⁴ παραπλήσια τῶν ἀνωτέρω, γυμνώσας καὶ αὐτὰ καὶ φονεύσας περὶ τοὺς 20 Χριστιανοὺς, ὡς λέγουν, τοὺς ὁποίους κατέλαβον αἰφνιδίως τὴν νύκτα, καὶ περὶ τὰ 20 ζῶα φορητὰ καὶ βόδια τοὺς ἀφήρσαν. Κατὰ τὴν 24 ἀπεστέγασαν τὰς οἰκίας τῶν πλησιεστέρων χωρίων, ἐχίλασαν τὰ πατώματα αὐτῶν καὶ ἔφεραν τὰς δοκοὺς, σανίδια καὶ λοιπὰ ξύλα, τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα καὶ, ὅσα εὔρον εἰς τὰς οἰκίας, καὶ τὰ ἐπώλησαν δημοσίᾳ εἰς τὴν ἀγορὰν . . . Ἐγύμνωσαν τὰ τε σταυροπηγικὰ καὶ ἐπαρχικὰ Μοναστήρια ὀλοτελῶς, ἐβεβήλωσαν τοὺς ἱεροὺς ναοὺς, ἔσφαξαν οὐκ ὀλίγους ἀθῶους Χριστιανοὺς πάσης ἡλικίας, ἔφθειραν παρθένους καὶ ἐμοίχευσαν γυναῖκας μὲ τὸν βαρβιρῶτερον καὶ σκληρότερον τρόπον,» κατὰ τὸν πρῶτορον τῆς Ἑλλάδος στὸ Ρέθυμνο Γ. Καλοκαιρινό ⁵.

Τὴν ἡμέρα ἐκεῖνη ἀποβιβαζότανε ὁ Π. Κορωνάιος στὸ Μπαλί καὶ

¹ Ὁ Σακόπουλος εἰς 22-9-66 γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξ. (ἀρ. 511) «Ἐσχάτως εἰς Ρέθυμνον, ὅπου οἱ Τούρκοι δὲν ὑπερέβαινον μέχρις ἐσχάτως τὰς δυὸ ἢ τρεῖς χιλιάδας, ἐξῆλθον δις, ἵνα ἐπιτεθῶσι κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἤτοι τὴν 16 κατὰ τῶν εἰς Ἀτσιπόπουλον καὶ τὴν 17 κατὰ τῶν εἰς τὸ χωρίον Μύλους, ἀλλὰ μετὰ πολὺν χρόνον ἀντίστασιν ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι καὶ νὰ ἀπέλθωσι εἰς τὴν πόλιν ἀπολέσαντες τινάς». Τοὺς Μύλους, ὅμως τοὺς κρατοῦσαν πάντα οἱ Τούρκοι, γιὰτὶ ἐκεῖ ἄλθαν καὶ τὸ σάρι, πού ἀναγκαιοῦσε γιὰ τὴ συντήρησιν τῆς πόλεως ὥστε οἱ πληροφορίες τοῦ Ράουσον πρᾶκτορα εἶναι ἀκριβέστερες.

² Ἰδ. ἀν. σ. 18.

³ Πρβλ. ἀνωτ. σ. 77

⁴ Πρβλ. ἀνωτ. σ. 77

⁵ Ἀρ. 187 τῆς 2-10-66 (ΛΥΕ).

στις 26-9-66 ἐρχότανε στο Ἄρκαδι¹.

Οἱ Τοῦρκοι «τὴν 25 διευθύνθησαν ὁμοίως εἰς τὰ πρὸς μεσημβριαν χωρία Κάστελλον, Γωνιά, Βεδέρους, Πρινέ καὶ Ἀτσιπόπουλον, γυμνώσαντες αὐτὰ καὶ ἀποτεφρώσαντες τὸ τελευταῖον, λέγουν καὶ τὴν Γωνιάν. Κατὰ τὴν 27ην ἐξῆλθον ὡσαύτως καὶ ἐλεηλάτησαν τὰ πρὸς Α. Μπακαλοχώρι, Χαμαλεύρι, Ἀστέρι, Κυργιάνα, Ἀμνάτον καὶ τὸ Μοναστήριον Ἀρσάνι, κομίσαντες περὶ τὰς 2.000 φορτώματα λαφύρων, ἀπεκρούσθησαν ὁμῶς ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς παρὰ τὸ Μοναστήριον Ἄρκαδι, ὅπου διευθύνοντο, καὶ ὑπεχωρησαν πληρωθέντες τινές (sic) ὡς λέγουν, οἵτινες εἰς τὴν ἐπιστροφὴν των ἀπετέφρωσαν πολλὰς οἰκίας τῶν ἀνωτέρω χωρίων», κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Καλοκαιρινὸ².

Ὁ Π. Κορωνάτος εὗρισκότανε στο Ἄρκαδι ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Ἀπὸ τὸ Ἄρκαδι, μαζί μὲ τὸ γούμενο τῆς Μονῆς ἐκείνης Γαβριήλ, πῆγε στὴ Μονὴ Ἀσωμάτων Ἀμαρίου γιὰ νὰ γνωρίσῃ καὶ τοὺς ἀρχηγούς τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς καὶ στίς 30-9-66 ἐγύρισαν ἀπὸ ἐκεῖ πάλιν στο Ἄρκαδι, γιὰ νὰ ἀναγγεῖλῃ τὴν ἴδια μέρα ὁ Π. Κορ. τὴν ἀνακήρυξή του ὡς Γεν. Ἀρχηγοῦ τῶν 4 ἐπαρχιῶν τοῦ τμήματος Ρεθύμνου στὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητιῶν³.

Τότε ἐνώθησαν μαζί του καὶ περὶ τοὺς 35 ἐθελοντές, ποὺ εἶχαν ἔρθει στίς Σίτες, στίς 16-9-66, ὑπὸ τοὺς ἀνθίστες Εἰάνθην καὶ Λοντόπουλον καὶ δίδοντας ὁ Κορ. καὶ τὰ 80 ὄπλα, ποὺ ἔφερε μαζί του, μπόρεσε νὰ σχηματίσῃ ἓνα μικρὸ σῶμα γύρω του⁴.

Στὸ Ἀμάρι εἶχε μάθει, πὼς οἱ Τοῦρκοι εἶχαν μπῆ στὴ Μεσαρὰ καὶ εἶχαν ἀρχίσει τίς σφαγές καὶ τίς πυρπολήσεις. Ἀποφάσισε λοιπὸν τότε νὰ προχωρήσῃ στὰ Ἡρακλειώτικα μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ὀργανώσῃ καὶ ἐκεῖ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ μὲ τὴν ἀπώτερη ἴσως ἐλπίδα, ὅτι θὰ τὸν ἀνεγνώριζαν ὡς Γεν. Ἀρχηγὸ καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης⁵.

Τὸ τι ἐγινότανε ἐν τῷ μεταξὺ στο Ρέθυμνο, τὸ περιγράφει ὡς ἔξῃς ὁ Κολοκαιρινὸς στο Σακόπουλο στίς 14 11-66⁶: «Κατὰ τὴν 5 π. μ. (Ὁκτωβρίου) οἱ ἄτακτοι Ὀθωμανοὶ ἐξελθόντες διὰ νυκτός εἰς Κούμους, Μαλάκι καὶ ἄλλα παραπλήσια χωρία, τρεῖς ὥρας περιποῦ ἀπέχοντα τῆς

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 39. Ὁ Κορωνάτος γράφει ἐπὶ τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου στίς 24-9-66 (ΓΑΚ 1^ο α 138), ὅτι εἶχε φθάσει ἐκεῖ τὴν ἴδια μέρα στίς 7.30' τὸ πρωί. Ἠρβλ. Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 185².

² Ἐν. ἀν. ἀριθ. 137 τῆς 2-10-66 (ΑΥΕ).

³ Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 185 καὶ σημ. 3.

⁴ Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 186 ἔ. Ἠρβλ. ἀνωτ. σ. 32α καὶ 79.

⁵ Ἰδ. ἀν. σ. 69.

⁶ Ἀριθ. 146 (ΑΥΕ) Ἠρβλ. καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 80 ἔγγραφο τοῦ ρώσου Ὑποπροξένου Ρεθύμνης (ΑΡΠΧ Νο 130 εἰσερχ.).

πόλεως Ν.Δ., ἐκυρίευσαν μίαν σημαίαν, ἐφόνευσαν ὀλίγους Χριστιανούς και ἔφεραν ἀρκετὰ λάφυρα.

Τὴν 8ην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐξῆλθον τακτικοὶ καὶ ἄτακτοι, περὶ τὰς 4 χιλ., εἰς τὰ χωρῖα Ἁγιον Ἀνδρέαν, Σακτούρια, Παλαίλιμον, Καλονύκτην, Ρούστικα κ. ἄ. παραπλήσια τούτων χωρῖα . . ., ἐκυρίευσαν ἐτέραν σημαίαν, ἐφόνευσάν τινες, ἤρπασαν περὶ τὰ 100 βόδια, 150 αἰγοπρόβατα, 20 ἡμίονους, ἠχμαλώτισαν 10 γυναῖκας καὶ 15ετῆ παῖδα καὶ ἐκόμισαν οὐ μικρᾶς ἀξίας λάφυρα. Ἐφονεύθησαν ἐκ τῶν Ὀθωμανῶν τρεῖς καὶ ἐπληγώθησαν δύο ἐκ δὲ τῶν Χριστιανῶν σχεδὸν ἴσοι.

Ἐκτοτε οἱ ἄτακτοι Ὀθωμανοὶ ἐξακολουθοῦν τὴν λεηλασίαν εἰς Ἀρμένους, Κάστελλον, Γάλλου, Γωνιάν, Ἀτσιπόπουλον, Πρινέ, Βεδέρος, Γεράνι κ. ἄ.¹

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐγύρισε ὁ Π. Κορωναῖος ἀπὸ τὰ Ἡρακλειώτικα —στις 11-10 66, ὅπως εἴπαμεν², ἦταν στὸ Ἀρκάδι—, καὶ μόλις ἔμαθεν, ὅτι ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης μετὰ τὴ μάχη τοῦ Βαφέ εἶχεν ἀποσυρθῆσι³ Ἀσκύφου, ἐπῆγε γιὰ νὰ τὸν συναντήσῃ μαζί με τὸν Μ. Τσουδερό⁴.

Πότε ἀκριβῶς πῆγαν δὲν τὸ ξέρομεν. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ συνάντηση τοῦ μετὰ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη ἦταν ἀρκετὰ φιλική, συνεζήτησαν μαζί τὴν κατάστασιν καὶ συνεφώνησαν νὰ μείνῃ ὁ Τσουδερός γιὰ νὰ παραλάβῃ φυσέκια ἀπὸ τὸ Ἀσκύφου καὶ τὰ κανόνια, ποὺ εἶχεν ἀφήσει ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης στὸ Λουτρό⁵.

Ὁ Π. Κορωναῖος θὰ γύριζε μόνος του στὸ Ρέθυμνο, γιὰ νὰ τραβήξῃ πρὸς τὰ ἄκρῃ τὸ Μουσταφὰ πασά, μετὰ καμιά τολμηρὴ ἐπιχείρησιν, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ στείλῃ ἀνθρώπους μετὰ ζῶα γιὰ νὰ παραλάβουν μολύβι, ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶχε φέροι μαζί του ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης⁶.

Ἐν τῷ μεταξὺ θὰ προσπαθοῦσεν ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης καὶ ἡ Γεν. Συνέλευσις νὰ συγκεντρώσουν ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους πολεμιστὰς στὸ Ἀσκύφου καὶ ὁ Π. Κορωναῖος θὰ συνεκέντρωνε τοὺς Ρεθεμνιώτες ἀπὸ 25-30 ἐτῶν γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ἔλθῃ νὰ βοηθήσῃ, ἂν τὸ καλοῦσεν ἡ ἀνάγκη.

Ὁ Π. Κορωναῖος πραγματικὰ προσπάθησε νὰ μαζέψῃ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους πολεμιστὰς γύρω ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ, προκαλώντας τοὺς Τούρκους, ἔδωκε στὶς 20-10 66 μιὰ μάχη μετὰ τοὺς Τούρκους, ποὺ βγήκαν ἐναντίον του ἀπὸ τὸ φρούριον τοῦ Ρεθύμνου⁶. Τὴ μάχη αὐτὴ μᾶς

¹ Πρὸβλ. ἀνωτ. σ. 77.

² Ἰδ. ἀν. σ. 69.

³ Ἰδ. Ἰ. Μαμαλάκη, Ἀνέκδοτα Ἱστορικά Ἐγγραφα ἀρ. 4 σελ. 7 ἔ.

⁴ Ἐν. ἀν.

⁵ Ἰδ. Ἐγκύκλιον τοῦ Π. Κορωναίου καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς τμήματος Ρεθύμνης τῆς 23-10-66 (Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 195).

⁶ Στις 19-10-66 γράφει ὁ Π. Κορωναῖος στὸ Γαβριήλ στὸ Ἀρκάδι (ΙΑΚ. Ἐγ-

τὴν περιγραφήν διεξοδικὰ ὁ Βενέρης¹, ἐμεῖς ἀρκούμεσθε νὰ δώσωμεν ἐδῶ μόνον τὴ σύντομη περιγραφή τῆς ἀπὸ τὸν Καλοκαιρινὸ πρὸς τὸ Σακόπουλο². «Τὴν 20ὴν τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐγένετο μάχη πεισματώδης εἰς Βρύσινα Ν. τῆς πόλεως 1 ὥραν, διαρκέσασα περὶ τὰς 4 ὥρας, ἐν ᾗ ἐπολέμησαν καὶ μὲ τὰ ξίφη ἐπὶ τέλους, φονευθέντων ἐκ τῶν Ὀθωμανῶν, ὡς οὐτοὶ λέγουσιν, ἐνὸς ἀξιωματικοῦ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ καὶ ἕως οὐκ τῶ στρατιωτῶν τακτικῶν καὶ ἀτάκτων καὶ πληρωθέντων περὶ τοὺς 10. Εἰς τὴν μάχην ταύτην ἀπώλεσαν οἱ Χριστιανοὶ καὶ τὴν σημαίαν τοῦ χωρίου Κεραμέ». Σ' αὐτῇ τῇ μάχῃ παρὰ λίγο νὰ πιασθῇ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Π. Κορωναῖος. Ἡ σπουδαιότερη αἰτία ὅμως τῆς ἀποτυχίας τῶν Χριστιανῶν ἦταν τὸ ὅτι δὲν εἶχαν ἀρκετὰ φυσέκια* γι αὐτὸ στὸ τέλος ἐπολεμοῦσαν μὲ τὰ σπαθιά καὶ τὰ μαχαίρια τοὺς³.

Ἡ ἀποτυχία ὅμως αὐτῇ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ σαλευθῇ ἡ ἐμπιστοσύνη καὶ τῶν Ρεθυμιωτῶν πρὸς τὸ Γεν. Ἀρχηγό τοὺς καὶ στὴν τακτικὴν του καὶ νὰ κλονισθῇ περισσότερο τὸ ἠθικὸν τοὺς⁴.

Σ αὐτὸ συνετέλεσε καὶ τὸ τὸ ὅτι «τὴν 21 ἐγένετο μάχη πρὸς τὰ Ἀδελοπηγιάνα—ἕως 1 1/2 ὥραν ἀπέχοντα τῆς Ρεθύμνης πρὸς Α. τῆς πόλεως,—εἰς ἣν, ὡς λέγεται, ὑπὸ τῶν Τορῦκων ἐφονεύθησαν εἴκοσι Χριστιανοί, ἀπολέσαντες καὶ εἰς τὴν σημαίαν»⁵.

Ἐνῶ ὁ Π. Κορωναῖος ἀποσυρότανε στὸ Ἀρκάδι καὶ οἱ Χριστιανοὶ γύριζαν εἰς τὰ σπίτια τοὺς, οἱ Τοῦρκοι προχωροῦσαν ἀκόμη πρὸς ἀνατολικά καὶ «τὴν 23 ἐγένετο μάχη εἰς Πρῆνον καὶ Σκουλούφια, τρεῖς ὥρας πρὸς Α. (ἀπὸ τὸ Ρέθυμνον), ἐν ᾗ ἐφονεύθησαν ὡς λέγουσιν περὶ τοὺς 30 Ὀθωμανοί»⁶.

Τὴν ἴδια μέρα ὁ Π. Κορωναῖος γνωρίζει στὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Μυ-

γραφα Κρητ. Ἐπαν. Α'. ἀρ. 23): «Αὔριον σκοπεύομεν νὰ κτυπήσωμεν τὸν ἐχθρὸν εἰς Ρέθυμνον, ἐὰν ἐξέλθῃ λοιπὸν εἰδοποιήσατε τοὺς Ρεθυμιῖους καὶ Ἀδλοποταμίτας (=Μυλοποταμίτας) νὰ κοτεβοῦν εἰς Πλατανὲ καὶ Μύλους καὶ νὰ τρέξουν, ὅπου ἀκούσουν τὴν μάχην, πολλὰ πρωτὶ. Τὸ πιθανότερον εἶναι νὰ δοθῇ ἡ μάχη εἰς Ἀρμενόκαμπον ἢ εἰς τὸ Πέταλον τοῦ Βρυσίνου».

¹ Ἰδ. Βενέρης Τ. ἔ. ἀνωτ. σ. 188 ἔ.

² Ἐν. ἀν. ἀρ. 146 τῆς 14 11-66.

³ Ἰδ. καὶ Ἰ. Μ. Ἀνέκδοτα Ἱστορικά Ἐγγράφα ἀρ. 17 σ. 19, ὅπου διαβάζομε ε: «Εἰς τὸν ἐνθαρρύνοντα καὶ δοξάσαντα ἡμᾶς πόλεμον τῆς α' Σεπτεμβρίου ὡς καὶ τῆς 17 εἶχομεν δέκα χιλ. φυσέκια. Ὅθεν λαμβάνω τὸ θάρρος νὰ Σᾶς γνωμοδοτήσω, πρὶν ἰδῆτε τόσα ἐνώπιόν Σας, μὴν κινήσετε πόλεμον ἄνευ καταπειγούσης ἀνάγκης, ἵνα μὴ περιπέσωμεν εἰς τὴν παρελθούσαν καταστροφὴν».

⁴ Πρβλ. Ἰ. Μ. Ἀνέκδ. Ἱστορ. Ἐγγράφα ἀριθ. 4 σελ. 9 ἔ.

⁵ Γράφει ὁ Γ. Καλοκαιρινὸς στὴν πρὸ πάνω ὑπ. ἀριθ. 146 ἐκθεσὴ του.

⁶ Ἐν. ἀ. Πρβλ. καὶ ἀριθ. 82 τῆς 31-10-66 τοῦ ῥώσ. Ὑψίστου Ρεθ. (ΑΡΠΧ. Νο 143 εἰσερχ.) Γιά τὰ μέρη ἐκεῖνα ἰδ. ἀν. σ. 77.

λοποτάμου την απόφαση τῆς Γεν. Συν. τῆς 16-10-66, γιὰ νὰ στρατολογηθοῦν οἱ ἄνδρες ἀπὸ 25 - 30 ἐτῶν μὲ 50 γρόσια τὸ μῆνα καὶ ζητᾶ νὰ στείλῃ κάθε ἐπαρχία μέσα σὲ τρεῖς μέρες ἀπὸ 100 ἄνδρες μὲ ἑνὸς μηνὸς τροφή καὶ δυὸ ζῶμα γιὰ νὰ φέρουν μολύβι ἀπὸ τὰ Σφακιά¹.

Τότε ἐγεννήθη μέσα στὸ Ἀρκαδι καὶ τὸ ζήτημα τῆς ἄμυνας τοῦ Μοναστηριοῦ, ἂν θὰ ὀρχότανε ὡς ἐκεῖ οἱ Τούρκοι². Τὸ Ἀρκαδι τὸ εἶχεν ὀρίσει ὁ Π. Κορωναῖος ἀπὸ προηγουμένως ὡς «συγκέντρωσιν τοῦ Ἀρχηγείου»³, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ἔβλεπεν, ὅτι δὲ μπορούσε νὰ ἀνθέξῃ σὲ μιὰ πολιορκία ἀπὸ στρατὸ ἐφωδιασμένο μὲ κανόνια. Γι' αὐτὸ ἀποφασίσθηκε νὰ καταληφθοῦν ὄχυρὲς θέσεις γύρω ἀπὸ τὸ Μοναστήρι, ὅπως τὸ Καβούσι, τὰ Χάρκια, τὰ Σκουλούφια, ὥστε νὰ μὴν ἀφήσουν τοὺς Τούρκους νὰ προχωρήσουν ὡς ἐκεῖ. Καὶ ἦταν τῆς γνώμης, ὅτι γι' αὐτὸ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ μείνουν νὰ πολεμήσουν μέσα στὸ Ἀρκαδι, ἂν θὰ ὀρχότανε σημαντικὴ στρατιωτικὴ δύναμη ἐναντίον του. Ὁ γούμενος ὁμοῦ Γαβριὴλ ἐτόνισε, πὼς δὲ θὰ ἔφευγεν ἀπὸ τὸ Μοναστήρι. Ὑστερα ἀπ' αὐτὸ σκέφθηκαν, πὼς θὰ μπορούσε νὰ ὀργανωθῆ καλύτερα ἢ ἄμυνά του. Ὁ Π. Κορωναῖος πρότεινε τότε νὰ χαλάσουν τοὺς σταύλους, πού ἦταν μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου τῆς Μονῆς, γιὰ νὰ μὴ μπορούν νὰ τοὺς χρησιμοποιήσουν ὡς ὄχυρωμα οἱ Τούρκοι, ἀλλὰ δὲν τὸ δέχθηκεν ὁ Γαβριὴλ. Ἀποφασίσθηκε μονάχα νὰ κλειστοῦν οἱ πόρτες τοῦ τετραγώνου τείχους, πὺ ἐκλειε γύρω γύρω τὸ μοναστήρι, καὶ μπροστὰ ἀπ' αὐτὸ νὰ ἀνοίξουν λαγούμα, πὺ θὰ τὰ ἀνατίναζαν, ὅταν θὰ ἐπλησίαζαν οἱ Τούρκοι στὸ τεῖχος⁴. Τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα θὰ ἦταν ἡ ἐξωτερικὴ τοῦ ἄμυνα· οἱ ἐπαναστάτες ἔπρεπε νὰ κρατήσουν τίς ὄχυρὲς θέσεις τους γύρω ἀπὸ τὸ Μοναστήρι, ὥστε νὰ μὴν ἀρήτουν τοὺς Τούρκους νὰ φθάσουν ὡς τὴ Μονή. Καὶ ἂν κατώρθωναν νὰ φθάσουν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμαζεύοντο γύρω τόσο πολλοὶ ἐπαναστάτες, ὥστε νὰ μὴ μπορούν οἱ Τούρκοι νὰ κρατηθοῦν ἀνάμεσα σὲ δυὸ φωτιές, αὐτῶν, πὺ θὰ πολεμοῦσαν μέσα ἀπὸ τὸ Μοναστήρι, καὶ τῶν ἄλλων τῶν πολλῶν, πὺ θὰ τὸν χτυποῦσαν ἀπὸ γύρω-γύρω.

Μέσα στὸ Μοναστήρι θὰ ἔμεινε ὁ Γαβριὴλ καὶ ὁ ἀνθίγος Ἰ. Δημακόπουλος⁵ ὡς φρουραρχος, ἀπ' ἑξῶ θὰ διηύθυνε τίς κινήσεις τῶν

¹ Ἰδ. Βενέρη Τ. ἔν. ἀν. σ. 185.

² Ἰδ. Βενέρη Τ. ἔν. ἀν. σ. 191 ἔ. Ἐκεῖ διηγείται μὲ ὅλες τίς λεπτομέρειες τίς συζητήσεις.

³ Ἰδ. Ἰ. Μ. Ἀνέκδοτα Ἱστορ. Ἐγγραφα ἀρ. 2 σ. 5.

⁴ Ὁ Σακόπουλος στίς 14-11-65 γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξῶτ. (ἀρ. 576) : «ἐβαλαν πῦρ εἰς τὰς ἐξῶθεν (τῆς Μονῆς) παρασκευασθείσας ὑπονόμους, ἔξ ὧν δύο μόνον ἐκραγεῖσαι ἔφεραν μεγάλην βλάβην εἰς τὸν ἐχθρόν». Ἰδ. καὶ Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 191 ἔ.

⁵ Ἰδ. Ἐκθεση Π. Κορωναίου «Πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις Ἐπιτροπὴν τῶν Κρητῶν»

Ἐπαναστατῶν ὁ Π. Κορωναῖος.

Τότε ἐξεδόθη καὶ ἡ διαταγὴ ποῦ εἶπαμε πῶς πάνω¹. Τόποι συγκεντρώσεως εἶχαν ὁρισθῆ ἀπὸ προηγουμένως τὸ χωριὸ Ἄμνατο γιὰ τοὺς Μυλοποταμίτες καὶ τοὺς Ρεθεμνιώτες τοῦ ἀνατ. τμήματος, ἡ Μύρθιο γιὰ τοὺς Ἀμαριώτες, τὸ Ἀμπελάκι γιὰ τοὺς Ἀγιοβασιλιώτες καὶ ὁ Κάστελος καὶ τὸ Ἀτσιπόπουλο γιὰ τὸ δεύτερο—τὸ δυτικὸ τμήμα Ρεθύμνου².

Στὶς διαταγὰς ὅμως αὐτὰς τοῦ Π. Κορωναίου, μὲ τὸν κλονισμὸ ποῦ εἶχε ὑποστῆ τὸ ἠθικὸ τοῦ κόσμου ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀλλὰ καὶ πρόσφατες ἀποτυχίες καὶ ἀπὸ τὴ διάδοσιν τῆς ὑποταγῆς τῶν Σφαικιῶν, δὲν ἔδειχναν οἱ πολεμηστές καμιά προθυμία ὅπως συμμορφωθοῦν.

Ὁ Τσουδερός γράφει, ὅτι «οἱ στρατιῶται τῆς ἐπαρχίας ταύτης ἐκρύωσαν κατὰ πολλὰ καὶ θὰ ὑποφέρωμεν μεγάλως διὰ τὰ τοὺς συγκεντρώσωμεν πάλιν εἰς ἓν μέρος καὶ διὰ τὸ Ἀμπελάκι πλέον εἶναι ἀδύνατον νὰ συγκεντρωθοῦν, ἀλλὰ εἰς τὶς Ἀτσιπάδες καὶ τὴν Μουρνὲ ἀπαιτοῦν, διὰ νὰ φυλάξουν μόνον ἀπλῶς βάρδιες διὰ τὰ παιδιὰ τῶν». Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τσουδερός γράφει πὼς θὰ γύριζε στ' Ἀσκύφου³.

Ἀπὸ τ' Ἀνώγεια γράφει ὁ Μιχ. Σκουλάς, ὅτι «τὸ πᾶν εὐρίσκεται εἰς παραλυσίαν καὶ ἀποσύνθεσιν. Εἰς τοιαύτην περιστάσιν ἡ παρουσία σας ἤθελεν εἶναι πολὺ χρήσιμος, διότι ἀπειραι σπερμολογίαι διαδίδονται καθ' ἡμέραν καὶ μετὰ βίας κρατοῦμεν τὸν ὄχλον». Καὶ ζητᾷ νὰ πάη πρὸς τὰ κεῖ ὁ Κορωναῖος· «συνάμα δέ, ἐὰν δυνηθῆτε ἐκτὸς τῶν ξένων νὰ φέρετε καὶ τινὰς ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ρεθύμνης, θὰ μᾶς παρέξετε πολὺ θάρρος καὶ προθυμίαν»⁴.

Ὁ Π. Κορωναῖος ἀποφασίζει τότε νὰ πάη στὸν Ἀη Βασιλῆ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Ἀρκαδί τοῦ γράφουσι στίς 27-10-66, ὅτι καὶ οἱ Ἀμαριώτες εἶχαν ἀφήσει τὸ Καβούσι καὶ οἱ 100 Μυλοποταμίτες δὲν εἶχαν ἔρθει ἀκόμη⁵.

Τὴν ἐπομένη (28-10-66) ζητᾷ ἐκεῖνος νὰ ἀνακαταλάβουν οἱ Ἀμαριώτες τὸ Καβούσι καὶ νὰ πᾶν οἱ 100 Μυλοποταμίτες νὰ τὸν συναν-

(Βενέρη Τ. ἔ.ἀ. σ. 232 καὶ Ἰ. Μ. Ἀνέκδ. Ἰστ. Ἑγγρ. σ. 28) καὶ Ἰ. Μαμαλάκη. «Τὸ δράμα τοῦ Ἀρκαδίου καὶ ἡ ἱστορικὴ σημασία του» στὸ φυλλάδιον: «Λόγοι ἐκφωνηθέντες τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς Κρητικῆς Ἀδελφότητος ἐν Μακεδονίᾳ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν σ. 15). Γιὰ τὸ Ἰ. Δημακόπουλο γράφει ὁ Βενέρης Τ σ. 230 - 2 καὶ 343. Καταγότανε ἀπὸ τὴ Βυτίνη τῆς Γορτυνίας, γεννήθηκε στίς Καλάμες στίς 10-1-1830, εἶχε σπουδάσει στὴ Σχολὴ Εὐελπίδων καὶ εἶχε γίνῃ ἀνθυπολοχαγὸς στίς 18-1-1863.

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 83 ἔ.

² Ἰδ. Ἰ. Μ. Ἀνέκδοτα Ἰστ. Ἑγγραφα ἀρ. 2 σελ. 5.

³ Ἰδ. Ἰ. Μ. Ἀνέκδ. Ἰστ. Ἑγγραφα ἀρ. 4 σελ. 9 - 10.

⁴ Ἰδ. Ἰ. Μ. Ἀνέκδ. Ἰστ. Ἑγγραφα ἀρ. 6 σελ. 11-12.

⁵ Ἰδ. Ἰ. Μ. Ἀνέκδ. Ἰστ. Ἑγγραφα ἀρ. 8 καὶ 9 σελ. 13 - 14.

τήσουν, ἐνῶ ἐκεῖνος τὴν ἴδια μέρα πήγαινε γιὰ νὰ διανυκτερεύσῃ στὴ Μονὴ Πρέβελι ¹.

Ἐκεῖ τοῦ ἔρχεται ἡ εἶδηση, στίς 29-10-66, πὼς ὁ Μουσταφὰ πᾶσας εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Ἄλμυροῦ καὶ εἶχε προχωρήσει στὴν Ἐπισκοπὴ τοῦ Ρεθύμνου. Φεύγει τότε ἀπὸ τοῦ Πρέβελι,—ὁ Τσουδερός καὶ οἱ περισσότεροὶ Γαλιῖτες ² ἔλειπαν στὰ Σφακιὰ—, καὶ ἔρχεται στὴ Μουρνέ, ἀπὸ ὅπου ἐκδίδει διαταγὴ στίς 30-10-66, γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ Ἀμαριῶτες, οἱ Ἀγιοβασιλιῶτες καὶ οἱ ξένοι στίς Καρίνες καὶ 500 ἀπὸ τοὺς Μυλοποταμίτες νὰ πᾶν στὰ Χάρκια καὶ στὸ Καβούσι καὶ οἱ ὑπόλοιποι νὰ μαζευθοῦν στὰ Σκουλούφια ³.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τὸ Ἀρκαδιὸ ὁ Ἰ. Δημακόπουλος εἶχε πάει στὸ Ἀμάρι, γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ δυνάμεις στὸ Καβούσι καὶ ὁ Χριστοφίδης εἶχε πάει στὸ Μυλοπόταμο ⁴.

Ὁ Μουσταφὰς στέλνει τότε ἀπὸ τὴν Πισκοπὴ ἐγκυκλίους στὰ χωριὰ τοῦ Ρεθύμνου, στὸ Μυλοπόταμο καὶ στὸ Ἀρκαδιὸ ἰδιαιτέρως, γιὰ νὰ στείλῃ κάθε χωριὸ «5-6 ἀνθρώπους ὑποληπτικούς πρὸς τὸ μέρος μας», γιὰ νὰ τοῦ προσφέρουν καὶ αὐτοὶ τὴν «ὑποταγὴν καὶ εὐπειθειάν των πρὸς τὸ ἀήτητον Βασίλειον Κράτος» ⁵.

Ἡ πρόσκληση αὐτὴ τοῦ Μουσταφᾶ ἦρθε τὸ βράδυ τῆς 30-10-66 στὸ Ἀρκαδιὸ καὶ τὴν ἐπομένῃ γνωρίζουν στὸ Π. Κορωνάιο, ὅτι ἔγραψαν «εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας τοῦ τμήματός μας, ἵνα ἐπισπεύσωσι τὴν συγκέντρωσιν ἀνδρῶν πρὸς κατάληψιν καταλλήλων θέσεων» καὶ στὸ τέλος προσθέτουν: «Σᾶς παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς γράψητε ὅσας περὶ τοῦ ἐχθροῦ πληροφορίας ἔχετε καὶ ἂν αἱ δυτικαὶ ἐπαρχίαι εὐρίσκωνται εἰς τὰ ὄπλα, πρὸς δὲ νὰ μᾶς δώσητε καὶ ὅσας κρῖνητε (sic) ὀδηγίας, ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον» ⁶.

Προτοῦ νὰ πάρουν ὁμῶς ἀπάντηση τοῦ Π. Κορωνάιο, ὁ γούμενος Γαβριὴλ πηγαίνει τὴν πρώτη τοῦ Νοέμβρη στὸ Ἀμάρι γιὰ νὰ τοὺς

¹ 18. Ἰ. Μ. Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἐγγρ. ἀρ. 10 καὶ 11 σ. 15. Στὴν ἐκθεση τοῦ πρὸς τὴ Κ. Ἐπιτροπὴ Ἀθηνῶν γράφει ὅτι ἦταν στὴν Καλὴ Συκιά, ἀλλὰ ἀπὸ τίς πηγές βγαίνει ὅτι ἦταν στὴ Μονὴ Πρέβελι, στὴ νότια παραλία. Γιατὶ στίς 2 11 66, γράφει στὸν Ἰ. Ζερβρακάκη (Ἰ. Μ. Ἀνεκδοτὰ Ἰστορ. Ἐγγραφα σ. 24): «εἰς Πρέβελι ἐληροφορήθη τὴν ἐκστράτευσιν τοῦ Μουσταφᾶ πᾶσᾶ». Καὶ ὁ Σακόπουλος γράφει τὴν 1-11-66 στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (ἀρ. 558 ΑΥΕ) «Ὁ Κορωνάιος εὐρίσκεται εἰς τὴν Μονὴ Πρέβελι».

² Γιαλιὰ λέγεται ἡ νότια παραλιακὴ χώρα τοῦ Ἀγ. Βασιλείου.

³ Ἰ. Μ. Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἐγγρ. ἀρ. 13 σ. 16.

⁴ Ἰ. Μ. Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἐγγραφα ἀρ. 14 σ. 16.

⁵ Ἰ. Μ. Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἐγγραφα ἀρ. 17 σ. 19.

⁶ 18. Βενέρη Τ. ἑ. ἀ. σ. 201 καὶ Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἐγγραφα ἀρ. 16 σ. 18..

παρακινήση νά στείλουν βοήθεια στό 'Αρκάδι· ἀλλά δὲ μένει καθόλου εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴν ἐκεῖ κατάσταση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ δυὸ του γράμματα πρὸς τὸν Κορωναῖο τῆς 1ης καὶ 2ας τοῦ Νοέμβρη, πού στέλνει ἀπὸ τοὺς 'Ασωμάτους, καὶ ἀπὸ γράμμα τῆς 'Επιτροπῆς τοῦ τμήματος Ρεθύμνης τῆς 3-11-66, πὸν ὑπογράφει καὶ ὁ Γαβριήλ, ¹.

Μόνο ἀπὸ τὸ Μυλοπόταμο εἶχαν ἔλθει, στίς 30-10-66, 40 «πρὸς φρούρησιν τῆς Μονῆς» καὶ εἶχαν μαζευτῆ καὶ περὶ τοὺς 300 στὰ Σκουλούφια ².

'Ενώ λοιπὸν προσπαθοῦν νά συγκεντρώσουν ὅσα τὸ δυνατὸν περισσότερους γιὰ νά ἀντιμετωπίσουν τὸ Μουσταφά ³, ὁ Π. Κορωναῖος γράφει ἀπὸ τῆ Μουρνέ στό 'Ι. Ζυμβρακάκη στίς 2-11-66, ὅτι «ἅπαντες ἀπεφάσισαν ν' ἀντιταχθῶσι. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἄδηλον, θὰ κάμωμεν ὅμως τὸ χρέος μας», καὶ τὸν προσκαλεῖ: «νά ἔλθητε ἐνιαῦθα ἵνα ἐνωθῆτε μὲ ἡμᾶς», γιὰτι «τὸ καλύτερον ἦθελεν εἶσθαι νά ἐνωθῶμεν καὶ σκεφθῶμεν περὶ τοῦ πρακτέου» ⁴.

'Ο 'Ι. Ζυμβρακάκης ὅμως, πὸν στίς 20-10-66 ἔγραφε στὸν Κορωναῖο, ὅταν ἦταν ἀκόμη ὁ Μουσταφά πασὰς στὸν 'Αποκόρωνα ⁵: «θεωρῶ καλὸν νά εὐρίσκεσθε πλησίον, ὥστε ἐν πάσῃ περιπτώσει νά συνεννοούμεθα τὸ ταχύτερον», ἀφοῦ ὁ Μουσταφάς προχώρησε πρὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ οἱ Σφακιανοὶ τοῦ εἶπαν νά ἀφήσῃ τὴν ἐπαρχία τους, ἐκεῖνος ἐγύρισε στὸν 'Αποκόρωνα καὶ, ἀφοῦ στίς 30-10-66 συνεκρούσθη μὲ τοὺς Τούρκους στὰ Πεμόνια ⁶, ἀπὸ ἐκεῖ ἐπῆγε στὴ Δρακώνα τῆς Κυδωνίας μᾶζι μὲ τὴ Γεν. Συνέλευση, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Ρεθεμνιώτες πληρεξουσίου, ὅλο καὶ πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὸ Μουσταφά ⁷.

'Επηρεασμένος ἀπὸ τὸ Βαφέ, εἶχε σχηματίσει τὴ γνώμη, πὸς δὲ μποροῦσαν νά ἀντιπαραταχθοῦν πρὸς τὸ Μουσταφά. Τὴν ἐπανάσταση τὴ θεωροῦσε πιὰ καὶ ὁ ἴδιος οβησμένη καὶ μόνο μὲ τὸν κλεφτοπόλεμο θὰ μποροῦσεν ἴσως νά διατηρηθῆ γιὰ λίγο ἀκόμη, ὥσπου νά ἐπέμβουν οἱ Δυνάμεις. Γιὰ νά ἐνισχύσῃ τίς προσπάθειες τοῦ Π. Κορωναίου στό Ρέθυμνο, δὲ ἔδειχνε καμιά διάθεση.

Δὲν ξέρω μάλιστα καὶ σὲ τί νά ἀποδώσω τό ὅτι καὶ οἱ Ρεθεμνιώτες ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν τὸν ἀκολουθοῦν, ἀντὶ νά γυρίσουν στό τμήμα τους, ὅπου εἶχε μπεῖ ὁ Μουσταφάς. Πάντως ὄχι σὲ ἔλλειψη θάρ-

¹ 'Ιδ. 'Ι. Μ. 'Ανεκδ. 'Ιστ. "Εγγραφα ἀρ. 19, 22 καὶ 24.

² 'Ιδ. 'Ι. Μ. 'Ανεκδ. 'Ιστ. "Εγγρ. ἀρ. 15 σ. 17.

³ 'Ιδ. 'Ι. Μ. 'Ανεκδ. 'Ιστ. "Εγγραφα ἀρ. 15, 17, 18, 19, 21, 22 κ. ἄ.

⁴ Πρβλ. «Αἰῶνα» τῆς 14-11-66 καὶ 'Ανεκδ. 'Ιστ. "Εγγρ. σελ. 24 ἔ.

⁵ 'Ιδ. 'Ι. Μ. 'Ανεκδοτα 'Ιστ. "Εγγραφα ἀρ. 3 σ. 6.

⁶ Γι' αὐτὴ θὰ μιλήσωμε στό ἄλλο κεφάλαιο.

⁷ Στὸ γράμμα τῆς Γ. Σ. Κρ. τῆς 10-11-66 ἀπὸ τῆ Δρακώνα τῆς Κυδωνίας

ρους και πατριωτισμοῦ, ἀφοῦ εἶχαν πάει γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη κατὰ τοῦ Μουσταφᾶ. Μονάχα στὸ ὅτι ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης θὰ θέλησε νὰ κρατήσῃ γύρω του τὴ Γεν. Συνέλευση και ἐκεῖνοι, ὡς μέλη τῆς Γ. Συνελεύσεως, ἐπέισθησαν και τὸν παρακολούθησαν. Ἄλλὰ σὲ τέτοιες στιγμές, ἂν ὁ ἴδιος δὲν πῆγαινε, δὲν ἔπρεπε τοῦλάχιστο και νὰ κρατᾶ τοὺς ἄλλους μακριὰ ἀπὸ ἐκεῖ, ὅπου τοὺς ἐκαλοῦσε τὸ καθῆκον τους.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Μουσταφᾶς ἔκανε τὴ δουλειά του στὸ δυτικὸ Ρέθυμνο, ὅπου βρισκόταν ἀπὸ τὶς 26-10-66¹.

Ἐπισημαστικῶς γράφει τὰ ἐξῆς σχετικὰ στὸ Σακόπουλο: «Τὴν 29-10-66, εἰσελθόντες (sic) ἐνταῦθά τινες Χριστιανοὶ ἐκ τῶν χωρίων Ἀτσιποπούλου, Πρινὲ κ. ἄ., ἐπληροφορήθημεν, ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ χωρία τοῦ μέρους ἐκεῖνου τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης προσῆλθον πολλοὶ εἰς τὸν Μουσταφᾶν πασᾶν και ὑπεσχέθησαν αὐτῷ ὑποταγήν, ὅστις κατὰ συνέπειαν τούτου τοὺς ἀπέστειλε νὰ κατοικήσουν εἰς τὰ χωρία των και διέταξεν ἐντόνως και ἀπειλητικῶς νὰ μὴν τολμήσῃ οὐδεὶς Ὀθωμανὸς νὰ ἐνοχλήσῃ τινὰ τούτων, ὡς και πάντα Χριστιανόν μὴ ὀπλοφοροῦντα. Ὅλοι εἰς τὰ χωρία των συναΐζουν τὰς ἐλαίας των, εἰσερχόμενοι και ἐξερχόμενοι τῆς πόλεως καθ' ἡμέραν». Ἄλλὰ και ἀπὸ τὸ γράμμα τῆς τοπικῆς ἐπιτροπῆς ἀπὸ τοὺς Μαρουλοῦς τῆς 28-10-66, πού τὸ κλείνουν μὲ τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Νὰ μᾶς γράψετε, τί πρέπει νὰ πράξωμεν και τί θέλετε πράξει, διότι εὐρισκόμεθα εἰς μεγάλην παραζάλην»², φαίνεται τὸ τί σύγχυση εἶχε δημιουργηθῆ ἐκεῖ.

Γενικὰ σ' ὄλο τὸ τμήμα τὸ ἠθικὸ τοῦ κόσμου πέφτει. Στὶς 3 τοῦ Νοέμβρη, γράφει ὁ Ἰ. Δημακόπουλος στὸν Π. Κορωνάιο⁴, ὅτι «οἱ Μυλοποταμίται και τὰ Σκουλούφια ἐγκατέλειπον χθὲς και εἰς τὰ Καβούσια και Χάρκια δὲν συνεκεντρώθησαν και μόνον ἐνταῦθα εὐρίσκονται 20 ἐξ αὐτῶν» ἐν τούτοις ἀπὸ τὸ Πιάνω Μυλοπόταμο ὁ Μ. Σκουλᾶς ἔστειλε τὸ Ἰ. Σωπασῆ ἢ Κοῦβο και τὸ Δημ. Βασιλάκη μὲ 45 ἄνδρες, πού ἔφθασαν στὶς 5-11-66 τὸ βράδυ στὸ Ἀρκάδι⁵.

Πάντως στὶς 7-11-66 στὸ Ἀρκάδι δὲν ἦταν παρὰ 250 πολεμιστές,

(ΓΑΚ 12α 229) μεταξὺ τῶν 20, πού ὑπογράφουν, εἶναι και οἱ Μιχαὴλ Τσουδερός Στυλ. Δημητρακάκης, Ἀ. Κ. Πατακάς, Ν. Γ. Ανδρεαδάκης, ὅλοι ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο.

¹ Ὁ Σακόπουλος στὶς 6-11-66 γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (ἀρ. 566 ΑΥΒ): «Ὁ ἐγθρὸς λοιπὸν μὴ εὐρίσκων σπουδαίαν ἀντίστασιν διέρχεται τὴν χώραν ἀκωλύτως και ὅτου διέρχεται οἱ κατοικοὶ δεικνύουσιν τὴν ὑποταγήν των' τοῦτο συνέβη εἰς τὰ πεδινὰ μέρη τῆς ἐπαρχίας Κυθωρίας, Ἀποκορώνων, Ρεθύμνης κλπ.»

² Ἀρ. 146 τῆς 14-11-66 (ΑΥΒ).

³ Τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ δημοσιεύει και ὁ Βενέρης Τ. ἔ. ἄ. σ. 200. Πρβλ. και Παπαδοπετράκη ἔ. ἄ. σ. 503 · 4. Γιὰ τὸ χωριὸ Μαρουλοῦς ἴδ. ἄν. σ. 78.

⁴ 18. Ἀνέκδ. Ἰστ. Ἐγγρ. ἄ. 26 σ. 23.

⁵ 18. Ἀνέκδ. Ἰστ. Ἐγγρ. ἀρ. 25 και 27.

ἀλλὰ εἶχαν ἀρχίσει, «καθ' ὅς ἔχομεν πληροφορίας, νὰ συγκεντρώνωνται καὶ εἰς Σκουλούφια καὶ πιστεύομεν ἐντὸς ὀλίγου νὰ εὐρεθῶμεν εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν νὰ Σᾶς εἰδοποιήσωμεν ὅτι ἐπραγματοποιήθη ἡ κατὰ διαταγὴν σας συγκέντρωσις καὶ κατάληψις τῶν θέσεων Χαρκίων, Καβουσίου καὶ Σκουλουφίων»¹. Δυστυχῶς ὁμως δὲν πρόλαβαν.

«Τὴν 5ην τοῦ μηνὸς ἀπεβιβάσθη (εἰς Ρέθυμνον) ὁ νέος διοικητὴς μας Σαδικ βέης, Κυθωνιεύς», γράφει ὁ Γ. Καλοκαιρινός², «καὶ τὴν 6ην μ. μ. ἔφθασεν εἰς Ρέθυμνον ὁ Μουσταφὰ πασὰς μὲ 5 - 6000. Ἀπὸ δὲ τοῦ μεσονυκτίου τῆς 7ης μέχρι τῆς πρωίας τῆς 8ης ἐκίνησε στρατὸς τακτικὸς καὶ ἄτακτος ὑπὲρ τὰς 12.000».

Ὁ στρατὸς αὐτὸς προχώρησε οὐ τρεῖς φάλαγγες καὶ, ἀκολουθώντας τρεῖς διαφορετικὰς κατευθύνσεις, βρέθηκε τὸ πρωὶ τῆς 8-11-66, ἐνῶ ἀκόμη λειτουργοῦσαν στὸ Ἀρκαδί, — ἦταν ἡ εὐοχὴ Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ τῶν Ταξιαρχῶν —, νὰ κραιπὰ τις γύρω κορφές³. Οἱ Τοῦρκοι κάλεσαν τότε αὐτοὺς, πού ἦσαν μέσα στὸ Ἀρκαδί, γιὰ νὰ παραδοθῶν, ἀλλὰ ἐκεῖνοι ἀπέκρουσαν τὴν πρότασιν. Ἔτσι ὁ στρατὸς ἄρχισε νὰ προχωρῆ πρὸς τὸ τετράγωνο τοῦ Μοναστηριοῦ, ἀπὸ ὅπου τοὺς χιτυποῦσαν οἱ Χριστιανοί.

Ὁ Π. Κορωνάιος ἀπὸ τὴν προηγουμένη ἦταν στὴν Ἀντάνασο τοῦ Ἀμαρίου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς 8-11-66 γράφει στὸ Ἀρκαδί: ⁴ «Ἐλπίζω ὅτι οἱ Μυλοποταμίται ἔκαμαν καλὴν σύναξιν καὶ εἶναι εἰς Σκουλούφια Καβούσια καὶ Ἀρκαδί. Αὐτοὶ πρέπει νὰ ὑπερασπισθοῦν τὸ Ἀρκαδί ἐν ὄρα ἀνάγκης, ἡμεῖς δὲ θὰ προφθάσωμεν ἐντὸς ὀλίγου εἰς βοήθειάν σας, διότι θὰ στρατοπεδεύωμεν πλησίον».

Οὔτε οἱ Μυλοποταμίτες ὁμως, οὔτε ὁ Π. Κορωνάιος μπόρεσαν νὰ ἐμποδίσουν τὸ στρατὸ τοῦ Μουσταφᾶ ἀπὸ τοῦ νὰ προχωρήσῃ καὶ νὰ καταλάβῃ τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας ἡμέρας καὶ τοὺς σταύλους καὶ τὸν ἀνεμόμυλο, Β. Δ. ἔξω ἀπὸ τὸ τετράγωνο τοῦ Μοναστηριοῦ, παρ' ὅλη τὴ γενναία ὑποστήριξιν του ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ πού εἶχαν κλειστῆ σ' αὐτόν, πού ὅλοι ἐθυσιάσθησαν ἐκεῖ μέσα ἐκτὸς ἑνός, πού μπόρεσε καὶ ξέφυγεν⁵. Ἔτσι οἱ Χριστιανοὶ περιωρίστηκαν μέσα στὸ τετράγωνο τῆς Μονῆς. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατάληψιν τοῦ ἀνεμόμυλου ἔκαναν νέες προτάσεις γιὰ παράδοσιν στοὺς ἡρωϊκοὺς ὑποστηρικτὰς τῆς Μονῆς καὶ πάλιν ὁμως ἐκεῖνοι τὴν

¹ 18. Ἰ. Μ. Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἐγγραφα ἀρ. 27 σ. 26.

² Ἀριθ. 146 τῆς 14 11 66 (ΑΥΕ). Πρβλ. καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 84 τῆς 7-11-66 τοῦ φάσ. Ὑπετροξ. Ρεθ. (ΑΡΠΧ. Νο 155 εἰσερ.).

³ Λεπτομέρειες δὲς στὸ Βενέρη Τ. 5. ἀ. σ. 211 ἔ. καὶ Ἰ. Μ. Τὸ δρᾶμα τοῦ Ἀρκαδίου κλπ. (ἔ. ἀ. σ. 17).

⁴ 18. Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἐγγο. ἀρ. 29 σελ. 27.

⁵ Τὴν πρώτη μέρα τῆς πολιορκίας τὴν περιγράφει διεξοδικὰ ὁ Βενέρης 5. ἀ. σ. 233 - 244. 18. καὶ Ἰ. Μαρμαλάκη. Τὸ δρᾶμα τοῦ Ἀρκαδίου κλπ. (ἔ. ἀ. σ. 17 ἔ.).

ἀπέκρουσαν ¹.

Ἦλπιζαν πάντα, πὼς θὰ ῥοχότανε βοήθεια ἀπ' ἔξω, ἀλλὰ, καὶ ἂν δὲν ἐρχότανε, ἐκεῖνοι ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ πολεμήσουν καὶ νὰ πέσουν σὺν σωστά παλικάρια.

Μόλις βράδιασε ἔστειλαν ἄνθρωπο νὰ εἰδοποιήσῃ καὶ τὸν Π. Κορωνάιο καὶ τοὺς Μυλοποταμίτες γιὰ νὰ ῥθοῦν καὶ κατόπιν ἔστειλαν καὶ δεύτερο. Ὁ Π. Κορωνάιος τοὺς δίδει μικρὲς ἐλπίδες: «Θέλομεν πράξει πᾶν τὸ δυνατὸν, ὅπως ἔλθωμεν εἰς βοήθειάν σας, ἀλλὰ μὴ ὄντες εἰς θέσιν νὰ σᾶς βεβαιώσωμεν περὶ τούτου, πρᾶξιτε ὅ,τι ἡ συνείδησίς σας σᾶς ὑπαγορεύει». Καὶ ἀπὸ τὸ Μυλοπόταμο δὲν τοὺς ἤρθε καμιὰ ἀπάντησις. Ἐν τούτοις δὲν ἄλλαξαν ἀπόφασιν. Θὰ πολεμήσουν καὶ θὰ πεθάνουν ².

Στὸ νὰ ἐπιμείνουν στὴν ἀπόφασίν τους αὐτὴ συνετέλεσε πολὺ καὶ ὁ Ἐμμ. Μελισσώτης ἀπὸ τὸ Φόδελε, φοιτητὴς τῆς Φιλολογίας στὸ Καποδιστριακὸ Παν/μιο, πληρεξούσιος καὶ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἄρκαδίου, πού μὲ σπάνιο ἐνθουσιασμὸ ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρήματα ὑπεστήριξε, πὼς ἦταν προτιμότερο νὰ πεθάνουν γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν πατρίδα, παρὰ νὰ παραδοθοῦν, φέροντας πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἔνδοξες σελίδες τῆς ἱστορίας μας ³.

Τὴν ἄλλη μέρα, 9-10-66, ξαναρχίζουν οἱ Τοῦρκοι νὰ χτυποῦν τὸ Μοναστήρι καὶ μάλιστα μὲ τὰ μεγάλα κανόνια, πού εἶχαν φέρεῖ τὴ νύχτα ἐξεπίτηδες ἀπὸ τὸ Ρεθύμνο, γιὰτὶ μὲ τὰ δρεμβατικά, πού τὸ χτυποῦσαν ἀπὸ τὴν περασμένη, δὲν ἔφερναν κανένα ἀποτέλεσμα. Ἡ «κουτσαχειλά μπουμπάρδα» βαροῦσεν ἀπὸ μικρὴ ἀπόστασις, προφυλαγμένη ἀπὸ τοὺς σταύλους, τὴ μεγάλη Δ. πύλη τοῦ τετραγώνου τείχους καὶ ἔτσι ἐδημιούργησε χαλάστρα, ρίχνοντας τὴν παραστάδα τῆς πύλης.

Ἀπὸ τὸ μεσημέρι ἄρχισαν τὶς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Μοναστηριοῦ. Πρῶτα ἐνήργησαν ἔφοδο δυὸ τάγματα αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ δυὸ φορὲς τοὺς ἀπέκρουσαν μὲ πείσμα καὶ παλικαριά οἱ ἥρωές μας. Τὸ ἀπόγευμα ὁμως γενικεύεται ἡ ἐπίθεσις τῶν Τούρκων, καὶ ἔτσι, πού καὶ τὰ περισσότερα ὄπλα τῶν Χριστιανῶν εἶχαν ἀχρηστευθῆ, μπόρεσαν οἱ Τοῦρκοι νὰ μπουῦν στὴν αὐλὴ τοῦ Μοναστηριοῦ.

Καὶ μέσα ὁμως στὸ Μοναστήρι ὁ ἀγῶνας ἐξακολούθησεν ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ κελλιὰ μὲ ἐξαιρετικὴ μανία. Μερικοὶ ἐπαναστάτες προσπαθοῦν νὰ

¹ Ὁ «Αἰών» ἀρ. 2191 γράφει: «Κατ' ἐπίσημον ἔκθεσιν τοῦ Μουσταφᾶ, δις ἀπέκρουσαν οἱ Χριστιανοὶ τὴν περὶ παραδόσεως πρότασιν, οὐ μόνον πρὶν ἀρχίσῃ τῆν προσβολήν, ἀλλὰ καὶ ἀφοῦ ἐκυριεύθη δι' ἐφόδου εἰς μεμονωμένους πύργους κείμενος πλησίον τοῦ κτιρίου».

² Ἰδ. Βενέρη Γ. ἔ. ἀ. σ. 245-255. Καὶ Ἰ. Μ. Τὸ δράμα τοῦ Ἄρκαδίου κλπ. σ. 18 ἔ.

³ Ἰδ. Βενέρη Γ. ἔ. ἀ. σ. 251 καὶ 371.

κάμουν ἔξοδο ἀπὸ μιὰ μικρὴ πόρτα τῆς νότιας πλευρᾶς, ἀλλὰ, μόλις προχώρησαν λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, τοὺς κατάκοψαν οἱ Τούρκοι. Ὅσο περνοῦσαν οἱ στιγμῆς, τόσο περισσότεροι Τούρκοι ἐμπαιναν στὴν αὐλὴ καὶ προχωροῦσαν μέσα στὸ Μοναστήρι.

Τὰ περισσότερα γυναικόπαιδα ἦταν μαζεμένα σ' ἓνα ὑπόγειο δωμάτιο στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς αὐλῆς, ὅπου εἶχαν τὸ μπαρούτι, γιὰ νὰ κάνουν φυσέκια. Ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι προχωροῦσαν πρὸς τὰ κεί, ὁ ἀδελιανὸς Γιαμπουδάκης, ἀφοῦ προσκάλεσεν, ὅσους ἤθελαν, γὰ' ῥθοῦν νὰ πεθάνουν ὅλοι μαζί, ἀφήνοντας ὅμως καὶ ὅποιον ἤθελε νὰ φύγη, ἔδωκε φωτιὰ στὸ μπαρούτι καὶ ἀναισχθήκαν ὅλοι στὸν ἀέρα μαζί με τοὺς Τούρκους, ποὺ εἶχαν πλησιάζει ἐκεῖ¹.

Ἄν καὶ οἱ Τούρκοι μπόρεσαν νὰ ξαπλωθοῦν σ' ὅλο τὸ Μοναστήρι, ἐν τούτοις μερικοὶ πολεμιοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ πολεμοῦν μέσα ἀπὸ τὰ κελλιά. Μόνον ἀργὰ τὴν νύχτα παραδόθησαν οἱ τελευταῖοι.

Τὴν ἄλλη μέρα ξεδιάλεξαν ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους τοὺς ἐθελοντές καὶ τοὺς ἐξετέλεσαν. Τοὺς ὑπόλοιπους τοὺς μετέφεραν στὸ Ρέθυμνο καὶ μετὰ λίγες μέρες ἀφήκαν ἐλεύθερα τὰ 65 γυναικόπαιδα, ἐνῶ τοὺς ἄνδρες τοὺς κράτησαν στὴ φυλακὴ ἐπὶ ἓνα χρόνον σχεδόν². Ἔτσι περὶ τὰ 300

¹ Ὁ Γ. Καλοκαιρινὸς ἔ. ἀ. γράφει: «Ἀπὸ τὸ μεσονύκτιον τῆς 7ης μέχρι τῆς πρωίας τῆς 8ης ἐκίνησε στρατὸς τσκιτικός καὶ ἀτακτικὸς ὑπὲρ τὰς 12 000. . . Πρὸς τὸ ἐσπέρας ὁ Μουσταφᾶς ἐζήτησεν ἐπικουρίαν καὶ δύο πυροβόλα μεγάλα ἐκ Ρεθύμνου. Τὰ πυροβόλα μετεφέρθησαν διὰ πλοίων ἀμέσως καὶ οὐδεὶς ἀξίος τοῦ πολεμεῖν ἔμεινεν ἀπὸ τοὺς Κρητὰς Ὀθωμανοὺς νὰ μὴν τρέξῃ εἰς βοήθειαν. Τὴν 9 τὸ πρωὶ, φθασάντων καὶ τῶν μεγάλων πυροβόλων, ἐπανελήφθη ἡ μάχη σφοδροτέρα». Ἡ ἀντίταξις δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴ διαγωγή τῶν Τούρκων στίς ἐπιδρομὰς τους, προτοῦ νὰ ῥθῆ ὁ Μουσταφᾶ πασάς, ὅπου σκότωναν τοὺς ἄνδρες καὶ ἀτίμαζαν τίς γυναῖκες, ποὺ πρόφθαιναν (δὲς ἀν. σ. 80). Ἀπὸ τὴν ἀτίμωσιν λοιπὸν προτίμησαν τὸ θάνατον. (Πρβλ. Βενέρη Γ. ἔ. ἀ. ο. 269 ἔ. 354 - 360. Ἰδ. καὶ Ἰ. Μ. Τὸ δράμα τοῦ Ἀρκαδίου σ. 20).

² Κατὰ τὸ Βενέρη 114 ἄνδρες καὶ γυναῖκες αἰχμαλωτίσθησαν (ἔ. ἀ. σ. 308) σύμφωνα με τὸν κατάλογο τοῦ ἴδιου τοῦ Μουσταφᾶ. Κατὰ τὸν Καλοκαιρινὸ ὅμως, (ἔ. ἀ.) ἦταν 43 ἄνδρες καὶ 65 γυναῖκες «Τοὺς 43 αἰχμαλώτους, ἐν οἷς καὶ τρεῖς ἱερωμένους ἔφεραν μετὰ 3 ἡμέρας καὶ ἐφυλάκισαν. Ὁ Μουσταφᾶς διώρισεν τροφὴν ἐνδυμασίαν κοί κρεββάτια. Ἐκ τῶν Χριστιανῶν ὑπολογίζονται ἕως 350 ἄνδρες φονευμένοι καὶ 200 περίπου γυναικόπαιδα. Ἐκ δὲ τῶν Ὀθωμανῶν 400 - 500 φονευμένοι καὶ ἴσοι πληγωμένοι». Κατὰ τὴν ἐπίσημη ἔκθεσιν τοῦ Μουσταφᾶ («Αἰών» 2191) Τούρκοι ἐν ὄλῳ ἐφονεύθησαν 71 καὶ ἐτραυματίσθησαν 164. Ὁ Βενέρης ὅμως τοὺς ὑπολογίζει νεκροὺς καὶ τραυματίες οὐ 1500 (σ. 308). Οἱ Τούρκοι ἐξετέλεσαν 6 ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους, γιὰτὶ ἦταν ἢ τοὺς πέρασαν γιὰ ἐθελοντές. Ὁ Βενέρης (ἐν. ἀν. σ. 388) γράφει, ὅτι ὁ Μουσταφᾶ πασάς ἐστελεῖν ἀπὸ τὴ Μέση τὸ γιό του Χασάν βέη καὶ ἄλλον ἓνα, μετὰ τὴ διαταγὴ νὰ μὴν ἐκτελεστοῦν οἱ αἰχμαλωτοί, ἀλλὰ ἦρθαν τὴ στιγμῇ, ποὺ εἶχαν ἐκτελεσθῆ ὁ τελευταῖος. Αὐτὸ δὲν τὸ βεβίωκα πιθανόν. Γιατὶ ὁ Σακκόπουλος ἀπὸ τίς 16-10-66 (ἀρ. 566) γράφει: «Ἐκ Κων/λεως εἰς τῶν ἐνταῦθα κ. κ.

καλικάρια, ἐνῶ ὁλος ὁ κόσμος εἶχε χάσει τὸ θάρρος του, αὐτοὶ ἔμειναν πιστοὶ στὸ σύνθημα τοῦ ἀγῶνα: «Ἐνωση ἢ θάνατος». Καὶ τὴν πρώτη θέση ἀνάμεσα στοὺς ἀθανάτους αὐτοὺς κατέχει ὁ Γαβριήλ, πού τὸ πτώμα του τὴν ἄλλη μέρα βρέθηκε στὴ σκάλα τοῦ κελιοῦ του¹.

Ἡ θυσία τους εἶναι παρόμοια μὲ τὴ θυσία τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἡ μορφή τοῦ Γαβριήλ θὰ στέκεται στὴν Ἑλληνικὴ μας ἱστορία, δίπλα ἀπὸ τὸ Λεωνίδα. Καὶ ἄλλοι ἔπεσαν καὶ ἀγωνίστηκαν γιὰ τὸν ἀγῶνα, γιὰ τὴν Ἐνωση, ἀλλὰ κανένας δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὸ Γαβριήλ. Αὐτὸς ἦταν ἡ ψυχὴ ὄλων, αὐτὸς ἐδημιούργησε τὴ δόξα τοῦ Ἀρκαδίου, πού εἶναι δόξα τῆς Κρήτης, δόξα τῆς Ἑλλάδος. Ἄν ἔλειπεν ὁ Γαβριήλ κανεὶς δὲν θὰ ἔμεινε ὡς τὸ τέλος. Καὶ ὁ Ἰ. Δημακόπουλος ἀγωνίστηκε σὰν παλικᾶρι, ἀλλὰ στὸ τέλος παραδόθηκε καὶ ἐξετελέσθη. Δὲν ἔπεσε πάνω στὴ μάχη. Καὶ ὁ Π. Κορωναῖος συνετέλεσε στὸ νὰ ἀγωνισθοῦν μέσα στὸ Ἀρκαδί, ἀλλὰ χωρὶς καὶ ὁ ἴδιος νὰ ἀγωνιστῆ μέσα σ' αὐτὸ καὶ νὰ ἐκθέσῃ τὸν ἑαυτὸ του σὲ κίνδυνο.

Καὶ ἐνῶ οἱ 300 ἀγωνίζονταν καὶ ἔπεφταν γιὰ τὴν «Ἰδέα», οἱ πολλοὶ, οἱ κοινοὶ, ὑπέκυπταν στὴν ἀνάγκη². Ἡ θυσία ὅμως τῶν ὀλίγων διαλεκτῶν ἔδωκεν ἀλλιώτικη τροπὴ καὶ ἐξέλιξη στὸν ἀγῶνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ἀποκατάσταση, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω.

Προξένων ἐπληροφορήθη, ὅτι ἡ Ὑ. Πύλη διαταγὰς ἔδωκεν εἰς τὸν Μουσταφᾶν πασᾶν νὰ φονεύῃ πάντας τοὺς ἐξ Ἑλλάδος ἐρχομένους καὶ συλλαμβανομένους ὀπλοφόρους ἢ κομιστὰς πολεμοφοδίων». Καὶ ἡ ἐκτέλεση τῶν ἐθελοντῶν συμφωνεῖ μὲ τὴν εἰδηση αὐτή. Ἄν διεδόθη τὸ ἀντίθετο, αὐτὸ θὰ ἦταν δουλειὰ τοῦ κατεργάῃ Μουσταφᾶ πασᾶ, πού θὰ ἔθελε νὰ παρουσιάζεται καὶ ὡς φιλόδημος. Γιατὶ ἀπὸ ποιὸν ἄλλον θὰ βγῆκεν ἡ διαταγὴ τῆς ἐκτελέσεως; Καὶ γιατί νὰ φανῆ διαφορετικὸς στοὺς αἰχμαλώτους τοῦ Βαφῆ, πού καὶ τοὺς περιποιήθηκε, ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους ἐθελοντῆς τοῦ Ἀρκαδίου, πού τοὺς ἐξετέλεσεν;

¹ Ὁ Γαβριήλ ἦταν ἀπὸ τῆς Μαργαρίτες Μυλοποτάμου μὲ οἰκογενειακὸν ὄνομα Μαρινάκης καὶ ἦταν περίπου 40 ἐτῶν τὸ 1866, μὲ ψηλὸ ἀνάστημα καὶ ἀντρίκεια ψυχὴ, χωρὶς πολλὰ γράμματα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ γράμματά του πού δημοσιεύομεν, πού δὲν τὰ ἔγραφεν ὁ ἴδιος. Γιὰ τὸ θάνατό του ὑπάρχουν διάφορες γνώμες καὶ ἡ πιὸ διαδεδομένη εἶναι πὼς ἠτύχησε. Καὶ ὁ Γ. Καλοκαιρινὸς γράφει (ἐ.ά): «Ὁ Γαβριήλ βεβαίως, ὅτι αὐτοχειριάσθη ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ του διὰ πιστολίου». Καὶ ἄλλοι ἄλλα. (Δὲς Βενέρη Τ. σ. 333 ἐ.). Πάντως ἀντίκρισε σὰν παλικᾶρι τὸ θάνατο.

² Γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν πολιορκημένων τοῦ Ἀρκαδίου ἀπ' ἔξω, ὅτι θέλομεν εἰς λέμεν. Δὲν ἦταν ὅπως ἔπρεπε, γιατί ὁ κόσμος εἶχε χάσει τὸ θάρρος του, ὅπως εἶδαμεν. Μόνον οἱ Μυλοποταμίτες ἴδιως τῶν ψηλῶν χωριῶν, Ἀνωγειῶν, Λιβαδιῶν κλπ. ἀπασχολήθηκαν πραγματικὰ ἀπὸ μιὰ κίνηση τοῦ Ρεσίτ, ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο πρὸς τὰ στενὰ τῆς Τυλίσσου. Ἀπὸ τὰ χωριά ἐκεῖνα ἦταν καὶ οἱ πιὸ πολλοὶ σχετικὰ ἀπὸ τοὺς ἡρώες, πού ἀγωνίστηκαν καὶ θυσιάσθηκαν μέσα στὸ Ἀρκαδί. Σχετικὰ μὲ τὴς προσπάθειες τοῦ Π. Κορωναίου, γιὰ νὰ ἐνισχῆσῃ τοὺς πολιορκημένους τὴ δευτέρῃ φάσιν, δὲς Ἀνεκδ. Ἰστ. Ἑγγρ. σελ. 28 ἐ. ἀριθ. 30.

Ἔτσι διαπιστώνεται ἀκόμη μιὰ φορά, πὼς τὴν τύχη τῶν Ἑθνῶν, τὴν ὀ-
λη ἐξέλιξη τῆς ἱστορικῆς ζωῆς των, δὲν τὴν κανονίζουν οἱ πολλοί, ἀλλὰ
οἱ λίγοι οἱ διαλεχτοί. Ἄν δὲν στεκόντουσαν αὐτοὶ καὶ δὲν ἐθυσιάζονταν
γιὰ τὸν ἀγῶνα τὸν Ἑθνικὸ ἢ ἐπανάσταση θὰ ἔσβηνεν.

Τὸ ὅτι ὁ ἀγῶνας ἐκινδύνευε, τὸ ἔβλεπαν καὶ στὴν Ἀθήνα καὶ γι
αὐτὸ προσπάθησαν νὰ ἐνισχύσουν τὸν Κορωναῖο, πού μόνος φαινότανε
πὼς ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀγωνίζεται. Ὁ Μ. Μπογιατζόγλου τοῦ γράφει στίς
19-10-66: «Ἐχάρηκα τὰ μέγιστα, διότι οἱ ἡμέτεροι, τυχόντες τοῦ καταλ-
λήλου ἀρχηγοῦ, ἔλαβον θάρρος»¹. Καὶ στὴν Ἀθήνα, ὅσο βλέπουν νὰ κλο-
νίζεται ἢ δυτικὴ Κρήτη, τόσο καὶ περισσότερο στρέφουν τὴν προσοχή
τους στὸ Ρέθυμνο. Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ γράφει στὴ Γεν. Συνέλευση
τῶν Κρητῶν στίς 22-10-66 γιὰ νὰ τὴν ἐνισχύση καὶ τοὺς γνωρίζει²: «Σὰς
στέλλομεν τροφάς, δέρματα, πολεμφοδία, ὄπλα, νέα κανόνια, νέους ἀξιωμα-
τικούς, νέους ἐθελοντάς.» Ἀλλὰ ἀπὸ τίς 19-10-66 ὁ Μ. Μπογιατζόγλου
ἐγνωρίζε στὸν Π. Κορωναῖο³. «Ἐξ Ἀθηνῶν μοῦ πέμπουν 8 τηλεβόλα
μὲ ὅλα τὰ ἀναγκαῖα καὶ ἐξ αὐτῶν θὰ ἔχετε τὰ 4». Καὶ στίς 25-10-66
ὁ Βυζάντιος φεύγει γιὰ τὴ Σύρο μὲ σκοπὸ, «νὰ χρησιμεύσουν ὁ κ. Βυ-
ζάντιος καὶ οἱ ἐθελονταὶ μετὰ τῶν κανονίων διὰ τὴν ἐπαρχίαν Ρεθύ-
μνου, πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ σώματος τοῦ κ. Κορωναίου.»⁴ Μονάχα ὁμως ἀρχὲς
τοῦ Νοέμβρη φεύγει ἀπὸ τὴ Σύρο τὸ «Πανελλήνιον» μὲ τὸ Συν]ρηγὴ ἐν ἀπο-
στρατεῖᾳ Βυζάντιο, 400 ἐθελοντὲς καὶ 4 κανόνια μὲ ἀξιωματικούς τοῦ πυ-
ροβολικοῦ κλπ. γιὰ τὸ Ρέθυμνον. Ἐξ αἰτίας ὁμως τῆς κακοκαιρίας μένει
δυὸ μέρες στὴν Πάρο καὶ, ὅταν ἦλθε στὰ Κύθηρα στίς 5-11-66, διαφω-
νεῖ ὁ Βυζάντιος μὲ τὸν πλοίαρχο καὶ τοὺς πιλότους, γιατί ἐκεῖνοι ἐπέμ-
ναν νὰ προσεγγίσουν στὴν Κίσαμο, ἐνῶ ὁ Βυζάντιος, σύμφωνα μὲ τίς ὁ-
δηγίες πού ἔχει, ἐπιμένει νὰ πᾶν στὰ Ρεθεμνιώτικα⁵. Καί, ἐπειδὴ ἦταν
κακοκαιρία καὶ δὲ μποροῦσε νὰ πλησιάσῃ στοὺς ὄρμους τοῦ Μυλοποτά-
μου, καθυστέρησαν ὡς τίς 7-11-66. Τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς πολιορκίας
ἐρχότανε πρὸς τὸ Μπαλί, ἀλλὰ δὲ γίνεται δυνατὸ νὰ προσεγγίσῃ⁶ καὶ
πηγαίνουν στὸν κάβο Κριοῦ Μέτωπον. Ἔτσι δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ βγοῦν
στὰ Ρεθεμνιώτικα.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλο σῶμα ὑπὸ τὸ Σαράτσογλου ἐτοίμαζαν γιὰ τὸ Ρέ-
θυμνο ὅταν ὁμως ἦρθε στὴν Κρήτη, ἦταν πιά ἀργά καὶ γιὰ τὸ Ρέθυ-

¹ Ἰδ. Ἀνεκδ. Ἱστορ. Ἐγγρ. ἀρ. 31 σ. 30

² » » » » ἀρ. 1 σ. 4, πρβλ. καὶ ἀρ. 33. σ. 30 ἔ.

³ » » » » ἀρ. 31 σ. 30.

⁴ » » » » ἀρ. 32 καὶ 33 σ. 31 ἔ.

⁵ » » » » ἀρ. 34 καὶ 35 σ. 31 ἔ.

⁶ Λεπτομέρειες γιὰ τοὺς λόγους, πού δὲν προσήγγισε στὸ Μπαλί, δὲς στοῦ Ν.
Κραζιῆ. Τὰ καθ' ἡμᾶς ναυτικά σ. 15 ἔ.

μνο και γιά τὸ Ἀρκάδι¹.

Ἔτσι ἔπυεσε και τὸ Ἀρκάδι μαζί με τοὺς ἀθάνατους ἡρώες του και οἱ πολλοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ σκύψουν τὸ κεφάλι μπροστά στὸν ἀήτητο Μουσταφά πασά. Κεντρικὴ και Ἀνατολικὴ Κρήτη δῆλωσαν κι αὐτὲς ὑποταγὴ².

Οἱ λίγοι, ποὺ ἐπέμεναν στὴν ἐπανάσταση, πηγαίνουν νὰ συναντήσουν τοὺς ἄλλους ἀγωνιστὲς στὴ Δ. Κρήτη, γιά νὰ ἐξακολουθήσουν ἐκεῖ τὴν ἐπανάσταση, ὅπου και τὰ μέρη ἦταν πιὸ κατάλληλα, ἀλλὰ και εἶχαν μαζευτῆ ἄρκετοὶ ἐδελοντὲς και ἡ ἐπαρχία τοῦ Σελίνου ἔμενεν πάντα μετὸ κεφάλι ψηλά. Και στὴν Κίσσμο δὲν εἶχε προχωρήσει ἀκόμη στρατός, ἀλλὰ και στὴ Ρίζα εἶχαν ξανανάψει τὴν ἐπανάσταση ὁ Χ' Μιχαήλης και ἄλλοι. Ἐκεῖ στὴ Δυτικὴ Κρήτη θὰ ξαναξεμετρηθοῦν πάλι Ἕλληνες και Τοῦρκοι.

ΚΕΦ. ΣΤ'. ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΙ ΤΗΣ ΚΙΣΣΑΜΟΥ

«Τὸ μέγα λεκανοπέδιον τῆς Κισσάμου» κατὰ τὸν Καλομενόπουλο³,

¹ Ἰδ. Ἀνεκδ Ἰστ. Ἐγγρ. ἀρ. 36 σ. 32 ἔ.

² Σχετικὰ γράφει ὁ Γ. Καλοκαιρινὸς στίς 12 Δεκ. 66 (ΑΥΕ) τὰ ἑξῆς: «Γνωστοποιῶ ὑμῖν ὅτι τὴν 15 Ἰβρίου ἀπεβιβάσθη ἐνταῦθα δι' Ὀθωμανικοῦ ἀτμοπλοίου ὁ ἅγιος Κρήτης, μεταβάς ἀμέσως πρὸς ἀντίμωσιν τοῦ Μουσταφά πασά. Ἡ καθ' αὐτὸ αἰτία τῆς ἐλεύσεως του δὲν ἐγινε γνωστὴ. Ἀνεχώρησε τὴν 18 δι' Ἡράκλειον μετ' ὀθωμανικὸν πάλιν ἀτμοπλοῖον. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐπέστρεψε και ὁ Μουσταφά πασᾶς μετὰ τοῦ στρατοπέδου ἀπὸ τῆς Μέσης, ὅπου προσέφερον αὐτῷ τὴν ὑποταγὴν των αἰ 4 ἐπιρχίας τοῦ τμήματος Ρεθύμνης ἐκτὸς τινων χωρίων τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου, διὰ τὰ ὅποια ἐξεστράτευσε τὴν 20 τοῦ αὐτοῦ μηνός, ἀλλὰ πρὶν φθάσει τῷ προσέφερον και ταῦτα τὴν ὑποταγὴν των και οὕτως ἀνεχώρησεν ἀπὸ Κοζαρὲ διὰ τῆς Ἐπισκοπῆς εἰς Χανιά. Εἰς τὰς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου και Ἀγ. Βασιλείου μετέβησαν ἀνά δύο τάγματα τακτικοῦ στρατοῦ πρὸς φύλαξιν και σὺναξιν τῶν ὄπλων, ἅτινα και κομίζονται ἐντοῦθα μετὰ ζῶα ὡσαύτως συνάξονται και κομίζονται τὰ ὄπλα και ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας Ἀμαρίου και Ρεθύμνης. Λέγεται δὲ διὰ ἀπὸ πολλὰ χωρία τῶν ἐπαρχιῶν ἐλλείπουν τινὲς εἰς τὸ διατηρούμενον χριστιανικὸν στρατοπέδον, ὅσοι δηλονότι ἔχουν ὑποψίας μήπως καταρχοῦ μετὰ τὴν καθουσύχασιν τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἀγνοεῖται ἐπὶ τέλους τί θὰ πράξωσιν οὗτοι. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν συνάξουν τὰς ἐλαίας, αἷ ἐπρόφθασαν, καταγινομένοι νὰ κάμωσιν ἀνά μίαν τῶν ἐπαρχιῶν θύραν ἕκαστος εἰς τὴν οἰκίαν του, μένοντες εἰς ἀπορίαν και δισταγμὸν ἂν θέλη καθησυχάσει ἐντελῶς ὁ τόπος εἰς τὴν αὐτὴν ἀπορίαν εὐρίσκονται και οἱ Ὀθωμανοί, οἷτινες και μένοντες εἰσέτι ἐντὸς τῆς πόλεως μετὰ τὰς οἰκογενεῖας των, μὴ δώσαντες οὔτε τοῦ Μουσταφά διαπαγὴν διὰ νὰ ἐξέλθωσι . . .»

³ Ἐν. ἀ. σ. 295 ἔ., Ἰδ. και ἀγν. σ. 10.

«ὄριζεται πρὸς Α. ὑπὸ τῆς μακρᾶς δειράδος, ἣτις, ἀναχωροῦσα ἀπὸ τῆς ὄροσειρᾶς Ἀποπηγάδι - Ἀγ. Δίκιος, βαίνει κατ' εὐθείαν πρὸς Β. καὶ σχηματίζει τὸ Ἄκρωτήριον Ροδοποῦ ἢ Σπάθα. Πρὸς Δ. δὲ ὑπὸ τῆς ὄροσειρᾶς, ἣτις ἀναχωροῦσα ἀπὸ τῆς ἀνωθεν τῆς κοιλάδος τῶν Ἐννεα Χωρίων ὑψομένης κορυφῆς (ὑψ. 1155 μ.) βαίνει πρὸς Β. διαχωρίζουσα τὰς ἀρκτικές ἀπὸ τῶν δυτικῶν κλιτύων καὶ τέλος χωροῦσα εἰς τὴν θάλασσαν σχηματίζει τὸ Ἄκρωτήριον Γραμβούσα. Τὸ ἔδαφος τοῦ λεκανοπεδίου τούτου εἶναι λίαν ἀνώμαλον καὶ δασῶδες, διαρρέεται δὲ ὑπὸ τῶν ρυακίων Κολένη, Κακοπέρατου, Καμάρας καὶ Πυργιανοῦ ποταμοῦ καὶ διαιρεῖται εἰς ἰσαριθμοὺς ἀνωμάλους κοιλάδας, διαχωριζομένας ὑπὸ χθαμαλῶν λοφοσειρῶν καὶ ἐνομμένας εἰς τὴν παραλίαν πεδιάδα, ἣτις ἐκτείνεται εἰς τὸ μεσημβρινὸν ὄριον τοῦ κόλπου τῆς Κισιάμου».

«Ὁ κόλπος οὗτος», κατὰ τὸν ἴδιον τὸν Καλομενόπουλο ¹, «σχηματιζόμενος μεταξὺ τῶν δύο ἀκρωτηρίων Σπάθα καὶ Γραμβούσης, ἔχει βάθος 8 - 9 ναυτικῶν μιλίων ἴσον δὲ πλάτος. Αἱ εἰς τὰ δύο ἀκρωτήρια ἀνήκουσαι παραλίας τοῦ κόλπου τούτου εἰσὶ βραχῶδεις, εἰς τὸ βάθος ὅμως, ἔνθα ἀπολήγει τὸ μέγα λεκανοπέδιον τῆς Κισιάμου, ἡ παραλία εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀμμώδης καὶ χθαμαλή. Ὁ κόλπος οὗτος ἀνοικτὸς ὢν πρὸς Β. δὲν εἶναι ποσῶς ἀσφαλῆς ἐν καιρῷ χειμῶνος, τὸ καλοκαίριον ὅμως δύνανται νὰ ἀγκυροβολήσωσιν ἐν αὐτῷ πλοῖα, πρὸς τὸ μέρος ἰδίως τῆς ἀμμώδους παραλίας τοῦ Καστελλίου».

Στὸ μυχὸ τοῦ κόλπου τῆς Κισιάμου εἶναι χτισμένη ἡ κωμόπολις Καστέλλι, πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας καὶ τοῦ ὁμωνύμου δήμου.

Ἡ κωμόπολις αὕτη ἀποτελεῖται «ἐκ δύο κυρίων μερῶν, ἐκ τῆς παλαιᾶς συνοικίας, ἣτις κεῖται ἐντὸς τῶν τειχῶν καὶ κατοικεῖται ὑπὸ τῶν τουρκικῶν οἰκογενειῶν, καὶ ἐκ τῆς νέας συνοικίας, ἣτις ἐκτείνεται πρὸ τῶν τειχῶν καὶ κατοικεῖται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων», συνεχίζει ὁ Καλομενόπουλος ², πὺν σὲ ἄλλο μέρος ὑποσημειώνει ³.

«Τὸ λεκανοπέδιον τῆς Κισιάμου, ἔνεκα τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος φρουρίου τοῦ Καστελλίου, ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν τῶν κατὰ τὰς δυτικώτερας ἐπαρχίας στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Τούρκων. Κατὰ τὰς διαφόρους ἐπαναστάσεις οἱ Τούρκοι, ἐν Καστελλίῳ συναθροίζοντες τὰς δυνάμεις αὐτῶν, προσέβιλλον τοὺς ἐπαναστάτας, οἵτινες ἐπανειλημμένως ἐπολιοῦρκησαν καὶ δις ἐκυρίευσαν τὸ φρούριον».

Τὸ ἴδιον ἐγινε καὶ τὸ 1866, ὅποτε καὶ ἡ ἐπαρχία Κισιάμου ἀπὸ ἐνωρὶς ἔλαβε μέρος στὸ κίνημα, πὺν γινότανε, καὶ γιὰ τὴν ὁργάνωσίν του

¹ Ἐν. ἀν. σ. 302 - 3.

² > > σ. 299.

³ > > σ. 297.

είχε καταρτισθῆ καὶ ἰδιαίτερη Ἐπιτροπὴ τῆς Ἐπαρχίας Κισάμου.

Καὶ ἀρκετοὶ πολεμιστὲς μὲ δικoὺς τῶν ὀπλαρχηγoὺς, ἀφοῦ ἐξανάγκασαν τοὺς ντόπιους Τούρκους νὰ κλειστοῦν στὸ Καστέλλι, ἔσπευδαν σὲ κάθε σύγκρουση Χριστιανῶν καὶ Τούρκων καὶ μάλιστα σ' αὐτές, ποὺ γίνονταν στὶς κοντινὲς ἐπαρχίες, Σέλινο καὶ Κυδωνία¹.

Καὶ ἐδῶ παρουσιάζονταν οἱ ἴδιες ἐλλείψεις, ποὺ ἦταν καὶ στὶς ἄλλες ἐπαρχίες. Γι' αὐτὸ πέντε Ἐπίτροποι τῆς ἐπαρχίας γράφουν στὶς 23-9-66 πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου²:

«Νὰ ἀποστείλητε καὶ ἄλλα ὄπλα καὶ κανόνια. Εἶναι πρὸς τοῦτοίς ἀνάγκη νὰ ἔλθουν καὶ ἀρχηγοί, ὅπως λαμβάνωσιν ὀδηγίας παρ' αὐτῶν οἱ καπεταναῖοι, διότι ἂν καὶ γενναιότεροι τῶν Τούρκων στεροῦνται ὁμως τῆς στρατηγικῆς τέχνης καὶ ὑποπίπτουσιν ἐνίοτε εἰς λάθη. Εἰς τὴν ἐπαρχίαν μας ἦλθον κατ' αὐτὰς 19 στρατιῶται γυμνασμένοι καὶ μεγίστην ἐντύπωσιν προξένησαν εἰς τὸν λαόν»³. Στὴν Κίσαμο ἤρχονταν εὐκόλα μικρὰ ἱστιοφόρα καὶ μὲ ἓνα ἀπ' αὐτὰ ἦλθε στὶς 7-10 66 καὶ ὁ παλαιάμαχος τοῦ 1821 καὶ ἐξαιρετικὸ παλικάρι Κυριάκος Φρουδάκις, ἀπόστρατος ταγματάρχης τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὸ Μ. Ρενιέρη⁴.

Οἱ Τοῦρκοι ἦταν περιορισμένοι μέσα στὸ φρούριο καὶ ἔτσι δὲν εἴχαμε σπουδαῖες συγκρούσεις στὴν ἐπαρχία αὐτή. Ἀπὸ τότε ὁμως, ὅπου οἱ Σελινιώτες Τοῦρκοι εἶχαν μεταφερθῆ ἐκεῖ, —ὕστερα ἀπὸ τὶς 22-9-66—, οἱ ἐξορμήσεις τῶν Τούρκων ἀπὸ τὸ φρούριο πρὸς τὰ περὶχωρα ἔγιναν συχνότερες. Οἱ Κρητικοὶ τότε τοὺς χτυποῦσαν καὶ αὐτοὶ καὶ ἔτσι ὁ Σακόπουλος μεταδίδει τὴν εἶδηση στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. στὶς 16 10-66⁵: «Εἰς τὸ Καστέλλι τῆς Κισάμου συνήφθη χθὲς καὶ προχθὲς παρατεταμένη μάχη, ἀποβᾶσα πρὸς ὄφελος τῶν εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο ἐπαναστατῶν...» καὶ στὶς 23-10 66⁶: «Πρὸ 4-5 ἡμερῶν παρὰ τὸ Καστέλλι Κισάμου ἐγένοντο συγκρούσεις μεταξὺ τῆς φρουρᾶς καὶ ἐνὸς σώματος ἐπαναστατῶν... ἐδέησε δὲ νὰ μεταβῆ ἐκεῖ μιὰ φρεγάτα πρὸς ἀποδίωξιν τῶν μέχρι τῆς παραλίας τολμώντων ἐπαναστατῶν».

Οἱ ἐνοχλήσεις αὐτὲς τῶν Τούρκων ἔκαμαν τοὺς Χριστιανοὺς νὰ

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 8, 12, 23, 25.

² ΓΑΚ. 12α 185.

³ Θὰ ἐννοῦν αὐτοὺς ποὺ εἶχαν ἔλθει μαζί μὲ τὸ Νερούτσουλο στὸν Κάβε Σπάθα στὶς 10-9-66 Ἰδ. ἀν. σ. 32³.

⁴ Ὁ ἴδιος ὁ Φρουδάκις γράφει μὲ χρονολογία 11-10-66 στὸ Μ. Μπεγιατζόγλου, ὅτι εἶχε φθάσει στὶς 7 10-66. (ΓΑΚ. 12α 168). Πρβλ. Ἀναστασάκη Μ. & Δ. σ. 98.

⁵ Ἀρ. 523 (ΑΥΕ).

⁶ Ἀρ. 541 (ΑΥΕ) πρβλ. καὶ «Ἀίωνα» τῆς 3-11-66 ἀρ. 2179.

σκεφθοῦν, πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ διώξουν ἀπὸ ἐκεῖ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ καταλάβουν τὸ φρούριο ¹, ὅπως καὶ σ' ἄλλες ἐπαναστάσεις εἶχε γίνει ².

Αὐτὴ ἡ σκέψη ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σοβαρὴ σύγκρουση μὲ τοὺς Τούρκους, ποὺ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ Νοέμβρη, ὁπότε εἶχεν ἔλθει στρατὸς ἀπὸ τὰς Χανιά γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴ φρουρά. Ἀμέσως τὴν ἐπομένη, πρωτὶ - πρωτὶ, βγήκε στρατὸς καὶ ντόπιοι Τούρκοι, Κισαμίτες καὶ Σελινιώτες, καὶ, νύχτα ἀκόμη, μπήκαν στὸ χωριὸ Φουρνάδο καί, ἐνῶ οἱ κάτοικοι ἔφευγαν πρὸ ψηλὰ, οἱ Τούρκοι ἄρχισαν νὰ καίνε τὰ σπίτια.

Ἐν τῷ μεταξύ τρέχουν ἀπὸ τὰ Πόρω Μεσόγεια ὁ Σκαλίδης καὶ ἀπὸ τὶς Λουσαμιές ὁ Γ. Δασκαλάκης, μὲ 400 παλικάρια ἐν ὄλῳ, καὶ ἔτσι ἄρχισεν ὁ πόλεμος. Ὑστερα ἀπὸ ἀρκετὴ ὥρα ἔρχονται ἀπὸ τὸ Παλιόκαστρο καὶ οἱ Ἐννεαχωρίτες καὶ ἔτσι ἡ μάχη συνεχιστήκεν ὡς τὸ βράδυ, ὁπότε οἱ Τούρκοι γύρισαν στὸ Καστέλλι καὶ οἱ Χριστιανοὶ μαζεύθησαν στὰ Ἄνω Μεσόγεια ³.

Στὴ μάχη αὐτὴ ἔλαβαν μέρος καὶ οἱ ἐθελοντές, ποὺ εἶχαν ἔλθει μὲ τὴν «Εὐαγγελίστρια», τὴ νύχτα τῆς 27 - 8 τοῦ Νοέμβρη, ὑπὸ τὸ Λεονταρίδη καὶ Μαριακίη στὴ θέση Κουτρί τῶν Μεσογείων ⁴.

Λίγες μέρες ἀργότερα τὸ «Πανελλήνιον» ἀποβίβαζε καὶ τὸν Βυζάντιο μὲ τὸ σῶμά του στὸν ὄρμος, ποὺ σχηματίζει τὸ ἀκρωτήρι Κριοῦ—Μέτωπον στὴν νότια ἀκτὴ τοῦ Σελίνου, δυτικὰ τῆς Παλιόχωρας ⁵. Ἀπὸ

¹ Στὸν «Αἰῶνα» τῆς 3-11-66 δημοσιεύεται μιὰ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Μελιδόνι Ἀποκορώνου, τῆς 27-10-66, ὅπου γιὰ τὸ φρούριον αὐτὸ γράφουν: «Τὸ φρούριον κεῖται ἐπὶ πεδίου εἰς τὴν παραλίαν, κύκλω δὲ αὐτοῦ εἶναι λόφοι. Μὰ τὴν ἀλήθειαν ἀνοητότερον φρούριον δὲν εἶδον. Μὲ δύο πυροβόλα καὶ χιλοὺς ἄνδρας ἐλιπῶ οὐν θεῶ μιαν νύκτα νὰ τελειώσῃ αὐτὸ τὸ παιγνίδι».

² Ἰδ. ἐν σ. 95.

³ Ἰδ. Π. Περιόδη, ἔ δ σ 123 - 4, καὶ Ἀναστασάκη ἔ δ σ. 96 ἔ.

⁴ Ὁ Ballot ἀναγγέλλει στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου τὴν ἀπόβασή του στὶς 9-11-66 κατὰ τὸ ν. ἡμερολόγιον δηλ. 28-10-66 κατὰ τὸ παλαιό, (ΓΑΚ. 12α 228) καὶ ὁ Ἀρτέμης Μαριακίης ἐξιστορεῖ λεπτομερῶς στὴν ἴδια Ἐπιτροπὴ, ἀπὸ τὶς Καλάθενες τῆς Κισάμου στὶς 3-11-66, (ΓΑΚ 12α 284), πῶς ἔφθασαν στὰ Μεσόγεια τῆς Κισάμου στὴ θέση Κουτρί τὰ μεσάνυχτα τῆς 27 - 28 τοῦ Νοέμβρη, ὅτι ἀπὸ τοὺς 109 ἐνόπλους οἱ 20 εἶχαν μείνει σὲ νησιά, ὅτι ὁ Π. Λέκας πλοίαρχος δὲν ἤξερε ποῦ ἦταν ἡ Κρήτη καὶ ὅτι ὁ Π. Δικτάκης τοὺς ὠδήγησεν ἀνάμεσα ἀπὸ 14 τουρκικὰ πολεμικὰ καὶ προσθέτει, πῶς, τὸ ὅτι δὲν πῆγαν στὴν Κερά, αὐτὸ δὲν ἦταν στὸ χέρι τοῦ Δικτάκη.

⁵ Κατὰ τὸ Ballot J. (Histoire de l'Insurrection Crétoise. Paris 1868 σ. 47) τὸ «Πανελλήνιον» εἶχεν ἔλθει στὶς 7/19 τοῦ Νοέμβρη Ἐπειδὴ ὅμως στὶς 7-11-66 εἶχε φύγει ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ εἶχε διευθυνθῆ πρῶτα στὸ Μπαλί καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γύρισε κατόπιν στὸ Σέλινο, θὰ πρέπη νὰ ἔφθασεν ἐκεῖ τὴ νύχτα τῆς 7 - 8 ἢ καὶ στὶς 8 τοῦ Νοέμβρη, ὅχι ὅμως καὶ στὶς 10 ὅπως γράφει ὁ Μπουμπουλάκης στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου. (ΓΑΚ. 13α 229 καὶ 230). Πρβλ. καὶ Ἰ. Μ. Ἀνέκδ. Ἰστ. Ἐγγρ. ἀρ. 33,34 καὶ 35.

ἐκεῖ τὸ σῶμα αὐτὸ μὲ τὰ κανόνια, τὰ πολεμεφόδια καὶ τὶς τροφές, ποὺ εἶχε βγάλει τὸ «Πανελλήνιον», ἤρθε ψηλότερα στὸ χωριὸ Πελεκάνου τοῦ Σελίνου.

Μόλις ἐπληροφορήθησαν οἱ Κισαμίτες τὸν ἐρχομὸ τοῦ Βυζαντίου, καὶ μάλιστα μὲ κανόνια, σκέφθηκαν, ὅτι θὰ ἔπρεπε μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Βυζαντίου νὰ πάρουν τὸ φρούριον τοῦ Καστελλιοῦ. Ἐπῆγαν λοιπὸν μερικοὶ καὶ τοῦ ἐξέθησαν τὰ σχέδιά τους. Ὁ Βυζάντιος ἔστειλε τότε δυὸ ἀξιωματικούς γιὰ νὰ δοῦν, ἂν ἦταν τὰ πράγματα, ὅπως τοῦ τὰ παρίσταναν οἱ ἐπαναστάτες¹. Ἀφοῦ γύρισαν οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ ἐπειδὴ καὶ ὁ Κριάρης ὄχι μονάχα συνεφώνησε μὲ τοὺς Κισαμίτες, ἀλλὰ καὶ ὑποσχέθηκε νὰ λάβῃ καὶ ὁ ἴδιος μέρος στὴν ἐπιχείρηση μὲ 700 παλικάρια, ἐδέχθηκεν ὁ Βυζάντιος τὴν πρόταση τῶν Κισαμιτῶν.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁμοῦς ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης καὶ ἡ Γεν. Συνέλευση μὲ ἐπανειλημμένα γράμματα τοὺς προσκαλοῦσαν τὸν Βυζάντιο νὰ πάῃ στὴ Δρακώνα, ὅπου ἔμεναν, γιὰτι εἶχαν ἀποφασίσει νὰ ἐνεργήσουν μιὰ σπουδαία ἐπιχείρηση κατὰ τῶν Τούρκων.

Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης καὶ ἡ Γ.Σ.Κο., ὅπως εἶδαμεν, εἶχαν φύγει ἀπὸ τὰ Σφακιά στὶς 28 τ' Ὀκτώβρη καὶ μὲ 1000 περίπου ἄνδρες εἶχαν ἔλθει στὶς Καρὲς τοῦ Ἀποκορώνου. Ἐδῶ καὶ εἰς τὸ Μελιδόνι ἔμεναν οἱ ἄνδρες τοὺς ὡς τὶς 30-10 66, ὁπότε ἦλθαν καὶ περὶ τοὺς 150 Σφακίαιοι πολεμιστές².

Τότε ἀποφάσισαν νὰ χτυπήσουν τὸ ἀπόσπασμα τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ποὺ βρισκότανε στὰ Πεμόνια, καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ κάλεσαν ἀπὸ τὴν Κυδωνία καὶ τὸν Χ" Μιχάλη.

Καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Ὀκτώβρη³ χτύπησαν πραγ-

¹ Ὅλα τὰ σχετικὰ βρισκομε σὲ μιὰν ἐκθεση τοῦ ἴδιου τοῦ Βυζαντίου δημοσιευμένη σὶν «Αἰῶνα» τῆς 22-12-66 ἀρ. 2198. Ἰδ. καὶ Κριάρη, ἄ. σ. 270 ἔ.

² Ἰ. Ζυμβρακάκη. Ἀπάντηση κλπ. σ. 16.

³ Ὁ Σακόπουλος τὴν πρώτη τοῦ Νοέμβρη γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (ἀριθ. 558 ΛΥΒ). «Χθὲς εἰς χωριὸν Μελιδόνι τῶν Ἀποκορώνων ἤρξατο μάχη μεταξὺ τῶν ἐκεῖ ἐπαναστατῶν καὶ Τούρκων, ἧς τὸ ἀποτέλεσμα ἀδηλον». Ἀλλὰ στὶς 6-11-66 γράφει πάλιν, (ἀρ. 566 ΛΥΒ) «Ὅτε τὸ ὑπὸ τὸν κ. Ἰ. Ζυμβρακάκιν σῶμα, ἀναγκασθὲν νὰ ἐξέλθῃ τῶν Σφακίων καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς Καρὲς, ἐν μέρος ἐξ αὐτοῦ ἐκ 500 ἀνδρῶν προσέβαλε τῇ 30 ἀπελθόντος μηνὸς τὸ εἰς χωριὸν Πεμόνια μικρὸν σῶμα.». Ὡστε στὶς 30 ἢ 31 τοῦ Ὀκτώβρη ἐγίνεν ἡ συμπλοκὴ αὐτή. Αὐτὸ ποὺ διαβάζομε σὸυ Βακαλοπούλου. Ἡμερολ. ἔθελοντοῦ σ. 12 στ. 29: «Τὴν 12 τρ. ὁ Χ" Μιχάλης καὶ Κριάρης κατελθόντες διὰ τοῦ Μελιδονίου ἐπέπεσαν κατὰ τοῦ ἐν Πεμονίῳ ἐστρατοπεδευμένου ἔχθρου», δὲ μορεῖ νὰ εἶναι σωστό, ἀφοῦ τὸ γράμμα τοῦ Νερουτσόπουλου εἶναι γραμμένο στὶς 3 τοῦ Νοέμβρη. Ὁ Νερουτσόπουλος, γιὰ νὰ λύσωμε μιὰν ἀπορία τοῦ κ. Βακαλοπούλου (ἄ. σ. 34), σκοτώθηκε στὸ Λασίθι, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1867, στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ὁμέρ, (Ἰδ. Ψῦχα ἔ. ἀ. σ. 70 σημ.). Γιὰ τὴν συμπλοκὴν στὰ Πεμόνια θὲς καὶ Χ" Μιχάλη ἔ. ἀ. (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 25-11-1930).

ματικά τούς Τούρκους στα Πεμόνια με τόση δρμή, ὥστε παρὰ λίγο καὶ τὴν τουρκικὴ σημαία νὰ πάρουν. Ἐξ αἰτίας ὅμως τῆς βροχῆς, πού ἔπεσε, τὰ ὄπλα τῶν ἐπαναστατῶν, ὅπως ἦταν τότε, ἀχρηστεύτηκαν καὶ οἱ ἐπαναστάτες ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν ἄτακτα πρὸς τὸ Μελιδόνι. Μὲ τὴν ὑποστήριξη ὅμως μερικῶν ἐθελοντῶν καὶ μὲ τὸ θάρρος, πού ἔδειξε ὁ παλαίμαχος ταγματάρχης Φρουδάκης, καὶ ἐπειδὴ οἱ Σφακιανοὶ πῆραν κυνήγι τὸ ἀριστερὸ τῶν Τούρκων, ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἀναγκάστηκε νὰ γυρίσῃ πίσω στὰ Πεμόνια.

Ὁ Ζυμβρακάκης τότε μὲ 500 περίπου ἄνδρες καὶ τὴ Γενικὴ Συνέλευση ἦλθε στὴ Δρακώνα τῆς Κυδωνίας, ὅπου ὁ ἐφοδιασμός των ἦταν εὐκολότερος. Ἐκεῖ, ἐνῶ ὁ Μουσταφᾶς βρισκότανε στὰ Ρεθεμνιώτικα, θέλησαν νὰ ἐνεργήσουν κάποια αἰφνιδιαστικὴ ἐπίθεση κατὰ τῶν Τούρκων, ὥστε νὰ δείξουν, πὼς ἡ ἐπανάσταση δὲν εἶχε σβήσει. Γι' αὐτὸ εἶχαν στείλει καὶ τὸν Κριάρη στὸ Σέλινο, γιὰ νὰ φέρῃ ἀπὸ ἐκεῖ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους πολεμιστές. Ἐκεῖνος ὅμως προτίμησε νὰ πάῃ μὲ τὸ Βυζάντιο στὴν Κίσαμο, μὲ τὴν ἐλπίδα, πὼς θὰ ἐπαιρναν τὸ Καστέλλι. Μὲ τὸ Ζυμβρακάκη ἄλλωστε δὲν ἦταν καὶ τόσο ἐνθουσιασμένος ἄς δοκίμαζε λοιπὸν καὶ μὲ τὸν Βυζάντιο, πού ἦταν καὶ συν]ρχης καὶ εἶχε καὶ κανόνια καὶ στρατιωτικὴ μουσικὴ ἀκόμη ¹.

Στις 14-11-66 λοιπὸν ὁ Βυζάντιος μὲ τὸ σῶμα του ἔφυγαν ἀπὸ τὸ Σέλινο καὶ ἦλθαν στὴ Ρεϊόντα, ὅπου ἤδρευεν ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Κισάμου, καὶ τὸ βράδυ ἦλθαν καὶ διενυκτέρευσαν στὸ Παλιόκαστρο, δυὸ ὄρες μακριὰ ἀπὸ τὸ Καστέλλι. Ἐπειδὴ ὅμως ἔμαθαν ἐκεῖ, ὅτι ὁ ὑπο]γὸς Σαράτσογλου μὲ τὸ σῶμα του εἶχεν ἀποβιασθῆ σὲ κάποιο ὄρμη τοῦ ἀκρωτηρίου Ροδοσοῦ, ἐπῆγαν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τοῦ Βυζαντίου, γιὰ νὰ τοὺς φέρουν καὶ αὐτούς ².

Ἐν τῷ μεταξύ ἄρχισαν νὰ μαζεύωνται καὶ ἄλλοι Κρητικοὶ ἀπὸ τὶς γύρω ἐπαρχίες. Καὶ ἀπὸ τὴ Δρακώνα, ἂν καὶ εἶχαν ἀποφασίσει νὰ χτυπήσουν τοὺς Τούρκους, ἔφυγαν περὶ τοὺς 200 καὶ ἦλθαν στὴν Κίσαμο στις 18-11-66 ³. Τὴν ἄλλη μέρα 19-11-66 ἦλθε καὶ ὁ Σαράτσογλου σιὸ

¹ Ἔ. Ἰ. Ζυμβρακάκη Ἀπάντησις κλπ. σ. 18 ἔ.

² Ἔ. Βυζαντίου ἐπιστολὴ στὸν «Αἰῶνα» τῆς 22-12-66. Γιὰ τὸ πότε ἔφθασεν ὁ Σαράτσογλου, γράφει ὁ Νεφροισόπουλος ἀπὸ τὰ Κεραμεῖα στις 17-11-77 : «Χθὲς τὸ ἑσπέρας ἀφίχθη πεζοδρομὸς ἀγγέλων τὴν ἀφιξὴν ἀτμοπλοίου καὶ τοῦ ὑπολοχαγοῦ Σαράτσογλου μὲ 400 ἄνδρες, ὄπλα καὶ τροφάς» (ἔ. ἀ. σ. 19).

³ Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης γράφει στὸ Μπογιατζόγλου στις 18-11-66 : «Τὸν Βυζάντιον παρηκολούθησε καὶ ὁ καπετὰν Κριάρης, μολοντοὶ ἦτον ἐπίτηδες σταλμένος εἰς Σέλινον πρὸς σύναξιν ἀνδρῶν τὸν Κριάρην ἠκολούθησαν καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἀπὸ ἐδῶ ἀκόμη ἔφυγον πλέον τῶν 200 ἀνδρῶν ὡστε ἡ ἀποφασίς αὐτῆ τοῦ Βυζαντίου ἐμπόδισε τὴν συνάθροισιν' συνεπῶς ἐματαιώθη ὁ σκοπὸς μας». Ἡ αἰτία ἦταν γιὰ τὸ Ἰ.

Παλιόκαστρο ¹.

Τότε ἔκαμαν τὸ σχέδιο, πῶς θὰ 'παιρναν τὸ Καστέλλι. Ὁ Σκαλίδης θὰ προχωροῦσεν ἀπὸ τὸ δυτικὸ μέρος πρὸς τὸ φρούριο καὶ θὰ προσποιότανε, ὅτι ἤθελε νὰ πάρῃ τὰ πρόβατα τῶν Τούρκων, ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο. Ἐνῶ οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὸ φρούριο θὰ ἔτρεχαν ἐναντίον του, ὁ Κριάρης ἀπὸ μιὰ χαράδρα, ἀνατολικά τοῦ φρουρίου, θὰ τοὺς χτυποῦσεν ἀπὸ τὰ νῶτα καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς ἄνδρες του θὰ προσπαθοῦσαν νὰ μποῦν μέσα στὸ φρούριο, ἐνῶ ὁ Βυζάντιος θὰ τοὺς χτυποῦσε κατὰ μέτωπον ἀπὸ τὸ κέντρο.

Τὴν ἄλλη μέρα ὅμως, 20-11-66 ², ὁ Σκαλίδης ἐννέα ἡ ὥρα καὶ ἀκόμη δὲν εἶχε φανῆ ³. Τότε ὁ Κριάρης, ἂν καὶ εἶχαν ἀποφασίσει, πῶς θὰ ἔπρεπε πρῶτα νὰ τοῦ δοθῆ σημάδι μὲ μιὰ κανονία ἀπὸ τὸν Βυζάντιο, ἄρχισε τὴν ἐπίθεση κατὰ τῶν Τούρκων. Ὁ Βυζάντιος καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ του δὲν ἤθελαν τότε νὰ λάβουν μέρος στὴ μάχη, ἂν καὶ ὁ Σκαλίδης εἶχεν ἀρχίσει καὶ αὐτὸς τὸν πόλεμο. Τὴν ὥρα, ποὺ ὁ Κριάρης εἶχεν ἔλθει καὶ παρακαλοῦσε τὸν Βυζάντιο νὰ λάβουν καὶ ἐκεῖνοι μέρος στὴ μάχη, ἔφθασε καὶ ὁ Π. Κορωναῖος μὲ ἀρκετοὺς Ρεθυμνιώτες ἀπὸ τὴν Δρακώνα. Ὁ Βυζάντιος τὸν παρακάλεσε τότε νὰ ἀναλάβῃ τὴ διεύθυνση τῆς μάχης, ἀλλὰ ἐκεῖνος δὲ δέχθηκε.

Ἐπὶ τέλους ὁ Βυζάντιος ἔδωκε διαταγὴ νὰ φέρουν τὰ κανόνια σὲ κατάλληλο μέρος καὶ νὰ ἀρχίσουν καὶ δυὸ λόχοι τοὺς ἀκροβολισμούς. Μιὰ φρεγάτα ὅμως, ποὺ εἶχεν ἔλθει ἔξω ἀπὸ τὸ Καστέλλι, ἐπροξενοῦσε ἀρκετὲς ζημιές ἰδίως στὸ σῶμα τοῦ Κριάρη· ἐν τούτοις ἡ μάχη βίασταιν ὡς ἀργὰ τὴ νύχτα. Τὰ κανόνια τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχαν φέρεῖ κανένα ἀποτέλεσμα, ἀπεναντίας, οἱ πυροβολιτῆς εἶχαν τεθῆ ἐκτὸς μάχης. Ἔτσι τὸ βράδυ διέταξεν ὁ Βυζάντιος καὶ τὰ ἔφεραν πίσω στὰ Μεσόγεια ⁴.

Τὴν ἄλλη μέρα ὁ Κριάρης ἐπέμενε νὰ ἔξακολουθήσῃ ἡ μάχη, ἂν καὶ εἶχε ἔλθει καὶ δεύτερη φρεγάτα, καὶ ὁ Βυζάντιος διέταξε νὰ τὸν ἐνισχύσουν τὸ πρῶτο τάγμα καὶ ὁ λόχος τῶν ἀκροβολιστῶν ⁵. Κατ' οὐσίαν ὅμως ἡ ἐπιχείρηση ἦταν τελειωμένη, χωρὶς νὰ ἐπιτύχουν αὐτό, ποὺ ἤθε-

Ζυμβρακάκης δὲν εἶχε κατορθώσει ὡς τότε νὰ κερδίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Κρητικῶν.

¹ Ἔδ. Ἐκθεση Βυζαντίου στὸν «Αἰῶνα» τῆς 22-12-66 ἀρ. 2198. Δὲς καὶ τὴν ἡμερησία διαταγὴ τοῦ Βυζαντίου τῆς 19-11-66 (Κριάρη ἀ' ἔκδ. σ. 278 ε.).

² Ἔδ. ἄνωτ. καὶ πρβλ. Κριάρη ἔ. ἀ. (β' ἔκδ.) σ. 273 ε.

³ Ἔδ. ἐπιστολὴ τοῦ Ἀ. Σκαλίδη ἀπὸ τὰ Μεσόγεια τῆς 19-11-66, ὅπου ζητᾷ τουφέκια «καὶ σπέρτα χωρὶς ἄλλο, διότι ἄλλος δὲν πορὸ νὰ λάβω μέρος εἰς τὴν μάχην χωρὶς σπέρτα. Ἐδὲ ἔχο 200 ἄνδρας χωρὶς τουφέκια κλπ.». Κριάρη ἔ. ἀ. σ. 275α.

⁴ Ἔδ. Ἐκθεση Βυζαντίου ἔ. ἀ. καὶ Κριάρη ἔ. ἀ. σ. 273 ε.

⁵ Ἔδ. Κριάρη ἔ. ἀ. σ. 276, ὅπου καὶ ἡ διαταγὴ τοῦ Βυζαντίου τῆς 21-11-66.

λαν, μολονότι οί ζημίαι τους δέν ήταν μικρές. Στους Χριστιανούς έστοίχισε περί τούς 50 άνδρες και σκοτώθηκε και ο ταγματάρχης Φρουδάκης¹. Καί τó σπουδαιότερο, οί Κρητικοί απογοητεύτηκαν και για τρίτη φορά από τούς Έλληνας στρατιωτικούς άρχηγούς. Ακόμη και τά κανόνια τά έλληνικά δέν είχαν φέρεi κανένα άποτέλεσμα.

Όσο για τics εϋθύνες, δέ μπορεί κανείς βέβαια να άπαλλάξη από αυτές τó Βυζάντιο. Δέν έπρεπε να υπολογίξη τόσο πολύ στο στοιχείο του αίφνιδιασμοϋ. Δέν γυμνάζονται έτσι οί άνδρες². Κανένας από τούς Έλληνες άνώτερους άξιωματικούς δέν πρόσεχε στο πόση σημασία είχε για τούς Κρητικούς μιá επιτυχία ή άποτυχία τών ξένων. Καί έτσι πολύ γρήγορα έχασαν τήν έμπιστοσύνη τους. Οί Κρητικοί ζητούσαν να βροϋν ένα άρχηγό, πού να τούς οδηγήση στη νίκη· γι αυτό έτρεξαν και όταν άκουσαν ότι είχε έλθει και ο Βυζάντιος με κανόνια και μαζεύτηκαν περί τics 4 χιλ. Κρητικοί γύρω του. Μ' αυτούς και με τούς 800 έθελοντές επερίμεναν ότι κάτι θα κατώρθωναν· κι όμως μόνο πού θυσιάστηκαν άδικα τόσοι άνθρωποι³.

¹ Κατά τó συγγραφέα τής χειρ. 'Ιστορίας τής Έπαν. τοϋ 1866. (ΙΑΚ. σ. 32) 60 περίπου Χριστιανοί έφονεύθησαν. Αλλά και κατά τó Δενδρινό (ΑΡΠΧ Νο 160) ή πολιορκία του Καστελλίου έστοίχισε στους έπανασάτες περί τούς 50 άνδρες και 40 στους Τούρκους. Ο Χ' Μιχάλης όμως είναι αναλυτικότερος, (Έλ. Γνώμη τής 27-11-30) «Η μάχη», γράφει, «δύο ήμέρας διαρκέσασα, οϋδέν δυστυχώς άποτέλεσμα έφερε, παρά τόν θάνατον του άρχηγου Κισάμου ταγχεου Α. Φρουδάκι και άλλων 32 άνδρων μεταξϋ τών οποίων ήσαν και δύο Ιερείς εκ Σελίνου. . Έκτός τών. . φονευθέντων έτραυματίσθησαν εκ τών ήμετέρων έτεροι 26». Καί ο Ballot J. (Έ.ά. σ. 60 κ.έ.) μάς περιγράφει διεξοδικά αλλά και με υπερβολές τó τι έγινε γύρω από τó Καστέλλι.

² Στην εκθεσή του (Έ. ά.) όμολογεί: «Και εγώ δέ αυτός, αν και ήμην εναντίος εν δ ο μύχως, ήθελον να γυμνάσω τούς υπ' έμέ άνδρας εις μάχην».

³ Ο Βυζάντιος όμως τά παίρνει άλλιώς: «Φαντασθήτε εγώ . . ο κατατρεχόμενος υπό τής Συνελεύσεως, άμα ειπον ότι θέλω άγωνισθί κατά του έχθρου, έσύνεξα 4.000 όπλοφόρους, οί δέ άνδρειότεροι κατετανατοι έτέθησαν υπό τας διαταγάς μου, έμου του άγνώστου εν Κρήτη. Τι δηλοί τοϋτο; Ότι οί κάτοικοι διψοϋν έλευθερίας· άμα δέ τics επεμβαίνει εις τά έπιτόπια πράγματα είναι παραδεκτός ως άρχηγός, άρκεί να ιδωσιν ότι είναι παλικάρι και φρόνιμος». Πές καλύτερα, Ικανός άρχηγός, αλλά αυτό φαίνεται από τics πράξεις του, αν δηλ. πετυχαίνει, ή όχι να οδηγή τούς πρόθυμους Κρητικούς σε επιτυχίες και νικες. Καί άκριβώς σ' αυτό δέν φαίνεται να πρόσεχαν οί άνώτεροι Έλληνες άξιωματικοί.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Β'. ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΚΕΦ. Α'. Η ΜΑΧΗ ΜΠΡΟΣΤΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΛΑΚΚΟΥΣ

Δυὸ μέρες ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη γύρω ἀπὸ τὸ Καστέλλι τῆς Κισάμου, στὶς 24-11-66, ἔφθανε καὶ ὁ Μουσταφὰ πασὰς μὲ τὸ στρατό του στὰ Χανιά¹. Ἀφοῦ ἀνάγναισε τὸν Ἀποκόρωνα, τὰ Σφακιὰ καὶ ὅλη τὴ Κεντρικὴ καὶ Ἀνατολικὴ Κρήτη νὰ τοῦ δηλώσουν ὑποταγὴ, ἔπρεπε νὰ τακτοποιήσῃ καὶ τὴ Δυτικὴ, ὅπου καὶ τὸ Σέλινο στεκότανε ἀκόμη ἀγέρωχο καὶ στὴν Κίσαμο, ὅπως εἶδαμεν, ἐτολμοῦσαν νὰ προσβάλλουν τὸ Καστέλλι καὶ ἡ Ρίζα εἶχε γίνει τὸ καταφύγιό τῆς Γεν. Συνέλευσης, τοῦ Ἰ. Ζυμβρακίη καὶ τῶν ἐπαναστατῶν τῶν ἄλλων τμημάτων τῆς Κρήτης.

Καί, μόλις ἔφθασε, ἄρχισε καὶ τίς ἐτοιμασίαις γιὰ νέα ἐκστρατεία. Ποιοὶ ἦταν ὅμως ἀκριβῶς οἱ σκοποὶ του, δὲ μπορούσαν νὰ ξέρουν οἱ ἐπαναστάτες. Θὰ ἔβγαινε στὴν Κίσαμο, ὅπου εἶχαν τίς τελευταῖαις συγκρούσεις οἱ Τοῦρκοι μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, ἢ θὰ προχωροῦσε κατ' εὐθείαν στὸ Σέλινο; Ἡ μήπως θὰ προσέβαλλε πρῶτα τὸ Ἰ. Ζυμβρακίη καὶ τὴ Συνέλευση στὴ Ρίζα;

Αὐτὸ δὲν τὸ ἤξερε κανεὶς, γι' αὐτὸ τὸν περίμεναν καὶ στὰ τρία μέρη. Ὁ Βυζίντιος καὶ ὁ Σαρτίσογλου ἐξακολουθοῦσαν νὰ μένουν στὴν Κίσαμο μὲ τοὺς ἐθελοντές τους καὶ τοὺς ντόπιους ἐπαναστάτες. Οἱ Σελινιώτες ἐπιτηροῦσαν τὸ δρόμο, ποῦ ἀπὸ τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ἀλικιανοῦ ὀδηγεῖ κατ' εὐθείαν στὸ Σέλινο. Καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακίη μὲ τὸ Χ' Μιχάλη εἶχαν πάει στὰ Μεσκιά, ἐνῶ ὁ Χ Σουλιώτης στὴ Δρακώνα προσπαθοῦσε νὰ συγκεντρώσῃ τοὺς Κεραμειανούς, Ἀκρωτηριανούς καὶ Ἀποκορωνιώτες, ὥστε νὰ εἶναι ἕτοιμοι γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο. Στὰ Μεσκιά ἦλθε καὶ ὁ Π. Κορωνάιος, γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Κίσαμο².

¹ Ἰδ. Δενδρινοῦ πρὸς Ἰγνάτιου (No 157 τῆς 28-11-66 ΑΡΠΧ).

² Στις 23-11-66 ἡ Γ.Σ.Κρ. εἶχε καλέσει τὸν Κορωνάιο γιὰ νὰ ῥθῆ στὴ Ζούρ-

Τέλος στις 27-11-66 ὁ Μουσταφά πασὰς μὲ ἓνα καλὰ ὀργανωμένο καὶ ἐνισχυμένο καὶ ἀπὸ τὶς στρατιωτικὰς δυνάμεις, ποὺ ἔμεναν στὰ Χανιά, βγαίνει πρὸς τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ἀλικιανοῦ. Καί, ἀφοῦ ἐξανάγκασε τοὺς Σελινιώνες νὰ ἀποτραβηχθοῦν πρὸ ψηλά, ἐξάπλωσε τὸ στρατὸ του στὰ χωριὰ Ἀλικιανοῦ, Βατόλακκο καὶ Σινιέ¹. Κατόπιν στέλνει ἀπεσταλμένους στὰ ψηλότερα χωριὰ τοῦ λεκανοπεδίου, γιὰ νὰ στείλουν ἀντιπροσώπους τὼν νὰ τοῦ δηλώσουν τὴν ὑποταγὴ τῶν, μέσα σὲ τρεῖς μέρες.

Ἔστερα ἀπὸ αὐτὸ οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Φουρνέ, Λάκκων καὶ Μεσολῶν ἦλθαν καὶ ρωτοῦσαν τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη, τί νὰ κάμουν². Τότε ἔγινε σύσκεψη στὰ Μεσολιά, ὅπου ἐκτὸς τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη, Γ. Ἀρχηγοῦ τῆς Δ. Κρήτης καὶ τοῦ Π. Περιδῆ, προέδρου τῆς Γ. Σ. Κρητῶν, ἔλαβε μέρος καὶ ὁ Γ. Ἀρχηγὸς τῆς Κεντρικῆς Κρήτης Π. Κορωναῖος, ὁ Κόρακας ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ καὶ ἀρκετοὶ ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ τῆς Ρίζας.

Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης καὶ ὁ Π. Περιδῆς ἦταν τῆς γνώμης, πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ συνεχιστῇ ὁ ἀγῶνας, ἀλλὰ ὁ Π. Κορωναῖος καὶ ὁ Κόρακας ἦταν διστακτικοί. Στὸ τέλος ὁμοῦ καὶ ὁ Κόρακας παραδέχτηκε, πὼς πρέπει νὰ συνεχιστῇ ἡ ἐπανάσταση καὶ ἐκεῖνος, γυρίζοντας στὴν Ἀ. Κρήτη, θὰ φρόντιζε νὰ τὴν ξεσηκώσῃ πάλι.

Τότε ἐρωτήθηκαν καὶ οἱ Λακκιῶτες, ἂν θὰ ἠθελαν νὰ ἐμμεῖνουν στὴν ἐπανάσταση καὶ νὰ ὑποστηρίξουν μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες καὶ ἐθελοντὲς τὸ χωριὸ τους. Στους Λάκκους, ὅπως καὶ τὴν πρώτη φορὰ, εἶχαν μοιρασθῆ οἱ γῶνες, ἀλλ' εἶχαν ὑπερισχύσει πάλι οἱ ὄπαδοὶ τῆς ἐπανάστασης, γι αὐτὸ ἐδήλωσαν στὴ σύσκεψη, κατὰ τὸ Χ' Μιχάλη³: «Ἐπειδὴ . . . οἱ Λάκκοι δὲν ἠμπόρουν τὴν πρώτην φορὰν νὰ κάνουν τὸ χρέος τῶν, ὡς ὄφειλον καὶ ἔπρεπεν, εἶναι τώρα ἕτοιμοι, ὡς πρωταῖοι τοῦ κινήματος, νὰ τὸ ἐκτελέσουν μὲ πᾶσαν θυσίαν».

Ἔστερα ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις αὐτές, ἄρχισαν νὰ ἐτοιμάζονται γιὰ

βα «πρὸς σύσκεψιν» καὶ γιὰ νὰ πάρῃ χρήματα, ποὺ τοῦ ἔστειλαν. (ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. 88). Ὁ Βυζάντιος ἀπέφυγε νὰ συναντηθῇ μὲ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη καὶ τὴ Γ. Συνέλευση καὶ πέτυχεν, ὅστε καὶ μὲ πρωτόκολλο ἀκόμη νὰ τοῦ ἐκφράσουν τὴν ἐμπιστοσύνη τους, ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ Σώματος, ὅχι μονάχα οἱ ἀξιωματικοί, ποὺ εἶχαν ἔλθει μαζί του, ἀλλὰ καὶ ὅσοι εἶχαν ἔλθει μὲ τὸ Σαράτσογλου. Ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ Βυζάντιος ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένῃ στὴν Κίσαμο, παρὰ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀξιωματικῶν, μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἦλθαν καὶ ἐνώθησαν μὲ τοὺς ἄλλους στὰ Μεσολιά (Ἰδ. Κριάρη ἔ. ἀ. σ. 277 ἔ. καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Βυζαντίου στὸν «Αἰῶνα» τῆς 22-12-66).

¹ Ἰδ. Δενδρινοῦ πρὸς Ἰγνατίουφ (No 158 τῆς 29-11-66 ΑΡΙΠΧ) καὶ Σακοπούλου ἀρ. 568 τῆς 4 12-66 πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (ΑΥΕ). πρβλ. καὶ ἀν. σ. 19.

² Ἰδ. Ψύχα ἔ. ἀ. σ. 30.

³ Ἰδ. Χ' Μιχάλη ἔ. ἀ. (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 28-11-1930) Κατὰ τὸν Κριάρη (ἔ. ἀ. σ. 279) ἡ σύσκεψη ἔγινε στίς 29-11-66.

νά αποκρούσουν τους Τούρκους. Ἐπειδὴ ὅμως περίμεναν, ὅτι, ἐκτός ἀπὸ τὸ Μουσταφά, θὰ τοὺς ἐχτυποῦσε καὶ ὁ Μεχμέτ πασὰς ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Ἐπικράτορα, ἀναγκάστηκαν νὰ μοιράσουν τίς δυνάμεις τους. Οἱ Θερισιανοὶ θὰ ἐφυλάγαν ἀπὸ τὸ Φλωμὲ ὡς τίς Ἀλιάκες καὶ οἱ Κεραμειανοὶ ἀπὸ τὴ Δρακώνα ὡς τὸ Θέρισσο, καὶ ὁ Κόρακας μὲ τὸν Τσουδερό καὶ τοὺς ἐπαναστάτες τῆς Κεντρικῆς καὶ Α. Κρήτης θὰ ἐπρόσεχαν, ὥστε νὰ μὴν περάσῃ ὁ Μεχμέτ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Ζούρβας¹. Οἱ Σφακιανοί, κάπου ἑκατό, οἱ ἐθελοντῆς καὶ οἱ Λακκιῶτες θὰ ἀντιμετώπιζαν τὸ στρατὸ τοῦ Μουσταφά, ἂν θὰ προχωροῦσε ψηλότερα. Συγχρόνως ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ἔστειλε τὸν ἀνθ'ιστῆ τοῦ πεζικοῦ Ταμβακὰ πρὸς τὸν Βυζάντιο στὴν Κίσαμο, γιὰ νὰ ῥηθοῦν καὶ οἱ ἐθελοντῆς, ποὺ ἦταν ἐκεῖ, ὅσο μπορούσαν πρὸς γρήγορα².

Μόλις οἱ προφυλακῆς τῶν ἐπαναστατικῶν ἀντιελήφθησαν τὸ πρῶτ' τῆς 30-11-66, ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Μουσταφά πασαῖ ἐκινεῖτο πρὸς τὰ ὑψηλότερα χωριὰ τῆς Ριζας, οἱ Σφακιανοὶ ἔπιασαν τὴν Κεφάλαια καὶ τὰ ἄλλα ὑψόμενα μπροστὰ ἀπὸ τὰ χωριὰ Καράνο καὶ Σκαφιδάκια ἕνα τμήμα ἐθελοντικῶν ὑπὸ τὸν ἀνθυπίαρχο Μανούσο, ποὺ εἶχεν ἔρθει ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Βυζαντίου³ καὶ οἱ Λακκιῶτες ὑπὸ τὸν Χ'' Μιχάλη, ἔπιασαν τοὺς λόφους, ποὺ ἐδέσποζαν τοῦ δρόμου, ποὺ πῆγαινε κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ Σινεὲ πρὸς τοὺς Λάκκους καὶ ὁ ἀνθ'ιστῆς Χ. Σουλιώτης μὲ 200 περίπου ἐθελοντῆς καὶ ἄλλους ἐπαναστάτες ἐποποθετήθησαν στὸ Σαβουρέ, ἕνα λόφο ποὺ ὑψώνεται δίπλα στὸ δρόμο ἀπὸ τὰ Καρανοσκιάφια πρὸς τοὺς Λάκκους⁴.

Οἱ προφυλακῆς τοῦ Μουσταφά, κάπου 500 Τουρκοκρητικοί, κατὰ τίς 10 π. μ., προχωρώντας πρὸς τὰ Καρανοσκιάφια, ἐπιάστηκαν μὲ τοὺς Σφακιανούς. Ἐπειδὴ ἀμέσως κατόπιν ἀκολούθησαν δυὸ τμήματα τακτικοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ κατόπιν καὶ ἄλλος στρατὸς μὲ δυὸ ὄβουζιοβόλα, οἱ Σφακιανοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν πρὸς τοὺς Λάκκους καὶ ἔτσι οἱ Τούρκοι μπόρεσαν νὰ μποῦν στὰ Σκαφιδάκια, νὰ σκοτώσουν, ὅσους πρόλαβαν, καὶ νὰ κάψουν καὶ τὸ χωριό.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Χ'' Μιχάλης καὶ οἱ ἄλλοι, καθὼς ἀντιελήφθησαν, ὅτι οἱ Τούρκοι δὲν ἤρχονταν ἀπὸ ἐκεῖ, ὅπου τοὺς περίμεναν, ἔτρεξαν νὰ

¹ Ἰδ. Χ'' Μιχάλη ἔ. ἀ. καὶ Ἰ. Ζυμβρακάκη, Ἀπάντησις κλπ. σ. 22.

² Ἰδ. Ψόχα ἔ. ἀ. σ. 33.

³ Ἰδ. Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ. σ. 20.

⁴ Σχετικὰ μὲ τὴν παράταξη καὶ τὴ μάχη πρβλ. α) Χ'' Μιχάλη ἔ. ἀ. (Ἐλευθέρα Γνώμη τῆς 2) καὶ 30 τοῦ Νοεμβρίου καὶ 2, 3 καὶ 4 τοῦ Δεκεμβρίου 1930). β) Χ. Σουλιώτης ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Ὁμαλὸ τῆς 6 12-66 δημοσιευμένη στὸ «Αἰῶνα» τῆς 12-12-66. γ) Ψόχα ἔ. ἀ. σ. 30 ἔ. δ) Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ. σ. 20 ἔ. ε) J. Ballot ἔ. ἀ. σ. 44 ἔ. στ) Δενδρινοῦ ἐκθέσεις (ΑΡΠΧ) ἀρ 156, 157, 165 κ. ἀ. ζ) Wagner ἔ. ἀ. σ. 58. η) Perrot G. (Raulin V. Description physique de l' île de Grète I. σ. 292²³ ἔ.) κ. ἀ.

ἐνισχύσουν τοὺς Σφακιανούς. Γιὰ μιὰ στιγμή ἡ ὑποχώρηση τῶν Σφακιανῶν ἐσταμάτησε, ἀλλὰ σὲ λίγο οἱ Τούρκοι μπόρεσαν νὰ καταλάβουν τὸ λόφο Γάλεπε καὶ ἔτσι ἀναγκάστηκαν οἱ Σφακιανοὶ καὶ οἱ Λακκιῶτες τοῦ Χ' Μιχάλη νὰ πᾶν, ἄλλοι πρὸς τὸ Σαβουρέ, ὅπου ἦταν ὁ Χ. Σουλιώτης μὲ τοὺς ἐθελοντές, ὁ ὄπλαρχηγὸς τοῦ Μυλεβιζίου Π. Νιυντιδάκης καὶ μερικοὶ Ρεθεμνιώτες, καὶ ἄλλοι μὲ τὸν Χ' Μιχάλη πρὸς τὸν Περιστερέ, λόφο ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τοῦ δρόμου, ὅπου εἶχαν καταλάβει ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἀνθ'λαρχος Σ. Μανοῦσος μὲ τοὺς ἐθελοντές του καὶ οἱ ὑπόλοιποι Λακκιῶτες.

Οἱ Τούρκοι προχώρησαν τότε κατὰ τοῦ Σαβουρέ, ὅπου καὶ ἔγινε σκληρὸς ἀγώνας. Οἱ ἐθελοντές τοῦ Σουλιώτη καὶ οἱ ἄλλοι μέσα ἀπὸ ἡμικυκλικὰ χαρακώματα, πού εἶχαν κατασκευάσει ἀπὸ τὴν ἄλλη φορὰ οἱ Τούρκοι, δὲν ἐνοοῦσαν νὰ υποχωρήσουν οὔτε ἓνα βῆμα, ἂν καὶ οἱ Τούρκοι μὲ μεγάλη ὀρμὴ ἐξηγοῦσαν νὰ ἀνεβιοῦν στὸ λόφο. Μέσα σὲ μιὰ ὥρα, πέντε σημαιοφόροι Τούρκοι, πού ἤθελαν νὰ ἀνεβίσουν τὴ σημαία στὸ λόφο, ἐσκοτώθησαν. Ἐπὶ τέσσαρις ὁλόκληρες ὥρες ἐκρατοῦσαν τοὺς Τούρκους καθηλωμένους σὲ 100—200 μέτρα ἀπόσταση ἀπὸ τὰ χαρακώματά τους, οἱ γενναῖοι ἐθελοντές τοῦ Σουλιώτη καὶ λοιποὶ ἐπαναστάτες.

Ὁ Μουσταφὰ πασὰς παρακολουθοῦσε τὴ σκληρὴ πάλη ἀπὸ τὸ Γάλεπε μὲ ἀγωνία. Διαρκῶς στέλνει καὶ νέες ἐνισχύσεις, χωρὶς ὅμως ἀποτελεσμα. Μιὰ προσπάθεια γιὰ νὰ καταλάβουν ἓνα ὕψωμα πάνω ἀπὸ τὶς θέσεις τῶν ἐθελοντῶν τοῦ Χ. Σουλιώτη ἀπέτυχε καὶ αὐτὴ, γιατί ὁ Μανροβουνιώτης λοχαγὸς Καλογέροβιτς μὲ μερικοὺς ἄλλους ἐθελοντές πρόλαβε καὶ τὸ κατέλαβε, ἂν καὶ τραυματίσθηκε τότε ὁ ἴδιος.

Ἡ μάχη στὸ Σαβουρέ ἐξακολουθοῦσε ὡς τὶς 2 μ. μ., ὅποτε ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ἔστειλεν ἀπὸ τὴ Ζούρβα, ὅπου ἔμεινε καὶ ἐκεῖνος καὶ ὁ Π. Κορωναῖος καὶ ἡ Γ. Συνέλευση, τὸ ἀνθ'γὼ Νικολαΐδη μὲ καμιά εἰκοσαριά ἄνδρες, πού ἦταν ἀκόμη ἐκεῖ, γιὰ νὰ φέρουν φυσέκια στοὺς ἄνδρες τοῦ Χ. Σουλιώτη καὶ νὰ τοὺς ἐνισχύσουν ὅσο μποροῦσαν. Καὶ ἦλθαν ἀκριβῶς τὴν ὥρα, πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐξαντλοῦνται τὰ φυσέκια τῶν ἐθελοντῶν. Ἐτσι ἡ μάχη στὸ Σαβουρέ ἐκράτησεν ὡς τὶς 5 μ. μ., ὅποτε, ἐπειδὴ καὶ τὰ φυσέκια, πού εἶχαν φέρει, εἶχαν πᾶ ἐξαντληθῆ καὶ νέα δὲν εἶχαν ἔρθει, οἱ γενναῖοι ὑπερασπιστῆς τοῦ Σαβουρέ ἀναγκάστηκαν νὰ τὸν ἀφήσουν, ἐνῶ ὁ Νικολαΐδης ὑπεστήριξε τὴν κανονικὴ ὑποχώρησή τους.

Τότε ἀναγκάστηκαν νὰ υποχωρήσουν οἱ Χριστιανοὶ καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους λόφους καὶ μάλιστα τόσο βιαστικά, ὥστε νὰ πιασθῆ καὶ ἓνας Γαφιβαλδινός, πού δὲν ἦταν συνηθισμένος νὰ πηδᾷ πάνω στὰ κατσάβραχα. Αὐτὸν τὸν ἐξετέλεσαν ἀμέσως οἱ Τούρκοι.

Κατὰ τὰ ἄλλα οἱ ἀπώλειες τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν μικρές, τρεῖς νεκροὶ καὶ πέντε τραυματίες, ἐνῶ οἱ Τούρκοι εἶχαν ἐξαιρετικὰ μεγάλες ἀπώλειες, γιατί προχωροῦσαν ὁμαδικὰ καὶ ἀπροφύλακτοι καὶ οἱ Αἰγύπτιοι

μέ τους ἄσπρες μανδύες τους ἔδιδαν ἐξαιρετικὸ στόχο στοὺς ἐπαναστάτες. Ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ ὑποχωροῦσαν πρὸς τὴ Ζούρβα, οἱ Τοῦρκοι ἔμπαιναν στοὺς Λάκκους, ὅπου καὶ διενυκτέρευσαν.

Ὁ Κριάρης, καθὼς ἔμαθεν, ὅτι ὁ Μουσταφὰ πασὰς εἶχε συγκρουσθῆ μετὰ τοὺς ἐπαναστάτες στοὺς Λάκκους, ἔτρεξε πρὸς τὰ ἐκεῖ μετὰ τοὺς δικούς του, ἀλλὰ ἔφθασεν, ὅταν εἶχε πιά τελειώσει ἡ μάχη. Καὶ ὁ Βιζάντιος τὴν ἴδια βραδιά ἔφθανε στὴ Χωστή, μιὰ μιση ὥρα περίπου ἀπὸ τοὺς Λάκκους.

Τὴ νύχτα οἱ περισσότεροὶ ἐπαναστάτες ἔμαζεύτηκαν στὴ Ζούρβα καὶ ἐσκέπτονταν νὰ μείνουν καὶ νὰ πολεμήσουν ἐκεῖ. Ἐπειδὴ ὅμως ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ τοὺς ἀποκόψουν οἱ Τοῦρκοι τὴν ὑποχώρησι πρὸς τὸν Ὀμαλό, καταλαμβάνοντας τὶς Φώκιες, ἄλλαξαν γνώμη καὶ ἀφῆκαν τὴ Ζούρβα, ἀφοῦ ἐπῆραν ὅσα πράγματα μπορούσαν μαζί τους, ἀπὸ ἐκεῖνα, ποὺ εἶχαν ἀποθηκεύσει ἐκεῖ, καὶ τὰ ὑπόλοιπα τὰ ἐξασφάλισαν σὲ μέρη, ὅπου δὲν θὰ τὰ βρισκαν οἱ Τοῦρκοι.

Οἱ οἰκογένειες τῶν Λακκιωτῶν τράβηξαν τότε πρὸς τὸν Ὀμαλό, ἐνῶ οἱ κάτοικοι τῆς Ζούρβας ἐδήλωναν ὑποταγὴν, γιὰ νὰ μὴν κάψῃ τὸ χωριό τους ὁ Μουσταφὰς.

ΚΕΦ. Β'. Ο ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑΣ ΣΤΟ ΣΕΛΙΝΟ

Οἱ ἐπαναστάτες ἀπὸ τὴ μάχη τῶν Λάκκων εἶχαν παρατηρήσει, ὅτι ὁ Μουσταφὰ πασὰς μπόρεσε νὰ μπῆ στοὺς Λάκκους, ἐπειδὴ αὐτοὶ δὲν ἀντιμετώπισαν τὸ στρατὸ του ἐνωμένοι ὅλοι μαζί. Γι' αὐτὸ καὶ ἀφῆκαν τὴ Ζούρβα γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν μονάχα τοὺς δύο δρόμους, ποὺ πάνω ἀπὸ τὰ βουνὰ φέρνουν στὴν ἐπαρχία Σελίνου.

Ὁ ἕνας ξεκινώντας ἀπὸ τοὺς Λάκκους προχωρεῖ πρὸς τὸ ὕψωμα, Μπουρμπανοκεφάλια, περνᾷ ἀπὸ τὸ μικρὸ λεκανοπέδιο Φώκιες καὶ «διὰ τοῦ αὐχένου Νεροντζόπορα» (ὑψ. 1087 μ.) κατεβαίνει στὸ δροπέδιο τοῦ Ὀμαλοῦ, ποὺ συγκοινωνεῖ πρὸς Δ. μετὰ τὸ λεκανοπέδιο τῆς Ἀγ. Εἰρήνης τοῦ Σελίνου, μετὰ ἕνα δύσβατο μονοπάτι, ποὺ ἀνεβαίνει «τὸν αὐχένα τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου» (ὑψ. 1127 μ.) καὶ κατεβαίνει στὸ χωριὸ Ἀγ. Εἰρήνη. Ὁ ἄλλος, περνώντας ἀπὸ τὸ χωριὸ Χωστή, «διὰ τῶν δασωδῶν κλιτύων Κ α καὶ Π λε υ ρ α ἰ ἀνέρχεται τὸν αὐχένα Π ο ρ ο σ ὄ λ ι α, δι' οὗ κατέρχεται εἰς τὸ χωριὸν Ἀγ. Εἰρήνη»¹.

¹ Ἰδ. Καλομενοπούλου Ἐ. ἁ. σ. 235 ἔ.

Συνήθως παίρνει κανείς το δεύτερο, για να πάη στο Σέλινο· γι αυτό και οι Σελινιώτες αυτόν εφύλαγαν. Και τους δυο όμως πολύ δύσκολα θά τους περνούσεν ο τουρκικός στρατός, αν θά έπιαναν τὰ κατάλληλα μέρη οι έπαναστάτες.

Ο Π. Περίδης και οι άλλοι τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως, πού έφυγαν πιό πρώτα από τὴ Ζούρβα, προχώρησαν και ἤλθαν στὴν Ἁγιά Ειρήνη τοῦ Σελίνου. Ο Π. Κορωνάιος, πού τους ἀκολούθησε λίγο ἀργότερα, συναντήθηκε με τὸ Βυζάντιο, πού ἀπὸ τὴ Χωστὴ ἐρχότανε πρὸς τὴ Ζούρβα, στὶς Φώκιες ¹.

Ἐκεῖ ἦλθε λίγο ἀργότερα και ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης με τὸ Χ' Μιχάλη. Ἡ συνάντηση τῶν τριῶν ἀρχηγῶν και ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν ἦταν σύντομη και τυπική· ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης μάλιστα δὲ μπόρεσε νὰ κρύψη τὴ σιανοχώρια του, γιατί ὁ Βυζάντιος δὲν εἶχε συμμορφωθῆ στὶς ἐπανεπιλημμένες προσκλήσεις και τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη και τῆς Γεν. Συνελεύσεως ². Ὑστερα ἀπὸ λίγη ὥρα ὁ Π. Κορωνάιος με τὸ Βυζάντιο ἔφευγαν γιὰ τὴ Χωστὴ—μισὴ ὥρα περίπου ΒΔ. ἀπὸ τὶς Φώκιες—, ὅπου εὑρέθηκαν και τὸ συν]ρη Γενήσαρλη, πού στὶς 27-11-66 εἶχε ἔλθει με 3^ο ἄνδρες περίπου στὸ Κούνεσι τῆς Κισάμου με τὸ «Πανελλήνιον» ³. Ο Ἰ. Ζυμβρακάκης ἔμεινε στὶς Φώκιες με τὸ Χ' Μιχάλη ⁴, ἕνα μικρὸ

¹ Ἰδ. Περίδου ἔ. ἀ. σ. 135 και Χ' Μιχάλη ἔ. ἀ. (Ἐλευθ. Γν. τῆς 4-12-1930).

² Ἰδ. Ballot ἔ. ἀ. σ. 65 ἔ. και τὴν ἔκθεση τοῦ Δενδρινοῦ ὑπ' ἀρ. 112 (ΑΡΠΧ).

³ Σχετικὰ με τὴν ἀποστολὴ τοῦ Γενήσαρλη ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου α) στὶς 15-11-66 (ΓΑΚ 12α 245): «Ἐτοιμῶμεν νέον ἐκλεκτὸν σῶμα νὰ σᾶς στελῶμεν τὴν ἐβδομάδα ταύτην διὰ Κρήτην με τὰ ὄπλα του και καλοὺς ἀρχηγούς». β) στὶς 22-11-66 (ΓΑΚ 12α 261) ὅτι το γράμμα «θὰ ἐγχειρισθῆ ὑπὸ τοῦ συν]ρχου κ. Γενήσαρλη, ὅστις προορίζεται διὰ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας, ὅπου θὰ ἐνωθῆ μετὰ τοῦ Κορωνάιου» και γ) στὶς 22-11-66 (ΓΑΚ 12α 276): «Εἰς ἄκρον ἐλυπήθημεν διὰ τὰς ἀνηυχίας και τὰ βίασана, αἵνα σᾶς ἐπροξένησεν τὸ σῶμα τοῦ Γενήσαρλη Εἶδομεν και ἐκτιμῶμεν τοὺς λόγους ἕνεκα τῶν ὁποίων τὴν φορὰν ταύτην τὸ ἀτμόπλοιο δὲν διευθύνθη εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας. Τί θὰ γίνῃ ὁμως, θὰ ἐγκαταλειφθῶσιν αὐταί;» Τοῦ ἴδιου τοῦ Γενήσαρλη ἔχομεν α) μιὰ ἀπόδειξη με χρονολογία 22-11-66, ὅτι ἔλαβε παρὰ τῆς Κ. Ἐπιτροπῆς δρχ. 20.500 και «ὑπόσχεται νὰ μεταβῆ ἄνευ ἀναβολῆς εἰς Κρήτην» με 300 στρατ. 10 ἀξιωματικῶν 4 ἀνθ]στῆς και 30 ὑπαξιωματικῶν (ΓΑΚ. 12α 262) β) ἕνα γράμμα ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ «Πανελλήνιον» τῆς 27-11-66 πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Σύρου, ὅπου παραπονεῖται, ὅτι τὰ ὄπλα πού τοῦ ἔδωκαν ἦταν ἄχρηστα (Κριάρη α' ἔκδ. σ. 285 ἔ.) γ) ἡμερησία διαταγὴ τῆς ἴδιας ἡμέρας μέσα ἀπὸ τὸ «Πανελλήνιον» (Κριάρη ἔ. ἀ.) και δ) μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Π. Κορωνάιο τῆς 27-11-67 ἀπὸ τὸ Κούνεσι τῆς Κισάμου, ὅπου τοῦ προτείνει νὰ λησμονήσουν τὴν παλιὰ ἔχθρα και νὰ συνεργασθοῦν γιὰ τὸν κοινὸ σκοπὸ, πού τους ἔφερε και τους δυο στὴν Κρήτη, και προσθέτει: «Εἶμαι ἀνυπόμονος νὰ ἐνταμωθῶμεν, ἵνα, τυχούσης περιστάσεως, συμπλοκῆσῶ εἰς τὸ πλευρόν σου». (Αἰών τῆς 22-12-66, ἀρ. 2198).

⁴ Ἰδ. Ballot ἔ. ἀ. σ. 67 ἔ.

λεκανοπέδιο με λίγες καλύβες, ἀκατοίκητες τὸν χειμῶνα ¹.

Τὴν ἄλλη μέρα (2-12-66) ἀπὸ τῆ Χωστὴ ἐκάλεσαν τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη οἱ δυὸ ἄλλοι, νὰ πάη καὶ ἐκεῖνος ἐκεῖ, γιὰ νὰ ἀποφασίσουν τὸ τί θὰ κάμουν. Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ὅμως τοὺς παράγγειλε, οἱ ἐθελοντὲς νὰ μείνουν στὴ Χωστὴ καὶ ὁ Π. Κορωναῖος νὰ πάη στὴν Ἀγ. Εἰρήνη, ὅπου τὸν περίμενε ἡ Γ. Συνέλευση, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ καθόλου τὸ ὄνομα τοῦ Βυζαντίου. Στενοχωρημένος λοιπὸν ὁ Χ. Βυζάντιος ἀπὸ τὴν ὄλη σιάση τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη ἀπέναντί του καὶ ἐπειδὴ καὶ κανεὶς δὲν εἶχε δεῖξει καμιά φροντίδα γιὰ τοὺς ἄνδρες του, ποὺ ἀπὸ μέρες δὲν εἶχαν νὰ φᾶν οὔτε ψωμί, ἔγραψε στὴ Γ. Συνέλευση τὰ παρακονά του στίς 2 12 66 καὶ ἐδήλωνεν, ὅτι ἦταν πρόθυμος νὰ παραδώσῃ σ' ὁποιονδήποτε τὴν διοίκηση τοῦ σώματός του ².

Τὴν ἴδια μέρα ὁ Π. Κορωναῖος κατέβηκε στὸν ὄρμο τῆς Σούγιας τοῦ Σελίνου, ὅπου εἶχε προσεγγίσει ἡ ἀγγλικὴ κανονιοφόρος Assurance ὑπὸ τὸν πλοίαρχο Ρυμ, καὶ ἐφρόντισεν ὥστε νὰ παραλάβῃ καὶ τοὺς τραυματίες γιὰ τὸν Πειραιᾶ ³.

Μόλις ἤλθεν ἡ εἶδηση, ὅτι τὸ ἀγγλικὸ πλοῖο παρελάμβανε γυναικόπαιδα, ἀνέβηκεν ὁ Χ' Μιχάλης στὸν Ὀμαλὸ ἀπὸ τὶς Φώκιες καὶ ἔστειλε τοὺς χωριανούς του, ποὺ εἶχαν μαζευτῆ ἐκεῖ, πρὸς τὰ παράλια τοῦ Σελίνου, ὅπου εἶχαν τὴν εἶδηση πὼς θὰ ἤρχονταν καὶ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ πλοῖα γιὰ νὰ παραλάβουν γυναικόπαιδα. Στίς 3-12-66 ἤλθε καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης στὸν Ὀμαλὸ μὲ τοὺς περισσώτερους ἐθελοντὲς, ἀπὸ ἐκεῖνους ποὺ εἶχαν μείνει στίς Φώκιες, γιὰτὶ, μὲ τὴ χιονιὰ ποὺ εἶχε πιάσει, δὲν μποροῦσαν πιά νὰ μένουν ἐκεῖ ⁴.

Ἡ Γ.Σ.Κρ. ὕστερα ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Χ. Βυζάντιου γράφει ἀπὸ τὸ Ἐπανοχώρι, ποὺ εἶχε πάει ἀπὸ τὴν Ἀγ. Εἰρήνη στίς 3-12-66, καὶ πρὸς τοὺς τρεῖς, Ἰ. Ζυμβρακάκη, Π. Κορωναῖο καὶ Χ. Βυζάντιο, κἀνοντας ἐκκλήση στὸν πατριωτισμὸ τους, νὰ ἐξετάσουν μεταξὺ τους, τί μέτρα κρέπει νὰ ληφθοῦν γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀποκρούσουν τὸ Μουσταφά, καὶ νὰ τῆς γνωρίσουν τὶς ἀποφάσεις των, γιὰ νὰ κάμῃ ὅ,τι μπορεῖ, γιὰ τὴν πραγματοποίησή τους. Καὶ ἐπρόσθετεν : «Αἱ ζωτροφίαι, αἱ ὁπουδήποτε ἀποθηκευμένα, ἀνάγκη νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὴν χεῖρσιν τοῦ στρατοπέδου ὁλοκλήρου καὶ τῶν ἐθελοντῶν ἰδίᾳ». Αὐτὸ ἦταν γιὰ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη, ποὺ

¹ Πρὸβλ. Δέφνερ ἔ. ἀ. σ. 230.

² Ἰδ. Τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Χρ. Βυζαντίου (Κριάρη Ἰστ. τῆς Κρήτης ἐκδ. α' 1902 σ. 384).

³ Ἰδ. Ballot ἔ. ἀ. σ. 68 καὶ Ἰ. Ζυμβρακάκη Ἀπάντησις κλπ. σ. 24.

⁴ Ἰδ. Χ' Μιχάλη ἔ. ἀ. (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 4 12 1930) καὶ Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ.

είχεν αποθήκη τροφίμων στὸν Ὀμαλό¹.

Ἐπειδὴ ὁμοιως ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης δὲν πῆγε γιὰ νὰ συναντήσῃ τοὺς ἄλλους, ἐκεῖνοι στὶς 5-12-66 πῆγαν καὶ τὸν βρῆκαν στὸν Ὀμαλό². Στὶς συζητήσεις, ποὺ ἔγιναν, ὁ Π. Κορωναῖος ἐτόνισεν, ὅτι ἐχρειαζότανε συνδυασμένη ἐνέργεια, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ Μουσταφὰ πασά, πράγμα ποὺ προϋπέθετεν ἐνιαία διεύθυνση. «Ἐγὼ ἀπήντησα», ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης, «ὅτι τὴν ἀρχηγίαν εἰς οὐδένα παρεχώρουν. . . Τότε οἱ λόγοι ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ οἱ βαθμοὶ παρουσιάσθησαν εἰς τὸ μέσον. Ἐγὼ δὲ ἀπεκρίθην, ὅτι ἐν Κρήτῃ οἱ βαθμοὶ δὲν ἰσχύουσιν. . . Ἀκολούθως μοὶ ἐπρότειναν νὰ συστησῶμεν στρατιωτικὸν συμβούλιον, ἵνα διευθύνῃ ἀπάσας τὰς ἐνεργείας. Ἠρνήθησαν πάλιν, συνειδώς, ὅτι, ὅταν πολλοὶ ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν ἀναμιγνύονται, οὐδὲν γίνεται καλόν, οὐδὲν ὀρθόν. Εἶπον δὲ νὰ λάβῃ ἕκαστος (;) αὐτῶν τοὺς ἐθελοντὰς ὅλους καὶ ἐγὼ νὰ διευθύνω τοὺς Κρητὰς, ὀφείλων ἐν παντί. . . νὰ συνεννοῶμαι μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐθελοντῶν. Ὁ κ. Βυζάντιος ἀπεδέχθη τὴν γνώμην μου, ἀλλ' ὁ κ. Κορωναῖος τὴν ἀπέκρουσε»³.

Ἐνῶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐθελοντῶν δὲ μποροῦσαν νὰ συμφωνήσουν, ὁ Μουσταφὰ πασάς, στὶς 6-12-66, «ἐμήνυσε εἰς τὸν Πρωτόπαπα, τί θέλει ἢ ἐπαρχία Σελίνου πόλεμον, ἢ θὰ δώσῃ ὑποταγὴν; Ἐδόθη ἀπάντησις καὶ τῆς ἐπαρχίας καὶ τῶν ἄλλων ὀπλαρχηγῶν, ὅτι θέλουσι πόλεμον»⁴. Ἔτσι ὁ Μουσταφὰ πασάς ἀποφάσισε νὰ προχωρήσῃ στὸ Σέλινο. Γι' αὐτὸ ἐκάλεσε κάποιον Λακκιώτη, ποὺ εἶχε μουτίσει, γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ ὡς ὀδηγόν, καὶ ἀποφασίστηκε, νὰ ξεκινήσουν τὴ νύχτα ἢ πρωτὶ - πρωτὶ τῆς 8-12-66. Ὁ Λακκιώτης ἔστειλε τὸ γιόν του καὶ κατοπιν ἐπῆγε καὶ ὁ ἴδιος, καὶ εἰδοποίησε τοὺς ἐπαναστάτας ἀπὸ ποῦ θὰ ὠδηγοῦσε τοὺς Τούρκους. Τὸ βράδυ τῆς 7-11-66, κατὰ τὶς 10 ἢ ὄρα, ἔμυθεν ὄλα καὶ ὁ Ἰ.

¹ Ὁ Κριάρης δημοσιεύει τὸ γράμμα στὴ β' ἔκδοσις σ. 289α. Καὶ στὸ ΓΑΚ Ἀρχ. Κορ. ὑπάρχουν δύο σχετικὲς ἐπιστολές τῆς Γ.Σ.Κορ. πρὸς τὸν Π. Κορωναῖο τῆς 2-12-66 ἀρ. 11 καὶ 12.

² "18. Ballot ἔ. ἀ. σ. 69.

³ "18. Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ. σ. 25' πρβλ. καὶ Ballot ἔ.ἀ. σ. 72 καὶ Ψύχα ἔ.ἀ. σ. 39.

⁴ Αὐτὰ γράφουν οἱ Παρθένιοι καὶ ὁ Μπουμπουλάκης στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου στὶς 8-12-66 (ΓΑΚ 12α 308), ὅπου προσθέτουν καὶ τὰ ἑξῆς : «Ὁ ἐχθρὸς εἶναι ἐστρατοπεδευμένος ἀπὸ τοῦ χωρίου Βατολάκκου καὶ Ἀλικιανοῦ μέχρι Λάκκων... Ἀπεφασίσθη μετὰ τὴν ἐνδεχομένην ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ εἰσβολὴν εἰς Σέλινον ν' ἀποσυρθῶσιν ἢ τε Συνέλευσις καὶ τὸ στρατόπεδον εἰς Ἀγ. Ρούμελιν. Ἐκεῖ θέλουσι συγκεντρωθῆναι ὑπὲρ τὰς 6 χιλ. ἐθελοντῶν καὶ ἐντοπίων. Ἀπρακτοῦμεν ἕνεκα τοῦ χειμῶνος' ἐθελοντῶν καὶ συμποσούναι εἰς 2 χιλ.»

Ζυμβρακάκης στον 'Ομαλό¹.

Παρ' ὅλη τὴν κακοκαιρία ὁ Χ' Μιχάλης μὲ λίγους ἄνδρες του-
πῆγε καὶ ἔπιασε τὰ Νεραντζόπορα, οἱ ἐθελοντές ὅμως, πού ἔμειναν στὸν
'Ομαλό, δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ συγκεντρωθοῦν παρὰ, ἀφοῦ ἐξημέρωσε. Καὶ
ὁ ἴδιος ὁ 'Ι. Ζυμβρακάκης ἐπῆγε καὶ ἐκοιμήθηκεν, ἀφοῦ ἔστειλε νὰ εἰδο-
ποιήσουν σχετικὰ αὐτούς, πού φύλαγαν στὶς Φώκιες, παραγγέλλοντάς-
τους, ἐν ἀνάγκη νὰ ἀποτραβηχτοῦν ψηλότερα, πρὸς τὸν 'Ομαλό.

Στὶς Φώκιες εἶχε πάει ἀπὸ τὴ Χωστὴ ὁ Γενήσαρλης μὲ 250 ἄν-
δρες περίπου, ἐνῶ ὁ Κριάρης μὲ καμὰ 500ὰ Σελινιώτες, — οἱ ἄλλοι εἶ-
χαν πάει γιὰ νὰ φροντίσουν γιὰ τὶς οἰκογένειές τους, ὅπως καὶ οἱ Λακ-
κιῶτες —, μὲ τὸ Σαράτσογλου καὶ τοὺς ἐθελοντές του ἐφύλαγαν, Χωστὴ
— Κακὲς Πλευρές.

Οἱ Τοῦρκοι, ἐπειδὴ δὲ φαινότανε ὁ ὁδηγός τους, — τὸν εἶχε κατα-
κρατήσει ἀρκετὴ ὥρα ὁ Κριάρης —, ξεκίνησαν νύχτα ἀκόμη ἀπὸ τοὺς
Λάκκους καὶ ἔφθασαν πρῶτ-πρῶτ στὶς Φώκιες, χωρὶς ὅχι μόνον νὰ τοὺς
ἀντισταθῇ ἀλλὰ καὶ νὰ τοὺς ἀντιληφθῇ κανεὶς. Ἔτσι ἔσφαξαν ἀρκετοὺς
ἐθελοντές, πού τοὺς βρῆκαν νὰ κοιμοῦνται μέσα στὰ ξερόσπιτα, ἐνῶ οἱ
ὑπόλοιποι προσπαθοῦσαν νὰ σωθοῦν πρὸς τὸν 'Ομαλό. Καὶ τὸν ἴδιο τὰ
Γενήσαρλη παρὰ λίγο νὰ τὸν ἔπιαναν. Τὴν ἴδια ὥρα ἕνα ἄλλο τμήμα
στρατοῦ, μὲ Τουρκοκρητικὸς μπροστά, ἐχτυποῦσε καὶ τοὺς ἐπαναστάτες τοῦ
Κριάρη, Σαράτσογλου κλπ, καὶ τοὺς ἀνάγκαζε νὰ ἀφήσουν τὶς Κακὲς
Πλευρές καὶ νὰ ὑποχωρήσουν στὰ Ποροσέλια.

Ὁ 'Ι. Ζυμβρακάκης πηγαίνοντας πρὸς τὶς Φώκιες ἔμαθεν, ὅτι οἱ
Τοῦρκοι τὶς εἶχαν πάρει πιά· γι' αὐτὸ γύρισε πάλι στὸν 'Ομαλό, ὅπου
διαρκῶς ἔμαζεῦονταν οἱ ἐθελοντές, πού ἔφεγγαν μπροστὰ ἀπὸ τοὺς Τοῦρ-
κούς. Τότε παράγγειλλε στὸν Π. Κορωναῖο καὶ Χρ. Βυζάντιο νὰ σπεύ-
σουν πρὸς τὰ Ποροσέλια καὶ ἐκεῖνος μὲ 1000 περίπου ἄνδρες, κατὰ τὴν
ἑμολογία τοῦ ἴδιου, κατέλαβε «τὸν ἀπὸ τοῦ 'Ομαλοῦ εἰς Σέλινον αὐχένα»,
γιὰ νὰ χτυλήσῃ τοὺς Τοῦρκους, ἂν θὰ ζητοῦσαν, περνώντας τὸ ὄροπέδιο
τοῦ 'Ομαλοῦ, νὰ μποῦν ἀπὸ ἐδῶ στὸ Σέλινο².

Οἱ Τοῦρκοι ὅμως, ἀφοῦ ἐνώθησαν, ἐκεῖνοι πού εἶχαν μπῆ στὶς Φώκιες,
μὲ τοὺς ἄλλους, πού ἐμεινοῦντο ἀπὸ τὴ Χωστὴ πρὸς τὶς Κακὲς Πλευρές, προ-
χωροῦσαν πιά πρὸς τὰ Ποροσέλια, ὅταν οἱ Βυζάντιος καὶ Κορωναῖος ἔ-
φθασαν στὴν Ἁγιά Εἰρήνη. Μὲ τὴν ἀταξία καὶ τὴ σύγχυση, πού εἶχεν
ἐπικρατήσῃ δὲν ἔγινε δυνατὸν οὔτε στὰ Ποροσέλια νὰ συγκρατήσουν τοὺς

¹ "18. Ballot ἐν. ἀν. σ. 72 ἔ. Χ' Μιχάλη ἐν. ἀν. (Ἐλευθέρα Γνώμη τῆς 4 καὶ
5.12-30). 'Ι. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ. σ. 26 ἔ. Ψύχα ἔ. ἀ. σ. 40 πρβλ. καὶ Παπαδοπετράκη
ἔ. ἀ. σ. 500 ἔ.

² "18. 'Ι. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ. σ. 26 καὶ Καλομενοπούλου ἐν. ἀν. σ. 304 σημ.

Τούρκους, όπου ήταν τὸ πιὸ κατάλληλο μέρος γι αὐτό. Καί, ὅσοι ἀπὸ τοὺς ἐθελοντῆς δὲν εἶχαν πάει στὸν Ὀμαλό, υπεχώρησαν τὴν ἴδια μέρα, 8-12-66, στὸ Κουστογέρακο, μαζὶ καὶ οἱ Βυζάντιοι καὶ Κορωναῖοι, ἐνῶ οἱ Τούρκοι ἔμπαιναν στὴν Ἁγ. Εἰρήνη καὶ ἀργότερα καὶ στὸ Ἐπανοχώρι¹. Στὸ Κουστογέρακο ἦλθε τὴν ἄλλη μέρα καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης με τοὺς ἐθελοντῆς καὶ τοὺς Κρητικούς, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ γύρω του.

Στὸ Κουστογέρακο συνῆλθαν τὴν ἴδια μέρα, 9-12-66, γιὰ νὰ συσχεφθοῦν, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐθελοντῶν καὶ τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης ἦταν τῆς γνώμης ὅτι, ὄχι μόνον θὰ ἔπρεπε νὰ συνεχιστῆ ἡ ἐπανάσταση, σύμφωνα καὶ με τὶς εἰδήσεις καὶ με τὶς ὁδηγίες, ποὺ εἶχαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ νὰ δώσουν μάχη με τοὺς Τούρκους στὸ Κουστογέρακο. Ἡ θέση ἦταν πολὺ κατάλληλη γι αὐτὸ καὶ τόσο μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐθελοντῶν καὶ ἐπαναστατῶν, ὥστε ὑπῆρχεν ἐλπίδα νὰ μὴν ἡμιπορέσῃ νὰ τοὺς διώξῃ ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Μουσταφὰ πασάς.

Ὅλοι ὅμως οἱ ἄλλοι ἦταν τόσο ἀπογοητευμένοι καὶ τόσο εἶχαν χάσει τὸ θάρρος καὶ τὴν αὐτοπεποίθησή τους, ὥστε γιὰ ἀντίσταση στὸ Κουστογέρακο οὔτε λόγος μπορούσε νὰ γίνῃ. Μερικοὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς ἐθελοντῆς εἶχαν χάσει τόσο τὸ ἠθικὸ τους ἀπὸ τὶς στερήσεις καὶ τὶς κακουχίες, ὥστε ἦλθαν καὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς, ποὺ συνεσκέπτοντο, νὰ φρονίσουν νὰ τοὺς βροῦν πλοῖα, γιὰ νὰ γυρίσουν στὴν Ἑλλάδα. Οἱ συμβουλῆς τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη καὶ οἱ ἐκκλήσεις στὸν πατριωτισμὸ τους δὲν εὗρισκαν καμιὰ ἀπήχηση, ὥστε ἔφθασεν ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης στὸ νὰ τοὺς ἀπειλήσῃ, ὅτι θὰ διατάξῃ νὰ μὴ δώσουν σιτηρέσιο σ' αὐτούς, ποὺ ἐπέμεναν γιὰ νὰ γυρίσουν στὴν Ἑλλάδα.

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχηγοί, καὶ πρὸ παντὸς ὁ Π. Κορωναῖος, ἦταν τελείως ἀπογοητευμένοι, ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη γιὰ νὰ ἔχῃ ἐκεῖνος τὴ γενικὴ ἀρχηγία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα ποὺ εἶχε δείξει, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Π. Κορωναίου, ποὺ δὲν ἦταν ἴσως καὶ τελείως ἀστήρικτη, καὶ ὡς τὴ μάχη τῶν Λάικων ἀλλὰ πρὸ παντὸς στὴν ὁργάνωση τῆς ὑποστηρίξεως τῶν διόδων πρὸς τὸ Σέλινο. Γιὰ συνεργασία ὄλων δὲ μπορούσε πιά νὰ γίνῃ συζήτηση.

¹ Γιὰ τὰ μέρη αὐτὰ γράφει ὁ Ν. Καλομερόπουλος (ἔ. ἀ. σ. 304): «Πρὸς Ἀ. τῶν ὁρέων [Βολακιά (ὑψ. 2000 μ.) κλπ], εἰς ἃ περατοῦνται τὰ Σφακιά, ἐκτείνεται τὸ ὄρεινόν λεκανοπέδιον τῆς Ἁγ. Εἰρήνης—Σούγιας, ὅπερ, ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ αὐχένος τῶν Ποροσελίων, κατέρχεται μέχρι τῆς μεσημβρινῆς παραλίας, εἶναι δὲ ὄρεινότατον, καλύπτεται ὑπὸ συχνῶν δασῶν . . . καὶ διασχίζεται ὑπὸ μικροῦ ρυάκος, ὅστις ἐκβάλλει εἰς τὴν παραλίαν τῆς Σούγιας. Συγκοινωνεῖ . . . πρὸς Ἀ. μετὰ τῆς παραλίας τῆς Ἁγ. Ρουμέλης διὰ δυσβατατώτης ἀτραποῦ, βατῆς εἰς πεζοὺς μόνον, ὅστις ἀπὸ τῆς Σούγιας, τῶν χωρίων Κουστογέρακο, Λιβαδᾶ κλπ. βαίνει πρὸς Ἀ. διὰ τῆς ἀποκρήμνου παραλίας, διέρχεται διὰ τῆς θέσεως Τρυπητῆ καὶ τέλος καταλήγει εἰς τὴν παραλίαν τῆς Ἁγ. Ρουμέλης».

Αὐτὸ τὸ ἀντελήφθη καὶ ἡ Γ. Συνέλευση καὶ γι αὐτὸ κατέληξαν στὴν ἀπόφαση, πὸν συμφωνοῦσε καὶ μὲ τις ὑποδείξεις τῆς Κ.Ε.Α¹, ὁ Π. Κορωνάτος, ὡς ἀρχηγὸς τοῦ τμήματος Ρεθύμνου, καὶ ὁ Χ. Βυζάντιος μαζὶ μὲ τὸν Κόρακα, ὡς ἀρχηγοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης, θὰ πήγαιναν στὰ τμήματά τους, γιὰ νὰ δώσουν ἐκεῖ νέα ζωὴ στὴν ἐπανάσταση, ἐνῶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης καὶ ἡ Γ.Σ.Κο. θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ παραμένουν στὴ Δ. Κρήτη, ὥστε νὰ διατηρήσουν καὶ ἐδῶ τὴ φλόγα τῆς ἐξεγέρσεως².

Ἔτσι στὶς 12-12-66, ἐνῶ ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἐξαπλωνότανε διαρκῶς στὸ Σέλινο, — οἱ κάτοικοι ἄλλοι γύριζαν στὰ σπίτια τους καὶ ἄλλοι ἔπαιρναν τὰ βουνά —, οἱ περισσότεροὶ ἐθελοντῆς μὲ τοὺς ἐπαναστάτες τῶν

¹ Ἡ Κ.Ε.Α. γράφει τὰ ἐξῆς πρὸς τὸν Κορωνάτο στὶς 3-12-66 (ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. 10): «Ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν γνωρίζει παντελῶς οὔτε ὑπὸ ποῖον συνεκεντρώθησαν σώματα, οὔτε ποῦ καὶ πῶς ταῦτα κατηρτίσθησαν . . . Σπεύσατε λοιπὸν πάντες νὰ δώσετε μίαν μορφήν εἰς τοὺς συγκεντρωθέντας ἐν Κρήτῃ ὀπλοφόρους καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν θέλει ἀρνηθῆ τὴν χρηματικὴν της συνδρομὴν . . . Ἐν ἐκ τῶν κυριωτέρων μέσων τοῦ νὰ ὑποστηριχθῆ ἡ ἐπανάστασις εἶναι καὶ τὸ νὰ μὴ παύσῃ ζωσα αὐτὴ καὶ ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς ἐπαρχίαις. Ἀνάγκη πάσα νὰ μορφώσῃτε ὑμεῖς (ἢ τις ἄλλοι) σῶμα ὀπλιτῶν, ὅσον τὸ δυνατὸν καλῶς ὀργανωμένον, τὸ ὁποῖον νὰ μεταβῆ καὶ ἐδρεύῃ ἐκεῖσε, ὅπως ἀντιπερισπᾶ τὸν ἐχθρὸν, τηρῆ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπαναστάσεως . . . καὶ ἐξασφαλίσῃ σημειῶν τι, εἰς τὸ ὁποῖον ἀδεῶς ν' ἀποβιβάζονται ἐκ θαλάσσης ἐφόδια».

² Ἰδ. Περίδῃ ἔ. ἀ. σ. 138 ἔ. Χ" Μιχάλη ἔ. ἀ. (Ἐλευθ. Γνώμη 10 Δεκ. 1930) Ψύχα σ. 33 ἔ. Ἰ. Ζυμβρακάκη ἔ. ἀ. σ. 67 ἔ. Ballot ἔ. ἀ. σ. 77 ἔ. Στὸ ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. 13 σ' ἔνα ἐγγράφο τῆς ΓΣΚ «Πρὸς τοὺς Σωματάρχας τῶν ἐν Κρήτῃ ἐθελοντῶν κλπ.» διαβάζομεν: «Ἐκρίθη καλόν, ἵνα ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἐθελοντῶν μετοβῶσιν εἰς τὰ δυὸ τμήματα Ρεθύμνου καὶ Ἡρακλείου 1000 τοῦλάχιστον τούτων, συνοδευόμενοι μὲ τοὺς ἐδῶ παρευρισκομένους ἀρχηγούς καπετ. Μιχ. Μοράκην καὶ ὀπλαρχ. Παῦλον Χ. Διδιδάκην, Ἰωάν. Σγουρόν. Γ. Μιχ. Δασκαλάκη κλπ πρὸς ἀναζωπύρωσιν καὶ διατήρησιν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν ἐκεῖ ἐπαρχιῶν . . . Ἀναμένοντες τὴν ταχεῖαν πραγματοποίησιν καὶ πρόληψιν παντός, ὅπερ δύναται νὰ καταστρέψῃ τὴν ἐπανάστασιν. Ἐν Κομποτογράφῳ τὴν 9 Δ/βρίου 1896», καὶ ἀκολουθοῦν 13 ὑπογράφες. Καὶ ὁ Σακόπουλος γράφει τὰ ἐξῆς σχετικὰ πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτ (ἀρ. 615 τῆς 18-12-66 ΑΥΕ): «Τὴν 8 τοῦ Ιστ. μηνὸς ὁ ὄθωμ στρατὸς εἰσέβαλε διὰ τῆς θέσεως Φῶκες εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σελίνου. Ἐκ τοῦ σώματος τοῦ Γενήσαρχη ἐφρονεῦθησαν δέκα καὶ ἐπληρώθησαν ἴσοι. Ὁ Μουσταφὰ πασὰς, προχωρήσας εἰς τὰ ἐνδότερα, ἔστησε τὸ ἀρχηγεῖον του εἰς χωρίον Λιβιδᾶ . . . Ἐνεκα τοῦ κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας ἐπικρατοῦντος διαρκοῦς ὑετοῦ καὶ τοῦ δριμύος χιμῶνος, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ φυλάττωσιν ἀγρῶπνως ὅλας τὰς ἐπικαίρους θέσεις: ἔπειτα οἱ ἐντόπιοι ἐλπίζοντες, ὅτι εὐρωπαϊκὸν πλοῖον ἐμελλε νὰ ἐπανεέλθῃ πρὸς παραλαβὴν τῶν οἰκογενειῶν των, ἦσαν ἀπησχολημένοι εἰς αὐτάς. Τὸ πάντων ὄμως χεῖριστον ὑπῆρξεν ἡ παντελής ἔλλειψις πειθαρχίας καὶ διευθύνσεως: δυστυχῶς φαίνεται ὅτι μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀπαιτουμένη ἐνότης, ἀλλ' ἐρίζοντες περὶ πρωτεῖων, παρείδον ὁποῖον κίνδυνον διέτρεχεν ὄχι μόνον ἡ ὑπόθεσις ὑπὲρ ἧς ἦλθον νὰ χύσωσι τὸ αἷμα των, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξις τῶν ἰδίων. Εἶτε οὕτως εἶτε ἄλλως βέβαιον εἶναι, ὅτι, ἐνῶ ἠλπίζετο, ὅτι οἱ Τούρκοι μετὰ μεγάλας θυοίας ἠθέλον διελθεῖν τὰς στενάς διόδους, εἰσῆλασαν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σελίνου σχεδὸν ἀμαχητί».

ἄλλων διαμερισμάτων μὲ τοὺς ἀρχηγούς, Π. Κορωναῖο, Χρ. Βυζάντιο, Μ. Κόρακα κλπ. τραβοῦσαν πρὸς τὰ Σφακιά, μέσῳ Τρουπητῆς.

Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης μὲ τοὺς λίγους ἐθελοντές, ποὺ ἔμειναν κοντὰ του ¹, καὶ τοὺς ἐπαναστάτες τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν, τόσο λίγοι ποὺ ἦταν, ἀπεσφύθησαν ἀκόμη πρὸ ψηλά ἀπὸ τὸ Κουστογιέρακο στὴ θέση Ὀχρα ². Ἀπὸ ἐκεῖ πάλιν ἐγύρισαν στὸν Ὀμαλὸ στίς 19-12-66 λίγες ὥρες ἀργότερα ὁ Μουσταφὰ πασὰς κατελάμβανε καὶ τὴν Ὀχρα ³.

Στὸ Σέλινο δὲν εὑρίσκει πιά καμιὰ ἀντίσταση ὁ Μουσταφὰ πασὰς. Μόνο μὲ τὸν Κριάρη εἶχε μιὰ μικρὴ σύγκρουση ὁ στρατὸς του στὴ θέση «Ποροῦ», κοντὰ στὴν Ὀχρα, ἀλλὰ χωρὶς καμιὰ ἀπώτερη σημασία ⁴.

ΚΕΦ. Γ'. ΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΗΣ «ΕΛΛΑΔΟΣ». ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Ἐνῶ οἱ ἐπαναστάτες, Κρήτες καὶ ἐθελοντές, ἀγωνίζονται σκληρὰ πᾶνω στὴν Κρήτη, στὴν Ἑλλάδα ἐξακολουθοῦν νὰ καταβάλλουν ὅλες τοὺς τίς προσπάθειες, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν ὅσο μποροῦν τοὺς ἀγωνιστὲς αὐτοὺς τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Οἱ διάφορες ἐπιτροπὲς καὶ διάφορες ἐνώσεις, ἀλλὰ καὶ ἄτομα ἀπόμνη ἐργάζονται καὶ συνεισφέρουν ὅ,τι μποροῦν γιὰ τὸν ἐθνικὸ αὐτὸ ἀγώνα ⁵. Καὶ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ μαζί μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ

¹ Κατὰ τὸν Ψόγα (σ. 46) 70, κατὰ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη 85 (ἰδ. κατ. σ. 120 ¹).

² Κατὰ τὸ Χ' Μιχάλη ἔ. ἀ. (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 10-12-1930): «τῆ παρακλήσει καὶ τῶν κατοίκων, ἵνα μὴ δώσωμεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Μουσταφᾶν νὰ προχωρήσῃ μέχρι τοῦ χωρίου τούτου καὶ τὸ καταστρέψῃ».

³ Ἰδ. Ψόγα ἔ. ἀ. σ. 46 πρὸβλ καὶ Ballot ἔ. ἀ. σ. 77 καὶ Ἰ. Ζυμβρακάκη, Ἀπάντησις κλπ σ. 32. Ἐνῶ ἔμειναν στὴν Ὀχρα παρέλαβε καὶ ὁ Βουτακόφ γυναικόπαιδα ἀπὸ τῆ Σούγια.

⁴ Ὁ Σακδόπουλος στίς 27-12-66 (ἀρ. 625 ΑΥΕ) γράφει: «Τὴν 24 τοῦ μηνὸς ἐν θέσει Ὀχρα Σελίνου ὁ τουρκικὸς στρατὸς συνηγήθη μετὰ τοῦ ὑπὸ τὸν Κριάρην σώματος ἐπὶ δώρον > Ἰδ καὶ Κριάρη β' ἔκδ. σ. 306 ἔ. Στὴν Χειρ. Ἱστορ. τοῦ 1866 (ΙΑΚ. σ. 35 σημ. 15) διβάζομεν: «Ἡ διάλυσις τῆς ἐν Κουστογιέρακῳ συναθροίσεως (ἔχρησήμευσεν ὡς ἐποχὴ εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, διότι ἔκτοτε λέγουσιν, ἀπὸ τὸ πρῶτον μουκιλίκι τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ἦτοι ἀπὸ τὴν πρώτην κατάπτωσιν τῆς ἐπανάστασεως».

⁵ Ἀπὸ τίς 11-10-66 ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, εὐχαριστεῖ τοὺς Κ. Α. Μάνταρην καὶ Ἠλ. Κεχαγιᾶν γιὰ τὴν προσφορὰ 50.000 φουσεκιῶν τῶν β, 6 καὶ 6 1/2 δραμιῶν. (ΓΑΚ 12α 170). Καὶ ἄλλες εἰσφορὲς γίνονται γιὰ τὸν ἀγώνα. Ὑστερα δὲ μὲς ἀπὸ τὴν ὀλοκαύτωση τοῦ Ἀρκαδίου ὁ ἐνθουσιασμὸς γενικεύεται καὶ ἐκδηλώνεται μὲ διάφορους τρόπους. Στίς 29-11-66 γράφουν ἀπὸ τῆ Βάρνα (ΓΑΚ 12α 279): «Ἐγὼ ἔστειλα μέχρι τοῦδε πρὸς τὴν ΚΕΑ λίρας 180, ἐλπίζω δὲ νὰ στείλω καὶ

Σύρου φροντίζουν για να ετοιμάσουν και στέλνουν ό,τι χρειάζεται στην Κρήτη, άνδρες, όπλα, πολεμοφόδια, τρόφιμα. Και η Κυβέρνηση πρόθυμα τις ενισχύει, όσο μπορεί, τηρώντας τους τύπους κατά το δυνατόν¹.

Ο Μ. Ρενιέρης διαρκώς τρέχει και ακατάπαντα γράφει. Το ζήτημα της μεταφοράς των ανδρών και των πολεμοφοδίων τον απασχολεί πολύ, γιατί όλο και περισσότερο ο αποκλεισμός γίνεται στενότερος. Το «Πανελλήνιον» διαρκώς ξεφεύγει, άλλ' ως πότε; Η ταχύτητά του είναι σχετικώς μικρή, αλλά και η χωρητικότητά του είναι περιορισμένη, ώστε να μη μπορή να ανταποκριθή στον προορισμό του. Χρειάζονται ένα ειδικό καράβι, που να μη μπορούν να το φθάσουν τα τουρκικά πολεμικά, και αυτό προσπαθεί να επιτύχη ο Μ. Ρενιέρης.

Στις 8-11 66 γράφει στο Μπογιατζόγλου². «Περί της άγοράς του άτμοπλοίου δραστηρίως ενεργοῦμεν, έχομεν δέ έως τώρα δύο Ὑπουργούς, συνεργοῦντας ὑπέρ ἡμῶν. Αἱ εἰδήσεις τῆς αὔριον θὰ ἀποφασίσουν». Ἄλλὰ ξαφνικά τους γράφουν ἀπὸ τὴν Πόλη, στίς 11-11-66³: «Πρὸ ὀλίγων στιγμῶν εἶδον τὸν κ. Ἰγνατίεφ. Οὗτος μὲ ἐπληροφόρησε μετὰ θετικότητος, ὅτι ὁ Σουλτάνος διέταξε νὰ ἀναχωρήσουν διὰ Κρήτην δύο ἀτμόπλοια, ἀνήκοντα προσωπικῶς εἰς αὐτόν, καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι καταπληκτικῆς ταχύτητος, πρὸς σύλληψιν τοῦ «Πανελληνίου». Τὰ ἀτμόπλοια ταῦτα κάμνουν 15-16 μίλια τὴν ὥραν... Ἐπιτὸς τῆς ταχύτητος δὲν εἶναι ἐπικίνδυνα, ἔχουν δὴ μόνον πυροβόλα, ἅτινα δὲν εἶναι πολὺ καλὰ. Τ. Βάσος».

ἄλλας. Ἐνταῦθα προτίθενται νὰ προσφέρωσι μεγάλα ποσά ὑπὲρ ἀγοράς πολεμικῶν πλοίων, ἅμα πληροφορηθοῦν μετὰ θετικότητος, ὅτι Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ συνεστήθη». Στις 5 12-66 στέλνουν ἀνθρώπους για νὰ ἀγωνισθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια (ΓΑΚ. 12α 300). Τὴν ἐπομένη 6-12-66 ὁ μητροπολίτης Κερκύρας στέλνει τὸν Ἄλ. Ἰ. Κερκυραῖον μὲ συστατικὴ ἐπιστολὴ στὴν Ἐπιτροπὴ Σύρου, «βουλόμενον μεταβῆναι εἰς Κρήτην». (ΓΑΚ. 12α 303). Τὴν ἴδια μέρα στέλνουν ἀπὸ τὸν Πειραιά στὴ Σύρον μερικὸς Θηβαίους μὲ τοὺς εὐέλπιδες Τσάπαλη (;) καὶ Λάμπρου. (ΓΑΚ. 12α 304). Τὴν ἐπομένη παραπέμπει ὁ ἴδιος τὸν Κ. Παύλου μὲ 90 Κυνουριεῖς, πού τοὺς εἶχε στρατολογήσει στὴν Πόλη, καὶ παρακαλεῖ: «νὰ τοὺς στείλετε ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν του εἰς τὸ σῶμα τοῦ Κορωναίου». (ΓΑΚ. 12α 307). Στις 11-12-66 οἱ ἀδελφοὶ Καποδίστρια στέλνουν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα δὴ μισθώτια μὲ ξαντὸ (ΓΑΚ. 12α 314). Καὶ στίς 31-12-66 γράφει ἡ ΚΕΑ στὴ ΕΑΣ (ΓΑΚ. 12α 360): «Ὁμογενεῖς ἔφερον ἐκ συνδρομῶν τῆς Λέσβου 1000 εἰκοσάρια, παρακαλοῦμεν νὰ τὰ παραλάβητε». Ἴδε καὶ τὸ τί γράφει ὁ Wagner (ἔ. ἀ. σ. 64) για τὴ ψυχικὴ συμμετοχὴ τοῦ ἑλλ. λαοῦ στὸν ἀγῶνα, πού διεξήγετο στὴν Κρήτη.

¹ Για τὴ γενικώτερη πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Βούλαρη - Δεληγεώργη θὰ μιλήσωμε διεξοδικώτερα στὸ ἄλλο τεῦχος σὲ συνδιασμό μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς νέας κυβερνήσεως Κουμουνδούρου Τρικούπη, ὅπου θὰ δοῦμε καὶ τίς διαφορὰς τους.

² ΓΑΚ. 12α 227.

³ ΓΑΚ. 12α 231.

Καὶ στὶς 15-11-66, γράφει ὁ Μ. Ρενιέρης στὸ Μ. Μπογιατζόγλου¹: «Ἐκ Κων]λεως ἐτηλεγράφησαν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὅτι τὴν Παρασκευὴν διετάχθησαν ν' ἀναχωρήσωσιν ἐκεῖθεν δύο «Yacht» σουλτανικά, πολὺ ταχυπόρα, ὅπως συλλάβωσι τὸ «Πανελλήμιον». Τοῦτο μαθόντες ἐζητήσαμεν, α) νὰ σταλῇ ὁ ἀτμοδρόμων ἀμέσως, ἵνα περιπολῇ τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας καὶ ἐμποδίσῃ τὴν ἐν αὐταῖς καταδίωξιν τοῦ «Πανελληνίου», ἀν τοῦτο τολμήσωσιν οἱ Τοῦρκοι. Ἐλπίζω ὅτι ὁ ἀτμοδρόμων θέλει ἀναχωρήσει σήμερον. β) νὰ ἐπιταχυνθῇ ἡ ἀγορὰ ταχυπλοῦ ἀτμοκινήτου. Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον, συνελθὼν χθὲς ἐπὶ τούτῳ, παρεδέχθη τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγορᾶς, σκέπτεται ὅμως ἀκόμη περὶ τοῦ τρόπου καὶ τῆς ἐκλογῆς πλοίου ... Ἀπεφασίσθη νὰ ἐξοπλισθῶν πολεμικῶς τὸ «Πανελλήμιον» καὶ ἡ «Υδρα». Περὶ τούτου γράφει ὁ κ. Ν. Κρίνος εἰς τὸν κ. Κεχαγιᾶν, ἐσωκλείω καὶ γράμμα τοῦ κ. Χρησιδίου προτραπευτικόν».

Καὶ στὶς 18-11-66, ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει πάλιν στὸ Μ. Μπογιατζόγλου²: «Ὀλην τὴν ἡμέραν ἔτρεχον σήμερον εἰς τοὺς Ὑπουργούς, ὅπως δοθῶσι τὰ παρὰ τοῦ κ. Κεχαγιᾶ ζητηθέντα πράγματα πρὸς ἐξόπλιον δύο ἀτμοπλοίων. Κατωρθώθησαν τὰ πάντα καὶ ὁ ἀτμοδρόμων ἀναχωρεῖ διὰ Πάρον καὶ Σύρον, ὅπως σᾶς τὰ φέρῃ». Καὶ τὴν ἐπομένη ὁ Μ. Ρενιέρης ἀναγγέλλει στὸν Μπογιατζόγλου, ὅτι ὁ ἀτμοδρόμων ἀνεχώρησε³.

Τὴν κίνηση ὅμως αὐτὴ τοῦ πολεμικοῦ «Ἑλλάδος», τὴν παρακολουθοῦν οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ ξένοι διπλωματικοὶ πράκτορες. Αὐτὸ βγαίνει πρὸς ἔξω ἀπὸ τὰ προσχήματα καὶ ἡ Πύλη δὲν θὰ τὸ δεχθῇ ἀδιαμαρτύρητα.

Καὶ ὡς τότε ἀρκετὲς φορὲς οἱ σχέσεις Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος εἶχαν φθάσει σὲ δεῦρ σημεῖο. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τὴν ἀνάμειξη τῆς Ἑλλάδος στὸ κίνημα τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ οἱ σχέσεις τοῦ Ναπολέοντος μὲ τὸν Καλλέργη τὴν ἔκαναν διστακτικὴν. Τὸν Αὔγουστο, μὲ τὸν αὐстро-προσωπικὸ πόλεμο, ἄλλαξεν ἡ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας καὶ ἡ Τουρκία, ἐξ αἰτίας τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Δεληγεώργη πρὸς τὴν Δυνάμει, παρὰ λίγο νὰ φθάσῃ καὶ στὴ διακοπὴ τῶν σχέσεων μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἰγνάτιεφ ὅμως ἐπενέβη καὶ στὰ παράπονα, ποὺ ἔκαμεν ἡ Πύλη στὴν Παιρούπολη γιὰ τὴν στάση τοῦ Ἰγνάτιεφ, ἀπάντησαν ἀπὸ ἐκεῖ, ὅτι ἡ ρῆξις μὲ τὴν Ἑλλάδα θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ σοβαρὰς περιπλοκάς. Ἔτσι στὴν Πύλη ἄλλαξαν σιᾶση ἀπέναντι τῆς Ἑλλάδος γιὰ τότε⁴.

¹ ΓΑΚ. 12α 245. Ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Ὑπ Ἐξωτερικῶν (ἀρ 589 ΑΥΕ) ὅτι τὰ δύο αὐτὰ πλοία, «Τάλλια» καὶ «Ἰτζεδ.ν», ἔφθασαν στὴ Σούδα στὶς 25-11-66.

² ΓΑΚ. 12α 246.

³ ΓΑΚ. 12α 257, πρβλ. καὶ Wagner ἔ. ἀ. σ. 70.

⁴ Ἰδ. Driault Ed. - Lhéitier M. Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, III σ. 193 ἔ. Wagner ἔ. ἀ. σ. 66 ἔ. πρβλ. καὶ τεύχος α' σ. 133.

Ἐπειδὴ ὁμοῦς ἡ Ἑλλάδα, μετὰ τὴν κήρυξη τῆς ἐπαναστάσεως, ὑπεστήριξε φανερὰ τοὺς ἐπαναστάτες, στέλνοντας κάθε εἶδους ἐνισχύσεις, σκέπτονται πάλιν οἱ Τούρκοι νὰ λάβουν δραστικά μέτρα, δηλ. νὰ διακόψουν τὶς διπλωματικὰς σχέσεις μετὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ νὰ διώξουν ὅλους τοὺς Ἑλληνας ὑπηκόους ἀπὸ τὴν Τουρκία. Ὁ πρωθυπουργὸς ὁμοῦς Μεχμέτ Ρουσοῦν καὶ ὁ Ὑπ. τῶν Ἐξωτ. δὲν ἐνόησαν νὰ προχωρήσουν ὡς τὴ ρήξη· καὶ, ἂν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι Ὑπουργοὶ καὶ ὁ Σουλτάνος ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο, ἐν τούτοις ὑπερισχέει ἡ γνώμη τῶν δύο πρώτων, ἐπειδὴ τότε γενικὰ θεωρεῖται ἡ ὑποταγὴ τῆς Κρήτης ὡς γεγονός¹.

Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, λόγῳ τῆς ἀδυναμίας τῆς, οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς, δὲ δείχνει καμιά διάθεσι γιὰ πόλεμον καὶ ἡ Πύλη, γιὰ νὰ τὴν ἀναγκάσῃ νὰ πάψῃ νὰ ἐνισχύῃ τοὺς ἐπαναστάτες, συγκεντρώνει στρατὸ στὰ σύνορα τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἡπείρου.

Ὅταν ὁμοῦς τέλη τοῦ Νοέμβρου ἦλθε ἡ εἶδησι στὴν Πύλη, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἶχε τοποθετήσει ὡς στρατιωτικοὺς διοικητὰς στὰ σύνορα τὸ Σουῦτσο Σιολένσκη καὶ Σκυρομήλιο², τόσο ὠργίστηκαν, ὥστε ἐπέδωκαν αὐστηρὴν διαμαρτυρίαν στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπάντησε τότε, ὅτι ἡ Τουρκία ζητοῦσεν ἀφορμὴν γιὰ νὰ φθάσῃ σὲ πόλεμον³.

Ἡ παράτασις τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἡ συχνὴ παραβίασις τοῦ ἀποκλεισμοῦ, πὺν συντελοῦσε κατὰ πολὺ στὴν παράτασις αὐτῆ, ἐστενοχωροῦσε πολὺ καὶ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς φίλους των. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας Lyons ὑπέδειξε στὸν Ἀυλὴν πασάν, ὅτι πρέπει νὰ τελειώσῃ γρήγορα ἡ ἐπανάστασις καὶ συνιστοῦσε στὴν Πύλη νὰ φανῇ ὑποχωρητικὴ.

Ὁ Ἀυλὴν πασὰς τοῦ ἀπάντησεν, ὅτι ἡ Πύλη καὶ πάλιν εἶχε χορηγήσει γενικὴ ἀμνηστία καὶ ὅτι χωρὶς τὴν ἑλληνικὴν ἐνίσχυση ἡ ἐπανάστασις θὰ εἶχε λήξει. Καὶ ἡ Ἀγγλικὴ καὶ ἡ Γαλλικὴ κυβέρνησις ὁμοῦς ἐκάκιζαν τοὺς Τούρκους, πὺν δὲν κατώρθωναν νὰ διοργανώσουν ἕνα σωστὸ ἀποκλεισμό τῆς Κρήτης⁴.

Γι αὐτὸ οἱ Τούρκοι ἀποφάσισαν νὰ στείλουν τὰ δύο «Yacht» στὴν Κρήτη, γιὰ νὰ κυνηγήσουν τὸ «Πανελλήνιον», καὶ ἦταν φυσικὸ, πὺς ἐξεμάνησαν, ὅταν τοὺς ἦλθε ἡ εἶδησι, πὺς ἡ «Ἑλλάς» συνώδευε τὸ «Πανελλήνιον» ἀκόμη καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη⁵. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Πύ-

¹ Ἰδ. Lhéritier ἔ. ἀ.

² Ἰδ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 186 ἔ. καὶ 192· πρβλ. καὶ «Αἰῶνα» τῆς 11-11-66 καὶ τῆς 21-11-66.

³ Ἰδ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 196 ἔ.

⁴ Ἰδ. Wagner ἔ. ἀ. σ. 81.

⁵ Ἰδ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 187.

λης στὸ Λονδίνο, Μουσουῆος πασάς, ἀνεκοίνωσε αὐτὸ στὸ Στάνλεϋ καὶ πρόσθεσεν, ὅτι αὐτὸ τὸ πράγμα, χωρὶς ἄλλο, θὰ ὠδηγοῦσε σὲ πόλεμο, ἐνῶ καὶ ὁ Ἄαλὴ ἐδήλωνε στὸ Δελγιάννη, πῶς δὲ μπορούσε νὰ δεχθῆ ἡ Πύλη ἕνα ἐλληνικὸ πολεμικὸ στὰ νερὰ τῆς Κρήτης¹.

Γιὰ νὰ φθάσῃ ὁμοῦς ἡ Τουρκία καὶ σὲ πόλεμο μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐποχὴ δὲ φαινότανε κατάλληλη. Ἡ κοινὴ γνώμη σ' ὅλο τὸν κόσμον εὐνοοῦσε φανερὰ πιά καὶ μὲ ἔργα τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση. Ἡ Ρωσία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔδειχνε, πῶς ἦταν ἀποφασισμένη νὰ μὴν ἀφήσῃ τὴν Ἑλλάδα ἀνυπεράσπιστη. Ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ εἶχεν ἀλλάξει καὶ διάφορες ἄλλες δυνάμεις ἐφαίνοντο, πῶς συνεννοοῦνταν μὲ τὴ Ρωσία καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄγγλος πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Erskine τηροῦσε στάση διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κυβέρνησίν του ἀπέναντι τῆς Κρητικῆς ἐξέγερσης καὶ δὲν ἐνεθάρρυνε καθόλου τὸ Φωτιάδῃ πασά—πρεσβευτὴ τῆς Τουρκίας στὴν Ἀθήνα, ἀρμενικῆς καταγωγῆς—, γιὰ μιὰ σθεναρὴ στάση ἀπέναντι τῆς Ἑλλάδος.

Γι' αὐτὰ ὅλα ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη, νὰ διαμαρτυρηθῆ ἡ Πύλη στὶς Δυνάμεις καὶ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ αὐτὰς νὰ ἐπέμβουν στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ ἀλλάξῃ πολιτικὴ, καὶ ἂν δὲ τὸ πετύχαιναν, τότε θὰ ἐφρόντιζεν ἡ ἴδια γιὰ τὴν ἀσφάλειά της².

Ἔτσι στίς 14/26 τοῦ Δεκέμβρου 1866 ἀπηύθυνε ἡ Πύλη νότα στὶς Δυνάμεις, ἐνῶ συγχρόνως διεμαρτύρετο καὶ στὴν Ἀθήνα³.

Τὴν ἴδια μέρα συνερχότανε καὶ ἡ Βουλὴ στὴν Ἀθήνα καὶ ἐξέλεγεν ὡς πρόεδρό της γιὰ τὴ νέα σύνοδο τὸν ὑποψήφιό της ἀντιπολιτευσεως, Κρηστενίτη⁴. Κανονικὰ ἦταν νὰ συνέλθῃ στίς 10-10-66, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὸ δικαίωμα, ποὺ εἶχεν ὁ βασιλιάς ἀπὸ τὸ σύνταγμα, τὸ εἶχεν ἀναβάλλει γιὰ 40 μέρες⁵.

Ὁ βασιλιάς στὴν ἀρχὴ ἤθελε νὰ δεῖξῃ τὴ νομιμοφροσύνη του καὶ νὰ κρατήσῃ οὐδετερότητα ἀπέναντι τοῦ κρητικοῦ κινήματος. Ἀλλὰ πολὺ γρηγόρα ἀντελήφθη, πῶς ἔπρεπε νὰ συμμερίζεται τοὺς πόθους, τὶς εὐχὰς καὶ τὶς ἐλπίδες τοῦ λαοῦ του. Γι' αὐτὸ κλεί τὰ μάτια σ' ὅλες τὶς ἐνέργειες τῆς κυβερνήσεως του ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ δὲν ἐννοεῖ νὰ ὑπερβῆ καὶ τὰ προσχήματα, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ἔλθῃ πάλιν φανερὰ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας, ποὺ δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ γενικευθῆ ἡ ἐξέγερση καὶ νὰ ἀνακινήθῃ τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα⁶.

¹ Ἰδ. Wagner ἔ. ἀ. σ. 74 ἔ. καὶ Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 200.

² Ἰδ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 201.

³ Ἰδ. Archives Diplomatiques 1868 τ. III σ. 912, πρβλ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 301.

⁴ Ἰδ. Ἐφημερίδα τῆς Βουλῆς Συνεδρία 2 τῆς 14-12-66.

⁵ Ἰδ. καὶ «Αἰῶνα» τῆς 17-12-66.

⁶ Ἰδ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 184, πρβλ. καὶ Κυριακίδου Ἐ. ἔ. ἀ. σ. 325, καὶ

Με τὴ θυσία τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τὴν παράταση τῆς ἐπαναστάσεως ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη ὄλο καὶ ἐξεδηλώνετο περισσότερο γιὰ μιὰ πιὸ ἐνεργὸ ὑποστήριξη τῶν Κρητῶν καὶ ἐκάκιζε τὴν κυβέρνηση γιὰ τὴ δειλὴ στάση τῆς ἀπέναντι τῆς Τουρκίας. Ὁ κόσμος ζητοῦσε μιὰ ἀντιρστικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως του, γενίκευση τῆς ἐξέγερσης καὶ στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὰς ἐπαρχίας καὶ συνεννόηση μὲ τὰ ἄλλα χριστιανικὰ βαλκανικὰ κράτη γιὰ ἕνα κοινὸ ἀγῶνα κατὰ τῆς Τουρκίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ βουλὴ ψηφίζει τὸν ὑποψήφιον τοῦ Κουμουन्दούρου, πὺν ὑποστηρίζει αὐτὴ τὴν πολιτικὴ Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, μὲ τὸ ἐπεισόδιον τῆς «Ἑλλάδος» ἡ κυβέρνησις τοῦ Δεληγεώργη - Βούλγαρη παρουσιάζεται ἐνοχὴ ἀπὸ ἀποψη διεθνούς δικαίου.

Καὶ γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς λόγους λοιπὸν ἡ κυβερνητικὴ μεταβολὴ εἶναι ἀπαραίτητη. Ὁ Δεληγεώργης ὑποβάλλει τὴν παραιτήσιν του καὶ ὀλοκληρῆ ἡ κυβέρνησις τὸν ἀκολουθεῖ. Ὁ βασιλεὺς ἀναθέτει στὸν Ἀλέξ. Κουμουन्दούρου νὰ σχηματίσῃ κυβέρνησις καὶ στὶς 18-12-66 γίνεται ἡ ὀρκωμοσία τῆς νέας Κυβερνήσεως¹ καὶ τὴν ἐπομένη προβαίνει στὶς προγραμματικὰς δηλώσεις του ὁ Κουμουन्दούρος, ὅπου ἐδήλωσεν, ὅτι θὰ διατηροῦσεν «φιλικάς σχέσεις πρὸς ὅλας τὰς δυνάμεις».

Καὶ μὲ ἰδιαίτερον ἐγκύκλιον ἔκανε γνωστὴ ἡ νέα κυβέρνησις τὴν ἀπόφασίν της αὐτὴ ὅπως καὶ τὴν πρόθεσίν της νὰ ἀποφύγῃ ταραχὰς στὰ βόρειον σύνορα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνικανότητά της «reprimer l' elan de la Grèce vers Candie»².

Οἱ Δυνάμεις καὶ ἡ Τουρκία θὰ περιμένουν νὰ δοῦν τί στάσις θὰ κρατήσῃ στὴν πραγματικότητα ἡ νέα κυβέρνησις στὸ Κρητικὸ ζήτημα καὶ κατὰ πόσον θὰ φυλάξῃ τὶς ὑποχρεώσεις, πὺν τῆς ἐπιβάλλει τὸ διεθνὲς δίκαιον³.

Μένδελσων - Βαρθόλδη ἔ. ἀ. σ. 34.

¹ 18 Ἐφημερίδα τῆς Βουλῆς συνεδρία 4 τῆς 19-12-66 καὶ «Αἰῶνα» τῆς 15, 19 καὶ 22-12-66. Στὴ νέα κυβέρνησις τὸ Ἰπ. Ἐξωτερ. ἀνέλαβεν ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ τῶν Στρατιωτικῶν ὁ Δ. Βοτσαρῆς.

² 18. Wagner σ. 74 ἔ. καὶ Lhéritier σ. 222.

³ 18 Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 202. Ἐπίσης 18. τί γράφει ὁ Ἰπ. τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας de Moustier στὸ M. Bourée, σχετικὰ μὲ τὴν κυβερνητικὴ μεταβολὴ στὴν Ἀθήνα (Arch. Dipl. 1867 I σ. 378). Καὶ στὸν «Αἰῶνα» τῆς 27-12-66 διαβάζομεν : «Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ἐπεδόθη διακοίνωσις ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλικῆς Κυβερνήσεως, δι' ἧς συνιστᾶται αὐτῇ ἡ τήρησις τῆς οὐδετερότητος καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν διεθνῶν ὑποχρεώσεων... Οὐδόλωσ πρέπει νὰ ἐκπληχθῶσιν ὑπὸ τινων σκληρῶν ἐκφράσεων. Ὁμοία διακοίνωσις ἐπεδόθη καὶ ἐκ μέρους τῆς Γαλλικῆς πρεσβείας».

ΚΕΦ. Δ'. Ο ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑΣ ΣΤΑ ΣΦΑΚΙΑ. ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΕΘΕΛΟΝΤΩΝ

«Αἱ κορυφαὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων ὑψοῦνται πολὺ πλησιέστερον ταῖς μεσημβριναῖς ἢ ἀριτικαῖς ἀκταῖς, ἐπομένως αἱ μεσημβριναὶ αὐτῶν κλιτύες ἀποτόμως πρὸς τὴν θάλασσαν κατερχόμεναι εἰσὶν εἰς ἄκρον βραχώδεις καὶ δύσβατοι, παρουσιάζουσι δὲ μόνον ὑψηλὰ ὄροπέδια, βαθείας καὶ διασώδεις χαράδρας καὶ βαθυτάτας φάραγγας . . . ἐν γένει δὲ ἀποκρήμους καὶ βραχώδεις κλίσεις . . . Αἱ μεσημβριναὶ αὗται κλιτύες ἀποτελοῦσι τὴν ἐπαρχίαν Σφακιῶν»¹.

Πρὸς Δ. τῶν Σφακιῶν εἶναι τὸ Σέλινο καὶ πρὸς Α. ἡ ἐπαρχία Ἁγ. Βασιλείου (Ρεθύμιου). «Πρὸς Δ. τῆς κοιλάδος Μύρθιου (Ἁγ. Βασιλείου) ἄρχεται χθαμαλὴ ἀλλὰ ἀνόμαλος παραλία χώρα, ἐκτεινομένη κἀτωθεν τῶν ὄροπέδιων Καλλικροίτους, Ἀσχύφου, Ἀνωπόλεως, Ἀράδαινας, μέχρι τοῦ στομίου τῆς φάραγγος τῆς Ἁγ. Ρουμέλης, ἧτοι ἐπὶ ἐκτάσεως 45 χιλ. Ἡ παραλία αὕτη διακόπτεται ὑπὸ τῶν ἀπὸ τοῦ ὄροπέδιου τῆς Ἀνωπόλεως κατερχομένων ἀποκρήμων βράχων (μεταξὺ Χώρας Σφακιῶν καὶ Λουτροῦ) εἰς δύο τμήματα : α) τὸ ἀπὸ τῆς Μύρθιου μέχρι τῆς Χώρας Σφακιῶν καὶ β) ἀπὸ τοῦ Λουτροῦ μέχρι τῆς Ἁγ. Ρουμέλης . . . Ἡ παραλία Μύρθιου Χώρας Σφακιῶν εἶναι βραχώδης καὶ ἄγονη, ἐν τούτοις παρουσιάζει ἐκτεταμένας καλλιεργημένας γαίας . . . Κατὰ μῆκος τῆς παραλίας ταύτης εἶναι ἐκτισμένα τὰ χωρὰ . . . Ροδάκινο, . . . Σκαλωτή, . . . Καψοδιάσος, Πατσιανός, Κομιτάδες, Χώρα Σφακιῶν (μὲ 125 ἑλλην. οἰκογενεῖας) . . . Ἡ παραλία Λουτροῦ, Ἁγ. Ρουμέλης . . . τελευτᾷ εἰς τοὺς . . . ἀποκρήμους βράχους τῆς Τρυπητῆς, εἶναι στενωτάτη καὶ ἐντελῶς ἀκαλλιέρητος. Ἀπὸ τῆς παραλίας ταύτης ἄγει ἀτραπὸς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σελίνου (Σούγια κλπ.). Ἡ ὁδὸς αὕτη βαίνει κατὰ μῆκος τῆς βραχόδους παραλίας καὶ διερχομένη διὰ τῆς Τρυπητῆς εἶναι δυσβατωτάτη καὶ εἰς πεζοὺς μόνον βατή. Καθ' ἅπασαν τὴν παραλίαν ταύτην ἐν μόνον χωρίον εἶναι ἐκτισμένον, τὸ Λουτρόν, ἔχον μικρὸν ὄρμον καὶ 15 ἑλλην. οἰκογενεῖας . . . 5 1/2 μίλια πρὸς Δ. τοῦ Λουτροῦ σχηματίζεται ὁ ὄρμος τῆς Ἁγ. Ρουμέλης, πέντε καὶ ἡμισυ μίλια πρὸς Δ. τῆς Ἁγ. Ρουμέλης κείται τὸ ἀκρωτήριο Τρυπητή . . . Ἐνεῦθεν ἄρχονται αἱ ἀκταὶ τοῦ Σελίνου»².

¹ Ὑστερα ἀπὸ ὅσα ἔγιναν στὸ Κουστογόρακο, ποὺ κατέληξαν στὴν ἔγγραφον ἐντολὴ τῆς ΓΣΚ. ἐπρὸς τοὺς κ. Σωματάρχας τῶν ἐν Κρήτῃ

¹ 18. Καλομενοπούλου ἔ. ἀ. σ. 271.

² 18. Καλομενοπούλου ἔ. ἀ. 284 ἔ.

ἐθελοντῶν» τῆς 9-12-66, στίς 12-12-66 ἔφυγαν ἀπὸ τὸ Κουστογέρακο οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐθελοντές πρὸς τὰ Σφακιά μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Κορωναῖο καὶ τὸν Βυζάντιο¹. Ὁ δρόμος ἀπὸ τὸ Κουστογέρακο ὡς τὴν Ἁγία Ρουμέλη εἶναι ἐλεεινὸς καὶ κακορρῖζικος καὶ οἱ ἐθελοντὲς ἀσυνήθιστοι καὶ σχεδὸν ξυπόλητοι ἔκαμαν περισσότερο ἀπὸ δυὸ μέρες γιὰ νὰ φθάσουν στὴν Ἁγ. Ρουμέλη².

Πάνω σ' αὐτὰ τὰ κατσάβραχα ξεχώρισαν οἱ ἐθελοντὲς ἀνάλογα μὲ τὶς σωματικὰς καὶ ψυχικὰς τοὺς δυνάμεις σὲ διάφορες ομάδες. Λίγοι μπόρεσαν νὰ παρακολουθήσουν τοὺς ντόπιους ἐπαναστάτες, πού ἀπὸ τὴν Ἁγ. Ρουμέλη τράβηξαν πρὸς τὴν Ἀρδιάνα καὶ Ἀνώπολη καὶ ἀπὸ κεῖ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῶν Σφακιῶν, γιὰ νὰ προχωρήσουν ἀπὸ κεῖ πρὸς τὰ Ρεθεμνιώτικα. Αὐτοὶ τότε διαρέθησαν σὲ δυὸ ομάδες καὶ ἡ μιὰ προχώρησε πρὸς τὸ Μυλοπόταμο γιὰ νὰ πάη στίς ἀνατολικὰς ἐπαρχίαις—σ' αὐτὴ ἦταν καὶ ὁ Κόρακας—, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀφοῦ ἐνώθηκε καὶ μὲ Ἀποκορωνιωτὲς καὶ Σφακιανούς ἐχτύπησε στίς 19-12-66 ἓνα τουρκικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ 150 ἄνδρες, πού ἔμενε στὴν Ἐπισκοπὴ Ρεθύμνου, καὶ τὸ ἀνάγκασε νὰ ζητήσῃ καταφύγιο στὸ φρούριον τοῦ Ρεθύμνου, ἀφοῦ σκότωσαν καὶ ἀρκετοὺς ἀπὸ αὐτούς³.

Οἱ πῶ πολλοὶ ἐθελοντὲς ἔμειναν συγκεντρωμένοι καὶ προσπαθοῦσαν νὰ προχωρήσουν τὸν παραλιακὸ δρόμο, πού φέρνει πρὸς τὸν Ἁγ. Βασι-

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 113 καὶ ΓΑΚ. 12α 317. Ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης γράφει στίς 14-1-67: «Μετ' ἑμοῦ ἦλθον καὶ ἠνώθησαν οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ Μπότσαρη μετὰ 82 ἐθελοντῶν, ἀπάντων σχεδὸν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν».

² Ἰδ. Π. Περίδου ἔ. ἀ. σ. 141.

³ Ὁ Σακόπουλος στίς 27-12-66 (ἀρ. 625 ΑΥΕ) γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. : «Ἐσχάτως δύο σῶματα, τὸ μὲν ἐκ Σφακιωτῶν, Ἀποκορωνιωτῶν καὶ ἄλλων 500 περίπου ἀνδρῶν, τὸ δὲ ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς Κορακὰν καὶ καλετὰν Παυλῆν, εἰς ὃ ἠνώθησαν καὶ 100 περίπου ἐθελονταί, διηυθύνθησαν εἰς τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας πρὸς ἐμφύχωσιν τῆς, ἐπαναστάσεως. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον . . ἐπιπεσόν κατὰ τῶν ἐν Ἐπισκοπῇ τοῦ Ρεθύμνου Τούρκων (150 τὸν ἀριθμὸν) τοὺς ἐτίκῃσαν καὶ τοὺς ἠγάγκασαν νὰ τραπῶσιν εἰς φυγὴν καὶ νὰ ἀποσυρθῶσιν εἰς Ρεθύμνον. Τὸ δὲ δευτέρον σῶμα πρὸς 6-7 ἡμερῶν προέβη εἰς Μυλοπόταμον. . . Ἰδ. καὶ ΓΑΚ. 12α 351 καὶ 355 καὶ «Αἰῶνα» τῆς 7-1-67. Καὶ ἀπὸ τὸ Ρεθύμνον γράφει ὁ Καλοκαιρινός (ἀρ. 148 τῆς 26-12-66 ΑΥΕ) : «Τὴν 19 Δεκεμβρίου περὶ τὴν μεσημβρίαν οἱ Χριστιανοὶ προσέβαλον τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴν, ἀτέχον 3 ὥρας τῆς πόλεως Ρεθύμνης. Ἐφόνευσαν καὶ ἐπλήγωσαν περὶ τοὺς 20, ὡς λέγουν, Ὀθωμανούς . . ἐκ τῶν Χριστιανῶν ἐφονεύθη εἰς Ἐκαύσαν 4 οἰκίας ὀθωμανικὰς καὶ ἤρπασαν ἀδισκρίτως ὅσα ἠδυνήθησαν λάφυρα, διαμείναντες αὐτόθι καὶ εἰς τὰ πλησίον χωρία τρεῖς περίπου ἡμέρας . . Τακτικὸς στρατὸς ἐξῆλθεν εἰς τὰ περίεξ τῆς Ρεθύμνης πρὸς φύλαξιν . . Τὴν 21 προσέβαλαν οἱ ἐνοπλοὶ Χριστιανοὶ καὶ τὸ χωρίον Σαϊτούρα, φονεύσαντες τρεῖς Ὀθωμανούς, ὡσαύτως εἰς τὴν Ἀρνάτων . . Τέλος ἀνεχώρησαν εἰς τὰ μέρη τοῦ Ἁγ. Βασιλείου καὶ ἄλλων ἐπαρχιῶν» Ἰδ. καὶ Δενδρινοῦ Νο 194 τῆς 27-12-66 (ΑΡΠΧ).

λη. Τότε όμως ένας μεγάλος αριθμός από αυτούς, χωρίς τροφή, χωρίς παπούτσια, εξαντλημένοι σωματικά και ξεπεσμένοι ψυχικά, δὲ μπόρεσαν νὰ παροικολογηθῶσαν τοὺς στρατιωτικούς κλπ, πὺ κατώρθωσαν νὰ περάσουν τὴ Χώρα τῶν Σφακιῶν καὶ νὰ μποῦν στὴ Γυαλιὰ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Βυζάντιο, τὸν Σαράτσογλου καὶ τὸν Τριτάκη.

Οἱ καθυστερημένοι αὐτοὶ σκορπίστηκαν στὰ διάφορα χωριὰ τῶν Σφακιῶν, ὅπου ὅμως, στὴν κατάστασιν πὺ ἦταν καὶ οἱ Σφακιανοί, λίγη φιλοξενία βρῆκαν. Ἡ πείνα συντελοῦσεν, ὥστε νὰ καταπέφτη διαρκῶς καὶ περισσότερο τὸ ἠθικὸ τους. Ὁ Π. Κορωνάιος, ἄρρωστος καὶ εξαντλημένος καὶ αὐτός, κατώρθωσε νὰ φθάσῃ ὡς τοὺς Κομιτάδες, ὅπου τὸν ἐφιλοξένησαν καὶ τὸν περιποιήθησαν ἐξαιρετικὰ στὸ σπιτι τοῦ πληρεξουσίου Ἐ. Μπιράκη¹.

Πολλοὶ ἐθελοντὲς ἀπελπισμένοι εἶχαν μείνει στὴν Ἁγιά Ρουμέλη, ὅπου εἶχεν ἔλθει καὶ ἡ ΓΣΚ. ἀπὸ τὴς 20-12-66. Ἡ κατάστασις πολλῶν ἐθελοντῶν ἦταν πραγματικὰ ἀπελπιστικὴ. Ὁ Π. Κορωνάιος γράφει τὴν ἴδια μέρα στὸ Σακόπουλο καὶ στὸ Δενδρινὸ στὰ Χανιά γιὰ νὰ ἐνεργήσουν, ὥστε νὰ πάῃ κανένα πλοῖο νὰ τοὺς παραλάβῃ².

«Βεβαιωθῆτε, τονίζει ὁ Κορωνάιος ὅτι θέλει εἶσθαι σωτήριον διὰ τὴν τιμὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ πρὸς τὴν ἐπανάστασιν αὐτὴν βοηθητικόν, διότι οἱ ἄνθρωποι οὗτοι, ὅχι μόνον δὲν εἶναι πλέον χρήσιμοι διὰ πόλεμον, ἀλλὰ καὶ ἐπιζήμιοι ἢ ἐλειονότης των εἶναι ἀνωτέρα πάσης διηγῆσεως καὶ μένοντες ἐδῶ καὶ καταστροφὴν μεγάλην θὰ φέρουν καὶ τὴν Ἑλλάδα θ' ἀ-

¹ Ἡ «Ἐφορία καὶ τὸ Ἐπαρχιακὸν Συμβούλιον Ἁγ. Βασιλείου» γράφουν στὴν «Ἐπιτροπὴν Ἀποστολῶν Σύρου» ἀπὸ τοῦ Πρέβεσι στίς 19-12-66 (ΓΑΚ 12α 333): «Ἡ πρὸ δέκα ἡμερῶν ἐισβολὴ τοῦ Μουσιαφῆ εἰς Σέλινον διέλυσε τοὺς ἐθελοντάς. Οὗτοι διαπεράσαντες τὴν ἐπαρχίαν Σφακιῶν, ἐφθασαν ἐνταῦθα 1500 ὑπὸ τοῦ Βυζάντιον, Κορωνάιον, Γενήσαρλην, Σαράτσογλου. Κατὰ τὴν 10ῃμερον πορείαν των, ἀπὸ Σελίνου ὡς ἐδῶ, ἀπέθανον ἐκ τῆς πείνης τρεῖς στρατιῶται καὶ ἐδῶ δὲν εἶρον τιποτε. Ἔγινε σύσκεψις νὰ προχωρήσουν πρὸς τὰ χωριὰ Μέλαμπες, Κρύα Βρύση, Σαχτούριον, διὰ νὰ διατηρηθῶσιν ἀπὸ τροφὴν τοῦλάχιστον 5 ἡμέρας. Οἱ ἀρχηγοὶ ἔμειναν ἐδῶ, σάσατέ τους. Καὶ ἐάν μετὰ 8 ἡμέρας βλέπετε, ὅτι δὲν τοὺς προλαμβάνετε μὲ τροφάς. . . τὸ ἐλάχιστον νὰ ἐνεργήσητε καὶ μεσολαβήσητε ὅσον τάχιστα νὰ ἔλθουν εὐρωπαϊκὰ πλοῖα νὰ τοὺς παραλάβουν καὶ διασώσωσιν αὐτούς. . . Ὁ Κορωνάιος ἐξ ἀνάγκης ἀνεχώρησεν ὡς στενοχωρημένος καὶ δυσαρκεστημένος». Ἰδ. καὶ Δενδρινοῦ πρὸς Ἰγνάτιου No 193 τῆς 23 12 66. Ὁ Κορωνάιος γράφει ἀπὸ τοῦς Κομιτάδες στίς 23-12-66 πρὸς ἀδελφὸν του στὴν Ἀθήνα (ΓΑΚ. Κ3 α/2 207): «Τὴν παρούσαν μου θέλεις λάβει παρὰ τῆς κ. Μ. Α. Μπιράκη, ἐνὸς τῶν ὄπλαρχηγῶν καὶ οἰκοκυραίων τῶν πλέον εὐπολῆτων καὶ θερμῶν πατριωτῶν. . . Εἰς τὸν οἶκόν της εὐρον φιλοξενίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν καί, διὰ τῆς ὅλης εὐνεοῦς περιποιήσεως πρὸς ἐμὲ ἀπάσης τῆς οἰκογενείας, ἐβελτιώθη ἡ πάσχουσα ὑγεία μου, διαμένων ἤδη ἐν αὐτῷ ὑπέκτος 20 ἡμέρας».

² Ἰδ. Σακοπούλου Ἐκθεσὴ πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτ. ἀρ. 623 τῆς 23-12-66. (ΑΥΒ).

τιμάσωσι. Σᾶς παρακαλῶ καὶ πάλιν καὶ σᾶς ἐξορκίζω νὰ φροντίσετε τὸ ταχύτερον περὶ ἀποστολῆς πλοίου. . . Ἡ κατάσταση μας εἶναι ἐλκεινοτάτη, εἴμεθα γυμνοί, πεινασμένοι καὶ ἀποθαρρυνμένοι εἰς τὸν ἔσχατον βαθμόν. Προσθέτω μόνον. . . ὅτι κατὰ τὰς ὁδοιπορίας πρὸ πάντων πολλοὶ ἐθελονταὶ ἀποκείμενοι εἴτε ἐκ τῆς πείνης, εἴτε ἐκ τῆς γυμνότητος, εἴτε ἐκ τῶν κόπων, πίπτουσι θνήσκοντες, χωρὶς νὰ εὐρωσι βοήθειαν παρ' οὐδενός».

Ὁ Π. Κορωνάιος φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ἀποφασίσῃ νὰ γυρίσῃ ὁ ἴδιος στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ τοὺς παραστήσῃ τὴν κατάσταση τῶν ἐθελοντῶν καὶ τῆς ἐπαναστάσεως γενικά, καὶ νὰ ἐνεργήσῃ γιὰ νὰ σταλοῦν πλοῖα νὰ παραλάβουν τοὺς ἄρρωστους ἐθελοντῆς καὶ νὰ φέρουν τροφίμα στοὺς ἄλλους¹. Ἀλλὰ μόλις τὸ ἐπληροφορήθησαν καὶ ἡ ΓΣΚ. καὶ οἱ Σακόπουλος καὶ Δενδρινός, τοῦ γράφουν καὶ τὸν παρακαλοῦν, κάνοντας ἐκκλήσιν στὸν πατριωτισμὸ του, νὰ μὴ φύγῃ, γιατί αὐτὸ θὰ ἐπηρέαζεν ἐξαιρετικὰ τὸ ἠθικὸ τοῦ κόσμου, ντόπιων καὶ ἐθελοντῶν². Συγχρόνως ὁ Σακόπουλος τοῦ εἶχε στείλῃ καὶ 100 λίρες γιὰ νὰ περάσουν ὅπως μποροῦν μ' αὐτὴς³.

Ἔτσι ἀποφάσισε νὰ μείνῃ, ἀλλὰ στὴ Γ. Συνέλευση ἔγραψε μιὰ πολὺ ἀδύστηρὴ ἀπάντησι, ἀποδίδοντας σ' αὐτὴ τὶς περισσότερες εὐθύνες, γι' αὐτὰ ποὺ εἶχαν γίνει ὡς τότε⁴.

Καὶ ἡ ΓΣΚ. ὅμως, βλέποντας τὰ χάλια τῶν ἐθελοντῶν, στίς 26-12-66 ἔγραψε στοὺς Προξένους τῶν Δυνάμεων στὰ Χανιά καὶ τοὺς παρακαλοῦσε νὰ στείλουν πλοῖα γιὰ νὰ μεταφέρουν τοὺς ἄρρωστους στὴν Ἑλλάδα⁵.

¹ Ἰδ. ΓΑΚ. Κ3 α/2 284. μ' αὐτὸ ὑποβάλλει ὁ Π. Κορωνάιος στίς 22-12-66 τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν ἀρχηγία στοὺς «Πληρεξουσίους, Ἐπιτροπᾶς, Ὀπλαρχηγούς καὶ καπεταναίους τῶν Ἐπαρχιῶν τοῦ Τμήματος Ρεθύμνου». Καὶ ὁ Δ. Τριτάκης τοῦ γράφει ἀπὸ τὸ Ροδάκινο στίς 26-12-66 (ΓΑΚ. Κ3 α/2 285): «Ἀπορῶ πῶς εἰσέτι οἱ αὐτίσσε συμπολίται μου δὲν σὲ συνέτρεξαν νὰ ἀναχωρήσῃς. Ἡ μετάβασίς σου εἰς Σύρον ἢ Ἀθήνας, δύναται ὄχι μόνον ν' ἀνακουφίσῃ τὴν θέσιν μας, ἀλλὰ καὶ νὰ σώσῃ τὴν ἐπανάστασιν».

² Ἰδ. ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. ἀρ. 15 καὶ 14 καὶ ΑΡΠΧ. Νο 193 καὶ 194.

³ Ἰδ. ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. ἀρ. 14.

⁴ Ἰδ. ΓΑΚ. Κ3 α/2 286 καὶ 304. Ἡ ΓΣΚ. τοῦ ἀπάντησε στίς 28-12-66 (ΙΑΚ Ἀρ. Κορ. 16).

⁵ Ἰδ. ΑΡΠΧ. Νο 188 εἰς. «τρεφί 29-12-66», ὅπου 3 πληρεξούσιοι γράφουν ἀπὸ τὴν Ἀγία Ρουμέλη στίς 26-12-66 καὶ παρακαλοῦν τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν τριῶν μεγάλων Δυνάμεων νὰ στείλουν στὰ Σφακιά ἢ στὴν Ἀγία Ρουμέλη δύο ἢ τρεῖς βαπόρια «pour transporter nos blessés et nos malades en Grèce. . . La plupart de ces malades et ces blessés sont volontiers grecs au nombre de deux jusqu' à trois cents hommes et qui vont tous mourir». Ὁ Δενδρινός (Νο 194 τῆς 27-12-66) γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ, ὅτι τὸ Γαλ. προξενεῖο ἐδημοσίευσεν, ὅτι, ὅσοι θὰ ἠθέλαν νὰ φύγουν μὲ γαλλικὰ πλοῖα ἔπρεπε νὰ τοῦ γνωρίζουν τοὺς ὄρους τῶν.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ Μουσταφὰ πασά, ἀφοῦ καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Ὀχρα στὸν Ὀμαλό καὶ τὸ Σέλινο φαινότανε ἡσυχασμένο, ἄρχισε νὰ τὸν ἀπασχολῇ τὸ ζήτημα τῶν Σφακιῶν, ὅπου εἶχαν καταφύγει καὶ ἡ Γ. Συνέλευση ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ ἑπαναστάτες. Τὰ Σφακιά ἦταν τυπικὰ ὑποταγμένα, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ εἶχαν παραβῆ τὴ συμφωνία ποὺ εἶχαν κάμει μαζί του, γιατί ἐδέχονταν τοὺς ἑπαναστάτες στὴν ἐπαρχία τους καὶ ἀρκετοὶ Σφακιανοὶ πολεμοῦσαν ἐναντίον τῶν Τούρκων. Προτοῦ ὅμως ἀποφασίσῃ νὰ προχωρήσῃ στὰ Σφακιά, ἐβάλεσε, στέλνοντας ἐπίτηδες πλοῖο στὴ Χώρα τῶν Σφακιῶν, νὰ πᾶν δυὸ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ κάθε χωριὸ γιὰ νὰ τοὺς μιλήσῃ. Ἐκεῖνοι ἀπάντησαν τότε μὲ ὑπεκφυγές. «Ἐκ τούτου ὁ Μουσταφὰς παροργισθεὶς τοὺς ἀπήντησεν, ὅτι ἀφοῦ οὗτοι ἤλλαξαν λόγους καὶ δὲν ἔρχονται πρὸς αὐτόν, θέλει ὑπάγει αὐτοὺς πρὸς ἐκείνους»¹. Ἄρχισε λοιπὸν τὶς σχετικὰς ἐτοιμασίας. Μάζεψε δηλαδὴ ἀρκετὰ πλοῖα, ποὺ θὰ μετέφεραν τὸ στρατὸ του ἀπὸ τὸ Σέλινο στὰ Σφακιά, καὶ στίς 8-12-66² «μετοβὺς δι' ἀτμοπλοίου ἀπὸ τῆς παραλίας τῆς Ἐπαρχίας Σελίνου εἰς τὰ Σφακιά καὶ καλέσας τινὰς τῶν κατοίκων, τοὺς εἶπεν ὅτι, τὴν ἐπιούσαν θέλει ἀποβιβάσει ἐκεῖ τὸν στρατὸν του».

Καὶ πραγματικὰ³, «τὴν 30 Δεκεμβρίου τρία ὀθωμανικὰ πλοῖα πλησιάσαντα εἰς Ἀγ. Ρομῆλην, ὅπου ἐσχάτως διέτριβεν ἡ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν καὶ εἶχαν συρρεύσει οἰκογένειαί πολλαί, περιμένουσαι ἀτμόπλοια, καὶ ἐθελονταί, ἵνα ὠφελούμενοι τῆς εὐκαιρίας ἀναχωρήσωσιν, ἤρχισαν νὰ πυροβολῶσι κατὰ τῶν ἐκεῖ εὗρισκομένων».

Σκοπὸς τοῦ πυροβολισμοῦ τούτου ἦτο νὰ διωχθῶσιν ἐκεῖθεν οἱ κρατοῦντες τὰς θέσεις ἔνοπλοι, ἵνα γενόμενης ἐκεῖ ἀποβιβάσεως στρατοῦ καταληφθῇ ἡ Μονή, εἰς ἣν ἡ Συνέλευσις καὶ πολλαὶ οἰκογένειαί διέμεναν, καὶ προσέτι ἡ ἐκ τοῦ μέρους ἐκείνου πρὸς τὰ Σφακιά δίοδος. Τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καθ' ἣν εἶς ἐθελοντὴς ἐφονεύθη, ἡ ἀποβίβισις στρατοῦ ἐκωλύθη. Πρὸς τὸ ἑσπέρας τῆς αὐτῆς ἡμέρας ὁ Ἀνδρέας Κοπάσης . . . ἀποβίβασθεὶς εἰς τὴν ξηράν, προσεπάθει νὰ καταπείσῃ τοὺς Ἀγιοφουμελίτας

¹ Ὁ Κριάρης ἐ ἀ. (β' ἐκδ. σ. 301 ἐ.) δημοσιεύει τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Μουσταφὰ καὶ τὴν ἀπάντησιν τῶν Σφακιανῶν, ἀλλὰ ἡ χρονολογία εἶναι ἐσφαλμένη. Γιατὶ στίς 6-12-66 ὁ Μουσταφὰς, δὲν ἦταν ἀκόμη στὴ Λιβάδα τοῦ Σελίνου. Θὰ εἶναι 16-12-66 καὶ 18 ἡ ἀπάντησις. Καὶ ὁ Κρηναῖος γράφει, ὅτι «τὴν 19 Δεκεμβρίου ὁ Μουσταφὰς, δι' ἀτμοπλοίου σταλέντος εἰς Σφακιά, ἐξήτησεν ἀπὸ ἕκαστον χωριὸν ἀντιπρόσωπους, ἵνα τοὺς μιλήσῃ». (Σακ πρὸς Ὑπ. Ἐξ.στ. ἀρ. 623 τῆς 23-12-66) καὶ στήν ὑπ' ἀρ. 625 τῆς 27-12-66 (ΑΥΕ) συνεχίζει ὁ Σακόπουλος, ὅτι ὁ Μουσταφὰ πασὰς «ἐζήτησε τρεῖς ἐξ ἑκάστου χωρίου». Ὁ Κριάρης (ἐ ἀ. σ. 304) δημοσιεύει καὶ τὸ δεύτερον γράμμα τοῦ Μουσταφὰ μὲ χρονολογία 18-12-66 ποὺ τελειώνει μὲ τὰ ἐξῆς: «Ὅμως ἂν καὶ οἱ ὄψεσθέθην τοιαύτας χάριτας ἀπὸ τὸν Βασιλεῆ μας, ἐσεῖς δὲν ἤλθατε, ἄλλως ἐγὼ ἔρχομαι μὲ τὰ στρατεύματά μου καὶ ὅ,τι πάθετε τὸ κρίμα στὸν λαίμόν σας».

² Σακοπ. πρὸς Ὑπ. Ἐξ.στ. ἀρ. 1 τῆς 1-1-67.

³ Σακοπ. πρὸς Ὑπ. Ἐξ.στ. ἀρ. 19 τῆς 23-1-67.

νά δεχθῶσι φιλικῶς τὸν στρατὸν νά καταλάβῃ τὴν φάραγγα, ἐπὶ τῇ ὑποσχέσει, ὅτι δὲν θέλει προχωρήσει εἰς τὸ χωρίον των. Οἱ Ἄγιορουμελῖται ἠρνήθησαν εἰπόντες, ὅτι ἄνευ συναινέσεως ὀλοκλήρου τῆς Ἐπαρχίας δὲν δύνανται νά ἐπιτρέψωσι τοῦτο.

Τὴν ἐποῦσαν 31 Δεκεμβρίου ὁ αὐτὸς Κοπάσης ἐπανελθὼν συνεκάλεσεν ὄλους τοὺς κατοίκους ἐντὸς τοῦ χωρίου, ὅπως σκεφθῶσιν ὠριμώτερον περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου, καὶ δολίως ἀψηχόλει αὐτοὺς, ὅτε αἰφνης οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὰς παρακειμένας θέσεις· ἐν τῇ ἀπροσδοκίῳ ταύτῃ ἐμφανίσει τῶν Τούρκων, ὁ μὲν Κοπάσης ἔγινεν ἄφαντος, οἱ δὲ Ἄγιορουμελῖται κατέλαβον τὴν θέσιν Σαμάρι, ἣν πρότερον κατεῖχον· πλὴν 300 Τοῦρκοι ὀρμήσαντες κατώρθωσαν ἄνευ κόπου νά τοὺς ἀποδιώξωσιν ἐκεῖθεν καὶ νά καταλάβωσιν αὐτοὶ τὴν θέσιν. Τότε ἐξετελέσθη ἡ ἀποβίβασις ὀλοκλήρου τοῦ στρατοῦ, ἦτοι 1500 τακτικῶν στρατιωτῶν καὶ ἀτάκτων, μετὰ μεγίστης εὐκολίας, καθότι οἱ πυροβολισμοὶ τῶν Χριστιανῶν κατεχόντων μεμακρυσμένας θέσεις οὐδεμίαν βλάβην ἠδύναντο νά ἐπιφέρωσιν εἰς αὐτοὺς. Καθ' ὅλην τὴν νύκτα ἐκεῖνην οἱ Χριστιανοὶ ἔρριπτον λίθους ἐκ τῶν ὑψηλῶν βράχων καὶ ἐπέφεραν ἱκανὴν σύγχυσιν εἰς τοὺς Τούρκους, ἔξ ὧν μάλιστα ἐφρονεύθη εἰς».

Ἄφου ὁ Μουσταφὰς κατέλαβεν ἔτσι τὸν ὄρμον τῆς Ἀγ. Ρουμέλης, στίς 3 τοῦ Γενάρη ἔξ ἀτιμόπλοια, ἀφου πῆραν 3500 στρατὸ ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Σελίνου, τὸν ἀποβίβασαν στὸ Φραγκοκάστελλο «καὶ κατέλαβε τὰ παράλια χωρία Κομιτιάδες καὶ Χώραν Σφακιῶν. . . Οἱ Σφακιῶται . . . δὲν ἔκριναν ὀρθὸν νά τὸν προσβάλωσι, ὄχι μόνον ἕνεκα τῶν οἰκογενειῶν των . . . ἀλλὰ καὶ διότι ἐθεώρουν τὰς δυνάμεις των ἀνεπαρκεῖς»¹.

¹ Σακόπουλος ἀρ. 19 τῆς 23-1-67 (ΑΥΕ). Καὶ στίς 27-12-66 εἶχε γράψει στὸν Χ. Τρικοῦπη (ἀρ. 625 ΑΥΕ) : «Οἱ Σφακιῶται, ἐκτὸς ὀλίγων κηρυχθέντων κατὰ τοῦ κινήματος φανερά, ἔδισταζον μέχρι τοῦδε τοῦ νά συμμερισθῶσιν αὐτοῦ, ἂν καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἔλαβον μέρος εἰς τὰς διαφόρους μάχας . . . διότι ἴσως ἐπερίμεναν νά ἴδωσιν, ὁποῖα ἡ πιθανὴ ἔκβασις τῆς ἐπαναστάσεως» ἰδόντες δ' ἐσχάτως, ὅτι εὐρωπαϊκὰ πλοῖα παρέλαβον οἰκογενείας, ἐξήγησαν τὸ βῆμα τοῦτο ὡς ἀρχὴν ἐπεμβάσεως καὶ μαθόντες, ὅτι τὸ κοινὸν πνεῦμα ἠγέρθη κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦτον ὑπὲρ τῶν Κρητῶν, ἀπεφάσισαν καὶ αὐτοὶ νά μεθέξωσι τοῦ ἀγῶνος. Ἐπανειλημμένως ὁμως ζητοῦσι πλοῖα εὐρωπαϊκὰ, ἵνα μεταβῶσιν ἐκεῖ καὶ παραλάβωσι τόσον τὰς ἰδιὰς των οἰκογενείας καθὼς καὶ τὰς ἐκεῖ συσσωρευθείσας ἐξ ἄλλων ἐπαρχιῶν, ὅπως αὐτοί, ἀπηλλαγμένοι τοῦ βάρους τῶν οἰκογενειῶν καὶ τῶν πρὸς ἐξασφάλισιν αὐτῶν φροντίδων, δύνανται νά ἐνεργήσωσιν ἀνετώτερον. Οὐδεμία δὲ ἀμφιβολία ὑπάρχει, ὅτι, ἂν δύο ἢ τρεῖς εὐρωπαϊκὰ πλοῖα μεταβῶσιν ἐκεῖ, οἱ Σφακιῶται θέλωσιν κηρυχθῆ ὀριστικῶς καὶ φανερά ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ συμμερισθῆ τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος». Καὶ τὴν πρώτη τοῦ Γενάρη γράφει ὁ ἴδιος (ἀρ. 1 ΑΥΕ) : «Οἱ Σφακιῶται . . . μετ' ἀγωνίας περιέμεναν καθ' ὅλας ταύτας τὰς ἡμέρας εὐρωπαϊκὰ ἀτιμόπλοια πρὸς παραλαβὴν τῶν οἰκογενειῶν των . . . ἀλλὰ

Ἔτσι ὁ Μουσταφὰ πασὰς μπόρεσε νὰ μπῆ καὶ στὰ Σφακιὰ καὶ ὁ ἴδιος ἔμεινε στὴ Χώρα τῶν Σφακιῶν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προχωρήσῃ στὸ ἔσωτερικό. Ἀπὸ ἐκεῖ προσπαθοῦσε νὰ πείσῃ τοὺς Σφακιανοὺς νὰ ἀνανεώσουν τὴν ὑποταγὴ τους, ἢ μᾶλλον νὰ τὴν κάμουν πραγματικὴ, διώχνοντας τοὺς ξένους, ἀποκηρύσσοντας ἐκείνους ἀπὸ τοὺς Σφακιανούς, ποὺ πολεμοῦσαν μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, καὶ παραδίδοντας τὰ ὄπλα¹.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Γ. Συνέλευση, ἀφοῦ εἶχε πιά ἀποφασίσει νὰ ὀνομάσῃ καὶ χωριστὴ κυβέρνησις, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόβασιν τῶν Τούρκων στὴν Ἁγιά Ρουμέλη ἀποτραβήχτηκε στὴν Ἀράδαϊνα².

Οἱ ἐθελοντές, ποὺ περιμέναν πὼς θὰ ἔρχοτανε πλοῖο γιὰ νὰ τοὺς παραλάβῃ στὴν Ἁγιά Ρουμέλη, ἀπελπισμένοι πιά δὲν ἤξεραν τί νὰ κάμουν. Μόλις εἶχαν ἀκούσει οἱ Κορωνάιοι καὶ Γενήσαρλης, πὼς οἱ Τούρκοι ἀποβιβαζότανε στὴν Ἁγιά Ρουμέλη, ἔτρεξαν πρὸς τὰ ἄκρη μὲ ὄσους ἐθελοντὲς μπόρεσαν. «Ἄλλ' αἴφνης» γράφει ὁ Σακ. στίς 9-1-67³ «τῇ α'. τοῦ Ἰσταμένου μηνὸς ἐν τῷ χωρίῳ Ἁγ. Ἰωάννη δὲν ἠθέλησαν πλέον νὰ προχωρήσωσιν, ἀπαιτήσαντες ἐπιμόνως παρὰ τῶν ἐκεῖ εὐρισκομένων ἀρχηγῶν κ. κ. Κορωνάιοι καὶ Γενήσαρλη, ὅπως δι' ἐπιστολῆς των πρὸς τὸν Μουσταφᾶν πασᾶν ζητήσωσι πλοῖα πρὸς παραλαβὴν καὶ μεταφορὰν αὐτῶν εἰς Ἑλλάδα. Ἐπὶ πολλὰς ὥρας προσεπάθησαν οἱ ἀρχηγοὶ νὰ τοὺς ἀπο-

δυστυχῶς αἱ ἐλπίδες των ἐματαιώθησαν καὶ ἤδη σκέπτονται τίνι τρόπῳ νὰ κρατήσωσι τὴν ὀργὴν τοῦ Μουσταφᾶ, καθότι λέγουσιν, ὅτι ἀδυνατοῦσι ν' ἀντιταχθῶσι κατὰ τῶν κολοσσιαίων δυνάμεων, αἵτινες τοὺς ἀπειλοῦν». Καὶ στίς 15-1-67 (ἀρ. 15 ΑΥΕ) ἐπανερχεται στὸ ἴδιο θέμα: «Βέβαιον . . . εἶναι ὅτι οἱ Σφακιῶται προσπαθοῦν νὰ κερδίσουν καιρὸν, ἐλπίζοντες ἴσως ἀκόμη, ὅτι εὐρωπαϊκὰ πλοῖα θέλουσιν ἔλθει, ἵνα παραλάβωσι τὰς οἰκογενείας των».

¹ Ἰδ. Σακοπούλου πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτερικῶν ἀρ. 6 τῆς 9-1-67, 15 τῆς 15-1-67 καὶ 19 τῆς 23-1-67 (ΑΥΕ) καὶ ΓΑΚ. 12α 380.

² Ὁ Σακόπουλος τὴν πρώτη τοῦ Γενάρη γράφει στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (ἀρ. 1. ΑΥΕ) «Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις, ἣτις ἐδρεύει πάντοτε εἰς Ἁγ. Ρουμέλην, συνέστησε κυβερνησὶν ἐπταμελῆ . . . Ἁ. Ζωγράφος ἐξ Ἡρακλείου. Μ. Τσουδερός καὶ Ἁ. Τσίχλης ἐκ Ρεθύμνου, Ἁ. Παπαγιαννάκης καὶ Μ. Σεργάκης ἐκ Χανίων καὶ Ἰ. Βαρδινάκης ἐκ Σφακιῶν. Δυστυχῶς καὶ τὰ μέλη τῆς Συνελεύσεως καὶ τὰ τῆς Κυβερνησεως εἶναι ἀπειρα τῶν στοιχειωδῶν ἐργῶν διοικητικῶν γνώσεων καὶ ἀνίκανα εἰς τὸ νὰ διοργανώσωσι καὶ ἐπιβάλωσι τάξιν τινὰ εἰς ἑαυτοὺς καὶ πειθαρχίαν εἰς τοὺς λοιπούς, τὴν ἐπανάστασιν ὑπηρετοῦντας. Διὰ τοῦτο ἀπ' ἀρχῆς δὲν ὑπῆρξεν οὐδεὶς ὀργανισμὸς, οὐδεμίαν πρόνοια καὶ τάξιν, οὐδεμίαν ἀρχὴν καὶ ἐξουσίαν. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ παραλυσις καὶ ἡ ἀποσύνθεσις τῶσαν ἐν Κρήτῃ συγκεντρωθεισῶν δυνάμεων». Καὶ ὁ Ἰ. Ζυμβρακάκης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου στίς 21-1-67 (ΓΑΚ. 12α 408): «Παρὰ τῆς Συνελεύσεως μὴ περιμένετε οὐδέν, καθότι οὐδεμίαν παρὰ τῷ λαῷ ἐνδύσκουσιν ἤχῳ οἱ λόγοι καὶ τὰ διατάγματα τῆς, Νενεκα πολλῶν προηγουμένων σφαλιμάτων» πρβλ. καὶ Ballot ἔ. ἀ. σ. 95 κ. ἀ. καὶ Νερούτσουπουλου ἔ. ἀ. σ. 9 ἔ.

³ Ἄρ. 6 (ΑΥΕ).

τρέψωσιν ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀπόφασιν, ἀλλὰ μὴ κατορθωθέντος αὐτοῦ ἐνεκρίθη νὰ γράψωσι κατὰ πρῶτον ἐπιστολὰς πρὸς τοὺς ἐν Χανίοις κ. κ. Προξένους, δι' ὧν νὰ ζητήσωσι πλοῖα, καί, ἂν ταῦτα δὲν φθάσωσιν ἐντὸς ἑξ ἡμερῶν, τότε νὰ πέμψωσι τὴν πρὸς τὸν Μουσταφᾶν πασᾶν ἐπιστολήν, ἣτις ἐν τοσοῦτῳ νὰ μένη εἰς χεῖρας τρίτου προσώπου, καὶ τότε ν' ἀναχωρήσωσιν οἱ βουλόμενοι, οἱ δὲ λοιποὶ νὰ διαμοιρασθῶσιν εἰς τοὺς διαφόρους ἀρχηγούς. Γενομένης τῆς συμφωνίας ταύτης, δυστυχῶς 300 περίπου ἐθελονταί, οἱ πλέον ἄτακτοι καὶ ἀνάγωγοι ἀφῆρασαν διὰ τῆς βίας τὴν ἐπιστολήν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν, ὡς ἐκ τῶν ἐπομένων ἐξάγεται, ἔπεμψαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν Μουσταφᾶν πασᾶν, χωρὶς ν' ἀπευθυνθῶσι, καθ' ἃ συνεφωνήθη, εἰς τὰ Προξενεῖα καὶ χωρὶς ν' ἀναμένωσι τὴν ἀνωφελῆ λῆξιν τῆς ἑξαήμερου προθεσμίας. Ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς δὲ ζητοῦσε τιποτε περισοότερο, γι' αὐτὸ φρόντισε νὰ συμμορφωθῇ σ' ὅλες τὶς ἐπιθυμίας τῶν ἐθελοντῶν, πὺν ζητοῦσαν νὰ γυρίσουν στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ μὲ εὐρωπαϊκὰ πλοῖα καὶ μὲ τὰ ὄπλα τους. Παράγγειλε λοιπὸν στὸν ἀντικαταστάτη του στὰ Χανιά νὰ ἐνεργήσῃ γιὰ νὰ ῥθθῶν πλοῖα νὰ τοὺς παραλάβουν.

Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὰ «Τὴν ἑσπέραν τῆς 5-6 ἰστ. μ.» γράφει ὁ Σακόπουλος¹, «ὄλοι οἱ Προξένοι, οἱ ἔχοντες πλοῖα, προσεκλήθησαν ἐσπευσμένως εἰς τὸ διοικητήριον ὑπὸ τοῦ Ἀλήμπεη, ὅστις τοῖς εἶπεν, ὅτι περὶ τοὺς 600 ἐθελονταί, θέλοντες ν' ἀναχωρήσωσιν ἐκ τῆς νήσου, ἀπετάνθησαν πρὸς τὸν πατέρα του, τὸν Μουσταφᾶν πασᾶν, καὶ τῷ ἐζήτησαν τὴν ἄδειαν νὰ μεταχθῶσι δι' εὐρωπαϊκῶν πλοίων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅτι ἐπομένως παρακαλεῖ τοὺς κ. κ. Προξένους, ὅπως πρὸς τὸν εἰρημένον σκοπὸν τῷ χορηγήσωσιν ἓν μεγάλο πλοῖον. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἐνταῦθα σταθμεύοντα πλοῖα Γαλλικὰ καὶ Ἀγγλικὰ εἶναι μικρὰ . . ., ἐγένετο ἰδίως ἡ πρότασις εἰς τὸν ἐνταῦθα Ἰταλὸν τῆς Ἰταλίας κ. Colucci, ἵνα οὗτος παραχωρήσῃ, ἕνα τῶν ἐν τῷ λιμένι τῆς Σούδας σταθμευόντων ἀτμοδρομῶν». Ἐκεῖνος ὁμως δὲ δέχθηκε, μὲ τοὺς ὄρους, πὺν τοῦ ἐθετεν ὁ Μουσταφᾶς, ἰδίως τοῦ νὰ μὴ παραλαβῇ παρὰ μόνον ἐθελοντές. «Ἄλλ' ὁμως. . . ὁ κ. Προξένος τῆς Γαλλίας καὶ ὁ κ. πλοίαρχος τῆς Salamandre, οἵτινες τόσον σφοδρῶς ἐπέκριναν τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Pym καὶ κ. Boutakow ἐνεργηθεῖσαν φιλάνθρωπον πράξιν, . . . ἥδη δὲν ὤκησαν ἄνευ τινὸς ὄρου νὰ προσφέρωσι τὴν ὑπηρεσίαν των εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν ἐθελοντῶν. Ὅθεν τὴν ἑσπέραν τῆς 6 Ἰανουαρίου 1867 ἡ γαλλικὴ κανονιοφόρος ἀνεχώρησε πρὸς τὸν εἰρημένον σκοπὸν»².

Ἐπειδὴ ὁμως ἡ γαλλικὴ κανονιοφόρος δὲ χωροῦσε τοὺς ἐθελοντές, —ὄλοι - ὄλοι, ἦταν 400—, τοὺς πὺν πολλοὺς τοὺς ἐπεβίβασαν σὲ ἕνα τουρ-

¹ Ἐν. ἂν. ἀρ. 6 (ΔΥΕ).

² Ἰδ. καὶ τί γράφει ὁ Δενδρινὸς στὸν Ἰγνάτιεφ στίς 10-1-67 (ΑΡΠΧ. Νο 7).

κικό πλοίο, και με τή συνοδεία τῆς Salamandre ¹, ὅπου εἶχαν ἀνεβῆ και καμιά 50ριά ἐθελοντές, ἔπλευσαν στὸν Πειραιᾶ, ὅπου και ἔφθασαν τὸ πρωτὶ τῆς 9-1-66. Ἐπειδὴ ὁμως τὸ πλῆθος δὲν τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἀποβιβαστοῦν, τοὺς ἔφεραν και τοὺς ἔβγαλαν στὴ Σαλαμίνα, σ' ἓνα παράμερο ὄρμο ².

Οἱ ἐπαναστάτες ἐν τῷ μεταξύ δὲ μποροῦσαν νὰ βλέπουν τοὺς Τούρκους νὰ εἶναι στὴν Ἁγιά Ρουμέλη. Ὁ ὄρμος τῆς Ἁγίας Ρουμέλης εἶναι μπροστὰ ἀπὸ τὸ φαράγγι Σαμαριάς - Ἁγίας Ρουμέλης, ποὺ καθὼς ἀνοίγεται πρὸς Β. καταλήγει διὰ δυσκολωτάτης διαβάσεως τοῦ Ξυλοσκάλου εἰς τὸ ὑψηλὸν ὄροπέδιον τοῦ Ὀμαλοῦ. Πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς φάραγγος σχηματίζεται δέλτα, προέχον εἰς τὴν θάλασσαν και ἀποτελοῦν συνέχειαν μικρᾶς πεδιάδος, περικλειομένης ἔνθεν μὲν ὑπὸ τῆς θαλάσσης ἔνθεν δὲ ὑπὸ τῶν βράχων, κατερχομένων ἀποτόμως ἀπὸ τῶν ὑψηλοτάτων ὄρεων. Ἐνταῦθα κεῖνται τὰ μαγαζιά τῆς Ἁγ. Ρουμέλης, ἀποτελούμενα ἐκ δύο ἀλευρομύλων και ἐκ δεκάδος ἀποθηκῶν . . Ἀπὸ τὸ βάθος τῆς μικρᾶς ταύτης πεδιάδος ἄρχεται ἡ μακρὰ και βαθεῖα φάραγξ . . εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ὁποίας εἶναι ἐκτισμένον τὸ χωρίον Ἁγ. Ρουμέλη, ἀπέχον 20' ἀπὸ τῆς παραλίας, κατοικούμενον ὑπὸ 40 ἑλλ. οἰκογενειῶν . . Εἰς ἀπόστασιν 1.30' πορείας ἀπὸ τῆς εἰσόδου ἐν τῇ φάραγγι κεῖται τὸ χωρίον Σαμαριά, κατοικούμενον ὑπὸ 15 ἑλλ. οἰκογενειῶν ³.

Ἀπὸ τότε, ποὺ οἱ Τούρκοι ἀποβιβάστηκαν στὸν ὄρμο αὐτό, οἱ ἐπαναστάτες ἐσχέδιαζιν νὰ προσβάλουν τὸ στρατό, ποὺ ἦταν κάτω στὴ μικρὴ πεδιάδα, ποὺ κρατοῦσεν ὁμως και τὸ ὕψωμα Σαμᾶρι. Καὶ τὴν πρώτη τοῦ Γενάρη ὁ Κορωναῖος και ὁ Γενήσαρλης ἐπήγαιναν γι αὐτὸ πρὸς τὴν Ἁγιά Ρουμέλη, ἀλλὰ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη εἶχαν τὰ ἐπεισόδια τῶν ἐθελοντῶν, ποὺ ζητοῦσαν νὰ φύγουν ⁴.

Και ἡ ἀπόβαση στὸ Φραγκοκάστελλο στὶς τρεῖς τοῦ μηνός, εἶχε τραβῆξει πάλι τὴν προσοχὴ τῶν ἐπαναστατῶν. Ἀφοῦ ὁμως δὲ μπόρσσαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἀπόβαση στὸ Φραγκοκάστελλο, και κατόπιν δὲ μποροῦσαν και νὰ χτυπήσουν ἐκεῖ τοὺς Τούρκους, ἀποφάσισαν νὰ τοὺς χτυπήσουν στὴν Ἁγιά Ρουμέλη. Ἐκεῖ ἄρχισαν νὰ μαζεύωνται ἀπὸ τῆς 6-1-67

¹ Ὁ Δενδρινὸς στὶς 15/27 τοῦ Γενάρη (No 13 ΑΡΙΠΧ) γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ, ὅτι ἡ Σαλαμάνδρα μετέφερε περὶ τοὺς 60 και ἡ «Τατία» 300.

² Ἰδ. χειρ. Ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866, (ΙΑΚ. σ. 44), Δενδρινοῦ (ΑΡΙΠΧ No 12) Χαρακτηριστικὴ εἶναι και μιὰ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ τῆς 10 1-67. (ΓΑΚ. 12α 384), πρβλ. «Αἰῶνα» τῆς 9-1-67 και τῆς 12-1-67 Ἰδ. και Wagner ἔ. ἀ. σ. 77, και Ballot ἔ. ἀ. σ. 109.

³ Καλομενοπούλου ἔ. ἀ. σ. 282 - 3· πρβλ. και Souvenirs d' un Philhellène σ. 75.

⁴ Ἰδ. ὄν. σ. 125 ἔ.

Σελινιώτες, Κισαμίτες, Κυδωνιάτες, Σφακιανοί κλπ. «Τὸ σχέδιόν μας ἦτο», κατὰ τὸ Ζυμβρακάκη¹, πὺν καὶ ἐκεῖνος εἶχε κατεβῆ στὶς 7-1-67, ἀπὸ τὸν Ὀμαλό, μὲ ὄσους ἄνδρες εἶχε κοντά του², «ἀφ' ἐσπέρας 7 το. οἱ μὲν Λακιώτες, Κεραμειανοὶ καὶ ὁ ἀδελφὸς σου (Ἄ. Μπογιατζόγλου) μετὰ 10 ἔθελοντῶν νὰ καθέξουν τὴν θέσιν Μπόντια, ἀριστερόθεν τῆς φάραγγος καταβαίνοντες πρὸς τὴν θάλασσαν. Οἱ δὲ Σελινιώτες καὶ οἱ ἔθελονται νὰ καθέξουν τὸ ἀντίπεραν μέρος, τοῦτέστι δεξιόθεν τῆς φάραγγος εἰς θέσιν Φασκομυλωπὴν, καὶ ἐκεῖθεν τὴν νύκτα νὰ κατέβουν εἰς τὴν στενὴν Μπόντια καὶ Πορί, νὰ κατασκευάσουν νύκτωρ ὄχυράματα, οὕτω δὲ ἐκτεθοῦν ἐν τῷ μέσῳ δύο πυρῶν οἱ εἰς Σαμάριον εὐρισκόμενοι Τοῦρκοι, θέσις ἰσχυρὰ εὐρισκομένη ἀνωθεν τῶν ἐργαστηρίων ἢ Μαγαζίων τῆς Ἀγ. Ρουμέλης, ἔνθα εὐρίσκονται ἐστρατοπεδευμένοι οἱ Ὀθωμανοί. | Οἱ ὑπὸ τὸν Χ' Μιχαήλιν Λακιώτες καὶ Κεραμειανοὶ καὶ τίνες Σφακιώτες ὑπὸ τὸν Βαρδῆν Βοτζάκιν καὶ Μιχαὴλιν Γιανναράκην, ὁ πρῶτος τῶν δύο καπεταναίων ὠδήγησε τοὺτους καὶ τοὺς ὑπὸ τὸν ἀδελφόν σου εἰς τὴν Μπόντιαν καὶ κατεσκευάσαν τὰ ὄχυράματα τὴν νύκτα, χωρὶς νὰ τὸ ἐννοήσουν οἱ Τοῦρκοι. Οἱ λοιποὶ ὁμως δυστυχῶς, ἕνεκα ὅπου ἐκουράσθησαν ἕως νὰ φθάσουν εἰς Φασκομυλωπὴν, διότι ἀνεχώρησαν τὴν 9 μ. μ. καὶ ἔφθασαν εἰς τὴν θέσιν περὶ τὸ μεσονύκτιον, δὲν κατέβησαν εἰς τὴν στενὴν Μπόντια καὶ τὸ Πορί ἀλλ' ἐκοιμήθησαν καὶ τοὺς ἐπρόφθασεν ἡ ἡμέρα, ἀκολούθως ἦτο δύσκολον νὰ κατέβουν . . . ἀπὸ τὰ πυρὰ τοῦ ἐχθροῦ. Μ' ὅλα ταῦτα περὶ τὴν 10 π. μ. κατέβη ὁ Κρούρης, τὰ Μπουζαράκια, ὁ Χαρ. Ἀναγνωστόπουλος καὶ τινες ἄλλοι μετὰ 10 ἔθελοντῶν εἰς τὴν στενὴν Μπόντιαν καὶ κατεσκευάσαν μικρὰ τινα ὄχυράματα, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐνδυναμωθῆ εἰς Σαμάριον, ἐπομένως δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιτεθοῦν κατ' αὐτῶν, ὥστε διετήρησαν τὴν θέσιν αὐτῶν οἱ Ὀθωμανοί». «Περὶ τὴν μεσημβρίαν» σύμφωνα μὲ ἄλλη περιγραφή τοῦ Σακοπούλου³, «ἀτιμόπλοιοι ἀφίχθῆν ἤρχισαν νὰ κανονιοβολῆ κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ συγχρόνως διὰ ἕξι λέμβων παρέλαβε πληγωμένους ἐκ τῆς παραλίας, δύο δ' ἕτερα ἀτιμόπλοια ἀφίχθησαν κατόπιν, ἅπανα ἐπυροβόλησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ ἔπεμψαν κατὰ (sic) τῶν ἐν τῇ θέσει Σαμίρι προσβληθέντων εἰς ἐπικουρίαν ἐξήκοντα Ἀλβανούς. Οἱ Τοῦρκοι κατώρθωσαν οὕτω νὰ ἀποκρούσωσι τὴν κατ' αὐτῶν ἐπίθεσιν καὶ νὰ κρατήσωσι τὰς θέσεις των».

¹ Ἰδ. Ἰ. Ζυμβρακάκη, ἐπιστολὴ πρὸς Μ. Μπογιατζόγλου τῆς 14-1-67 ἀπὸ τὸν Ὀμαλό (ΓΑΚ. 12α 388), καὶ τοῦ ἴδιου, Ἀπάντησιν κλπ. σ. 33 ἔ.

² Ἰδ. ἐπιστολὴ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη τῆς 7-1-67 ἀπὸ τὸν Ὀμαλό («Αἰών» 16-1-67).

³ Ἰδ. Σακοπούλου πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτερ. ἀρ. 15 τῆς 15-1-67 καὶ ἀρ. 19 τῆς 23-1-67 (ΔΥΒ).

Κατὰ τὸ Σακοπούλο 250 νεκροὶ Τοῦρκοι ἦταν ξαπλωμένοι στὴν παραλία, καὶ σὲ 600 ἀνεβάζουν γενικὰ τὶς ἀπώλειες τῶν Τούρκων—, ὑπερβολικὸς ἴσως ἀριθμὸς—, ἐνῶ οἱ Χριστιανοὶ εἶχαν τρεῖς νεκροὺς, ὄλους Λακκιῶτες καὶ 4 τραυματίες, πρὸς ἅπ' αὐτοὺς ὁ ἕνας ἦταν ἐθελοντῆς ¹.

Ἄν καὶ δὲν πέτυχαν οἱ Κρητικοὶ νὰ πάρουν τὸ Σαμάρι στὶς 8-1-67, ἐν τούτοις καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲ μποροῦσαν νὰ μείνουν γιὰ πολὺν καιρὸ στὴν Ἁγιά Ρουμέλη. «Μετὰ δύο ἢ τρεῖς ἡμέρας οἱ Τοῦρκοι . . . ἠναγκάσθησαν νὰ παραιτήσωσι τὴν ἐπίκαιρον ἐκείνην θέσιν καὶ νὰ μεταβῶιν ἐκεῖ (στὴ Χώρα τῶν Σφακιῶν) διὰ θαλάσσης. Ἐπίσης καὶ ὁ εἰς Σούγιαν . . . στρατός, ἀφοῦ ἔκαμεν ἐκδρομὴν τινα ματαίαν εἰς . . . Κουστογέρακον πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν ἐκεῖ που μεκρυμμένων κανονίων τοῦ κ. Βυζαντίου, αὐτὰ ἐθελοντῆς τὶς Ἰταλὸς ἀνεδέχθη νὰ καταδείξῃ, ἠναγκάσθη ν' ἀναχωρήσῃ ἐκείθεν ἀποβιβασθεὶς εἰς Σφακιά» ².

Ὡστε ὁ Μουσταφὰ πιασὰς ἐμέλειπεν ἔτσι ὅλες τὶς δυνάμεις του στὴ Χώρα τῶν Σφακιῶν καὶ γύρω, ὅπου ἐξακολουθοῦσε νὰ μένη καὶ νὰ διαπραγματεύεται μὲ τοὺς Σφακιανοὺς ³.

ΚΕΦ. Ε'. Ο ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΑΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ. ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΘΕΛΟΝΤΩΝ

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ παλαιμάχου τοῦ 1821 Δ. Πετροπουλάκη μὲ ἰσχυρὸ σῶμα στὴν Κρήτη ἐσχεδιάζετο ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τοῦ Δεκέμβρη καὶ στὶς 6 12 66 ἔρχεται καὶ ὁ ἴδιος στὴ Σύρο γιὰ νὰ προετοιμάσῃ τὴν ἀναχώρησιν ⁴.

¹ Σακοπούλου ἀρ. 19 τῆς 23 1 67 (ΑΥΕ).

² Σακοπούλου ἀρ. 19 τῆς 23-1-67 πρβλ. καὶ Π. Περίδη ἔ. ἀ. σ. 146.

³ Σακοπούλου ἀρ. 15 τῆς 15-1-67 (ΑΥΕ).

⁴ Ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὶς 3-12-66 πρὸς Μπογιατζόγλου (ΓΑΚ 12α 293) : «Ἡ προσεχὴς ἀποστολὴ θὰ εἶναι τοῦ Πετροπουλάκη. Νὰ ἐπιβιβασθῶσι κατ' εὐθείαν εἰς Γύθειον» καὶ στὶς 6 12 66 (ΓΑΚ. 12α 301) : «Ὁ Πετροπουλάκης μεταβαίνει σήμερον αὐτόσε, ἵνα συνεννοηθῇ ἀμέσως μεθ' ὑμῶν. Ἄμα ἐτοιμασθῆ τὸ ἀμύλοιοιον νὰ ἀναχωρήσῃ μετ' αὐτοῦ πρὸς παραλαβὴν τοῦ σώματος, θέλετε τοῦ παραδώσει δρχ. 28.410, πεντακτῶσα ὄπλα ἀγγλικά μετὰ τῶν ἐτοιμῶν ἀναλόγων φυσικίων, χιτῶνια κλπ.. Τὸ σῶμα τοῦ Πετροπουλάκη θέλει σύγκειται ἐκ τῶν ἐξῆς : 25 ἀξιωματικῶν καὶ ἰσρέων . . . , 1 ἱατροῦ ἐπιστήμονος . . . 4 πρακτικῶν χειρουργῶν 75 ὑπαξιῶν κλπ. 1 φαρμακοποιῦ καὶ 400 στρατιωτῶν». Ὁ ἴδιος Δ. Πετροπουλάκης εἶχε λάβει μέρος στὴ μεγάλη ἐπανάστασιν τοῦ 1821 σ' ὅλες τὶς μάχας τῆς Μάνης, μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Καποδίστρια διωρίσθη στρατ. διοικητῆς τῆς Μάνης καὶ ὀνομάσθη ἐπὶ τῆς ἀντιβασιλείας συνεχῆς καὶ τὸ 1854 ἔλαβε μέρος στὴ μάχην τῆς Καλαμπάκας. Ὡς ὑποδιοικητῆ

Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως ἡ κατάσταση τῶν ἐθελοντῶν στὴν Κρήτη ἐχειροτέρευσε τόσο, ὅπως εἶδαμεν, ὥστε παρουσιάζεται ὡς πρὸ ἐπείγουσα ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ στείλουν τροφές, ὑπόδηση καὶ πολεμοφόδια σ' αὐτούς¹.

Δυὸ δυσκολίες ὅμως παρουσιάζονται γι αὐτό. Πρῶτα ἡ κυβερνητικὴ μεταβολὴ καὶ δεύτερον, πού εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερο, ἡ ἀγρυπνη ἐπιτήρηση τῶν παραλιῶν τῆς Δ. Κρήτης καὶ μάλιστα τῶν νοτιῶν παραλιῶν τῶν Σφακιῶν καὶ τοῦ Σελίνου. Ἡ προσέγγιση πρὸς τὴν Ἁγιά Ρουμέλη, ὅπως εἶχεν ὑποδείξει ἡ ΓΣΚ., εἶναι ἀδύνατη καὶ μάλιστα ἀπὸ τότε πού ἀποβιβάστηκε καὶ τουρκικὸς στρατός ἐκεῖ². Γι αὐτὸ προτείνουν ἄλλους ὁρμούς ἀνατολικώτερα, στὴ Γυαλιὰ, ὅπου ἦταν καὶ οἱ ἐθελοντῆς σκορπισμένοι, τὸν Πλακιά, τὸ Δαμνόνη καὶ τὸν Κόρακα, κάτω ἀπὸ τὸ Ροδάκινο³.

Ἐν τούτοις μὲ τίς εἰδήσεις πού ἔχουν γιὰ τὸν ἀποκλεισμό, δὲν τολμοῦν νὰ στείλουν πρὸς τὰ μέρη αὐτὰ πλοῖα. Γι αὐτὸ στίς 20-12-66 γράφει ὁ Ρενιέρης στὸ Μπογιατζόγλου: «Νὰ στείλετε τὸ «Πανελλήνιον» μὲ τὸ σῶμα τοῦ Πετροπουλάκη εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας, τῶν ὁποίων τὰ παράλια δὲν ἐπιτηροῦνται»⁴.

Ἔτσι στίς 22-12-66 ἡ «Υδρα» καὶ τὸ «Πανελλήνιον» ἦταν ἕτοιμα γιὰ νὰ φύγουν ἀπὸ τὴ Σύρο, γιὰ νὰ πᾶν νὰ παραλάβουν τοὺς ἐθελοντῆς, πού ἐν τῷ μεταξύ εἶχεν ἀῤῥηθῆ ἄρκετὰ ὁ ἀριθμὸς τους, ἀπὸ τὴ Νιὸ καὶ τὸ Γύθειο⁵.

Πάντως τὴ νύχτα τῆς 26-27 τοῦ Δεκέμβρη καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ πλοῖα προσεγγίζουν στὸν ὄρμον τῆς Ἁγ. Πελαγίας (Δίου), ἀνατολικώτερα ἀπὸ τὸν ὄρμον Φόδελε σὲ δυτικὰ τοῦ κόλπου τοῦ Ἡρακλείου⁶. Ἀμέσως

εἶχε τὸ γιὸ του Λεωνίδα (1829 - 1887) μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ ὑπολοχαγοῦ, γνωστὸ γιὰ τὰ φιλοσθωνικά του φρονήματα. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ σῶμα τοῦ Πετροπουλάκη ἴδ. Souvenirs d'un Philhellène σ. 136 ἔ. καὶ 158 καὶ Κριόρη ἔ. ἀ. (β' ἔκδ.) σ. 312 ἔ., ἂν καὶ μέσα σ' αὐτὰ ἀναφέρει καὶ τὸν Ballot κ. ἄ., πού ἤλθαν πρὸς μὲς τὸν ἄργά.

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 120 ἔ. Καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὸ Μπογιατζόγλου στίς 17-12-66 (ΓΑΚ. 12α 327): «Τὸ μᾶλλον κατεπεῖγον εἶναι ἡ ἀποστολὴ τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων. Ἀφοῦ οὕτω προφθάσωμεν τοὺς ἐκεῖ διατηροῦντας ἔτι τὸ πῦρ τῆς ἐπαναστάσεως, τότε ἂς γίνῃ δευτέρα ἀποστολὴ εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ σώματος τοῦ Πετροπουλάκη καὶ τῶν ἐθελοντῶν.

² Ἰδ. καὶ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰ. Ζυμβρακάκη πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου τῆς 1-1-67 ἀπὸ τὸν Ὀμαλὸ (ΓΑΚ 12α 363).

³ Ἰδ. δυὸ ἐπιστολῆς τοῦ Σακοπούλου πρὸς τὸ Μ. Μπογιατζόγλου (ΓΑΚ. 12α ἀρ. 390 καὶ 392).

⁴ ΓΑΚ. 12α 339.

⁵ Στίς 22-12-66 γράφουν ἀπὸ τῆ Σύρο στὴν Κρήτη (ΓΑΚ. 12α 345): «Ἡ «Υδρα» καὶ τὸ «Πανελλήνιον» ἔρχονται αὐτοῦ φορτωμένα διὰ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας».

⁶ Γιὰ τὰ μέρη πρβλ. σ. 75—76 Ὁ Μισοτάκης στίς 27-12-66 γράφει στὸ Δευθενιὸ (ΑΡΠΧ Νο 186 εἰσερ.): «Χθὲς τὴν νύχτα 26 λήγοντος κατέπλευσαν εἰς τὸν ὄρμον τῆς Ἁγ. Πελαγίας, δύο μόνον ὄρας ἀπέχοντα τοῦ φρουρίου τοῦ Ἡρακλείου,

ἀποβιβάστηκαν και ὁ Π. Ντιντιδάκης ἐφρόντισε ὥστε, μέσα σέ δυό ὧρες νά ξεφορτωθοῦν 800 κιβώτια πολεμεφόδια και ἀρκετά σακκιά ἀλεύρια και παξιμάδια. Κατόπιν τὰ μετέφεραν και τὰ ἔκρινψαν στή Μονή τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος και σέ ἄλλα κατάλληλα μέρη, ὥστε νά μὴ μποροῦν νά τὰ βροῦν οἱ Τοῦρκοι¹. Τὴν ἄλλη μέρα 27-12-66 ἦλθαν ἐκεῖ Ἀνωγειανοὶ και Μυλοποταμίτες και ἀπὸ τὰ πλησιόχωρα τοῦ Μαλεβιζιοῦ «και ἐνεθάρρουν ἡμᾶς περὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς ἐπαναστάσεως. Δυστυχῶς ὁμως αἱ ἐλπίδες μας ἀπέβησαν μάταιαι και αἱ ὑποσχέσεις ἐκείνων ψευδεῖς. Ἀφοῦ διένειμαν τὰ πετοῶματα και τὰς τροφὰς διήρπασαν και τὰ ὅπλα ἅπαντα ἔλαβον, ἀπῆλθον εἰς τὰ ἔργα των ἐξακολουθοῦντες νά μένωσιν ὑποτεταγμένοι»².

Οἱ ἐθελοντὲς εἶχαν συγκεντρωθῆ στὸ χωριὸ Φόδελε, ἀλλὰ 50 - 60 ἀπὸ αὐτοὺς ἐπροχώρησαν μετὰ θάρρους μέχρις ἀποστάσεως 1 1/2 ὧρας ἐκτὸς τοῦ φρουρίου Ἡρακλείου, εἰς θέσιν «Ἁγιάναγα Μετόχι», μετὰξὺ Ροδιάς και τοῦ ποταμοῦ Ἀλμυροῦ», τρεῖς ὧρες μακριὰ ἀπὸ τὸ Φόδελε. Ἐκεῖ ἐσκότωσαν ἀπὸ ἓνα μικρὸ τουρκικὸ ἀπόσπασμα ἓνα ἱππέα. Οἱ ἄλλοι ἦλθαν και εἰδοποίησαν στὸ Ἡράκλειο, ἀπὸ ὅπου ἐβγήκεν ἀμέσως στρατὸς πρὸς τὰ ἐκεῖ. «Εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἡ προφυλακὴ συνῆψε μάχην περὶ τὴν 11 ὥραν μ. μ., μὴ ἀναλογοθεῖσα, τὸ πολυάριθμον τῶν ἐχθρικῶν ὄπλων. Ἡ μάχη διήρκεσε περὶ τὰς δύο ὧρας. Ἐπειδὴ ὁμως οἱ Τοῦρκοι ἐκινήθησαν πρὸς κύκλωσιν, οἱ ἐθελονταὶ ὑπεχώρησαν και ἠώθησαν μετὰ τῶν συναδέλφων των εἰς Φόδελε»³.

Ἄλλὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐθελοντὲς, ποὺ ἔλαβε μέρος, μᾶς λέγει ἀναλυτικώτερα⁴. «Ἀντέστημεν ἐπὶ μακρόν, εἰδοποιήσαντες τὸν ἀρχηγὸν κατόπιν ἀπεχωρήσαμεν καταδιωκόμενοι ὑπὸ τῶν ἱππέων, χωρὶς τὴν ἐλαχίστην βοήθειαν εἰς τοὺς πληγωμένους ἡμῶν ἐταίρους νά παρίσχωμεν ἡδυνήθημεν (sic). Μόλις ἠρξάμεθα τῆς ὑποχωρήσεως, φθάσαμε ἢ εὐάριθμος ἐμπροσθο-

τὸ «Πανελλήνιον» και ἡ «Υδρα» μὲ 1000 περίπου ἐνόπλους, πολλὰ πολεμεφόδια και ὅπλα». Ὁ Μπαρουξάκης ἀρ. 1 τῆς 2-1-67 (AYB), δὲν ἀναφέρει ἀριθμούς στὴν χειρόγραφο Ἱστορία τῆς ἐπαν. τοῦ 1866 (ΓΑΚ. σ. 32) λέγει, ὅτι ὁ Πετροπουλάκης ἀπεβιβάσθη μὲ 500 περίπου». Τὰ πλοία αὐτὰ ἐγύρισαν στὴ Σύρο τὴ νύχτα τῆς 27 - 8. («Αἰτών» τῆς 1-1-67). πρβλ. και Wagner ἔ. ἀ. σ. 62.

1 Ἔ. ἀ. 18. Μπαρουξάκη πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτ. ἔ. ἀ. Ἀπομνημονεύματα ἐθελοντοῦ κλπ. ἔ. ἀ. και ΓΑΚ. 12α 373.

2 Σύμφωνα μετὰ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Πετροπουλάκη ἀπὸ τὸ Ἀστεράκι τῆς 16-1-67 (ΓΑΚ. 12α 395). Ἄλλὰ και ὁ Στυλ. Παπαδάκης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου ἀπὸ τ' Ἀνώγειο στίς 8-1-67 (ΓΑΚ. 12α 375): «Ἐδυστυχῶς τὸ σῶμα τοῦ Πετροπουλάκη . . . ἀντισταθὲν εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Τοῦρκων τὰ διέσωσε μὲν ἀπὸ τούτους, διηρπάγησαν ὁμως ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους».

3 Μπαρουξάκης πρὸς Ὑπ. Ἐξωτ. ἀρ. 1 τῆς 2-1-67 (AYB).

4 Ἀπομνημονεύματα ἐθελοντοῦ κλπ. σ. 5.

φυλακή τοῦ κυρίου σώματος, συνάπτει μάχην, ἀλλ' ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσῃ». Ἐνῶ ὁμοῦ αὐτοὶ ὑποχωροῦσαν, οἱ καπεταναῖοι Π. Ντιντιδάκης καὶ Κώστας Τσάκωνας πιάνουν τοὺς λόφους δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου καὶ οἱ Τοῦρκοι, καθὼς βρέθησαν ἀνάμεσα σὲ δυὸ πυρὰ, ἐσταμάτησαν καὶ κατόπιν ἐγύρισαν πίσω, ὅπου ἦτο καὶ τὸ κύριο σῶμά τους. Τότε ὁ τακτικὸς στρατὸς ἐγύρισε στὸν Ἅγ. Μύρωνα καὶ οἱ ἄτακτοι μὲ τὸν Ρεσίτ στὸ Ἡράκλειο. «Ἐφονεύθησαν καὶ ἐπληγώθησαν 50 περίπου Ὄθωμανοί», κατὰ τὸν Μπαρουξάκη, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἐφονεύθησαν δυὸ καὶ ἐπληγώθη ἓνας. Οἱ Τοῦρκοι ἔκοψαν τὰ κεφάλια τῶν φονευθέντων. «Ὁ εἷς ἀνήκει εἰς τὸν κλάδον τῆς Ιατρικῆς»¹.

Ἔτσι ἐδημιουργεῖτο ἡ ἐντύπωση, ὅτι ἡ ἐπανάσταση ξανάρχισε καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη.

Τὴν ἀφιξὴ τοῦ Πετροπουλάκη ἄργησε νὰ τὴν μάθῃ ὁ Κορωναῖος. Γι' αὐτὸ ὁ Σακόπουλος στὶς 31-12-66 ἔσπευσε νὰ τοῦ τὴν κάμῃ γνωστή, συνιστώντας του νὰ πάῃ νὰ ἐνωθῆ μαζί του, ὁπότε καὶ τὸ ζήτημα τῆς διατροφῆς τῶν ἐθελοντῶν ἐλύετο². Ὁ Κορωναῖος τότε ἐπροχώρησε πρὸς τὰ κεῖ καὶ ἔγραψε σχετικὰ καὶ στὴ ΓΣΚ.³ Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἐκινήθησαν καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ τῶν ἐθελοντῶν, πού, ὅπως εἶδαμεν, εἶχαν πιά προχωρήσει στὰ ἀνατολικότερα χωριὰ τοῦ Ἅγ. Βασιλείου. Στὶς 8-1-67 γράφει ὁ Γενήσαρλης ἀπὸ τὸ Ἀμάρι: «Διευθύνομαι μετὰ τοῦ σώματός μου ἐκ 200 ἀνδρῶν πρὸς τὸν συ]ρχην Πετροπουλάκην. Αὔριον ἔρχεται καὶ ὁ Κορωναῖος πρὸς συνάντησίν μου»⁴. Καὶ κατὰ τὶς 12 ἢ 13 τοῦ Γενάρη ἐφθασαν στ' Ἀνώγεια οἱ Κορωναῖος, Βυζάντιος, Γενήσαρλης, Σαρράτσογλου καὶ Τριτάκης⁵.

Οἱ Τοῦρκοι ὁμοῦ δὲν ἐνοοῦσαν νὰ ἀφήσουν ἀνενόχλητους τοὺς

¹ Μπαρουξάκη ἔ. ὄ. 18. καὶ τὴν ἰδιαιτέρη ἐπιστολὴ τοῦ Μιτσοτάκη πρὸς τὸ Δενδρινὸ τῆς 9-1-67 (ΑΡΠΧ Νο 5 εἰσερ.) Καὶ στὰ ΓΑΚ (12α 313) βρίσκεται μιὰ ἐπιστολὴ τῆς 6-1-67 «ἐκ τοῦ στρατοπέδου» τοῦ Μυλοποτάμου, ὅπου ἰσχυρίζονται, πὼς στὴ μάχῃ τῆς 30-12-66 «ἐφονεύθησαν ἐκ μὲν τῶν Ὄθωμανῶν 176, καθ' ἃ οἱ ἴδιοι Ὄθωμανοὶ ὁμολογοῦσι, ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων δέκα».

² (ΙΑΚ. Ἄρχ. Κορ. ἀρ. 18).

³ Στὶς 13-1-67 ἡ ΓΣΚ. τοῦ γράφει (ΙΑΚ. Ἄρχ. Κορ. ἀρ. 13): «Τὴν ἀπὸ 6ης ἐπιστολὴν σας ἐλάβομεν καὶ ἐχάρημεν, ὅτι ἀφίχθητε εἰς τὰς ἐπαρχίας σας. Ἐλπίζομεν ὅτι εὐρίσκεσθε ἤδη μετὰ τοῦ Πετροπουλάκη». Ὡστε οἱ καλὲς σχέσεις μεταξὺ Κορωναίου καὶ ΓΣΚ. ἀποκατεστάθησαν πάλι.

⁴ 18. «Αἰών» τῆς 16-1-67 ἀρ. 2205.

⁵ Ὁ Μπαρουξάκης στὶς 17-1-67 ἀναγγέλλει πιά στὸ Ὑπ' Ἐξωτ. (ἀρ. 7 ΑΥΒ), ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐθελοντῶν ἐφθασαν στὰ Ἀνώγεια «κατὰ τὰ μέσα τῆς π. ἐβδομάδος».

επαναστάτες, πού είχαν συγκεντρωθῆ στὰ σύνορα Μυλοποτάμου καί Ἡρακλείου, ὕστερα μάλιστα καί ἀπὸ τὴ σύγκρουση τοῦ Ἀλμυροῦ. Στις 2 1-67 γράφει ὁ Μπαρουξάκης: ¹ «Σήμερον μετὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου ἐξεκίνησαν οἱ Ὀθωμανοὶ τακτικοὶ καὶ αἰτακοὶ ὡς δέκα χιλιάδες».

Ἐν τούτοις πέρασαν ἀρκετὲς μέρες χωρὶς νὰ δοκιμάσουν νὰ μποῦν στὸ Μυλοπόταμο. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐπαναστάτες ἐπληροφορήθηκαν τίς συγκεντρώσεις τῶν Τούρκων, θέλησαν νὰ τοὺς προλάβουν καὶ στις 15-1-67 ἔστειλαν ἐνέδρα σ' ἓνα σῶμα τουρκικὸ ἀπὸ 1500 ἄνδρες, πού ἤθελε νὰ περάσῃ ἀπὸ τὴν Τύλισσο πρὸς τὸ Ἁγ. Μάμαντα, κοντὰ στὸ χωριὸ Καμαριώτη (3 ὥρες ἀπὸ τὴν Τύλισσο).

Στὸ δεξιὸ τοποθετήθηκαν οἱ Κ. Τσάκωνας καὶ Π. Ντεντιδάκης καὶ στὸ ἀριστερὸ ὁ Πειροπουλάκης κλπ. Ἡ μάχη ἄρχισε κατὰ τίς 3 μ. μ. καὶ βιάσταξε τέσσερες ὥρες, ὁπότε λόγφ τῆς νύχτας ἀποσύρθηκαν οἱ Τούρκοι στὸ χωριὸ Καμαριώτη καὶ οἱ ἐπαναστάτες στις Γωνιές, μισὴ ὥρα ἀπὸ τὸν Καμαριώτη. Ἐπαναστάτες ἦταν περὶ τοὺς 500 ².

Κατὰ τὰ μεσάνυχτα, ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι δὲν ἔβουλαν φρουρὲς γύρω, μερικοὶ ἐπαναστάτες ἐπίασαν τοὺς λόφους, πού εἶναι γύρω ἀπὸ τὸν Καμαριώτη. Ἀπὸ ἐκεῖ προσέβουλαν τοὺς Τούρκους πρῶι πρῶι καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσουν, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ συνταχθοῦν. Τότε ἤλθεν ἐπίσχυση στοὺς Ἑλληνας καὶ ὁ Κ. Τσάκωνας κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ «στρατηγικωτάτην θέσιν, ἣν καίπερ τετράκις ἀποπειραθέντες, δὲν ἠδυνήθησαν ν' ἀνακτήσωσιν οἱ πολέμοι. Ὁ δ' ἐξ εὐωνύμων Ντεντιδάκης δι' ἐπιτυχοῦς ἐφόδου συνέτριψε τὰς τάξεις τῶν πολεμίων, λαβὼν καὶ πολλοὺς αἰχμαλώτους. Ἀλλὰ ὁ Π. Ντεντιδάκης πληγωθεὶς θανασίμως, ἀπεσύρθη τῆς μάχης». Τότε ἔφθασαν καὶ ἄλλες 3 χιλ. Τούρκοι ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο καὶ ἔτσι ἡ μάχη παρατάθηκε 6 ὥρες. Κατὰ τῶν 4500 Τούρκων ἐπολέμησαν μόνον 500 ἔθελοντὲς καὶ περὶ τοὺς 200 Κρητικοί, πού γενικὰ ἐδίσταζαν νὰ λάβουν μέρος στὴ μάχη ³. Τέλος οἱ ἐπαναστάτες ἀποσύρθηκαν

¹ Ἐν. ἀν. ἀρ. 1 (ΑΥΒ).

² Σύμφωνα μὲ ὅσα γράφει ὁ Μπαρουξάκης στὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (ἀρ. 7 τῆς 17-1-67 ΑΥΒ). Καὶ ἀπὸ τὸ Ρέθυμνον γράφουν στὸ Δενδρινὸ στις 23-1-67 (ΑΡΙΧ Νο 14 εἰσερ.): «Οἱ Ὀθωμανοὶ ἠττηθέντες ἀπώλεσαν 13 ἄνδρας, καὶ 100 περίπου πρόβατα». Σχετικὰ γράφει καὶ ὁ Π. Κορωνάιος στὸ Μπαρουξάκη στις 16-1-67 (ΑΥΒ) καὶ ὁ Πειροπουλάκης πρὸς τὴν ΚΕΑ (ΓΑΚ 12α 395) ἴδ. καὶ στὸν «Αἰῶνα» τῆς 30-1-67 μιὰ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὰ Ἀνώγεια τῆς 16-1-67.

³ Ἀπομνημονεύματα ἐθελοντοῦ κλπ. σ. 9. Γενικὰ ὅλα τὰ στοιχεῖα, πού ἔχομεν ὑπ' ὄψει μας, μαρτυροῦν ὅτι ὁ κόσμος ἦταν ἀκόμη πολὺ διστακτικὸς καὶ δὲν ἐτολμοῦσεν νὰ ξεσηκωθῆ πάλιν, πρῶγμα, πού δυσσαρεστεῖ πολὺ καὶ τὸν Πειροπουλάκη καὶ τὸν Μπαρουξάκη. Αὐτὸ φαίνεται στὰ γράμματά τους αὐτῶν τῶν ἡμερῶν. ἴσως ὅμως καὶ μερικοὶ νὰ μὴν ἐδειξαν τὴ διαγωγὴ πού ἔπρεπε, συνεννοούμενοι μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ὑποδεικνύοντας ἀκόμη σ' αὐτοὺς μέρη, δπου ἔπρεπε νὰ ἔβουλαν νὰ ἔλθουν

και υπεχώρησαν στ' Ανώγεια και οι Τουρκοι μπαίνοντας στον Καμαριώτη και το Αστεράκι τὰ έκασαν.

Οι Χριστιανοί είχαν 25 νεκρούς και τραυματίες. Μέσα σ' αυτούς ήταν ο ιατρός Ι. Βασιλείου νεκρός και ο Π. Ντιντιδάκης βαριά τραυματισμένος. Ο ύποληγος τῆς οικονομίας Β. Παλαμᾶς πιάστηκεν αιχμάλωτος, ἀλλὰ τὸν κατακρεούργησαν ἀμέσως οἱ Τουρκοι. Καὶ ἐκεῖνοι ὁμως εἶχαν ἀρκετὲς ἀπώλειες ¹.

Τὴν ἄλλη μέρα οἱ ἐπαναστάτες υπεχώρησαν, περνώντας τὸν Ψηλορίτη, σὴν Πισταγὴ τοῦ Ἀμαρίου ².

Ἀπὸ ἐκεῖ σὲς 20-1-67 ἦλθαν τρεῖς ἐθελοντὲς στοὺς Ρέθυμνον καὶ ζήτησαν «ἐκ μέρους 600 νὰ συνθηκολογήσουν. Ὁ ὕψιοικητὴς ὤρισε τὰ Χάρμα καὶ τὸ Καβούσι γιὰ νὰ κατέλθουν» ³.

Ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἐπρότεινε τότε στὸν Ἰταλὸ Πρόξενο στὰ Χανιά, σὲς 23-1-67, γιὰ νὰ τοὺς μεταφέρει ἰταλικὸ πλοῖο στὸν Πειραιά, ἀλλὰ ἐκεῖνος δὲ δέχθηκε. Ἔτσι μόνο σὲς 29 τοῦ Γενάρη, δυὸ τουρκικὰ πλοῖα μετέφεραν 320 ἐθελοντὲς στοὺς Φάληρο ⁴.

Παραμένουν ὁμως ἀρκετοὶ ἀκόμη ἐθελοντὲς καὶ ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ σὴν Κρήτη καὶ ἀρκετοὶ ἐπαναστάτες μὲ τοὺς καπεταναίους τῶν γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα μὲ τὴν ἐλπίδα, πὼς τὴν κατάλληλη ὥρα θὰ ξεσηκωθοῦν καὶ πάλιν καὶ οἱ ὑπόλοιποι Κρητικοί.

μπαρούτι. (Πρβλ. Μπαρουξάκη ἀρ. 5 τῆς 9-1-67 καὶ ἀρ. 8 τῆς 23-1-67 (ΑΥΕ) καὶ τὴν ἡμερησία διαταγὴ τοῦ Πετροπουλάκη γιὰ τὴ μάχη τῆς 16-1-67 (Ἐλευθ. Γνώμη τῆς 17-12-1930)).

¹ Κατὰ τὴν ἡμερησία διαταγὴ τοῦ Πετροπουλάκη (Ἐλ. Γνώμ. τῆς 17-12-1930): «Ὁ ἐχθρὸς θρηνεὶ ἑξακοσίους φονευθέντας καὶ πληγωθέντας . . . ἡμεῖς 25». Κατὰ τὰ Ἀπομνημονεύματα ἐθελοντοῦ κλπ. (ἔ. ἀ.): «Ἡμεῖς ἐπανήλθομεν εἰς Ἀνώγεια φέροντες 8 νεκρούς καὶ τραυματίας, ἐνῶ περὶ τοὺς 1000 Τουρκοὶ ἐτέθησαν ἐκτὸς μάχης». Πρβλ. Μπαρουξάκη ἀρ. 8 τῆς 23-1-67 (ΑΥΕ).

² Ἰδ. Ἀπομνημονεύματα ἐθελοντοῦ κλπ. σ. 9.

³ Κατὰ τὸ ρῶσο πράκτορα στοὺς Ρέθυμνο (ἀρ. 4 τῆς 23-1-67, ΑΡΙΧ Νο 14 εἰσερ.) Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο γράφουν ἀρ. 5 τῆς 9-1-67 καὶ ἀρ. 7 τῆς 17-1-67 (ΑΥΕ) καὶ ὁ Μιτσιδάκης σὲς 23-1-67 (ΑΡΙΧ Νο 13 εἰσερ.), ὅτι παρουσιάστηκαν σὲς τουρκικὲς ἀρχὲς στοὺς Ἡράκλειο 2 ἐθελοντὲς ἀπὸ τὴν Τουρκία, ποὺ δὲν ἤξεραν ἑλληνικὰ καὶ τρεῖς Ἰταλοὶ. Ὁ Πετροπουλάκης ἐκφράζεται πολὺ πικρὰ ἐναντίον τῶν ἐθελοντῶν ποὺ ἔφυγαν, σὴν ἡμερησία τοῦ διαταγῆ, ποὺ ἀναφέραμε πρὸς ἄνω.

⁴ Γιὰ τίς προτάσεις τοῦ Μουσταφᾶ πρὸς τὸν Ἰταλὸ Πρόξενο κλπ. γράφει ὁ Σακόπουλος σὲς Ὑπ. Ἐξωτ. σὲς 23-1-67 (ἀρ. 13 ΑΥΕ). Γιὰ τὴν μεταφορὰ στοὺς Φάληρο ἰδ. «Αἰῶνα» τῆς 30-1-67.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΞΕΝΟΙ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

ΚΕΦ. Α΄. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΝΟΕΜΒΡΗ ΤΟΥ 1866

Ἡ ὅλη στάση τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι τοῦ Κρητικοῦ κινήματος ἐκηραάζεται τόσο ἀπὸ τὴ γενικώτερη πολιτικὴ των στὴν Ἀνατολή, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων.

Ἀνάλογα μὲ τις βλέψεις καὶ τὰ συμφέροντά των οἱ Δυνάμεις χωρίζονται σ' ἐκεῖνες, ποὺ θέλουν τὴ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ σ' αὐτές, ποὺ τρομάζουν γιὰ τὸ τι μπορεῖ νὰ ἐπακολουθήσῃ ὕστερα ἀπὸ αὐτή.

Ἡ Αὐστρία ἀποβλέποντας πρὸς τὸ Αἰγαῖο, ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Πρωσίας, ἐπιθυμεῖ τὴ διάλυση τῆς ὀθ. αὐτοκρατορίας καί, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ νὰ εἰσχωρήσῃ στὶς ἐπαρχίες της, ζητᾷ νὰ στηριχθῇ στοὺς Μαγιάρους καὶ στοὺς Σλαῦους ὑπηκόους της, ποὺ εἶχαν τόσους ὁμοφύλους ὑπηκόους στὴν Τουρκία. Ἀλλὰ ἡ φυλετικὴ συγγένεια τῆς Ρωσίας μὲ τοὺς σλαῦους αὐτοὺς καὶ τὸ ὁμόδοξο μὲ τοὺς ἄλλους Χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δίδουν στὴ Ρωσία περισσότερα δικαιώματα, ὥστε, μὲ τὸ πρόσημα τῆς ὑποστηρίξεως τῶν ὁμοδόξων καὶ ὁμοφύλων ὑπηκόων τῆς Πύλης, νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴν κάθοδό της πρὸς τὴ Μεσόγειο, ποὺ μόνον μὲ τὴ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μποροῦσε νὰ ἐπιτύχῃ.

Ἡ τάση ὁμοῦ καὶ τῶν δυὸ αὐτῶν, γιὰ νὰ κατέβουν στὸ Αἰγαῖο, γεννᾷ μεταξὺ τους ἀνταγωνισμόν πάντως ἢ πιθανότητα, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἡ Ρωσία τοὺς σκοποὺς της, φαίνεται μεγαλύτερη.

Ἀντίθετος ὁμοῦ πρὸς τὴν τάση αὐτὴ τῆς Ρωσίας ἰδίως ἀλλὰ καὶ τῆς Αὐστρίας, γιὰ νὰ κατεβοῦν στὸ Αἰγαῖο, εἶναι ἡ Γαλλία, γιὰ λόγους οικονομικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ πολιτικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τῆς Τουρκίας, καὶ ἡ Ἀγγλία, γιὰ λόγους ἀσφαλείας τῶν ὁδῶν συγκοινωνίας μὲ τις Ἰνδίες. Ἡ Ἀγγλία ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ οὔτε μποροῦσε οὔτε μπορεῖ νὰ δεχθῇ νὰ τεθῇ

ἡ ἀνατολική Μεσόγειος ὑπὸ τὸν ἔλεγχον μιᾶς ἄλλης μεγάλης Δυνάμεως καὶ μάλιστα τῆς Ρωσίας. Γιὰ νὰ κρατηθῇ ὁμως ἡ Ρωσία μακριὰ ἀπὸ τὴ Μεσόγειο, μόνο μιὰ ἰσχυρὴ κρατικὴ ὀργάνωση τῆς Ἀνατολῆς μπορούσε νὰ τὸ ἐξασφαλίσῃ. Γι' αὐτὸ εἶχαν καθιερώσει, ὅστερα ἀπὸ τὴν ἴδρυσή τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, πού τόσο ἐκλόνησε τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, τὸ δόγμα τῆς ἀκεραιότητος τῆς ὀθ. αὐτοκρατορίας καὶ γι' αὐτὸ ἔγινε καὶ ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος, γιὰ νὰ μὴν ξεασθενήσῃ αὐτὴ περισσότερο.

Ἡ κατοδικαίωση ὁμως τοῦ τουρκικοῦ κράτους, πού δὲν εἶχε μπορέσει νὰ παραμερισθῇ μὲ ὅλες τὶς μεταρρυθμίσεις, πού θέλησαν νὰ φέρουν σ' αὐτὸ ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία, καὶ μπροστὰ καὶ ὅστερα ἀπὸ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμον, δίδει λόγους στὴ Ρωσία γιὰ νὰ ἐπεμβαίῃ στὰ ἑσωτερικὰ τῆς Τουρκίας καὶ νὰ ἐργάζεται, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ὑποστηρίξεως τῶν Χριστιανῶν, γιὰ τὴ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐπειδὴ λοιπὸν καὶ στὴν Ἀγγλία ἄρχισαν νὰ βλέπουν, ὅτι, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες, δὲ μπορούσε νὰ κρατηθῇ γιὰ πολὺ στὴ ζωὴ ὁ ἄσθενής τοῦ Βοσπόρου, ἔτσι μάλιστα πού εἶχαν ἴδρυσθῇ τὰ ἔθνικὰ κράτη τῆς Ἑλλάδος, Σερβίας, Ρουμανίας, πού ἐκαλλιεργοῦσαν τὴν ἔθνικὴ συνείδηση τῶν Χριστιανῶν τῆς Τουρκίας, στὴν Ἀγγλία, δίπλα σ' ἐκείνους, πού ζητοῦσαν νὰ διατηρήσουν τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, παρουσιάζεται καὶ μιὰ μεγάλη μερίδα, πού ὑπεστήριζεν, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ φροντίσουν, ὥστε στὴ θέση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού κατέρρεε, νὰ μῆ ἔνας ἄλλος κρατικὸς ὀργανισμὸς ἱκανὸς γιὰ νὰ συγκρατήσῃ, «τὸ ρωσικὸ παγετώνα, πού ὅλο καὶ περισσότερο κυλοῦσε πρὸς τὴ Μεσόγειον». Τί εἶδους ὀργανισμὸς θὰ ἦταν αὐτὸς δὲν ξέρουσαν ἀκόμη, πάντως ὁμως αὐτὸς θὰ ἐστηριζότανε στοὺς Χριστιανούς· γι' αὐτὸ καὶ ὑποστηρίζουν τοὺς Τούρκους, γιὰ νὰ τοὺς ἔχουν κατὰ τῶν Ρώσων, ἀλλὰ καὶ τοὺς Χριστιανούς ἀπέναντι τῶν Τούρκων, γιὰ νὰ τοὺς ἔχουν καὶ αὐτοὺς μαζί των. Καὶ ἐπειδὴ ἡ φυλετικὴ συγγένεια τῶν Ρώσων μὲ τοὺς Σλαῦους τῆς Βαλκανικῆς μπορούσε νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς ρωσικοὺς σκοποὺς, οἱ Ἀγγλοὶ ἀπέβλεπαν περισσότερο στοὺς μὴ σλαβικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς, Ἕλληνας καὶ Ρουμάνους, πού καὶ αὐτοὶ ἐκινδύνευαν ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου εἰς ἐπαρχίας τῆς ὀθ. αὐτοκρατορίας. Καὶ ἡ παραχώρηση τῶν Ἰονίων νήσων στὴν Ἑλλάδα ἦταν γιὰ νὰ δείξῃ στοὺς Ἕλληνας, ὅτι ἡ Ἀγγλία θὰ ἔβλεπεν εὐχαριστῶς τὸ μέγαλωμα τῆς Ἑλλάδος, ἂν αὐτὴ δὲν θὰ ἔθιγε τὰ συμφέροντά της καὶ δὲν θὰ ἀντιστρατευότανε τοὺς σκοποὺς της¹.

¹ Γιὰ τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα ὑπάρχει πολὺ μεγάλη βιβλιογραφία. Ἀλλὰ ὅπως μόνον ἀκροθιγῶς ἐξετάζω τὸ ζήτημα, ἔτσι περιορίζομαι καὶ εἰς νὰ παραπέμψω σ' ἐπὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ Driault Ed. Question d' Orient depuis ses origines jusqu' à la paix de Sèvres (1920). Paris 1921, (σ. 2 ἔ. σ. 39 σ. 191 κ. ἀ.) β' σὲ μιὰ πραγματεία τοῦ St. Marc Girardin, La Grèce et la Question d' Orient depuis la conférence

Σύμφωνα με τις δυο διαφορετικές αυτές τάσεις ὁ Ἰγνάτιεφ¹, μόλις ἔμαθεν ὅτι ἐτοιμαζότανε κίνημα στὴν Κρήτη, ἐκάλεσε τὸ Δενδρινὸ² στὴν Πόλη καὶ ἐκεῖνος, μόλις γύρισε στὴν Κρήτη, φρόνησεν ὥστε νὰ προχωρήσῃ ἡ κίνησις.

Καὶ ἂν καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲν ἔβλεπε κατάλληλη τὴν ἐποχὴ γιὰ κινήματα, ἐκεῖνος μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι θὰ ἦταν εἰρηνικὸ καὶ μετὴν ἐπιτροπῆς τοῦ ἐξασκοῦσε τοὺς Κρητικούς καὶ μετὴν τῆς συνεργασίας τῶν μυστικῶν ἐθν. ὀργανώσεων ἐπέτυχεν, ὥστε νὰ χειροτερευῇ διαρκῶς ἡ κατάστασις στὴν Κρήτη³. Ἡ Ρωσία ἤλπιζε πρὸς σιγά-σιγά θὰ ἀνεκνεῖτο τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα καὶ θὰ μετεβίβλετο ἡ κατάστασις, ποὺ εἶχεν ἐπιβάλλει ἡ συνθήκη τῶν Παρισίων τοῦ 1856⁴. Καὶ ὁ Δενδρινὸς πέτυχεν ὥστε στὴν Ἁγία Κυριακὴ, κοντὰ στὴν ἀναφορὰ πρὸς τὸ Σουλτανοῦ, νὰ υπογράψουν καὶ μιὰ αἴτησις γιὰ αὐτοδιοίκησις πρὸς τὴν Δυναμίεις καὶ μετὴν μυστικὸ ὑπόμνημα νὰ ζητήσουν καὶ τὴν ἔνωσις μετὴν Ἑλλάδα⁵. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Σευβέρ ἐφέντι, ποὺ συνεβούλευσαν ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία γιὰ νὰ μὴν πάρῃ μεγαλύτερη ἔκτασις τὸ κακὸ, δὲν ἐπραγματοποιήθη· ἔτσι ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντησις τῆς Πύλης καὶ ἡ παρακίνησις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἔφεραν στὴν κήρυξιν τῆς ἐπαναστάσεως⁶.

Στὸ νὰ παρακινήσῃ ὁμοῦς τοὺς Κρητικούς ὁ Δεληγέωργος γιὰ νὰ

de Paris. Revue des deux Mondes 15 mars 1869 p. 283 ἔ. καὶ γ') οὐ ἓνα ἄρθρον τῶν Τάϊμς τοῦ Λονδίνου μεταφρασμένον καὶ δημοσιευμένον στὸν «Αἰὼνα» τῆς 10-11-66. ἴδ. καὶ τεύχ. α' σ. 15 κ. ἄ.

¹ Γιὰ τὸν Ἰγνάτιεφ γράφει ὁ Κυριακίδης 'Ε. (ἔ. ἄ. σ. 406 ἔ.): «Δὲν ἦτο ἀπλῶς ἀπεσταλμένος μόνον, ἀλλὰ καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ, ἐξασκῶν μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὴν χώραν του. Δίδει ταυτοχρόνως ἦτο καὶ εἰς τῶν ἡγετῶν τοῦ πανσλαβιτικοῦ κόμματος, ὅπερ, πολυάριθμον ὄν, ἐπέδρα ἐν τοῖς διαβουλίαις τῆς ἐπισήμου Ρωσίας».

² Γιὰ τὸ Δενδρινὸ γράφει ὁ Σιλλμαν (ἔ. ἄ. Ἑλληνισμὸς Η' σ. 939): «Ὁ Πρόξενος τῆς Ρωσίας Δενδρινός, Ἕλληνας ἐκ καταγωγῆς, ἦτο γερωὺν καὶ φύσεως δειλῆς, ὥστε οὐδέποτε ἐλάμβανε πρωτοβουλίαν εἰς τὰς συζητήσεις ἐνῶ, ἀπ' ἐτέρου ἐρωτοστάτει εἰς τὰς μηχανορραφίας», καὶ (ἔ. ἄ. σ. 924): «ἦτο οὐχὶ πολὺ ἀξιόπιστος ἄνθρωπος» καὶ (ἔ. ἄ. σ. 925): «ἀργότερον ἐβεβαιώθη, ὅτι ὁ Δενδρινὸς ἐπρατε πάν ὅτι ἠδύνατο πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ Παρθένιος Κελαϊδῆς τὸν ἐπεσκέπτετο μυστικῶς τὴν νύκτα».

³ ἴδ. ἄν. τεύχ. α'. σ. 35 ἔ. 38 ἔ. 40, 42, 44, 46 ἔ. 55 ἔ. 58 ἔ. 60 ἔ. 70 ἔ. 72 κ. ἄ.

⁴ Ὁ Π. Κορωναῖος γράφει (Χειρ. Ἱστορ. τῆς Κρήτης τετο. Γ'. σ. 77): «Μόνη ἡ Ρωσία δὲν ἠθέλητε μέχρι τοῦδε νὰ ἐγείρῃ πράγματα ἐν Κρήτη, ἀλλ' ἂν ἐβράδυνε τὸ ἐπρόξενον, ὅταν τὸ ἐπεχείρησε, μεθ' ὅλης τῆς ἐπιτηδειότητος, ἧς μόνη αὐτὴ ἔπιναι κάτοχος»· πρβλ. καὶ Ballot ἔ. ἄν. σ. 99.

⁵ ἴδ. ἄν. τεύχος α'. σ. 58 ἔ.

⁶ ἴδ. ἄν. τεύχος α'. σ. 99, 85 κ. ἄ. καὶ Arch. Dipl. 1867 I 340.

προχωρήσων περισσότερο¹, ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι ὁ Ναπολέων III εἶχε δώσει ἐλπίδες στὸν Καλλέργη, ὅτι θὰ ὑποστήριζε τὴν αὐτιονόμηση τῆς Κρήτης. Γι' αὐτὸ τὸν Ἰούλιο καὶ ζητωκραυγάζουν ἀκόμη ὑπὲρ τοῦ Ναπολέοντος στὰς δρόμους τῆς Ἀθήνας². Ὁ Ναπολέων σκεπτότανε νὰ ἐμμεταλλευθῇ καὶ αὐτὸς τὴν κίνηση τῶν Κρητικῶν.

Ὁ Κορωνάιος γράφει: ³ «Οἱ Ἄγγλοι κατέλαβον τὴν παρὰ τὸ στόμιον τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης νῆσον Πρίμ . . . δι' ἑκατὸν ἔτη, διὰ τοῦτο ὡς ἀντιστάθμισμα ὁ Ναπολέων ἤθελε νὰ λάβῃ ὑπὸ τὴν ἄμεσον κατοχὴν του τὴν Κρήτην, νὰ προσκολλήσῃ αὐτὴν εἰς τὴν Ἡγεμονίαν τῆς Αἰγύπτου καὶ ἐν ἀποτυχίᾳ νὰ αἰτήσῃ τὴν ἀνίδρυσιν αὐτῆς εἰς ἡγεμονίαν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Καλλέργην καὶ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου. Ἴσως ὅμως οὐδὲ πρὸς τὸν στρατηγὸν Καλλέργην ὑπῆρξεν εἰλικρινὴς, μελετῶν μόνον τὴν προσάρτησιν τῆς νήσου εἰς τὴν Αἴγυπτον. Τοῦτο ἀγόμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἔκ τε τῆς διαγωγῆς τοῦ πράκτορός του ἐν Κρήτῃ καὶ ἐξ ἐκείνης τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ ἐν Κρήτῃ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ». Ἀλλὰ ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τοῦ Σαχίν ὠδήγησε στὴ μάχη τῶν Βρυσῶν, καὶ εἶδαμε πόσο συνετέλεσεν, ὥστε νὰ μὴ δεχθῶν κατόπιν οἱ Κρητικοὶ τίς εὐνοϊκὰς προτάσεις τοῦ Μουσταφᾶ καὶ νὰ προχωρήσουν ἔτσι στὴν πραγματικὴ ἐπανάστασιν⁴.

Τὸ μυστικὸ ὑπόμνημα τῶν Κρητικῶν γιὰ τὴν ἔνωση συνετέλεσεν, ὥστε νὰ γίνων καὶ δύσπιστες οἱ κυβερνήσεις γιὰ τίς πραγματικὰς προθέσεις τῶν Κρητικῶν καὶ τῶν ὑποκινητῶν των⁵. Γι' αὐτὸ, ὅταν ὁ Gortchakoff στὶς 18 Αὐγούστου 1866 ἐζήτησεν ἀπὸ τίς κυβερνήσεις τοῦ Λονδίνου καὶ τοῦ Παρισιοῦ νὰ γίνῃ ἓνα κοινὸ φιλικὸ διάβημα καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς πρεσβευτῆς τῶν Δυνάμεων στὴν Πύλη, καὶ οἱ δύο ἀπέκρουσαν τὴν πρότασιν αὐτὴν⁶.

Συγχρόνως ὅμως ἐκείνες ἔκαναν ἰδιαίτερες συστάσεις στὴν τουρκικὴ κυβέρνησιν καὶ ἔτσι ἐστάλη στὴν Κρήτη ὁ Μουσταφᾶ πασᾶς μὲ μεγάλη δικαιοδοσίαν⁷.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Γαλλικὴ πολιτικὴ, ὕστερα ἀπὸ τὸν Αὐστροπρωσικὸν πόλεμον, ἄλλαξε καὶ τὴν φιλοπόλεμην κυβέρνησιν τοῦ Drouyn de Lhuys ἀντικατέστησε μία φιλειρηνικὴ μὲ Ἐξωτερικῶν τὸν ὡς τότε

¹ Ἰδ. ἀν. τευχ. α' σ. 83 ἔ.

² Ἰδ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 189 καὶ τευχ. α' σ. 119 - 122.

³ Ἐν. ἀν. τετρ. Ε' σ. 7.

⁴ Ἰδ. ἀν. τευχ. α' σ. 123 ἔ. κ. ἀ.

⁵ Ἰδ. > > > σ. 77, 100 κ. ἀ. καὶ Wagner R. ἔ. ἀ. σ. 19.

⁶ Ἰδ. > > > σ. 127 ἔ. 133 ἔ. Arch. Dipl. 188 I σ. 284 No 7 καὶ 8 πρὸς Βλ. καὶ Παπαντωνάκι Γ. ἔ. ἀ. σ. 19 ἔ.

⁷ Ἰδ. ἀν. τευχ. α' σ. 123 καὶ 131: Arch. Dipl. 1867 I σ. 370 καὶ Παπαντωνάκι Γ. ἔ. ἀ. σ. 22 κ. ἀ.

προσβευτή στην Πόλη de Moustier, πού «ἤροξαιτο μετεροχομένη ἐν Ἀνατολῇ πολιτικὴν ὄλωσ συντηρητικὴν καὶ φιλοτουρκικὴν»¹.

Ἡ ἐπιθυμία καὶ αὐτῆς, ὅπως καὶ τῆς Ἀγγλικῆς, εἶναι νὰ μὴν ξεαπλωθῇ καὶ σ' ἄλλες ἐπαρχίες τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἢ ἐπαναστατικὴ κίνηση, ἀφοῦ δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ προληφθῇ καὶ στὴν Κρήτη².

Ὁ Gortchakoff, ἀφοῦ τὸ διάβημά του πρὸς τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία εἶχεν ἀποτύχει, προσπάθει νὰ ἐπιτύχῃ συνεννόηση καὶ συνεργασία ἰδιαίτερος μὲ τὴν Ἀγγλία³, ἀλλὰ ἡ Ἀγγλία δὲν ἐσκέπτετο νὰ δεχθῇ συζητήσεις μὲ τὴ Ρωσία σὲ ζητήματα τῆς Τουρκίας. Εἶδοποιούσε τὴν Πύλη γιὰ τὰ διαβήματα αὐτὰ τῆς Ρωσίας καὶ ὁ Ἀλή πασάς, μὲ ἰδιαίτερο τηλῆμα πρὸς τοὺς προσβευτῆς τῆς Πύλης, ἀπέκρουε κατηγορηματικὰ κάθε ἐπέμβαση στὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα τῆς Τουρκίας, πού, ὅπως ἐπληροφορεῖτο, εἰσηγοῦντο μερικοὶ⁴.

Καί, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐξέγερση τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ κόσμου ἐναντίον τῆς Τουρκίας, ὁ Lyons οὐσιοῦσε στὴν Πύλη νὰ ἀποφεύγουν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα τὶς ὤμοιες στὴν Κρήτη γι αὐτὸ καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἔπρεπε νὰ ἀνακληθοῦν. Καὶ γιὰ τὰ γυναικόπαιδα, πού γύριζαν γδιννὰ καὶ πεινασμένα στὰ βουνά, ζητοῦσεν ὁ Lyons νὰ τὰ προστατεύσῃ καὶ νὰ τὰ περιθάλψῃ ἢ τουρκικὴ ἀρχή, ὥστε, ἀποκλιόντας τὴν ἐμπιστοσύνη τους, νὰ ἐπιτύχῃ νὰ γυρίσουν στὰ σπίτια τους⁵.

Καὶ ἐπειδὴ ἐπιστεῖναν ὅλοι, ὅτι ἡ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη δὲ μποροῦσε νὰ διατηρηθῇ μὲ τὰ μέτρα, πού ἐλάμβανε, καὶ τὶς ἐπιτυχίες, πού εἶχεν ὁ Μουσταφὰ πασάς, ἐζητοῦσε νὰ μάθῃ ὁ de Moustier ἀπὸ τὴν Πύλη, «*quelles, sont les conditions, dans lesquelles il pourra désormais gouverner l' île de Cète, réparer tant de maux et effacer tant de pénibles souvenirs*»⁶.

Ἐνῶ ὅμως ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία προσπαθοῦν νὰ ἡσυχάσουν τὴν Κρήτη, ἢ τοῦλάχιστο νὰ περιορίσουν ἐκεῖ τὴν ἐξέγερση⁷, ἡ Ρωσία ἀπ' ἐναντίας ἐργάζεται γιὰ νὰ ἐνισχυθοῦν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο οἱ ἐ-

¹ Παπαρρηγοπούλου Κ. ἔκδ. σ' τ. VI σ. 319. ἴδ. καὶ ἀν. τευχ. α'. σ. 133. καὶ Arch. Dipl. 1867 I σ. 370.

² ἴδ. ἀν. τευχ. α'. σ. 134 Arch. Dipl. 1863 III σ. 909 - 10 καὶ De Testa, Recueil des Traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères τόμ. VIII σ. 35 καὶ Παπαντωνιάκη ἔ. δ. σ. 18.

³ ἴδ. De Testa ἔ. δ. VII σ. 399 καὶ Arch. Dipl. 1867 II σ. 691 καὶ 1868, I σ. 288.

⁴ De Testa ἔ. δ. VIII σ. 44.

⁵ ἴδ. Wagner R. ἔ. δ. σ. 82 ἔ.

⁶ Arch. Dipl. 1867 I σ. 375.

⁷ ἴδ. Lhéritier ἔ. δ. σ. 197.

παναστάτες στην Κρήτη και να ξαπλωθῆ ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση σ' ὅλη τὴ Βαλκανικὴ.

Στὴν Ἑλλάδα ἐργάζονται καὶ γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς σκοποὺς οἱ μυστικὲς ὀργανώσεις ¹, ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις βοηθεῖ μόνο γιὰ νὰ κρατηθῆ ἡ ἐπανάστασις στὴν Κρήτη, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐπέμβουν στὸ τέλος οἱ Δυνάμεις.

Γιὰ νὰ ἐπεταθῆ ὅμως ἡ ἐξέγερσις στὴ Βαλκανικὴ πρέπει νὰ ἀνακατευθῆ καὶ ἡ Σερβία. Καὶ τὸ πρῶμα δὲν ἦταν δύσκολο. Ἐχουν πεισθῆ καὶ ἐκεῖ, ὅτι μόνο μὲ συνεργασίαν μὲ τὴν Ἑλλάδα θὰ μπορούσαν νὰ διωχθοῦν οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ καὶ νὰ ἀπελευθερωθοῦν οἱ ὑπόδουλοι Χριστιανοὶ ἀπὸ αὐτοῦ. Γι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ 1860 εἶχαν ἀρχίσει συνεννοήσεις μὲ σκοπὸ τὴ σύναψιν ἑλληνοσερβικῆς συμμαχίας καὶ ὁ Μ. Ρενιέρης γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶχε σταλῆ ἀπὸ τὸ Ὄθωνα ὡς πρεσβευτὴς στὴν Πόλιν καὶ ἀπὸ τότε εἶχαν τεθῆ οἱ βάσεις τῆς συμμαχίας τῶν δύο βαλκανικῶν κρατῶν. Μὲ τὴν ἐκθρόνισιν ὅμως τοῦ Ὄθωνος κάθε σχετικὴ κίνησις εἶχε παύσει, ἐπειδὴ ἀπὸ τότε ἐπολιτεύοντο σύμφωνα μὲ τὴν ὑποδείξει τῆς Ἀγγλίας, πού εἶδαμεν πόσο ἐφοβότανε τὸ σλαβικὸ κίνδυνον ².

Ἀφοῦ ὅμως ἀρχισε ἡ ἐπανάστασις στὴν Κρήτη, οἱ μυστικὲς ὀργανώσεις στὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ Κουμουνοδόχος ἦταν τῆς γνώμης, πὼς, ἂν δὲν ξαπλωνότανε ἡ ἐπανάστασις καὶ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἡ Κρήτη μόνη τῆς δὲ μπορούσε νὰ ἀνθέξῃ γιὰ πολὺ, ἀπέναντι σὲ τόσες στρατιωτικὲς καὶ ναυτικὲς δυνάμεις τῶν Τούρκων. Ἐνῶ λοιπὸν οἱ μυστικὲς ὀργανώσεις προσπαθοῦσαν νὰ ὀργανώσουν κινήματα στὴν Ἠπειρὸ καὶ Θεσσαλίαν, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Σερβίας στὴν Πόλιν, Ρίσιτις, πού μὲ τὸ Μ. Ρενιέρη εἶχε διεξαγάγει τὸ 1860 τὴν συνεννοήσιν γιὰ τὴ σύναψιν τῆς ἑλληνοσερβικῆς συμμαχίας, ἔκανε τὴν πρότασιν γιὰ νὰ ἐπαναληφθοῦν οἱ διαπραγματεύσεις μὲ βάση τὰ σημεῖα, ὅπου εἶχαν συμφωνήσῃ ἀπὸ τότε. Οὔτε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὅμως, οὔτε ὁ βασιλεὺς δέχθηκαν τὴν πρότασιν αὐτή, παρ' ὅλες τὴς σχετικὲς προσπάθειας τοῦ Ἀ. Κουμουνοδόχου ³.

Τὸ ὅτι ἡ Ρωσία ἐργαζότανε γιὰ τὴν ἐξάπλωσιν τῆς ἐπανάστασεως, πού εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τὴν Κρήτη, φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ Δενδρινὸς στὸν Ἰγνατίεφ στίς 22-9-66: ⁴ «... Jonine m'a exactement mis au fait de tous les détails des renseignements, dont V.

¹ Ἰδ. ἀν. τευχ. α'. σ. 94.

² Ἰδ. Lascaris S. T. Première alliance entre Grèce et Serbie σ. 5 κ. ἀ. Haumont. La formation de Yougoslavie σ. 312 ἔ. 316 ἔ. κ. ἀ.

³ Ἰδ. Κυριακίδου Ἐ. ἔ. ἀ. σ. 386 ἔ. Lascaris S. T. ἔ. ἀ. σ. 12 ἔ. καὶ τευχ. α'. σ. 94.

⁴ ΑΡΙΧ. Νο 103.

E. a bien voulu le charger pour moi. Il part aujourd'hui pour Athènes et nous sommes convenus d'être en rapport fréquent sur la connexion que peut avoir le mouvement crétois avec ceux des autres provinces greco-slaves de la Turquie . . . La durée de l'insurrection crétoise dépend des secours en subsistances en armes et en munitions, dont les insurgés ne cesseront d'éprouver le besoin et du degré d'activité et de dévouement que l'on mettra à les leur faire parvenir. Malheureusement, d'après les dernières nouvelles, on paraissait assez intimidé par le langage de Mr de Moustier et de la Diplomatie des deux puissances maritimes». Καὶ τὸ τέλος ζητᾷ τὴν ἐγκριση ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ ποσοῦ, γιὰ τὰ ἔκτακτα ἔξοδα, ποὺ ἔκανε καὶ ὁ ἴδιος καὶ ὁ Μισοιτῆς, γιὰ τὶς οἰκογένειες, ποὺ ζητοῦσαν τὴν ὑποστήριξή τους.

Καὶ ἀφοῦ δὲν πέτυχαν νὰ πείσουν τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση νὰ συμμαχήσῃ μὲ τὴ Σερβία¹ καὶ ἐπειδὴ ἡ Πύλη εἶχε σπεύσει ὄχι μόνο νὰ διευθετήσῃ τὸ ρουμανικὸ², ἀλλὰ καὶ νὰ συμβιβάσῃ τὶς διαφορὰς τῆς μὲ τὸ Μαυροβούνιο μέσα τοῦ Ὀκτώβρη³, κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἴδιου μηνὸς ἡ Σερβία ἐξήτησεν ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ ἀποσύρῃ τὶς στρατιωτικὰς δυνάμεις, ποὺ διατηροῦσεν ἀκόμη στὰ φρούρια τοῦ Βελιγραδίου καὶ σ' ἄλλα μερικὰ φρούρια τῆς Σερβίας. Αὐτὸ τὸ ἔκαναν, κατὰ τὸ Ρίστικ, χωρὶς καμιά ἐλπίδα ἐπιτυχίας καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸν ἀγῶνα τῆς Κρήτης. Προσθέτει ὁμοῦς: «Πάντοτε θέλομεν ἀναμένει, ἵνα ρητὴ συνεννόησις μεταξὺ Σερβίας καὶ Ἑλλάδος θέσῃ εἰς θέσιν τὰς κυβερνήσεις, ἵνα δι' ὅλου τοῦ κύρους αὐτῶν εἰσέλθωσιν εἰς τὸν ἀγῶνα, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν μόνον ὄρον τῆς ἐπιτυχίας τοῦ κοινοῦ ἡμῶν ζητήματος»⁴.

Ἐν τούτοις καὶ ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία συνηγοροῦν γιὰ νὰ δεχτῇ καὶ αὐτὴ τὴν ἀπαίτηση τῶν Σέρβων ἡ Πύλη, γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχουν διαφορὰς καὶ μεταξὺ Σερβίας καὶ Τουρκίας⁵.

Στὴν Ἑλλάδα, ἂν καὶ ἡ Κυβέρνηση δὲν θέλει νὰ ἀκολουθήσῃ πολιτικὴ ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀγγλικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀποκρούει καὶ τὶς συνεννοήσεις μὲ τὴ Σερβία, ἐν τούτοις δὲ μποροῦν νὰ ἀφήσουν καὶ τοὺς ἐπαναστά-

¹ Ἰδ. Κυριακίδου Ἐ. ἔ. ἀ. σ. 386.

² Γιὰ τὸ ρουμανικὸ ζήτημα Ἰδ. ἀν. τευχ. α'. σ. 44, 97 ἔ. 99 κ. ἀ. καὶ Arch. Dipl. 1867 I σ. 269 ἔ. καὶ De Testa V σ. 690.

³ Σχετικὰ μὲ τὶς διαφορὰς τῆς Πύλης μὲ τὸ Μαυροβούνιο Ἰδ. De Testa VI σ. 29 - 32 καὶ Arch. Dipl. 1867 II σ. 696 καὶ I σ. 280 καὶ 277.

⁴ Ἰδ. Κυριακίδου Ἐ. ἔ. ἀ. σ. 391. Lhéritier σ. 190 Haumont ἔ. ἀ. σ. 312 ἔ. καὶ Lascaris S. T. ἔ. ἀ. σ. 14α.

⁵ Ἰδ. Arch. Dipl. 1868 II σ. σ. 466. No 77, 78, 80, 81 καὶ De Testa ἔ. ἀ. σ. 135.

τες στην Κρήτη χωρίς τροφές και πολεμοφόδια. Γι αυτό συνεννοούνται διαρκώς με την ΚΕΑ και ο Δεληγεώργης και ο Ί. Ζυμβρακάκης και οι άλλοι Υπουργοί με την έλπίδα, πώς η πιεράτωση της επαναστάσεως θα αναγκάσει επί τέλους και τις Δυνάμεις να επέμβουν. Και επειδή μόνη η Ρωσία φαίνεται πρόθυμη να ενισχύσει τις προσπάθειές των, ώστε να μη σταματήσει η επανάσταση χωρίς και να επιτύχουν και για την Κρήτη, αναγκάζονται να δεχθούν την υποστήριξη και τις συμβουλές της. Έτσι ακολουθώντας τις ρωσικές υποδείξεις είχαν τοποθετήσει στα σύνορα της Ήπειρου και της Θεσσαλίας τους ανώτερους στρατιωτικούς Σούτσο, Σπυρομήλιο, Σκολένσκη¹. Σε στενότερη επαφή όμως ζητά η Ρωσία να βρίσκεται με τις μυστικές οργανώσεις και τον Κουμουνδούρο, που συμφωνούσαν και με την πολιτική της συνεννόησης με τους Σέρβους και την εξέλιξη της εξέγερσεως σ' ολόκληρη τη Βαλκανική. Και χρησιμοποιώντας και το δεύτερο γραμματέα της ρωσικής πρεσβείας, τον Έλληνα Περσιάνη², προσπαθεί να κερδίσει τον ελληνικό λαό υπέρ της πολιτικής αυτής και έτσι προετοιμάζει και τον ερχομό του Κουμουνδούρου στην κιβέρνηση.

Με την όλη στάση της λοιπόν η Ρωσία όλο και πιο πολύ κερδίζει με το μέρος της την ελληνική κοινή γνώμη, πράγμα που το αντιλαμβάνονται οι διπλωματικοί αντιπρόσωποι της Αγγλίας και της Γαλλίας και προσπαθούν με ιδιαίτερες προσωπικές τους ενέργειες, ιδίως οι Άγγλοι, να αντιδράσουν σ' αυτό, ώστε να διατηρήσουν τις παλιές συμπάθειες, που είχαν στην Ελλάδα³, προβαίνοντας κάποτε και σε ενέργειες αντίθετες προς την γενικότερη πολιτική της κυβερνήσεως των.

ΚΕΦ. Β'. Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΓΥΝΑΙΚΟΠΑΙΔΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Το ζήτημα των γυναικοπαίδων από την αρχή της επαναστάσεως παρουσίαζεν εξαιρετική σπουδαιότητα για τους Κρητικούς. Παρ' όλες τις προσπάθειες των ήγετων, το μίσος τόσο μακρόχρονης σκλαβιάς, έτσι που είχε και θρησκευτική χροιά, από την αρχή είχε φέρει σε ωμότητες και

¹ Ίδ. άν. σ. 116 και όλα τα προηγούμενα.

² Ίδ. Lhéritier έ. ά. σ. 191 έ.

³ Ίδ. Παπαντωνόκη Γ. έ. ά. σ. 28 έ. Lhéritier έ. ά. σ. 188, Wagner έ. ά. σ. 66. πρβλ. και Arch. Dipl. 1867 I σ. 374. όπου ο de Moustier γράφει στον Gobineau στην Αθήνα, για να δικαιολογήσει το τί είχε πει στο Γεώργιο, κερτώντας από την Αθήνα για να γυρίσει στο Παρίσι.

Ἀπὸ τῆ μιᾷ μεριά καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Γι αὐτὸ οἱ Τοῦρκοι μαζεύτηκαν στὰ φρούρια καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἔφρουγαν ἀπὸ τὶς πόλεις καὶ τὰ μέρη, πού ἐξουσίαζαν οἱ Τοῦρκοι ¹. Ἔτσι ὁμως πού οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν συχνὲς ἐπιδρομὲς στὰ γύρω χωριά, πολλὲς οἰκογένειες ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν ἀναγκαστῆ νὰ ἀφήσουν τὰ σπίτια τους καὶ νὰ ζητήσουν καταφύγιο σὲ πιὸ ἀπομακρυσμένα μέρη· καὶ ὅταν ὁ Μουσταφὰ πασὰς ἄρχισε καὶ τὶς ἐπιδρομὲς του καὶ ἔκαιε τὰ σπίτια, πού ἔβρισκεν ἄδεια, καὶ τὰ χωριά, πού δὲν ἐδήλωναν ὑποταγῆ, τότε ὁ ἀριθμὸς τῶν γυναικοπαίδων, πού εἶχαν πάρει τὰ βουνά, ἔγινε μεγαλύτερος καὶ ἀπὸ τότε, πού μῆτρην ὁ χειμῶνας, ἡ ζωὴ τους στὸ ὑπαιθρο τοῦς ἐστοίχιζε πολλὰ θύματα. Καὶ πολλοὶ πολεμιστὲς πολὺ συχνὰ ἀπασχολοῦνταν μὲ τὰ παιδιὰ καὶ τὶς γυναῖκὲς τους, πού δὲν ἤξεραν, πού νὰ ζητήσουν καταφύγιο ².

Γι αὐτὸ πολὺ ἐνωρὶς ἐζήτησεν ἡ ΓΣΚ. ἀπὸ τοὺς Προξένους τῶν Δυνάμεων καὶ ἀπὸ τοὺς πλοιάρχους τῶν πλοίων, πού εἶχαν συγκεντρωθῆ στὴν Κρήτη γιὰ νὰ προστατεύσουν τοὺς ὑπηκόους των, νὰ ἀναλάβουν τὴ μεταφορὰ τῶν γυναικοπαίδων τῶν Χριστιανῶν στὴν Ἑλλάδα ³. Καὶ οἱ Προξένοι τόσον τῆς Ἑλλάδος ὅσο καὶ τῆς Ρωσίας εἶχαν γράψει ἐπανειλημμένως γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ, ὁ Σακόπουλος στὸ Δεληγεώργη καὶ ὁ Δενδρινὸς στὸν Ἰγνάτιεφ, ἐκθέτοντας ὅλους τοὺς κινδύνους, πού διέτρεχαν τὰ ἄθωα αὐτὰ πλάσματα ἀπὸ τὴν πείνα, τὸ κρύο καὶ τὶς κακουχίες, καὶ τὰ πλεονεκτήματα, πού θὰ εἶχε γιὰ τὴν ἐπανάσταση, ἡ ἀπομάκρυνσή τους ⁴. Καὶ ὁ Ἰγνάτιεφ, ὅταν ἡ Πύλη ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ νὰ ἐπιτρέψη τὴ μεταφορὰ τους μὲ ξένα πλοῖα στὴν Ἑλλάδα, ἐκεῖνος προσεπάθησε νὰ πείσῃ τοὺς συναδέλφους του, γιὰ νὰ κáιμουν κοινὸ διάβημα στὴν Πύλη, ἀπὸ λόγους φιλάνθρωπίας. Τότε ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἰταλίας συμφώνησε μαζί του, ὁ Γάλλος ἀπέρριψε κάθε συζήτηση καὶ ὁ Ἄγγλος πρεσβευτὴς Lyons τοῦ εἶπεν, ὅτι τὰ ἀγγλικὰ πλοῖα ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀρνηθοῦν νὰ προσφέρουν ἄσυλο σὲ οἰκογένειες, πού θὰ ἐκινδύνευαν πραγματικὰ, «*mais il ne voulait pas formuler sa pensée dans une pièce écrite*», σύμφωνα μὲ ὅσα τηλεγραφεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἰγνάτιεφ στὸν Γορτσακῶφ στίς 10/22 τοῦ Ὀχτώβρη 1866 ⁵.

Γι αὐτὸ καὶ στίς ἐπίμονες ἐκκλήσεις τοῦ Δενδρινοῦ, ὁ Ἰγνάτιεφ

¹ Ἰδ. ἀν. τευχ. α'. σ. 12 ἔ. 53 ἔ. 109, 112, 124 ἔ. κ.ά.

² Ἰδ. > > > σ. 23, 28 ἔ. 61, 67 ἔ. 79 ἔ. κ.ά.

³ Ἰδ. ἀν. σ. 34, 52 κ. ά.

⁴ Ἰδ. τίς ὑπ' ἀριθ. 125 τῆς 23-10-66 καὶ 134 τῆς 31-10-66 ἐκθέσεις τοῦ Δενδρινοῦ στὸν Ἰγνάτιεφ, (ΑΡΙΠΧ) καὶ τίς ὑπ' ἀριθ. 528 τῆς 9-10-66 καὶ 533 τῆς 16-10-66 τοῦ Σακοπούλου πρὸς τὸ Δεληγεώργη (ΑΥΕ).

⁵ Ἰδ De Testa ἔ. ά. VIII σ. 45. Γιὰ τίς ἐνέργειες τῆς Πύλης ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ Ἰδ. Wagner R. ἔ. ά. σ. 62.

τοῦ ἀπάντησεν, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ κάμουν τὴν ἀρχὴ τῆς μεταφορᾶς ρωσικὰ πλοῖα, ἂν ὅμως ἄλλων Δυνάμεων πλοῖα μετέφεραν πρῶτα, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσουν καὶ τὰ ρωσικὰ¹.

Γι αὐτὸ καὶ ὁ Stillman καὶ ὁ Δενδρινὸς ὄλη τους τὴν προσοχὴ τὴν ἔχουν στρέψει στὸ τί θὰ κάμουν τὰ ἀγγλικὰ πλοῖα καὶ προσπαθοῦν νὰ πείσουν πρῶτα τὸ Murray, πλοίαρχο μιᾶς κανονιοφόρου, πὺν ἀντικατέστησε τὸ θωρηκτὸ « Ἀρσέθουσα », γιὰ νὰ πιάσῃ γυναικόπαιδα καὶ νὰ τὰ φέρῃ στὴ Ἑλλάδα. Ὁ Murray εἶχεν ἀντιληφθῆ τὴν βαρβαρότητα τῶν ἀτάκτων Τούρκων κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ εἶχε πεισθῆ, γιὰ νὰ δεχθῆ σὲ πρῶτη εὐκαιρία τὰ γυναικόπαιδα, πὺν θὰ ζητοῦσαν καταφύγιο στὸ πλοῖόν του. Καὶ ὅταν ἦλθεν ὁ Rym, πλοίαρχος τῆς Assurance, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ Murray καὶ τὸ πλοῖόν του, ὁ Murray τοῦ ἐγνώρισε τὶς σκέψεις καὶ τὶς διαθέσεις του.

Ἔτσι καὶ ὁ Rym, πὺν συνεδέθη καὶ ἐκεῖνος στενὰ μὲ τὸν Stillman, πολὺ γρηγορὰ ἐπέισθηεν, ὅτι ζήτημα φιλιθοωπίας τοῦ ἐπέβαλλε νὰ παρῶν γυναικόπαιδα καὶ νὰ τὰ μεταφέρῃ στὴν Ἑλλάδα².

Ὅταν λοιπὸν ὕστερα, ἀπὸ τὸ Βαφὲ κατὰ τὶς 18-10-66, ἔδωκε γιὰ δευτέρη φορὰ ἀμνηστία ὁ Μουσταφὰ πασιᾶς, διακηρύσσοντας ὡς τελειωμένη καὶ τὴν ἐπανάσταση, ὁ Rym ἔκανε διάβημα στὸν ἀναπληρωτὴ τοῦ Μουσταφὰ πασιᾶ, Ἄλῃ βέη, καὶ τὸν ἐρωτοῦσεν, ἂν, ἀφοῦ ἐθεωρεῖτο πιά ὡς τελειωμένη ἡ ἐπανάσταση, θὰ μπορούσε νὰ περιθάλψῃ τὰ δυστυχισμένα γυναικόπαιδα τῶν Χριστιανῶν, πὺν θὰ τοῦ ζητοῦσαν βοήθειαν. Ὁ Ἄλῃ βέης τοῦ ἀπάντησεν ὅτι γι αὐτὸ θὰ ἐρωτήσῃ τὸν πατέρα του. Ὑστερα ἀπὸ λίγες μέρες ὁ Μουσταφὰς παρακαλοῦσε τὸν Rym νὰ περιμένη ἀκόμη λίγο. Ἔτσι ὁ Rym ἀνέβηκε γιὰ λίγο, πρᾶμα πὺν ἐλύπησε τὸ Δενδρινό, Στίλλμαν καὶ λοιπούς³.

Οἱ Ἄγγλοι ἀξιωματικοὶ τῆς Assurance ἔδειχναν ὅπως ὅποτε φανερὰ τὶς συμπαθεῖς τοὺς πρὸς τοὺς Χριστιανούς, πὺν ἔγινεν αἰτία, ὥστε στὶς 30-10-66 νὰ κακοποιήσουν οἱ Τούρκοι ἕνα Ἄγγλο ἀξιωματικὸ τῆς Assurance ἐκεῖ πὺν κνηγοῦσε γύρω ἀπὸ τὴ Σούδα, πρᾶμα πὺν ἔκαμε καὶ τὸν Rym καὶ ὄλο τὸ πλήρωμα νὰ ἐξοργισθοῦν ἀκόμη περισσότερο κατὰ τῶν Τούρκων⁴. Καὶ στὶς 6/18 τοῦ Νοέμβρη γράφει ὁ Δενδρινός, ὅτι σύμφωνα μὲ τὲ τὶς πληροφορίες, πὺν εἶχεν ἀπὸ τὸ Στίλλμαν : « Rym n' a

¹ Ἀρ. 723 τῆς 15/27 - 10 - 66 (ΑΡΠΧ Νο 135 εἰσερ). Ὁ Δενδρινὸς γράφει στὶς 6/18 - 11 - 66 (ΑΡΠΧ Νο 138) στὸν Ἰγνάτιεφ, γιὰ τὴν ἀπελπισία τῆς ΓΣΚ. μὲ τὸ νὰ μὴ πραγματοποιηθῆ ἡ διαβεβαίωση, πὺν εἶχεν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ὅτι ρωσικὰ καὶ ἀμερικανικὰ πλοῖα θὰ μετέφεραν γυναικόπαιδα στὴν Ἑλλάδα.

² Σχετικὰ γράφει ὁ Δενδρινὸς στὸν Ἰγνάτιεφ στὶς 23-10-66/4-11-66 (ΑΡΠΧ Νο 126).

³ Ἔδ. τὶς ὑπ' ἀριθ. 126 τῆς 23-10-66 καὶ 131 τῆς 31-10-66 ἐκθέσεις τοῦ Δενδρινοῦ πρὸς τὸν Ἰγνάτιεφ.

⁴ Σχετικὰ γράφει ὁ Δενδρινὸς στὴν ὑπ' ἀριθ. 131 τῆς 31-10-66 ἐκθεσὴ τοῦ

pas tout à fait renoncé à son projet de parcourir les rivages de la Crète et de remplir cet acte d'humanité envers ceux qui lui demanderaient un asile»¹.

Καὶ ὅταν ἀμέσως μετὰ τὴν ὀλοκαύτωση ἦλθε ὁ Pym καὶ εἶδε τὸ Ἐρκιάδι, τὸ ἀπαίσιον θέαμα τῶσων γυναικοπαίδων, ποὺ ἐσκέπαζαν τὴν αὐλὴν καὶ τὰ γύρω τοῦ Μοναστηριοῦ, κάθε δισταγμὸς πιά παραμερίστηκε ὄχι μονάχα στὸν Pym ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιον τὸ Dickson, ποὺ ὡς τότε ἐθεωρεῖτο φιλότουρκος.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Lyons στὴν Πόλη καὶ πρὸ παντὸς ὁ Erskine στὴν Ἀθήνα ἐφρόνιζαν νὰ δείχνουν τὶς συμπάθειές των πρὸς τοὺς Κρητικούς καὶ ὁ Erskine πιθανώτατα εἶχεν ἐπηρεάσει καὶ τὸ Dickson γιὰ νὰ μεταβάλλῃ στάση ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν.

Γιατί, «ὁ κ. Dickson, οὕτινος ἐσχάτως αἱ ἰδέαι ἔλαβον τροπὴν τινα ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, συνομιλῶν προχθὲς μετ' ἐμοῦ», γράφει ὁ Σακόπουλος² «μοὶ προσέθηκον, ὅτι αὐτὸς πεισθεὶς, ὅτι ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς καὶ ἰδίως οἱ ἄτακτοι ἔκαμαν πολλὰς ἀπανθρώπους πράξεις κατὰ γυναικοπαίδων καὶ ἀσπλῶν ἀνθρώπων, ὄχι μόνον εἰς Ἐρκιάδι ἀλλὰ καὶ ἄλλαχοῦ, ἔδωκε γνώμην εἰς τὸν Μουσταφᾶ πασᾶν, πρὸ τῆς εἰς Σέλινον ἐκστρατείας, νὰ μὴ παραλάβῃ μεθ' ἐαυτοῦ μπασιμπουζούκιδας, πρὸς ἀποφυγὴν παρομοίων κατὰ προσώπων πράξεων, ὅτι ὁμοίως δὲν εἰσηκούσθη. Ἐντεῦθεν λοιπὸν δὲν ἐδίστασεν ὑπὸ ἰδιαν τοῦ εὐθύνῃ νὰ λάβῃ τὸ καθαρῶς φιλανθρωπικὸν μῆτρον, τοῦ νὰ διατάξῃ τὸν κ. Pym νὰ μεταβῇ εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα καί, ἄν, παραπλέων τὴν παραλλαν, ἴδῃ ὅτι οἰκογένεια ἢ καὶ ἐθελονταὶ ἐπικαλοῦνται τὴν συνδρομὴν του νὰ τοῖς χαρίσῃ ἄσυλον».

Ἔτσι ὁ Pym, ἀφοῦ πῆρε καὶ σχετικὴ διαταγὴ ἀπὸ τὸν Dickson στίς 26-11-66, ἐλήγῃ μετὰ τὸ πλοῖο του σιὰ παράλια τοῦ Σελίνου καὶ, ἀφοῦ παρέλαβε 340 γυναικόπαιδα καὶ τραυματίες ἀπὸ τὸν ὄρμον τῆς Σούγιας, τοὺς ἔφερε καὶ τοὺς ἀποβίβασε στὸν Πειραιᾶ τὴν πρῶτῃ τοῦ Δεκέμβρη³.

πρὸς τὸν Ἰγνάτιεφ. Καὶ στὸν «Αἰῶνα» τῆς 3-11-66 δημοσιεύεται σχετικὴ πληροφορία ἀπὸ τὰ Χανιά.

¹ ΑΡΠΧ Νο 138.

² Ἄρ. 615 τῆς 18-12-66 (ΑΥΒ). Πρβλ. καὶ Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 187 καὶ Wagner ἔ. ἀ. σ. 66.

³ Ἔ. ἀ. σ. 187 καὶ Wagner ἔ. ἀ. σ. 71, ὅπου προσθέτει: «Erskine zollt den edlen Motiven Dicksons und Pym Beifall und ist der Meinung die Komittee unterstützten». Στὸν «Αἰῶνα» τῆς 1-12-66 διαβάζομε: «Σήμερον κατέπλευσεν εἰς Πειραιᾶ ἀγγλικὸν πολεμικὸν πλοῖον κλπ», ὥστε αὐτὸ ποὺ λέγει ὁ Ballot σ. 68, ὅτι ὁ Κορωναῖος ἐπεσκέφθη τὴν Assurance (15. ἀν. σ. 108) εἶναι ἀνακριβές. Ὁ Δενδρινὸς γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ (ἀρ. 173 τῆς 11/23 - 12 - 66 ΑΡΠΧ), ὅτι ὁ Pym εἶχε πάρει πάνω σὴν Assurance 340 ἄτομα.

Και κατά τὸ Lhéritier : «Erskine offrit de subvenir pendant quelques jours aux besoins des fugitifs. Le comité se transporta à bord avec le général Kalergis et il leur fut offert une sort de banquet».

Μόλις ἔμαθεν ὁ Δενδρινός, στίς 30-11-66, ὅτι ὁ Ρυμ εἶχε διαταχθῆ νὰ παραλάβῃ γυναικόπαιδα ἀπὸ τὸ Σέλινο, ἔγραψεν ἀμέσως σχετικὰ καὶ στὸν Ἰγνάτιεφ στὴν Πόλη καὶ στὸ Νονίκω στὴν Ἀθήνα ¹. Καὶ ἔκανε καὶ ἔγγραφο στὸ Βουτακω γιὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα τοῦ Ρυμ ².

Ὁ Βουτακω ὅμως, καθὼς ἐκμυστηρεῖται στὸ Σακόπουλο τίς πρῶτες μέρες τοῦ Δεκέμβρη ³: «μ' ὄλην τὴν ὁλοῖαν ἔχει προθυμίαν νὰ ἔλθῃ εἰς ἀρωγὴν τῶν δεινοπαθουσῶν οἰκογενειῶν, δὲν δύναται νὰ πράξῃ τι ὑπὲρ αὐτῶν, καθότι αἱ δευτέραι ὀδηγίαι, αἱ ἐκ Κων]λεως ἔλαβεν εἶναι ἀνεπαρκεῖς, καθ' ὅτι δι' αὐτῶν τῶ ἐπιτρέπεται νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν φιλάνθρωπον τοῦτον σκοπόν, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου τῶ συνιστᾷ νὰ πράξῃ τοῦτο, καθ' ὅσον ὁ ὑπάρχων ἀποκλεισμός δὲν παραβιάζεται, ἄρα λέγει, ἔκτος τῶν πέντε λιμένων, εἰς οὓς ὁ ἀποκλεισμός δὲν ἐκτείνεται, εἰς καμμίαν ἄλλην παραλίαν δὲν δύναται νὰ προσεγγισῇ. Τὸ δὲ δυσάρεστον εἶναι ὅτι οὐδὲ τὸ παράδειγμα τῆς ἀγγλικῆς κανονιοφόρου. . δὲν θεωρεῖ ὁ Ρῶσος πλοίαρχος τροποποιεῖν τὰς ὀδηγίας. Ἐξ ὅσων δ' ἐξήγαγον ἐκ τῆς μετ' αὐτοῦ καὶ μετὰ τοῦ κ. Δενδρινοῦ ὁμιλίας μου, φαίνεται ὅτι ὁ στρατηγὸς Ἰγνάτιεφ ἔδωκεν ὀδηγίας τοιαύτας, ὥστε ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ἐκ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ εἰρημένου μέτρου προκύψωσι διπλωματικαὶ δυσχερεῖαι, νὰ ἐπιρριφθῇ ὅλη ἡ εὐθύνη εἰς τὸν πλοίαρχον ἢ τὸν Προξενον, τοῦθ' ὅπερ οὗτοι νοοῦντες, δὲν τολμῶσιν ἄνευ ρητῆς διαταγῆς οὐδὲν νὰ πράξωσι ἐν τούτοις ἀμφοτέροι ἐγραψαν καὶ αὐτίς εἰς Κων]ιν, δὲν εἶναι δὲ παράξενον νὰ μὴ κατορθωθῇ ὀριστικὴ συνεννόησις».

Ἐν τούτοις ὁ Ἰγνάτιεφ ἔσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ στίς 5/17 τοῦ Δεκέμβρη. «Τὸ γεγονός τῆς ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς κανονιοφόρου μεταφορᾶς ἐπαναστατῶν Κρητῶν, ἀλλάσσει ὅλως τὴν θέσιν τῶν πραγμάτων. Ὁ Ἀαλὴ πασᾶς αὐτὸς ἐρωτηθεὶς παρ' ἐμοῦ . . , ὡμολόγησε σήμερον, ὅτι ἡ Πόρτα ἐφεξῆς οὐδὲν θέλει παρεμβάλλει πρόσκομμα, ὅπως τὰ πλοῖα τῶν ἄλλων Δυνάμεων μιμηθῶσι τὸ δοθὲν παράδειγμα ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοῦ πλοίαρχου ⁴».

Ἡ ἀπάντησις αὕτη τοῦ Ἰγνάτιεφ ἔφθασε στὰ Χανιά μονάχα στίς

¹ Νο 163 καὶ 164 καὶ τὰ δυὸ τῆς 30-11-66 (ΑΡΠΧ).

² Ὁ Δενδρινός γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ (Νο 163 τῆς 4/16 - 12 - 66 ΑΡΠΧ), ὅτι ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Ρυμ : «J' ai cru devoir prendre sur moi d' imiter par écrit Mr Boutakoff à imiter l' exemple des Anglais».

³ Σακοπούλου ἀρ. 598 τῆς 4-12-66 πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξωτ. (ΑΥΕ).

⁴ «Αἰών» τῆς 19-12-66.

13-12-66. Γιατί ο Σακόπουλος, στις 13-12-66¹ γράφει: «Είχον γράψει τὰ ἀνωτέρω, ὅτε ἐφθασεν ἐκ Κων/τιόλεως τὸ ρωσικὸν ἀτιμόπλοιον Ταμάν, ὅπερ ἔφερε διαταγὰς ρητιάς, ὅπως τὰ ρωσικὰ πλοῖα παραλάβωσιν οἰκογενείας». Καὶ ὁ Δενδρινὸς τὴν ἴδια μέρα γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ, ὅτι ἐπῆρε τὸ τηλῆμα τῆς 5]17 τοῦ Δεκέμβρη καὶ προσθέτει, «je suis heurreux d'avoir prénvu les intentions de V. Excellence»².

Ἔτσι ὁ Βουτακόφ, ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς δισταγμοὺς καὶ ἀναβολές, ἔφυγεν μὲ τὸ «Μεγάλο Ναύαρχο» ἀπὸ τὴ Σούδα τὴ νύκτα τῆς 14-15 τοῦ Δεκέμβρη καὶ ἐπῆγε καὶ παρέλαβε 1150 γυναικόπαιδα ἀπὸ τὴν παραλία τοῦ Σελίνου³. Καὶ τὸ πρωτὶ τῆς 17-12-66 τὰ ἀποβίβαζε στὸν Πειραιά⁴.

Τὸ «Μεγάλο Ναύαρχο» ὅμως, τὸν εἶχαν παρακολουθήσει τουρκικὰ πολεμικὰ στὸ Σέλινο καί, ὅταν διαμαρτυρήθηκαν στὸ Βουτακόφ γιὰ τὴν παραβίαση τοῦ ἔτσι τοῦ ἀποκλεισμοῦ, ἐκεῖνος τοὺς ἐδήλωσεν, ὅτι ἐκτελοῦσε διαταγὴ καὶ δὲν ἐδίστασε καὶ νὰ δόσῃ στοὺς Τούρκους καὶ ἀντίγραφο τῆς διαταγῆς αὐτῆς⁵.

Ὁ Ἰγνάτιεφ ἐν τῷ μεταξύ, γιὰ κάθε ἐνδεχόμενον, φρόντισε νὰ στείλῃ καὶ νέα διαταγὴ ἀντίθετη πρὸς τὴν πρώτη. Κατὰ τὸ Σακόπουλο, «: Τὴν ἐπιούσαν τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ «Μεγάλου Ναυάρχου» ἔλαβε νέας ὁ Κ. Δενδρινὸς διὰ τοῦ ταχυδρομείου ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Ἰγνάτιεφ ὁδηγίας, δι' ὧν πάλιν ἀνετρέποντο αἱ προηγούμεναι' καθ' ὅτι ἀνεγνωρίζετο μὲν, ὅτι ἡ φιλανθρωπία ἀλήθειαι τοῦ νὰ παρληφθῶσιν οἰκογένειαι, προσετίθετο ὅμως, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ φροντίς, μὴ τοῦτο δώσῃ ἀφορμὴν παραπόνων εἰς τὴν Πύλην καὶ δοθῇ αἰτία πρὸς διατάραξιν τῶν ἀρμονικῶν μεταξὺ τῶν δύο ἐπικρατειῶν σχέσεων, ἰδίως δὲ παρατηρεῖτο, ὅτι ὁ Ἀαλὴ πασᾶς οὐδόλως συνήγει εἰς τὸ νὰ παραληφθῶσιν οἰκογένειαι καὶ ὅτι ἡ προᾶξις τῆς Assurance, γενομένη τυχαίως καὶ συνεπέα παρανοήσεως, δι' ἣν ὅμως διαμαρτυρήθη ἡ Πύλη, δὲ ἔπρεπεν νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐν προηγούμενον...».

¹ Ἀρ. 607 (ΑΥΒ).

² Νο 175 (ΑΡΠΧ).

³ Ὁ Δενδρινὸς γράφει στὸν Ἰγνάτιεφ (ἀρ. 180 τῆς 14]26 - 12 - 66 ΑΡΠΧ) «Boutakow part ce soir pour Selino et Kissamos» καὶ στίς 23-12-66 (Νο 193 ΑΡΠΧ) τοῦ γνωρίζει ὅτι ὁ Boutakow τοῦ ἔγραψεν ἀπὸ τὸν Πειραιά στίς 17-12-66, ὅτι εἶχε μεταφέρει ἐκεῖ 1150 γυναικόπαιδα. Ὁ Π. Περίδης, ἔ. ἀ σ. 139 γράφει, ὅτι ὁ Boutakow εἶχε πάρει καὶ τὸν Ἐπίσκοπο Κισάμου καὶ Σελίνου. Στὸν «Αἰῶνα» τῆς 19-12-66 ὑπάρχουν καὶ λεπτομέρειες, σχετικὰ μὲ τὰ μέρη ὑπὸ πλοῦ ἐπῆρε τὰ γυναικόπαιδα.

⁴ Στίς 17-12-66 γράφει ὁ Ἀ. Μηλιαράκης ἀπὸ τὸν Πειραιά ΓΑΚ. 12α 325) «Σήμερον ρωσικὸν ἀτιμόπλοιον ἐκόμισεν οἰκογενείας»· βρβλ. καὶ «Αἰῶνα» τῆς 19-12-66.

⁵ Αὐτὰ τὰ γράφει ὁ ἴδιος ὁ Δενδρινὸς στὸν Ἰγνάτιεφ στίς 18-12-66. (Νο 183 ΑΡΠΧ).

⁶ Ἀρ. 615 τῆς 18-12-66 (ΑΥΒ).

Ἔτσι ἡ μεταφορὰ γυναικοπαίδων, ποὺ γιὰ μιὰ στιγμή ἔκαμε τοὺς Κρητικούς νὰ ἐλπίσουν¹, πὼς ἐπὶ τέλους οἱ Δυνάμεις θὰ ἐπενέβαιναν, «μὴ ἐπαναληφθεῖσα ἀντὶ καλοῦ ἐπέφερε κακὸν εἰς τὰς ἰδέας τῶν Κρητῶν», κατὰ τὸ Σακόπουλο². Ἐν τούτοις ἡ ἐνέργεια τῆς Assurance, ἀν καὶ εἶδαμεν ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα ἀτομικῆς πρωτοβουλίας, ἐθεωρήθη ὅτι προῆλθεν ἀπὸ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως καὶ οἱ Κρητικοὶ δὲ μποροῦσαν νὰ πιστέψουν, ὅτι ἡ μεταφορὰ τῶν γυναικοπαίδων δὲν θὰ συνεχιζότανε τοῦλάχιστον ἀπὸ ἀμερικανικὰ πλοῖα, ὅπως ἄλλως τε ρητὰ τοὺς διαβεβαίωνε γι' αὐτὸ ὁ Stillman.

ΚΕΦ. Γ'. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΟΙΝΗ ΓΝΩΜΗ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Διὸ εἶναι 'κεῖνα ποὺ πάντα συγκινοῦν τὸν ἄνθρωπο, ἡ συμ-
πύρινα γιὰ τὸ συνάνθρωπό του, ποὺ ὑποφέρει, καὶ ὁ θάνασμός,
γιατὶ ἓνας ὁμοῖός του κάνει κάτι, ποὺ λίγοὶ ἄνθρωποι καὶ σπάνια μπο-
ροῦν νὰ τὸ ἐπαναλάβουν. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο, οἱ ἰδέες κάθε ἐποχῆς
ἐπηρεάζουν τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, τὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη, ἢ τοῦλά-
χιστο τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ σκέπτονται καὶ αἰσθάνονται ὅμοια, ζοῦν μέ-
σα στὸν ἴδιον πολιτισμό. Γιὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα ἐπικρατέστερες ἦταν
α) ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν καὶ β) ἡ ἰδέα τῆς
ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν λαῶν μετὰ τὴν ἐθνικοποίησιν τῶν κρατῶν ἢ
τὴν ἴδρυσιν ἐθνικῶν κρατῶν.

Αὐτὰ ὅλα, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸ ῥωμαντισμὸ, ποὺ ἐτόνιζε καὶ τὴ δια-
φορὰ τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἄλλων θρησκειῶν, καὶ μετὰ
τὸ νεοκλασικισμὸ, ποὺ ἐξύψωνε τὴν Ἀρχαίαν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀνθρωπιστι-
κὴν τῆς ἰδέας στὴν πρώτη θέσιν, ἀνάμεσα στοὺς πολιτισμένους λαοὺς τῆς

¹ Ὁ Ρῶσος πράκτορας στὸ Πέτρυμον γράφει στίς 22 τοῦ Δεκέμβριου 1866 (ΑΡΠΧ ἀρ. εἰσερ. 190). «Οἱ Χριστιανοὶ παρέδωσαν ὅπλα τινὰ καὶ σχεδὸν εὗρισκοντο εἰς ἀπελ-
πισίαν, ἢ εἰδησις ὅμως, ὅτι ἀγγλικὸν πλοῖον παρέλαβεν οἰκογενείας, ἐνεθάρρυνε τὸν
λαὸν καὶ δὲν παρέδιδε πλέον τὰ ὅπλα, διότι δῆθεν δὲν εἶχε. Ὅταν καὶ ρωσικὰ
πλοῖα τὸ ἠκολούθησαν, τὸ θάρρος τοῦ λαοῦ ἐδιπλασιάσθη». Ἰδ. καὶ Περίδη Π. ἔ. ἀ.
σ. 139.

² Σακοπούλου ἀρ. 15 τῆς 15-1-67 (ΑΥΕ). Ἀμέσως μετὰ τὴ μεταφορὰ τῶν γυ-
ναικοπαίδων ἀπὸ τὸν Ρυμ, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις τὸν ἀνεκάλεσε μετὰ τὸ πλοῖό του εἰς
τὴν Μάλτα καὶ ὁ Ἄλφ βέης διαμαρτυρήθηκε στὸν Dickson. Γιὰ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Dick-
son ἰδ. Wagner R. ἔ. ἀ. σ. 86. Τέλος στίς 29 12-66 ἡ Πόλις μετὰ διακοίνωσίν της πρὸς
ὅλας τὴς πρεσβεῖές της ἐδήλωνεν, ὅτι «τοῦ λοιποῦ ὁ ἀποκλεισμός τῆς Κρήτης εἶσται
γενικὸς, ἤτοι δι' ὅλα τὰ πλοῖα» («Διόν» τῆς 5-1-67).

γῆς, εἶχαν δημιουργήσει τὴ μεγάλη φιλελληνικὴ κίνησι τὸ 1821, πού δὲ συνετέλεσε λίγο γιὰ τὴν ἴδρσι τοῦ νεοελληνικοῦ μας κράτους.

Ἄπο τότε ὅμως ὁ φιλελληνισμός, γιὰ διάφορους πολιτικοὺς λόγους, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἴσως ὁ πολιτισμένος κόσμος δὲν ἔμεινε ικανοποιημένος ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ αὐτὸ κράτος, εἶχε περάσει. Τὰ ἀλληλοφαινώματά μας, ἐνῶ ἐξακολουθοῦσεν ἀκόμη ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνας τοῦ ἔθνους μας, εἶχαν ἀπογοητεύσει πολλοὺς. Ἄλλὰ καὶ τίς ἔλλειψεις καὶ τίς ἀτέλειες πού παρουσίασε τίς πρώτες δεκαετηρίδες τὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος, ὅπως ἦταν φυσικὸ νὰ παρουσιάσῃ ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια σκλαβιάς, οἱ καλοθελητές μας, πού δὲν τοὺς συνέφερεν ἡ ἐθνικὴ μας ἀποκατάστασις, ἐφρόντιζαν νὰ τίς ἐξογκῶνουν, γιὰ νὰ δικαιολογοῦν τὴν ἀδικία πού μᾶς ἔκαναν. Ἔτσι τὸ ζήτημα τῆς ληστείας, τῆς ἀνικανότητος δηλ. τοῦ κράτους νὰ ἐπιβάλλῃ τάξι στὸ ἐσωτερικὸ, τὸ ὅτι καὶ τὰ ἄτομα καὶ τὰ κόμματα καὶ τίς κυβερνήσεις σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ κατηύθυνε τὸ ἀτομικὸ συμφέρον καὶ ὄχι τὸ συμφέρον τοῦ συνόλου, ἡ οικονομικὴ δυσπραγία τοῦ κράτους αὐτοῦ, πού τὴν ἀπέδιδαν στὸ μεγάλο ἀτομικὸ ἐγωισμὸ μας, τὸ πολιτικῶς ἄωρο πού παρουσιάζαμε, μὲ τὸ νὰ μὴν ἀντιλαμβάνομεθα τίς βλέψεις καὶ τὰ σχέδια τῶν Ρώσων καὶ νὰ γινόμαστε ἔτσι ὄργανά των, ὅλα αὐτὰ εἶχαν συντελέσει, ὥστε ὁ κόσμος νὰ μὴν εἶναι εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ κράτος καὶ ἡ Ἄγγλια καὶ ἡ Γαλλία νὰ μὴν ἀφήνουν νὰ προστεθῇ στὸ νεοελληνικὸ κράτος οὔτε μιὰ σπιθαμὴ γῆ, ἔφ' ὅσον ἦταν ὁ Ὀθῶνας στὴν Ἑλλάδα.

Ὑστερα ἀπὸ τὸ ἐρχομὸ τοῦ Γεωργίου καὶ τὴν παραχώρησι τῶν Ἰονίων νήσων, στὴν ἐξωτερικὴ μας πολιτικὴ ἀκολουθοῦσαμε περισσότερο τὴν Ἄγγλια, ἀλλὰ ἀπὸ ἀποψη οικονομικὴ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη δημοσίας τάξεως ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς ἀσταθείας, ἡ κατάστασις μας ἦταν τὸ ἴδιο καὶ χειρότερη.

Ὅταν λοιπὸν ἄρχισε νὰ γίνεται λόγος γιὰ κίνησι στὴν Κρήτη καὶ κανεὶς δὲ μποροῦσε νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι εἶχαν δίκιο οἱ Κρητικοί, ζητώντας καλύτερη διοίκησι, τότε στίς χῶρες, πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ μὴ γίνεται καθόλου λόγος γιὰ τὴν Τουρκία, ἀπὸ φόβο μήπως ἀνακηθῇ τὸ ἀνατολικὸ ζήτημα, ἄρχισαν νὰ τονίζουν τίς ἔλλειψεις, πού παρουσίαζε τὸ ἑλληνικὸ κράτος.

Ὁ Κλάρεντων, Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας πρὸ τοῦ Στάνλεϋ ἐδήλωνεν: «Ἡ κατάστασις καὶ αἱ ἀπόψεις τῶν Ἰονίων νήσων ὄφειλον ν' ἀποτρέψωσι τοὺς Κρητας ἀπὸ τὸν πόθον τῆς ἐνώσεως μὲ τὴν Ἑλλάδα». Καὶ «οἱ κάτοικοι τῶν τριῶν μεγάλων νήσων καὶ δὴ τῆς Κερκύρας παριστάνοντο (στὴν Ἀγγλία) αἰσθανόμενοι, ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶχε μεταχειρισθῇ αὐτοὺς, «ὡς λαὸν κατακτηθέντα», ἢ κατὰ τὰ λεχθέντα ὑπὸ

τινος Κερκυραίου, «ὡς τιμάριον τῶν πολιτευτῶν τῶν Ἀθηνῶν»¹.

Καὶ στὴ Γαλλία, ὅπου ὁ περισσότερος τύπος ἦταν τουρκόφιλος, ἐγράφησαν ὄχι λιγα κατὰ τῆς Ἑλλάδος². Μᾶς λὲν πειρατὲς καὶ ληστὲς καὶ φθάνουν καὶ στὸ νὰ ἰσχυρισθοῦν, ὅτι οἱ Κρητικοὶ εἶναι καὶ ὡς λαὸς καὶ ὡς ἔθνος διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες³. Γενικὰ ὁ τύπος ἀλλὰ καὶ ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις καὶ οἱ διπλωματικοὶ τῆς ἀντιπροσώπου καὶ οἱ προξενικοὶ τῆς ὑπάλληλοι δὲ δείχνουν καμιά συμπάθεια γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Κρήτη⁴.

Ἐνῶ ὁμοίως ἐξ αἰτίας τῆς πολιτικῆς τῶν κυβερνήσεων στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γαλλία ἐγένετο προσπάθεια γιὰ νὰ συγκρατηθῇ ἡ κοινὴ γνώμη, σιγὰ σιγὰ καὶ ὁ τύπος καὶ ἡ κοινὴ γνώμη καὶ τῆς Εὐρώπης καὶ ὅλου τοῦ κόσμου ἄρχισαν νὰ συγκινουῦνται ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἑνὸς μικροῦ χριστιανικοῦ λαοῦ, ποὺ ἀξιοῦσε λιγα δικαιώματα ἀνθρώπινης ζωῆς, ἀπὸ ἕνα κράτος δυνατὸ ἀλλὰ καὶ βάρβαρο καὶ ὄχι χριστιανικό⁵.

Καὶ ὅταν ἐφθασαν στὶς συγκρούσεις καὶ στὴν κήρυξί τῆς ἐπαναστάσεως, ἀπὸ τίς πρώτες ἐπιτυχίες ποὺ παρουσιάστηκαν ἐξωγκωμένους, ὁ θουμασμός γιὰ τὸ μικρὸ ἀλλὰ ἰσχυρὸ αὐτὸ λαὸ ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται καὶ νὰ ἐνθουσιάζει τοὺς νέους ὅλου τοῦ πολιτισμένου κόσμου καὶ ἔτσι ἀπὸ ὅλα τὰ κράτη τῆς Εὐρώπης ἄρχισαν νὰ ἔρχονται ἐθελοντὲς στὴν Κρήτη.

Καὶ ὅσο παρατεινόταν ἡ ἐπανάστασις, τόσο καὶ πιὸ θουμαστοὺς παρουσίαζαν τοὺς Κρητικοὺς στὰ μάτια τοῦ κόσμου οἱ ἐπιτυχίες καὶ οἱ θυσίες τους σ' ἕνα τόσον ἀνισο ἀγώνα, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά οἱ ὀμότητες τῶν Τούρκων καὶ μάλιστα κατὰ ἀθῶων, ἔτσι ποὺ ἐξωγκώνονταν καὶ

¹ Ἰδ. Μίλλερ Οὐίλλιαμ. Ἡ Τουρκία καταρρέουσα κλπ. μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρου. Ἐν Ἀθήναις 1914 σ. 387.

² Ἰδ. Byzantios A. L'insurrection de la Candie et le Gouvernement français. Leipzig 1867 σ. 8, 7, 9, 14 καὶ 21.

³ Ἰδ. de Calonne Alphonse, L'insurrection candiotte et le réveil de la Question d'Orient. Paris 1866. Στὴ σελ. 15 γράφει: «Cette idée de nationalité est fort élastique, il en faut craindre l'abus» σ. 17: «Les grecs modernes ne passent pas pour la fleur des nations. Leur moralité est suspecte et leur christianisme d'assez mauvais aloi». Στὴν ἴδια μᾶς λέει πειρατὲς καὶ ληστὲς καὶ προσθέτει: «Chez eux, la classe élevée n'est pas elle-même toujours à l'abri de la convoitise, intelligents, habiles, pleines de ressources et de hardiesse, ils conquièrent souvent la fortune sur les marchés européens, et leur haute réputation n'a pas décliné au Phanar». Γιὰ νὰ φθάσῃ νὰ ρωτᾷ στὴ σ. 21: «Quels sont donc les droits de nationalité, que les Hellènes Athéniens font valoir sur Candie? D'où leur viennent ces titres qu'ils invoquent?» Τέτοια ὑπάρχουν ὄχι λίγα.

⁴ Ἰδ. ἀν. τεύχος α' σ. 85 ἔ. 95 ἔ. 131 καὶ 133 ἔ. κ. ἀ.

⁵ Ἰδ. Wagner R. ἔ. ἀ. σ. 79 καὶ Byzantios A. ἔ. ἀ. σ. 14.

Ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες, διήγειραν τὴν συμπόνια τοῦ κόσμου καὶ τὸ φιλοκρητικὸ ρεῦμα ὄλο καὶ ἐγένετο ἰσχυρότερο. Καὶ ὅταν ἡ θυσία τοῦ Ἀρκαδίου διεσαλπίσθη σ' ὄλο τὸν κόσμο, μὲ τὸ θαυμασμό γιὰ τὴν αὐτοθυσία τόσο λίγων παλικαριῶν καὶ μὲ τὴν συμπόνια γιὰ τὸν ἄδικο θάνατο τόσων ἀθῶων, ποὺ προτίμησαν περισσότερο τὸ θάνατο παρὰ τὴν τουρκικὴν βαρβαρότητα, τὸ ρεῦμα τὸ φιλοκρητικὸ ὑπερίσχυσε ἀπόλυτα στὸν ἀγῶνα του πρὸς τὶς προκαταλήψεις καὶ τὰ συμφέροντα τῆς διπλωματίας. Καὶ ἔτσι ἓνας μεγάλος ἐνθουσιασμός γιὰ τὴν Κρήτη ξαπλώθηκε σ' ὄλο τὸν πολιτισμένο κόσμο, ποὺ δὲν ἄργησε νὰ ἐκδηλωθῆ καὶ οὐ ἔργα.

Στὴ Γαλλία, παρὰ τὴν ἀντίθετη πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως, παρουσιάζονται καὶ πολλοὶ ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὰ δίκαια τῶν Κρητικῶν καὶ στὸ Παρίσι ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ Ὀκτώβρη «τὸ φιλελληνικὸν κομιτάτον προβαίνει ἐπιτυχῶς εἰς τὰς ἐργασίας του . . . , λίαν συγκινητικὴ δὲ εἶναι ἐπιστολὴ τις τοῦ γηραιοῦ Γαζῶ πρὸς τὸ κομιτάτον, δι' ἧς ἀφιεροῖ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος τὰς ἀπομενούσας αὐτῷ δυνάμεις. . . »¹. Ἰδίως ὁμοῦ μετὰ τὸ Ἀρκαδίη ἡ φιλελληνικὴ κίνησις στὴ Γαλλία δυναμώνει ἀρκετὰ. Ὁ πολιτικὸς καὶ ἀκαδημικὸς Saint Marc Girardin ὑψώνει τὴ φωνή του γιὰ τὰ δίκαια τῆς Κρήτης καὶ ὁ V. Hugo ἀρχές τοῦ Δεκεμβρίου μετὰξὺ ἄλλων γράφει: «Λαε τῆς Κρήτης εἶσαι ψυχὴ. Ἕλληνες τῆς Κρήτης ὑπὲρ ὑμῶν ἔχετε τὸ δίκαιον, ὑπὲρ ὑμῶν ἔχετε τὸν ὀρθὸν λόγον. Τὸ Κρητικὸν ζήτημα εἶναι τεθειμένον πλέον καὶ θὰ λυθῆ . . ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀπολυτρώσεως». Καὶ ἀργότερα γράφει γιὰ τὸ Ἀρκαδίη: « . . Ἡ ἡρωϊκὴ Μονή, ἡ δίκην φρουρίου ἀγωνισαμένη, ἀποθνήσκει ὡς ἡφαίστειον. Τὰ Ψαρά δὲν εἶναι ἐπικώτερα, τὸ Μεσολόγγιον δὲν εἶναι ὑψηλότερον». Καὶ ἡ Illustration δημοσιεύει στὸ Παρίσι ὀλόκληρο ἄρθρον γιὰ τὸ Ἀρκαδίη μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς, τὴ φωτογραφία τοῦ Γαβριὴλ καὶ βιογραφικὰς σημειώσεις γι αὐτόν².

Ἔτσι ὁ ἴδιος de Moustier ἀναγνωρίζει: «L' opinion public commence à s' émouvoir en Europe, et les insurgés candiotes y trouvent encouragements de plus en plus marqués . . . »³.

Στὴν Ἀγγλίαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν ἐπιφυλακτικοί, ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ, «la presse anglaise a été unanime pour donner raison aux plaintes des Candiotes pour rendre justice à leur héroïsme aux sacrifices

¹ Ἔδ. στὸν «Αἰῶνα» τῆς 15-10-66 ἓνα γράμμα ἀπὸ τὸ Παρίσι τῆς 7-10-66.

² Ἔδ. Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 428. Τὸ γράμμα τοῦ Hugo ἀναδημοσιεύθηκε πολλὰς φορὰς, ἔτσι τὸ ἔχει καὶ ὁ «Αἰὼν» τῆς 8-12-66.

³ Le m. de Moustier à m. de Bonnières, Paris 14 decembre 1866. (Arch. Dipl. 1867 I σ. 377). Ἡ πολιτικὴ τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἄλλο κεφάλαιο, ἔχει ἀλλάξει ἐν τῷ μεταξῷ.

qu' ils se sont imposés»¹. Καί μετὰ τὸ Ἀρμάδι ἰδρύεται στὸ Λονδίνο κομιτάτο ὑπὲρ τῶν Κρητῶν μὲ πρόεδρο τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ μέλη πολλοὺς ἀπὸ τοὺς πρώτους τῆς ἀγγλικῆς ἀριστοκρατίας· καὶ στὸ παράρτημα τοῦ κομιτάτου αὐτοῦ στὴν Ἀθήνα διώρισαν ὡς ἀντιπροσώπους τὸν Ἀγγλο-πρόξενο Μέρλεν καὶ τὸ Χαρίλαο Τρικούπη, «οἷτινες παρέλαβον ὡς συμ-πράκτορας καὶ τοὺς κ. κ. αἰδεσιμ. Χίλλ καὶ Φίνλαιϋ καὶ δύο μέλη τῆς Κεντρικῆς ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς»². Καὶ ἀρχὲς τοῦ Δεκέμβρη στέλνει τὸ κομιτάτο τοῦ Λονδίνου «ὡς ἀπαρχὴν» 2.000 λίρες³. Μέσα τοῦ Δεκέμβρη καταρτίζεται κομιτάτο καὶ στὸ Λίβερπουλ μὲ πρόεδρο τὸν ἐπίσκοπο Chester⁴.

Ἄλλὰ καὶ τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ ποὺ μόλις εἶχεν ἀποκτήσει τὴν ἀνεξαρτησία του, οἱ συμπάθειες γιὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Κρητικῶν ἀπὸ ἐνωρὲς γίνονται φανερῆς. Τὸ Σεπτέμβρη ἀκόμη, «ἡ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Κεντρ. Ἐπιτρ. ἔλαβεν ἐπιστολὴν παρὰ τῶν ἐνταῦθα παρεπιδημούντων Ἰταλῶν καὶ προσφέρουσι τὸ ἔξαγόμενον τοῦ μεταξὺ αὐτῶν γενομένου ἐράνου ὑπὲρ τῶν Κρητῶν»⁵. Καὶ στὸ Λονδίνο, «τρεῖς ἄριστοι Ἰταλοὶ ζωγράφοι οἱ κ. κ. A. Castelli Bacani καὶ Amiconi . . . ἐξέθεσαν εἰς λαχεῖον τρεῖς πίνακας ἐκ τῶν πολυτίμων αὐτῶν εἰκονογραφιῶν, ὅπως τὰ ἐκ τοῦ λαχεῖου τούτου συναχθι-σόμενα ποσὰ ἀποσταλῶσι πρὸς βοήθειαν τῶν ἀναξιοπαθούτων Κρητῶν»⁶. Ἄλλὰ καὶ ἀρκετοὶ ἐθελοντὲς ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη, γιὰ νὰ ἀγωνιστοῦν μὲ τοὺς Κρητικούς γιὰ τὴ λευτεριά τους⁷. Καὶ «οἱ φιλελεύθεροι βουλευταὶ ἠγέρθησαν θερμοὶ συνήγοροι τῆς ἀγωνιζομένης Κρήτης». Καὶ ὁ G. Garibaldi στὶς 7]19-12-66 γράφει : «Λαὸς ἔχων νὰ ἐπιδείξῃ φοβερὰ ἐπεισόδια, ὡς τὰ τοῦ Ἀρκαδίου καὶ τοῦ Μεσολογγίου, ἧ ο ὄντως ἄξιος νὰ τύχῃ τῆς εὐνοίας τῶν πεφωτισμένων ἀνδρῶν. Τοιοῦτος λαὸς εἶναι ἄξιος νὰ τύχῃ ἐλευθέρως ὑπάρ-

¹ Byzantios A. ἔ. ἀ. σ. 7 πρβλ Βολωνάκη Ἰάκ. Ἡ ἀλήθεια περὶ τῆς νήσου Κρήτης μεταφρ ἐκ τοῦ γαλλικοῦ. Ἐρμούπολις 1866 σ. 1 κ. ἀ.

² Ἰδ. «Αἰῶνα» ἀρ. 2190 τῆς 28-11-69 καὶ τὸ ἐλόμενο πρβλ. καὶ Μίλλερ ἔ. ἀ. σ. 392.

³ Ἰδ. «Αἰῶνα» ἀρ. φύλ. 2194.

⁴ Ἰδ. «Αἰῶνα» τῆς 15-12-66 καὶ πρβλ. Ballot J ἔ. ἀ. σ. 120 ἔ. Πρβλ. καὶ Βενέρη T ἔ. ἀ. 432 ἔ. ὅπου δημοσιεύει καὶ διάφορα ἀποσπάσματα τοῦ ἀγγλικοῦ τύπου γιὰ τὸ Ἀρμάδι. Μεταξὺ ἄλλων γράφουν : «Ἐδειξαν ὁπόσον ἀγριὸν καὶ φοβερὸν εἶναι τὸ ἀργαῖον ἐλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ ἀντιτάσει του πρὸς τοὺς βαρβάρους κατακτητάς». «Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Κρήτης καὶ ἡ εἰς τὴν Ἑλλάδα προσάρτησις θὰ ἦτο ἡ καλύτερα τῆς ἐριδος λύσις».

⁵ Ἰδ. «Αἰῶνα» τῆς 26-9-66.

⁶ «Αἰῶν» τῆς 29-10-66 ἀρ. 2177.

⁷ Πρβλ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 186, πρβλ. καὶ ἀν. 97⁴, 74 κ. ἀ. καὶ τὴν ἐργα-σία τοῦ Ballot γενικά.

ξεως»¹. Καὶ ὁ ἑλληνικῆς καταγωγῆς πολιτικὸς καὶ καθηγητῆς Φο. Κρίτσι γράφει στίς 28-12-66. « . . . Ἡ Ἑλλὰς πρέπει νὰ λάβῃ τὰ ἀρχαῖα σύνορά της ἐπὶ τῆς ἠπείρου καὶ τὰς νήσους της ἐν ἐμποτέραις ταῖς θαλάσσαις· ἄνευ τούτων δὲν θὰ ἀποτελέσῃ στοιχεῖον δυνάμεως, ἡ δὲ Εὐρώπη θὰ εἶναι ἔνοχος προφανεστάτου ἀδικήματος»².

Στὴ Ρωσία ἡ κίνηση ὑπὲρ τῶν Κρητικῶν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κυβέρνηση. Ὁ τσάρος, ὁ μητροπολίτης καὶ ἡ ὑψηλὴ ἀριστοκρατία διοργανώνουν ἐσορτὲς καὶ ἐράνους. Ἔτσι «ἐν Πετροπόλει εἰσπραχθήσαν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν τὴν 31-12-66, 270,000 φράγκων . . . καὶ εἰς Ὀδησὸν τὸ προῖδν τῆς παραστάσεως 16,000 φράγκων ἐστάλη εἰς τὴν ἑπιτροπὴν»³.

Τελοῦνται μνημόσυνα γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ Ἀρκαδίου καὶ στὴ Ρωσία καὶ στὴ Ρουμανία καὶ στὴ Σερβία καὶ ἰδρύεται φιλελληνικὸ κομιτάτο στὸ Βελιγράδι, ὅπου καὶ «ὁ ἡγεμὼν αὐτὸς ἤξίωσε νὰ τιμῆσῃ διὰ τῆς ὑπογραφῆς του τὸν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἔρανον»⁴.

Στὸ Γαλιὰσι ἔρχονται στὴν Ἐπιτροπὴ δυὸ ἀξιωματικοὶ τοῦ αὐστριακοῦ στρατοῦ, γιὰ νὰ τοὺς στείλουν νὰ πολεμήσουν στὴν Κρήτη⁵, καὶ ὁ γερμανὸς Ἰούλιος Χένιγγ, μένοντας στὴν Ἑλλάδα, ζητᾷ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ νὰ τυπωθῇ στὸ ἐθνικὸ τυπογραφεῖο «τοπογραφικὸς χάρτης τοῦ Λαυρείου μὲ τὰ ὀνόματα τῶν δασῶν, ὅστις ἐμπεριέχει καὶ τοὺς σωρούς . . ., καὶ νὰ ἐκποιηθῶσι τὰ ἀντίτυπα πρὸς περιθάλψιν τῶν Κρητικῶν οἰκογενειῶν»⁶.

Ἡ φιλοκρητικὴ ὁμως κίνηση δὲν ἔμεινε περιορισμένη στὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ ξαπλώθηκε καὶ στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ

¹ Βενέρη ἔ. ἀ. σ. 425 Ἐκεῖ (σημ. 2) δημοσιεύει καὶ μιὰ ἐπιστολὴ ἐθελοντοῦ πρὸς τὸ Γριβάλδη, ποὺ πιθανότατα εἶναι τοῦ Ballot, γιὰτὶ ὁ Ballot ἔχει μιὰ ἀπάντησιν τοῦ Γαριβάλδη (Ballot ἔ. ἀ. σ. 145) τῆς 1-1-67, ποὺ προϋποθέτει ἓνα γράμμα, ὅπως αὐτὸ ποὺ δημοσιεύει ὁ Βενέρης.

² Βενέρη Γ. ἔ. ἀ. σ. 429 Ἰδ. καὶ «Αἰῶνα» τῆς 2-2-67, ὅπου ἀναγγέλλει τὸ σχηματισμὸ δυὸ κομιτάτων στὴν Ἰταλία ὑπὲρ τῶν Κρητικῶν, τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ κόμμα ἐνεργείας καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸ κόμμα τῶν μετρίων κλπ.

³ «Αἰῶν» τῆς 2-1-67. Ἰδ. καὶ Βενέρη Γ. ἔ. ἀ. σ. 431. Στὴν ἔκκληση ὁμως, ποὺ κάνει ὁ μητροπολίτης γιὰ τοὺς Ἕλληνας, δὲν ξεχνᾷ καὶ τοὺς Σλαῦτους ὑπηκόους τῆς Πύλης: «Μνήσθητι, Κύριε, τῶν αἰχμαλώτων ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ λύτρωσον αὐτοὺς ἀπὸ τῶν βασάνων. Τίνες εἶναι οἱ ἀδελφοὶ οὗτοι; . . . εἶναι αὗτοι οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνας, οἵτινες τώρα ἀγωνίζονται ἐν Κρήτῃ ἐναντίον τῶν Μουσουλμάνων, οἱ Ἕλληνας, παρὰ τῶν προγόνων τῶν ὁποίων ἐδέχθημεν τὴν Ἁγίαν ἡμῶν Θρησκείαν. Οἱ ἀδελφοὶ μας οὗτοι αἰχμαλῶται εἶναι οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Βούλγαροι, ὀρθόδοξοι καὶ ὁμόφυλοι ἡμῶν . . .».

⁴ «Αἰῶν» ἀρ. 2206 καὶ 2211.

⁵ ΓΑΚ. 12α 304.

⁶ Ἰδ. Ἐφημερίδα Βουλῆς, Συνεδρία τῆς 28-1-67 σ. 201.

Στίλλμαν, Πρόξενος τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν στὰ Χανιά, ἔδειξεν ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κινήματος χάριν τῶν Κρητικῶν. «Ἐπρότιτομεν πᾶν ὅ,τι ἠδυνάμεθα, προτρέποντες τοὺς Κρητὰς πρὸς συνδιαλλαγὴν καὶ ὑποταγὴν, προκαλοῦντες οὕτω τὴν καθ' ἡμῶν ἀγανάκτησιν τῶν θερμοαίμων», γράφει ὁ ἴδιος· ἀλλὰ, ἀρχῆς τοῦ Νοέμβρη, συνεχίζει πῶς κάτω, «ἤμην ἀνεγνωρισμένος ὡς ἐπίσημος προστάτης τῶν Κρητῶν, καίτοι πάντοτε εἶχον πρᾶξι πᾶν τὸ δυνατὸν πρὸς ἀποθάρρυνσιν τοῦ κινήματος . . . διότι οὐδεμίαν ἐλπίδα διέβλεπον πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς ἐπαναστάσεως». Καὶ πραγματικὰ ἔκανε διαρκῶς, ὅ,τι μπορούσες, γιὰ τοὺς Κρητικούς, ἀφοῦ εἶχε δεχθῆ καὶ μὲ ἀμερικανικὴ σημαία νὰ φέρῃ τροφίμα τὸ «Πανελλήνιον» στὴν Κρήτη, ἀρχῆς τοῦ Ὀκτώβρη ¹.

Ἄλλὰ καὶ ὁ πρεσβευτὴς τῶν Ἑν. Πολ. στὴν Πόλη, Morris, «εἶναι ἔνθερος προστάτης τῶν καταδυναστευομένων ἐν τῇ Ἀνατολῇ Χριστιανικῶν φυλῶν καὶ ἰδίως τῶν Ἑλλήνων, ἐκδηλώσας πάντοτε καὶ τὰς εὐγενεῖς συμπάθειαις του καὶ τὰς ἀποτελεσματικὰς ἐνεργεῖαις του. Συμπάθειαν ἔδειξε καὶ ὁ κ. Iward ὡς Ὑπουργὸς ἐν τοῖς ἐγγράφοις του» ².

Καὶ τὶς συμπάθειαις αὐτῆς τῶν Ἀμερικανῶν τὶς γνωρίζουν στὴν Κρήτη, γι αὐτὸ καὶ ἡ ΓΣΚ. τὸ Σετέμβρη ἀκόμη ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς μεγάλης ἀμερικανικῆς δημοκρατίας καὶ ζητᾷ τὴ μεσολάβησίν του «afin que notre cause soit jugée digne de l' intérêt des grandes puissances Européennes» ³. Καὶ στίς 8-10-66 ὁ Μ. Ρενιέρης γράφει στὸ Μ. Μπογιατζόγλου: «Γενομένης σκέψεως πρὸς ἀποστολὴν ἀνθρώπου εἰς τὴν Ἀμερικὴν ὑπὸ τῆς Κ.Ε., ὁ κ. Μελαῖς μᾶς ἐσύστησε σφόδρα . . . τὸν κ. Εὐαγγελίδην» ⁴.

Μετὰ τὴν ὀλοκαύτωση τοῦ Ἀρκαδίου ὅλες οἱ ἐφημερίδες γράφουν

¹ Ἰδ. ἀν. σ. 60 πρβλ. καὶ ΓΑΚ 12α 182 μὴ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ρενιέρη. Δὲς καὶ τὴν ἐργασία τοῦ Stillman, The Cretan Insurrection of 1866-7-8 New York 1874, μεταφρασμένη ὄχι περίφημα στὸ περιοδικὸ Ἑλληνισμὸς τόμ. Η' καὶ Θ', ποῦ ἔχομεν ἀναφέρει ἀρκετὰς φορές. Ὁ Stillman ἔχει γράψῃ ἐπίσης σχετικὰ καὶ στὴ Contemporary Review (Ἄπρ. 1890) ἕνα ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «The Cretan Question. (Μεταφρ. στή «Ν. Ἡμέρα» τῆς Τεργέστης 31-3-1890 καὶ 14-4-1890).

² Σακόπουλος πρὸς τὸ Ὑπ. Ἐξ. ἀρ. 576 τῆς 14-11-66. (ΑΥΒ). Γιὰ τὴν πολιτικὴν τῶν Ἑν. Πολιτειῶν γενικὰ ἰδ. καὶ Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 192.

³ Ἰδ. Streit G. La volonté du peuple Crétois. Quelques documents relatifs à l' histoire de la Crète. Athènes 1897 σ. 14. Ὁ Σακόπουλος γράφει στὸ Δεληγεώργη (ἀρ. 513 τῆς 26-9-66): «Παρὰ τοῦ κ. Στίλλμαν ἐπληροφορήθην, ὅτι ἡ ἀναφορά, ἣν οἱ Κρητῆτες ἀπέστειλαν εἰς τὸν Πρόεδρον τῶν Ἑν. Πολιτειῶν, δημοσιευθεῖσα ἤδη εἰς τὰ ἐπισημότερα εὐρωπαϊκὰ φύλλα, καθ' ἃ τῷ γράφει ὁ ἐν Κωνιπόλει πρεσβευτὴς κ. Μόρις, ἤγειρε τὴν ὑπερ τῶν Κρητῶν συμπάθειαν τῶν Ἀμερικανῶν καὶ θέλει ἴσως ἐπηρεάσει τὴν πολιτικὴν τῆς Κυβερνήσεώς του».

⁴ Ἰδ. ΓΑΚ. 12α 163.

μέ μεγάλο ένθουσιασμό γιά τόν Κρητικό άγώνα και διοργανώνονται συγκεντρώσεις στην 'Αμερική, όπου υποστηρίζονται τὰ δίκαια τῶν Κρητικῶν και συνηγοροῦν γιά τήν υποστήριξη τῶν ἀναξιοπαθούτων ἀθῶων.

Πρωτεύοντα ρόλο στην κίνηση αὐτή παίρνει και πάλιν ὁ δόκτωρ Σαμουήλ Χάου (Howe) (1801 - 1876), πού και τὸ 1821 εἶχεν ἔλθει στην 'Ελλάδα, συναντήθηκε με τόν Βυγον στο Μεσολόγγι και, ἀφοῦ ἔμεινεν ἔξι χρόνια στην 'Ελλάδα, γύρισε στην 'Αμερική, μάζεψεν ἀπό ἐράνους 60 χιλ. δολλάρια και, ἀφοῦ ἀγόρασε μ' αὐτὰ διάφορα εἶδη, τὰ ἔφερε και ἴδρυσεν στην Αἴγινα ἕνα σταθμὸ περιθάλψεως και ἕνα προσφυγικὸ συν-οικισμὸ κοντὰ στον Ἴσθμὸ τῆς Κορίνθου. Καὶ τὸ 1833 ἰδρύθηκε με τήν παρακίνηση του κρατικὸ «ἐκπαιδευτήριον τῶν τυφλῶν» στην Αἴγινα. Ὁταν λοιπὸν ἔμαθε στη Βοστώνη, τήν πατρίδα του, τήν ἐπανάσταση τῶν Κρητικῶν και τὴ θυσία τοῦ 'Αρκαδιοῦ, ὁ παλιὸς ένθουσιασμὸς ξαναφούντωσε μέσα του και ἔγινεν ἡ ψυχὴ τῆς κινήσεως στην 'Αμερική γιά τόν Κρητικὸ άγώνα. Καὶ σὲ μιὰ συγκέντρωση τῆς Βοστώνης τελειώνοντας διακηρύσσει: «Ἡ διπλωματία λέγει ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπέμβωμεν ὡς ἔθνος, ἀλλ' ἡ φιλανθρωπία ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς τὸ καθήκον νὰ ἐπέμβωμεν ὡς ἄνδρες και γυναῖκες και νὰ θρέψωμεν τοὺλάχιστον τοὺς πεινῶντας, νὰ ἐνδύσωμεν δὲ τοὺς γυμνητεύοντας»¹.

'Αλλὰ και στη Ν. Ὑόρκη ὁ ἴδιος ὁ δήμαρχος Hoffmann προσδρεῦει σὲ μιὰ συγκέντρωση, όπου ὁ Henry Ward Beecher τονίζει: «Δὲν ὑπάρχει λαὸς ἐπὶ τῆς γῆς κεκτημένος τσαῦτα δικαιώματα ἐπὶ τῆς ἡμετέρας συμπαθείας και συνδρομῆς, ὅσα ὁ 'Ελληνικὸς . . . και διότι ὀφείλομεν εἰς τὸ ἔθνος τοῦτο τσαῦτα, ὅσα δὲν δυνάμεθα οὐδέποτε ν' ἀποτίσωμεν». Καὶ ὁ Dr Crosby συμπληρώνει: « . . . Ἡ Κυβέρνησις μας πρέπει νὰ διατάξῃ ἀμελλητὶ τὸ ναύαρχο Goldsborough νὰ μεταβῆ μετὰ τοῦ σιόλου του εἰς τὰς θαλάσσας τῆς 'Ελλάδος και ἐπέμβῃ ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων Κρητικῶν. . . Περὶ τῆς ἀξίας τῆς 'Ελληνικῆς φυλῆς μαρτυρεῖ τὸ παρελθόν· ἐὰν δὲ εἰς τὸ μέλλον ἀποβλέψωμεν, πειθόμεθα ὅτι ἡ τύχη τῆς 'Ανατολῆς ἐξήρηται καθ' ὀλοκλήραν ἐκ τῆς ἐνεργητικότητος τῆς φυλῆς ταύτης». Τότε ἰδρύθηκε ἐπιτροπὴ γιά τὴ συγκέντρωση ἐράνων με πρόεδρο τὸν ἴδιο τὸ δήμαρχο Hoffmann και ἀπὸ ἄλλα ἐπίσημα πρόσωπα ὡς μέλη².

¹ Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 435 ἔ. Ἰδ. και «Λόγοι τῶν ρητόρων τῆς ἐν Βοστώνη ὑπὲρ τῶν Κρητικῶν γενομένης Συνελεύσεως. Ἐν Ἀθήναις 1867 σ. 7 πρβλ. και «Αἰῶνα» τῆς 30 1-67. Γιά τὸ Σ. Χάου Ἰδ. σχετικὸ ἄρθρο τῆς Μ.Ε.Ε.

² Βενέρη Τ. ἔ. ἀ. σ. 436. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κινήσεως αὐτῆς στην 'Αμερική θεὰ τὰ δοῦμα στὸ ἄλλο τεῦχος.

ΚΕΦ. Δ'. ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ.

ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΣΕΡΒΕΡ ΕΦΕΝΤΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ

Ὅπως σπουδαία ἱστορικά γεγονότα ἐπηρεάζουν τὴν ὅλη πολιτικὴ μᾶς ἢ καὶ περισσοτέρων Δυνάμεων, ἔτσι καὶ ὁ Πρωσσοαυστριακὸς πόλεμος ἐπηρέασε τὴ σιάση τῆς Γαλλίας ἀπέναντι τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως, πρᾶγμα ποὺ συνετέλεσεν ὥστε καὶ ἄλλων Δυνάμεων ἢ πολιτικῆ νὰ μεταβληθῇ.

Ὁ Bismarck δηλαδή, ἀφοῦ μὲ τὰ ταξίδια του στὸ Παρίσι καὶ στὸ Biarritz πέτυχε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν οὐδετερότητα τῆς Γαλλίας, δίδοντας ἀόριστες ὑποσχέσεις γιὰ ἀνταλλάγματα στὸ Ναπολέοντα, εἶχεν ἀποφασίσαι τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Αὐστρίας. Ὁ Thiers, ἀρχηγὸς τοῦ συντηρητικοῦ κόμματος στὴ γαλλικὴ βουλή, ἀπεδοκίμασεν ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ Μαΐου τοῦ 1866 τὴν πολιτικὴ αὐτῆ τῆς οὐδετερότητος καὶ ἐτόνισε τὰ ἀποτελέσματα, ποὺ θὰ εἶχε γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν Γαλλία ἰδιαιτέρως ἢ ἀπόλυτη ἐπικράτηση τῶν Hohenzollern σ' ὁλόκληρη τὴ Γερμανία. Ὅπως ἄλλοτε οἱ Ἀψβούργοι καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ Καρόλου Ε'. εἶχαν ἀπειλήσει αὐτὴ τὴν ὑπαρξὴ τῆς Γαλλίας, τὸ ἴδιον καὶ οἱ Hohenzollern ἐνώοντιας ὅλους τοὺς Γερμανοὺς, θὰ ἀποτελοῦσαν μεγάλο κίνδυνον γι αὐτὴ. Μ' αὐτὰ ἐδημιουργήθη μεγάλη ἀνησυχία στὴ γαλλικὴ κοινὴ γνώμη καὶ ξύπνησαν πάθη, ποὺ χώριζαν τοὺς δυὸ λαοὺς τώρα καὶ τόσοις αἰῶνες.

Ἔτσι τὴν ἡττα τῶν Αὐστριακῶν στὴ Σάδοβα (3-7-66 ν. ἡ.) τὴν ἐπῆραν οἱ Γάλλοι σὰν δικαίους ἡττα. Ὑστερα ἀπὸ δυὸ μέρες ὅλοι οἱ Ὑπουργοὶ τοῦ Ναπολέοντος μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Drouyn de Lhuys εὐρισκαν, ὅτι ἡ ὥρα ἦταν κατάλληλη γιὰ νὰ ἐπέμβῃ ἡ Γαλλία. Καὶ ὁ ἀρχιστρατήγος ἔθειεν ἀμέσως στὴ διάθεση τοῦ Ναπολέοντος 80 χιλ. στρατό, ποὺ σὲ 20 μέρες θὰ ἦταν 250. Ἔτσι θὰ γινότανε ὁ Ναπολέων ὁ ρυθμιστὴς τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ ὁ Ναπολέων δὲν ἐτόλμησε τὴν ἄλλη μέρα ἐδήλωσε σιτοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Αὐστρίας καὶ Σαξωνίας, ὅτι ἐξ αἰτίας τῆς υγείας καὶ τῆς ἡλικίας του δὲ μποροῦσε νὰ διεξαγάγῃ πόλεμον. Ἡ ἀδράνεια αὐτῆ τοῦ Ναπολέοντος στὴν πιδ κρίσιμη στιγμή ἀπογοήτευσεν ὅλους τοὺς Γάλλους¹.

Γιὰ νὰ καθησυχάσουν τότε τὴν κοινὴ γνώμη, ὁ Ναπολέων ἐζήτησεν ἀπὸ τὸ Bismarck νὰ δοθῇ στὴ Γαλλία ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴ χώρα ἀρι-

¹ 18. Bourgeois Emile. Manuel historique de politique étrangère t. III. Le temps présent 1915⁴ σ. 686 ἔ.

στερά του Ρήνου, ο Bismarck όμως του εδήλωσεν, ότι η γερμανική κοινή γνώμη δὲ μπορούσε νὰ δεχθῆ ὥστε νὰ παραχωρηθῆ γερμανικὸ ἔδαφος σὲ ξένο κράτος. Ὁ Ναπολέων τότε ἔστειλε μὲ ἰδιαιτέρο πρόσωπο δύο σχέδια συνθηκῶν, πού ἦρθαν στὰ χέρια τοῦ Bismarck στὶς 20 Αὐγούστου 1866. Κατὰ τὸ ἓνα ἡ Πρωσσία θὰ ὑποστήριζε τὴ Γαλλίαν νὰ καταλάβῃ τὸ Louxembourg, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο, — αὐτὸ ἔπρεπε νὰ κρατηθῆ πολὺ μυστικό, — θὰ ἀνεγνωρίζετο τὸ δικαίωμα στὴ Γαλλία, γιὰ νὰ καταλάβῃ τὸ Βέλγιο. Ὁ Bismarck ἐκράτησε τὰ σχέδια αὐτὰ γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ ἀργότερα, χωρὶς νὰ δώσῃ καμιὰ ὀριστικὴ ὑπόσχεση γιὰ πραγματικὴ ὑποστήριξη τῆς Γαλλίας στὰ σχέδιά της αὐτά ¹.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ φιλοπόλεμο Ὑπουργεῖο τοῦ Drouyn de Lhuys εἶχε παραιτηθῆ καὶ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἔγινε ὁ de Moustier, πρεσβευτῆς ὡς τότε στὴν Πόλη.

Γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν ὅμως τὰ σχέδια αὐτὰ τοῦ Ναπολέοντος, ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθῆ ἡ διπλωματικὴ ὑποστήριξη καὶ ἄλλων μεγάλων Δυνάμεων. Καὶ ἐπειδὴ ἡ Ἀγγλία δὲν θὰ δεχότανε εὐκολὰ νὰ καταληφθῆ ἀπὸ μιὰ μεγάλη Δύναμη ἡ ἀπέναντι τῆς Ἀγγλίας ἀκτὴ στὸ στενὸ τῆς Μάγχης, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθῆ τοῦλάχιστον ἡ ὑποστήριξη τῆς Ρωσίας.

Στὴν Πετρούπολη δὲν ἦταν καθόλου εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴ στάση τῆς Γαλλίας στὰ ζητήματα, πού τοὺς ἐνδιέφεραν, ἀλλὰ δὲν τὸ ἔδειχναν. Ὁ Τσάρος μάλιστα ἀρχῆς τοῦ Ὀκτώβρη ἐξέφραζε στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ τὴν ἐπιθυμία, κατὰ τὸν Παπαντωνάκη ², «ἵνα συνεχισθοῦν αἱ μετὰ τῆς Γαλλίας ἀγαθαὶ σχέσεις, αἵτινες ἦσαν ἀναγκαῖαι πρὸ πάντων τώρα, ὅτε τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα ἀπειλεῖ νὰ ἐκτυλιχθῆ ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμῆν. «Οὐδένα ἔχω κόπον, οὐδεὶς δύναται νὰ μοῦ κατηγορήσῃ ἐκθρότητα πρὸς τὴν Γαλλίαν καὶ παρακαλῶ τὸν αὐτοκράτορα Ναπολέοντα, ὅπως εὐαρεστηθῆ νὰ ἐνθυμηθῆ σχετικῶς περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου τὰς ἐν Στουτγάρδη συνομιλίας μας». Τότε ὁ Τσάρος εἶχε δηλώσει πρὸς τὸν Ναπολέοντα: «Οὐδέποτε θὰ εἰσέλθω εἰς συνασπισμὸν ἐναντίον τῆς Ὑ. Μ. καὶ ἄνευ ἐμοῦ οὐδεὶς συνασπισμὸς ἐν Εὐρώπῃ εἶναι δυνατός».

Οἱ δηλώσεις αὐτὲς τοῦ Τσάρου ἐρχόντανε στὴν κατ'ἀλληλὴ στιγμῇ καὶ ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις δὲν θέλησε νὰ χάσῃ τὴν εὐκαιρίαν γιὰ νὰ πλησιάσῃ τὴ Ρωσία. Τὸν Ὀκτώβρη ἀκόμη ὁ Γάλλος ἐπιτετραμμένος στὴν Πόλη ἐπρότεινε στὸν Ἰγνάτιεφ γιὰ νὰ συνεννοηθοῦν καὶ μὲ τὸ Ἄγγλο πρεσβευτῆ, ὥστε νὰ παραχωρήσῃ ὀρισμένα δικαιώματα ἡ Πύλη στοὺς Κρητικούς. Καὶ

¹ Bourgeois E. ἔ. ἀ. σ. 690 ἔ. 693. πρβλ. καὶ Λάσκαρι Σ. Θ. Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης (1814-1924). Ἀθήναι 1936 σ. 166.

² Ἰδ. Παπαντωνάκη Γ. ἔ. ἀ. σ. 25.

«d' un autre côté, le Marquis de Moustier faisait à la Russie des ouvertures sensationnelles de la part de Napoléon III»¹.

Τότε ὁ Gortchakow διετύπωσε ὡς ἐξῆς τὶς ἀπόψεις τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως σχετικά μὲ τὸ ἀνατολικό. Ὅσο γιὰ τὴν Κρήτη ἢ καλύτερη λύση θὰ ἦταν ἡ ἔνωσή της μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἢ τοῦλάχιστον θὰ ἔπρεπε νὰ τῆς δοθῆ αὐτονομία, ὅπως τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν. Δέχεται ὅτι οἱ Βαλκανικοὶ λαοὶ δὲν εἶναι ἀκόμη γιὰ μιὰ πλήρη ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ ἐφ' ὅσον θὰ ἐκινουῦντο οἱ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς γιὰ νὰ καλυτερεύσουν τὴ θέση τους, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ ἐπέμβουν καθόλου².

Στὸ Κρητικὸ ζήτημα δὲν ἦταν δύσκολο νὰ συμφωνήσῃ ἡ Γαλλία μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Gortchakow, ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ ἐπεμβάσεως στὴν Ἀνατολὴ φάνηκε στοὺς Γάλλους διπλωμάτες, ἔτσι ποὺ δὲν ἀνέφερε καθόλου ὁ Gortchakow τὸ Σερβικό, ἐνῶ συγχρόνως ὁ Ὑπ. τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Σερβίας Μαρίνοβιτς ἐπήγαινε στὴν Πετροῦπολη γιὰ νὰ πάρῃ ὁδηγίαι ἀπὸ ἐκεῖ, ὅτι μὲ τὴν ἀρχὴ αὐτῆ, «la Russie se promettait d' être seule à intervenir»³. Συγχρόνως ἔστενοχωροῦσε τοὺς Γάλλους τὸ ὅτι οἱ Ρῶσοι δὲ μιλοῦσαν γιὰ ἀνταλλάγματα, ποὺ θὰ δίδονταν στὴ Γαλλία στὴ Δ. Εὐρώπη, γιὰ τὶς ὑποχωρήσεις της στὴν Ἀνατολή.

Ἐνῶ ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἐμελετοῦσεν ἀκόμη τὶς προτάσεις τῶν Ρῶσων, ὁ Gortchakow μιὰ βδομάδα ἀργότερα, στίς 23-11-66 π. ἡ. (5-12-66 ν. ἡ.), τηλεγραφεῖ σιὸ ρῶσο πρεσβευτὴ σιὸ Λονδίνο βαρῶνο Brunnow, γιὰ νὰ τονισθῇ στὸ Stanley, ὅτι στὴν Πετροῦπολη δὲν διαφωνοῦν καθόλου μὲ τὴν ἀγγλικὴ ἀποψη, σχετικά μὲ τὴν εἰρηνικὴ ἐξέλιξη τῆς Τουρκίας, ἀλλὰ νομιζοῦν ὅτι δὲν εἶναι σωστὴ ἡ ἀποχὴ καὶ ἡ ἀδιαφορία τῶν Δυνάμεων σήμερα, ὅποτε κινδυνεύει ἡ τάξι στὴν Ἀνατολή. Γι' αὐτὸ ἐζητοῦσαν συνεννόησι μὲ τὴν ἀγγλικὴν κυβέρνησι σχετικά μὲ τὰ ζητήματά τῆς Τουρκίας⁴.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ καὶ ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις προκάλεσε μυστικὲς συνεννοήσεις μὲ τὴν ἀγγλικὴν στὴν Compiègne κατὰ τὰ μέσα τοῦ

¹ Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 197 ἔ. πρὸβλ. Bamberg F. Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraum des Pariser und des Berliner Friedens. Berlin 1892 σ. 397 (στὴ σελ. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen hrsg. von W. Oncken).

² "Id. De Testa ἔ. ἀ. VIII σ. 46 XIX, Dépêche (extrait) du prince Gortchakoff au baron de Budberg à Paris . . le 16/28 novembre 1866. Τὸ ἴδιο βρισκεται καὶ στὰ Arch. Dipl. 1866 I σ. 293 πρὸβλ. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 199 ἔ. Bamberg ἔ. ἀ. σ. 397 ἔ.

³ Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 199, Ἰδ. καὶ Κυριακίδου Ἐ. ἔ. ἀ. σ. 403.

⁴ "Id. Arch. Dipl. 1867 II σ. 704, Dépêche du prince Gortchakoff au baron de Brunnow . . à Londres . . en date de Petersbourg le 23 novembre / 5 décembre 1866.

Δεκέμβρη¹. Τότε καὶ ὁ Gortchakow ἔγραψε πάλι στὸν Brunnow : «Nous avons toujours dit à Lord Stanley, que nous désirions nous entendre de préférence avec le cabinet anglais sur les affaires d' Orient. Nous n' avons pas dévié de ce principe»². Καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες ὁ Brunnow ὠμίλησε στὸ Στάνλεϋ γιὰ τὴν πρωτοβουλία, ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ Ναπολέων, ποὺ εἶχε προκαλέσει καὶ τὶς συνεννοήσεις τῆς Compiègne καὶ τοῦ ἀνέπτυξε τὶς ἴδιες ἀπόψεις, ποὺ εἶχε ἐκθέσει καὶ ὁ Budberg στὸ Ναπολέοντα³. Ὁ Stanley ἐδήλωσεν, ὅτι ἡ καλύτερη λύση θὰ ἦταν βέβαια νὰ δοθῆ στὴν Ἑλλάδα ἢ Κρήτη, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν θὰ τὸ δεχότανε ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἡ Τουρκία. Ἡ πρόταση ὅμως γιὰ τὴν παραχώρηση αὐτονομίας, ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ Σουλτάνου, στὴν Κρήτη, εἶναι τέτοια, ποὺ δὲ μποροῦσαν εὐκολὰ νὰ τὴν ἀπορρίψουν ἀμέσως οἱ Τούρκοι. Τέλος σὲ περίπτωση μιᾶς γενικῆς ἐξέγερσης στὴ Βαλκανικὴ, ὁ Stanley εὗρισκε σωστὴ γιὰ τὶς Δυνάμεις τὴν ἀρχὴ «τῆς μὴ ἐπεμβάσεως». Πάντως ἐδήλωσεν ὅτι ἡ Ἀγγλία ἐδέχετο νὰ δώσῃ σχετικὲς συμβουλὲς στὴν Πύλη, ἀλλὰ ὅτι δὲν θὰ ὑπεστήριζε κανενὸς εἶδους πίεση γιὰ νὰ δεχθῆ ἢ ὅχι τὶς συμβουλὲς αὐτὲς ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις⁴.

Ἔτσι στὶς 5]17 τοῦ Γενάρη ὁ Stanley γράφει στὸ Lyons γιὰ νὰ τονίσῃ στὴν Πύλη, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ παραχωρηθῆ στοὺς Κρήτες ἓνα εἶδος αὐτονομίας ὅμοιο μὲ τοῦ Λιβάνου, μὲ ἓνα διοικητὴ μὲ συμβούλιο μὲ τὰ μισὰ μέλη Χριστιανούς καὶ τὰ ἄλλα μισὰ Μωαμεθανούς. Δὲν εἶναι ἔξυπνο, πρόσθετε, νὰ ἔλθῃ ἡ Πύλη ἀντιμέτωπη μὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη, ἐπιμένοντας στὶς ἀπόψεις τῆς. Μ' αὐτὸ δημιουργεῖ μονάχα ἐχθρούς. Γι' αὐτὸ ἡ Ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀπὸ ἀληθινὸ φιλικὸ ἐνδιαφέρον κάνει στὴν Πύλη αὐτὲς τὶς ἀποδείξεις, χωρὶς καμιά πρόθεση νὰ ἀναμειχθῆ στὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα τῆς Τουρκίας. Πάντως στὴν Πύλη ἀπόκειται νὰ λάβῃ ὁποιαδήποτε ἀπόφαση θέλει⁵.

Ἐν τῷ μεταξύ ἐσυνεχίζονταν καὶ οἱ ἰδιαιτέρως συνεννοήσεις μεταξὺ Γαλλίας καὶ Ρωσίας, ὅποτε συνεφώνησαν, εἰδικὰ γιὰ τὴν Κρήτη, νὰ ἐργαστοῦν καὶ οἱ δυὸ χωριστὰ «dans le sens d' une autonomie administrative, que la Porte accorderait spontanément aux Crétois». Σὲ περίπτωση ἀποτυχίας θὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ συνεννοηθοῦν πάλι, ὥστε νὰ ἐξασκήσουν μιὰ πῶς ἰσχυρὴ (accentuée) ἠθικὴ πίεση πρὸς τὴν Πύλη. Ἄν καὶ ὁ de Moustier παραξενευότανε νὰ βλέπῃ τὴν Ρωσία νὰ βάζῃ πρῶτα

¹ Id. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 199.

² Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 199. Inst. russes à Londres 21 décem. 1866.

³ > > > σ. 199. Rapport russe de Londres, 7 janvier 1867.

⁴ Wagner ἔ. ἀ. σ. 91. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 201. (Rap. russe de Londres, 7 Januar 1867).

⁵ Id. Wagner R. ἔ. ἀ. σ. 91. Bamberg ἔ. ἀ. σ. 398.

πρώτα στο πρόγραμμά της για την αναγέννηση της 'Ανατολῆς τὴν ἀρχὴν «τῆς μὴ ἐπεμβάσεως»¹.

Σύμφωνα μὲ τις συνεννοήσεις αὐτὲς τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως καὶ μὲ τὴ ρωσικὴ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀγγλικὴ κυβέρνησις², ὁ de Moustier γράφει στὸ de Bonnières στὴν Πόλη στίς 6]18 τοῦ Γενάρη, γιὰ νὰ υποδείξῃ στὴν Πύλη, ὅτι στὴν Κρήτη «un Gouvernement, si perfectionné qu' on le suppose sous un Pacha musulman, ne saurait calmer les défiances et les passions qui rendent cette question si grave». "Ὅσο περὶ αὐτὸν ὁ καιρὸς τόσο καὶ τὸ κακὸ μεγαλώνει καὶ οἱ παραχωρήσεις, ποὺ σήμερον θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθῶν ἀρκετές, θὰ εἶναι, ἂν περιμένῃ κανεὶς λίγο ἀκόμη, ἀνεπαρκεῖς (incomplètes). Καὶ τονίζει ὅτι πρέπει νὰ ἐπαναλάβῃ ὁ de Bonnières στοὺς Ὑπουργοὺς τοῦ Σουλτάνου, ὅτι δὲ μπορούν χωρὶς κίνδυνον νὰ διατάξουν νὰ λάβουν ἀποφάσεις «appropriées aux circonstances»³.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τις συνεννοήσεις αὐτὲς τῶν τριῶν, ἀπὸ δυὸ δυό, ἡ Γαλλία διεξῆγε ἰδιαιτέρως συνεννοήσεις καὶ μὲ τὴν Αὐστρία καὶ ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Αὐστρίας, ὕστερα ἀπὸ αὐτὲς, εἶχε συντάξῃ τὴν πρωτοχρονιὰ σχέδιον ὑπομνήματος γιὰ ὅλες τὶς Δυνάμεις, σχετικὰ μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὸ Ἀνατολικὸ γενικὰ, καὶ τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ τὸ εἶχε θέσει ὑπὸ τὴν κρίσιν τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως⁴.

¹ Id. Lhéritier ἔ. ἀ. σ. 201. (Rap. russe de Paris 28 décembre 1866).

² Στίς 2-2-67 ὁ ὑπ'ἀριθ. 5 γράφει στὸν Κορωναῖο, τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα τοῦ λόγου τῆς Βασιλίσσης τῆς Ἀγγλίας μπροστὰ στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων : «Συνεφώνησα μετὰ τῆς Γαλλίας, ἵνα ἐπέμβωμεν εἰς τὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ βελτιώσωμεν τὴν τύχην τῶν Χριστιανῶν, χωρὶς νὰ βλαφθῶσι τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου». (ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. ἀρ. 31). Καὶ ὁ «Αἰὼν» δημοσιεύει τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα «τοῦ βασιλείου λόγου τῆς Ἀγγλίας» στὸ φύλλο τῆς 6-2-67 : «Δυσσερέσκεια ἐπικρατοῦσα ἐν τισὶν ἐπαρχίαις τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας κατήντησεν ἐν Κρήτῃ εἰς πραγματικὴν ἐπανάστασιν. Ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν συμμάχων μου, τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Γάλλων καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας, ἀπέσχον πάσης ἐνεργου ἐπεμβάσεως εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ταύτας διαταράξεις, ἀλλ' αἱ ἠνωμένοι προσπάθειαι ἡμῶν ἐσκόπουν, ὅπως εἰς τὰς σχέσεις τῆς Μόρτας πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς ὑπηκόους αὐτῆς φέρωσι βελτιώσιν μὴ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ Σουλτάνου». Πρβλ. καὶ Μίλλερ Οδὶλ ἔ. ἀ. σ. 392. Γιὰ τὶς προτάσεις ποὺ κάνει λίγο ἀργότερα ἡ Γαλλία στὴν Πύλη, γιὰ νὰ ἀφήσῃ τελείως ὁ μόνον τὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἑπείρο καὶ τὴ Θεσσαλία, θὰ τις δοῦμε στὸ ἄλλο τεῦχος, ὅπως καὶ ὅλες τὶς φάσεις, ποὺ πέρασε τὸ Κρητικὸ ζήτημα ἀπὸ διπλωματικῆς ἀπόψεως.

³ Id. Arch. Dipl. 1867 IV σ. 1565. Παρόμοιες υποδείξεις, ἀλλὰ πῶς ἀόριστες εἶχε κάμει καὶ προηγουμένως ὁ de Moustier στὴν Πύλη πρβλ. Arch. Dipl. 1867 I σ. 376 καὶ 377, ὅπου δημοσιεύονται δυὸ ἔγγραφα τοῦ de Moustier τῆς 6 12 66 (ν. ἡ) καὶ τῆς 28-12-66 (ν. ἡ).

⁴ Id. στὸ De Testa ἔ. ἀ. VII σ. 403 τὸ σχετικὸ μὲ τὸ ὑπόμνημα τῆς De Beust.

Πάντως εἶχε διαδοθῆ πολὺ πλατιά, ὅτι οἱ Δυνάμεις συνεννοοῦνταν γὰρ νὰ δοθῆ αὐτονομία στὴν Κρήτη, ἢ καὶ νὰ ἐνωθῆ ἀκόμη μὲ τὴν Ἑλλάδα, διαδόσεις ποὺ ἀνησύχησαν πολὺ τὴν Πύλη. Γι' αὐτὸ ὁ πρεσβευτὴς τῆς Τουρκίας στὸ Λονδίνο στὶς 2]14 τοῦ Γενάρη διαμαρτυρήθηκε στὴν ἀγγλικὴ κυβέρνησις γὰρ τὰ σχέδια αὐτά, ποὺ θὰ ἔφεραν τὴ διάλυσι τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Στάνλεϋ τοῦ ἀπήντησεν, ὅτι ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία δὲν θὰ ἤθελαν παρὰ νὰ ἐξασφαλιστῇ ἡ συμβίωσις μεταξὺ τῶν λαῶν τῶν δύο θρησκευμάτων καὶ ὅτι ἐπροσπάθησαν πάντα νὰ πείσουν τὸ σουλτάνο, ὅτι εἶναι προτιμώτερος οἱ βαθμιωτὲς ἐξελίξεις, ποὺ ἔρχονται μόνες τους (spontane Fortschritte), παρὰ οἱ παραχωρήσεις ποὺ τις ἐκβιάζουν οἱ Δυνάμεις. Ὁ Μουσοῦρος ἀνεκοίνωσε τότε στὸ Stanley, ὅτι ἡ Πύλη ἐπεξεργάζεται ἓνα σχέδιον φιλελευθέρως διοικήσεως, πρᾶγμα ποὺ εὐχαροῖσθαι τὸ Stanley.

Καὶ στὶς 10]22 τοῦ Γενάρη, — ἐν τῷ μεταξὺ εἶχαν γίνει καὶ τὰ διαβήματα τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας —, ὁ ἴδιος ὁ Μουσοῦρος παρὰ ἀνεκοίνωσε στὸ Stanley, ὅτι ἡ Πύλη ἔστειλε στὴν Κρήτη τὸν Σερβὲρ ἐφέντη, γὰρ νὰ μελετήσῃ τὴν πραγματικὴ κατάστασι καὶ τις ἀνάγκαι τοῦ τόπου καὶ νὰ στείλῃ ἀπεσταλμένους τῶν Κρητικῶν στὴν Πόλη, γὰρ νὰ συνεργαστοῦν ἐκεῖ μὲ τις Τουρκικὰς ἀρχὰς γὰρ τὴ μορφή, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ πάρῃ τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς Κρήτης στὸ μέλλον. Ἡ Πύλη, ἀποκρούοντις τις προτάσεις τῶν Δυνάμεων γὰρ αὐτονομίαν τῆς Κρήτης, ἔπαιρνε τὴν πρωτοβουλίαν γὰρ νὰ διευθετήσῃ μόνη τῆς τὸ Κρητικὸ Ζήτημα¹.

Ἔτσι στὶς 12]24 τοῦ Γενάρη ἔρχεται μὲ ἰδιαιτέρον πλοῖο ὁ Σερβὲρ ἐφέντης στὰ Χανιά καὶ τὴν ἴδιαν μέραν μὲ ἓνα γαλλικὸ πλοῖο πηγαί-

τῆς 1-1-67 καὶ προβλ. Arch. Dipl. 1868 II σ. 474 ἔ. No 87. Le comte de Müllinen au Baron de Beust Paris 6 décembre 1866 καὶ No 88 τοῦ ἴδιου πάλιν πρὸς τὸν Beust ἀλλὰ τῆς 30 τοῦ Δεκεμβρίου Γενικά γὰρ τὴ στάσι τῆς Αὐστρίας ἴδ. L'héritier ἔ. ἀ. σ. 190 καὶ 204. Ἐκεῖνη δείχνει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον γὰρ τις σερβικὰς ἀξιώσεις καὶ εἶχε διεξαγάγει χωριστὰς συνεννοήσεις γι' αὐτὰς μὲ τις διάφορας Δυνάμεις, ποὺ ἔκαμαν καὶ σχετικὰ διαβήματα στὴν Πύλη, ποὺ στὸ τέλος δέχθηκεν ὅλα τὰ αἰτήματα τῶν Σέρβων, γὰρ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν φιλιαν ἢ τοῦλάχιστον τὴν οὐδετερότητά των προβλ. Arch. Dipl. 1868 II σ. 471 ἔ. No 84. Le comte de Müllinen au baron de Beust. Paris le 21 décembre 1866 No 85 Le comte de Kalkony au baron de Beust Londres le 25 décembre 1866 σ. 451 τοῦ ἴδιου πάλιν πρὸς τὸν Beust ἀπὸ τὸ Λονδίνο τῆς 29-12-66, Arch. Dipl. 1868 I σ. 297. No 13. Le comte de Stackelberg au prince Gortchakoff Vienne, le 16]28 novembre 1866 καὶ Arch. Dipl. 1868 II σ. 471. No 83. Le baron de Beust au baron de Prokesch à C/le. Vienne le 20 décembre 1866 καὶ Arch. Dipl. 1867 IV σ. 1558. Le m. de Moustier, à m. de Bourée. Paris le 10 janvier 1867. Στὸ ἄλλο τεῦχος θὰ ἀπασχοληθοῦμεν ἰδιαιτέτως μὲ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Beust σχετικὰ μὲ τὸ Ἀνατολικό.

¹ Wagner σ. 22 ἔ.

νει στη χώρα τῶν Σφακιῶν, γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸ Μουσταφὰ πασὰ καὶ νὰ τοῦ γνωρίσῃ τὶς νέες ἀποφάσεις τῆς Πύλης ¹.

Ὁ Σερβὲρ ἀμέσως κατόπιν ἐγύρισε στὰ Χανιά, ἐνῶ ὁ Μουσταφὰ πασάς, κατὰ τὸ Σακοπούλου ², «ἐβουθηκολόγησε μετὰ τῶν Σφακιωτῶν, νὰ μείνουν οὗτοι οὐδέτεροι εἰς τὴν ἐπανάστασιν, νὰ μὴ δεχθοῦν πλέον εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῶν ἐθελοντῶν, πλὴν νὰ διατηροῦν τὰ ὄπλα των».

Καὶ κατόπιν, ἐνῶ κοί περὶ αὐτὸν (τὸν Μουσταφὰ) τὸν ἀπέτριψαν νὰ ἐπιστρέψῃ διὰ ξηρᾶς εἰς Χανιά, εἰλόντες, ὅτι ὑπάρχουσι μετὰ τῶν κατοίκων καὶ ζωηροὶ τινες, ἐξ ὧν ἠδύνατο νὰ προκύψῃ σύγκρουσις, ἐκεῖνος δὲν ἀπετρίπη ³, ἀλλὰ ξεκίνησε στὶς 17-1-67 ἀπὸ τὴ Χώρα τῶν Σφακιῶν καὶ τὸ βράδυ τῆς ἴδιας μέρας ἔφθασε μετὰ τὸ στρατό του στ' Ἀσκύφου ⁴.

Τὴν ἄλλη μέρα, τὴν πέρασε στ' Ἀσκύφου, ἀλλὰ στὶς 19-1-67, πρωὶ πρωί, νύχτα ἀκόμη, ἔφυγεν ἀπὸ τ' Ἀσκύφου, ἐπειδὴ εἶχε παρατηρήσει ὑποπτες κινήσεις τῶν Κρητικῶν.

Πραγματικὰ οἱ ἐπαναστάτες, ἐπειδὴ ἀπὸ τὶς 15-1-67, εἶχε διαδοθῆ, ὅτι ὁ Μουσταφὰ πασάς θὰ γύριζε στὰ Χανιά, περνώντας ἀπὸ τ' Ἀσκύφου, εἶχαν ἀρχίσει νὰ σκέπτονται γιὰ νὰ τὸν χτυπήσουν στὰ στενά τοῦ Κατρέ. Ἐξήτησαν τότε καὶ τὴ γνώμη τοῦ Στίλλμαν, ὁποῦ ἐκεῖνος τοὺς ἔδειξε ἓνα τηλῆμα, ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴν κυβέρνησή του, ὅπου τοῦ ἀνεκοίνωναν, ὅτι εἶχε σταλῆ διαταγὴ γιὰ νὰ ἔλθῃ ἓνα πλοῖο στὴν Κρήτη, καὶ τοὺς ἐδήλωσε, ὅτι μόλις θὰ ἤρχότανε τὸ πλοῖο θὰ τὸ ἔστελνε στὶς ἀπτεῖς τῶν Σφακιῶν γιὰ νὰ παραλάβῃ οἰκογένειες ⁵.

Ἔτσι πῆραν οἱ Σφακιανοὶ τὴν ἀπόφασιν νὰ χτυπήσουν τὸ στρατό τοῦ Μουσταφᾶ καὶ εἰδοποίησαν ἀμέσως καὶ τὸ Ἰ. Ζυμβρακάκη ⁶ καὶ τοὺς ἀρ-

¹ Ὁ Σακοπούλος γράφει στὸ Χ. Τρικούπη στὶς 15-1-67 (ἀρ. 15 ΑΥΒ): «Πρὸ τριῶν ἡμερῶν ἀφίχθη δι' ἐπίτηδες ἀτμοπλοῖου ἐκ Κων/λεως ὁ Σερβὲτ πασᾶς, ὅστις παραχρῆμα μετέβη εἰς Σφακιὰ πρὸς ἀντάμωσιν τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ»· πρβλ. καὶ Δενδρινοῦ πρὸς τὸν Νονίκωφ τῆς 16/28 τοῦ Γενάρη. (ΑΡΙΧ Νο 15). Καὶ οἱ Μπουμπουλάκης καὶ Μ. Κυριακίδης γράφουν ἀπὸ τὸ Μουρὶ στὶς 19-1-67 (ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. ἀρ. 27): «Ἐνῶ ὁ Μουσταφᾶς. . . ἀπῆλθε τελείαν ὑποταγὴν, αἰφνης τὴν π. Πέμπτην μ.μ., 12 τούτου, Γαλλικὸν τῆς Πόστας ἀτμόπλοιον προσωρμίσθη εἰς Μπρὸςγαλιον καὶ διεκοίνωσε καί τι εἰς τὸν Μουσταφᾶν. Ἐκτοτε ἐφάνη πολὺ ἦπιος, πολλὰ ὑποσχόμενος τοῖς Σφακιώταις καλὰ καὶ προνόμια».

² Γράφει σὲ Υ. Γ., μετὰ χρονολογίαν 16-1-67, τῆς ὑπ' ἀρ. 15 ἀναφορᾶς του πρὸς τὸ Χ. Τρικούπη (ΑΥΒ) ἰδ. καὶ τὴν πρὸ πάνω σημείωσιν.

³ Σακοπούλου ἀρ. 19 τῆς 23-1-67 (ΑΥΒ).

⁴ Σακοπούλου (ἀρ. 26 τῆς 29-1-67) ἰδ. καὶ ΙΑΚ. Ἀρχ. Κορ. ἀρ. 27.

⁵ Ἰδ. Stillman, The Cretan insurrection σ. 103· πρβλ. καὶ Ἑλληνισμὸς Θ'. σ. 19 ἔ., ὅπου ὁμοίως δὲν εἶναι τόσο καλὰ μεταφρασμένα, ὅσα γράφει στὸ πρωτότυπο πρὸ Ἀσκύφου μάλιστα τὸ κάνει δυὸ φορὲς Ἀτσιπόπουλο.

⁶ Ἰδ. Ἰ. Ζυμβρακάκη, Ἀπάντησις κλπ. σ. 34, ὅπου δικαιολογεῖται γιὰτὶ, δὲν

κηγούς στις άλλες επαρχίες για να τρέξουν προς τα 'κει. Και μόλις άντελήφθησαν οι επαναστάτες, που είχαν έν τῷ μεταξύ συγκεντρωθῆ ἑκεῖ κοντά, τό πρωτῆς 19-1-67, ὅτι ὁ Μουσταφά πασάς εἶχε ξεκινήσει, κάπου 250 Σφακιανοί τὸν ἐχτύπησαν πρώτοι στη θέση Φαζέ. Σὲ λίγο ἔτρεξαν καὶ ἄλλοι Σφακιανοί, ἀρκετοὶ Ἀποκορωνιώτες ὑπὸ τοὺς Μαθιὸ Μυλωνογιάννη κα Σήφακα, μερικεὶ Ἀγιοβασιλιῶτες ὑπὸ τὸ Στυλ. Βαρδάκη, ὁ Πετρονικόλας μὲ 14 Ἀσηγωνιώτες, ὁ Ν. Νικολούδης ἀπὸ τὴν Κυδωνία καὶ ὁ Ἀ. Παναγιωτάκης ἀπὸ τὴν Κισαμο μὲ τοὺς ἄνδρες του, ὅλοι μαζί περὶ τοὺς 100¹.

Ἄν καὶ οἱ επαναστάτες ἦταν σχετικὰ λίγοι, καὶ ἂν καὶ δὲν τὸν ἀντελήφθησαν ἀμέσως, ἐν τούτοις, ὅπως εἶναι τὰ στενά τοῦ Κατρε πολὺ ἀνάποδα ἀλλὰ καὶ καθῶς ἔχουν ἀρκετὴ ἔκταση, — χροιάζεται κανεὶς περὶ τίς τρεῖς ὥρες γιὰ νὰ τὰ περιῶσι, ὅσο καὶ ἂν ἔτρεχεν ὁ Μουσταφάς, οἱ Χριστιανοὶ προξένησαν ἀρκετὲς ζημίες στὸ στρατό του. Πάντως ὁ Μουσταφά πασάς, ἔτσι πού καὶ ὁ Μεχμέτ πασάς ὑπεσιῆριζεν ἀπὸ τὴ μεριά τοῦ Ἀποκορωνίου τὴν ὑποχώρησή του, μπόρεσε νὰ φθάσῃ στὸν Ἀποκόρωνα μὲ σχετικὰ λίγες ἀπώλειες². Καὶ ἀφοῦ ἔμεινεν ἑκεῖ καὶ τὴν ἄλλη μέρα (20-1-67), ἐγύρισε στὰ Χανιά στίς 21-1-67 μὲ 5 χιλ. στρατό περίπου³.

Καὶ ὅπως γράφει ὁ Σακόπουλος στὸ Χ. Τρικούπη στίς 23-1-67 : «Σήμερον ἐν τῷ Διοικητηρίῳ συνεκροτήθη συμβούλιον, εἰς ὃ ὁ Μουσταφά πασάς ἀνέγνωσε τὸ συνημμένον διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου παρίσταται ἡ νῆσος ὡς ἐντελῶς ὑποτεταγμένη, ἐκτὸς τῶν μερῶν, εἰς ἃ ὑπάρχουσιν οἱ

πῆγε Κατὰ πόσον ἡ δικαιολογία του αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ μὴν πάη, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Πάντως δὲν ἔδειξε μεγάλη προθυμία γι αὐτὸ, ἐξ αἰτίας βέβαια καὶ τοῦ χειμῶνα καὶ τῆς ἀποστάσεως καὶ γιατί εἶχεν ἐξαντληθῆ καὶ αὐτὸς καὶ οἱ ἄνδρες του.

¹ Ὁ Περίδης (ἔ. ἀ. σ. 150) τοὺς ὑπολογίζει μόνο σὲ 400, ὅλους ὅλους. Ὁ Δενδρινός ὁμοῦ (No 27 τῆς 29-1-67 ΑΓΗΧ) καὶ ὁ Σακόπουλος (ἀρ. 26 τῆς 29-1-67 ΑΥΕ) τοὺς ἀν. βάζουν σὲ 100. Στὸν «Αἰῶνα» τῆς 6-2-67 ὑπάρχει καὶ μιὰ περιγραφή τῶν γεγονότων τοῦ Κατρε ἀπὸ τοὺς Τούρκους

² Πόσες ἀπώλειες εἶχε δὲν ξέρομεν ἀκριβῶς. Ὁ Περίδης (ἔ. ἀ.) γράφει : «Ὁ Γάλλος ἱατρὸς Βὼμ μου εἶπεν, ὅτι ἦσαν 200 φοι ἐμμένοι ἑκεῖ Τούρκοι». Κατὰ τὸ Σακόπουλο (ἀρ. 35 τῆς 5-2-67), ἦσαν 500 - 600 φοι ἐμμένοι ἢ πληγωμένοι Τούρκοι. Ὁ Δενδρινός, (No 27 τῆς 29-1-67), γράφει : «L'armée turque a un grand nombre de tués et de blessés dans les défilés qu'elle a traversés entre ceux qu'elle a pu transporter ici et dont le nombre est évalué à 70 par les Turcs eux-mêmes...». Οἱ Τούρκοι ὁμοῦ, ἰσχυρίζονται, πὼς εἶχαν 19 νεκροὺς καὶ 26 πληγωμένους (ἰδ. «Αἰῶνα» τῆς 6-2-67) πρὸβλ. καὶ Κριάρη ἔ. ἀ. 322 ἔ.

³ Ὁ Σακόπουλος γράφει (ἀρ. 19 τῆς 23-1-67). «Ὁ Μουσταφά πασάς ἐπανελθὼν ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ 5 περίπου χιλιάδας, ἐν τῷ εἶχε παραλάβει μεθ' ἑαυτοῦ 7 - 8 χιλ., ὅτις ἐπεχείρησε τὴν εἰς Σέλιον δευτέραν ἐκστρατείαν του, λέγει δὲ ὅτι 2 χιλ. ὑπῆκον εἰς Ἀποκόρωνα ὑπὸ τὸν Μεχμέτ, ὅτε δὲν φαίνεται ἀληθές, ἰδίως λόγῳ τῆς θυσεντερίας, ἐνεκα τοῦ ψόχους καὶ τῶν ἀσθενειῶν».

ἔξωθεν ληστρικῶς ἐλθόντες κακοῦργοι. Δηλοῦται δ' ὅτι ἐν Κων]λει συνεκροτήθη ἐπιτροπή, ἣτις θέλει σκεφθῆ περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἡ νῆσος θέλει διοικηθῆ εἰς τὸ μέλλον, ἀλλ' ὅτι, διὰ τὰ γίνη τοῦτο, ἐθεωρήθη ἀναγκαῖον, τὰ ζητηθῆ ἢ γνώμη τινῶν ἐκ τῶν προκριτῶν, χαϊρόντων τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν κατοίκων, καὶ ἐπομένως διατάσσεται, ὅπως ἐκλεχθῶσι παρὰ τῶν κατοίκων εἰς ἡ δύο ἕξ ἐκάστης ἐπαρχίας ἐκ τῶν προκριτῶν, Μωαμεθανοὶ ἢ μὴ, καὶ σταλῶσιν εἰς Κων]λιν».

Τὸ διάταγμα αὐτὸ μεταφρασμένο ἐκυκλοφόρησε σ' ὅλη τὴν Κρήτη καὶ ἐδημοσιεύθηκε σ' ὅλες τὶς ἐφημερίδες, ἐνῶ συγχρόνως τὸ ἔστειλεν ὁ Ἄαλῆ πασὰς καὶ σ' ὅλες τὶς τουρκικὰς πρεσβεῖες¹.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἔχουν πληροφορηθῆ στὴν Ἀθήνα τὰ σχέδια τῆς Πύλης καὶ ἀμέσως δίδουν ἀνάλογες ὁδηγίαι στὴν Κρήτη. Ὁ Μ. Ρενιέρης, στὶς 14 ἀκόμη τοῦ Γενάρη, γράφει στὸ Μ. Μπογατζόγλου στὴ Σύρο: ² «Διὰ τοῦ αὐστριακοῦ ἔστειλαμεν σήμερον εἰς Κρήτην ἀντίγραφα τῶν γραμμιάτων, ἅτινα σὰς ἐπέμψαμεν προχθὲς μετὰ τὴν παραίτησιν τὰ στείλετε δι' ἐπίτηδες πλοίου. Ἄν ἡ παραγγελία μας ἐξετελέσθῃ αὐθωρῆ, ἐλπίζομεν ὅτι ἐπρόφθασαν. Ὁ σκοπὸς αὐτῶν ἦτο νὰ ἐνθαρρύνωσι τοὺς ἐπαναστάτας καὶ τὴν συνέλευσιν καὶ νὰ τοὺς πείσωσι νὰ ἀπορρίψωσι προτάσεις συνδιαλλαγῆς, ὧν πιθανὸν εἶναι κομιστῆς ὁ Σερβὲτ ἐφέντης, ἀποσταλεῖς ἐσχάτως εἰς Κρήτην μετὰ ἔκτακτον καὶ εἰρηνικὴν ἀποστολήν. Γράψετε καὶ ἡμεῖς εἰς ὅσους ἔχετε ἐν Κρήτῃ φίλους, μὴ ἐνδώσουσιν εἰς καμμίαν πρότασιν, διότι τοῦτο εἶναι τὸ τελευταῖον μηχανημα τῆς ἐπιανεούσης τουρκικῆς δυναστείας».

Ἀπὸ τῶρα ἀρχίζει μιὰ νέα περίοδος γιὰ τὴν ἐπανάστασιν. Ἡ Πύλη προσπαθεῖ μετὰ παραχωρήσεις καὶ ὑποχωρήσεις νὰ ἡσυχάσῃ τὴν Κρήτη, νὰ ἑανοποιήσῃ τὶς Δυνάμεις καὶ νὰ καθησυχάσῃ τὴν κοινὴ γνώμη τοῦ κόσμου. Ἡ «δυναμικὴ πολιτικὴ», πού εἶχε ζητήσῃ νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ Μουσταφὰ πασὰς, ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰ «πολιτικὴ κατευνασμοῦ», πού εἶχε σταλῆ νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ Σερβὲτ ἐφέντης.

Στὸ ἄλλο τεῦχος τῆς ἐργασίας μας θὰ δοῦμεν, ἂν ἡ νέα αὐτὴ πολιτικὴ θὰ φέρῃ καλῦτερα ἀποτελέσματα.

¹ 18. De Testa VIII σ. 50 καὶ Arch. Dipl. 1868 III σ. 913 ἔ.

² ΓΑΚ- 12α 389.

ΣΥΓΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Στὸ τεῦχος αὐτὸ λοιπὸν παρακολουθήσαμε τὴν πρώτη φάση τοῦ ἀγώνα, ποὺ ἀνέλαβε ξανά ὁ Ἑλληνισμὸς γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ἀποκατά-
ση καὶ ποὺ διεξάγεται πάνω στὴν Κρήτη.

Ἀφοῦ δηλαδὴ οἱ ἐπαναστάτες ἐκήρυξαν τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης με-
τὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ Μουσταφὰ πασὰς δὲν πέτυχε μὲ παραχωρήσεις καὶ
ὑποσχέσεις νὰ ἡσυχάσῃ τὴν Κρήτη, ὁ Μουσταφὰ πασὰς προσπαθεῖ νὰ
ἐπιβάλλῃ τὸ κράτος τοῦ νόμου στὴ Μεγαλόνησο μὲ τὶς δυνάμεις, ποὺ ἔχει
στὴ διαθεσὴ του.

Καὶ οἱ δυνάμεις, ποὺ διαθέτει, στρατὸς καὶ στόλος καὶ ἐφόδια, εἶ-
ναι ἀσυγκρίτως ἀνώτερα ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐν τούτοις
ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἀποφασιστικὰ παλικάρια στὴν Κρήτη καὶ ἔρχονται
καὶ ἀρκετοὶ ἐθελοντὲς ἀπ' ἔξω, ποὺ, ὅπως τὰ μέρη ἦταν πολὺ βοηθη-
τικά, θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν ἐπικίνδυνα στοὺς στρατοὺς τοῦ Μουσταφᾶ
καὶ νὰ κρατήσουν γιὰ πολὺν καιρὸ τὴν ἐπανάσταση. Καὶ ἡ μικρὴ ἀπό-
σταση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἡ τόλμη καὶ ἀποφασιστικότη-
τῶν ναυτικῶν μας, ματαιώνει τὶς προσπάθειες τοῦ τουρκικοῦ στόλου γιὰ
νὰ ἀπομονώσῃ τοὺς ἐπαναστάτες. Ἔτσι ὄχι μονάχα ἐθελοντὲς καὶ ὄπλα
καὶ κανόνια καὶ πολεμοφόδια ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ τροφίμα ἔρχονται ἀπὸ τὴν
Ἑλλάδα στὴν Κρήτη.

Οἱ ἐπαναστάτες ὅμως ὑστεροῦν πολὺ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὡς πρὸς
τὴ γενικὴ διεύθυνση τοῦ ἀγώνα. Γιατί, ἐνῶ ἓνας καὶ ἐξαιρετικὸς ἀρχηγός,
ὁ Μουσταφὰ πασὰς, εἶναι ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τουρκικῶν δυνάμεων, μεταξὺ
τῶν ἐπαναστατῶν σ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καθόλου
διεύθυνση καὶ ὀργάνωση. Μεταξὺ τῶν Κρητικῶν δὲν διακρίνεται κανένας,
ποὺ θὰ μποροῦσε μὲ τὶς ἐξαιρετικὲς ἡγετικὲς ἱκανότητες του νὰ ἐπιβλη-
θῇ καὶ νὰ ἀναγνωριστῇ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὡς ἀρχηγός. Καὶ οἱ ἀνώτεροι
ἀξιωματικοί, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἔτσι ὅπως προέρχονται ἀπὸ
διάφορα κόμματα καὶ κανεὶς δὲν ἐννοεῖ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν ἄλλο ὡς
ἀνώτερο, ἀλλὰ καὶ δὲ μποροῦν νὰ συνεργαστοῦν ἀναμεταξύ τους, ὄχι μο-
νάχα δὲν κατορθώνουν νὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ ἐπιτυχία τὸ Μουσταφᾶ,
ἀλλὰ καὶ συντελοῦν, ὥστε νὰ χάσουν τὸ ἠθικὸ τους οἱ ἀγωνιστὲς καὶ πολ-
λοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, — Κρητικοὶ καὶ ἐθελοντὲς —, νὰ παραιτήσουν τὸν ἀγώνα.

Σ' αὐτὸ συνετέλεσε καὶ τὸ ὅτι δὲν ἔγινε δυνατόν, νὰ διαθέτωνται κατάλληλα καὶ τὰ διάφορα ἐφόδια, ποὺ ἤρχονταν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Ἔτσι ὁ Μουσταφὰ πασὰς κατορθώνει νὰ ξαπλώσῃ τὶς δυνάμεις του σ' ὅλην τὴν Κρήτην καὶ νὰ ἀναγκάσῃ τοὺς περισσοτέρους Κρητικούς νὰ γυρίσουν στὰ σπίτια τους καὶ πολλοὺς ἐθελοντῆς νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ θυσία ὅμως τοῦ Ἀρκαδιοῦ μὲ τὴ συγκίνηση, ποὺ προκάλεσε σ' ὅλο τὸν κόσμον, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες διάφορες αἰτίες, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα, ὄχι μονάχα νὰ κινήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον ὅλης τῆς πολιτισμένης ἀνθρωπότητας γιὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Κρητῶν, ἀλλὰ καὶ στὸ νὰ ἀλλάξῃ ἡ πολιτικὴ τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι τῆς ἐπαναστάσεως. Ἔτσι καὶ ἡ Πύλη ἀναγκάζεται νὰ ἀλλάξῃ πολιτικὴ καὶ νὰ στείλῃ τὸ Σερβερ ἐφέντη στὴν Κρήτη γιὰ νὰ ἐφαρμόσῃ τὴ νέα αὐτὴ πολιτικὴ.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ ἀγῶνας, ὄχι μονάχα δὲν καταπνίγεται, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύεται. Ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμον ἀρχίζουν νὰ στέλνουν τροφὲς καὶ χρήματα, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ζητοῦν τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἀγγλία συνηγορεῖ γιὰ τὴν αὐτονομίαν τῆς Κρήτης. Καὶ στὴν Ἑλλάδα ἡ κυβέρνησις Κουμουνοῦρου - Τρικούπη, ποὺ τὴν ἔφερεν ἡ συνεργασία τελειῶς ἀνιθετῶν παραγόντων, — τὸ ἐπεισόδιον τῆς «Ἑλλάδος» καὶ ἡ ἀπαίτησις τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης, ποὺ ἐπιθυμεῖ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ἐθνικῶν της δικαιῶν, — ἔχει ἔλθει μὲ τὴν ἀπόφασιν γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ μὲ κάθε μέσο καὶ τρόπο τὸν ἀγῶνα τοῦ ἔθνους, ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν Κρήτην.

Ἔτσι ἀπὸ τὸ πρῶτον προχωροῦμε στὸ δεύτερον στάδιον τοῦ ἀγῶνα, ποὺ ὑπῆρξε καὶ πολὺ σκληρότερον, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπόμενον τεῦχος.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελ. ε'.
Βιβλιογραφία	» ζ'.
Ἀντὶ Εἰσαγωγῆς	» 1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ

Κεφ. Α'. Ἡ πρώτη σύγκρουση	» 3
» Β'. Οἱ Τούρκοι τοῦ Σελίνου ἐπὶ Χανιά	» 10
» Γ'. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μουσταφᾶ ἐπὶ Ρίζα	» 16
» Δ'. Εἰσβολὴ τοῦ Μουσταφᾶ παρὰ στὸν Ἀποκόρωνα	» 24

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

Κεφ. Α'. Ἡ πρώτη ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐπαναστάσεως	» 30
» Β'. Ἡ μάχη τοῦ Βαφῆ	» 41
» Γ'. Ὑστερα ἀπὸ τὴν μάχη τοῦ Βαφῆ	» 51
» Δ'. Ἡ κατάστασις ἐπὶ τὴν Ἀνατολικὴν Κρήτην	» 64
» Ε'. Ἡ ἐπανάστασις ἐπὶ τὴν Κεντρικὴν Κρήτην. Ἀρκαδί	» 75
» ΣΤ'. Γύρω ἀπὸ τὸ Καστέλλι τῆς Κισάμου	» 94

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Β'. ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΡΑ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Κεφ. Α'. Ἡ μάχη μπροστὰ ἀπὸ τοὺς Λάκκους	» 102
» Β'. Ὁ Μουσταφᾶ παρὰ στὸ Σέλινο	» 106
» Γ'. Τὸ ἐπεισόδιον τῆς «Ἑλλάδος». Κυβερνητικὴ μεταβολὴ ἐπὶ τὴν Ἀθήνα	» 113
» Δ'. Ὁ Μουσταφᾶ παρὰ στὰ Σφακιά. Ἐπιστροφὴ ἐθελοντῶν	» 119
» Ε'. Ὁ Πετροπουλάκης ἐπὶ τὴν Κρήτην. Ἐπιστροφὴ καὶ ἄλλων ἐθελοντῶν.	» 129

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΟΙ ΞΕΝΟΙ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Κεφ. Α'. Ἡ πολιτικὴ τῶν Δυνάμεων μέχρι τὸν Νοέμβριον τοῦ 1866	σελ. 135
» Β'. Ἡ μεταφορὰ γυναικοπαίδων στὴν Ἑλλάδα	» 142
» Γ'. Ἡ διεθνὴς κοινὴ γνώμη καὶ ἡ ἐπανάσταση	» 148
» Δ'. Μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων. Ἀποστολὴ τοῦ Σερβὲρ ἐφέντη στὴν Κρήτη. Ἐπιστροφὴ τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ στὰ Χανιά	» 156
Συγκεφαλαίωση	» 165

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

- 1) Εισήγηση γὰρ τὴ διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας στὰ Σχολεῖα τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως. (Παιδαγωγικὸν Συνέδριον Ε' Ἐκπ. Περιφερείας 13 - 16 Ἰουλίου 1932. Θεσσαλονίκη 1932. Ἐκδοσις Λέσχης Ἐκπαιδευτικῶν Μακεδονίας σ. 99 ἔ.).
- 2) Εισήγηση β'. γὰρ τὴ διδασκαλίαν τῆς Ἱστορίας (16 Ἰουλίου 1937) (Πρακτικὰ Συνεδρίου Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως Ε' Ἐκπ. Περιφερείας. Θεσσαλονίκη 1938 σ. 67 ἔ.).
- 3) Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ ἀπὸ τοῦ 1414 - 1437. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῶν), Θεσσαλονίκη 1939.
- 4) Γεωρ. Γεμιστὸς - Πλήθων (Texte und Forschungen zur Byzantinisch Neugriechischen Philologie. Zwanglose Beihefte zu den «Byzantinisch - Neugriechischen Jahrbüchern» Herausgegeben von Prof. Dr Nikos A. Bees (Βέης) No 32. Athen 1939.
- 5) Ὁ Ἀγώνας τοῦ 1866 - 1869 γὰρ τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς Ἰδέας. Θεσσαλονίκη 1942.
- 6) Τὸ δράμα τοῦ Ἀρμαδίου καὶ ἡ ἱστορικὴ σημασία του. Διάλεξις διοργανωθείσα ὑπὸ τῆς Παγκρητίου Ἀδελφότητος ἐν Μακεδονίᾳ εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ κινηματογράφου «Διονύσια» τὴν 11-11-45 ἐπὶ τῇ ἐπετείᾳ τῆς ὀλοκαυτώσεως. (Λόγοι ἐκφωνηθέντες τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς Ἀδελφότητος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. Θεσσαλονίκη 1947 σ. 11 ἔ.).
- 7) Ἡ παλαιότερη φάσις τοῦ «Ἀνατολικοῦ Ζητήματος». (Δελτίον τῆς Ἐνώσεως Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Θεσσαλονίκης. Ἔτος Α'. τεύχος 6 - 7. Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1946 σ. 173 ἔ.).
- 8) Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα, ὀπίκοντα νέον φῶς εἰς τὸ δράμα τοῦ Ἀρμαδίου. Θεσσαλονίκη 1947. (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ Ἐργηγορίου τοῦ Παλαμᾶ τεύχ. 44 - 53).

ΔΗΜ

